

वन्दे वीरम्

प्राकृत व्याकरण

(संस्कृत-हिन्दी-टीकाद्वय से युक्त)

द्वितीय खण्ड

व्याख्याकार

जैनधर्म-दिवाकर, आचार्यसम्राट्

वन्दनीय पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज

के सुशिष्य

जैनभूषण श्रद्धेय

पण्डितरत्न श्री ज्ञानमुनि जी महाराज

प्रकाशक :

आचार्य श्री आत्माराम जैन माडल स्कूल

कमला नगर 29-D, दिल्ली-7

भगवान् महावीर की २५ वीं निर्वाण-शताब्दी के उपलक्ष्य में प्रकाशित

आचार्य श्री हेमचन्द्र द्वारा प्रणीत

प्राकृत-व्याकरण

संस्कृत-हिन्दी-टीका-द्वय से युक्त

(द्वितीय खण्ड)

टीकाकार—

जैनधर्म-दिवाकर, साहित्य-रत्न, जैनगान-रत्नाकर

आचार्य-सम्राट् परमश्रद्धेय

पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज

के सुशिष्य

जैन-भूषण, पंजाब-केसरी, व्याख्यान-दिवाकर

पण्डित-रत्न श्री ज्ञानमुनि जी महाराज

प्रकाशक

आचार्य श्री आत्माराम जैन मॉडल स्कूल

२९-डो, कमला नगर,

देहली-७

प्रकाशक—

अहिंसा, सत्य के अमर सन्देशवाहक श्रमण भगवान महावीर की पञ्चीसवीं निर्वाण शताब्दी के उपलक्ष्य में आचार्य श्री आत्माराम जैन मॉडल स्कूल, कमलानगर, २९-डी, दिल्ली-७ द्वारा प्रकाशित

विषय—

प्राकृतव्याकरण, संस्कृत और हिन्दी टीका-द्वय से युक्त (दूसरा खण्ड)

जिनके कृपा-सान्निध्य से—

श्री वर्धमान-स्थानकवासी जैन श्रमण संघ के मान्य प्रधानाचार्य जैनधर्म-दिवाकर, जैनागम-रत्नाकर, आचार्यप्रवर गुरुदेव पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज

व्याख्याकार—

श्रद्धा के केन्द्र, पूज्यपाद वन्दनीय जैनधर्मदिवाकर आचार्य-सम्राट् पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज के सुशिष्य जैनभूषण, पण्डित-रत्न श्रद्धेय श्री ज्ञानमुनि जी महाराज

प्रकाशन-संस्थान—

आचार्य श्री आत्माराम जैन मॉडल स्कूल, कमला नगर, २९-डी, दिल्ली-७

मुद्रक—

श्री सुखदेवराज जी जैन मोहरों वाले, अम्बाला शहर के माध्यम से दि गिरि प्रिण्टर्स, रेलवे रोड, अम्बाला शहर

प्राप्तिस्थान—

१. आचार्य श्री आत्माराम जैन मॉडल स्कूल, २९-डी, कमलानगर, दिल्ली-७
२. आचार्य श्री आत्माराम जैन प्रकाशन समिति, जैन स्थानक, लुधियाना
३. मेहर चन्द्र लक्ष्मण दास, पुस्तक विक्रेता, दरिया गञ्ज, १ अन्सारी रोड, दिल्ली-६
४. मोती लाल बनारसी दास, पुस्तक विक्रेता, बंगलो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली-७

प्रकाशनकाल—

वीर सम्बत् २५०२
विक्रम सम्बत् २०३४
ईस्वीसन् १९७८
आत्म सम्बत् १६

मूल्य—२५ रुपए

व्याख्याकार क पूज्य गुरुदेव



जैनधर्मविवाकर, साहित्यरत्न, जेनागमरत्नाकर, आचार्य-सम्राट् महामहिम वन्दनीय
परमश्रद्धेय पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज

किस को ?

जिनकी विलक्षण अध्यात्म साधना
तथा आदर्श ज्ञानाराधना
के अनुपम प्रकाश एवं पावन प्रेरणा को पाकर
मैं

इन पंक्तियों को लिखने की क्षमता
अधिगत कर सका हूँ
उन्हीं

जैन संस्कृति के समुज्ज्वल एवं
अमर प्रतीक

जैनधर्मदिवाकर, साहित्यरत्न, जैनागमरत्नाकर
श्री वर्धमान स्थानक-वासी जैन भ्रमणसंघ के

आचार्यसम्राट् वन्दनीय गुरुदेव

पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज

के पावन स्मृति-चरणों में

सादर सभक्ति सविनय

समर्पित

विक्रम सम्वत् २०३४

माघशुक्ला पञ्चमी

जैन स्थानक, राजपुरा

२४-१-१९७८ (पंजाब)

—ज्ञानमुनि

लेखक की रचनाएं

१. श्री विपाक सूत्र (हिन्दी-भाषा-टीका-सहित)
२. श्री अन्तगड़ सूत्र (जैन-धर्म-दिवाकर, आचार्य-सम्राट् पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज द्वारा कृत अनुवाद का सम्पादन)
३. श्री अनुयोग द्वार सूत्र (हिन्दी-भाषा-टीका-सहित) [प्रथम भाग]
४. श्री अनुयोग द्वार सूत्र (हिन्दी-भाषा-टीका-सहित) [द्वितीय भाग]
५. प्रश्नों के उत्तर (प्रथम खण्ड)
६. प्रश्नों के उत्तर (द्वितीय खण्ड)
७. भगवान महावीर के पांच सिद्धान्त ।
८. सामायिक सूत्र (हिन्दी-भाषा-टीका-सहित)
९. स्थानकवासी और तेरह पन्थ ।
१०. दीपक के अमर सन्देश ।
११. सम्बत्सरी पर्व क्यों और कैसे ?
१२. जीवन-भांकी (गणी श्री उदय चन्द्र जी महाराज)
१३. आचार्य-सम्राट् (जीवनी, आचार्य-सम्राट् पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज)
१४. ऋषिवर आनन्द (जीवनी, आचार्य-सम्राट् पूज्य श्री आनन्दऋषि जी महाराज)
१५. सरलता के महास्रोत (जीवनी, सपईसी श्री फकीर चन्द्र जी महाराज)
१६. भगवान महावीर और विश्व-शांति (हिन्दी, उर्दू, पंजाबी तथा अंग्रेजी)
१७. ज्ञान-सरोवर (भजन-संग्रह)
१८. सामायिक सूत्र (उर्दू, भावार्थ सहित)
१९. प्राकृत-व्याकरण (संस्कृत-हिन्दी-टीका-द्वयोपेत) [दो खण्ड]
२०. ज्ञान का अमृत (आठ कर्मों का विवेचन, उर्दू)
२१. सच्चा साधुत्व (साधु-धर्म का परिचय)
२२. ज्ञान का अमृत (हिन्दी)
२३. महासती चन्दनबाला (महाकाव्य)
२४. ज्ञान-भरे दोहे (दोहा संग्रह)
२५. साधना के अमर प्रतीक (जीवनी, श्री स्वामी छगन लाल जी महाराज)
२६. महासती श्री चन्दनबाला (दोहों में)

—: प्राप्ति-स्थान :—

१. आचार्य श्री आत्माराम जैन प्रकाशन समिति, जैन स्थानक, लुधियाना (पंजाब)
२. आचार्य श्री आत्माराम जैन मॉडल स्कूल, २६-डो, कमला नगर, देहली-७

पूज्य सुनिराजों तथा विद्वानों की दृष्टि में :—

प्राकृत-व्याकरण [प्रथम खण्ड]

१. प्रस्तुत पुस्तक प्राकृतव्याकरण की एक महत्वपूर्ण टीका है, मुनि श्री ने व्याकरण जैसे शुष्क, गंभीर एवं दुरूह विषय को इतना सरल, सुबोध बनाया है, इसके लिए वे धन्यवाद के पात्र हैं।

आचार्य श्री हेमचन्द्र द्वारा विरचित “सिद्ध-हैमशब्दानुशासनम्” का आठवाँ अध्याय प्राकृत-व्याकरण है। इस व्याकरण पर संस्कृत और हिन्दी भाषा में अनेक टीकाएं लिखी जा चुकी हैं। यह टीका उन सभी टीकाओं में अपना विशिष्ट स्थान रखती है, क्योंकि इस में शब्द-साधनिका सरल ढंग से विस्तार के साथ प्रस्तुत हुई है, जो कि प्राकृतभाषा के विद्यार्थियों के लिए सहायक एवं पथप्रदर्शक के रूप में सिद्ध होगी।

प्रसिद्धवक्ता पण्डितरत्न श्री ज्ञानमुनि जी महाराज ने परिश्रम करके प्राकृत भाषा के भण्डार को समृद्ध किया है, जिस से प्राकृत-साहित्य-जगत की बहुत बड़ी कमी की पूर्ति हुई है। इसी तरह मुनि श्री जी साहित्य जगत में अपनी प्रतिभा एवं साधना को साकार करते रहेंगे। इसी सद्भावना एवं आशीर्वाद के साथ।

आचार्यसम्राट् परमश्रद्धेय,
पूज्य श्री आनन्द ऋषि जी महाराज,
घोड़नदी (महाराष्ट्र)

२. प्रस्तुत व्याकरण के आरम्भ में—‘सागर है यह ज्ञान का’ शीर्षक वाली कविता बहुत ही सुन्दर, उपयुक्त एवं प्राकृतभाषा के गौरव को प्रकट करने वाली है। आपने प्राकृतव्याकरण पर संस्कृत तथा हिन्दी में टीका रचकर जन-साधारण पर जो उपकार किया है, वह चिरस्मरणीय एवं स्थायी सिद्ध होगा, यह निर्विवाद है। इस महान् परिश्रम के लिए आपको कोटिशः धन्यवाद।

संस्कृत-प्राकृत-विशारद पण्डित,
श्री हेमचन्द्र जी महाराज, लुधियाना।

३. प्राकृत हो, संस्कृत हो, अपभ्रंश हो, कोई भी भाषा हो जब तक वह जन बोली के रूप में रहती है, तब तक नदी की धारा की तरह बन्धन-मुक्त रहती है, जिधर धारा वह निकलती है व्याकरण के नियमों में आबद्ध नहीं होती, इसी भाव को सन्त कबीर ने अपने शब्दों में अभिव्यक्ति दी थी कि—“संस्करित है कूप जल, भाला बहता नीर” परन्तु ज्योंही कोई बोली साहित्यिक भाषा का रूप लेती है तो वह धीरे-धीरे व्याकरण के नियमों में आबद्ध होती जाती है। फलतः उन्मुक्त गति से बहता नीर कूप-जल हो जाता है। प्राकृत भाषा मूलतः मानव की सहज प्राकृत बोली रही है*।

*‘व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः। तत्र भवं सैव वा प्राकृतम्’—रुद्रकट-काव्यालंकार-टीकायां श्री नमिसाधुः।

अतः वह शतद्रु की तरह शत-शत धाराओं में प्रवहमान होती रही है। इसलिये उसमें शब्द-रूपों की इतनी विशृङ्खलता है कि पाठक का कभी-कभी सिर चकरा जाता है। यह स्थिति उसकी साहित्यिक धरातल पर आने के पूर्व की स्थिति है। परन्तु ज्योंही उसने साहित्यिक रूप लेना शुरू किया, तो वह व्याकरण की सीमा में प्रतिबद्ध होने लगी। कोई भी साहित्यिक भाषा अपनी शुद्धता के लिये व्याकरण से अनपेक्षित नहीं रह सकती। अतः प्राकृत के व्याकरणों की भी अनेक रचनाएं यथा-समय होने लगीं।

प्राकृत भाषा के अनेक व्याकरण आज उपलब्ध हैं, जिनमें चण्ड, वररुचि, त्रिविक्रम देव, लक्ष्मीधर, शुभचन्द्र, मार्कण्डेय एवं आचार्यहेमचन्द्र आदि के व्याकरण काफी ख्याति-प्राप्त हैं। पक्षपात का प्रश्न नहीं है। यह एक यथार्थ सत्य है कि सभी प्राकृत व्याकरणों में हेमचन्द्राचार्य का प्राकृत व्याकरण गुणवत्ता की दृष्टि से अपनी एक विशिष्ट महत्ता रखता है। तुलनात्मक समालोचना का यह प्रसंग नहीं है। फिर भी संक्षेप में इतना कथ्य अवश्य है कि प्रस्तुत व्याकरण में आर्ष प्राकृत से लेकर शौरसेनी, मागधी, पैंशाची एवं अपभ्रंश तक की विभिन्न प्राकृत धाराओं के लक्षणों का यथोचित सन्निवेश है। यह एक ही व्याकरण प्राकृत की अनेक शाखाओं के व्यापक अध्ययन के लिये पर्याप्त है। यही कारण है कि प्रस्तुत व्याकरण प्राकृत के अनेक पाठ्य क्रमों में स्थान प्राप्त कर चुका है और भविष्य में प्राप्त करता जा रहा है।

आचार्य हेमचन्द्र विश्वतोमुखी पाण्डित्य की दृष्टि से वस्तुतः अपने “कलिकाल सर्वज्ञ” विरुद्ध के अनुरूप हैं। काव्य, चरित्र, कोष, छन्द, अलंकार एवं व्याकरण आदि अनेक साहित्यिक विधाओं में उनके अप्रतिम पाण्डित्य का दर्शन होता है। विशेषतः व्याकरण-शास्त्र के तो वे दूसरे पाणिनि हैं। ‘सिद्धहैमशब्दानुशासन’ नामक व्याकरणग्रन्थ उनका सर्वांगीण समर्थ व्याकरण है। पूर्व के सात अध्याय संस्कृत से सम्बन्धित हैं, और अंतिम आठवां अध्याय प्राकृत से। यह आठवां अध्याय प्राकृत-व्याकरण के नाम से विद्वज्जगत में एक स्वतन्त्र ग्रन्थ का रूप ले चुका है।

प्रस्तुत प्राकृत व्याकरण के लिये चिरकाल से एक विशद सुबोध एवं प्रामाणिक व्याख्या की अपेक्षा थी। इस दिशा में कुछ प्रयत्न हो भी चुके हैं। परन्तु महामहिम श्रद्धेय श्रुतदेवतावतार आचार्यदेव पूज्य श्री आत्मा राम जी महाराज के प्रिय शिष्य पण्डित श्री ज्ञानमुनि जी ने जो प्रयत्न किया है, वह वस्तुतः एक विलक्षण प्रयत्न है। मुनि श्री ने संस्कृत में ‘बालमनोरमा’ टीका की रचना की है। जिसमें विस्तार के साथ मूल सूत्रों एवं उनकी स्वयं आचार्यकृत वृत्ति का मर्मोद्घाटन किया है। साथ ही उदाहरण स्वरूप दिये गये शब्द-रूपों एवं धातु-रूपों की साधनिका भी प्रस्तुत की गई है। जो व्याकरण के अध्येताओं के लिये अतीव उपयोगी प्रमाणित होगी। संस्कृत टीका की भाषा सरल है, स्पष्ट है, सुबोध है। साथ ही हिन्दी टीका लिखकर तो “स्वर्ण सुगन्धः” की सद्गुक्ति को चरितार्थ कर दिखाया है। अन्त में परिशिष्ट के रूप में विस्तृत शब्दसूची है, संस्कृत पर्यायान्तर के साथ। यह शब्दसूची विद्वान तथा छात्र दोनों के लिये अतीव लाभप्रद है। सब मिलाकर प्रस्तुत संस्करण अपना अलग ही एक आकर्षक रूप उपस्थित करता है।

श्री ज्ञानमुनि जी शतशः धन्यवादाहर्ह हैं। कितना श्रम, समय, शक्ति एवं सरस्वती का उपयोग किया है उन्होंने प्रस्तुत सम्पादन में। प्राकृत भाषा के अध्यापक और अध्येता एतदर्थ

चिरऋणी रहेंगे मुनि श्री जी के । मैं हृदय से चाहूंगा यह सट्टीका-संस्करण अधिकाधिक प्रसार एवं प्रचार पाये ताकि प्राकृत के अध्ययन का मार्ग प्रशस्त हो ।

श्रावणपूर्णिमा १९७५

राष्ट्रसन्त उपाध्याय,
श्री अमरमुनि जी महाराज,
बोरायतन राजगृह (बिहार)

४. श्रुतज्ञान शब्द और अर्थ दोनों पर निर्भर है । लिखने पढ़ने और बोलने में शब्द की प्रधानता होती है, अर्थ की नहीं । वर्णात्मक शब्द को ही भाषा कहते हैं । शुद्ध भाषा से अर्थ का निर्णय होता है, अर्थ-निर्णय से सम्यग्-ज्ञान, सम्यग्-ज्ञान से दर्शन और चारित्र्य की शुद्धि होती है । तीनों की शुद्धि से परमपद की प्राप्ति निश्चित है । भाषाशुद्धि व्याकरण से होती है । व्याकरण का अर्थ है—जिन नियमों एवं उपनियमों के विधि-विधान से भाषा की शुद्धि हो, निर्दोषता हो । आचार्य हेमचन्द्र ने सिद्ध-हैम व्याकरण की रचना की है । उस व्याकरण की पूर्ति आठ अध्यायों में की है । प्रत्येक अध्याय में चार-चार पाद हैं । बत्तीस पादों में से अठाईस पादों में संस्कृत व्याकरण के सभी नियम बतलाए गए हैं । पाणिनि व्याकरण को वार्त्तिका इष्टि आदि से पूर्ण किया गया, जब कि आचार्य हेमचन्द्र ने व्याकरण के किसी भी नियम को अधूरा नहीं रहने दिया । आठवें अध्याय में प्राकृतभाषा के नियम बतलाए हैं । संस्कृत व्याकरण के जो नियम हैं, उनमें से बहुत से नियम प्राकृत-भाषा में भी लागू होते हैं और कुछ एक नियम भिन्न भी हैं । लिङ्गानुशासन में जो शब्द पुंल्लिङ्ग में हैं या स्त्रीलिङ्ग में हैं उन्हें प्राकृतभाषा में भी उसी प्रकार समझ लेना होता है । किन्तु जो शब्द नपुंसकलिङ्गो हैं उनमें कुछ ऐसे शब्द भी हैं जो पुंल्लिङ्ग में भी प्रयुक्त किए जा सकते हैं ।

प्राकृतभाषा—

इस आर्यावर्त में जो भाषा आर्य लोगों की बोलचाल में आने वाली थी, जिस भाषा में भगवान महावीर ने अपने पवित्र सिद्धान्तों का उपदेश दिया था, जिस भाषा में श्रेष्ठकाव्य निर्माण द्वारा प्रवरसेन आदि महाकवियों ने अपनी अनुपम एवं दिव्य प्रतिभा का परिचय दिया है, जिस भाषा से भारतवर्ष की विद्यमान समस्त आर्य भाषाओं की उत्पत्ति हुई उन सब भाषाओं का साधारण नाम है—प्राकृत । सब भाषाओं का मूलस्रोत प्राकृतभाषा है । जो कि समय और स्थान की भिन्नता के कारण प्राकृत के ही विभिन्न रूप हैं । जैसे कि अर्धमागधी, शौरसेनी, पेशाची, महाराष्ट्री-प्राकृत, अपभ्रंशप्राकृत, पाली, आर्षप्राकृत, प्राथमिकप्राकृत, हिन्दीप्राकृत आदि । इन में जो प्राथमिक-प्राकृत है वह येनकेन प्रकारेण सब भाषाओं में व्यापक है । प्राकृतभाषा संस्कृत सापेक्ष तो है ही, देश्य भी है । आचार्य हेम चन्द्र ने प्राकृतभाषा को तीन भागों में विभक्त किया है । जैसे—तत्सम, तद्भव और देश्य-देशी । जो शब्द संस्कृत और प्राकृत दोनों में बिल्कुल एक समान होते हैं वे तत्सम कहलाते हैं । जैसे कि खल, हल, बल, फल, धवल, आगम, अंजलि-गण आदि शब्द संस्कृत सम माने जाते हैं । जो शब्द संस्कृत से वर्ण-परिवर्तन, वर्णागम, वर्णलोप आदि द्वारा उत्पन्न हुए हैं वे तद्भव कहलाते हैं । जैसे कि घर्म-धम्म, ध्यान-भाण, भार्या-भारिष्ठा, नाथ-नाह, हृदय-हिम्र, मेघ-मेह, भवति-हवइ, भविष्यति-होहिइ इत्यादि । जिन शब्दों की समानता संस्कृत के साथ बिल्कुल भी नहीं है, उन प्राकृत शब्दों को देश्य-देशी कहते हैं । जैसे कि चुक्कइ (पश्यति), देक्खइ (पश्यति), डाल (शाखा), ऋडप्प (शीघ्र),

जड (त्यक्त), बोंदी (शरीर), थमिअ (विस्मृत) इत्यादि। आचार्य हेमचन्द्र ने स्वप्रणीत प्राकृत व्याकरण में तत्सम और तद्भव शब्दों का ही प्रयोग किया है। यद्यपि देश्य शब्दों के रूप भी दिए हैं तथापि उन का विवरण एवं रूपसिद्धि का उल्लेख नहीं जैसा ही है। देशीनाम-माला कोष में बने बनाए शब्द मिलते हैं। यद्यपि प्राकृतव्याकरण अनेकों ही उपलब्ध हैं। जैसे कि वररूचि का प्राकृत-प्रकाश, त्रिविक्रमदेव की ससूत्रा प्राकृतव्याकरणवृत्ति, मार्कण्डेय का प्राकृत सर्वस्व, चण्ड का प्राकृत-लक्षण, क्रमदीश्वर का संक्षिप्तसार, सिद्धराज का प्राकृतरूपावतार, लक्ष्मीधर की षड्भाषा-चन्द्रिका, रामतर्कवागीश का प्राकृत कल्पतरु है। तथापि आज तक के प्रकाशित सभी प्राकृत व्याकरणों से सर्वोत्तम और महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हेमचन्द्र का प्राकृतव्याकरण है। सुबोध व्याकरण यदि कोई है तो वह सिद्ध-हैमशब्दानुशासन ही है। इस पर स्वोपज्ञ लघुवृत्ति और बृहद् वृत्ति भी उपलब्ध है।

आठवें अध्याय के पहले पाद में क्रमशः 'अ' से लेकर 'ह' तक संस्कृत से प्राकृत शब्द बनाने की सभी विधियाँ बतलाई गई हैं। संधि, लिङ्ग-परिवर्तन आदि का विवरण है। द्वितीय पाद में आगम, आदेश एवं शेष विधि का ज्ञान कराया गया है। तृतीयपाद में प्राकृत भाषा के अन्तर्गत सुबन्त-विभक्ति, तिङन्तविभक्ति और कारक आदि विषयों को स्पष्ट किया गया है। चतुर्थपाद में शौरसेनी, अर्ध-मागधी, पेशाची और अपभ्रंश इन चार भाषाओं के विशेष नियमों के संदर्भ में निर्देश किया गया है। प्राकृत भाषा में समराइच्चकहा, सुरसुन्दरीचरियं आदि ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। शौरसेनी भाषा में षट्खण्डागम, समयसार, प्रवचनसार, नियमसार आदि अनेक ग्रन्थ उपलब्ध होते हैं। दिगम्बर जैन साहित्य प्रायः शौरसेनी भाषा में प्राप्त होते हैं। महाराष्ट्री प्राकृत भाषा में लीलावई पद्यात्मक ग्रन्थ भी उपलब्ध है। अर्धमागधी भाषा में पैतालीस आगमशास्त्र निबद्ध हैं। गणधरों ने अर्धमागधी भाषा को ही सर्वोत्तम समझकर आगमशास्त्रों का प्रणयन किया है। शतावधानी श्री रत्नचन्द्र जी ने भी अर्ध-मागधीभाषा के सर्वाङ्गपूर्ण व्याकरण की रचना की है। इस भाषा को ऋषिभाषिता भी कहते हैं और आर्ष भी। ऋषियों के वचन-प्रवचन जिस भाषा में संकलित किये गये हैं वह आर्ष मानी जाती है। आचार्य स्वयंभू ने राम-चरित्र अपभ्रंश भाषा में लिखा है, उसका नाम "पउमचरिउ" है।

पेशाची भाषा में व्यंजन अधिकांश वैसे ही बने रहते हैं। 'ण' बदलकर 'न' हो जाता है। प्रायः वर्ग के मध्यम वर्ण प्रथम वर्ण के रूप में बदल जाते हैं। जैसे—राजा का राचा, नगर का नकर, प्रदेश का पतेश, देव का तेव। पिशाचों की भाषा को पेशाची भाषा बोलते हैं। अफगानिस्तान में यह भाषा बहुतायत से मिलती-जुलती है। किन्नौर प्रदेश में भी इस भाषा से मिलती-जुलती भाषा बोली जाती है।

यह बड़े हर्ष की बात है कि प्राकृतभाषा के छात्र जिस सुबोध व्याकरण की चिरकाल से प्रतीक्षा में थे, आज वह उनके कर कमलों को अलंकृत कर रहा है। आचार्य हेमचन्द्रकृत प्राकृत व्याकरण पर संस्कृत भाषा में सरल एवं सुबोध बृहद् वृत्ति है और साथ ही जिस-जिस सूत्र से जो-जो कार्य होता है उस-उस सूत्र का संकेत करके रूपसिद्धि भी की हुई है। इतना ही नहीं, सूत्र और मूलवृत्ति का हिन्दी अनुवाद भी किया हुआ है, तथा साथ ही जिस रूप की सिद्धि की गई है उस का अर्थ भी हिन्दी भाषा में निर्दिष्ट है। इस के दो भाग हैं। पहला और दूसरा। पहले भाग में तीन पाद और दूसरे भाग में केवल चौथा पाद है। दोनों भागों में प्राकृत व्याकरण की इति श्री हो जाती है। यह व्याकरण

विद्यार्थियों के लिए तथा भाषा-शास्त्रियों के लिए अत्युपयोगी है। इस के रचयिता जैन-भूषण साहित्यकार पण्डित-रत्न श्री ज्ञान मुनि जी हैं। पुस्तक का प्रकाशन, कागज, छपाई सब तरह सुन्दर है। युगानुकूल मूल्य भी कोई अधिक नहीं है। पुस्तक पठनीय, रमणीय एवं संग्रहणीय है। इसमें एक उल्लेखनीय विशेषता यह भी है कि शब्द-शास्त्र में जिन शब्दों की रूप-सिद्धि की गई है, उन प्राकृत-शब्दों की अकार आदि अनुक्रमणिका भी अंत में पृष्ठाङ्क सहित जोड़ दी है। इस प्रक्रिया ने विषय को और भी सुबोध बना दिया है।

पंजाब-प्रान्तीय उपाध्याय
प्रवर्तक पण्डित-रत्न श्री फूलचन्द्र जी महाराज “श्रमण”

५. “प्राकृत-व्याकरणम्”

[१]

“प्राकृत-व्याकरणम्” यह अद्भुत, सभी तरह से पाई,
व्याख्या है पांडित्य-पूर्ण तो, सुन्दर बड़ी छपाई।

[२]

अखिल विश्व में प्राकृत भी है, जानी-मानी भाषा,
पढ़े इसे प्राकृत पढ़ने की, जिसको हो अभिलाषा।

[३]

जिनको है “पंजाब-केसरी”, कहता यह संसार,
पण्डित ज्ञान मुनीश्वर इसके, मुलभे व्याख्याकार।

[४]

कर सकता है कोई ही श्रम, “चन्दन” इतना भारी।
लेखक मुनि हैं सभी तरह से, साधुवाद अधिकारी।

कविरत्न, प्रख्यातसन्त,
श्रद्धेय श्री चन्दनमुनि जी महाराज।

६. “प्राकृत-व्याकरण” नामक पुस्तक देखने को मिली, यह ग्रंथ मौलिक ग्रंथ है। जैन-भूषण पंजाब-केसरी श्री ज्ञान मुनि जी द्वारा सम्पादित एवं अनुवादित है। प्राकृतभाषा का अध्ययन करने वाले विद्यार्थियों के लिए यह एक बहुत उपयोगी ग्रंथ है। इस ग्रंथ को भाषा बड़ी सरल तथा साहित्यिक भी है। मान्य श्री ज्ञान मुनि जी का श्रम इसमें पूर्ण-रूपेण निखरा हुआ है। मान्य श्री ज्ञान मुनि जी मुलभे हुए विचारों के धनी एवं जैन-शास्त्रों के ज्ञाता भी हैं। वास्तव में जैसा नाम है—वैसा ही गुण है। इस ग्रन्थ में आपके ज्ञान की गंगा का प्रवाह पूर्ण-रूपेण प्रवाहित हुआ है। आप उदीयमान

[च]

संत हैं। आपने जैन समाज को बहुत बड़ा साहित्य प्रदान किया है। आप अपने साहित्यिक क्षेत्र में निरंतर बढ़ते रहें, यही शुभ कामना है।

तरुणतपस्वी प्रखरवक्ता,
श्री स्वामी लाभ चन्द्र जी महाराज।

७. जैन-साहित्य का अधिकतर निर्माण प्राकृत भाषा में हुआ है, परन्तु हिन्दी भाषा में व्याख्या-सहित अभी तक कोई अच्छा प्राकृत व्याकरण प्रकाशित नहीं हुआ था। आचार्य हेमचन्द्र जी ने अपने सिद्ध-हैमशब्दानुशासन के आठवें अध्याय के रूप में प्राकृत भाषा का व्याकरण प्रस्तुत किया था, वह भी सर्वसाधारण के लिये बोधगम्य न था, अतः प्राकृत व्याकरण का जैन साहित्य के क्षेत्र में नितान्त अभाव सा प्रतीत हो रहा था, इस अभाव को पूर्ण किया है—प्रातःस्मरणीय श्रद्धेय आचार्य श्री आत्माराम जी महाराज के शिष्य-रत्न पण्डित-प्रवर श्री ज्ञान मुनि जी महाराज ने संस्कृत एवं हिन्दी-टीका-सहित इस ग्रन्थ को प्रस्तुत करके। लगभग ४२० पृष्ठ के इस महान् ग्रन्थ के द्वारा सामान्य-बुद्धि व्यक्ति भी प्राकृत-भाषा का पूर्णज्ञान प्राप्त कर सकता है। ग्रन्थ के अन्त में दी गई शब्दसूची द्रष्टव्य शब्द को देखने में अत्यन्त सुविधा प्रदान करती है। “प्राकृत-व्याकरणम्” पठनीय एवं संग्रहणीय महान् ग्रन्थ है।

श्री तिलक धर जी शास्त्री,

सम्पादक—

आत्मरश्मि, जुलाई १९७५, लुधियाना।

८. ग्रियर्सन जेकोबी आदि पाश्चात्य विद्वानों की तथा अनेक भारतीय विद्वानों की यह धारणा है कि संस्कृत भाषा से भी प्राकृत भाषा अधिक सरल, अधिक लचीली, श्रुति-मधुर और सीखने में सुविधाजनक है। संस्कृत का विद्यार्थी तो बहुत ही आसानी से सीख ही सकता है, किन्तु जो संस्कृत का अभ्यासी नहीं हैं, वह भी प्राकृत भाषा को संस्कृत की अपेक्षा शीघ्र ग्रहण कर सकता है। प्रश्न होता है कि फिर क्या कारण है कि संस्कृत का जितना प्रचार-प्रसार है, उसे देखते हुए प्राकृत का प्रचार बहुत ही कम है। जबकि प्राकृत, अपभ्रंश और पालि भाषाओं का साहित्य कम नहीं है। इसके अनेक कारणों में एक मुख्य कारण यह भी है कि प्राकृत भाषा के व्याकरण बहुत कम सुलभ हैं। चण्डकृत प्राकृत लक्षण, वररुचि कृत प्राकृत-प्रकाश दो प्राचीन प्राकृत व्याकरण काफी महत्त्वपूर्ण हैं, किन्तु आचार्य हेमचन्द्र कृत सिद्ध-हैम-शब्दानुशासन व्याकरण का आठवां अध्याय जो प्राकृत व्याकरण के नाम से प्रसिद्ध है, वह सर्वाधिक समृद्ध, सरल और बोधगम्य व्याकरण है। प्राकृत के अधिकांश अभ्यासी इसी का अध्ययन करते हैं। यह व्याकरण संस्कृत माध्यम से प्राकृत का ज्ञान कराता है। यद्यपि इसमें उदाहरण आदि बड़े ही बोधगम्य हैं, सूत्र भी छोटे और उच्चारण सुखद है।

प्राकृत-व्याकरण का अध्ययन अब तक संस्कृत के माध्यम से ही किया जाता था। इसलिए बिना संस्कृत के प्राकृत का ज्ञान दुर्लभ था। इधर में कुछ प्राकृत-भाषा-विद्वानों ने ऐसा प्रयत्न किया है कि विद्यार्थी अपनी मातृ-भाषा के माध्यम से या हिन्दी के माध्यम से सीधा प्राकृत का ज्ञान प्राप्त कर सकें—प्राकृत प्रचार के लिए यह अत्यन्त महत्त्वपूर्ण बात भी है। इस दिशा में पं० रत्न श्री ज्ञान

मुनि जी का यह प्रयत्न अत्यन्त उपकारक सिद्ध होगा। मुनि श्री ने हेमचन्द्राचार्य के अष्टम अध्याय के सूत्र एवं वृत्ति पर प्रथम संस्कृत में बाल-मनोरमा टीका लिखी है। इस संस्कृत टीका की भाषा भी बड़ी सरल और व्याख्या-शैली बोध-गम्य है। संस्कृत विद्यार्थी अध्यापक की सहायता के बिना भी काफी कुछ समझ सकता है। फिर आत्म-गुण-प्रकाशिका हिन्दी-व्याख्या ने तो प्राकृत भाषा का ज्ञान-द्वार ही उन्मुक्त कर दिया है। हिन्दी-विवेचन पढ़ कर और मूल सूत्र कंठस्थ करके विद्यार्थी प्राकृत-ज्ञान प्राप्त कर सकता है। एक प्रकार से प्राकृत को संस्कृत-बंधन से मुक्त कर स्वावलम्बी बना दिया है। प्राकृत भाषा के अध्ययन एवं प्रचार की दृष्टि से यह एक ऐतिहासिक प्रयत्न हुआ है। निश्चित ही व्याख्याकार श्री ज्ञान मुनि जी ने अथक श्रम किया है। उनका दीर्घ-कालीन अध्यवसाय और श्रम प्राकृत प्रचार को प्रोत्साहित करेगा, ऐसा विश्वास किया जा सकता है।

पुस्तक की छपाई, साफ शुद्ध है। जिल्द एवं प्लास्टिक कवरयुक्त पुस्तक का मूल्य भी उपयुक्त है। संस्कृत एवं प्राकृत विद्यार्थियों तथा पुस्तकालयों के लिए पुस्तक तुरन्त संग्रह करने योग्य है। भारत सरकार के शिक्षा-विभाग को भी इस प्राकृत व्याकरण को राष्ट्र-भाषा-व्याख्या प्रस्तुत करने के कारण प्रोत्साहित और पुरस्कृत करना चाहिए।

श्री चन्द्र जी सुराणा,
'अमर भारती' आगरा
अगस्त १९७५।

९. कलिकाल सर्वज्ञ आचार्य हेमचन्द्र के 'सिद्ध-हैमशब्दानुशासन' नामक व्याकरण ग्रंथ का यह एक अध्याय है जिसमें प्राकृत-भाषा के व्याकरण-सम्मत नियमोपनियमों का उल्लेख किया गया है। साहित्य-संसार में आज यही एक अध्याय प्राकृत व्याकरण के नाम से प्रसिद्ध है। प्रस्तुत व्याकरण में कुल मिलाकर ६७१ सूत्र हैं, जिनकी संस्कृत तथा हिन्दो व्याख्या श्री ज्ञानमुनि जी ने लिखी है।

आरम्भ में डा० एल० एम० जोशी तथा प्रोफेसर ए० एन० सिन्हा की संयुक्त प्रस्तावना है, जिसमें उन्होंने विस्तार-पूर्वक विभिन्न प्राकृत-भाषाओं की उत्पत्ति, विकास, महत्ता एवं उत्तर-कालीन देशी भाषाओं पर पारम्परिक प्रभाव का इतिहास दिया है।

आचार्य हेमचन्द्र ने तथा मार्कण्डेय, धनिक आदि ने भी "प्रकृतिः संस्कृतम्" के द्वारा यह प्रतिपादित किया है कि संस्कृत ही प्राकृत भाषाओं की प्रकृति है। अर्थात् संस्कृत ही प्राकृत भाषाओं का उद्गम स्रोत है। प्राकृत भाषाओं के विषय में इन दिनों जो वैज्ञानिक अनुसन्धान कार्य हुए हैं, उनको देखते हुए यह प्रस्थापना पुरानी पड़ गई है। संस्कृत के अनुसरण पर व्याकरण बन जाने से और व्याकरण के नियमों में कस जाने से प्राकृत को संस्कृत की प्रकृति मान लिया गया और उसे एक साहित्यिक रूप भी मिल गया। लेकिन वस्तुतः प्राकृत लोक-व्याहार की प्रवाह-शील भाषा रही है और जनपद की बोलियों में तथा वर्तमान भाषाओं में इसके रूपों का दर्शन किया जा सकता है, इस दृष्टि से विद्वानद्वय की प्रस्तावना बड़ी उपयोगी है।

अन्त में पाद-त्रयाणाम् शीर्षक के अन्तर्गत शब्द-सूची दी गई है, जिनके संस्कृत रूप भी कोष्ठक में सामने दे दिए गए हैं।

[ज]

इस प्राकृत-व्याकरण के आधार पर प्राकृत भाषा सीखने में विद्यार्थियों को पर्याप्त सुविधा प्राप्त होगी, इसमें सन्देह नहीं ।

सम्पादक :—

श्रमण, वाराणसी, अगस्त १९७५ ।

१०. श्री ज्ञान मुनि जी म० स्थानकवासी संतों में अग्रणी हैं। ज्ञान, तप, चारित्र्य और त्याग की साक्षात् प्रतिमा हैं। मुनि जीने लगभग २५ ग्रन्थों की रचना की है। इनकी सभी रचनायें इनके ज्ञान तथा पाण्डित्य और त्यागमयी मनोभावनाओं की प्रतीक हैं। हाल ही में आचार्य हेम चन्द्र की रचना ‘सिद्ध-हैमशब्दानुशासन’ के आठवें अध्याय के तीन पादों की संस्कृत हिन्दी व्याख्या—‘प्राकृत व्याकरणम्’ भाग पहला प्रकाशित कर महाराज श्री ने हिन्दी जगत तथा प्राकृत भाषा-प्रेमियों पर महान् उपकार किया है। सरल, सुबोध तथा पठनीय यह टीका हिन्दी साहित्य की अमूल्य निधि है। आचार्य हेमचन्द्र जी की मूल रचना—हैमशब्दानुशासन (जिसे सिद्ध-हैमशब्दानुशासन भी कहते हैं) आठ अध्यायों में विभक्त है। आरम्भ के सात अध्यायों में संस्कृत भाषा के व्याकरण की विवेचना है और आठवें में प्राकृत व्याकरण की ‘तद्भव शब्दों’ का अनुशासन तथा प्राकृत और अपभ्रंश भाषाओं के विशेषतः ध्वनिग्रामों सम्बन्धी परिवर्तनों का सुव्यवस्थित नियमांकन ही इस अध्याय का लक्ष्य जान पड़ता है।

आचार्य हेमचन्द्र के पूर्व तथा पश्चात् प्राकृत भाषा के व्याकरणचार्यों की लम्बी परम्परा मिलती है। वैसे तो प्रथम व्याकरणों में चण्ड का नाम सबसे पहले लिया जाता है, फिर भी इनसे पहले भी प्राकृत व्याकरण का उल्लेख मिलता है। अपने ‘नाटयशास्त्र’ में भरतमुनि ने—प्राकृत शब्द रचना के कुछ नियमों की चर्चा की है। चण्डकृत ‘प्राकृत लक्षण’ में करीब सौ सूत्र हैं, जिन्हें चार पादों में विभक्त किया गया है। पश्चात् वररुचि ने ‘प्राकृत प्रकाश’ व्याकरण की रचना की है। बारह परिच्छेदों के इस ग्रन्थ में नौ अध्याय महाराष्ट्र, प्राकृत के शब्दों के रूप-विधानों में व्याख्या के लिए दिए गए हैं। शेष तीन में क्रमशः पैशाची (दसवें), मागधी (ग्यारहवें) और शौरसेनी (बारहवें) प्राकृतों के शब्दों के लक्षणों को निरूपित किया गया है। ‘प्राकृत प्रकाश’ पर भामह, कासायन, वसन्तराज तथा सदानन्द की उपलब्ध टीकाएं ग्रन्थ की लोकप्रियता प्रकट करती हैं।

वररुचि के बाद आचार्य हेमचन्द्र ने ‘सिद्ध-हैमशब्दानुशासन’ व्याकरण की रचना की। रचना के समकक्ष की कोई व्याकरण पुस्तक प्राकृत व्याकरण पर अब तक नहीं लिखी गई। इस से ही इस ग्रन्थ की उपयोगिता तथा महत्ता का प्रभाव मिलता है। जैसा कि ऊपर संकेत किया गया है। मूल ग्रन्थ के आठवें अध्याय में ही प्राकृत व्याकरण की विवेचना है। इस अध्याय के चार पाद हैं। प्राकृत-व्याकरणम् (भाग पहला) में इस अध्याय के प्रथम तीन पादों की अविकल संस्कृत तथा हिन्दी में टीका है, दूसरे भाग में चौथे पाद की टीका मुनि जी ने प्रस्तुत की है, जो मुद्रणाधीन है।

प्रथम भाग के प्रथम पाद में—टीकाकार ने क्रमशः संधि, व्यञ्जनान्त शब्द, लिङ्ग, विसर्ग, अनुस्वार तथा स्वर और व्यंजन-व्यत्यय आदि की टीका संस्कृत—पश्चात् हिन्दी में प्रस्तुत की है। दूसरे पाद में—ध्वनि ग्राम-सम्बन्धी परिवर्तनों की विवेचना-सहित, निपात तथा अव्ययों की विवेचना-स्वरूप टीकायें प्रस्तुत हैं। यह पाद भाषा-विज्ञान के छात्रों के लिए अत्यन्त उपयोगी है। तीसरे पाद में कारक, विभक्ति, क्रिया आदि के नियमों-उपनियमों के निर्देशों की टीकाएं हैं। प्रतीत होता है

[भ]

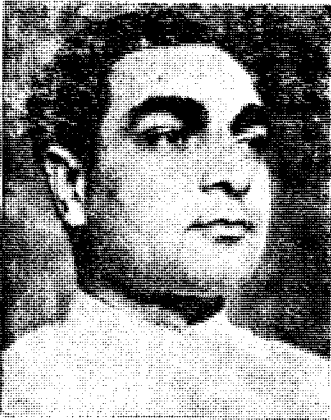
कि आचार्य हेम चन्द्र ने इस अध्याय की रचना तीन उद्देश्यों—प्राकृत भाषा के स्वरूप, विकास और व्याकरण सम्बन्धी नियमों की व्याख्या के लिए की थी। प्रस्तुत टीका युगानुकूल होने के कारण मूलग्रन्थ से भी अधिक उपयोगी जान पड़ती है।

४६९ पृष्ठों की इस टीका में—व्यवहृत शब्दों की तालिका अन्त में देकर इसे अधिक मूल्यवान बना दिया गया है। उत्तम कागज, सुन्दर मुद्रण, आकर्षक मुख्य पृष्ठ आदि से इस ग्रन्थ की महत्ता में चार चान्द लग गए हैं। आचार्य श्री आत्माराम जैन मॉडल स्कूल, २६-डी, कमला नगर, दिल्ली-७ ने इसे प्रकाशित किया है।

प्राकृत भाषा की उच्च कक्षा के छात्रों तथा शोधकर्ताओं के लिए प्रस्तुत टीका अत्यन्त उपयोगी है। तुलनात्मक अध्ययनार्थी, भाषाविद्, इतिहासकार आदि सभी इससे लाभ उठावेंगे। प्राकृत भाषा के छात्रों के लिए ग्रन्थ वरदान सिद्ध होगा। “२५ वीं महावीर निर्वाण शताब्दी” के उपलक्ष्य में ऐसी महान कृतियों का प्रकाशन हिन्दी साहित्य के इतिहास में स्वर्णक्षरों में अंकित होगा तथा सदा स्मरण किया जाएगा।

डा० वृजविहारो तिवारी,
जागृति (लोक सम्पर्क विभाग, पंजाब सरकार द्वारा प्रकाशित)
चंडीगढ़, नवंबर १९७५।

Our country has the distinguished honour of producing men of great intelligence whose valuable writings have illumined the thousands of persons, in course of time. In academic circles the name of Acharya Shri Hem Chanderji Maharaj is remembered with great respect for his unique composition 'Prakrit Vyakarn' in Prakrit language some 800 years back.



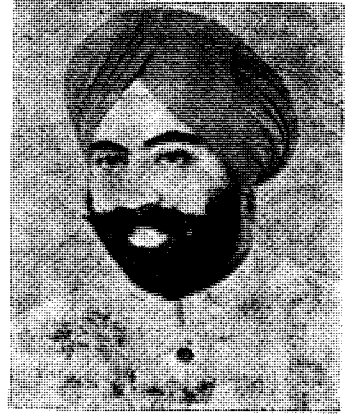
It is a matter of great pride and satisfaction that Shri Shri 1008 Shri Gian Muniji Maharaj after arduous labour for over 20 years has translated this book in Sanskrit and Hindi for the benefit of a large number of students. I am glade to know that the work is being given the shape of a book shortly. I hope, this book

will gain popularity in the academic field and more and more scholars will derive benefit of it.

Hans Raj Sharma,
Ex-Minister for Finance, Planning,
Local Govt. & Labour, Punjab,
Chandigarh.

[ॐ]

Grammar is the life line of a language. Similarly Prakrit Vyakaran (written by Acharya Shri Hem Chanderji) is the Grammar of Prakrit Language. This present book has been translated into Hindi by Shri Shri 1008 Shri Gian Muniji Maharaj with his intensive efforts. Fortunately who happens to be a great disciple of Jain Dharam Divakar, Jain Acharya Shri Shri 1008 Shri Atma Ramji Maharaj. I am sure this will serve the humanity a long way. I wish all success to this new venture.



Gurdarshan Singh,
Ex-P. W. D. Minister,
Pb. Govt. Chandigarh.

अपनी बात

प्राकृत शब्द का अर्थ—

प्राकृत-व्याकरण इस शब्द में प्राकृत और व्याकरण ये दो पद हैं। प्राकृत शब्द का अर्थ है— एक प्राचीन स्वतंत्र भाषा, जिस का प्रयोग जैन साहित्य में तथा संस्कृत के नाटकों एवं अन्यान्य ग्रन्थों में उपलब्ध होता है। व्याकरण उस शास्त्र का नाम है जिस के द्वारा भाषा के शब्दों, उनके रूपों और प्रयोगों आदि का ज्ञान उपलब्ध किया जाता है। प्राकृतभाषा का व्याकरण प्राकृत-व्याकरण कहलाता है।

प्राकृत शब्द को लेकर अनेकों अर्थ-विचारणाएं उपलब्ध होती हैं। उन में से कुछ एक निवेदन करता हूं :—

१—प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् (हेमचन्द्र-कृत प्राकृत-व्याकरण ८।१।१),
२—प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवं प्राकृतमुच्यते (प्राकृतसर्वस्व १।१), ३—प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् (प्राकृत-चन्द्रिका), ४—प्राकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृतो मता (षड् भाषा-चन्द्रिका पृष्ठ ४), ५—प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनिः (वासुदेवकृत कर्पूरमंजरीसंजीवनी-टीका ९।२)।

प्राकृत शब्द की इन सब व्युत्पत्तियों का जब गंभीरता से परिशीलन करते हैं तो यह स्पष्ट हो जाता है कि प्राकृत शब्द प्रकृति शब्द से निष्पन्न हुआ है और प्रकृति का अर्थ है—संस्कृत भाषा। इस अर्थ-विचारणा से यह स्पष्ट हो जाता है कि संस्कृत भाषा प्राकृत भाषा की जननी है। अर्थात् संस्कृत भाषा से उत्पन्न होने वाली भाषा प्राकृत-भाषा कहलाती है।

प्राकृत शब्द का जो अर्थ ऊपर की पंक्तियों में संसूचित किया गया है। यह अर्थ कोषकारों के मत में प्रामाणिक नहीं माना जाता। क्योंकि प्राकृति शब्द का किसी भी कोषकार ने 'संस्कृत भाषा' यह अर्थ नहीं लिखा है। कोषकार तो प्रकृति शब्द को मुख्यतया स्वभाव अथवा जनसाधारण इस अर्थ का अभिव्यञ्जक स्वीकार करते हैं। इसीलिए प्राकृत शब्द का उनके मत में अर्थ होता है—प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धं प्राकृतम्। अथवा प्रकृतोनां साधारण-जनानामिदं प्राकृतम्। अर्थात्—जो भाषा प्रकृति (स्वभाव) से सिद्ध-निष्पन्न हो वह प्राकृत भाषा कहलाती है। प्राचीन युग में प्राकृत भाषा जन-जीवन की मातृभाषा थी, अतः स्वाभाविक या अकृत्रिम मानो जाती थी। संस्कृतभाषा व्याकरण की संस्कार-रूप कृत्रिमता (बनावटीपन) से परिपूर्ण होने के कारण कृत्रिम या अस्वाभाविक स्वीकार की गई है, किन्तु प्राकृतभाषा की ऐसी स्थिति नहीं थी, जन-जीवन को यह स्वभाव से सम्प्राप्त होती है इसलिए इसे स्वाभाविक कहा गया है। अथवा प्रकृति-जनसाधारण (साधारण-अपठित जन-जीवन) की भाषा प्राकृत भाषा कहलाती है। क्या बालक क्या बालिका, क्या युवक क्या युवती, क्या स्त्री और क्या पुरुष सभी प्राकृतभाषा का उपयोग करते हैं। किसी पाठशाला में शिक्षण प्राप्त किए बिना ही इसे बोलते हैं, अतः इसे जन-साधारण की भाषा कहा गया है। इस प्राकृत भाषा से ही संस्कृत आदि अन्य भाषाओं की उत्पत्ति होती है, इस सत्य को भाषा-तत्त्व के सिद्धान्त भी सहर्ष स्वीकार

करते हैं। कारण स्पष्ट है। अपठित वर्ग या जनसाधारण किसी साहित्यिक भाषा का न तो स्वयं प्रयोग करता है, और नाहीं उसे समझ सकता है। अतः जनसाधारण के व्यवहार को सम्पन्न करने वाली जो कथ्य भाषा (बोलचाल की भाषा) होती है, वह माहित्य की परिमार्जित भाषा से सर्वथा स्वतंत्र और अलग भाषा होती है। शिक्षित या पठित लोग भी व्यवहार जगत में जनसाधारण से वार्तालाप करते हैं तो वे उसी कथ्य भाषा का ही प्रयोग करते हैं। वेदों के समय में भी ऐसी कथ्य भाषा प्रचलित थी। जिस समय लौकिक संस्कृतभाषा चल रही थी, उस समय भी जनसाधारण में कथ्य भाषा पाई जाती थी। नाटक-जगत इस सत्य का पूर्णतया पोषण करता है। नाटक-शास्त्रों के परिज्ञाता विद्वान जानते ही हैं कि वहां पर संस्कृत भाषा के साथ-साथ कथ्य भाषा बोलने वाले पात्र भी दृष्टिगोचर होते हैं। यह कथ्य भाषा प्राकृत भाषा ही थी। अतः यही माना शास्त्रीय और तर्क-संगत है कि सर्व भाषाओं की जननी प्राकृतभाषा है। प्राकृत-भाषा ने संस्कृत भाषा को जन्म दिया है। आज कल के भाषा-तत्त्वज्ञों ने इसी मान्यता का समर्थन किया है। भारत के प्राचीन भाषा-तत्त्वज्ञों में भी इसी सिद्धान्त का अधिक आदर देखा जाता है। रुद्रटकृत काव्यालंकार में एक श्लोक की व्याख्या में ख्रिस्त की ग्यारहवीं शताब्दी के एक जैन विद्वान मुनिवर श्री नमि लिखते हैं—

“सकल-जगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः, तत्र भवं सैव वा प्राकृतम्। ‘आरिस-वयणे सिद्धं देवाणं अद्धमागही वाणो’ इत्यादिवचनाद् वा प्राक् पूर्व कृतं प्राक्कृतं बाल-महिलादि-सुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते, मेघनिर्मुक्त-जलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कार-करणाच्च समासाक्तिविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्लोति। अतएव शास्त्र-कृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि। पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतमुच्यते। अर्थात्—प्रकृति शब्द का अर्थ है—लोगों का व्याकरण आदि के संस्कारों से रहित स्वाभाविक वचनव्यापार, उस से उत्पन्न अथवा वही वचनव्यापार प्राकृत कहलाता है। अथवा ‘प्राक्-कृत’ पर से प्राकृत शब्द बना है। ‘प्राक्कृत’ का अर्थ है—पहले किया गया। बारह अङ्गग्रन्थों में ग्यारह अङ्ग ग्रन्थ पहले कथन किए गए हैं और इन अङ्गग्रन्थों की भाषा आर्ष वचन में (सूत्र में) अर्ध-मागधी कही गई है*। यह अर्ध मागधी भाषा बालक तथा महिला आदि को सुबोध (सहजगम्य) है और यह भाषा सकल भाषाओं का मूलस्रोत मानी जाती है। यही अर्ध-मागधी भाषा प्राकृत कही जाती है। यही प्राकृत मेघ से विनिर्मुक्त जल की तरह, पहले एक रूप में होने पर भी, देश-भेद से और संस्कार करने से भिन्नता को प्राप्त करता हुआ संस्कृत आदि अवान्तर विभेदों में परिणत हो गया है। अर्थात्—अर्ध-मागधी प्राकृत भाषा से संस्कृत भाषा तथा अन्यान्य भाषाओं की उत्पत्ति हो पाई है। इसीलिए मूलग्रन्थकार (रुद्रट) ने प्राकृत भाषा का पहले और संस्कृत आदि भाषाओं का बाद में निर्देश किया है। पाणिनि आदि व्याकरणों में बताए हुए नियमों के अनुसार संस्कार पाने के कारण प्राकृतभाषा संस्कृतभाषा कही जाने लगी है।

एक प्रश्न का समाधान—

ऊपर की पंक्तियों में जो बताया गया है, उसका सारांश यही है कि संस्कृतभाषा प्राकृत भाषा

*बारहवाँ अङ्ग-ग्रन्थ दृष्टिवाद है, इस में चौदह पूर्व (प्रकरण) थे। यह अङ्ग-ग्रन्थ संस्कृतभाषा में था। यह आजकल उपलब्ध नहीं है।

का मूल (प्रकृति) नहीं है। संस्कृतभाषा को प्राकृतभाषा का उद्गम स्थान कहना व समझना सर्वथा भ्रान्त है, असत्य है। ऐसी स्थिति में एक प्रश्न पैदा होता है कि यदि संस्कृतभाषा प्राकृतभाषा का मूलस्रोत नहीं है तो फिर आचार्य श्री हेमचन्द्र आदि विद्वानों ने “प्रकृतिः संस्कृतम्” यह कह कर प्राकृतभाषा की उत्पत्ति संस्कृतभाषा से क्यों स्वीकार की है? उत्तर में निवेदन है कि “प्रकृतिः संस्कृतम्” इन पदों द्वारा संस्कृतभाषा को प्राकृतभाषा की जो उत्पादिका कहा गया है, इस का कारण संस्कृतभाषा को आधार मान कर प्राकृतभाषा के शब्दों की रचना करना ही समझना चाहिये। वस्तु-स्थिति यह है कि प्राकृत-व्याकरण के सभी निर्माताओं ने अपने व्याकरण ग्रन्थों की भाषा संस्कृत रखी है, इसीलिए उन्होंने संस्कृत-शब्दों को आधार मानकर अथवा प्रकृति मानकर प्राकृतभाषा के विधिविधान का निरूपण किया है। ऐसा करने से संस्कृतभाषा की अपेक्षा प्राकृतभाषा में जो-जो विचित्रताएं उपलब्ध होती हैं वे सुविधापूर्वक समझी जा सकती हैं तथा प्राकृत भाषा का संस्कृत शब्दों के साथ जो-जो साम्य या वैषम्य सम्प्राप्त होता है, वह भी स्पष्टरूपेण अवगत किया जा सकता है। इसी आशय को लेकर आचार्य श्री हेमचन्द्र आदि विद्वानों ने “प्रकृतिः संस्कृतम्” इन शब्दों का प्रयोग किया है, न कि इस आशय को लेकर कि प्राकृतभाषा की उत्पत्ति संस्कृतभाषा से होती है।

हैमशब्दानुशासन व्याकरण आठ अध्यायों में विभक्त है। आदि के सात अध्यायों में आचार्य श्री हेमचन्द्र ने संस्कृतभाषा के विधि-विधान का निरूपण किया है तथा अन्तिम अष्टमाध्याय में प्राकृत-भाषा की रूपरेखा उपन्यस्त की है। संस्कृत और प्राकृत इन दोनों भाषाओं के विद्यार्थी यह भली भाँति जानते हैं कि इन दोनों भाषाओं के विधिविधानों में अनेकों समानताएं पाई जाती हैं। अतः आचार्य श्री हेमचन्द्र ने सर्वप्रथम सात अध्यायों में संस्कृत-भाषा का वर्णन कर दिया है, तदनन्तर प्राकृत-भाषा-सम्बन्धी जो अन्तर था उसका अष्टमाध्याय में उल्लेख कर दिया है। यदि स्वतंत्र रूप से प्राकृत भाषा के समस्त विधि-विधान का निरूपण किया जाता तो उनको बहुत बड़ा विशाल-काय ग्रन्थ तैयार करना पड़ता। अतः लाघव को ध्यान में रखकर आचार्य श्री हेमचन्द्र ने संस्कृत और प्राकृत इन दोनों भाषाओं में जो पार्थक्य है उस को अपने ढंग से संसूचित कर दिया है। क्योंकि सर्वप्रथम संस्कृत-भाषा का निरूपण किया गया था, तत्पश्चात् प्राकृत भाषा का, परिणाम-स्वरूप आचार्य श्री हेमचन्द्र ने संस्कृतभाषा को प्राकृतभाषा की प्रकृति (मूलस्रोत) स्वीकार कर लिया है। किन्तु इसका यह अर्थ नहीं लेना चाहिये कि संस्कृतभाषा प्राकृतभाषा की जननी है। संभव है, यदि आचार्य श्री हेमचन्द्र पहले सात अध्यायों में प्राकृत-भाषा के विधि-विधान का निर्देश कर देते और तदनन्तर वे संस्कृतभाषा का निर्देश करते तो उस समय वे “प्रकृतिः संस्कृतम्” इन पदों का उल्लेख न करके “प्रकृतिः प्राकृतम्” ऐसा ही उल्लेख करते।

साम्प्रदायिकता का विष—

इस के अतिरिक्त, कुछ लोग साम्प्रदायिकता-जन्य द्वेष से इतने अधिक द्वेषी बने हुए दृष्टि-गोचर होते हैं कि कुछ कहते नहीं बनता। वे यह कहते भी संकुचाते नहीं हैं कि प्राकृतभाषा तो मूलों की भाषा है और संस्कृतभाषा विद्वानों की। वस्तुतः ऐसी ऊलजलूल बातें करने वाले स्वयं मूढ़ और गंभीरता से शून्य प्रतीत होते हैं। वस्तुतः भाषा कोई भी हो, जब तक वह जन-साधारण

की भाषा रहती है, तब तक उसका व्याकरण के नियमों से आबद्ध या संस्कृत होना आवश्यक नहीं होता। उस समय तो वह कथ्यभाषा अर्थात् बोलचाल की भाषा के रूप में ही प्रचलित रहती है। इसके विपरीत जब वही भाषा व्याकरण के नियमों से परिष्कृत कर दी जाती है। तब उस का रूप कुछ और ही हो जाता है। यह नियम सभी भाषाओं पर लागू होता है। संस्कृतभाषा जब जनसाधारण की कथ्य भाषा रही है तो उस समय उसका रूप भी व्याकरण के नियमों से परिमार्जित संस्कृतभाषा से सर्वथा पृथक् था। संस्कृतभाषा का लौकिक और अलौकिक (वैदिक संस्कृत) यह द्वैविध्य रूप भी इसी तथ्य को परिपुष्ट कर रहा है। अतः किसी भाषा को मूर्खों की भाषा कहना और किसी भाषा को विद्वानों की भाषा बतलाना सर्वथा असंगत है, और अपनी बुद्धिहीनता को अभिव्यक्त करना है। सभी भाषाएं अपने-अपने युग में सम्मानित रही हैं, और सभी भाषाओं ने जनजीवन के निर्माण, उत्थान एवं अभ्युत्थान के लिए कुछ-न-कुछ सामग्री मानव समाज को अवश्य प्रदान की है। अतः अपेक्षाकृत सभी भाषाएं आदरास्पद हैं।

प्राकृतव्याकरण का द्वितीय खण्ड—

आचार्य श्री हेमचन्द्र द्वारा विनिर्मित हैमशब्दानुशासन नामक व्याकरण आठ अध्यायों में विभक्त है। पहले सात अध्यायों में संस्कृतभाषा के विधिविधान का निरूपण कर रखा है और आठवें अध्याय में प्राकृतभाषा का। हैमशब्दानुशासन के आठवें अध्याय को ही प्राकृत-व्याकरण के नाम से पुकारा जाता है। प्राकृत-व्याकरण में चार अध्याय हैं। इन चार अध्यायों को हमने दो खण्डों में विभक्त किया है। प्रथम खण्ड में आदि के तीन पादों का व्याख्यान किया गया है। द्वितीय खण्ड में केवल चतुर्थ पाद का विवेचन है। प्रस्तुत ग्रन्थ में प्राकृत-व्याकरण का द्वितीय खण्ड ही उपन्यस्त किया गया है। इस खण्ड में दो टीकाएं प्रस्तुत की गई हैं। एक संस्कृतभाषा में है, दूसरी हिन्दीभाषा में। संस्कृत-टीका का नाम बालमनोरमा रखा गया है जबकि हिन्दी-टीका नाम आत्म-गुण-प्रकाशिका है। संस्कृत-टीका में प्राकृतभाषा के शब्दों की साधनिका प्रस्तुत की गई है। जैसे—**धर्मः** यह शब्द संस्कृत-भाषा का है, इस शब्द का प्राकृत-भाषा में **धम्मो** यह रूप बनता है। प्राकृत-व्याकरण के किस-किस सूत्र द्वारा **धम्मो** इस रूप की निष्पत्ति होती है? इसे किस तरह बनाया जाता है? यह सब कुछ संस्कृत-टीका में प्रदर्शित किया गया है। मूलसूत्र तथा मूलसूत्र के कठिन स्थलों का एवं सूत्रोक्त शब्दों का भावार्थ हिन्दी-टीका में लिखा गया है।

प्राकृत-व्याकरण सटीक श्रमण भगवान महावीर की २५ वीं निर्वाण शताब्दी के उपलक्ष्य में प्रकाशित किया गया है। इसका प्रथम खण्ड दो वर्ष हुए पाठकों की सेवा में समर्पित किया जा चुका है। प्राकृत भाषा के प्रचारक, प्रसारक एवं मनीषी विद्वानों ने इस प्रकाशन को कितना आदर एवं सम्मान प्रदान किया है, तथा मासिक पत्रिकाओं में समालोचक महानुभावों ने इस के सम्बन्ध में क्या-क्या अभिप्राय प्रदर्शित किया है? उसका प्रस्तुत ग्रन्थ में ही अन्यत्र “**पूज्य मुनिराजों तथा विद्वानों की दृष्टि में, प्राकृत-व्याकरण (प्रथम खण्ड)**” इस शीर्षक द्वारा उल्लेख किया जा रहा है।

प्राकृत-व्याकरण की टीका लिखने का क्या कारण रहा है? इस सम्बन्ध में प्रथम खण्ड में निवेदन किया जा चुका है। प्राकृत-व्याकरण का द्वितीय खण्ड शीघ्राति-शीघ्र पाठकों के करकमलों में पहुंचा दिया जाए? यह प्रबल भावना थी, किन्तु इस भावना को शीघ्र जो साकार रूप नहीं दिया जा सका, इसका सर्वाधिक कारण प्रेस वालों की व्यस्तता की अधिकता ही मानता हूं। जिस प्रेस में

प्राकृत-व्याकरण का मुद्रण हो रहा है, बहुत बड़ा प्रैस होने पर भी उस में इतनी अधिक व्यस्तता दृष्टिगोचर होती है कि इस समय भी द्वितीय खण्ड का प्रकाशित होना कठिन प्रतीत हो रहा था। तथापि यह सब कुछ जो हो गया है, यह भी प्रैस के मालिक श्री ऐस० ऐल० भाटिया जी का ही औदार्य समझता हूं।

कृतज्ञता-प्रदर्शन—

प्राकृत-व्याकरण की संस्कृत-टीका तथा हिन्दी-टीका लिखने में मूलरूप में सर्वाधिक श्रेय तो मेरे जीवन के निर्माता, हृदय-सम्राट्, जैनधर्मदिवाकर पूज्यपाद, वन्दनीय आचार्यसम्राट् गुरुदेव पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज को ही दिया जा सकता है। क्योंकि उन्हीं के आदेश तथा मङ्गलमय आशीर्वाद से ही प्राकृत-व्याकरण का यह विशाल विवेचन लिखा जा सका है। मैं यह पूज्य गुरुदेव का ही पुण्य प्रताप मानता हूं कि “श्रेयांसि बहुविघ्नानि” के सिद्धान्त के प्रभाव से मैं सर्वथा अछूता रहा। अतः सर्वप्रथम मैं जेनागर्भों के अद्वितीय विद्वान्, चारित्रचूडामणि पूज्य गुरुदेव का हृदय से आभारी हूं। तदनन्तर अपने बड़े गुरुभाई श्रद्धेय पण्डित श्री हेमचन्द्र जी महाराज का भी आभारी हूं, जिनके समय-समय पर दिए गए सहयोग के कारण मैं बालमनोरमा संस्कृत-टीका को परिमार्जित एवं परिवर्धित करने में सफल हो पाया हूं।

प्राकृत-व्याकरण के चारों पादों के आरम्भ में तथा अन्त में जितने भी श्लोक दिए गए हैं, उन में से कुछ एक श्लोकों को छोड़कर शेष समस्त श्लोक मेरे स्नेही मुनि आदरणीय पण्डित श्री राम प्रसाद जी के लिखे हुए हैं। मुनि श्री व्याख्यानवाचस्पति श्रद्धेय श्री स्वामी मदन लाल जी महाराज के शिष्य-रत्न हैं। मैं इनको अपने छोटे भाई की भाँति मानता हूं। संस्कृत-भाषा तथा आगमग्रन्थों की इनको इतनी अधिक जानकारी है कि कुछ कहते नहीं बनता। ये एक सुलभ हुए विद्वान् एवं विचारक सन्त हैं। मैं अपने छोटे भाई के इस सहयोग का भी धन्यवादी हूं।

प्राकृत-व्याकरण के प्रथम खण्ड पर आचार्य-प्रवर पूज्य श्री आनन्द ऋषि जी महाराज, पण्डित-प्रवर श्री हेमचन्द्र जी महाराज, उपाध्याय कविरत्न श्री अमर मुनि जी महाराज, उपाध्याय पण्डित श्री फूलचन्द्र जी महाराज श्रमण आदि पूज्य मुनिराजों तथा अन्य विद्वानों ने अपने अभिमत प्रेषित करके मुझे जो प्रोत्साहित किया है, उसके लिए मैं उनका कृतज्ञ हूं, आभारी हूं। प्राकृत-व्याकरण के प्रकाशन की सब व्यवस्था हमारे प्रिय श्रावक श्री सुखदेवराज जी जैन मोहरों वाले, अम्बाला शहर वाले कर रहे हैं। इन्होंने इस ग्रन्थ के प्रकाशन में अपनी सभी शक्तियों का प्रयोग किया है, वह भी निष्काम भावना से। यदि संक्षेप में अपनी बात कह दूँ तो—श्री सुखदेवराज जी का भक्तिपूर्ण मधुर सहयोग ही प्राकृत-व्याकरण की रचना को साकार रूप प्रदान कर सका है। प्राकृत-व्याकरण के प्रकाशन के निमित्त जिन दानी सज्जनों एवं उदार बहिनों ने सहयोग दिया है, उनका भी धन्यवादी हूं। मेरी लिखी पक्तियों को प्रैस के माध्यम से पाठकों तक पहुंचाने का मूल आधार तो दानी सज्जनों का सहयोग ही मानता हूं। मैं इन उदार महानुभावों का भी धन्यवादी हूं। प्रकाशक संस्था की ओर से भी इन दानी सज्जनों का नाम-निर्देश-पूर्वक धन्यवाद इसी ग्रन्थ में अन्यत्र किया जा रहा है।

प्राकृत-व्याकरण के द्वितीय खण्ड के अन्त में परिशिष्ट के रूप में प्राकृत-भाषा का जो धातु-पाठ दिया गया है, यह भावनगर से प्रकाशित प्राकृत-व्याकरण (अष्टमाध्याय-सूत्रपाठ) से साभार

उद्धृत किया गया है। मैं इस ग्रन्थ की प्रकाशिका संस्था का भी धन्यवादी हूँ। धातुपाठ के अनन्तर प्राकृत-व्याकरण की सूत्रसूची भी दी गई है। इस सूत्रसूची को तैयार करने में आचार्य श्री आत्माराम जैन मिडिल स्कूल, खन्ना (लुधियाना) की मुख्य अध्यापिका बहिन रक्षादेवी शर्मा तथा अध्यापिका कुमारी दर्शना देवी का सर्वाधिक परिश्रम रहा है। कुमारी दर्शना ने तो इस सूत्रसूची के तैयार करने में अपने अन्य आवश्यक कार्यों की ओर भी कोई ध्यान नहीं दिया। मेरी “प्राकृत-व्याकरण की अकारादिक्रम से सूत्रसूची अवश्य तैयार होनी चाहिए” इस कामना को मूर्तरूप देने में इस देवी-युगल ने सहयोग देकर जो स्नेहातिरेक दिखलाया है, उसके लिए हृदय से धन्यवादी हूँ।

विनीत प्रार्थना —

इस सत्य से मुझे इनकार नहीं है कि मैं कोई विद्वान या लेखक नहीं हूँ। तथापि जो कुछ लिखा गया है, यह प्राकृत-भाषा के विद्यार्थी का एक साधारण अभ्यास या प्रयास ही समझना चाहिए। अतः “गच्छतः स्खलनं बवाऽपि” के अनुसार स्खलना का हो जाना स्वाभाविक ही है। इसलिए पाठकों से सप्रेम एवं साग्रह प्रार्थना करूंगा कि जहां पर भी उन्हें कोई स्खलना दृष्टिगोचर हो, उसका सुधार कर लें और उसकी सूचना इस सेवक को देने की उदारता अवश्य करें ताकि अग्रिम संस्करण में उस स्खलना का परिहार किया जा सके। धन्यवाद।

जैनस्थानक, पटियाला
19-2-1977

प्रार्थी—
ज्ञानमुनि

प्रस्तुत ग्रन्थ के रचयिता

जैनभूषण श्रद्धेय श्री ज्ञान मुनि जी महाराज (जीवन तथा साधना की एक संक्षिप्त झांकी)

[लेखक—डाक्टर श्री शिवमुनि जी महाराज M. A. प्रभाकर]

परमश्रद्धेय, जैनभूषण, पंजाब-केसरी, व्याख्यान-दिवाकर, पूज्य गुरुदेव श्री ज्ञान मुनि जी महाराज विक्रम सम्वत् १९७९, वैशाख शुक्ला तृतीया (अक्षयतृतीया) के शुभ दिन, साहोकी (जिला संगरूर, पंजाब) नामक ग्राम में बांसल गोत्रीय लाला गोखा राम जी अग्रवाल जैन की धर्मपत्नी पूज्य माता मन्सादेवी की पवित्र कुक्षि से पैदा हुए। माता पिता ने आपका नाम आत्माराम रक्खा था। महाराज श्री आठ वर्ष के थे, गाँव में डाकुओं का आतंक बढ़ जाने के कारण लाला गोखा राम जी ने साहोकी ग्राम को छोड़कर लुधियाना शहर (पंजाब) में रहना आरम्भ कर दिया था। लुधियाना में महामुनि, स्थविरपदविभूषित, त्याग वैराग्य के समुज्ज्वल प्रतीक, वन्दनीय परमश्रद्धेय श्री स्वामी शालिग्राम जी महाराज विराजमान थे। महाराज श्री जी लाला जी के खानदान में ताय़ा लगते थे, अतः लाला जी परिवार-सहित पूज्य श्री शालिग्राम जी महाराज के पावन चरणों में प्रतिदिन आया-जाया करते थे। परिणाम-स्वरूप सर्वप्रथम श्रद्धास्पद श्री ज्ञान मुनि जी महाराज को इन्हीं वन्दनीय पूज्यपाद श्री स्वामी शालिग्राम जी महाराज के सम्पर्क तथा मङ्गलमय मार्गदर्शन का सौभाग्य सम्प्राप्त हुआ था। इन्हीं महामहिम महापुरुष के चरणों में बैठकर इन्होंने जैनधर्म के विधिविधान को समझा, और इन्हीं से सम्यग्दर्शन परिप्राप्त किया।

साधना के महापथ पर—

वि०सं० १९९३ के वैशाख शुक्ला त्रयोदशी के पावन दिवस अर्थात् चौदह वर्ष दस दिनों की आयु में आप (श्री ज्ञानमुनि जी महाराज) रावलपिण्डी (पाकिस्तान की पञ्चनदीय राजधानी) में प्रातःस्मरणीय, चारित्रचूडामणि, जैनधर्मदिवाकर, साहित्यरत्न, जेनागमरत्नाकर मङ्गलमूर्ति आचार्य-सम्राट् परमश्रद्धेय पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज के परिपूत चरणों में दीक्षित होकर जैनसाधु बने। साधु बन जाने के अनन्तर आपने संस्कृत और प्राकृत आदि अनेकविध भाषाओं का अध्ययन किया। अनेकों पुस्तकें लिखीं। श्री विपाक सूत्र और श्री अनुयोग द्वार सूत्र आदि कई एक जेनागमों का हिन्दी भाषा में सरल और सुबोध अनुवाद एवं सम्पादन किया। १—प्रश्नों के उत्तर, २—श्रमण संस्कृति के अमर प्रतीक, ऋषिवर आनन्द, ३—आचार्यसम्राट् (पूज्य श्री आत्माराम जी म० की जीवनी) ४—सरलता के महास्रोत, ५—साधना के अमर प्रतीक और ६—भगवान महावीर के ५ सिद्धान्त, आदि २० के लगभग स्वतन्त्र पुस्तकों का निर्माण किया। जहाँ आप श्री साहित्यिक क्षेत्र में प्रगतिशील रहे हैं वहाँ आप श्री सामाजिक क्षेत्र में भी बड़े प्रयत्नशील रहे हैं। फिल्लोर (जिला जालन्धर), बहराम (जिला जालन्धर) और मलौद (लुधियाना) आदि अनेकों क्षेत्र खोले और जैनधर्म का पावन ध्वज लहराया, वहाँ पर बने जैनस्थानक वहाँ की जनजागृति के समुज्ज्वल प्रतीक हैं। कोटकपुरा (जिला मठिण्डा), समराला (लुधियाना) और राजपुरा (पटियाला) के जैनस्थानकों की उन्नति एवं

अभ्युन्नति के पीछे भी आप का ओजस्वी व्यक्तित्व सहयोगी रहा हुआ है। कोटकपूरा की बहिन लाजवन्ती अरोड़ा ने एक मकान दान दिया था, जिसकी रजिस्ट्री ऐस० ऐस० जैन सभा फरीदकोट के नाम करवाई गई है। अब उसके स्थान पर एक विशाल रमणीक भव्य एवं रम्य जैन स्थानक बन गया है। राजपुरा का जैन स्थानक वर्षों से बीरान पड़ा हुआ था। उस में अब आठ दुकानें बन गई हैं, जिनसे लगभग ५ सौ रुपए मासिक आय हो गई है। अब वहां पर दो-तीन कमरे और बन गए हैं। बड़ी सुन्दर बरसाती भी बन गई है। विल्कुल साथ लगता बहुत बड़ा एक ग्रीण्ड भी खरीद लिया गया है। इस तरह राजपुरा का जैनस्थानक अब पूर्णतया अपने पांव पर खड़ा हो गया है। समराला में जैनस्थानक का सर्वथा अभाव था। अब वहां पर भी एक भव्य और रम्य स्थानक बन गया है। यह सब पूज्य गुरुदेव श्रद्धेय श्री ज्ञानमुनि जी महाराज के मङ्गलमय प्रभाव का ही सुपरिणाम है। इसके अतिरिक्त नाभा, राहों, खरड़, वनूड़ और खन्ना में जो जैन सिलाई स्कूल चल रहे हैं, उनके पीछे भी श्रद्धेय महाराज श्री जी का ही वरद हस्त रहा हुआ है।

राहों के श्रद्धा-केन्द्र—

श्रद्धा के केन्द्र, परिपूतचरण, वन्दनीय गुरुदेव आचार्य-सम्राट् पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज की जन्मभूमि राहों (जालन्धर) जैसे पिछड़े नगर में पूज्य गुरुदेव की पुण्यस्मृति में “आचार्य श्री आत्माराम जैन फ्री डिस्पेंसरी” का चालू करना और इसकी स्थायी सम्पत्ति एकत्रित करने के लिए समाज को आदर्श प्रेरणा प्रदान करके उसे अपने पांव पर खड़ा कर देना, वहीं पर “आचार्य श्री आत्माराम जैन सिलाई स्कूल” नामक शिक्षा-संस्था की स्थापना करना तथा “आचार्य श्री आत्माराम जैन सेवा-सदन” का निर्माण करके समाज के असहाय छात्रों, विधवाओं तथा अभावग्रस्त लोगों को सहायता देने की योजना बनाना श्रद्धेय श्री ज्ञान मुनि जी महाराज की ही अपनी विशेषता है, जिस से समाज सदा इनका कृतज्ञ रहेगा। राहों नगर पर आप श्री ने जो कृपाभाव प्रदर्शित किया है; या अपने परम श्रद्धेय पूज्य गुरुदेव श्री के पुण्य स्मृति में उनके स्मारक बनाकर राहों निवासियों के जो सोए भाग्य जगा दिए हैं, उसके लिए राहों-निवासियों के हृदय में जो आस्था, निष्ठा एवं प्रेम है, उसे अक्षरों की सीमित रेखाओं द्वारा अभिव्यक्त नहीं किया जा सकता है। आप श्री की अविस्मरणीय सेवाओं और उपकारों के प्रति अपनी कृतज्ञता प्रकट करने के लिए ही राहों-निवासियों ने ईस्वी सन् १९७३ के चातुर्मास में आपको पंजाब-कैसरी, जैन-भूषण, व्याख्यान-दिवाकर इन महान उपाधियों से विभूषित करके आप की समाज-सेवाओं को सम्मानित करने का बुद्धिशुद्ध प्रयास किया है।

प्रस्तुत ग्रन्थ के रचयिता—

प्राकृत-व्याकरण (संस्कृत-हिन्दी-टीकाद्वयोपेत) के लेखक मेरे पूज्य गुरुदेव श्रद्धेय श्री ज्ञान मुनि जी महाराज ही हैं। इस में एक ‘बालमनोरमा’ नामक संस्कृत टीका है और दूसरी आत्मगुण-प्रकाशिका हिन्दी-व्याख्या है। प्राकृत-व्याकरण को दो खण्डों में विभक्त कर दिया गया है। प्रथम खण्ड में आदि के तीन पाद हैं और द्वितीय खण्ड में केवल चतुर्थ पाद का विवेचन है। प्रस्तुत ग्रन्थ प्राकृत-व्याकरण का द्वितीय खण्ड है। प्राकृत-व्याकरण पर कोई सरल, सरस और प्रामाणिक विवेचन होना चाहिए, यह सभी प्राकृतज्ञ मनीषी विद्वान अनुभव कर रहे थे। इस दिशा में कुछ विद्वानों ने प्रयास भी किए हैं, परन्तु उन से इष्ट लाभ उपलब्ध नहीं हो सका था। सौभाग्य की बात है कि

जैनभूषण, पण्डितरत्न, गुरुदेव श्री ज्ञानमुनि जी महाराज ने अपने विलक्षण बौद्धिक बल तथा परिश्रम से इस समस्या को समाहित कर दिया है। समूचे व्याकरण के शब्दों की साधन-प्रक्रिया लिखना, व्याकरण के कठिन स्थलों का सरल एवं सुगम विवेचन करना कोई साधारण बात नहीं है। मैं तो महाराज श्री जी की इस वैदुष्यपूर्ण रचना को इनका एक अपूर्व बौद्धिक चमत्कार ही मानता हूँ। इतना बड़ा विशालकाय ग्रन्थ तैयार करना कोई बच्चों का खेल नहीं है। मैंने स्वयं अपनी आखों से देखा है कि श्रद्धेय महाराज श्री सूर्योदय से लेकर सूर्यास्त होने तक प्रायः इसी कार्य में जुटे रहते थे। इतना अधिक श्रम देखकर मैं तो आश्चर्य-चकित रह जाता था। बिना किसी भिन्नक के कह सकता हूँ कि पूज्य गुरुदेव की यह सेवा साहित्य जगत में सदा अभिवन्दनीय एवं अभिनन्दनीय रहेगी। सचमुच आप जैनधर्मदिवाकर, साहित्यरत्न, जैनागमरत्नाकर, विश्वविभूति, महामहिम स्वर्गीय आचार्य-सम्राट् परमश्रद्धेय पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज की आत्मा की अमूल्य निधि हैं, आचार्य-प्रवर श्री स्वयं प्रकाशपुञ्ज थे, वे आपको भी अपने पावन प्रकाश से प्रकाशमान बना गए हैं।

❀ वन्दन शत-शत अभिनन्दन ❀

प्राकृत-भाषा के विविध प्रकार

प्राकृत-भाषा के १—पालि, २—पैशाची, ३—चूलिका-पैशाची, ४—अर्धमागधी, ५—जैन-महाराष्ट्री, ६—शौरसेनी, ७—मागधी, ८—महाराष्ट्री और ९—अपभ्रंश ये नौ प्रकार उपलब्ध होते हैं। इनकी अर्थ-विचारणा इस प्रकार है—

१—पालि। कुछ विद्वानों के मत में पालि शब्द पल्लि शब्द से निष्पन्न हुआ है। पल्लि गांव का नाम है। इस तरह गावों में बोली जाने वाली ग्राम्य भाषा पालि कहलाती है। कुछ विद्वानों के मतानुसार पालि शब्द पंक्ति से बना है। प्राचीन बौद्ध लेखक धर्मशास्त्र की वचनपद्धति को उद्धृत करते समय इसी पालि शब्द का प्रयोग किया करते थे। इसके अनन्तर बौद्ध धर्मशास्त्रों की भाषा का नाम पालि ही पड़ गया। हीनयान बौद्धों के धर्मग्रन्थों की भाषा पालि है।

२—पैशाची। पिशाच देशों की भाषा पैशाची है। पिशाच देश अनेकों हैं। १—पाण्ड्य—वर्तमान मदुरा और कन्याकुमारी के आसपास का प्रदेश, २—केकय—पंजाब, ३—वाल्हीक—अफगानिस्तान का वर्तमान वाल्खनगर वाला प्रदेश, ४—सह्या—दक्षिण भारत का पश्चिम उपकूल, ५—कुन्तल—नर्मदा नदी के उत्पत्ति-स्थान का निकटवर्ती प्रदेश, ६—गान्धार—वर्तमान काबूल और पेशावर वाला प्रदेश, ७—हैब—हिमालय का निम्नवर्ती पार्वत्य प्रदेश और ८—कन्नोजन—दक्षिण महाराष्ट्र का पार्वत्य आञ्चल। ये सब के सब पिशाच देश माने जाते हैं। सर ग्रियर्सन के मत में पिशाचभाषा-भाषी लोगों का आदिम वासस्थान उत्तर-पश्चिम पञ्जाब अथवा अफगानिस्तान का प्रदेश था किन्तु डाक्टर हार्नलि के मतानुसार अनार्य जाति के लोग आर्य जाति की भाषा का जिस विकृत रूप में उच्चारण करते थे वही पैशाची भाषा है। इनके मत में पैशाची भाषा न तो किसी देश-विशेष की भाषा है और नही वह वास्तव में कोई भिन्न भाषा ही है।

३—चूलिकापैशाची। यह भाषा पैशाची-भाषा का ही एक अवान्तर भेद है। चंड, वररुचि और क्रमदीश्वर आदि विद्वानों ने इस भाषा को स्वतंत्र भाषा नहीं माना है। पैशाचीभाषा के अन्तर्गत ही इस को स्वीकार किया है। पैशाची और चूलिकापैशाची में अपेक्षाकृत जो अन्तर है, उसे आचार्य हेमचन्द्र ने अपने प्राकृत-व्याकरण में स्पष्ट कर दिया है।

४—अर्धमागधी । मगध देश के अर्धांश की जो भाषा है, वह अर्धमागधी है । मगध देश के अर्ध प्रदेश की भाषा में निबद्ध होने के कारण प्राचीन सूत्र (जैनागम) अर्धमागध कहलाते हैं । भगवान महावीर अपना धर्मोपदेश अर्धमागधी भाषा में ही फरमाया करते थे । प्रभु महावीर के इसी उपदेश के अनुसार इनके गणधर श्री सुधर्मा स्वामी ने अर्धमागधी भाषा में आचाराङ्ग आदि ग्यारह अङ्ग-सूत्रों की रचना की थी ।

५—जैनमहाराष्ट्री । आचाराङ्ग आदि जैन सूत्रों के सिवा श्वेताम्बर जैनों के बनाए हुए अन्य ग्रन्थों की प्राकृतभाषा को जैनमहाराष्ट्री कहते हैं । इस भाषा में तीर्थंकर भगवान और प्राचीन मुनियों के जीवन, कथाएं, तर्क, ज्योतिष और भूगोल आदि विशाल साहित्य की उपलब्धि होती है ।

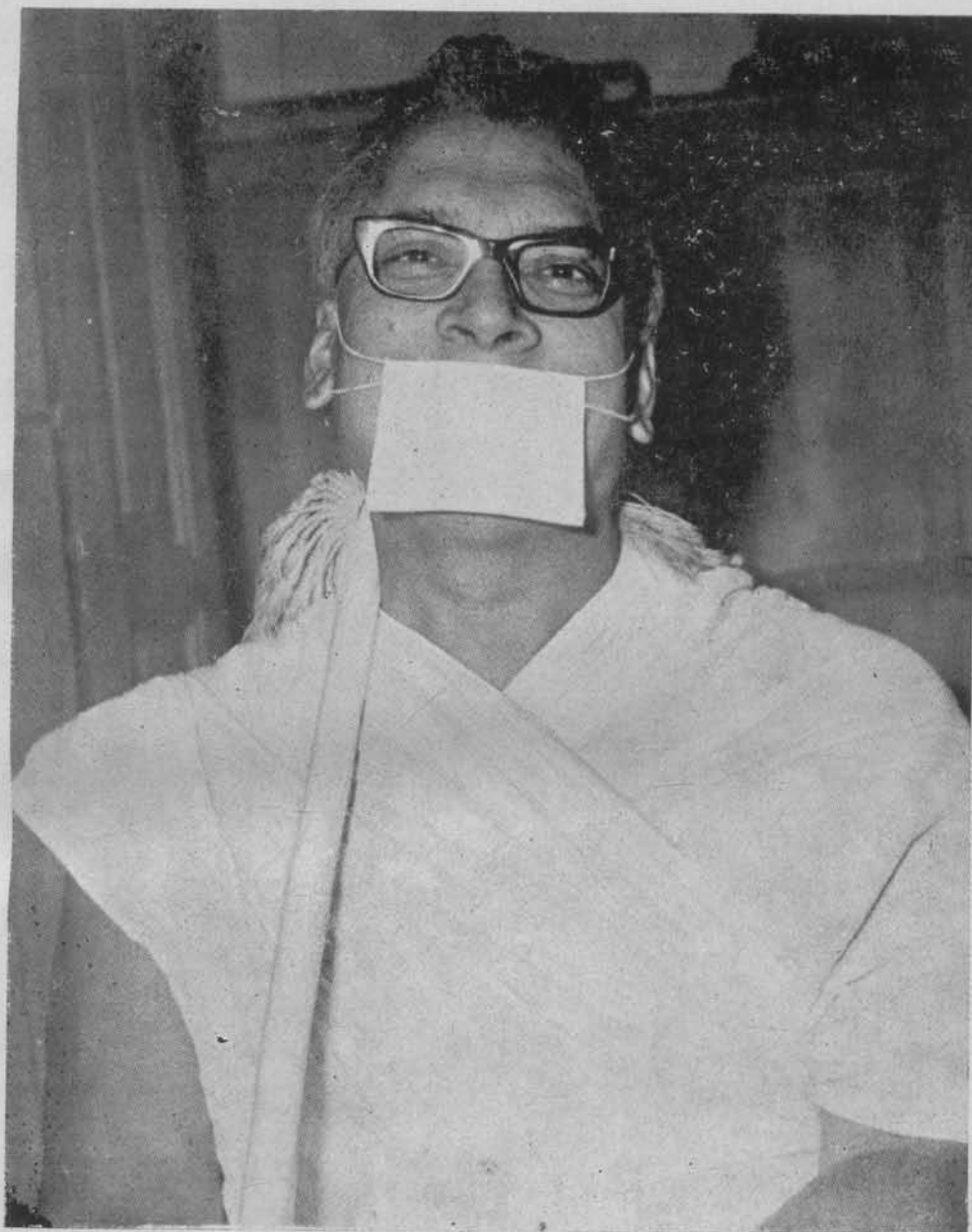
६—शौरसेनी । शूरसेन (मथुरा प्रदेश) की भाषा का नाम शौरसेनी भाषा है । आचार्य मलय-गिरि ने शूरसेन देश की राजधानी पावा बतलाकर आजकल के बिहार-प्रदेश को ही शूरसेन कहा है । संस्कृत-नाटकों में प्राकृत गद्यांश सामान्य रूप से शौरसेनी भाषा में लिखा गया है । भास तथा कालीदास के और इन के बाद के अधिक नाटकों में शौरसेनी भाषा के निदर्शन देखने को मिलते हैं । वररुचि और हेमचन्द्र आदि विद्वानों ने अपने प्राकृत-व्याकरणों में शौरसेनी भाषा के उदाहरण प्रस्तुत किए हैं ।

७—मागधी । मगध देश की भाषा मागधी है । यह भाषा किसी युग में मगध देश की राज-भाषा थी । इसीलिए मगध देश से बाहिर भी इसका प्रचलन था । वररुचि के प्राकृत-प्रकाश, चंड के प्राकृत-लक्षण, हेमचन्द्र के हैमशब्दानुशासन (अष्टमाध्याय), क्रमदीश्वर के संक्षिप्त-सार, लक्ष्मीधर की षड्भाषा-चन्द्रिका और मार्कण्डेय के प्राकृत-सर्वस्व आदि प्राकृत-व्याकरणों में मागधी भाषा के लक्षण और उदाहरण दे रखे हैं । भरत के नाट्यशास्त्र में मागधी भाषा का उल्लेख है और उन्होंने नाटक में राजा के अन्तःपुर में रहने वाले, सुरंग खोदने वाले, अश्वपालक आदि पात्रों के लिए और विपत्ति में नायक के लिए भी इस भाषा का प्रयोग करने को कहा है ।

८—महाराष्ट्री । डाक्टर हॉर्नेलि के मतानुसार महाराष्ट्री भाषा का अर्थ है—विशाल राष्ट्र की भाषा । इन के मत में महाराष्ट्री भाषा महाराष्ट्र देश में उत्पन्न नहीं हुई है । राजपूताना और मध्य प्रदेश आदि देश उक्त विशाल राष्ट्र के ही अन्तर्गत स्वीकार किए गए हैं, किन्तु दण्डी ने इस भाषा को महाराष्ट्र देश की भाषा स्वीकार किया है । सर ग्रियर्सन के मत में महाराष्ट्री-प्राकृत से ही आधुनिक मराठी भाषा उत्पन्न हुई है ।

९—अपभ्रंश । अपभ्रंश को अपशब्द भी कहते हैं । अपशब्द का अर्थ है—जो शब्द संस्कृत-व्याकरण से असिद्ध है, जिन शब्दों के ऊपर संस्कृत-व्याकरण के विधिविधान का कोई प्रभाव दृष्टि-गोचर न हो उन्हें अपभ्रंश या अपशब्द कहते हैं । जैसे—गौः शब्द है । इस शब्द के गावी, गोएगी, गोपोतलिका आदि जितने भी रूपान्तर हैं, वे सब अपभ्रंश माने जाते हैं । यही पद्धति अन्य अपभ्रंश शब्दों के सम्बन्ध में भी जाननी चाहिए । पतञ्जलि आदि संस्कृत-वैयाकरणों के मत में संस्कृत-भिन्न सभी प्राकृत-भाषाएं अपभ्रंश के अन्तर्गत स्वीकार की गई हैं, परन्तु प्राकृत-वैयाकरणों के मतानुसार अपभ्रंश-भाषा प्राकृत-भाषा का एक अवान्तर भेद है । प्राकृत-चन्द्रिका के मतानुसार अपभ्रंश-भाषा के २७ प्रकार माने गए हैं ।

प्राकृत-व्याकरण के व्याख्याकार—



जैन भूषण, पंजाब केसरी. व्याख्यान-दिवाकर
श्रद्धेय पण्डित-रत्न श्री ज्ञानमुनि जी महाराज

प्राकृत-व्याकरण (प्रथम खण्ड) का विमोचन



24-4-1975 को महावीर जयन्ती के शुभ अवसर पर चण्डीगढ़ में श्री आर. सी. पाल वाइस चान्सलर पंजाब यूनिवर्सिटी चण्डीगढ़ जैनभूषण पण्डितरत्न श्रद्धेय श्री ज्ञानमुनि जी महाराज के कर कमलों में प्राकृत-व्याकरण के प्रथम खण्ड का विमोचन कर रहे हैं। मध्य में आदरणीय डाक्टर एल. एम. जोशी रीडर बुद्धिज्म, पंजाबी यूनिवर्सिटी पटियाला दिखाई दे रहे हैं।

जैनभूषण श्री जी महाराज की उदारता—

जैनधर्मदिवाकर, साहित्यरत्न, जैनागामरत्नाकर आचार्यसम्राट् पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज के सुशिष्य जैनभूषण श्रद्धेय श्री ज्ञानमुनि जी महाराज की उदारता तथा स्नेहशीलता का इस से बढ़ कर और क्या प्रमाण उपस्थित किया जा सकता है कि श्रद्धेय जैन भूषण श्री ज्ञानमुनि जी महाराज तथा तपस्वी श्री प्रीतम मुनि जी महाराज ने सन् 1975 की महावीर जयन्ती खरड़ और चण्डीगढ़ दो नगरों में मनाने की कृपालुता की थी। खरड़ महावीर जयन्ती मनाने के बाद महाराज श्री ने वहां से विहार कर दिया। उस दिन धूप भी अपने यौवन पर थी, सड़क तप रही थी। नीचे और ऊपर दोनों ओर से गरमी का प्रकोप बढ़ा भयंकर था, तथापि महाराज श्री जी विहार करते हुए दोपहर को महौली में पधारे, आहार पानी करने के अनन्तर वहां से चलकर सायंकाल को चण्डीगढ़ पधारे और इन्होंने रात्रि के महावीर जयन्ती महोत्सव में सम्मिलित हो कर अपना प्रवचन दिया। स्वयं कष्ट सह कर भी जनता-जनार्दन की भावना को साकार बनाना साधारण बात नहीं है।

* धन्यवाद *

प्राकृत-व्याकरण का द्वितीय खण्ड पाठकों के हाथों में समर्पित करते हुए हमें हार्दिक हर्षानुभूति हो रही है। इस का सर्वाधिक श्रेय जैनधर्मदिवाकर, आचार्य-सम्राट् पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज के सुशिष्य जैनभूषण श्रद्धेय श्री ज्ञान मुनि जी महाराज को ही है। महाराज श्री ने प्रथमखण्ड तथा इस द्वितीय खण्ड के निर्माण एवं परिमार्जन में जितना अधिक परिश्रम किया है, उसे शब्दों की सीमित रेखाओं द्वारा अभिव्यक्त नहीं किया जा सकता। महाराज श्री की प्राकृत-साहित्य-साधना की यह आराधना कितनी सफल रही है? इस प्रश्न का उत्तर इसी ग्रन्थ में अन्यत्र “विद्वानों की दृष्टि में” इस संदर्भ में दिया जा रहा है। कौन नहीं जानता कि प्राकृत-व्याकरण जैसे कठिन और दुरूह शब्दशास्त्र का संस्कृत तथा हिन्दी इन दो भाषाओं में अनुवाद करना कितना कठिन कार्य है? अधिक क्या कहें, उसके प्रूफों का निरीक्षण एवं संशोधन भी स्वयं ही करना, कोई बच्चों का खेल नहीं है। बिना किसी शिक्षक के कह सकता हूं कि श्रद्धेय महाराज जी ने प्राकृत-व्याकरण का भाषानुवाद करके प्राकृत साहित्य पर बड़ा भारी उपकार किया है जो सदा संस्मरणीय एवं अभिनन्दनीय रहेगा। मैं प्राकृतज्ञ मनीषी पाठकों की ओर से तथा अपनी ओर से श्रद्धेय महाराज श्री का आभारी हूं, धन्यवादी हूं।

पाठक जानते ही हैं कि साहित्य का प्रकाशन दानी दानी सज्जनों के सहयोग पर ही आधारित है। फलतः प्राकृत-व्याकरण का प्रकाशन भी दानियों के सहयोग से ही सम्पन्न हो रहा है। प्रथम खण्ड में सहयोग देने वाले दानी सज्जनों की सूची धन्यवादपूर्वक प्रथमखण्ड में दी आ चुकी है और प्राकृत-व्याकरण के इस द्वितीय खण्ड के प्रकाशन में जिन उदार दानी सज्जनों का सहयोग रहा है उनका भी मैं संस्थान की ओर से अत्यधिक धन्यवादी हूं। इन दानी सज्जनों के नामों की तालिका इस प्रकार है—



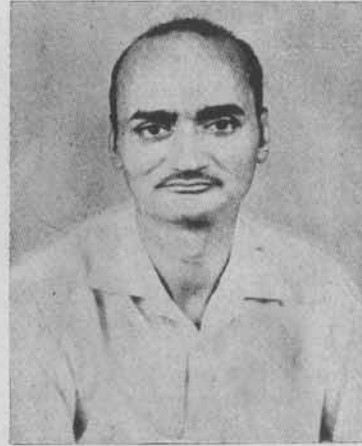
सेठ कस्तूरी लाल जी जैन प्रो० कस्तूरीलाल इन्द्रमोहन जैन, सैक्टर 23-C, दुकान नं० 7 चण्डीगढ़। सेठ कस्तूरी लाल जी भले ही पार्थिव शरीर की दृष्टि से हमारे मध्य में नहीं हैं परन्तु उन की गुरुभक्ति धर्मशीलता तथा दानवीरता के दर्शन इन के सुयोग्य पुत्र श्री इन्द्रमोहन जी, में पूर्णतया हो रहे हैं। श्री इन्द्रमोहन जी अपने पूज्य पिता की भांति उदार, गुरुभक्त और धर्मध्यानरसिक हैं।



सेठ मदन लाल जी जैन प्रो० सेठ गणपत मल मदन लाल जैन, कनक मण्डी, जम्मू तवी (काश्मीर)। सेठ जी जम्मू की स्थानकवासी जैन समाज में एक प्रतिष्ठित दानी सज्जन माने जाते हैं। सामाजिक कार्यों में सदा बढ़ चढ़कर सहयोग देते हैं। दीन दुःखी की सहायता करना इन के जीवन की सर्वतोभावी आदर्श साधना एवं भव्य आराधना है।



स्व० सेठ शिवलाल जी जैन, काहनी। सेठ जी बड़े भाग्यवान और सरलात्मा व्यक्ति थे। धर्म ध्यान के प्रति आप की पूर्ण आस्था थी। आप की धर्मप्रियता के दर्शन आपके प्रिय पुत्र **सेठ जगदोश राय जो जैन प्रो० जैन राईस मिल्ज चूहड़वाली, पो० आदमपुर दोआबा (जालन्धर)** में पूर्णतया किए जा सकते हैं।



सेठ भगवान दास जी जैन प्रो० इन्द्रमल लछमन दास इण्डस्ट्रियल एरिया चण्डीगढ़। सेठ जी एक सम्पन्न व्यक्ति हैं। चण्डीगढ़ में इन का आयल मिल है, मनीमाजरा में इनकी होलसेल की दुकान है। मनीमाजरा में जो जैन स्थानक है इन के निर्माण एवं अभ्युत्थान में सेठ भगवान दास जी तथा इनके परिवार का बहुत बड़ा सहयोग रहा है।



सेठ काश्मीरी लाल जी जैन प्रो० हरियाणा प्रयोजन स्टोर, सैक्टर 20C दुकान नं० 5, चण्डीगढ़। सेठ जी बड़े गुरुभक्त, उदार-हृदय, सरल तथा धर्मशील व्यक्ति हैं। इनकी धर्मपत्नी बहिन निर्मला देवी तथा इनके बड़े लड़के श्री जीया लाल जी जैन भी इन की भांति सन्तों के परमभक्त हैं।



श्रीमती कमलेशरानी गोयल, चण्डीगढ़। बहिन डाक्टर **एन.सो. (नीहरचन्द) गोयल H. No. 30 सैक्टर 27D, चण्डीगढ़** की धर्मपत्नी हैं। पति-पत्नी दोनों ही बड़े मीठे स्वभाव के तथा धर्मशील हैं। यथाशक्ति अपने धन का धर्मकार्यों तथा साहित्यिक कार्यों में उपयोग करते रहते हैं।



सेठ जगदीश लाल जी जैन बजाज राहों (जालन्धर)।
आचार्य श्री आत्मा राम जैन फ्री डिस्पेंसरी राहों के
 भवन का शिलान्यास आपके ही पवित्र कर कमलों द्वारा
 सम्पन्न हुआ है। आपके सुपुत्र **श्री मानक चन्द जी जैन**
 एक होनहार युवक हैं, बड़े उत्साही, श्रद्धालु तथा
 सन्तजनों के परमभक्त हैं। राहों की सभी जैनसंस्थाओं के
 मुख्य कार्यकर्ता हैं।

सेठ चम्बालाल जी जैन सराफ बंगा (जालन्धर)।
 सेठ जी स्थानकवासी जैन समाज बंगा के एक मनोनीत
 आदरणीय श्रावक हैं। धर्मध्यान तथा सामाजिक कार्यों की
 ओर आप का आदरणीय झुकाव है। आज कल आप
 एस. एस. जैन सभा बंगा के प्रधानपद पर आसीन होकर
 समाज-सेवा का लाभ ले रहे हैं।



सेठ जगदीश कुमार जी जैन, आत्म नगर, H. No.
 109-A लुधियाना। सेठ जी आचार, विचार की दृष्टि
 से बड़े पुनीत व्यक्ति हैं। युवक होने पर भी सर्वथा गंभीर
 हैं। इनकी धर्मपत्नी श्रीमती चन्द्रकान्ता जैन भी अपने
 पूज्य पति के पदचिन्हों पर चलकर दान आदि धर्म-कार्यों
 की पवित्र आराधना में संलग्न हैं।

आदरणीय **हकीम प्रेमनाथ जी गुप्ता**, सदर बाजार,
 पटियाला। हमारे आदरास्पद हकीम जी खानदानी हकीम
 हैं। पटियाला के वैद्य-जगत में आप का एक अभिवन्दनीय
 एवं अभिनन्दनीय स्थान माना जाता है। बहिन **कौशल्या**
देवी आप की धर्मपत्नी हैं। ये भी बड़ी धर्मशीला हैं।



चिरञ्जीव रजनोश नन्दा सुपुत्र श्री गणेश दत्त जी नन्दा प्रो० लब्धू राम गणेश दत्त नन्दा, नई मण्डी खन्ना (लुधियाना)। प्रिय रजनोश बहिन सत्यावती नन्दा के घर का ज्योतिर्मान दीपक है। जैसे बहिन सत्या उदार-हृदया है वैसे चिरञ्जीव रजनोश भी उदार-हृदय बनकर अपने कुल को तेजस्वी बनाए, शासनेश प्रभु महावीर से यही प्रार्थना है।

श्री स्वतन्त्र कुमार जैन आप शंकर निवासी लाल कृष्ण कुमार जी के सुपुत्र हैं। आज कल आप इङ्गलैण्ड में रहते हैं। विदेश में रहने पर भी आप मदिरापान तथा मांसाहार से बिल्कुल बचे हुए हैं। यही आप की धार्मिकता का समुज्ज्वल प्रतीक है। इन को ये शुभ-संस्कार इन की माता श्रीमती सुदर्शना देवी से प्राप्त हुए।

इन दानी सज्जनों के अलावा, **बहिन सोमवती जैन** राजपुरा धर्मपत्नी ला: हरबन्स लाल जी अग्रवाल M.L.A., **सेठ अमरनाथ जी** अग्रवाल, राजपुरा, **बहिन दयावन्ती जन** चण्डीगढ़, **बहिन पद्मावती जैन** चण्डीगढ़, **चौधरी दलीप सिंह जैन** बजाज चण्डीगढ़, **सेठ हजारी लाल जैन** बंगा, **सेठ बलवन्तराय जैन** लुधियाना, **श्री सुरजोत कुमार जैन** सुपुत्र श्री चरण दास जी जैन भूतपूर्व प्रधान कांग्रेस कमेटी बंगा तथा **श्री महेन्द्र कुमार जी मेहता** मैनेजिंग डायरेक्टर श्री भवानी काटन मिल्स एन्ड इण्डस्ट्रीज लि० अबोहर (पंजाब) आदि दानी महानुभावोंका भी बड़ा प्रशंसनीय सहयोग रहा है। मैं इन सब का हृदय से धन्यवादी हूं। **श्री सुखदेव राज जैन** अम्बाला शहर का भी अभारी हूं। प्राकृत व्याकरण के मुद्रण की सब व्यवस्था इन्हीं के सत्पुरुषार्थ का सत्परिणाम है। अन्त में उन सभी सहयोगी सज्जनों का भी हृदय से आभारी हूं जिन्होंने परोक्ष में रह कर इस ग्रन्थ के शरीर को अधिकाधिक सुन्दर बनाने में अपना औदार्य दिखलाया है।

प्रार्थी :

मुकन्द लाल जैन

प्रधान—आचार्य आत्माराम जैन माडल स्कूल
कमला नगर, 29D, देहली-7

कहां क्या है ?

अथ धात्वादेशविधि: (क)	१	अथ कादिव्यञ्जनानां गाद्यादेशविधि: २५८	
अथ धात्वादेशविधि: (ख)	२४	अथ कथमादि-शब्दसम्बन्धी	
अथ धात्वादेशविधि: (ग)	५१	आदेशविधि:	२६६
अथ कर्मभाव (भावकर्म) प्रकरणम्	७४	अथ निपातशब्दविधि:	३३५
अथ निपात-प्रकरणम्	८२	अथ प्रत्ययविधि:	३३८
अथ धातूनामनेकार्थता	८४	अथ इवाथदेशविधि:	३६६
अथ शौरसेनी-भाषाप्रकरणम्	८८	अथ लिङ्गप्रकरणम्	३७४
अथ मागधी-भाषाप्रकरणम्	१०५	अथ शौरसेनी-भाषा-समानविधि:	३७८
अथ पेशाची-भाषाप्रकरणम्	१२७	अथ व्यत्ययविधि:	३८०
अथ चूलिका-पेशाची-भाषाप्रकरणम्	१४०	अथ संस्कृत-भाषा-समानविधि:	३८२
अथ अपभ्रंशभाषा-प्रकरणम्		अथ ग्रन्थकृत-प्रशस्ति:	३८७
(अथ स्वरविधि:)	१४७	गुर्वावली-विषये किञ्चिदतिहायम्	३९२
अथ पुल्लिङ्गीय-स्यादिविधि:	१५५	प्राकृत-धातूनामनुक्रमणिका	३९४
अथ स्त्रीलिङ्गीय-स्यादिविधि:	१७६	अकारादिक्रमेण प्राकृत-व्याकरणस्य	
अथ नपुंसकलिङ्गीय-स्यादिविधि:	१८६	सूत्रसूची	४००
अथ सर्वादिशब्दानां विधि:	१९२	प्राकृतव्याकरणस्य चतुर्थपादस्य	
अथ त्यादि-विधि:	२३१	शब्दसूची	४११
अथ धात्वादेशविधि:	२४५		

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ ७४ पर “अथ कर्मभावप्रकरणम्” के स्थान पर “अथ भावकर्मप्रकरणम्” ऐसा होना चाहिए ।

पृष्ठ १८३ पर तुच्छकम् (तुच्छजं) इस शब्द की प्रक्रिया में १०२५ सूत्र से अकार को उं यह आदेश होता है, १०८२ सूत्र से उच्चारण लाघव करके १०१५ सूत्र से सिप्रत्यय का लोप होता है । ऐसा समझना चाहिए ।

❀ चतुर्थः पादः ❀

❀ अहम् ❀

★ धात्वादेश-विधिः [क] ★

६७२—इदितो वा । ८ । ४ । १ । सूत्रे ये इदितो धातवो वक्ष्यन्ते तेषां ये आदेशास्ते विकल्पेन भवन्तीति वेदितव्यम् । तत्रैव चोदाहरिष्यते ।

६७३—कथेर्वज्जर-पज्जरोप्पाल-पिसुण-संघ-बोल्ल-चव-जम्प-सीस-साहाः । ८ । ४ । २ । कथेर्धातोर्वज्जरादयो दशादेशा वा भवन्ति । वज्जरइ, पज्जरइ, उप्पालइ, पिसुणइ, संघइ, बोल्लइ, चवइ, जम्पइ, सीसइ, साहइ । उब्बुक्कइ इति तूत्पूर्वस्य बुक्क भाषणे इत्यस्य । पक्षे । कहइ । एते चान्येर्देशेषु पठिता अपि अस्माभिर्धात्वादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति । तथा च वज्जरिओ, कथितः । वज्जरिऊण, कथयित्वा । वज्जरणं, कथनम् । वज्जरन्तो, कथयन् । वज्जरिअव्वं, कथयितव्यमिति रूपसहस्राणि सिध्यन्ति । संस्कृतधातु-वच्च प्रत्यय-लोपागमादिविधिः ।

६७४—दुःखे णिव्वरः । ८ । ४ । ३ । दुःखविषयस्य कथेर्णिव्वर इत्यादेशो वा भवति । णिव्वरइ । दुःखं कथयतीत्यर्थः ।

६७५—जुगुप्सेर्भुण-दुगुच्छ-दुगुञ्छाः । ८ । ४ । ४ । जुगुप्सेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति । भुणइ, दुगुच्छइ, दुगुञ्छइ । पक्षे । जुगुच्छइ । गलोपे । दुउच्छइ, दुउञ्छइ, जुउच्छइ ।

६७६—बुभुक्षि-वीज्योर्णोरव-वोज्जौ । ८ । ४ । ५ । बुभुक्षेराचारक्विबन्तस्य च वोजे-र्यथासंख्यमेतावादेशौ वा भवतः । णोरवइ, बुहुक्खइ । वोज्जइ, वीजइ ।

६७७—ध्या-गोर्भा-गौ । ८ । ४ । ६ । अनयोर्यथासंख्यं भा, गा इत्यादेशौ भवतः । भाइ, भाअइ । णिज्भाअइ । निपूर्वो दर्शनार्थः । गाइ, गायइ । भाणं । गाणं ।

६७८—ज्ञो जाण-मुणौ । ८ । ४ । ७ । जानातेर्जाण, मुण इत्यादेशौ भवतः । जाणइ, मुणइ । बहुलाधिकांरात् क्वचिद् विकल्पः । जाणिअं, णायं । जाणिऊण, णाऊण । जाणणं, णाणं । मणइ इति तु मन्यतेः ।

६७९—उदो ध्मो धुमा । ८ । ४ । ८ । उदः परस्य ध्मो धातोर्धुमा इत्यादेशो भवति । उद्धुमाइ ।

६८०—श्रदो धो देह । ८ । ३ । ६ । श्रदः परस्य दधातेर्दह इत्यादेशो भवति । सदहइ । सदहमाणो जीवो ।

६८१—पिबे पिज्ज-डल्ल-पट्ट-घोट्टाः । ८ । ४ । १० । पिबतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । पिज्जइ, डल्लइ, पट्टइ, घोट्टइ, पिअइ ।

६८२—उद्वातेरोरुम्मा वसुआ । ८ । ४ । ११ । उत्पूर्वस्य वातेः ओरुम्मा, वसुआ इत्येतावादेशौ वा भवतः । ओरुम्माइ, वसुआइ, उव्वाइ ।

६८३—निद्रातेरोहीरोद्धौ । ८ । ४ । १२ । निपूर्वस्य द्रातेः ओहीर, उद्ध इत्यादेशौ वा भवतः । ओहीरइ, उद्धइ, निद्दाइ ।

६८४—आघ्रेराइघः । ८ । ४ । १३ । आजिघतेराइघ इत्यादेशो वा भवति । आइघइ, अगघाइ ।

६८५—स्नातेरब्भुत्तः । ८ । ४ । १४ । स्नातेरब्भुत्त इत्यादेशो वा भवति । अब्भुत्तइ, ण्हाइ ।

६८६—समः स्तयः खाः । ८ । ४ । १५ । संपूर्वस्य स्त्यायतेः खा इत्यादेशो भवति । संखाइ, संखायं ।

६८७—स्थष्ठा-थक्क-चिट्ठ-निरप्पाः । ८ । ४ । १६ । तिष्ठतेरेते चत्वार आदेशा भवन्ति । ठाइ, ठाइ । ठाणं । पट्ठिओ । उट्ठिओ । पट्ठाविओ । उट्ठाविओ । थक्कइ । चिट्ठइ, चिट्ठिऊण । निरप्पइ । बहुलाधिकारात् क्वचिन्न भवति । थिअं । थाणं । पत्थिओ । उत्थिओ । थाऊण ।

६८८—उदण्ठ-कुक्कुरौ । ८ । ४ । १७ । उदः परस्य तिष्ठतेः ठ, कुक्कुर इत्यादेशौ भवतः । उट्टइ, उक्कुक्कुरइ ।

६८९—म्लेर्वा-पव्वायौ । ८ । ४ । १८ । म्लायतेर्वा, पव्वाय इत्यादेशौ वा भवतः । वाइ, पव्वायइ, मिलाइ ।

६९०—निर्मो निम्माण-निम्मवौ । ८ । ४ । १९ । निपूर्वस्य मिमीतेरेतावादेशौ भवतः । निम्माणइ, निम्मवइ ।

६९१—क्षोणिज्झरो वा । ८ । ४ । २० । क्षयतेर्णिज्झर इत्यादेशो वा भवति । णिज्झरइ । पक्षे भिज्जइ ।

६९२—छदेर्णुम-नूम-सन्नुम-ढक्कौम्वाल-पव्वालाः । ८ । ४ । २१ । छदेर्ण्यन्तस्य एते षडादेशा वा भवन्ति । णुमइ, नूमइ, एत्त्वे णूमइ, सन्नुमइ, ढक्कइ, ओम्वालइ, पव्वालइ, छायाइ ।

६६३—नित्रिपत्योणिहोडः । ८ । ४ । २२ । निवृणः पतेश्च ण्यन्तस्य णिहोड इत्यादेशो वा भवति । णिहोडइ । पक्षे । निवारेइ । पाडेइ ।

६६४—दूडो दूमः । ८ । ४ । २३ । दूडो ण्यन्तस्य दूम इत्यादेशो भवति । दूमेइ मज्जहिअयं ।

६६५—धवल्लेदुमः । ८ । ४ । २४ । धवल्लयतेर्ण्यन्तस्य दुमादेशो वा भवति । दुमइ, धवल्लइ । स्वराणां स्वराः (बहुलम्) [४.२३८] इति दीर्घत्वमपि । दूमिअं । धवल्लितमित्यर्थः ।

६६६—तुलेरोहामः । ८ । ४ । २५ । तुलेर्ण्यन्तस्य ओहाम इत्यादेशो वा भवति । ओहामइ, तुलइ ।

६६७—विरेचेरोलुण्डोल्लुण्ड-पल्हत्थाः । ८ । ४ । २६ । विरेचयतेर्ण्यन्तस्य ओलुण्डादयस्त्रय आदेशा वा भवन्ति । ओलुण्डइ, उल्लुण्डइ, पल्हत्थइ, विरेअइ ।

६६८—तडेराहोड-विहोडौ । ८ । ४ । २७ । तडेर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः । आहोडइ, विहोडइ । पक्षे । ताडेइ ।

६६९—मिश्रेवीसाल-मेलवौ । ८ । ४ । २८ । मिश्रयतेर्ण्यन्तस्य वीसाल, मेलव इत्यादेशौ वा भवतः । वीसालइ, मेलवइ, मिस्सइ ।

७००—उद्धूलेर्गुण्ठः । ८ । ४ । २९ । उद्धूलेर्ण्यन्तस्य गुण्ठ इत्यादेशो वा भवति । गुण्ठइ । पक्षे । उद्धूलेइ ।

७०१—भ्रमेस्तालिअण्ट-तमाडौ । ८ । ४ । ३० । भ्रमयतेर्ण्यन्तस्य तालिअण्ट, तमाड इत्यादेशौ वा भवतः । तालिअण्टइ, तमाडइ, भामेइ, भमाडेइ, भमावेइ ।

७०२—नशेविउड-नासव-हारव-विप्पगाल-पलावाः । ८ । ४ । ३१ । नशेर्ण्यन्तस्य एते पञ्चादेशा वा भवन्ति । विउडइ, नासवइ, हारवइ, विप्पगालइ, पलावइ । पक्षे, नासइ ।

७०३—दृशेर्दाव-दंस-दक्खवाः । ८ । ४ । ३२ । दृशेर्ण्यन्तस्य एते त्रय आदेशा वा भवन्ति । दावइ, दंसइ, दक्खवइ, दरिसइ ।

७०४—उद्धघटेरुगः । ८ । ४ । ३३ । उत्पूर्वस्य घटेर्ण्यन्तस्य उग इत्यादेशो वा भवति । उगइ, उग्घाडइ ।

७०५—स्पृहः सिंहः । ८ । ४ । ३४ । स्पृहो ण्यन्तस्य सिंह इत्यादेशो भवति । सिंहइ ।

७०६—संभावेरासङ्घः । ८ । ४ । ३५ । संभावयतेरासङ्घ इत्यादेशो वा भवति । आसङ्घइ, संभावइ ।

७०७—उन्नमेरुत्थंघोल्लाल-गुलुगुञ्छोप्पेलाः । ८ । ४ । ३६ । उत्पूर्वस्य नमेर्ण्यन्तस्य

एते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । उत्थङ्गइ, उल्लालइ, गुलुगुञ्छइ, उप्पेलइ, उन्नामइ ।

७०८—प्रस्थापेः पट्टव-पेण्डवौ । ८ । ४ । ३७ । प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य पट्टव पेण्डव इत्यादेशौ वा भवतः । पट्टवइ, पेण्डवइ, पट्टावइ ।

७०९—विज्ञपेर्वोक्कावुकौ । ८ । ४ । ३८ । विपूर्वस्य जानातेर्ण्यन्तस्य वोक्क, अवुक इत्यादेशौ वा भवतः । वोक्कइ, अवुकइ, विण्णवइ ।

७१०—अर्पेरल्लिव-चच्चुप्प-पणामाः । ८ । ४ । ३९ । अर्पेर्ण्यन्तस्य एते त्रय आदेशा वा भवन्ति । अल्लिवइ, चच्चुप्पइ, पणामइ । पक्षे अप्पेइ ।

७११—यापेर्जवः । ८ । ४ । ४० । यातेर्ण्यन्तस्य जव इत्यादेशो वा भवति । जवइ, जावेइ ।

७१२—प्लावेरोम्वाल-पव्वालौ । ८ । ४ । ४१ । प्लवतेर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः । ओम्वालइ, पव्वालइ, पावेइ ।

७१३—विकोशेः पक्खोडः । ८ । ४ । ४२ । विकोशयतेर्नामधातोर्ण्यन्तस्य पक्खोड इत्यादेशो वा भवति । पक्खोडइ, विकासइ ।

७१४—रोमन्थेरोग्गाल-वग्गोलौ । ८ । ४ । ४३ । रोमन्थेर्नामधातोर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः । ओग्गालइ, वग्गोलइ, रोमन्थइ ।

७१५—कमेर्णिहुवः । ८ । ४ । ४४ । कमेः स्वार्थेर्ण्यन्तस्य णिहुव इत्यादेशो वा भवति । णिहुवइ, कामेइ ।

७१६—प्रकाशेर्णुवः । ८ । ४ । ४५ । प्रकाशेर्ण्यन्तस्य णुव्व इत्यादेशो वा भवति । णुव्वइ, पयासेइ ।

७१७—कम्पेर्विच्छोलः । ८ । ४ । ४६ । कम्पेर्ण्यन्तस्य विच्छोल इत्यादेशो वा भवति । विच्छोलइ, कम्पेइ ।

७१८—आरोपेर्वलः । ८ । ४ । ४७ । आरुहेर्ण्यन्तस्य वल इत्यादेशो वा भवति । वलइ, आरोवेइ ।

७१९—दोले रङ्गोलः । ८ । ४ । ४८ । दुलेः स्वार्थे ण्यन्तस्य रङ्गोल इत्यादेशो वा भवति । रङ्गोलइ, दोलइ ।

७२०—रञ्जे रावः । ८ । ४ । ४९ । रञ्जेर्ण्यन्तस्य राव इत्यादेशो वा भवति । रावेइ, रञ्जेइ ।

७२१—घटेः परिवाडः । ८ । ४ । ५० । घटेर्ण्यन्तस्य परिवाड इत्यादेशो वा भवति ।

परिवाडेइ, घडेइ ।

७२२—वेष्टेः परिआलः । ८ । ४ । ५१ । वेष्टैर्ण्यन्तस्य परिआल इत्यादेशो वा भवति । परिआलेइ, वेडेइ ।

७२३—क्रियः किणो वेस्तु क्के च । ८ । ४ । ५२ । गोरिति निवृत्तम् । क्रीणातेः किण इत्यादेशो भवति । वेः परस्य तु द्विरुक्तः केः, चकारात् किणश्च भवति । किणइ, विक्केइ, विक्किणइ ।

७२४—भियो भा-बोहौ । ८ । ४ । ५३ । बिभेतेरेतावादेशो भवतः । भाइ । भाइअं । बोहइ । बोहिअं । बहुलाधिकारात्, भीओ ।

७२५—आलीडोऽल्ली । ८ । ४ । ५४ । आलीयतेः अल्ली इत्यादेशो भवति । अल्ली-अइ, अल्लोणो ।

७२६—निलीडे णिलीअ-णिलुक्क-णिरिग्घ-लुक्क-लिव्क्क-लिव्क्काः । ८ । ४ । ५५ । निलीडः एते षडादेशा वा भवन्ति । णिलीअइ, णिलुक्कइ, णिरिग्घइ, लुक्कइ, लिव्क्कइ, लिव्क्काइ, निलिज्जइ ।

७२७—विलीडेर्विरा । ८ । ४ । ५६ । विलीडेर्विरा इत्यादेशो वा भवति । विराइ, विलिज्जइ ।

७२८—रुते रुज्ज-रुण्टो । ८ । ४ । ५७ । रौतेरेतावादेशो वा भवतः । रुज्जइ, रुण्टइ, रवइ ।

७२९—श्रुटेर्हणः । ८ । ४ । ५८ । श्रृणोतेर्हण इत्यादेशो वा भवति । हणइ, सुणइ ।

७३०—धूगेर्धुवः । ८ । ४ । ५९ । धुनातेर्धुव इत्यादेशो वा भवति । धुवइ, धुणइ ।

७३१—भुवेर्हो-हुव-हवाः । ८ । ४ । ६० । भुवो धातोर्हो, हुव, हव इत्येते आदेशा वा भवन्ति । होइ । होन्ति । हवइ । हुवन्ति । पक्षे, भवइ । परिहीण-विहवो । भविउं । पभवइ । परिभवइ । संभवइ । क्वचिदन्यदपि, उब्भुअइ । भत्तं ।

७३२—अविति हुः । ८ । ४ । ६१ । विद्वर्जं प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति । हुन्ति । भवन् । हुन्तो । अवितोति किम् ? होइ ।

७३३—पृथक्-स्पष्टे णिव्वडः । ८ । ४ । ६२ । पृथग्भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिव्वड इत्यादेशो भवति । णिव्वडइ । पृथक् स्पष्टो वा भवतीत्यर्थः ।

७३४—प्रभौ हुप्पो वा । ८ । ४ । ६३ । प्रभुकर्तृकस्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति । प्रभुत्वं च प्रपूर्वस्यैवार्थः । अज्जे चिअ न पहुप्पइ । पक्षे, पभवइ ।

७३५—क्ते हूः । ८।४।६४। भुवः क्तप्रत्यये हूरादेशो भवति । हूअं । अणुहूअं । पहूअं ।

७३६—कृगे; कुणः । ८।४।६५। कृगः कुण इत्यादेशो वा भवति । कुणइ, करइ ।

७३७—काणेक्षिते णिआरः । ८।४।६६। काणेक्षित-विषयस्य कृगो णिआर इत्यादेशो वा भवति । णिआरइ, काणेक्षितं करोति ।

७३८—निष्टम्भावष्टम्भे णिट्ठुह-संदाणं । ८।४।६७। निष्टम्भविषयस्यावष्टम्भ-विषयस्य च कृगो यथासख्यं णिट्ठुह, संदाण इत्यादेशौ वा भवतः । णिट्ठुहइ, निष्टम्भं करोति । संदाणइ, अवष्टम्भं करोति ।

७३९—श्रमे वावम्फः । ८।४।६८। श्रमविषयस्य कृगो वावम्फ इत्यादेशो वा भवति । वावम्फइ, श्रमं करोति ।

७४०—मन्युनौष्ठमालिन्ये णिव्वोलः । ८।४।६९। मन्युना करणेन यदौष्ठमालिन्यं तद्विषयस्य कृगो णिव्वोल इत्यादेशो वा भवति । णिव्वोलइ, मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति ।

७४१—शैथिल्य-लम्बने पयल्लः । ८।४।७०। शैथिल्यविषयस्य लम्बनविषयस्य च कृगः पयल्ल इत्यादेशो वा भवति । पयल्लइ शिथिली भवति लम्बते वा ।

७४२—निष्पाताच्छोटे णीलुञ्छः । ८।४।७१। निष्पतनविषयस्य आच्छोटन-विषयस्य च कृगो णीलुञ्छ इत्यादेशो वा भवति । णीलुञ्छइ, निष्पतति, आच्छोटयति वा ।

७४३—क्षुरे कम्मः । ८।४।७२। क्षुरविषयस्य कृगः कम्म इत्यादेशो वा भवति । कम्मइ । क्षुरं करोतीत्यर्थः ।

७४४—चाटौ गुललः । ८।४।७३। चाटुविषयस्य कृगो गुलल इत्यादेशो वा भवति । गुललइ, चाटु करोतीत्यर्थः ।

७४५—स्मरेर्भर-भूर-भर-भल-लढ-विम्हर-सुमर-पयर-पम्हुहाः । ८।४।७४। स्मरे-रेते नवादेशा वा भवन्ति । भरइ, भूरइ, भरइ, भलइ, लढइ, विम्हरइ, सुमरइ, पयरइ, पम्हुहइ, सरइ ।

* अथ चतुर्थः पादः *

*अज्ञान-हन्ता भवतारकश्च, यः कृत्स्न-कर्म-क्षय-कारकश्च ।

*अज्ञान-नाशकः, भवात्-चतुर्गतिरूप-संसारत् सर्वास्तारकः, तथा च यः कृत्स्नकर्मणामशेषकर्मणां क्षयकर्ता च, निर्वाण-प्राप्तोऽपि तमसः परस्तात् नतु दीपवत् निर्वाणं गतस्तमसा परिवारयितुं शक्यः, स वर्धमानः, मम आपदमापन्नस्य विघ्नोपघाताय शरणमस्तु रक्षिता भवतु । अशेषान्-निखिलान् घात्वादेशान् संदश्ये कस्य घातोः प्राकृते क आदेशः ? इति दर्शयित्वा षड्भाषाः प्राकृत-भेदाः अप्यस्मिन् पादे विवेचनप्राप्ताः सन्ति, तदर्थं तस्य-पूर्वोक्त-प्रयोजनस्य चतुर्थ-चरणस्येयं बोलमनोरमा टीका सूच्यते । अत्र उपजातिछन्दः ।

निर्वाणमाप्तोऽपि तमः परस्तात्, स वर्धमानः शरणं ममास्तु ॥१॥

संदर्श्य धात्वादेशानशेषान्, भाषाः षडप्यत्र विवेचनीयाः ।

चतुर्थपादस्य तदर्थकस्य, प्रारभ्यते बालमनोरमेयम् ॥२॥

अहंमिति । “निर्विघ्न-समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्” इति सिद्धान्तमाश्रित्य वृत्तिकारेण अहंम् इति पदेन मङ्गलमाचरितम् । अहंमितिपदं परमेष्ठिनः (परमपदे स्थितस्य) परमेश्वरस्य वाचकम्, मङ्गलार्थं शास्त्रस्य, तदध्यायस्य तत्पादस्य वादौ प्रयुज्यते ।

★ अथ धात्वादेशविधिः [क] ★

कथ्यादिधातूनां स्थाने वज्जरादय ये आदेशा भवन्ति, तान्निरूपयत्याचार्यः—

६७२—इदितो वा । येषां धातूनामिकार इत्संज्ञको भवति, तेषां धातूनां स्थाने ये आदेशा भवन्ति ते सर्वे वैकल्पिका एव बोध्याः । तेषामुदाहरणानि तत्रैव तत्तत्सूत्रेषु दास्यन्ते ।

६७३—कथयति । कथि(कथ्)कथने । कथ्+तिव् । इत्यत्र ६७३ सू० कथिधातोः वज्जर,पज्जर इत्यादय आदेशा विकल्पेन भवन्ति, ६२८ सू० तिवः इचादेशे वज्जरइ पज्जरइ उप्पालइ पिसुणइ संघइ बोल्लइ चवइ जम्पइ सीसइ साहइ इति भवति । उब्बुक्कइ इति । उब्बुक्कइ इति तु उदुपसर्गपूर्वस्य बुक्क् भाषणो इतिधातोः रूपं विद्यते । यथा—उद्बुक्क्+तिव् । इत्यत्र ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, पूर्ववदेव उब्बुक्कइ इति सिद्धम् । पक्षे । वज्जराद्यादेशाभावपक्षे कथ्+तिव्, इत्यत्र १८७ सू० थकारस्य हकारे, अकारस्य आगमे, पूर्ववदेव कहइ इति भवति । एते चान्येदेशेषु । केचिदाचार्याः देशेषु-मागधीपैशाचीमहाराष्ट्रीप्रभृतिभाषासु वज्जरादय आदेशा देश्ययत्वेन पठन्ति । विभिन्नभाषासु वज्जरादीनां प्रयोगः सुतरां दृश्यते, अतस्तेषां मते वज्जराद्यादेशविधानं व्यर्थं भवति । उत्तरयति वृत्तिकारो यद् वज्जरादय आदेशास्तत्तद्देश्यासु भाषासु तु पठिताः सन्ति परन्तु न तु केवलं कथिधातोः स्थाने विहिताः सन्ति, अस्माभिस्तु केवलं कथिधातोरेव स्थाने एते आदेशरूपेण भणिताः । इयमेव पूर्वाचार्याणां मतेऽस्माकं मते च भिन्नता ज्ञेया । अपि च, ते आचार्यास्तु तत्तद्देश्यासु भाषास्वेव वज्जरादीनामादेशानां ग्रहणं कुर्वन्ति, तेन तत्तद्देश्यासु भाषासु वज्जरादीनां प्रयोगसंकोचः, तेषामव्यापकता च भवति, परं वयं विविधेषु प्रत्ययेषु परेष्वपि कथिधातोः स्थाने वज्जराद्यादेशविधानमिच्छामः, तेनास्माकं मते वज्जराद्यादेशानां प्रयोगव्यापकता संजायते । यथा—कथितः । कथ्+क्त-त । कथेः वज्जरादेशे, ६४५ सू० अकारस्य स्थाने इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे वज्जरिओ इति भवति । कथयित्वा । कथ्+क्त्वा =वज्जर+क्त्वा । ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ४१७ सू० क्तवः तूण इत्यादेशे, तकारलोपे वज्जरिऊण इति भवति । कथनम् । कथ्+त्युट-अन=वज्जर+अन । १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, २२८ सू० तकारस्य णकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे वज्जरणं इति भवति । कथयन् । कथ्+शतृ=वज्जर+शतृ । ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव वज्जरन्तो इति भवति । कथयितव्यम् । कथ्+तव्यत्=वज्जर+तव्य । ६४६ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव वज्जरिअव्वं इति भवति । अनया रीत्या सहस्राणि रूपाणि सिध्यन्ति । संस्कृतधातुवच्च । प्रत्ययागमलोपादेः विधिः-कार्यं संस्कृतधातुतुल्यं बोध्यम् ।

६७४—कथयति । कथ्+तिव् । ६७४ सू० कथेः स्थाने विकल्पेन णिव्वर इत्यादेशे, ६२८ सू० स्थाने तिवः स्थाने इचादेशे णिव्वरइ इति भवति । दुःखं भणतीत्यर्थः ।

६७५—जुगुप्सति । गुप् रक्षणे । गोप्तुमिच्छतीति । सन्नन्तत्वाद् जुगुप्स्+तिव् इति जाते, ६७५ सू० जुगुप्सः स्थाने विकल्पेन भुण, दुगुच्छ, दुगुञ्छ इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे—भुणइ, दुगुच्छइ दुगुञ्छइ १७७ सू० गकारलोपे—दुउच्छइ दुउञ्छइ आदेशाभावपक्षे—२९२ सू० प्सस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे जुगुच्छइ इति भवति ।

६७६—बुभुक्षति । भोक्तुमिच्छतीति । भुज् भोजे । सन्नन्तत्वात् संस्कृतवदेव बुभुक्ष्+तिव् इति जाते, ६७६ सू० बुभुक्षेः स्थाने वैकल्पिके णीरव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे णीरवइ आदेशाभावे बुभुक्ष्+इ इति स्थिते, १८७ सू० भकारस्य हकारे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे बुहुक्खइ इति भवति । वीजयति । वायुं करोतीति वीजयति । अथवा वीजः पवनकारकः पदार्थः तदिवाचरतीति वीजयति । वीज्+तिव् । इत्यत्र ६७६ सू० वीजधातोः स्थाने वैकल्पिके वीज्ज इत्यादेशे, पूर्ववदेव तिवः इचादेशे वीज्जइ आदेशाभावे पूर्ववदेव वीजइ इति भवति ।

६७७—ध्यायति । ध्ये चिन्तने । ध्ये+तिव् । इत्यत्र ६७७ सू० ध्येधातोः भा इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे, ९११ सू० विकल्पेन अकारागमे भाअइ भाइ निपूर्वकस्य ध्येधातोः २२९ सू० नकारस्य णकारे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ पूर्वभकारस्य जकारे णिज्भाअइ णिज्भाइ इति भवति । निपूर्वक-ध्येधातुः दर्शनार्थको विद्यते । गायति । गै गाने । गै+तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण गैधातोः स्थाने गा इत्यादेशे, वैकल्पिकेऽकारागमे, १८० सू० यकारश्रुतौ, पूर्ववदेव गायइ गाइ इति भवति । ध्यानम् । ध्ये+अन=भा+अन, सन्धौ भान इति जाते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे भाणं इति भवति । गानम् । गै शब्दे । गै+अन । सिप्रत्यये=गान+सि, इति जाते २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव गाणं इति भवति ।

६७८—जानाति । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा+तिव् । ६७८ सू० ज्ञाधातोः स्थाने जाण, मुण इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः इचादेशे जाणइ मुणइ इति भवति । बहुलाधिकाराद् । बहुलस्य अधिकारात् क्वचित्-कस्मिंश्चित्स्थले प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिः वैकल्पिका जायते । यथा—ज्ञातम् । ज्ञा+क्त-त् । प्रस्तुतसूत्रेण विकल्पेन ज्ञाधातोः जाण इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे जाणिअं आदेशाभावे ज्ञा+अं इति स्थिते, ३१३ सू० ज्ञस्य णकारे, १८० सू० यकारश्रुतौ णायं इति भवति । ज्ञात्वा । ज्ञा+क्त्वा । पूर्ववदेव जाण+क्त्वा इति जाते, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ४१७ सू० क्तवः स्थाने तूण इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे जाणि-ऊण आदेशाभावे ३१३ सू० ज्ञस्य णकारे णाऊण इति भवति । ज्ञानम् । ज्ञा+अनट्=जाण+अन । १० सू० स्वरस्य लोपे, सिप्रत्यये, सेर्मकारे, मकारानुस्वारे जाणणं आदेशाभावे ज्ञा+अणं इत्यत्र ज्ञस्य णकारे, दीर्घ-सन्धौ णाणं इति भवति । मणइ इति तु । मणइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण न किमपि कार्यं जातम् । साधना त्वित्थम्—मनुते । मन् अवबोधने । मन्+तिव् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे मणइ इति भवति ।

६७९—उद्धमति । उद्धमा उच्चैः शंखादि-वादाने । उद्धमा+तिव् । ३४८ सू० दकारलोपे, ६७९ सू० ध्मा इत्यस्य धुमा इत्यादेशे, ३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, ६२८

सू० तिव इचादेशे उद्धुमाइ इति भवति ।

६८०—**श्रद्धधति** । श्रद्धा-धातुः श्रद्धाने । श्रद्धा+तिव् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० रेफ-लोपे, ११ सू० दकारलोपप्राप्तिः, किन्तु १२ सूत्रेण तन्निषेधे, ६८० सू० धा-धातोः दह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **सद्धहइ** इति भवति । **श्रद्धधानः** । श्रद्धा+आनश्=सद्धह+आनश् । ६७० सू० आनशः माण इत्यादेशे, सिप्रत्यये, सद्धहमाण+सि इति जाते, ४९१ सू० सेर्डीः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे **सद्धहमाणो** इति भवति । **जीवः** । जीव+सि, पूर्ववदेव **जीवो** इति भवति ।

६८१—**पिबति** । पा धातुः पाने । पा+तिव् । ६८१ सू० पाधातोः स्थाने पिज्ज, डल्ल, पट्ट, घोट्ट इत्यादेशाः वैकल्पिकाः, ६२८ सू० तिवः इचादेशे **पिज्जइ डल्लइ पट्टइ घोट्टइ** आदेशाभावे संस्कृतनियमेन पिब्+तिव् इति जाते, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० वकारस्य लोपे, पूर्ववदेव तिव इचादेशे **पिबइ** इति भवति ।

६८२—**उद्वाति** । उद्वाधातुः गतिगन्धनयोः । उद्वा+तिव् । इत्यत्र ६८२ सू० उद्वा इत्यस्य विकल्पेन ओरुम्मा, वसुग्रा इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे **ओरुम्माइ वसुग्राइ** आदेशाभावे उद्वा+इ, इत्यत्र ३४८ सू० दकारस्य लोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे **उव्वाइ** इति भवति ।

६८३—**निद्राति** । निद्रा जागरणक्षये । निद्रा+तिव् । ६८३ सू० निपूर्वस्य द्राधातोः विकल्पेन ओहोर, उड्घ इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः इचादेशे **ओहोरइ उड्घइ** आदेशयोरभावे निद्रा+इ इति जाते, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे **निद्राइ** इति सिद्धम् ।

६८४—**आजिघ्रति** । आघ्राधातुः गन्धादाने । आघ्रा+तिव् । ६८४ सू० आघ्रा इत्यस्य स्थाने विकल्पेन आङ्घ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **आङ्घइ** आदेशाभावे आघ्रा+इ इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० घकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वघकारस्य गकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे **अङ्घाइ** इति भवति ।

६८५—**स्नाति** । स्नै स्नाने । स्ना+तिव् । ६८५ सू० स्नाधातोः वैकल्पिके अम्भुत्त इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **अम्भुत्तइ** आदेशाभावे स्ना+इ इत्यत्र ३४६ सू० स्नस्य स्थाने ण्हा इत्यादेशे **ण्हाइ** इति भवति ।

६८६—**संस्त्यायते** । संस्त्यै-धातुः संघाते । संस्कृतनियमेन संस्त्या+तिव् इति जाते, ६८६ सू० संस्त्याधातोः स्थाने खा इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे **संखाइ** इति भवति । **संस्तौनम्** । संस्त्या+क्त-त=संखा+त । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे **संखायं** इति भवति ।

६८७—**तिष्ठति** । ठा-स्था गतिनिवृत्तौ । स्था+तिव् । इत्यत्र ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा, थक्क, चिट्ठ, निरप्प इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे **ठाइ ९११ सू०** विकल्पेन अकारागमे **ठाअइ** इति भवति । **स्थानम्** । स्था+अनट्=अन । प्रस्तुतेन सूत्रेण स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, सन्धौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे **ठाणं** इति भवति । **प्रस्थितः** । प्रस्था+क्त-त । ३५० सू० रेफलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ९०९ सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ४९१ सू० सेर्डीः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे **पठिठओ** इति भवति । **उत्थितः** । उत्स्था+क्त-त । इत्यत्र ३४८ सू० तकारस्य लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः ठा इत्यादेशे, पूर्व-

वदेव उट्ठिओ इति भवति । प्रस्थापितः । प्रस्था + णिग् + क्त । पूर्ववदेव पट्ठा + णिग् + त इति जाते, ६३९ सू० णिगः स्थाने अवि इत्यादेशे, सन्धौ, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव पट्ठाविओ इति भवति । उत्थापितः । उत्स्था उत्थापने । उत्स्था + णिग् + क्त-त । ३४८ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव उट्ठाविओ इति भवति । तिष्ठति । स्था + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः स्थाने थक्क, चिट्ठ इत्यादेशौ, पूर्ववदेव थक्कइ चिट्ठइ इति भवति । स्थित्वा । स्था + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः चिट्ठ इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः तूण इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे चिट्ठिऊण इति भवति । तिष्ठति । स्था + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः निरप्प इत्यादेशे, पूर्ववदेव निरप्पइ इति भवति । बहुलाधिकारात् । बहुलस्य अधिकारात् कस्मिंश्चित्स्थले प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—स्थितम् । स्था + क्त = त । ३४८ सू० सकारस्य लोपे, ९०९ सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, सेर्मकारे, मकारानुस्वारे थिअं इति भवति । स्थानम् । स्था + अन = थान + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव थाणं इति भवति । प्रस्थितः । प्रस्था + त । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, सकारलोपे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, सिप्रत्यये, सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे पत्थिअो इति भवति । उत्थितः । उत्स्था + त । ३४८ सू० तकार-सकारयोर्लोपे, पूर्ववदेव उत्थिअो इति भवति । स्थित्वा । स्था + क्त्वा । सकारस्य लोपे, ४१७ सू० क्त्वः स्थाने तूण इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे थाऊण इति भवति । एषु प्रयोगेषु बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६८८—उत्तिष्ठति । उत्स्था-धातुः उत्स्थाने । उत्स्था + तिव् । इत्यत्र ३४८ सू० तकारलोपे, ६८८ सू० स्थाधातोः ठ, कुक्कुर इत्यादेशौ, ३६० सू० ठकारस्य ककारस्य च द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-ठकारस्य टकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे उट्ठइ, उक्कुक्कुरइ इति भवति ।

६८९—म्लायति । म्लै म्लाने । संस्कृतनियमेन म्ला + तिव् इति जाते, ६८९ सू० म्लाधातोः वा, पव्वाय इत्यादेशौ वैकल्पिकौ, ६२८ सू० तिवः इचादेशे वाइ पव्वायइ आदेशाभावे म्ला + इ इत्यत्र ३७७ सू० लकारात्पूर्वे इकारागमे मिलाइ इति भवति ।

६९०—निर्मिमीते । निर्मा निर्माणे । निर्मा + ते । ६९० सू० निर्मास्थाने निम्माण, निम्मव इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे निम्माणइ निम्मवइ इति भवति ।

६९१—क्षीयते । क्षि क्षये । क्षि + ते । ६९१ सू० क्षिधातोः वैकल्पिके णिजभर इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे णिजभरइ, आदेशाभावे २७४ सू० क्षस्य स्थाने भकारे, ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये ज्ज इत्यस्य प्रयोगे भिज्जइ इति भवति ।

६९२—छाद्यति । छदि-धातुः आच्छादने । छद् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ६९२ सू० ण्यन्तस्य छदेः स्थाने विकल्पेन गुम, नूम, सन्नुग, ठक्क, ओम्बाल, पव्वाल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे गुमइ, नूमइ २२९ सू० वैकल्पिके णकारे गुमइ, सन्नुमइ, ठक्कइ, ओम्बालइ, पव्वालइ आदेशा-भावपक्षे—छद् + णिग् + इ, इत्यत्र ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारादेशे, ६४२ सू० आद्यस्य अकारस्य आकारे, १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ छाद्यइ इति भवति ।

६९३—निवारयति, पातयति । निपूर्वको वृग्-धातुः निवारणार्थकः । पत् पतने । निवृ + णिग् + तिव्, पत् + णिग् + तिव् । ६९३ सू० निपूर्वस्य वृग्ः, ण्यन्तस्य पतेश्च विकल्पेन णिहोड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे णिहोडइ निवारयति पातयति वेत्यर्थः । आदेशाभावपक्षे तु—निवृ + णिग् + इ इत्यत्र

९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने ए इत्यादेशे, ६४२ सू० आदेशस्य अकारस्य आकारे निवार+ए+इ इति जाते, १० सू० स्वरे परे स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये निवारेइ इति भवति । पातयति । पत्+णिग्+इ इत्यत्र ६३८ सू० णिगः स्थाने ए इत्यादेशे, आदेरकारस्य आकारे, २०६ सू० तकारस्य डकारे पाडेइ इति भवति ।

६९४—द्वयति । दूङ्धातुः दुःखानुभवे । दू+णिग्+तिव् । ६९४ सू० ण्यन्तस्य दूधातोः दूम इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे दूमेइ इति भवति । मम=मज्झ, इत्यस्य प्रक्रिया ६०२ सूत्रे ज्ञेया । हृदयम्—हृदयं इत्यस्य प्रक्रिया २६९ सूत्रे ज्ञेया ।

६९५—धवलयति । धवल् धवलीकरणे । धवल्+णिग्+तिव् । ६९५ सू० ण्यन्तस्य धवल्-धातोः विकल्पेन दुम इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे दुमइ आदेशाभावे—धवल्+णिग्+इ, इत्यत्र ६३८ सू० णिग अद् (अ) इत्यादेशे धवलइ इति भवति । स्वराणां स्वराः । ९०९ सू० बाहुल्येन दुम-गतस्य उकारस्य ऊकारोऽपि भवति । यथा—धवलितम् । धवल्+क्त (त) । प्रस्तुतसूत्रेण धवल्धातोः दुम इत्यादेशे, बाहुल्येन ९०९ सू० उकारस्य उकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सि-प्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे इमिश्रं इति भवति ।

६९६—तोलयति । तुल् तोलने । तुल्+णिग्+तिव् । ६९६ सू० ण्यन्त-तुल्-धातोः विकल्पेन ओहाम इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे ओहामइ आदेशाभावे तुल्+णिग्+इ, इत्यत्र ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे तुलइ इति भवति ।

६९७—विरचयति । विपूर्वकः रिच्-धातुः विरेचनार्थकः । विरिच्+णिग्+तिव् । इत्यत्र ६९७ सू० ण्यन्तस्य विरिच्-धातोः स्थाने विकल्पेन ओलुण्ड, उल्लुण्ड, पल्हत्थ इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः इचादेशे ओलुण्डइ, उल्लुण्डइ, पल्हत्थइ आदेशाभावे—विरिच्+णिग्+इ, इत्यत्र ९०९ सू० द्वितीयस्येकारस्य एकारे, ६३८ सू० णिग अद् (अ) इत्यादेशे, १७७ सू० चकारलोपे विरेचइ इति भवति ।

६९८—ताडयति । तड् ताडने । तड्+णिग्+तिव् । ६९८ सू० ण्यन्तस्य तड्धातोः विकल्पेन आहोड, विहोड इत्यादेशौ, ६३८ सू० तिवः इचादेशे आहोडइ विहोडइ आदेशाभावपक्षे ६३८ सू० णिग एकारादेशे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे ताडेइ इति भवति ।

६९९—मिश्रयति । मिश्रि मिश्रीकरणे । मिश्र्+णिग्+तिव् । ६९९ सू० ण्यन्तस्य मिश्र्धातोः विकल्पेन विसाल, मेलव इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः इचादेशे वीसालइ मेलवइ आदेशाभावपक्षे—३५० सू० रेफस्य लोपे, ४३ सू० इकारस्य दीर्घे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३६० सू० सकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे मिससइ इति भवति ।

७००—उद्धूलयति । उद्धूलि ऊर्ध्व धूलिप्रक्षेपणे । उद्धूल्+णिग्+तिव् । ७०० सू० ण्यन्त-स्य उद्धूलिधातोः स्थाने विकल्पेन गुण्ठ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे गुण्ठइ आदेशाभावे—३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० धकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे उद्धूलेइ इति भवति ।

७०१—अमयति । अमधातुः अमणे । अम्+णिग्+तिव् । ७०१ सू० ण्यन्तस्य अम्धातोः स्थाने विकल्पेन तालिग्रण्ट, तमाड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः इचादेशे तालिग्रण्टइ, तमाडइ आदेशाभावे—३५० सू० रेफलोपे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६४२ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे भामेइ ६४० सू० विकल्पेन णिगः आड इत्यादेशे तु भमाडेइ तथा ६३८ सू० णिग आवे इत्यादेशे तु भमावेइ इति भवति ।

७०२—नाशयति । नश् धातुः नाशने । नश् + णिग् + तिव् । ७०२ सू० ण्यन्तस्य नशधातोः विकल्पेन विउड, नासव, हारव, विप्पगाल, पलाव इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे विउडइ, नासवइ, हारवइ, विप्पगालइ, पलावइ आदेशाभावपक्षे २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे नासइ इति भवति ।

७०३—दर्शयति । दृश् दर्शने । दृश् + णिग् + तिव् । ७०३ सू० ण्यन्तस्य दृशधातोः विकल्पेन दाव, दंस, दक्खव इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः इचादेशे दावइ, दंसइ, दक्खवइ आदेशाभावपक्षे ९०६ सू० ऋकारस्य अरि इत्यादेशे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, अज्भीने परेण संयोज्ये दरिसइ इति भवति ।

७०४—उद्धाटयति । उद्धट् धातुः उद्धाटने । उद्धट् + णिग् + तिव् । ७०४ सू० ण्यन्तस्य उद्धट्धातोः उग्न इत्यादेशो विकल्पेन भवति, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे उग्नइ आदेशाभावपक्षे ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० घकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वघकारस्य गकारे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिगः अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे उग्नइ इति भवति ।

७०५—स्पृहयति । स्पृह् स्पृहायाम् । स्पृह् + णिग् + तिव् । ७०५ सू० ण्यन्तस्य स्पृहः स्थाने सिह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे सिहइ इति भवति ।

७०६—संभावयति । सम्पूर्वकः भूधातुः संभावनायाम् । संभू + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७०६ सू० ण्यन्तस्य संभूधातोः आसङ्घ इत्यादेशे वैकल्पिके, ६२८ सू० तिव इचादेशे आसङ्घइ आदेशाभावे—९०४ सू० ऊकारस्य अव इत्यादेशे, ६३८ सू० णिग अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य दीर्घे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये संभावइ इति भवति ।

७०७—उन्नामयति । उत्पूर्वको नम्-धातुः उन्नामने । उद् + नम् + णिग् + तिव् । ७०७ सू० ण्यन्तस्य उद्नमधातोः विकल्पेन उत्थङ्ग, उल्लाल, गुलुगुञ्छ, उप्पेल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे, उत्थङ्गइ, उल्लालइ, गुलुगुञ्छइ, उप्पेलइ आदेशाभावे—३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ६३८ सू० णिग अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे उन्नामइ इति भवति ।

७०८—प्रस्थापयति । प्रपूर्वकः ण्यन्तस्थाधातुः प्रस्थापने । प्रस्था + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७०८ सू० ण्यन्तस्य प्रस्थाधातोः विकल्पेन पट्टव, पेण्डव इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे पट्टवइ, पेण्डवइ आदेशाभावपक्षे, ३५० सू० रेफलोपे, ६८७ सू० स्थाधातोः ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ६३८ सू० णिग आव इत्यादेशे, सन्धौ पट्टावइ इति भवति ।

७०९—विज्ञापयति । विपूर्वकः ण्यन्तज्ञा-धातुः विज्ञापने । विज्ञा + णिग् + तिव् । ७०९ सू० ण्यन्तस्य विज्ञाधातोः विकल्पेन वोक्क, अवुक्क इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे वोक्कइ अवुक्कइ आदेशाभावपक्षे संस्कृतनियमेन विज्ञप्ति + इ इति जाते, ३१३ सू० ज्ञस्य स्थाने णकारे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९११ सू० अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये विण्णवइ इति भवति ।

७१०—अर्पयति । अर्पि-धातुः अर्पणे । अर्प् + णिग् + तिव् । ७१० सू० ण्यन्त-अर्प् धातोः विकल्पेन अल्लिव, चच्चुप, पणाम इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे अल्लिवइ, चच्चुपइ, पणामइ आदेशाभावे—३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६४२ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे अण्येइ इति भवति ।

७११—**यायति** । याधातुः गतौ प्रापणे च । या + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७११ सू० ण्यन्त-या-धातोः विकल्पेन जव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **जवइ** आदेशाभावे—२४५ सू० यकारस्य जकारे, ६३८ सू० णिग आवे इत्यादेशे, दीर्घ-सन्धौ **जावेइ** इति भवति ।

७१२—**प्लावयति** । प्लावि (प्लव्) प्लवने । प्लव् + णिग + तिव् । ७१२ सू० ण्यन्त-प्लव्-धातोः विकल्पेन ओम्बाल, पम्बाल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे **ओम्बालइ, पम्बालइ** आदेशाभावे ३५० सू० लकारलोपे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६४२ सू० पूर्वाकार-दीर्घे **पावेइ** इति भवति ।

७१३—**विकोशयति** । विकोशि-धातुः प्रसारणे । विकोश् + णिग् + तिव् । ७१३ सू० ण्यन्त-विकोश्-धातोः विकल्पेन पक्खोड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **पक्खोडइ** आदेशाभावे २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिग अकारे, अज्भोने परेण संयोज्ये **विकोसइ** इति भवति ।

७१४—**रोमन्थयति** । रोमन्थं करोतीति । रोमन्थि (रोमन्थ्) + णिग् + तिव् । ७१४ सू० ण्यन्त-रोमन्थ्-धातोः स्थाने ओग्गाल, वग्गोन इत्यादेशौ वैकल्पिकौ, ६२८ सू० तिवः इचादेशे **ओग्गालइ वग्गोलइ** आदेशाभावे ६३८ सू० णिग अकारे **रोमन्थइ** इति भवति ।

७१५—**कामयति** । कामि (कम्) कामनायाम् । कम् + णिग् + तिव् । ७१५ सू० ण्यन्त-कम्-धातोः विकल्पेन णिहुव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **णिहुवइ** आदेशाभावे ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६४२ सू० आदेशङ्कारस्य दीर्घे **कामेइ** इति भवति ।

७१६—**प्रकाशयति** । प्रकाशि प्रकाशने । प्रकाश् + णिग् + तिव् । ७१६ सू० ण्यन्त-प्रकाश्-धातोः विकल्पेन गुव्व इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **गुव्वइ** आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिग एकारे **पयासेइ** इति भवति ।

७१७—**कम्पयति** । कम्पि-कम्प् कम्पने । कम्प् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७१७ सू० ण्यन्त-कम्प्-धातोः विकल्पेन विच्छोल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **विच्छोलइ** आदेशाभावे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे **कम्पेइ** इति भवति ।

७१८—**आरोहयति** । आरुहि आरोहणे । आरुह् + णिग् + तिव् । ७१८ सू० ण्यन्त-आरुह्-धातोः विकल्पेन वल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **वलइ** आदेशाभावे संस्कृतनियमेन आरोप्* + णिग् + इ इति जाते, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ६३८ सू० णिग एकारे **आरोवेइ** इति भवति ।

७१९—**दोलयति** । दुलिधातुः उत्क्षेपे । दुल् + णिग् + तिव् । ७१९ सू० ण्यन्त-दुल्-धातोः स्थाने विकल्पेन रङ्गोल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **रङ्गोलइ** आदेशाभावे ९०९ सू० उकारस्य ओकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे **दोलइ** इति भवति ।

७२०—**रञ्जयति** । रञ्जि-धातुः रागे । रञ्ज् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७२० सू० ण्यन्त-रञ्ज्-धातोः विकल्पेन राव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **रावइ** आदेशाभावे ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६४२ सू० पूर्वाकार-दीर्घे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे **रञ्जेइ** इति भवति ।

७२१—**घटयति** । घटि निर्माणे । घट् + णिग् + तिव् । ७२१ सू० ण्यन्त-घट्-धातोः विकल्पेन परिवाड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **परिवाडइ** आदेशाभावे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिग एकारे **घडेइ** इति भवति । प्रयोगदर्शनादत्र ६४२ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घो न जातः ।

*४।२।१४। सूत्रेण हकारस्य पकारो जातः ।

७२२—**वेष्टयति** । वेष्टिधातुः परिवेष्टने । वेष्ट् + णिग् + तिव् । ७२२ सू० ण्यन्त-वेष्ट्-धातोः विकल्पेन परिआल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **परिआलइ** आदेशाभावे ३४८ सू० षकारलोपे, ८९२ सू० टकारस्य ढकारे, ६३८ सू० णिगः एकारे **वेढेऽ** इति भवति ।

७२३—**रोरिति निवृत्तम्** । ६९२ सूत्रादारभ्य ७२२ सूत्रपर्यन्तं णिगरनुवृत्तिः गृह्यते, इतः परं तस्यानुवृत्तेरभावो बोध्यः । **क्रीणाति** । कृञ् द्रव्यविनिमये । कृ + तिव् । ४२३ सू० कृधातोः स्थाने किण इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **किणइ** इति भवति । **वेः परस्य तु** । वि इत्युपसर्गात् परस्य कृधातोः स्थाने एकारयुक्तो द्विरुक्तः ककारः (क्के) भवतीत्यर्थः । सूत्र-पठिताच्चकारात् किणादेशोऽपि जायते । यथा—**विक्रीणाति** । विकृ + तिव् । ७२३ सू० वि इत्युपसर्गात् परस्य कृधातोः द्विरुक्त एकारयुक्ते ककारे, किरो च जाते, ६२८ सू० तिव इचादेशे **विककेऽ**, **विकिणइ** ३६० सू० ककारस्य द्वित्वे **विककिणइ** इति भवति ।

७२४—**बिभेति** । जिभी भये । भी + तिव् । ७२४ सू० भीधातोः भा, बीह इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे **भाइ** ९११ सू० अकारागमे जाते **भाअइ बीहइ** इति भवति । **भीतम्** । भी + क्त = त । प्रस्तुतसूत्रेण भीधातोः भा इत्यादेशे, अकारागमे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे **भाइअं** बीह इत्यादेशे तु **बीहिअं** इति भवति । **बहुलाधिकारात्** कस्मिंश्चित्स्थले प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—**भीतः** । भीत + सि । तकारस्य लोपे, ४९१ सू० सेर्दोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे **भीओ** भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

७२५—**आलीयते** । आङ्पूर्वकः लीड्-धातुः सम्मिलने । आली + तिव् । ७२५ सू० आलीधातोः अल्ली इत्यादेशे, ९११ सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **अल्लीअइ** इति भवति । **आलीनः** । आलीन + सि, प्रस्तुत-सूत्रेण आली इत्यस्य अल्ली इत्यादेशे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ४९१ सू० सेर्दोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे **अल्लीणो** इति भवति ।

७२६—**निलीयते** । निपूर्वकः लीड्-धातुः प्रच्छन्ने । निली + तिव् । इत्यत्र ७२६ सू० निलीधातोः स्थाने विकल्पेन णिलीअ, णिलुक्क, णिरिग्घ, लुक्क, लिक्क, लिहक्क इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे **णिलीअइ णिलुक्कइ णिरिग्घइ लुक्कइ लिक्कइ लिहक्कइ** आदेशाभावे निली + इ इत्यत्र ६६७ सू० प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज इत्यस्य प्रयोगे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे **निलिज्ज** इति भवति ।

७२७—**विलीयते** । विपूर्वकः लीड्-धातुः विनाशे । विली + तिव् । इत्यत्र ७२७ सू० विलीधातोः विकल्पेन विरा इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **विराइ** आदेशाभावे ६६७ सू० प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज इत्यस्य विकरणे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे **विलिज्जइ** इति भवति ।

७२८—**रोति** । रुधातुः शब्दे । रु + तिव् । इत्यत्र ७२८ सू० रुधातोः स्थाने विकल्पेन रुञ्ज, रुण्ट इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे **रुञ्जइ, रुण्टइ** आदेशाभावे, ९०४ सू० उकारस्य अव इत्यादेशे **रवइ** इति भवति ।

७२९—**शृणोति** । श्रुटि-(श्रु)-धातुः श्रवणे । श्रु + तिव् । ७२९ सू० श्रुधातोः स्थाने विकल्पेन हण इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **हणइ** आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१२ सू० णकारस्य आगमे **सुराइ** इति भवति ।

७३०—**धुनोति** । धूणि (धूञ्) धातुः कम्पने । धू + तिव् । ७३० सू० धूधातोः स्थाने विकल्पेन धुव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **धुवइ** आदेशाभावे ९१२ सू० णकारस्य आगमे, उकारस्य च उकारे **धुणइ** इति भवति ।

७३१—भवति । भूधातुः सत्तायाम् । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः विकल्पेन हो, हुव, हव इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे होइ, हुवइ, हवइ आदेशाभावे ९०४ सू० उकारस्य अव इत्यादेशे भवइ इति भवति । भवन्ति । भू + अन्ति = हो + अन्ति, हुव + अन्ति, हव + अन्ति । ६३१ सू० अन्तेः न्ति इत्यादेशे होन्ति, हुवन्ति, हवन्ति इति भवति । परिहीन-विभवः । परिहीनः-नष्टः विभवः-ऐश्वर्यं यस्य सः । परिहीनविभव + सि । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य णकारे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे परिहोण-विह्वो इति भवति । भवितुम् । भू सत्तायाम् । भू + तुम् । ९०४ सू० उकारस्य अव इत्यादेशे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, २३ सू० मकारस्यानुस्वारे भविउं इति भवति । प्रभवति । प्रभू + तिव् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९०४ सू० उकारस्य अव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे पभवइ इति भवति । परिभवति । परिभू तिरस्कारे । परिभू + तिव् । पूर्ववदेव परिभवइ इति भवति । एवमेव संभवति । संभू संभावनायाम् । संभू + तिव् = संभवइ इति साध्यम् । क्वचिदन्यदपि । बहुलाधिकायात् क्वचिदन्यदपि कार्यं भवति । यथा — उद्भवति । उद्भू उत्पत्तौ । उद्भू + तिव् । ३४८ सू० दकारस्य लोपे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, बहुलाधिकायात् उकारस्य उकारे, ९११ सू० अकारागमे, पूर्ववदेव उब्भुग्रह इति भवति । भूतम् । भू + क्त — त + सि । बाहुल्येन उकारस्य अकारे, ३७० सू० तकारस्य द्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे भक्तं इति भवति ।

७३२—भवन्ति । भू + अन्ति । इत्यत्र ७३२ सू० भूधातोः हु इत्यादेशे, ६३१ सू० अन्तेः न्ति, इत्यादेशे हुन्ति इति भवति । भवन् । भू + शतृ । भूधातोः स्थाने हु इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे हुन्तो इति भवति । अवितीति किम् ? । विद्वज्जे प्रत्यये परे सत्येव प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, नान्यथा । यथा — भवति । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ११ सू० तिव्प्रत्ययस्य वकारस्य लोपे, ६२८ सू० ति इत्यस्य स्थाने इचादेशे होइ इति भवति । अत्र तिव्-प्रत्ययस्य वकारस्य लोपेन वित्त्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

७३३—पृथग्भूते स्पष्टे च कर्तरि । पृथग् भवति, स्पष्टो भवति, इत्येतयोः प्रयोगयोः कर्ता पृथक्, स्पष्टश्च वर्ततेऽतोऽत्र भूधातोः णिव्वड इत्यादेशो जायते । “रामः भवति” वाक्येऽस्मिन् रामे कर्तरि सति ७३३ सूत्रेण भूधातोः णिव्वड इत्यादेशो न भवति । किन्तु, भूधातोः कर्ता यदा पृथग्भूतः स्यात्, स्पष्टः इति वा भवेत्तदा प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते । यथा — भवति । भू + तिव् । ७३३ सू० भूधातोः णिव्वड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे णिव्वडइ, पृथक्, स्पष्टो वा भवतीत्यर्थः ।

७३४—प्रभुत्वं च । प्र इत्युपसर्गे यदि भूधातुः पूर्ववर्ती भवेत्तदा तस्य प्रभुत्वम् इत्यर्थो भवति । अङ्गे । अङ्ग + डि । ५०० सू० डेः स्थाने डिद्-एकारे जाते, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे अङ्गे इति भवति । एव = च्चिअ, प्रक्रिया ३७० सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेव प्राकृते प्रयुज्यते । प्रभवति । प्रभू + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ७३४ सू० भूधातोः स्थाने विकल्पेन हुप्प इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे पहुप्पइ आदेशाभावे ९०४ सू० उकारस्य स्थाने अव इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे पभवेइ इति भवति ।

७३५—भूतम् । भू + क्त-त । ७३५ सू० भूधातोः स्थाने हू इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे ह्रस्व इति भवति । अनुभूतम् । अनुभूत + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, भूधातोः हू इत्यादेशे, पूर्ववदेव अणुह्रस्व इति भवति । प्रभूतम् । प्रभूत + सि । ३५० सू० रेफलोपे, भूधातोः हू इत्यादेशे, पूर्ववदेव पह्रस्व इति भवति ।

७३६—करोति । कृगि-कृग् (डुकृञ् करणे) कृ + तिव् । ७३६ सू० कृग्-धातोः स्थाने विकल्पेन कुण इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे, कुणइ आदेशाभावे -९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे करइ इति भवति ।

७३७—कारोक्षितं (काणस्प ईक्षितम्) करोति । ७३७ सूत्रेण कारोक्षितं करोतीत्यर्थे कृग्-धातोः विकल्पेन णिआर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे णिआरइ इति भवति ।

७३८—निष्ठम्भं करोतीत्यर्थे ७३८ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन णिट्ठुह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे णिट्ठुहइ इति भवति । प्रस्तुतसूत्रेण प्रवण्टम्भं करोतीत्यर्थे कृग्-धातोः विकल्पेन संदाण इत्यादेशे संदाणइ इति भवति ।

७३९—“अमं करोति” इत्यर्थे ७३९ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन वावम्फ इत्यादेशे वावम्फ + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे वावम्फइ इति भवति ।

७४०—“मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति” इत्यर्थे ७४० सू० कृग्-धातोः विकल्पेन णिव्वोल इत्यादेशे णिव्वोल + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे णिव्वोलइ इति भवति ।

७४१—शिथिलो भवति लम्बते वा इत्यर्थे ७४१ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन पयल्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे पयल्लइ इति भवति ।

७४२—निःशेषेण निरन्तरं वा पततीति निष्पतति तथा आच्छोटयति इत्यर्थे ७४२ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन णीलुञ्छ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे णीलुञ्छइ इति भवति ।

७४३—क्षुरं करोतीत्यर्थे ७४३ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन कम्म इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे कम्मइ इति भवति ।

७४४—चाटु करोतीत्यर्थे ७४४ सू० कृग्-धातोः स्थाने विकल्पेन गुलल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे गुललइ इति भवति ।

७४५—स्मरति । स्मृधातुः स्मरणे । स्मृ + तिव् । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने विकल्पेन भर भूर भर भल लढ विम्हर सुमर पयर पम्हुह इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे भरइ भूरइ भरइ भलइ लढइ विम्हरइ सुमरइ पयरइ पम्हुहइ आदेशाभावे ३४८ सू० मकारस्य लोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, पूर्ववदेव सरइ इति भवति ।

★ अथ चतुर्थपादः ★

❀ आत्म-गुण-प्रकाशिका हिन्दी-टीका ❀

युक्त परम आनन्द से, निर्विकार, प्रभु रूप ।

संगविर्वर्जितः, निरामयः, निर्मल शुद्ध अनूपः ॥

रमण करें निज भाव में, जगती के आधार ।

महावीर भगवान को, नमन करे संसार ॥

ज्ञान-नेत्र जिस ने दिए, दिया धर्म सुखकार ।

पढ़ना, लिखना, बोलना, किया बहुत उपकार ॥

१. आसक्ति-रहित । २. रोग-रहित । ३. उपमा-रहित, बेजोड़ ।

अभिधा आत्मा राम है, अनुपम आगम ज्ञान ।

मुनि-गण-नायक संयमी, गुरु मेरे भगवान् ॥

वन्दन कर गुरुदेव को, चरणों का धर ध्यान ।

टीका पाद चतुर्थ की, लिखता है मुनि ज्ञान ॥

★ अथ धातुओं को हटाने वाली आदेश-विधि (क्) ★

कथि (कथ्) आदि धातुओं के स्थान में वज्जर आदि जो आदेश होते हैं, अब सूत्रकार उन का निर्देश कर रहे हैं—

६७२—अगले सूत्रों में जो इदित् (जिन में इकार इत् हो) धातु बतलाए जाएंगे, उनके स्थान में जो आदेश होते हैं, वे वैकल्पिक समझने चाहिए। उनके उदाहरण वहीं दिए जाएंगे।

६७३—कथि धातु के स्थान में—१—वज्जर, २—पज्जर, ३—उप्पाल, ४—पिसुण, ५—संघ, ६—बोल्ल, ७—चव, ८—जम्प, ९—सीस और १०—साह ये दस आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—कथयति=वज्जरइ, पज्जरइ, उप्पालइ, पिसुणइ, संघइ, बोल्लइ, चवइ, जम्पइ, सीसइ, साहइ (वह कहता है)। यहां पर कथि धातु के स्थान में वज्जर आदि दस आदेश किए गए हैं। जहां ये आदेश नहीं हुए वहां कहइ यह रूप बनता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'उद्बुक्कइ' यह रूप तो उत् उपसर्गपूर्वक बुक्क (बोलने अर्थ में) धातु (उद्बुक्कति=बोलता है) से बनता है। इसके अतिरिक्त, वृत्तिकार फरमाते हैं कि अन्य आचार्यों ने सूत्रोक्त वज्जर आदि आदेश देशी-भाषाओं में पढ़े हैं, तत्तद्देशों की भाषाओं के धातु माने हैं, किन्तु हमने इन्हें कथि-धातुवादेश स्वीकार किया है। कथि-धातुवादेश मानने का यह लाभ है कि अनेकविध प्रत्ययों के परे होने पर भी ये आदेश किए जा सकते हैं। जैसे—१—कथितः=वज्जरिओ (कहा हुआ), २—कथयित्वा=वज्जरिऊण (कह कर), ३—कथनम्=वज्जरण (कहना), ४—कथयन्=वज्जरन्तो (कहता हुआ), ५—कथयितव्यम्=वज्जरियव्वं (कहना चाहिए) यहां पर 'वज्जर' इस आदेश में क्त, क्त्वा आदि प्रत्यय किए गए हैं। वृत्तिकार फरमाते हैं कि जैसे वज्जर आदेश से क्त आदि प्रत्यय करके उक्त रूप बनाए गए हैं, इसी भांति सभी कथि-धातुवादेशों से क्त, क्त्वा आदि प्रत्ययों को लाकर हजारों रूप बनाए जा सकते हैं। दूसरी बात, जैसे संस्कृत-भाषा में धातुओं से प्रत्यय, लोप तथा आगम आदि विधियाँ-कार्य किए जाते हैं, वैसे ही अर्थात् संस्कृत भाषा के समान ही प्राकृत-भाषा में भी प्रत्यय, लोप तथा आगम आदि कार्य कर लेने चाहिए।

६७४—दुःखविषयक कथिधातु के स्थान में णिव्वर यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—दुःखं कथयति=णिव्वरइ (वह दुःख कहता है) यहां कथि-धातु को णिव्वर, यह वैकल्पिक आदेश किया गया है।

६७५—जुगुप्सि धातु के स्थान में १—भुण, २—दुगुच्छ और ३—दुगुञ्छ ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—जुगुप्सति=भुणइ, दुगुच्छइ, दुगुञ्छइ जहां पर प्रस्तुत सूत्र ने अपना कार्य नहीं किया, वहां पर जुगुच्छइ यह रूप होता है। पहले रूपों में १७७ सूत्र से गकार का लोप होने पर दुउच्छइ, दुउञ्छइ, जुउच्छइ (वह रक्षा करना चाहता है) ये रूप भी बनते हैं।

६७६—बुभुक्षि धातु और आवार-विषयक क्विप्-प्रत्ययान्त बीजि धातु के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार) णीरव और वोज्ज ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—बुभुक्षति=णीरवइ,

जहां यह आदेश नहीं हुआ वहां बह्वक्षइ (खाना चाहता है), २—वीजयति=वीजइ, आदेश के अभाव में वीजइ (वायु करता है) यह रूप बनता है।

६७७—ध्यै और गै इन धातुओं के स्थान में ययासंख्य-क्रमशः भा और गा ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—ध्यायति=भाग्रइ, भाइ, (वह चिन्तन करता है), २—निध्यायति=निज्भाग्रइ, निज्भाइ (वह ध्यानपूर्वक देखता है) नि उपसर्ग पूर्वक ध्यैधातु दर्शन=देखने अर्थ में प्रयुक्त होता है। ३—गायति=गाग्रइ, गाइ (वह गाता है), ४—ध्यानम्=भाणं (ध्यान, मन की एकाग्रता), ५—गानम्=गाणं (गायन) यहां पर ध्यै धातु के स्थान में भा तथा गै धातु के स्थान में गा यह आदेश क्रमशः किया गया है।

६७८—ज्ञाधातु के स्थान में जाण और मुण ये दो आदेश होते हैं। जैसे—ज्ञानाति=जाणइ, मुणइ (वह जानता है) यहां पर ज्ञाधातु को जाण और मुण ये दो आदेश किए गए हैं। ६७९ सूत्र के आधार पर तो इदित् धातु को ही वेंकल्पिक आदेश हो सकते हैं, अन्य किसी धातु को नहीं, इसी लिए प्रस्तुत सूत्र में बहुलाधिकार का आश्रयण किया गया है। इस कारण यहां पर ज्ञाधातु के स्थान में बहुलता से जाण यह आदेश होता है। जैसे—१—ज्ञानम्=जाणिअं, आदेश के अभाव में णायं (जाना हुआ), २—ज्ञात्वा=जाणिऊण, णाऊण (जानकर), ३—ज्ञानम्=जाणणं, णाणं (ज्ञान, जानना), यहां पर ज्ञाधातु को बहुलता से 'जाण' यह आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'मणइ' यह रूप तो मन्यते (मानता है, समझता है) इस शब्द से बनता है। मन्यते यह रूप दिवादिगणीय मन धातु का है और तनादिगण के मनु (भवबोधने) धातु के प्रथमपुरुष के एक वचन का रूप मनुते बनता है।

६८६—उद् उपसर्ग से परे ष्मा-धातु के स्थान में 'धुमा' यह आदेश होता है। जैसे—उद् ष-मति=उद् धुमाइ (उच्च स्वर से शंख बजाता है)। यहां 'ष्मा' धातु को धुमा यह आदेश किया गया है।

६८०—श्रद् इस अव्ययपद से परे यदि 'षा' धातु हो तो उसके स्थान में 'बह' यह आदेश होता है। जैसे—१—श्रद्धधाति=सद्दहइ (वह श्रद्धा करता है), २—श्रद्दधानो जीवः=सद्दहमाणो जीवो (श्रद्धा करता हुआ यह जीव) यहां पर 'षा' धातु को 'बह' यह आदेश किया गया है।

६८१—पिबि (पा) धातु के स्थान में १—पिज्ज, २—डल्ल, ३—पट्ट और ४—घोट्ट ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—पिबति=पिज्जइ, डल्लइ, पट्टइ, घोट्टइ आदेश के अभाव में—पिअइ (वह पान करता है, पीता है) यह रूप बनता है। यहां पिबि-धातु के स्थान में पिज्जादि आदेश किए गए हैं।

६८२—उद् उपसर्गपूर्वक वाति (वा) धातु के स्थान में ओरुम्मा और वसुम्मा ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—उद् वाति=ओरुम्माइ, वसुम्माइ आदेश के अभाव में उव्वाइ (वह हवा करता है) यह रूप बनता है।

६८३—निपूर्वक द्रा धातु के स्थान में ओहीर और उज्ज ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—निद्राति=ओहीरइ, उज्जइ आदेश के अभाव में निद्राइ (वह निद्रा लेता है) यह रूप बनता है।

६८४—आ उपसर्ग-पूर्वक घ्रा धातु के स्थान में 'आइग्घ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आजिघ्रति=आइग्घइ आदेश के अभाव में अग्घाइ (वह सूंघता है) ऐसा रूप बनता है।

६८५—स्ना धातु के स्थान में 'अब्भुत्त' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—स्नाति=

अभ्युत्तइ आदेश के अभाव में—**ण्हाइ** (वह स्नान करता है) यह रूप बनता है।

६८६—सम् उपसर्ग पूर्वक स्तये धातु के स्थान में 'खा' यह आदेश होता है। जैसे—१—**सत्यायते**=संखाइ (वह संघात करता है, वह फैलाता है), २—**संस्तीनम्**=संखायं (ध्यान करना) यहां स्तये धातु को खा यह आदेश किया गया है।

६८७—स्था-धातु के स्थान में १—**ठा**, २—**थक्क**, ३—**चिट्ट** और ४—**निरप्प** ये चार आदेश होते हैं। जैसे—१—**तिष्ठति**=ठाइ, **उग्रइ** (वह ठहरता है), २—**स्थानम्**=ठाणं (स्थान-ठहरना, जगह), ३—**प्रस्थितः**=पट्टिग्रो (जाता हुआ), ४—**उत्थितः**=उट्टिग्रो (उठा हुआ), ५—**प्रस्थापितः**=पट्टाविग्रो (रक्खा हुआ), ६—**उत्थापितः**=उट्टाविग्रो (उठाया हुआ), ७—**तिष्ठति**=थक्कइ, चिट्टइ, निरप्पइ, ८—**स्थित्वा**=चिट्टिऊण (ठहर कर) यहां पर स्था धातु के स्थान में ठा आदि आदेश किए गए हैं। बहुलाधिकार के कारण कहीं-कहीं पर स्थाधातु को ये आदेश नहीं भी होते। जैसे—१—**स्थितम्**=थिग्रं (ठहरा हुआ), २—**स्थानम्**=थाणं, ३—**प्रस्थितः**=पट्थिग्रो, ४—**उत्थितः**=उट्थिग्रो, ५—**स्थित्वा**=थाऊण, यहां पर स्थाधातु के स्थान में 'ठा' आदि आदेश नहीं किये जा सके।

६८८—उद् उपसर्ग से परे यदि स्था धातु हो तो उसके स्थान में ठ और कुक्कुर ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—**उत्तिष्ठति**=उट्टइ, **उक्कुक्कुरइ** (वह उठता है) यहां पर स्था धातु को 'ठ' आदि दो आदेश किए गए हैं।

६८९—स्लै धातु के स्थान में **वा** और **पव्वाय** ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**स्लायति**=वाइ, **पव्वायइ** आदेश के अभाव-पक्ष में—**मिलाइ** (वह मुरझाता है) ऐसा रूप बनता है।

६९०—निर्-पूर्वक मा धातु के स्थान में **निम्माण** और **निम्मव** ये दो आदेश होते हैं। जैसे—**निर्मिमीते**=निम्माणइ, **निम्मवइ** (वह निर्माण करता है) यहां पर निर्-पूर्वक मा धातु को निम्माण आदि दो आदेश किए गए हैं।

६९१—क्षिधातु के स्थान में विकल्प से 'णिज्झर' यह आदेश होता है। जैसे—**क्षीयते**=णिज्झरइ आदेश के अभाव-पक्ष में—**भिज्जइ** (वह नष्ट होता है) यह रूप बनता है।

६९२—ण्यन्त (जिसके अन्त में णि हो) छदि धातु के स्थान में—१—**णुम**, २—**तूम**, ३—**सन्नुम**, ४—**ढक्क**, ५—**ओम्वाल** और ६—**पव्वाल** ये छह आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**छादयति**=णुमइ, तूमइ, सन्नुमइ, ढक्कइ, ओम्वालइ, पव्वालइ आदेश के अभाव-पक्ष में—**छायइ** (वह ढांकता है) यह रूप बनता है। जहां पर २२९ सूत्र से आदिम नकार को विकल्प से णकार कर दिया गया वहां पर **णूमइ** यह रूप भी हो जाता है।

६९३—निपूर्वक वृग् धातु और पति(पत्)धातु इन दोनों ण्यन्त धातुओं के स्थान में विकल्प से 'णिहोड' यह आदेश होता है। जैसे—१—**निवारयति**=णिहोडइ, आदेश के अभाव पक्ष में—**निवारेइ** (वह रुकवाता है), २—**पातयति**=णिहोडइ आदेश के अभाव-पक्ष में—**पाडेइ** (वह गिरवाता है) यह रूप बनता है।

६९४—ण्यन्त दूङ् धातु के स्थान में 'दूम' यह आदेश होता है। जैसे—**दूयति मम हृदयम्**=दूमेइ मज्झ हिम्रयं (वह मेरे हृदय को दुःखी करता है) यहां ण्यन्त दूङ् धातु को दूम यह आदेश किया गया है।

६९५—ण्यन्त धवल् धातु के स्थान में 'दुम' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**धवल-**

यति=दुमइ, आदेश के अभावपक्ष में—**धवलइ** (वह सफेद करवाता है) यह रूप बनता है। इस के अतिरिक्त, १०९ सूत्र से दुम के ह्रस्व उकार को दीर्घ उकार भी हो जाता है। जैसे—**धवलितम्**=दूमिअं (सफेद कराया हुआ) यहां उकार को ऊकार किया गया है।

६६६—प्यन्त तुलि धातु के स्थान में विकल्प से '**ओहाम**' यह आदेश होता है। जैसे—**तोलयति**=ओहामइ आदेश के अभावपक्ष में—**तुलइ** (वह तोल कराता है) यह रूप बनता है।

६६७—प्यन्त विरिचि धातु के स्थान में—१—**ओलुण्ड**, २—**उल्लुण्ड** और ३—**पल्हत्थ** ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—**विरिचयति**=ओलुण्डइ, उल्लुण्डइ, पल्हत्थइ आदेश के अभावपक्ष में—**विरिअइ** (वह बाहिर निकलता है) यह रूप बनता है।

६६८—प्यन्त तडिधातु के स्थान में १—**आहोड** और २—**विहोड** ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**ताडयति**=आहोडइ, विहोडइ आदेश के अभावपक्ष में **ताडेइ** (वह ताड़ना कराता है) यह रूप बनता है।

६६९—प्यन्त मिश्रि धातु के स्थान में १—**वीसाल** और २—**मेलव** ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**मिश्रयति**=वीसालइ, मेलवइ आदेश के अभावपक्ष में—**मिरसइ** (वह मिलाता है) यह रूप बनता है।

७००—प्यन्त उद्धूलि धातु के स्थान में '**गुण्ठ**' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**उद्धूलयति**=गुण्ठइ आदेश के अभावपक्ष में—**उद्धूलेइ** (वह ऊपर को धूलि फेंकता है) यह रूप बनता है।

७०१—प्यन्त अमि धातु के स्थान में **तालिअण्ट** और **तमाड** ये दो आदेश विकल्प से ही जाते हैं। जैसे—**अमयति**=तालिअण्टइ, तमाडइ आदेश के अभावपक्ष में—**भामेइ**, **भमाडेइ**, **भमावेइ** (वह भ्रमण करता है) ये रूप हो जाते हैं।

७०२—प्यन्त नशि (नश्) धातु के स्थान में १—**विउड**, २—**नासव**, ३—**हारव**, ४—**विप्पगाल** और ५—**पलाव** ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**नाशयति**=विउडइ, नासवइ, हारवइ, विप्पगालइ, पलावइ आदेश के अभावपक्ष में—**नासइ** (वह नाश कराता है) यह रूप बन जाता है।

७०३—प्यन्त दृशि धातु के स्थान में—१—**दाव**, २—**दंस** और ३—**दक्खव** ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**दर्शयति**=दावइ, दंसइ, दक्खवइ आदेश के अभावपक्ष में—**दरिसइ** (वह दिखलाता है) यह रूप बन जाता है।

७०४—उद्-उपसर्गपूर्वक प्यन्त घटिधातु के स्थान में '**उग्ग**' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**उद्घाटयति**=उग्गइ आदेश के अभावपक्ष में—**उग्घाडइ** (वह उद्घाटन करता है, प्रारंभ कराता है) यह रूप बन जाता है।

७०५—प्यन्त स्पृह् धातु के स्थान में '**सिह्**' यह आदेश होता है। जैसे—**स्पृहयति**=सिहइ (वह इच्छा कराता है) यहां स्पृह् धातु के स्थान में '**सिह्**' यह आदेश किया गया है।

७०६—संभावि धातु के स्थान में **आसङ्ग** यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**संभावयति**=आसङ्गइ आदेश के अभावपक्ष में—**संभावइ** (वह संभावना कराता है) यह रूप बनता है।

७०७—उद्-उपसर्गपूर्वक प्यन्त नमि धातु के स्थान में—१—**उत्थंघ**, २—**उल्लाल**, ३—**गुलुगुञ्छ** और ४—**उप्पेल** ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**उन्नामयति**=उत्थंघइ, उल्लालइ, गुलुगुञ्छइ, उप्पेलइ आदेशों के अभावपक्ष में—**उन्नामइ** (वह ऊपर उठाता है) यह रूप होता है।

७०८—प्र-उपसर्ग-पूर्वक ण्यन्त स्था-धातु के स्थान में १—पट्ठव और २—पेण्डव ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—प्रस्थापयति=पट्ठवइ, पेण्डवइ आदेशों के अभावपक्ष में—पट्ठावइ (वह स्थापित कराता है) यह रूप बन जाता है।

७०९—वि उपसर्गपूर्वक ण्यन्त ज्ञा-धातु के स्थान में वोक्क और अवुक्क ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—विज्ञापयति=वोक्कइ, अवुक्कइ आदेशों के अभाव-पक्ष में विण्णवइ (वह विशेष ज्ञान कराता है) यह रूप बन जाता है।

७१०—ण्यन्त अर्पिधातु के स्थान में—१—अल्लिव, २—चच्चुप्प और ३—पणाम ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—अर्पयति=अल्लिवइ, चच्चुप्पइ, पणामइ आदेशों के अभाव-पक्ष में अप्पेइ (वह अर्पण कराता है) यह रूप बनता है।

७११—ण्यन्त या धातु के स्थान में 'जव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—यापयति=जवइ आदेश के अभाव-पक्ष में जावेइ (वह गमन कराता है) यह रूप बन जाता है।

७१२—ण्यन्त प्लावि-धातु के स्थान में—१—ओम्वाल और २—पव्वाल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—प्लावयति=ओम्वालइ, पव्वालइ आदेशों के अभावपक्ष में—पावेइ (वह तर-ब-तर कराता है) यह रूप बन जाता है।

७१३—ण्यन्त विकोशि नाम-धातु के स्थान में पक्खोइ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—विकोशयति=पक्खोइइ आदेश के अभाव-पक्ष में विकोसइ (वह विकसित कराता है) यह रूप बन जाता है।

७१४—ण्यन्त रोमन्थि-धातु के स्थान में ओग्गाल और वग्गोल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—रोमन्थयति=ओग्गालइ, वग्गोलइ आदेशों के अभाव-पक्ष में रोमन्थइ (वह चबाई वस्तु को पुनः चबाता है) यह रूप बनता है।

७१५—स्वार्थण्यन्त (स्वार्थ में विहित णि प्रत्यय जिसके अन्त में हो) कम् धातु के स्थान में 'णिहुव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—कामयति=णिहुवइ, आदेश के अभाव-पक्ष में कामेइ (वह इच्छा कराता है) यह रूप होता है।

७१६—ण्यन्त प्रकाशिधातु के स्थान में 'गुव्व' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—प्रकाशयति=गुव्वइ, आदेश के अभाव-पक्ष में पयासेइ (वह प्रकाश कराता है) यह रूप होता है।

७१७—ण्यन्त कम्पि धातु के स्थान में विच्छोल यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—कम्पयति=विच्छोलइ आदेश के अभाव-पक्ष में कम्पेइ (वह कम्पाता है) यह रूप बनता है।

७१८—ण्यन्त आरुहि-धातु के स्थान में 'वल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आरोहयति=वलइ, आदेश के अभावपक्ष में आरोवेइ (वह चढ़वाता है) यह रूप बन जाता है।

७१९—स्वार्थण्यन्त (जिस के अन्त में स्वार्थ में णि किया गया हो) दुलि धातु के स्थान में 'रङ्खोल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—दोलयति=रङ्खोलइ आदेश के अभावपक्ष में दोलइ (वह झुलाता है) ऐसा रूप बनता है।

७२०—ण्यन्त रञ्जि धातु के स्थान में 'राव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—रञ्जयति=रावेइ आदेश के अभावपक्ष में—रञ्जेइ (वह रंग लगाता है) यह रूप होता है।

७२१—ण्यन्त 'घटि' धातु के स्थान में 'परिवाड' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

घटयति—परिवाडेइ, आदेश के अभाव-पक्ष में **घडेइ** (वह निर्माण कराता है) यह रूप बनता है।

७२२—प्यन्त वेष्टि धातु के स्थान में 'परिआल' यह आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**वेष्टयति**—परिआलेइ आदेश के अभावपक्ष में **वेडेइ** (वह लपेटता या लपेटाता है) यह रूप बन जाता है।

७२३—वृत्तिकार फरमाते हैं कि इस सूत्र से पहले के सूत्रों में 'णि' की अनुवृत्ति ग्रहण की जाती थी, किन्तु यहां से इस की निवृत्ति हो जाती है। कृञ् धातु के स्थान में 'किण' यह आदेश होता है। यदि कृञ् धातु के पूर्व विउपसर्ग हो तो इसके स्थान में 'क्के' तथा सूत्रोक्त चकार के कारण 'किण' यह आदेश भी हो जाता है। जैसे—१—**क्रीणाति**=किणइ (वह खरीदता है), २—**विक्रीणाति**=विककेइ, **विविकणइ** (वह बेचता है) यहां कृञ् को किण तथा वि उपसर्गपूर्वक कृञ् धातु को क्के और किण ये दो आदेश दिए गए हैं।

७२४—भी धातु के स्थान में **भा** और **बीह** ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—**बिमेति**=भाइ, **बीहइ** (वह डरता है), २—**भीतम्**=भाइअं, **बीहिअं** (डरा हुआ) यहां पर भी धातु को भा आदि ये दो आदेश दिए गए हैं। **बहुलाधिकार** के कारण कहीं पर ये आदेश नहीं भी होते। जैसे—**भीतः**=भीओ (डरा हुआ) यहां पर भी को 'भा' आदि आदेश नहीं हो सके।

७२५—आङ् (आ) उपसर्ग-पूर्वक लीड् धातु के स्थान में **अल्ली** यह आदेश होता है। जैसे—१—**आलीयते**=अल्लीअइ (वह आलिङ्गन करता है, प्रथवा वह आता है), २—**आलीनः**=अल्लीओ (आया हुआ) यहां लीड् धातु को 'अल्ली' यह आदेश किया गया है।

७२६—'नि' उपसर्ग-पूर्वक लीड्-धातु के स्थान में १—**णिलीअ**, २—**णिलुक्क**, ३—**णिरिग्घ**, ४—**लुक्क**, ५—**लिव्क्क** और ६—**लिह्वक्क**—ये आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**निलीयते**=णिलीअइ, **णिलुक्कइ**, **णिरिग्घइ**, **लुक्कइ**, **लिव्क्कइ** **लिह्वक्कइ** आदेशों के अभावपक्ष में **निलिज्जइ** (वह छिपता है) यह रूप बनता है।

७२७—वि उपसर्गपूर्वक लीड् धातु के स्थान में **विरा** यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**विलीयते**—विराइ आदेश के अभावपक्ष में—**विलिज्जइ** (यह विनष्ट होता है) यह रूप बन जाता है।

७२८—रुधातु के स्थान में **रुज्ज** और **रुण्ट** ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**रौति**=रुज्जइ, **रुण्टइ** आदेशों के अभावपक्ष में **रवइ** (वह आवाज करता है) ऐसा रूप बन जाता है।

७२९—श्रुटि (श्रु) धातु के स्थान में 'हण' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**श्रुणोति**=हणइ, आदेश के अभावपक्ष में **सुणइ** (वह सुनता है) ऐसा रूप होता है। पाणिनीय व्याकरण में श्रु श्रवणे धातु पढ़ा गया है जबकि आचार्य हेमचन्द्र श्रुटि यह कहकर इसे टिट् स्वरकार करते हैं।

७३०—धुगि (धू) धातु के स्थान में 'धुव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**धुनोति**=धुवइ, आदेश के अभावपक्ष में **धुणइ** (वह काम्पता है) ऐसा रूप बन जाता है।

७३१—भू धातु के स्थान में १—**हो**, २—**हुव** और ३—**हव** ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—**भवति**=होइ, **हुवइ**, **हवइ** (वह होता है), २—**भवन्ति**=होन्ति, **हुवन्ति**, **हवन्ति** (वे होते हैं) यहां भूधातु को हो आदि आदेश विकल्प से दिए गए हैं। आदेशों के अभावपक्ष में ३—**भवति**=भवइ, यह रूप होता है। ४—**परिहीनविभवः**=परिहीणविहवो (जिसकी सम्पत्ति नष्ट हो गई), ५—**भवितुम्**=भविउं (होने के लिए), ६—**प्रभवति**=पभवइ (वह समर्थ होता है), ७—**परिभवति**=परिभवइ (वह पराजय करता है, तिरस्कार करता है)। ८—**सम्भवति**=संभवइ (वह उत्पन्न होता है) यहां पर

प्रस्तुत सूत्र से कोई कार्य नहीं किया गया, किन्तु ९०४ सूत्र से ऊकार के स्थान में 'अव' यह आदेश किया गया है। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर प्रस्तुत सूत्रोक्त आदेशों के अतिरिक्त अन्य आदेश भी होते हैं। जैसे—१—उद्भवति=उब्भुअइ (वह उत्पन्न होता है), २—भूतम्=भत्तं (हुआ) यहां पर भूधातु के ऊकार के स्थान में उकार तथा अकार ये आदेश क्रमशः किए गए हैं।

७३२—वित् (जिस में वकार इत् हो) प्रत्ययों को छोड़कर भूधातु के स्थान में हु यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—भवन्ति=हुन्ति (वे होते हैं), २—भवन्=हुन्तो (होता हुआ) यहां पर भू धातु को हु यह आदेश किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रकार ने 'प्रविति' इस पद का क्यों ग्रहण किया है? उत्तर में निवेदन है कि भवति=होइ, आदि स्थलों में वित् (तिव्) प्रत्यय होने पर भू धातु को कहीं 'हु' यह आदेश न हो जाए, इस दृष्टि से सूत्रकार ने 'वित्' प्रत्यय परे रहने पर 'हु' इस आदेश का निषेध कर दिया है।

७३३—भूधातु का कर्ता यदि पृथक् और स्पष्ट हो तो इस धातु के स्थान में 'णिव्वड' यह आदेश होता है। जैसे—भवति=णिव्वडइ (वह अलग होता है, या स्पष्ट होता है) यहां पर जो पृथक् और स्पष्ट कर्ता का उल्लेख किया है, इसका अभिप्राय इतना ही है कि भूधातु का जब 'यह पृथक् होता है' अथवा 'यह स्पष्ट होता है' ऐसा अर्थ होता है तभी इसके स्थान में णिव्वड यह आदेश होता है, अन्यथा नहीं। जैसे—बालको भवति=बालयो होइ (बालक होता है) यहां भू धातु का उक्त अर्थ न होने से प्रस्तुत सूत्र का कार्य नहीं हो सका।

७३४—प्रभुकर्तृक (जिस में प्रभु कर्ता हो) भूधातु के स्थान में 'हुप्प' यह आदेश विकल्प से होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि यदि भू धातु प्र-उपसर्ग पूर्वक हो तो उसका 'प्रभुत्व' यह अर्थ होता है। जैसे—अङ्गे एव न प्रभवति=अङ्गे चिचअ न पहुप्पइ (अङ्ग में ही वह प्रभु नहीं है, शारीरिक दृष्टि से शक्तिशाली नहीं है), आदेश के अभावपक्ष में—पभवेइ यह रूप बनता है।

७३५—यदि क्त प्रत्यय परे हो तो भूधातु के स्थान में 'हू' यह आदेश होता है। जैसे—१—भूतम्=हूअं (हुआ), २—अनुभूतम्=अणुहूअं (अनुभव किया हुआ), ३—प्रभूतम्=पहूअं (बहुत) यहां पर क्त-प्रत्ययान्त भूधातु को 'हू' यह आदेश किया गया है।

७३६—कृगि-कृग् (डुकृञ्) धातु के स्थान में 'कुरा' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—करोति=कुराइ, आदेश के अभावपक्ष में—करइ यह रूप होता है।

७३७—काण (जिसकी एक आंख न हो) के ईक्षित (देखने) का विषय हो अर्थात् कानी दृष्टि से देखना, यह अर्थ अभीष्ट हो तो कृग् (डुकृञ्) धातु के स्थान में 'णिआर' यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—काणेक्षितं करोति=णिआरइ (वह कानी दृष्टि से देखता है) यहां पर कृग् धातु को णिआर यह वैकल्पिक आदेश किया गया है।

७३८—निष्टम्भविषयक (जिसका अर्थ निष्टम्भ-निश्चेष्ट (चेष्टा रहित) करना हो) तथा अवष्टम्भविषयक (जिसका अर्थ-अवष्टम्भ=भुक्ने की क्रिया, सहारा लेने की क्रिया या क्रोध आदि हो) कृग् धातु हो तो उसके स्थान में यथासंख्य-संख्या के अनुसार णिट्ठुह और संदाण ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। अर्थात् निष्टम्भविषयक कृगि धातु को णिट्ठुह और अवष्टम्भविषयक कृगि धातु को संदाण यह आदेश होता है। जैसे—१—निष्टम्भं करोति=णिट्ठुहइ (वह चेष्टा-रहित करता है), २—अवष्टम्भं करोति=संदाणइ (वह भुक्ने या सहारा लेने की क्रिया करता है, क्रोध करता है) यहां

पर कृगि धातु को णिट्ठुह आदि दो आदेश किए गए हैं।

७३६—श्रम-विषयक (जिस का अर्थ श्रम-मेहनत करना हो) कृगि धातु के स्थान में 'वावम्फ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**श्रमं करोति=वावम्फइ** (वह श्रम करता है) यहां पर कृगि धातु को 'वावम्फ' यह आदेश किया गया है।

७४०—"मन्यु (क्रोध) करने से जब होठों में मालिन्य (कालापन, मैलापन) हो" इस अर्थ को अपना विषय (अर्थ) बनाने वाले कृगि धातु के स्थान में 'णिब्बोल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति=णिब्बोलइ** (वह क्रोध से होठों को मलिन-खराब कर रहा है) आदेशों के अभाव-पक्ष में—**मन्युणा ओट्टं मलिणं करेइ** यह रूप बन जाता है।

७४१—शैथिल्य (शिथिलता-ढोलापन) विषयक (विषय-अर्थ हो जिस का) तथा लम्बन (लटकना, झूलना) विषयक कृगि धातु के स्थान में—**पयल्ल** यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**शिथिलो भवति, लम्बते वा=पयल्लइ** (वह शिथिल होता है, अथवा लटकता है, झूलता है) यहां पर कृगि धातु को 'पयल्ल' यह आदेश किया गया है।

७४२—निष्पतन-विषयक (जिस का अर्थ झपट कर निकलना, शीघ्र बाहिर आना हो) अथवा आच्छोटन-विषयक (जिस का अर्थ आच्छोटन=उंगलिया चटकाना हो) कृगि-धातु के स्थान में 'णीलुञ्छ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**निष्पतति, आच्छोटयति वा=णीलुञ्छइ** (वह झपट कर निकलता है, अथवा उंगलियां चटकाता है) यहां पर कृगि धातु को **णीलुञ्छ** यह आदेश किया गया है।

७४३—क्षुरविषयक (जिस का अर्थ क्षुर=उस्तुरे से सम्बन्धित हो) कृगि धातु के स्थान में 'कम्म' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**क्षुरं करोति=कम्मइ** (क्षुर-सम्बन्धी कार्य करता है, हजामत बनवाता है) यहां पर कृगि धातु को कम्म यह आदेश किया गया है।

७४४—चाटुविषयक (जिसका अर्थ चाटु-खुशामद करना हो) कृगि-धातु के स्थान में 'गुलल' यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—**चाटु करोति=गुललइ** (वह खुशामद करता है) यहां पर कृगि धातु को 'गुलल' यह आदेश किया गया है।

७४५—स्मृ धातु के स्थान में—१—भर, २—भूर, ३—भर, ४—भल, ५—लढ, ६—विम्हर, ७—सुमर, ८—पयर और ९—पम्हुह ये ९ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**स्मरति=भरइ, भूरइ, भरइ, भैलइ, लढइ, विम्हरइ, सुमरइ, पयरइ, पम्हुहइ** आदेशों के अभावपक्ष में—**सरइ** (वह याद करता है) यह रूप बन जाता है।

★ अथ धात्वादेश-विधिः (ख) ★

७४६—विस्मुः पम्हुस-विम्हर-वीसराः । ८ । ४ । ७५ । विस्मरतेरेते आदेशा भवन्ति । पम्हुसइ, विम्हरइ, वीसरइ ।

७४७—व्याहगेः कोक्क-पोक्कौ । ८ । ४ । ७६ । व्याहरतेरेतावादेशौ वा भवतः । कोक्कइ । ह्रस्वत्वे तु कुक्कइ । पोक्कइ । पक्षे, वाहरइ ।

७४८—प्रसरतेः पयल्लोवेल्लौ । ८ । ४ । ७७ । प्रसरतेः पयल्ल, उवेल्ल इत्यावादेशौ वा भवतः । पयल्लइ, उवेल्लइ, पसरइ ।

७४६—महमहो गन्धे । ८ । ४ । ७८ । प्रसरतेर्गन्धविषये महमह इत्यादेशो वा भवति । महमहइ मालई । मालइ-गन्धो पसरइ । गन्ध इति किम् ? पसरइ ।

७५०—निस्सरेर्णीहर-नील-धाड-वरहाडाः । ८ । ४ । ७९ । निस्सरतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । णीहरइ, नीलइ, धाडइ, वरहाडइ, नीसरइ ।

७५१—जाग्रेर्जगः । ८ । ४ । ८० । जागर्तेर्जग इत्यादेशो वा भवति । जगइ । पक्षे जागरइ ।

७५२—व्याप्रेराग्रडुः । ८ । ४ । ८१ । व्याप्रियतेराग्रडु इत्यादेशो वा भवति । आग्रड्डेइ, वाबरेइ ।

७५३—संवृगेः साहर-साहट्टौ । ८ । ४ । ८२ । संवृणोतेः साहर, साहट्ट इत्यादेशौ वा भवतः । साहरइ, साहट्टइ, संवरइ ।

७५४—आदृङेः सन्नामः । ८ । ४ । ८३ । आद्रियतेः सन्नाम इत्यादेशो वा भवति । सन्नामइ, आदरइ ।

७५५—प्रहृगेः सारः । ८ । ४ । ८४ । प्रहरतेः सार इत्यादेशो वा भवति । सारइ, पहरइ ।

७५६—अवतरेरोह-ओरसौ । ८ । ४ । ८५ । अवतरतेः ओह, ओरस इत्यादेशौ वा भवतः । ओहइ, ओरसइ, ओग्रइ ।

७५७—शकेश्चय-तर-तीर-पाराः । ८ । ४ । ८६ । शक्नोतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । चयइ, तरइ, तीरइ, पारइ, सकइ । त्यजतेरपि चयइ । हानिं करोति । तरतेरपि तरइ । तीरयतेरपि तीरइ । पारयतेरपि पारेइ । कर्म समाप्नोति ।

७५८—फक्कस्थक्कः । ८ । ४ । ८७ । फक्कतेस्थक्क इत्यादेशो भवति । थक्कइ ।

७५९—श्लाघः सलहः । ८ । ४ । ८८ । श्लाघतेः सलह इत्यादेशो भवति । सलहइ ।

७६०—खचेर्वेग्रडः । ८ । ४ । ८९ । खचतेर्वेग्रड इत्यादेशो वा भवति । वेग्रडइ, खचइ ।

७६१—पचेः सोल्ल-पउलौ । ८ । ४ । ९० । पचतेः सोल्ल, पउल इत्यादेशौ वा भवतः । सोल्लइ, पउलइ, पयइ ।

७६२—मुचेश्छड्डावहेड-मेल्लोस्सिक्क-रेअव-णिल्लुञ्छ-धंसाडाः । ८ । ४ । ९१ । मुञ्चतेरेते सप्तादेशा वा भवन्ति । छड्डइ, अवहेडइ, मेल्लइ, उस्सिक्कइ, रेअवइ, णिल्लुञ्छइ, धंसाडइ । पक्षे मुग्रइ ।

७६३—दुःखे णिव्वलः । ८ । ४ । ९२ । दुःखविषयस्य मुचेः णिव्वल इत्यादेशो वा भवति । णिव्वलेइ दुःखं मुञ्चतीत्यर्थः ।

७६४—वञ्चैर्वेहव-वेलव-जूरवोमच्छाः । ८ । ४ । ६३ । वञ्चतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । वेहवइ, वेलवइ, जूरवइ, उमच्छइ, वञ्चइ ।

७६५—रचेरुगहावह-विडविड्डा । ८ । ४ । ६४ । रचेरुगहावहोरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति । उगहइ, अहइ, विडविड्डइ, रयइ ।

७६६—समारचेरुवहत्थ-सारव-समार-केलायाः । ८ । ४ । ६५ । समारचेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । उवहत्थइ, सारवइ, समारइ, केलायइ, समारयइ ।

७६७—सिञ्चैः सिञ्च-सिम्पौ । ८ । ४ । ६६ । सिञ्चतेरेतावादेशौ वा भवतः । सिञ्चइ सिम्पइ, सेअइ ।

७६८—प्रच्छः पुच्छः । ८ । ४ । ६७ । पृच्छेः पुच्छादेशो भवति । पुच्छइ ।

७६९—गर्जेर्बुक्कः । ८ । ४ । ६८ । गर्जतेर्बुक्क इत्यादेशो वा भवति । बुक्कइ, गज्जइ ।

७७०—वृषे ढिक्कः । ८ । ४ । ६९ । वृषकर्तृकस्य गर्जेढिक्क इत्यादेशो वा भवति । ढिक्कइ । वृषभो गर्जति ।

७७१—राजेरघ-छज्ज-सह-रीर-रेहाः । ८ । ४ । १०० । राजेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति । अघइ, छज्जइ, सहइ, रीरइ, रेहइ, रायइ ।

७७२—मज्जेराउड्ड-णिउड्ड-बुड्ड-खुप्पाः । ८ । ४ । १०१ । मज्जतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । आउड्डइ, णिउड्डइ, बुड्डइ, खुप्पइ, मज्जइ ।

७७३—पुञ्जेरारोल-वमालौ । ८ । ४ । १०२ । पुञ्जेरेतावादेशौ वा भवतः । आ-रोलइ, वमालइ, पुञ्जइ ।

७७४—लस्जेर्जीहः । ८ । ४ । १०३ । लज्जतेर्जीह इत्यादेशो वा भवति । जोहइ, लज्जइ ।

७७५—तिजेरोसुक्कः । ८ । ४ । १०४ । तिजेरोसुक्क इत्यादेशो वा भवति । ओसुक्कइ, तेअणं ।

७७६—मृजेरुघुस-लुञ्छ-पुञ्छ-पुंस-फुस-पुस-लुह-हुल-रोसाणाः । ८ । ४ । १०५ । मृजेरेते नवादेशा वा भवन्ति । उघुसइ, लुञ्छइ, पुञ्छइ, पुंसइ, फुसइ, पुसइ, लुहइ, हुलइ, रोसाणइ । पक्षे मज्जइ ।

७७७—भञ्जेर्वेमय-मुसुमूर-मूर-सूर-सूड-विर-पविरञ्ज-करञ्ज-नीरञ्जाः । ८ । ४ । १०६ । भञ्जेरेते नवादेशा वा भवन्ति । वेमयइ, मुसुमूरइ, मूरइ, सूरइ, सूडइ, विरइ, पविर-ञ्जइ, करञ्जइ, नीरञ्जइ, भञ्जइ ।

७७८—अनुव्रजेः पडिअगः । ८ । ४ । १०७ । अनुव्रजेः पडिअग इत्यादेशो वा भवति ।

पडिग्रगइ, अणुवच्चइ ।

७७६—अर्जेविठवः । ८ । ४ । १०८ । अर्जेविठव इत्यादेशो वा भवति । विठवइ, अज्जइ ।

७८०—युजो जुञ्ज-जुञ्ज-जुप्पाः । ८ । ४ । १०९ । युजो जुञ्ज, जुञ्ज, जुप्प इत्यादेशा भवन्ति । जुञ्जइ, जुञ्जइ, जुप्पइ ।

७८१—भुजो भुञ्ज-जिम-जेम-कम्माणह-चमढ-समाण-चड्डा । ८ । ४ । ११० । भुज एतेऽष्टादेशा भवन्ति । भुञ्जइ, जिमइ, जेमइ, कम्मेइ, अण्हइ, चमढइ, समाणइ, चड्डइ ।

७८२—वोपेन कम्मवः । ८ । ४ । १११ । उपेन युक्तस्य भुजेः कम्मव इत्यादेशो वा भवति । कम्मवइ, उवहुञ्जइ ।

७८३—घटेर्गढः । ८ । ४ । ११२ । घटेर्गढ इत्यादेशो वा भवति । गढइ, घडइ ।

७८४—समो गलः । ८ । ४ । ११३ । संपूर्वस्य घटेर्गल इत्यादेशो वा भवति । संगलइ, संघडइ ।

७८५—हासेन स्फुटेर्मुः । ८ । ४ । ११४ । हासेन करणेन यः स्फुटितस्तस्य मुरादेशो वा भवति । मुरइ । हासेन स्फुटति ।

७८६—मण्डेश्चिञ्च-चिञ्चअ-चिञ्चिल्ल-रीड-टिविडिककाः । ८ । ४ । ११५ । मण्डेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति । चिञ्चइ, विञ्चप्रइ, चिञ्चिल्लइ, रीडइ, टिविडिककइ, मण्डइ ।

७८७—तुडेस्तोड-तुट्ट-खुट्ट-खुडोक्खुडोल्लुक्क-णिलुक्क-लुक्कोल्लूराः । ८ । ४ । ११६ । तुडेरेते नवादेशा वा भवन्ति । तोडइ, तुट्टइ, खुट्टइ, खुडइ, उक्खुडइ, उल्लुक्कइ, णिलुक्कइ, लुक्कइ, उल्लूरइ, तुडइ ।

७८८—घूर्णो घुल-घोल-घुम्म-पहल्लाः । ८ । ४ । ११७ । घूर्णेरेते चत्वार आदेशा भवन्ति । घुलइ, घोलइ, घुम्मइ, पहल्लइ ।

७८९—विवृतेर्ढसः । ८ । ४ । ११८ । विवृतेर्ढस इत्यादेशो वा भवति । ढंसइ, विवट्टइ ।

७९०—क्वथेरट्टः । ८ । ४ । ११९ । क्वथेरट्ट इत्यादेशो वा भवति । अट्टइ, कढइ ।

७९१—ग्रन्थो गण्ठः । ८ । ४ । १२० । ग्रन्थेर्गण्ठ इत्यादेशो भवति । गण्ठइ, गण्ठी ।

७९२—मन्थेर्घुसल-विरोलौ । ८ । ४ । १२१ । मन्थेर्घुसल, विरोल इत्यादेशौ वा भवतः । घुसलइ, विरोलइ, मन्थइ ।

७९३—ल्लादेरवअच्छः । ८ । ४ । १२२ । ल्लादेतेर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च अवअच्छ इत्यादेशो भवति । अवअच्छइ, ल्लादेते ल्लादयति वा । इकारो ण्यन्तस्यापि परिग्रहार्थः ।

७९४—नेः सदो मज्जः । ८ । ४ । १२३ । निपूर्वस्य सदो मज्ज इत्यादेशो भवति । अत्ता एत्य णुमज्जइ ।

७६५—छिदेर्दुहाव-णिच्छल्ल-णिज्भोड-णिव्वर-णिल्लूर-लूराः । ८ । ४ । १२४ ।
छिदेरेते षडादेशा वा भवन्ति । दुहावइ, णिच्छल्लइ, णिज्भोडइ, णिव्वरइ, णिल्लूरइ, लूरइ,
पक्षे, छिन्दइ ।

७६६—आडा ओअन्दोहालौ । ८ । ४ । १२५ । आडा युक्तस्य छिदेरोअन्द, उहाल
इत्यादेशौ वा भवतः । ओअन्दइ, उहालइ, अच्छिन्दइ ।

७६७—मृदो मल-मढ-परिहट्ट-खड्डु-चड्डु-मड्डु-पन्नाडाः । ८ । ४ । १२६ । मृदनातेरेते
सप्तादेशा भवन्ति । मलइ, मढइ, परिहट्टइ, खड्डुइ, चड्डुइ, मड्डुइ, पन्नाडइ ।

७६८—स्पन्देश्चुलुचुलः । ८ । ४ । १२७ । स्पन्देश्चुलुचुल इत्यादेशो वा भवति । चुलु-
चुलइ, फन्दइ ।

७६९—निरः पदेर्वल । ८ । ४ । १२८ । निर्वर्षस्य पदेर्वल इत्यादेशो वा भवति ।
निव्वलइ, निप्पज्जइ ।

८००—विसंवदेर्विअट्ट-विलोट्ट-फंसा । ८ । ४ । १२९ । विसंपूर्वस्य वदेरेते त्रय आ-
देशा वा भवन्ति । विअट्टइ विलोट्टइ, फंसइ, विसंवयइ ।

८०१—शदो भड-पक्खोडौ । ८ । ४ । १३० । शीयतेरेतावादेशौ भवतः । भडइ,
पक्खोडइ ।

८०२—आक्रन्देर्णीहरः । ८ । ४ । १३१ । आक्रन्देर्णीहर इत्यादेशो वा भवति । णी-
हरइ, अक्कन्दइ ।

८०३—खिदेर्जूर-विसूरौ । ८ । ४ । १३२ । खिदेरेतावादेशौ वा भवतः । जूरइ, वि-
सूरइ, खिज्जइ ।

८०४—रुधेरुत्थङ्गः । ८ । ४ । १३३ । रुधेरुत्थङ्ग इत्यादेशो वा भवति । उत्थङ्गइ,
रुन्धइ ।

८०५—निषेधेर्हक्कः । ८ । ४ । १३४ । निषेधतेर्हक्क इत्यादेशो वा भवति । हक्कइ,
निसेहइ ।

८०६—क्रुधेर्जूरः । ८ । ४ । १३५ । क्रुधेर्जूर इत्यादेशो वा भवति । जूरइ, कुज्भइ ।

८०७—जनो जा-जम्मौ । ८ । ४ । १३६ । जायतेर्जा, जम्म इत्यादेशौ भवतः । जाअइ,
जम्मइ ।

८०८—तनेस्तड-तड्डु-तड्डुव-विरल्लाः । ८ । ४ । १३७ । तनेरेते चत्वार आदेशा वा
भवन्ति । तडइ, तड्डुइ, तड्डुवइ, विरल्लइ, तणइ ।

८०६—तृपः स्थिप्पः । ८ । ४ । १३८ । तृप्यतेः स्थिप्प इत्यादेशो भवति । थिप्पइ ।

८१०—उपसर्पेरल्लिअः । ८ । ४ । १३९ । उपपूर्वस्य सृपेः कृतगुणस्य अल्लिअ इत्यादेशो वा भवति । अल्लिअइ, उवसप्पइ ।

८११—संतपेर्भङ्गः । ८ । ४ । १४० । संतपेर्भङ्ग इत्यादेशो वा भवति । भङ्गइ । पक्षे, संतप्पइ ।

८१२—व्यापेरोअग्गः । ८ । ४ । १४१ । व्याप्नोतेरोअग्ग इत्यादेशो वा भवति । ओअग्गइ, वावेइ ।

८१३—समापेः समाणः । ८ । ४ । १४२ । समाप्नोतेः समाण इत्यादेशो वा भवति । समाणइ, समावेइ ।

८१४—क्षिपेर्गलत्थाडुक्ख-सोल्ल-पेल्ल-णोल्ल-छुह-हुल-परी-घत्ताः । ८ । ४ । १४३ । क्षिपेरेते नवादेशा वा भवन्ति । गलत्थइ, अडुक्खइ, सोल्लइ, पेल्लइ, णोल्लइ, हस्क्त्वे तु गुल्लइ, छुहइ, हुलइ, परीइ, घत्तइ, खिवइ ।

८१५—उत्क्षिपेर्गुल्लगुञ्छोत्थंघाल्लत्थोब्भुत्तोस्सिक्क-हक्खुवाः । ८ । ४ । १४४ । उत्पूर्वस्य क्षिपेरेते षडादेशा वा भवन्ति । गुल्लगुञ्छइ, उत्थङ्गइ, अल्लत्थइ, उब्भुत्तइ, उस्सिक्कइ, हक्खुवइ, उक्खिवइ ।

८१६—आक्षिपेर्णीरवः । ८ । ४ । १४५ । आङ्पूर्वस्य क्षिपेर्णीरव इत्यादेशो वा भवति । णीरवइ, अक्खिवइ ।

८१७—स्वपेः कमवस-लिस-लोट्टाः । ८ । ४ । १४६ । स्वपेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति । कमवसइ, लिसइ, लोट्टइ, सुअइ ।

८१८—वेपेरायम्ब यज्झौ । ८ । ४ । १४७ । वेपेः आयम्ब, आयज्झ इत्यादेशौ वा भवतः । आयम्बइ, आयज्झइ, वेवइ ।

८१९—विलपेर्भङ्ग-वडवडौ । ८ । ४ । १४८ । विलपेर्भङ्ग, वडवड इत्यादेशौ वा भवतः । भङ्गइ, वडवडइ, विलवइ ।

८२०—लिपो लिम्पः । ८ । ४ । १४९ । लिम्पतेः लिम्प इत्यादेशो भवति । लिम्पइ ।

८२१—गुप्येर्विर-णडौ । ८ । ४ । १५० । गुप्यतेरेतावादेशौ वा भवतः । विरइ, णडइ । पक्षे गुप्पइ ।

८२२—ऋपोऽवहो णिः । ८ । ४ । १५१ । ऋपेः अवह इत्यादेशो ण्यन्तो भवति । अवहावेइ, कृपां करोतीत्यर्थः ।

८२३—प्रदीपेस्तेअव-सन्दुम-सन्धुक्काभुत्ताः । ८ । ४ । १५२ । प्रदीप्यतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । तेअवइ, सन्दुमइ, सन्धुक्कइ, अभुत्तइ, पलीवइ ।

८२४—लुभेः संभावः । ८ । ४ । १५३ । लुभ्यतेः संभाव इत्यादेशो वा भवति । संभावइ, लुभइ ।

८२५—क्षुभेः खउर-पड्डुहौ । ८ । ४ । १५४ । क्षुभेः खउर, पड्डुह इत्यादेशौ वा भवतः । खउरइ, पड्डुहइ, खुभइ ।

८२६—आडो रभे रम्भ-ढवौ । ८ । ४ । १५५ । आडः परस्य रभेः रम्भ, ढव इत्यादेशौ वा भवतः । आरम्भइ, आढवइ, आरभइ ।

८२७—उपालम्भेर्भङ्ग-पच्चार-वेलवाः । ८ । ४ । १५६ । उपालम्भेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति । भङ्गइ, पच्चारइ, वेलवइ, उवालम्भइ ।

८२८—अवेर्जृम्भो जम्भा । ८ । ४ । १५७ । जृम्भेर्जम्भा इत्यादेशो भवति, वेस्तु न भवति । जम्भाइ, जम्भाग्रइ । अवेरिति किम् ? केलिपसरो विअम्भइ ।

८२९—भाराक्रान्ते नमेणिसुढः । ८ । ४ । १५८ । भाराक्रान्ते कर्तरि नमेणिसुढ इत्यादेशो भवति । णिसुढइ, पक्षे एवइ । भाराक्रान्तो नमतीत्यर्थः ।

८३०—विश्रमेणिव्वा । ८ । ४ । १५९ । विश्राम्यतेणिव्वा इत्यादेशो वा भवति । णिव्वाइ, वीसमइ ।

८३१—आक्रमेरोहावोत्थारच्छुन्दाः । ८ । ४ । १६० । आक्रमतेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति । ओहावइ, उत्थारइ, छुन्दइ, अक्कमइ ।

८३२—अमेष्टिरिटिल्ल-ढुण्डुल्ल-ढण्डल्ल-चक्कम्म-भम्मड-भमड-भमाड-तलअण्ट - भण्ट-भम्प-भुम-गुम-फुम-फुस-ढुम-ढुस-परी-पराः । ८ । ४ । १६१ । अमेरेतेऽष्टादशादेशा वा भवन्ति । टिरिटिल्लइ, ढुण्डुल्लइ, ढण्डल्लइ, चक्कमइ, भम्मडइ, भमडइ, भमाडइ, तलअण्टइ, भण्टइ, भम्पइ, भुमइ, गुमइ, फुमइ, फुसइ, ढुमइ, ढुसइ, परीइ, परइ, भमइ ।

८३३—गमेरई-अइच्छाणुवज्जावज्जसोककुसाक्कुस-पच्चड्ड-पच्छन्द-णिम्मह-णी-णी-ण-णीलुक्क-पदअ-रम्भ-परिअल्ल-वोल-परिअल-णिरिणास-णिवहावसेहावहराः । ८ । ४ । १६२ । गमेरेते एकविंशतिरादेशा वा भवन्ति । अईइ, अइच्छइ, अणुवज्जइ, अवज्जसइ, उक्कुसइ, अक्कुसइ, पच्चड्डइ, पच्छन्दइ, णिम्महइ, णीइ, णीणइ, णीलुक्कइ, पदअइ, रम्भइ, परिअल्लइ, वोलइ, परिअलइ, णिरिणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, अवहरइ, पक्षे-गच्छइ । हम्मइ, णिहम्मइ, णीहम्मइ, आहम्मइ, पहम्मइ, इत्येते तु हम्म गतावित्यस्यैव भविष्यन्ति ।

८३४—आडा अहिपच्चुअः । ८।४।१६३। आडा सहितस्य गमेः अहिपच्चुअ इत्यादेशो वा भवति । अहिपच्चुअइ । पक्षे आगच्छइ ।

८३५—समा अग्भिडः । ८।४।१६४। समा युक्तस्य गमेः अग्भिड इत्यादेशो वा भवति । अग्भिडइ, संगच्छइ ।

८३६—अभ्याडोम्मत्थः । ८।४।१६५। अभ्याङ्म्यां युक्तस्य गमेः उम्मत्थ इत्यादेशो वा भवति । उम्मत्थइ, अग्भागच्छइ, अभिमुखमागच्छतीत्यर्थः ।

८३७—प्रत्याडा पलोट्टः । ८।४।१६६। प्रत्याङ्म्यां युक्तस्य गमेः पलोट्ट इत्यादेशो वा भवति । पलोट्टइ, पच्चागच्छइ ।

८३८—शमेः पडिसा-परिसामौ । ८।४।१६७। शमेरेतावादेशौ वा भवतः । पडिसाइ, परिसामइ, समइ ।

८३९—रमेः संखुड्ड-खेड्डोग्भाव-किलिकिञ्च-कोट्टुम-मोट्टाय-णीसर-वेल्लाः । ८।४।१६८। रमतेरेतेऽष्टादेशा वा भवन्ति । संखुड्डइ, खेड्डइ, उग्भावइ, किलिकिञ्चइ, कोट्टुमइ, मोट्टायइ, णीसरइ, वेल्लइ, रमइ ।

८४०—पूरेरग्घाडाग्घवोद्धुमाङ्गुमाहिरेमाः । ८।४।१६९। पूरेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति । अग्घाडइ, अग्घवइ, उद्धुमाइ, अङ्गुमइ, अहिरेमइ, पूरइ ।

८४१—त्वरस्तुवर-जअडौ । ८।४।१७०। त्वरतेरेतावादेशौ भवतः । तुवरइ, जअडइ, तुवरन्तो, जअडन्तो ।

८४२—त्यादिशत्रोस्तूरः । ८।४।१७१। त्वरतेस्त्यादौ* शतरि च तूर इत्यादेशो भवति । तूरइ, तूरन्तो ।

८४३—तुरोऽत्यादौ । ८।४।१७२। त्वरोऽत्यादौ तुर आदेशो भवति । तुरिओ, तुरन्तो ।

८४४—क्षरः खिर-भर-पज्भर-पच्चड-णिच्चल-णिट्टुआः । ८।४।१७३। क्षरेरेते षडादेशा भवन्ति । खिरइ, भरइ, पज्भरइ, पच्चडइ, णिच्चलइ, णिट्टुअइ ।

८४५—उच्छल उत्थल्लः । ८।४।१७४। उच्छलतेरुत्थल्ल इत्यादेशो भवति । उत्थल्लइ ।

८४६—विगलेस्थिप्प-णिट्टुहा । ८।४।१७५। विगलतेरेतावादेशौ वा भवतः । थिप्पइ, णिट्टुहइ, विगलइ ।

८४७—दलि-वल्पोविसट्ट-वम्फौ । ८।४।१७६। दलेर्वलेश्च यथासंख्यं विसट्ट, वम्फ इत्यादेशौ वा भवतः । विसट्टइ, वम्फइ, पक्षे दलइ, वलइ ।

*ति आदिर्यस्य स त्यादिः, तस्मिन् त्यादावित्यर्थः ।

८४८—अशेः फिड-फिट्ट-फुड-फुट्ट-चुक्क-भुल्लाः । ८ । ४ । १७७ । अशेरेते षडा-
देशा वा भवन्ति । फिडइ, फिट्टइ, फुडइ, फुट्टइ, चुक्कइ, भुल्लइ । पक्षे भंसइ ।

८४९—नशेणिरणास-णिवहावसेह-पडिसा-सेहाक्हराः । ८ । ४ । १७८ । नशेरेते षडा-
देशा वा भवन्ति । णिरणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, पडिसाइ, सेहइ, अवहरइ । पक्षे नस्सइ ।

८५०—अवात्काशो वासः । ८ । ४ । १७९ । अवात्परस्य काशो वास इत्यादेशो
भवति । ओवासइ ।

★ अथ धात्वादेश-विधिः (ख) ★

अस्मिन् प्रकरणेऽपि पूर्वप्रकरणतुल्यमेव धात्वादेशविधिः निरूप्यते—

७४६—विस्मरति । विपूर्वकः स्मृधातुः विस्मरणे । विस्मृ+तिव् । ७४६ सू० विस्मृधातोः
पम्हुस, विम्हर, वीसर इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे पम्हुसइ, विम्हरइ, वीसरइ इति भवति ।

७४७—व्याहरति । व्याह् आख्याने । व्याह्+तिव् । ७४७ सू० व्याह्धातोः विकल्पेन कोक्क,
पोक्क इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे कोक्कइ, पोक्कइ इति भवति । कोक्कइ, पोक्कइ इत्यत्र ८४
सू० संयोगे परे ह्रस्वे कृते कुक्कइ, पुक्कइ आदेशाभावे—व्याह्+इ, इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे,
९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे बाहरइ इति भवति ।

७४८—प्रसरति । प्रपूर्वकः सृधातुः प्रसरणे । प्रसृ+तिव् । ७४८ सू० प्रसृधातोः विकल्पेन प-
यल्ल, उवेल्ल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे पयल्लइ, उवेल्लइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे,
९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे पसरइ इति भवति ।

७४९—प्रसरति मालती । गन्धः प्रसरतीत्यर्थे ७४९ सू० प्रसृधातोः विकल्पेन महमह इत्यादेशे,
६२८ सू० तिव इचादेशे महमहइ इति भवति । मालती । मालती+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १।१।
३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे मालई इति भवति । मालतीगन्धः । मालत्याः-पुष्पविशेष-
स्य गन्धः । मालतीगन्ध+सि । १७७ सू० तकारलोपे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपे
मालई-गन्धो इति भवति । प्रसरति । प्रसृ प्रसरणे । प्रसृ+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ९०५ सू० ऋ-
कारस्य अर इत्यादेशे, तिव इचादेशे पसरइ इति भवति । विकल्पकत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।
गन्ध इति किम् ? प्रसृधातुः यदि गन्धविषयको भवेत्तदैव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, नान्यथा । यथा—
प्रसरति=पसरइ । गन्धविषयकत्वाभावादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

७५०—निस्सरति । निस्पूर्वकः सृधातुः निर्गमने । निस्सृ+तिव् । ७५० सू० निस्सृधातोः वि-
कल्पेन णीहर, नील, धाड, वरहाड इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे णीहरइ, नीलइ, धाडइ, वर-
हाडइ आदेशाभावे ३४८ सू० सकारलोपे, ४३ सू० इकारस्य दीर्घे, दीर्घत्वात् ३६३ सू० सकारस्य
द्वित्वाभावे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे नोसरइ इति सिद्धम् ।

७५१—जागति । जागृ निद्राक्षये । जागृ+तिव्, ७५१ सू० जागृधातोः विकल्पेन जम्मा इत्या-
देशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे जम्माइ आदेशाभावे ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे जागरइ
इति भवति ।

७५२—व्याप्रियते व्यापारं करोतीत्यर्थः । व्यापृ-धातुः व्यापारे । वि-आ-पृ+तिव् । ७५२ सू०
व्यापृधातोः विकल्पेन आग्रडु इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे आ-

अड्डे इ आदेशाभावे, व्याप्तृ + इ, इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, अकारस्य एकारे **वावरेइ** [व्यापारं करोतीत्यर्थः] इति भवति ।

७५३—संवृणोति । संवृ संवरणे । संवृ + तिव् । ७५३ सू० संवृधातोः विकल्पेन साहर, साहट्ट इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **साहरइ**, **साहट्टइ** आदेशाभावे ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे **संवरइ** इति सिद्धम् ।

७५४—आद्वियते । आदृङ् आदरे । आदृ + तिव् । ७५४ सू० आदृधातोः विकल्पेन सन्नाम इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **सन्नामइ** आदेशाभावे ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे **आदरइ** इति भवति ।

७५५—प्रहरति । प्रहृधातुः प्रहारे । प्रहृ + तिव् । ७५५ सू० प्रहृधातोः विकल्पेन सार इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **सारइ** आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे **पहरइ** इति भवति ।

७५६—अवतरति । अवतृ अवतरणे । अवतृ + तिव् । ७५६ सू० अवतृधातोः विकल्पेन ओह, ओरस इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **ओहइ**, **ओरसइ** आदेशाभावे, १७२ सू० अवोपसर्गस्य स्थाने ओकारे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे **ओअरइ** इति भवति ।

७५७—शक्नोति । शक्लृ सामर्थ्ये । शक् + तिव् । ७५७ सू० शक्धातोः विकल्पेन चय, तर, तीर पार इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **चयइ**, **तरइ**, **तीरइ**, **पारइ** आदेशाभावे २६० सू० शकारस्य सकारे, ९०१ सू० ककारस्य द्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे **सक्कइ** इति भवति । **त्यजतेरपीति** । **चयइ** इति रूपं केवलशक्धातोरेव नहि भवति, प्रत्युत त्यज्धातोरपि भवति । यथा—**त्यजति** । त्यज त्यागे । त्यज् + तिव् । २८४ सू० त्यस्य चकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, तिवः इचादेशे **चयइ** इति सिद्धम् । एवमेव **तरइ** इति तरतेरपि भवति । यथा—**तरति** । तु तरणे । तु + तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, तिवः इचादेशे **तरइ** इति भवति । **तीरइ** इति रूपं तीरयतेरपि भवति । यथा—**तीरयति** । तीर कर्मसमाप्ती । तीर् + णिग् + तिव् । ६३८ सू० णिगः अकारे **तीरइ** इति भवति । **पारेइ** इति पारयतेरपि-पारधातोरपि भवति । यथा—**पारयति** । पार पारणे, समाप्ती च । पार् + णिग् + तिव् । ६३८ सू० णिगः एकारे **पारेइ** इति भवति । इदमत्र हार्दम्—**चयइ**, **तरइ**, **तीरइ**, **पारइ** इत्येतानि रूपाणि केवलं शक्धातोरेव न बोध्यानि, परमेतानि रूपाणि क्रमशः त्यज-तु-तीर-पार-धातूनामपि भवन्ति ।

७५८—फक्कति । फक्कधातुः नीचैर्गतौ-मन्दगमने, असद्व्यवहारे च । फक्क् + तिव् । ७५८ सू० फक्कधातोः स्थाने थक्क इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे **थक्कइ** इति भवति ।

७५९—श्लाघते । श्लाघ् श्लाघायाम् । श्लाघ् + तिव् । ७५९ सू० श्लाघ्धातोः स्थाने सलह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे **सलहइ** इति भवति ।

७६०—खचति । खच् पावनकरणे, बन्धने, सन्मुखाभिगमने च । खच् + तिव् । ७६० सू० खच्धातोः विकल्पेन वेअड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे **वेअडइ** आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे **खचइ** इति भवति ।

७६१—पचति । पच् पाके । पच् + तिव् । ७६१ सू० पच्धातोः विकल्पेन सोल्ल, पउल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **सोल्लइ**, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे **सुल्लइ**, **पउलइ** आदेशाभावे

९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ पयइ इति भवति ।

७६२—मुञ्चति । मुञ्च्लृ मोचने । मुच् + तिव् । ७६२ सू० मुच्धातोः स्थाने विकल्पेन छडु, अ-
वहेड, मेल्ल, उस्सिक्क, रेअवइ, णिल्लुञ्छ, धंसाड इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे छडुइ, अव-
हेडइ, मेल्लइ, उस्सिक्कइ, रेअवइ, णिल्लुञ्छइ, धंसाडइ आदेशाभावे ९१० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७
सू० चकारलोपे मुअइ इति भवति ।

७६३—“दुःखं मुञ्चति” इत्यर्थे ७६३ सू० मुच्धातोः स्थाने णिव्वल इत्यादेशे, ६४७ सू० अ-
कारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे णिव्वलेइ इति भवति ।

७६४—वञ्चति । वञ्च्धातुः वञ्चने । वञ्च् + तिव् । ७६४ सू० वञ्च्-धातोः विकल्पेन वेहव,
वेलव, जूरव, उमच्छ इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे वेहवइ, वेलवइ, जूरवइ, उमच्छइ आदेशाभावे
वञ्च् + इ इत्यत्र ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे वञ्चइ इति भवति ।

७६५—रचयति । रच्धातुः रचनायाम् । रच् + तिव् । ७६५ सू० रच्धातोः विकल्पेन उग्गह,
अवह, विडविडु इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे उग्गहइ, अवहइ, विडविडुइ आदेशाभावे ९१० सू०
अकारागमे, १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ रयइ इति भवति ।

७६६—समारचयति । समारच्-धातुः सम्यग्-मर्यादया रचनायाम् । समारच् + तिव् । ७६६
सू० समारचेः विकल्पेन उवहत्थ, सारव, समार, केलाय इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे उवहत्थइ,
सारवइ, समारइ, केलायइ, आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू०
यकारश्रुतौ समारयइ इति भवति ।

७६७—सिञ्चति । सिञ्च्लृ सेचने । सिच् + तिव् । ७६७ सू० सिच्धातोः स्थाने विकल्पेन सिञ्च,
सिम्प इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे सिञ्चइ, सिम्पइ आदेशाभावे ९०९ सू० इकारस्य एकारे,
९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० चकारलोपे सेअइ इति भवति ।

७६८—पृच्छति । प्रच्छधातुः पृच्छायाम् । प्रच्छ् + तिव् । ७६८ सू० प्रच्छ्-धातोः स्थाने पुच्छ
इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे पुच्छइ इति भवति ।

७६९—गर्जति । गर्ज् गर्जने । गर्ज् + तिव् । ७६९ सू० गर्ज्धातोः विकल्पेन बुक्क इत्यादेशे,
६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे बुक्कइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे,
९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे गज्जइ इति भवति ।

७७०—वृषभो गर्जति इत्यर्थे ७७० सू० गर्ज्-धातोः स्थाने विकल्पेन ढिक्क इत्यादेशे, ६२८
सू० तिवः स्थाने इचादेशे ढिक्कइ इति भवति ।

७७१—राजते । राज् दीप्तौ । राज् + तिव् । ७७१ सू० राज्धातोः स्थाने विकल्पेन अग्घ, छज्ज,
सह, रीर, रेह इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे अग्घइ, छज्जइ, सहइ, रीरइ, रेहइ आदेशाभावे
९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ रायइ इति भवति ।

७७२—मज्जति । दुमस्जो-मस्ज् शुद्धौ । मस्ज् + तिव् । ७७२ सू० मस्ज्धातोः विकल्पेन आउडु,
णिउडु, बुडु, खुप्प इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे आउडुइ, णिउडुइ, बुडुइ, खुप्पइ आदेशाभावे
३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे मज्जइ इति भवति ।

७७३—पुज्जाति । पुज्ज् राशीकरणे । पुज्ज् + तिव् । ७७३ सू० पुज्ज्धातोः विकल्पेन ओराल,
वमाल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे ओरालइ, वमालइ आदेशाभावे ९१० सू० धातो-

रन्तेऽकारागमे पुञ्जइ इति भवति ।

७७४—लज्जते । लस्ज् लज्जायाम् । लस्ज् + त्वे । ७७४ सू० लस्ज्धातोः विकल्पेन जीह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे जोहइ आदेशाभावे ३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे लज्जइ इति भवति ।

७७५—तेजति । तिज् तेजने । तिज् + तिव् । ७७५ सू० तिज्धातोः विकल्पेन ओमुक्क इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे ओमुक्कइ इति भवति । तेजनम् । तेजन + सि । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्याभिवृत्तौ १७७ सू० जकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ५१४ सू० सेर्म्कारे, २३ सू० मकारानुस्वारे तेभ्रणं इति भवति ।

७७६—मार्ष्टि । मृज्धातुः शुद्धौ । मृज् + तिव् । ७७६ सू० मृज्धातोः विकल्पेन उग्घुस, लुच्छ, पुच्छ, पुंस, फुस, पुस, लुह, हुल, रोसाण इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः इचादेशे उग्घुसइ, लुच्छइ, पुच्छइ, पुंसइ, फुसइ, पुसइ, लुहइ, हुलइ, रोसाणइ आदेशाभावपक्षे—१२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ९०१ सू० जकारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे मज्जइ इति भवति ।

७७७—भज्जति । भज्ज् भंजे । भज्ज् + तिव् । ७७७ सू० भज्ज्धातोः स्थाने वेमय, मुसुमूर, मूर, सूर, सूड, विर, पविरज्ज, करज्ज, नीरज्ज इत्यादेशाः वैकल्पिकाः, ६२८ सू० तिवः इचादेशे वेमयइ, मुसुमूरइ, मूरइ, सूरइ, सूडइ, विरइ, पविरज्जइ, करज्जइ, नीरज्जइ आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे भज्जइ इति भवति ।

७७८—अनुव्रजति । अनुपूर्वकः व्रजधातुः पश्चादगमने । अनुव्रज् + तिव् । ७७८ सू० अनुव्रजः विकल्पेन पडिअगइ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे पडिअगइ आदेशाभावे २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ८९६ सू० जकारस्य च्च इत्यादेशे अणुवच्चइ इति भवति ।

७७९—अर्जति । अर्ज्धातुः अर्जने । अर्ज् + तिव् । ७७९ सू० अर्ज्धातोः विकल्पेन विढव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे विढवइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे अज्जइ इति भवति ।

७८०—युज्जति । युजर् (युज्) योगे । युज् + तिव् । ७८० सू० युज्धातोः जुज्ज, जुज्ज, जुप्प इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः इचादेशे जुज्जइ, जुज्जइ, जुप्पइ इति भवति ।

७८१—भुज्जते । भुजधातुः भोजने । भुज् + तिव् । ७८१ सू० भुज्धातोः भुज्ज, जिम, जेम, वम्म, अण्ह, चमढ, समान, चड्ड इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः इचादेशे भुज्जइ, जिमइ, जेमइ, कम्मइ, ६४७ सू० अकारस्य एकारे कम्मेइ, अण्हइ, चमढइ, समानइ, चड्डइ इति भवति ।

७८२—उपभुज्जते । उपभुज् उपभोगे । संस्कृतनियमेन उपभुज्ज् + तिव् इति जाते, ७८२ सू० उपभुज्धातोः विकल्पेन कम्मव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे कम्मवइ आदेशाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे उवहुज्जइ इति भवति ।

७८३—घटते । घट्धातुः चेष्टायाम् । घट् + तिव् । ७८३ सू० घट्धातोः स्थाने विकल्पेन गढ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे गढइ आदेशाभावे १९५ सू० टकारस्य डकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे घडइ इति भवति ।

७८४—संघटते । संघट् सम्यक्-चेष्टायाम् । संघट् + तिव् । ७८४ सू० घट्धातोः स्थाने विकल्पेन गल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे संगलइ आदेशाभावे १९५ सू० टकारस्य डकारे,

९१० सू० अकारागमे संघडइ इति भवति ।

७८५—हासेन स्फुटति-विकसतीत्यर्थे ७८५ सू० स्फुटधातोः स्थाने विकल्पेन मुर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे मुरइ इति भवति ।

७८६—मण्डति । मडिधातुः भूषणे । मडि+तिव् । ७८६ सू० मडिधातोः विकल्पेन चिञ्चादयः पञ्च आदेशाः भवन्ति, ६२८ सू० तिव इचादेशे चिञ्चइ, चिञ्चअइ, चिञ्चिल्लइ, रीडइ, टिविडिक्कइ, आदेशाभावे संस्कृतनियमेन मण्ड्+इ इति जाते, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे मण्डइ इति भवति ।

७८७—तुडति । तुडिधातुः त्रोटने । तुड्+तिव् । ७८७ सू० तुडधातोः स्थाने विकल्पेन तोड, तुट्ट, खुट्ट, खुड, उक्खुड, उल्लुक्क, णिलुक्क, लुक्क, उल्लूर इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे तोडइ, तुट्टइ, खुट्टइ, खुडइ, उक्खुडइ, उल्लुक्कइ, णिलुक्कइ, लुक्कइ, उल्लूरइ आदेशाभावे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे तुडइ इति भवति ।

७८८—घूर्णते । घूर्ण् भ्रमणे । घूर्ण्+तिव् । ७८८ सू० घूर्ण्-धातोः घुल, घोल, घुम्म, पहल्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे घुलइ, घोलइ, घुम्मइ, पहल्लइ इति भवति ।

७८९—विवर्तते । विवृत् विशेषवर्तने । वि-वृत्+तिव् । ७८९ सू० विवृत्-धातोः विकल्पेन ढंस इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे ढंसइ आदेशाभावे संस्कृत-नियमेन विवर्त्+इ इति जाते, ३०१ सू० तस्य टकारे, ३६० सू० टकार-द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे विवट्टइ इति भवति ।

७९०—क्वथति । क्वथधातुः क्वथने । क्वथ्+तिव् । ७९० सू० क्वथ्-धातोः विकल्पेन अट्ट इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे अट्टइ आदेशाभावे ३५० सू० वकारलोपे, ८९१ सू० थकारस्य ढकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे कढइ इति भवति ।

७९१—ग्रन्थते । ग्रन्थ् ग्रन्थने । ग्रन्थ्+तिव् । ७९१ सू० ग्रन्थ्-धातोः गण्ठ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे गण्ठइ इति भवति । ग्रन्थिः । ग्रन्थिः+सि । प्रस्तुतसूत्रेण ग्रन्थ् इत्यस्य गण्ठ इत्यादेशे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, १११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे गण्ठी इति भवति ।

७९२—मन्थति । मथिधातुः मन्थने । संस्कृतनियमेन मन्थ्+तिव् इति स्थिते, ७९२ सू० मन्थ्-धातोः विकल्पेन घुसल, विरोल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे घुसलइ, विरोलइ आदेशाभावे ९१० सू० अकारस्यागमे मन्थइ इति भवति ।

७९३—ह्लादयति । ह्लाद् ह्लादने । ह्लाद्+णिग्+तिव् । इत्यत्र ७९३ सू० ण्यन्तह्लाद्-धातोः अवअच्छ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे अवअच्छइ इति भवति । इकारो ण्यन्तस्य । “ह्लादि” इत्यत्र इकारग्रहणं ण्यन्तस्य परिग्रहणार्थं बोध्यम् । ण्यन्तस्य अण्यन्तस्य च ह्लाद्-धातोः अवअच्छइ इति रूपं भवतीति भावः ।

७९४—आत्मा । आत्मन्+सि=अत्ता, प्रक्रिया ३२२ सूत्रे ज्ञेया । अत्र=एत्थ, प्रक्रिया ५७२ सूत्रे ज्ञेया । निषीदति । निपूर्वकः षद्लृ (सद्) धातुः निषीदने । निसद्+तिव् । ७९४ सू० सद्-धातोः स्थाने मज्ज इत्यादेशे, २२९ सू० नकारस्य णकारे, ९०९ सू० इकारस्य उकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे णुमज्जइ इति भवति ।

७९५—छिन्दति । छिदिधातुः द्वैधोकरणे । संस्कृतनियमेन छिन्द्+तिव् इति जाते, ७९५ सू० छिन्द्-धातोः विकल्पेन दुहाव, णिच्छल्ल, णिज्झोड, णिव्वर णिल्लूर, लूर इत्यादेशाः भवन्ति, ६२८ सू० तिव इचादेशे दुहावइ, णिच्छल्लइ, णिज्झोडइ, णिव्वरइ, णिल्लूरइ, लूरइ आदेशाभावे ९१० सू० अ-

कारस्यागमे छिन्दइ इति भवति ।

७९६—आच्छिन्नत्ति । आच्छिद्धातुः आच्छादने । आच्छिद् + तिव् । ७९६ सू० आच्छिद्धातोः विकल्पेन ओग्रन्द, उद्दाल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे ओग्रन्दइ, उद्दालइ आदेशाभावे संस्कृत-नियमेन आच्छिन्द + इ इति जाते, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, पूर्ववदेव अच्छिन्दइ इति भवति ।

७९७—मृदनाति । मृद् मर्दने । मृद् + तिव् । ७९७ सू० मृद्धातोः स्थाने मल, मढ, परिहृद्, खड्ड, चड्ड, मड्ड, पन्नाड इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे मलइ, मढइ, परिहृद्इ, खड्डइ, चड्डइ, मड्डइ, पन्नाडइ इति भवति ।

७९८—स्पन्दते । स्पदि स्पन्दने । संस्कृतनियमेन स्पन्द + तिव् इति जाते, ७९८ सू० स्पन्दधातोः विकल्पेन चुलुचुल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे चुलुचुलइ, आदेशाभावे ३२४ सू० स्पस्य स्थाने फकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे फन्वइ इति भवति ।

७९९—निष्पद्यते । निपूर्वकः पद्धातु निष्पत्तौ-क्रियासिद्धौ । निष्पद् + तिव् । इत्यत्र ७९९ सू० पद्धातोः विकल्पेन वल इत्यादेशे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे निष्वलइ आदेशाभावे ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ८९५ सू० दकारस्य उज्ज इत्यादेशे निष्प-उज्जइ इति भवति ।

८००—विसंवदति । विसम्पूर्वकः वद्धातुः प्रतिकूले । विसंवद् + तिव् । इत्यत्र ८०० सू० विसंवद्धातोः विकल्पेन विग्रद्, विलोट्, फंस इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे विग्रद्इ, विलोट्इ, फंसइ आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० दकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ विसंवयइ इति भवति ।

८०१—शोयते । षट् शान्ते-विशीर्णतायाम् । सद् + तिव् । इत्यत्र ८०१ सू० सद्धातोः ऋड, पक्खोड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे ऋडइ, पक्खोडइ इति भवति ।

८०२—आक्रन्दते । आक्रन्द क्रन्दने-रोदने । आक्रन्द + तिव् । ८०२ सू० आक्रन्दधातोः विकल्पेन णीहर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे णीहरइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० अकारागमे अक्क्रन्दइ इति भवति ।

८०३—खिद्यते । खिद् दैन्ये । खिद् + तिव् । ८०३ सू० खिद्धातोः विकल्पेन जूर, विसूर इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे जूरइ, विसूरइ आदेशाभावे ८९५ सू० दकारस्य द्वित्वे जकारे खि-उज्जइ इति भवति ।

८०४—रुणद्धि । रुध्ल् रोधने । रुध् + तिव् । ८०४ सू० रुध्-धातोः विकल्पेन उत्थङ्घ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे उत्थङ्घइ आदेशाभावे ८८९ सू० धकारस्य न्ध इत्यादेशे रुन्वइ इति भवति ।

८०५—निषेधति । निपूर्वकः षध्धातुः निषेधे । निषेध् + तिव् । ८०५ सू० निषेध्-धातोः विकल्पेन हक्क इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे हक्कइ आदेशाभावे २६० सू० षकारस्य सकारे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, ९१० सू० अकारागमे निसेहइ इति भवति ।

८०६—क्रुध्यति । क्रुध् क्रोधे । क्रुध् + तिव् । ८०६ सू० क्रुध्धातोः जूर इत्यादेशे वैकल्पिके, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे जूरइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, ८८८ सू० धकारस्य जभ इत्यादेशे क्रुजभइ इति भवति ।

८०७—जायते । जन् उत्पत्तौ । जन्+तिव् । ८०७ सू० जन्धातोः स्थाने जा, जम्म इत्यादेशौ, ९११ सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे जाअइ, जम्मइ इति भवति ।

८०८—तनोति । तनु विस्तारे । तन्+तिव् । ८०८ सू० तन्धातोः स्थाने विकल्पेन तड, तडु, तडुव, विरल्ल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे तडइ, तडुइ, तडुवइ, विरल्लइ आदेशाभावे २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९१० सू० अकारागमे तणइ इति भवति ।

८०९—तृप्यति । तृप् तृप्तौ । तृप्+तिव् । ८०९ सू० तृप्धातोः स्थाने थिप्प इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे थिप्पइ इति भवति ।

८१०—कृतगुणस्य । कृतः-विहिता, गुणः-ऋकारस्य अर् इत्यादेशो यस्य स कृतगुणस्तस्य । उपसर्पति । उपपूर्वकः सृष्धातु मन्दगतौ । उपसृप्+तिव् । संस्कृतनियमेन उपसर्प+तिव् इति जाते, ८१० उपसर्पधातोः विकल्पेन अल्लिअ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे अल्लिअइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे उवसप्पइ इति भवति ।

८११—संतपति । सम्पूर्वकः तप्धातुः सन्तापे । संतप्+तिव् । ८११ सू० संतप्धातोः स्थाने विकल्पेन भल्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे भल्लइ आदेशाभावे ९०१ सू० पकारस्य द्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे संतप्पइ इति भवति ।

८१२—व्याप्नोति । विपूर्वकः आप्लृ-धातुः आप्तौ-प्राप्तौ । व्याप्+तिव् । ८११ सू० व्याप्धातोः स्थाने विकल्पेन ओअग्न इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे ओअग्नइ, आदेशाभावे ३४९ सू० यकारलोपे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६४७ अकारस्य एकारे वावेइ इति भवति ।

८१३—समाप्नोति । सम्पूर्वकः आप्लृ (आप्) धातुः समाप्तौ । समाप्+तिव् । ८१३ सू० समाप्धातोः विकल्पेन समाण इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे समाणइ आदेशाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे समावेइ इति भवति ।

८१४—क्षिपति । क्षिप् क्षेपे । क्षिप्+तिव् । ८१४ सू० क्षिप्धातोः विकल्पेन गलत्थ, अडुक्ख, सोल्ल, पेल्ल, णोल्ल, छुह, हुल, परो, घत्त इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे गलत्थइ, अडुक्खइ, सोल्लइ, पेल्लइ, णोल्लइ, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे सुल्लइ, पिल्लइ, णुल्लइ, छहइ, हुलइ, परोइ, घत्तइ आदेशाभावे २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे खिवइ इति भवति ।

८१५—उत्क्षिपति । उत्पूर्वकः क्षिप्धातुः ऊर्ध्वक्षेपे । उत्क्षिप्+तिव् । ८१५ सू० उत्क्षिप्धातोः विकल्पेन गुलगुच्छ, उत्थञ्ज, अल्लत्थ, उब्भुत्त, उस्सिक्क, हक्खुव इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे गुलगुच्छइ, उत्थञ्जइ, अल्लत्थइ, उब्भुत्तइ, उस्सिक्कइ, हक्खुवइ आदेशाभावे ११ सू० तकारस्य, लोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे उक्खिवइ इति भवति ।

८१६—आक्षिपति । आङ्पूर्वकः क्षिप्धातुः आक्षेपे । आक्षिप्+तिव् । ८१६ सू० आक्षिप्धातोः विकल्पेन णीरव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे णीरवइ आदेशाभावे २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ८४ सू० आकारस्य अकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे अक्खिवइ इति भवति ।

८१७—स्वपिति । स्वप् स्वप्ने । स्वप् + तिव् । ८१७ सू० विकल्पेन स्वप्धातोः कमवस, लिस, लोट् इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे कमवसइ, लिसइ, लोट्इ आदेशाभावे ६४ सू० आदेरकारस्य उकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे १७७ सू० पकारस्य लोपे सुअइ इति भवति ।

८१८ वेपते । वेप्-वेप् कम्पने । वेप् + ते । ८१८ सू० वेप्धातोः विकल्पेन आयम्ब, आयज्भ इत्यादेशौ, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे आयम्बइ, आयज्भइ आदेशाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे वेवइ इति भवति ।

८१९—विलपति । विलप् विलापे । विलप् + तिव् । ८१९ सू० विकल्पेन विलप्-धातोः भङ्, वडवड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे भङ्इ, वडवडइ आदेशाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे विलवइ इति भवति ।

८२०—लिम्पति । लिप् उपदेहे । लिप् + तिव् । ८२० सू० लिप्धातोः स्थाने लिम्प इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे लिम्पइ इति भवति ।

८२१—गुप्यति । गुप् व्याकुलत्वे । गुप् + तिव् । ८२१ सू० गुप्धातोः विकल्पेन विर, णड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे विरइ, णडइ आदेशाभावे संस्कृतव्याकरणेन गुप्य + तिव् इति जाते, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे गुप्पइ इति भवति ।

८२२—ऋपते । ऋप् कृपापूर्वकगतौ । ऋप् + ते । ८२२ सू० ऋप्धातोः ण्यन्तः [णि ग्रन्ते यस्य सः] अवह इत्यादेशे, अवह + णि + ते इति जाते, ६३८ सू० णेः आवे इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिव इचादेशे अवहावेइ इति भवति । यत्र सूत्रे “कृपोऽवहो णि” इति पाठस्तत्र कृपयति कृपयते । कृप् दौर्बल्ये । कृप् + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण कृप्-धातोः ण्यन्त अवह इत्यादेशे, पूर्वादेव अवहावेइ इति बोध्यम् । इदमत्रान्तरम्—कृप्धातुः चुरादिगणीयः, ऋप्धातुस्तु भ्वादिगणीयः ।

८२३—प्रदीप्यते । प्रपूर्वकः दीप्धातुः प्रदीप्ती । प्रदीप् + ते । ८२३ प्रदीप्धातोः तेअव, सन्दुम, सन्धुक, अम्भुत्त इत्यादेशाः वैकल्पिकाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे तेअवइ, सन्दुइ, सन्धुकइ, अम्भुत्तइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २२१ सू० दकारस्य लकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे पलीवइ इति भवति ।

८२४—लुम्पति । लुम् गादर्थे । लुम् + तिव् । ८२४ सू० लुम्धातोः विकल्पेन संभाव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे संभावइ आदेशाभावे ९०१ सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे लुम्भइ इति भवति ।

८२५—क्षुम्यति । क्षुम् क्षोभे । क्षुम् + तिव् । ८२५ सू० क्षुम्धातोः विकल्पेन खउर, पड्डुह इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे खउरइ, पड्डुहइ आदेशाभावे २७४ सू० क्षस्य खकारे, पूर्वसूत्र [८२४] वर्णित-लुम्भइ-वदेव लुम्भइ इति भवति ।

८२६—आरभते । आरम्भातुः आरंभे । आरम् + ते । ८२६ सू० रम्धातोः रम्भ, ढव इत्यादेशौ वैकल्पिकौ भवतः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे आरम्भइ, आढवइ आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे आरभइ इति भवति ।

८२७—उपालभते । उप-आङ्पूर्वकः लम्धातुः उपालम्भे । उपालम् + ते । ८२७ सू० उपालम्-धातोः विकल्पेन भङ्, पच्चार, वेलव इत्यादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे भङ्इ, पच्चारइ, वेलवइ आदेशाभावे संस्कृतनियमेन उपालम्भ + इ, इति जाते, ९१० सू० अकारागमे उवालम्भइ इति भवति ।

८२८—जृम्भते । जृम्भ जृम्भायाम् । जृम्भ् + ते । ८२८ सू० जृम्भधातोः स्थाने जम्भा इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे जम्भाइ, ९११ सू० अकारागमे जम्भाअइ इति भवति । अवेरिति किम् ? व्युपसर्गरहितस्य जृम्भधातोरेव जम्भादेशो भवति, नान्यथा । यत्र वि-उपसर्गसहितो जृम्भधातुस्तत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—केलिप्रसरः विजृम्भते । केलेः—कदलीफलस्य प्रसरः=विस्तारः । केलिप्रसर+सि । ३५० सू० संयुक्तेरफस्य लोपे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽत्यस्वरादेर्लोपे केलिप्रसरो इति भवति । विजृम्भते । विपूर्वकः जृम्भधातुः वर्धने । विजृम्भ् + ते । प्रस्तुतसूत्रस्याप्रावृत्तौ १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० जकारलोपे, ९१० सू० अकारागमे, पूर्वदेव विश्रम्भइ इति भवति ।

८२९—भाराक्रान्तो नमति इत्यर्थे ८२९ सू० नमधातोः णिसुढ इत्यादेशे, नम् + तिव् = णिसुढ + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिव् इचादेशे णिसुढइ भाराक्रान्तो नमतीत्यर्थः । यत्र नायमर्थस्त्र २२९ सू० नकारस्य णकारे, ८९७ सू० मकारस्य णकारे णवइ [नमस्कारं करोतीत्यर्थः] इति भवति ।

८३०—विश्राम्यति । विपूर्वकः श्रम्धातुः विश्रामे । विश्राम् + तिव् । ८३० सू० विश्राम्धातोः विकल्पेन णिष्वा इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव् इचादेशे णिष्वाइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ४३ सू० इकारदीर्घे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे वीसमइ इति भवति ।

८३१—आक्रमते । आङ्पूर्वकः क्रम्धातुः आक्रमणे । आक्रम् + ते । ८३१ सू० आक्रम्धातोः विकल्पेन ओहाव, उत्थार, छुन्द इत्यादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे ओहावइ, उत्थारइ, छुन्दइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारस्य द्वित्वे, ८४ सू० आकारस्य अकारे, ९१० सू० अकारागमे अक्कमइ इति भवति ।

८३२—अमति अम्यति वा । अमु अमणे । अम् + तिव् । ८३२ सू० अम्धातोः स्थाने विकल्पेन टिरिटिल्ल, दुण्डुल्ल, ढण्डल्ल, चक्कम्म, भम्मड, भमड, भमाड, तलअण्ट, भण्ट, भम्प, भुम, गुम, फुम, फुस, दुम, दुस, परी, पर इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव् स्थाने इचादेशे टिरिटिल्लइ, दुण्डुल्लइ, ढण्डल्लइ, चक्कम्मइ, भम्मडइ, भमडइ, भमाडइ, तलभण्टइ, भण्टइ, भम्पइ, भुमइ, गुमइ, फुमइ, फुसइ, दुमइ, दुसइ, परीइ, परइ, आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे भमइ इति भवति ।

८३३—गच्छति । गम्धातुः गतौ । गम् + तिव् । ८३३ सू० गम्धातोः स्थाने विकल्पेन अई, अइच्छ इत्यादय एकविंशतिरादेशाः भवन्ति, ६२८ सू० तिव् इचादेशे अईइ, अइच्छइ, अणुवज्जइ, अवज्जसइ, उक्कुसइ, अक्कुसइ, पच्चइडइ, पच्छन्दइ, णिम्महइ, णीइ, णीणइ, णीलुक्कइ, पदअइ, रम्भइ, परिअल्लइ, वोलइ, परिअलइ, णिरिणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, अवहरइ आदेशाभावे ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे गच्छइ इति भवति । हम्मति । हम्म गतौ । हम्म + तिव् । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, तिव् स्थाने इचादेशे हम्मइ इति भवति । एवमेव-निहम्मति । निपूर्वकः हम्मधातुः निर्गमने । निहम्म + तिव् । २२९ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव णिहम्मइ, निहम्मति । निर्पूर्वकः हम्मधातुः बहिर्गमने । निर्हम्म + तिव् । नकारस्य णकारे, १३ सू० रेफलोपे, ९३ सू० इकारदीर्घे णीहम्मइ, आहम्मति । आङ्पूर्वकः हम्मधातुः आगमने । आहम्म + तिव् । आहम्मइ । प्रहम्मति । प्रपूर्वकः हम्मधातुः प्रकर्षण गतौ । प्रहम्म + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे-पहम्मइ इति भवति । इत्येते तु हम्म । हम्मइ इत्यादयः प्रयोगास्तु प्रस्तुतसूत्रेण विहितस्य हम्मादेशस्य न बोध्याः, किन्तु हम्मगतौ इत्यस्य धातोरेवैते प्रयोगाः सज्जयाः ।

८३४—आगच्छति । आङ्पूर्वकः गम्धातुः आगमने । आगम् + तिव् । ८३४ सू० आगम्धातोः

विकल्पेन अहिपच्छुअ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे अहिपच्छुअइ आदेशाभावे ८८६ सू० मकारस्य छ इत्यादेशे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य चकारे आगच्छइ इति भवति ।

८३५—संगच्छति । सम्पूर्वकः गम्लृधातुः समागमने । संगम्+तिव् । ८३५ सू० संगम्धातोः विकल्पेन अग्निभड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे अग्निभडइ आदेशाभावे पूर्वसूत्र [८३४] वर्णितस्य आगच्छइपदस्येव संगच्छइ इति साध्यम् ।

८३६—अभ्यागच्छति । अभि-आङ्-पूर्वकः गम्लृधातुः अभिमुखागमने । अभ्यागम्+तिव् । ८३६ सू० अभ्यागम्-धातोः विकल्पेन उम्मत्थ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे उम्मत्थइ आदेशाभावे ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य स्थाने बकारे, ८८६ सू० मकारस्य छ इत्यादेशे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे अभ्यागच्छइ इति भवति ।

८३७—प्रत्यागच्छति । प्रति-प्राङ्-पूर्वकः गम्लृधातुः प्रत्यागमने । प्रत्यागम्+तिव् । ८३७ सू० प्रत्यागम्-धातोः विकल्पेन पलोदृ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे पलोदृइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे पच्चागच्छइ अभ्यागच्छइ-समानमेव बोध्यम् ।

८३८—शाम्यति । शमु शान्तौ । शम्+तिव् । ८३८ सू० शमुधातोः विकल्पेन पडिसा, पडि-साम इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः इचादेशे पडिसाइ, पडिसामइ आदेशाभावे २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे समइ इति भवति ।

८३९—रमते । रमु क्रीडायाम् । रम्+ते । ८३९ सू० रमुधातोः स्थाने विकल्पेन संखुडु इत्यादयः अष्टादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे संखुडुइ, खेडुइ, उब्भावइ, किलिकिञ्चइ, कोट्-दुमइ, मोट्टायइ, णीसरइ, वेल्लइ आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे रमइ इति भवति ।

८४०—पूरयति । पूरी (पूर्) पूरणे । पूर्+तिव् । ८४० सू० पूर्-धातोः विकल्पेन अग्घाड इत्यादयः पञ्चादेशाः, ६२८ सू० तिवः इचादेशे अग्घाडइ, अग्घवइ, उद्धुमाइ, अङ्गुमइ, अहिरेमइ, आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे पूरइ इति भवति । कुत्रचित् “उद्धूम” इत्यपि पाठः, तदा उद्धूमइ इत्यपि भवति ।

८४१—त्वरते । त्वरा शीघ्रगतौ । त्वर्+ते । ८४१ सू० त्वर्धातोः स्थाने तुवर, जग्रड इत्यादेशौ, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे तुवइ, जडअइ, इति भवति । त्वरमाणः । त्वर्+आनश् । प्रस्तुतसूत्रेण त्वर्धातोः तुवर, जग्रड इत्यादेशौ, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तुवरन्तो, जग्रडन्तो इति भवति ।

८४२—शतरि च तूर । अत्र शतरि-पदं शत्रर्थकप्रत्ययस्य आनश्-प्रत्ययस्यापि बोधकं ज्ञेयम् । त्वरते । त्वरा शीघ्रगतौ । त्वरा (त्वर्)+ते । ८४२ सू० त्वर्धातोः तूर इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे तूरइ इति भवति । त्वरमाणः । त्वर्+आनश् । प्रस्तुतसूत्रेण शतरि (शत्रर्थकबोधके आनश्-प्रत्यये) परे त्वर्धातोः तूर इत्यादेशे, सिप्रत्ययये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तूरन्तो इति भवति ।

८४३—त्वरोऽत्यादौ । ति आदिर्यस्य स त्यादिः, न त्यादिः, अत्यादिः, तस्मिन्, तिङ्भिन्नप्रत्यये परे सतीत्यर्थः । त्वरितः । त्वरा शीघ्रगतौ । त्वर्+क्त-त । ८४३ सू० त्वर्धातोः स्थाने तुर इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्ययये, १७७ सू० तकारलोपे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तुरिओ इति भवति । त्वरमाणः । त्वर्+आनश् । प्रस्तुतसूत्रेणैव त्वरः स्थाने तुर इत्यादेशे, ६७० सू०

आनशः न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव तुरन्तो इति भवति ।

८४४—क्षरति । क्षर् क्षरणे । क्षर् + तिव् । ८४४ सू० क्षर्-धातोः खिर इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे खिरइ, भरइ, पञ्भरइ, पच्चड्डइ, रिच्चलइ, रिट्टुभइ इति भवति ।

८४५—उच्छलति । उत्पूर्वकः छल्धातुः उच्छलने । उच्छल् + तिव् । ८४५ सू० उच्छल्-धातोः उत्थल्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे उत्थल्लइ इति भवति ।

८४६—विगलति । विपूर्वकः गल्धातुः विशेषेण गलने । विगल् + तिव् । ८४६ सू० विगल्-धातोः स्थाने विकल्पेन थिप्प, णिट्टुह इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे थिप्पइ, रिट्टुहइ आदेशाभावे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे विगलइ इति भवति ।

८४७—दलति । दल् विदारणे । दल् + तिव् । ८४७ सू० दल्-धातोः विकल्पेन विसट्ट इत्यादेशे, आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे विसट्टइ, दलइ इति भवति । वलते । वल् संवलने संचरणे च । वल् + ते । प्रस्तुतसूत्रेण वल्धातोः विकल्पेन वम्फ इत्यादेशे, आदेशाभावे अकारागमे, पूर्ववदेव वम्फइ, वलइ इति भवति ।

८४८—भ्रण्यति । भ्रंशु [भ्रंश्] धातुः नाशे । भ्रंश् + तिव् । इत्यत्र ८४८ सू० भ्रंश्-धातोः विकल्पेन फिड, फिट्ट, फुड, फुट्ट, चुक्क, भुल्ल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे, फिडइ, फिट्टइ, फुडइ, फुट्टइ, चुक्कइ, भुल्लइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे भंसइ इति भवति ।

८४९—नश्यति । नश् (नश्) नाशे । नश् + तिव् । ८४९ सू० नश्-धातोः स्थाने विकल्पेन णिरणास इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे णिरणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, पडिसाइ, सेहइ, अवहरइ आदेशाभाव-पक्षे २६० सू० शकारस्य सकारे, ९०१ सू० सकारस्य द्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे नस्सइ इति भवति । वैकल्पिकत्वादत्र २२९ सू० नकारस्य णकारो न जातः ।

८५०—अवकाशते । अवपूर्वकः काशृ (दीप्ती) धातुः अवकाशे । अवकाश् + ते । १७२ सू० अव इत्युपसर्गस्य स्थाने ओकारे, ८५० सू० काशृ-धातोः स्थाने वास इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे ओवासइ इति भवति ।

★ अथ धातुओं को होने वाली आदेशविधि (ख) ★

वि उपसर्ग पूर्वक स्मृ आदि धातुओं के स्थान में पम्हुस आदि जो आदेश होते हैं अब सूत्रकार उन का निर्देश कर रहे हैं—

७४६—विपूर्वक स्मृधातु के स्थान में—१—पम्हुस, २—विम्हर और ३—वीसर ये तीन आदेश होते हैं । जैसे—विस्मरति=पम्हुसइ, विम्हरइ, वीसरइ (वह विस्मरण करता है, भूलता है) यहां पर वि-उपसर्ग पूर्वक स्मृ धातु को पम्हुस आदि तीन आदेश किये गए हैं ।

७४७—वि उपसर्ग तथा आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक ह् धातु के स्थान में कोक्क और पोक्क ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—व्याहरति=कोक्कइ, पोक्कइ ८४ सूत्र से संयोग परे होने के कारण ह्रस्व हो जाने से कुक्कइ, पुक्कइ आदेशों के अभाव-पक्ष में वाहरइ (वह बुलाता है) यह रूप बन जाता है ।

७४८—प्र-उपसर्ग पूर्वक सृ धातु के स्थान में पयल्ल और उवल्ल में दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—प्रसरति=पयल्लइ, उवल्लइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में पसरइ (वह पसरता है, वह फैलता है) यह रूप बनता है ।

७४६—गन्धविषयक (जिस का अर्थ गन्ध हो) प्र-सृ धातु के स्थान में “महमह” यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—प्रसरति मालती=महमहइ मालई [मालती (लताविशेष, जिसके फूल बड़े खुशबूदार होते हैं) के फूलों के गन्ध का प्रसार होता है। आदेश के अभाव-पक्ष में—२—मालती-गन्धः प्रसरति=मालई-गन्धो पसरइ (मालती लता की गन्ध फैल रही है) यह रूप बनता है। प्रश्न हो सकता है कि सूत्रकार ने गन्धे (गन्ध) इस अर्थ में ही महमह यह आदेश होता है, यह बात क्यों कही? उत्तर में निवेदन है कि प्रसरति=पसरइ (प्रसार—फैलाव होता है) यहां सामान्य प्रसार अर्थ में भी ‘प्रसृ’ धातु को ‘महमह’ यह आदेश न हो इस दृष्टि से “गन्धे” यह पद दिया गया है।

७५०—निस् उपसर्ग पूर्वक सृधातु के स्थान में १—णीहर, २—नील, ३—घाड, ४—वरहाड, ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—निस्सरति=णीहरइ, नीलइ, घाडइ, वरहाडइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—नीसरइ (वह बाहर निकलता है) यह रूप बन जाता है।

७५१—जागृ धातु के स्थान में ‘जग’ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—जागति=जगइ, आदेश के अभाव-पक्ष में जागरइ (वह जागता है) यह रूप होता है।

७५२—वि और आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक पृड् (पृ) धातु के स्थान में “आअड्ड” यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—व्याप्रियते=आअड्डेइ आदेश के अभाव-पक्ष में—वावरैइ (वह व्यापार करता है) यह रूप बन जाता है।

७५३—सम् उपसर्ग पूर्वक वृगि (वृ) धातु के स्थान में साहर और साहट्ट ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—संवृणोति=साहरइ, साहट्टइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—संवरइ (वह संवरण करता है; वह समेटता है) यह रूप होता है।

७५४—आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक दृड् धातु के स्थान में ‘सन्नाम’ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आद्वियते=सन्नामइ, आदेश के अभाव-पक्ष में—आदरइ (वह आदर करता है) यह रूप होता है।

७५५—प्र उपसर्ग पूर्वक ह्र धातु के स्थान में सार यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—प्रहरति=सारइ आदेश के अभाव-पक्ष में—पहरइ (वह प्रहार करता है) यह रूप बनता है।

७५६—अव उपसर्ग पूर्वक तृ धातु के स्थान में ओह और ओरस ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—अवतरति=ओहइ, ओरसइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में—ओअरइ (वह नीचे उतरता है) ऐसा रूप बनता है।

७५७—शक्लृधातु के स्थान में—१—चय, २—तर, ३—तीर और ४—पार ये चार आदेश होते हैं। जैसे—शक्नोति=चयइ, तरइ, तीरइ, पारइ आदेशों के अभाव-पक्ष में सक्कइ (वह [कर] सकता है) यह रूप होता है। त्यज् धातु का भी चयइ यह रूप बनता है। जैसे—त्यजति=चयइ (वह परित्याग करता है, वह छोड़ता है) इसके अलावा, तृ धातु का तरइ, तीर् धातु का तीरइ तथा पार् धातु का भी पारइ ऐसा रूप होता है। जैसे—१—तरति=तरइ (वह तैरता है), २—तीरयति=तीरइ (वह समाप्त करता है), ३—पारयति=पारेइ (वह कार्य समाप्त करता है) भाव यह है कि चयइ आदि रूप केवल शक्लृ धातु के ही नहीं समझने चाहिए, किन्तु अन्य धातुओं से भी ये रूप निष्पन्न होते हैं।

७५८—फक् धातु के स्थान में थक्क यह आदेश होता है। जैसे—फक्कति=थक्कइ (वह धीरे-धीरे चलता है) यहां पर फक् धातु को थक्क यह आदेश किया गया है।

७५६—श्लाघ् धातु के स्थान में 'सलह' यह आदेश होता है। जैसे—श्लाघते=सलहइ (वह प्रशंसा करता है) यहां पर श्लाघ् धातु को सलह यह आदेश किया गया है।

७६०—खच् धातु के स्थान में 'वेअड' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—खचति=वेअडइ आदेश के अभाव-पक्ष में—खचइ (वह जमाता है) यह रूप होता है।

७६१—पच् धातु के स्थान में सोल्ल और पउल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—पचति=सोल्लइ, पउलइ आदेशों के अभाव-पक्ष में पयइ (वह पकाता है) ऐसा रूप बनता है।

७६२—मुच् धातु के स्थान में—१—छडु, २—अवहेड, ३—मेल्ल, ४—उस्सिक्क, ५—रेअव, ६—णिल्लुञ्छ और ७—धंसाड ये सात आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—मुञ्चति=छडुइ, अवहेडइ, मेल्लइ, उस्सिक्कइ, रेअवइ, णिल्लुञ्छइ, धंसाडइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—मुअइ (वह छोड़ता है) ऐसा रूप बन जाता है।

७६३—दुःख-विषयक (जिस का विषय-अर्थ दुःख हो) मुच् धातु के स्थान में 'णिव्वल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—दुःखं मुञ्चति=णिव्वलेइ (वह दुःख को छोड़ता है) यहां पर दुःख-विषयक मुच् धातु के स्थान में 'णिव्वल' यह आदेश किया गया है।

७६४—वञ्च् धातु के स्थान में—१—वेहव, २—वेलव, ३—जूरव और ४—उमच्छ ये चार आदेश विकल्प से किये जाते हैं। जैसे—वञ्चति=वेहवइ, वेलवइ, जूरवइ, उमच्छइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में—वञ्चइ (वह ठगता है) यह रूप बन जाता है।

७६५—रच् धातु के स्थान में—१—उग्ग, २—अवह और ३—विडविडु ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—रचयति=उग्गहइ, अवहइ, विडविडुइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—रयइ (वह रचना करता है) यह रूप बनता है।

७६६—सम् और आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक रच् धातु के स्थान में—१—उवहत्थ, २—सारव, ३—समार और ४—केलाय ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—समारचयति=उवहत्थइ, सारवइ, समारइ, केलायइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—समारयइ (वह अच्छी तरह से तथा मर्यादा-पूर्वक रचना करता है) यह रूप होता है।

७६७—सिच् धातु के स्थान में सिञ्च और सिम्प ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—सिञ्चति=सिञ्चइ, सिम्पइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में—सेअइ (वह सिंचन करता है) यह रूप होता है।

७६८—प्रच्छ् धातु के स्थान में 'पुच्छ' यह आदेश होता है। जैसे—पृच्छति=पुच्छइ (वह पूछता है) यहां पर 'प्रच्छ्' धातु को पुच्छ यह आदेश किया गया है।

७६९—गर्ज् धातु के स्थान में बुक्क यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—गर्जति=बुक्कइ, आदेश के अभाव-पक्ष में—गज्जइ (वह गरजता है) यह रूप होता है।

७७०—वृषकर्तृक [जिस का कर्ता वृष-बैल हो] गर्ज् धातु के स्थान में 'ढिक्क' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—वृषभो गर्जति=ढिक्कइ (बैल गर्जना करता है) यहां पर वृषकर्तृक गर्ज् धातु के स्थान में ढिक्क यह आदेश किया गया है।

७७१—राजि धातु के स्थान से १—अग्घ, २—छज्ज, ३—सह, ४—रीर, ५—रेह ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—राजते=अग्घइ, छज्जइ, सहइ, रीरइ, रेहइ आदेशों के अभावपक्ष में 'रायइ' (वह शोभा दे रहा है) यह रूप बन जाता है।

७७२—मस्जि धातु के स्थान में—१—प्राउड्ड, २—णिउड्ड, ३—बुड्ड और ४—खुप्प ये चार आदेश विकल्प से किए जाते हैं। जैसे—मज्जति=प्राउड्ड, णिउड्ड, बुड्ड, खुप्प, आदेशों के अभाव-पक्ष में—मज्जइ (वहां स्नान करता है) यह रूप बनता है।

७७३—पुञ्जि धातु के स्थान में आरोल और वमाल ये दो आदेश विकल्प से किये जाते हैं। जैसे—पुञ्जति=आरोलइ, वमालइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—पुञ्जइ (वह इकट्ठा करता है) यह रूप बनता है।

७७४—लस्जि धातु के स्थान में 'जोह' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—लज्जते=जीहइ आदेश के अभाव-पक्ष में—लज्जइ (वह लज्जा करता है) यह रूप होता है।

७७५—तिजि धातु के स्थान में ओसुक्क यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—तेजति=ओसुक्कइ (वह तेज करता है) आदेश के अभाव-पक्ष में—तेजनम्=तेअण (तेज करना) यह रूप बनता है। यहां पर वैकल्पिक होने से तिजि धातु को ओसुक्क यह आदेश नहीं हो सका।

७७६—मृजि धातु के स्थान में—१—उग्घुस, २—लुञ्छ, ३—पुञ्छ, ४—पुंस, ५—फुस, ६—पुस, ७—लुह, ८—हुल और ९—रोसाण ये नव आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—माण्डि=उग्घुसइ, लुञ्छइ, पुञ्छइ, पुंसइ, फुसइ, पुसइ, लुहइ, हुलइ, रोसाणइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—मज्जइ (वह शुद्ध करता है) यह रूप होता है।

७७७—भज्जि धातु के स्थान में—१—वेमय, २—मुसुमूर, ३—मूर, ४—सूर, ५—सूड, ६—विर, ७—पविरञ्ज, ८—करञ्ज और ९—नीरञ्ज ये नव आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—भनक्ति=वेमयइ, मुसुमूरइ, मूरइ, सूरइ, सूडइ, विरइ, पविरञ्जइ, करञ्जइ, नीरञ्जइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—भज्जइ, (वह तोड़ता है), यह रूप बन जाता है।

७७८—अनु उपसर्ग पूर्वक व्रजि (व्रज्) धातु के स्थान में—पडिअग यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अनुव्रजति=पडिअगइ, आदेश के अभावपक्ष में—अणुवन्चइ (वह पीछे जाता है) यह रूप होता है।

७७९—अजि धातु के स्थान में विठव यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अजति=विठवइ, आदेश के अभाव-पक्ष में—अज्जइ (वह पैदा करता है, वह कमाता है) यह रूप होता है।

७८०—युज् धातु के स्थान में—१—जुज्ज, २—जुज्ज और ३—जुप्प ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—युनक्ति=जुज्जइ, जुज्जइ, जुप्पइ, (वह जोड़ता है) यहां पर युज् धातु के स्थान में जुज्ज आदि तीन आदेश किए गए हैं।

७८१—भुज् धातु के स्थान में—१—भुज्ज, २—जिम, ३—जेम, ४—कम्म, ५—अण्ह, ६—चमढ, ७—समाण और ८—चड्ड ये आठ आदेश होते हैं। जैसे—भुक्ते=भुज्जइ, जिमइ, जेमइ, [कम्मइ] कम्मेइ, अण्हइ, चमढइ, समाणइ, चड्डइ, (वह भोजन करता है) यहाँ पर भुज् धातु को भुज्ज आदि आठ आदेश किए गए हैं।

७८२—उप उगसर्ग पूर्वक भुज् धातु के स्थान में 'कम्मव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—उपभुक्ते=कम्मवइ, आदेश के अभावपक्ष में—उवहुज्जइ (वह उपभोग करता है) यह रूप बनता है।

७८३—घटि (घट्) धातु के स्थान में—'गढ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—घटते=

गठइ, आदेश के अभाव-पक्ष में—**घडइ** (वह बनाता है) यह रूप बनता है।

७८४—सम् उपसर्ग पूर्वक घटि धातु के स्थान में 'गल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**संघटते**=संगलइ आदेश के अभाव में—**संघडइ** (वह मिलाता है) यह रूप बनता है।

७८५—हासकरणक (मुस्कराना, हंसना इस अर्थ के बोधक या हास्यहेतुक) स्फुटिधातु के स्थान में—'मुर' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**हासेन स्फुटति**=मुरइ (वह हंसी के कारण प्रसन्न होता है) यहाँ हास्य-बोधक स्फुटिधातु के स्थान में 'मुर' यह आदेश किया गया है।

७८६—मण्डिधातु के स्थान में—१—**चिञ्च**, २—**चिञ्चअ**, ३—**चिञ्चिल्ल**, ४—**रीड** और ५—**टिविडिक्क** ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**मण्डति**=चिञ्चइ, चिञ्चअइ, चिञ्चिल्लइ, रीडइ, टिविडिक्कइ आदेशों के अभावपक्ष में—**मण्डइ** (वह मण्डित करता है), ऐसा रूप बनता है।

७८७—तुडिधातु के स्थान में—१—**तोड**, २—**तुट्ट**, ३—**खुट्ट**, ४—**खुड**, ५—**उक्खुड**, ६—**उल्लुक्क**, ७—**णिलुक्क**, ८—**लुक्क** और ९—**उल्लूर** ये नव आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**तुडति**=तोडइ, तुट्टइ, खुट्टइ, खुडइ, उक्खुडइ, उल्लुक्कइ, णिलुक्कइ, लुक्कइ, उल्लूरइ आदेशों के अभावपक्ष में—**तुडइ** (वह तोड़ता है), ऐसा रूप बनता है।

७८८—घूर्ण धातु के स्थान में—१—**घुल**, २—**घोल**, ३—**घुम्म** और ४—**पहल्ल** ये चार आदेश होते हैं। जैसे—**घूर्णते**=घुलइ, घोलइ, घुम्मइ, पहल्लइ (वह अमण करता है) यहाँ पर घूर्ण धातु के स्थान में घुल आदि चार आदेश किए गए हैं।

७८९—वि उपसर्ग पूर्वक वृत्ति धातु के स्थान में 'ढंस' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**विवर्तते**=ढंसइ आदेश के अभाव-पक्ष में **विवट्टइ** (वह धसता है, गिरता है) यह रूप होता है।

७९०—क्वथि धातु के स्थान में 'अट्ट' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**क्वथति**=अट्टइ आदेश के अभावपक्ष में—**कडइ** (वह पकाता है) यह रूप बन जाता है।

७९१—ग्रन्थि धातु के स्थान में 'गण्ठ' यह आदेश होता है। जैसे—१—**ग्रन्नाति**=गण्ठइ (वह पुस्तक बनाता है), २—**ग्रन्थि**=गण्ठी (गाँठ) यहाँ 'ग्रन्थि' धातु को 'गण्ठ' यह आदेश किया गया है।

७९२—मन्थिधातु के स्थान में घुसल और विरोल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**मन्नाति**=घुसलइ, विरोलइ आदेश के अभावपक्ष में—**मन्थइ** (वह मथता है) यह रूप बनता है।

७९३—ण्यन्त और अण्यन्त (जिस धातु के अन्त में णि नहीं है) ल्लादि धातु के स्थान में 'अवअच्छ' यह आदेश होता है। जैसे—**ल्लावते**, **ल्लावयति**=अवअच्छइ वह आनन्दित होता है) यहाँ पर 'ल्लादि' धातु को 'अवअच्छ' यह आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'ल्लादे' इस पद में पठित इकार के ग्रहण से ण्यन्त (णि है अन्त में जिसके) धातु का ग्रहण भी किया जाता है।

७९४—नि उपसर्ग पूर्वक सद् धातु के स्थान में 'मज्ज' यह आदेश होता है। जैसे—**आत्मात्र निषीदति**=अत्ता एत्थ गुमज्जइ (आत्मा यहाँ पर बैठती है) यहाँ पर नि उपसर्ग पूर्वक सद् धातु के स्थान में 'मज्ज' यह आदेश किया गया है।

७९५—छिदि धातु के स्थान में—१—**दुहाव**, २—**णिच्छल्ल**, ३—**णिज्झोड**, ४—**णिव्वर**, ५—**णिल्लूर** और ६—**लूर** ये ६ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**छिनत्ति**=दुहावइ, णिच्छल्लइ, णिज्झोडइ, णिव्वरइ, णिल्लूरइ, लूरइ, आदेशों के अभावपक्ष में—**छिन्दइ** (वह खण्डित करता है) यह रूप होता है।

७६६—आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक छिदि धातु के स्थान में—१—ओअन्द और २—उद्दाल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—आछिनत्ति=ओअन्दइ, उद्दालइ आदेशों के अभावपक्ष में—अच्छिन्दइ (वह चारों ओर से खण्डित करता है) यह रूप होता है।

७६७—मृद्धातु के स्थान में—१—मल, २—मढ, ३—परिहट्ट, ४—खड्ड, ५—चड्ड, ६—मड्ड और ७—पन्नाड ये सात आदेश होते हैं। जैसे—मृद्नाति=मलइ, मढइ, परिहट्टइ, खड्डइ, चड्डइ, मड्डइ, पन्नाडइ (वह मर्दन करता है) यहां पर मृद् धातु को मल आदि सात आदेश किए गए हैं।

७६८—स्पन्दि धातु के स्थान में चुलुचुल यह आदेश विकल्प से होता है। स्पन्दते=चुलुचुलइ आदेश के अभावपक्ष में फन्दइ (वह स्पन्दन करता है) यह रूप बनता है।

७६९—निर् उपसर्ग पूर्वक पदि धातु के स्थान में 'वल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—निष्पद्यते=निव्वलइ आदेश के अभावपक्ष में—निप्पज्जइ (वह निष्पन्न होता है) यह रूप बनता है।

८००—वि और सम् उपसर्गपूर्वक वदि धातु के स्थान में—१—विअट्ट, २—विलोट्ट और ३—फंस ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—विसम्भवति=विअट्टइ, विलोट्टइ, फंसइ आदेशों के अभावपक्ष में विसंवयइ (वह अप्रमाणित करता है) यह रूप बनता है।

८०१—शद् धातु के स्थान में भड और पक्खोड ये दो आदेश होते हैं। जैसे—शीयते—भडइ, पक्खोडइ (वह भडता है) यहां पर शद् धातु को भड आदि दो आदेश किए गए हैं।

८०२—आक्रन्दि धातु के स्थान में 'णीहर' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आक्रन्दते=णीहरइ आदेश के अभावपक्ष में अक्कन्दइ (वह आक्रन्दन करता है) यह रूप होता है।

८०३—खिदि धातु के स्थान में जूर और विसूर ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—खिद्यते=जूरइ, विसूरइ, आदेशों के अभावपक्ष में—खिज्जइ (वह खेद करता है) यह रूप बनता है।

८०४—रुधि धातु के स्थान में—'उत्थङ्घ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—रुणद्धि=उत्थङ्घइ आदेश के अभावपक्ष में—रुन्धइ (व. रोकता है) ऐसा रूप बनता है।

८०५—नि उपसर्ग पूर्वक षेधि (षेध्) धातु के स्थान में 'हक्क' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—निषेधति=हक्कइ आदेश के अभाव में—निसेहइ (वह निषेध करता है) ऐसा रूप बनता है।

८०६—क्रुधि धातु के स्थान में 'जूर' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—कुध्यति=जूरइ आदेश के अभावपक्ष में—कुज्जइ (वह क्रोध करता है) यह रूप बनता है।

८०७—जन् धातु के स्थान में जा और जम्म ये दो आदेश होते हैं। जैसे—जायते=जाअइ, जम्मइ (वह उत्पन्न होता है) यहां जन् धातु को जा आदि दो आदेश किए गए हैं।

८०८—तनि धातु के स्थान में—१—तड, २—तडु, ३—तडुव और ४—विरल्ल ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—तनोति=तडइ, तडुइ, तडुवइ, विरल्लइ आदेशों के अभावपक्ष में—तणइ (वह विस्तार करता है) यह रूप बनता है।

८०९—तृप् धातु के स्थान में—'थिप्प' यह आदेश होता है। जैसे—तृप्यति=थिप्पइ (वह तृप्त होता है) यहां पर तृप् धातु को 'थिप्प' यह आदेश किया गया है।

८१०—यदि सृप् धातु उप उपसर्ग पूर्वक हो तथा इसे गुण कर के रखा गया हो तो इसके स्थान में 'अल्लिअ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—उपसर्पति=अल्लिअइ आदेश के अभाव-

पक्ष में—उवसप्पइ (वह धीरे-धीरे जाता है) यह रूप बनता है ।

८११—सम् उपसर्ग पूर्वक तपि धातु के स्थान में 'भङ्ग' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—संतपति=भङ्गइ आदेश के अभावपक्ष में—संतप्पइ (वह सन्ताप करता है) ऐसा रूप बनता है ।

८१२—वि और आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक आप्लृ (प्राप्) धातु के स्थान में 'ओग्रग' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—व्याप्नोति=ओग्रगइ आदेश के अभावपक्ष में—वावेइ (वह व्याप्त करता है) ऐसा रूप होता है ।

८१३—सम् और आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक आप्लृ (प्राप्) धातु को 'समाण' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—समाप्नोति=समाणइ, आदेश के अभावपक्ष में—समावेइ (वह समाप्त करता है) ऐसा रूप हो जाता है ।

८१४—क्षिपि धातु के स्थान में—१—गलत्थ, २—अडवख, ३—सोल्ल, ४—पेल्ल, ५—णोल्ल, ६—छुह, ७—हुल, ८—परी और ९—घत्त ये ९ आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—क्षिपति=गलत्थइ, अडवखइ, सोल्लइ, पेल्लइ, णोल्लइ, छुहइ, हुलइ, परीइ, घत्तइ आदेशों के अभावपक्ष में—खिवइ (वह फेंकता है) ऐसा रूप बन जाता है । 'णोल्लइ' यहां पर ८४ सूत्र से ह्रस्व हो जाने पर 'खुल्लइ' यह रूप भी होता है ।

८१५—उत् उपसर्गपूर्वक क्षिपि धातु के स्थान में—१—गुलगुञ्छ, २—उत्थङ्ग, ३—उल्लत्थ*, ४—उब्भुत्त ५—उत्तिक्क और ६—हक्खुव ये ६ आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—उत्क्षिपति=गुलगुञ्छइ, उत्थङ्गइ, उल्लत्थइ, उब्भुत्तइ, उत्तिक्कइ, हक्खुवइ आदेशों के अभावपक्ष में—उक्खिवइ (वह ऊंचा फेंकता है) यह रूप बनता है ।

८१६—आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक क्षिपिधातु के स्थान में 'णीरव' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—आक्षिपति=णीरवइ आदेश के अभाव-पक्ष में—अक्खिवइ (वह आक्षेप करता है) यह रूप होता है ।

८१७—स्वपि धातु के स्थान में—१—कमवस, २—लिस और ३—लोट्ट ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—स्वपिति=कमवसइ, लिसइ, लोट्टइ आदेशों के अभावपक्ष में—सुअइ (वह वह शयन करता है) यह रूप होता है ।

८१८—वेपि धातु के स्थान में—१—आयम्ब और २—आयज्भ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—वेपते=आयम्बइ, आयज्भइ आदेशों के अभावपक्ष में—वेवइ (वह कांपता है) यह रूप होता है ।

८१९—वि पूर्वक लपि धातु के स्थान में—१—भङ्ग और २—वडवड ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—विलपति=भङ्गइ, वडवडइ आदेशों के अभावपक्ष में—विलवइ (वह विलाप करता है) यह रूप होता है ।

८२०—लिप् धातु के स्थान में 'लिम्प' यह आदेश होता है । जैसे—लिम्पति=लिम्पइ (वह लेप करता है) यहां पर लिप् धातु के स्थान में 'लिम्प' यह आदेश किया गया है ।

८२१—गुप धातु के स्थान में विर और 'णड' ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—गुप्पति=विरइ, णडइ आदेशों के अभावपक्ष में—गुप्पइ (वह व्याकुल होता है) ऐसा रूप बनता है ।

*कहीं पर अल्लत्थ ऐसा पाठ भी है ।

८२२—कपि धातु के स्थान में 'अवह' यह ण्यन्त (जिसके अन्त में णि-प्रत्यय किया गया हो) आदेश होता है। जैसे—**कपते** = अवहावेइ (वह कृपा करता है) यहां पर कपि धातु को ण्यन्त 'अवह' यह आदेश किया गया है।

८२३—प्रदीपि धातु के स्थान में—१—तेग्रव, २—सन्दुम, ३—सन्धुक्क और ४—अभुत्त ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**प्रदीप्यते** = तेग्रवइ, सन्दुमइ, सन्धुक्कइ, अभुत्तइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—**पलीवइ** (वह जलाता है) ऐसा रूप बनता है।

८२४—लुभि धातु के स्थान में **संभाव** यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**लुभ्यति** = संभावइ आदेश के अभावपक्ष में—**लुग्भइ** (वह लोभ करता है) यह रूप होता है।

८२५—क्षुभि धातु के स्थान में **खउर** और **पड्डुह** ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**क्षुभ्यति** = खउरइ, पड्डुहइ आदेशों के अभावपक्ष में—**खुग्भइ** (वह क्षुब्ध होता है) यह रूप होता है।

८२६—आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक रभि धातु के स्थान **रम्भ** और **ढव** ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**आरभते** = आरम्भइ, आढवइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—**आरभइ** (वह आरम्भ करता है) यह रूप बन जाता है।

८२७—उप तथा आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक लभि धातु के स्थान में—१—**भङ्ग**, २—**पञ्चार** और ३—**वेलव** ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**उपालभते** = भङ्गइ, पञ्चारइ, वेलवइ आदेशों के अभाव में—**उवालम्भइ** (वह उपालम्भ देता है) यह रूप हो जाता है।

८२८—जृम्भि धातु के पूर्व में यदि 'वि' यह उपसर्ग न हो तो इस को 'जम्भा' यह आदेश होता है। जैसे—**जृम्भते** = जम्भाइ (वह जम्भाई लेता है) यहां जृम्भि धातु को **जम्भा** यह आदेश किया गया है। प्रश्न हो सकता है कि सूत्रकार के 'अवेः' (वि उपसर्ग से रहित) ऐसा कहने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि = **केलि-प्रसरः विजृम्भते** = केलिपसरो विजृम्भइ (केले का प्रसार सम्बन्धित होता है) आदि वाक्यों में विपूर्वक जृम्भि धातु को कहीं 'जम्भा' यह आदेश न हो जाए, इसलिए सूत्रकार ने 'अवेः' इस पद का उल्लेख किया है। भाव यह है कि सम्बर्धन अर्थ में विजृम्भ धातु को 'जम्भा' यह आदेश अनिष्ट माना गया है।

८२९—यदि नमि धातु का कर्ता भाराक्रान्त हो तो (भार से दब कर झुकने प्रर्थ में) नमि धातु को '**णिसुढ**' यह आदेश होता है। जैसे—**भाराक्रान्तो नमति** = णिसुढइ (वह भाराक्रान्त हो कर झुकता है) जहां यह अर्थ न हो वहां पर **नमति** = **णवइ** (वह नमस्कार करता है) यह रूप बनता है।

८३०—वि उपसर्ग पूर्वक श्रमि धातु के स्थान में '**णिग्वा**' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**विश्राम्यति** = णिग्वाइ आदेश के अभाव-पक्ष में **वीसमइ** (वह विश्राम करता है) यह रूप होता है।

८३१—आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक क्रमि धातु के स्थान में—१—**ओहाव**, २—**उत्थार**, ३—**छुन्द** ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**आक्रमते** = ओहावइ, उत्थारइ, छुन्दइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—**अक्कमइ** (वह आक्रमण करता है) ऐसा रूप बनता है।

८३२—अमि धातु के स्थान में—१—**टिरिटिल्ल**, २—**दुण्डुल्ल**, ३—**ढण्डल्ल**, ४—**चक्कम्म**, ५—**भम्मड**, ६—**भमड**, ७—**भमाड**, ८—**तलअण्ट**, ९—**अण्ट**, १०—**अम्प**, ११—**भुम**, १२—**गुम**, १३—**फुम**, १४—**फुस**, १५—**दुम**, १६—**दुस**, १७—**परो** और १८—**पर** ये १८ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**अमति** अथवा **आम्यति** = टिरिटिल्लइ, दुण्डुल्लइ, ढण्डल्लइ, चक्कम्मइ, भम्मडइ, भमडइ,

भमाडइ, तलगण्टइ, भण्टइ, भम्पइ, भुमइ, गुमइ, फुमइ, फुसइ, डुमइ, दुसइ, परीइ, परइ आदेशों के अभाव-पक्ष में भमइ (वह भ्रमण करता है) ऐसा रूप बनता है।

८३३—गमि धातु के स्थान में १—अई, २—अइच्छ, ३—अणुवज्ज, ४—अवज्जस, ५—उक्कुस, ६—अक्कुस, ७—पच्चड्ड, ८—पच्छन्द, ९—णिम्मह, १०—णी, ११—णीण, १२—णीलुक्क, १३—पदअ, १४—रम्भ, १५—परिअल्ल, १६—वोल, १७—परिअल, १८—णिरिणास, १९—णिवह, २०—अवसेह और २१—अवहर ये २१ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—गच्छति=अईइ, अइच्छइ, अणुवज्जइ, अवज्जसइ, उक्कुसइ, अक्कुसइ, पच्चड्डइ, पच्छन्दइ, णिम्महइ, णीइ, णीणइ, णीलुक्कइ, पदअइ, रम्भइ, परिअल्लइ, वोलइ, परिअलइ, णिरिणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, अवहरइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में—गच्छइ (वह जाता है) यह रूप होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि—१—हम्मइ, २—णिहम्मइ, ३—णीहम्मइ, ४—आहम्मइ और ५—पहम्मइ ये रूप तो हम्म (जाना) इस धातु से ही बन जाते हैं। जैसे—१—हम्मति=हम्मइ (वह जाता है), २—निहम्मति=णिहम्मइ (वह निकलता है), ३—निहम्मति=णीहम्मइ (वह बाहिर जाता है), ४—आहम्मति=आहम्मइ (वह आता है), ५—पहम्मति=पहम्मइ (वह तेजी से जाता है) ये सब प्रयोग स्वतन्त्र तथा नि आदि उपसर्गों के साथ जुड़ने पर हम्म धातु के ही होते हैं। अतः प्रस्तुत सूत्र का यहां पर कोई कार्य नहीं समझना चाहिये।

८३४—आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक गमि धातु के स्थान में—‘अहिपच्चुअ’ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आगच्छति=अहिपच्चुअइ आदेश के अभाव-पक्ष में—आगच्छइ (वह आता है) यह रूप बनता है।

८३५—सम् उपसर्ग पूर्वक गमि धातु के स्थान में अग्भिड यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—संगच्छति=अग्भिडइ आदेश के अभाव-पक्ष में संगच्छइ (वह संगति करता है, वह सम्यक् प्रकार से जाता है) यह रूप होता है।

८३६—अभि तथा आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक गमि धातु के स्थान में ‘उम्मत्थ’ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अभ्यागच्छति=उम्मत्थइ, आदेश के अभाव में—अभ्यागच्छइ (वह अभिमुख—सामने आता है) यह रूप होता है।

८३७—प्रति और आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक गमि धातु के स्थान में पलोट्ट यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—प्रत्यागच्छति=पलोट्टइ आदेश के अभाव-पक्ष में पच्चागच्छइ (वह वापिस आता है) ऐसा रूप होता है।

८३८—शमि धातु के स्थान में पडिसा और पडिसाम ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—शाम्यति=पडिसाइ, पडिसामइ आदेशों के अभाव में—समइ (वह शान्त होता है) यह रूप बनता है।

८३९—रमि धातु के स्थान में—१—संखुड्ड, २—खेड्ड, ३—उब्भाव, ४—किलिकिच्च, ५—कोट्टुम, ६—मोट्टाय, ७—णीसर और ८—वेल्ल ये आठ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—रमते=संखुड्डइ, खेड्डइ, उब्भावइ, किलिकिच्चइ, कोट्टुमइ, मोट्टायइ, णीसरइ, वेल्लइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—रमइ (वह खेलता है) यह रूप बन जाता है।

८४०—पूरि (पूर) धातु के स्थान में—१—अग्घाड, २—अग्घव, ३—उद्धुमा (उद्धूम), ४—अङ्गुम और ५—अहिरेम ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—पूरयति=अग्घाडइ, अग्घवइ, उद्धुमाइ (उद्धूमइ), अङ्गुमइ, अहिरेमइ आदेशों के अभाव-पक्ष में पूरइ (वह पूरा करता है) यह रूप बनता है।

८४१—त्वर् धातु के स्थान में तुवर और जअड़ ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—त्वरते=तुवरइ, जअड़इ (वह शीघ्रता करता है), २—त्वरमाणः=तुवरन्तो, जअड़न्तो (शीघ्रता करता हुआ), यहां पर त्वर् धातु को तुवर आदि दो आदेश किये गए हैं।

८४२—त्वर् धातु के स्थान में ति आदि तथा शतृ (शत्रुर्थक) प्रत्यय परे रहने 'तूर' यह आदेश होता है। जैसे—१—त्वरते=तूरइ (वह जल्दी करता है), २—त्वरमाणः=तूरन्तो (शीघ्रता करता हुआ) यहां त्वर् धातु को तूर यह आदेश किया गया है। "त्वरमाणः" यहां आनश्-प्रत्यय है, यह शत्रुर्थक माना जाता है। अत एव यहां पर प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति की गई है।

८४३—यदि तिव् आदि से भिन्न प्रत्यय परे हों तो त्वर् धातु के स्थान में 'तुर' यह आदेश होता है। जैसे—१—त्वरितः=तुरिओ, (जिसे जल्दी हो), २—त्वरमाणः=तुरन्तो (जल्दी करता हुआ) यहां पर क्त आदि प्रत्ययों के परे रहने पर त्वर् धातु को 'तुर' यह आदेश किया गया है।

८४४—क्षर् धातु के स्थान में—१—खिर, २—भर, ३—पजभर ४—पच्चड, ५—णिच्चल, और ६—णिट्दुअ ये छह आदेश होते हैं। जैसे—क्षरति=खिरइ, भरइ, पजभरइ, पच्चडइ, णिच्चलइ, णिट्दुअइ (वह भरता है) यहां पर क्षर् धातु को खिर आदि छह आदेश किये गए हैं।

८४५—उत् उपसर्ग पूर्वक छल् धातु के स्थान में उत्थल्ल यह आदेश होता है। जैसे—उच्छलति=उत्थल्लइ (वह उछलता है) यहां उच्छल् धातु को उत्थल्ल आदेश किया गया है।

८४६—वि उपसर्ग पूर्वक गलि (गल्) धातु के स्थान में थिप्प और णिट्दुह ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—विगलति=थिप्पइ, णिट्दुहइ आदेशों के अभाव-पक्ष में विगलइ (यह जीर्ण-शीर्ण होता है) यह रूप बनता है।

८४७—दलि धातु और वलि धातु के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार) विसट्ट और वम्फ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—वलति=विसट्टइ आदेश के अभाव-पक्ष में दलइ (वह फटता है, टुकड़े-टुकड़े होता है), २—वलते=वम्फइ आदेश के अभाव-पक्ष में—वलइ (वह ढांकता है, चलता है) यह रूप बनता है। यहां पर दलि धातु को विसट्ट और वलि धातु को वम्फ यह आदेश किया गया है।

८४८—अंशु धातु के स्थान में—१—फिड, २—फिट्ट, ३—फुड, ४—फुट्ट, ५—चुक्क और ६—भुल्ल ये ६ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—अण्यति=फिडइ, फिट्टइ, फुडइ, फुट्टइ, चुक्कइ, भुल्लइ आदेशों के अभाव-पक्ष में भंसइ (वह भ्रष्ट होता है) यह रूप होता है।

८४९—नशि धातु के स्थान में—१—णिरणास, २—णिवह, ३—अवसेह, ४—पडिसा, ५—सेह और ६—अवहर ये छह आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—नश्यति=णिरणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, पडिसाइ, सेहइ, अवहरइ आदेशों के अभाव-पक्ष में नस्सइ (वह नष्ट होता है) यह रूप होता है।

८५०—अव उपसर्ग से परे काश् (काश्) धातु के स्थान में 'वास' यह आदेश होता है। जैसे—अवकाशते=ओवासइ (वह चमकता है) यहां काश् धातु को 'वास' आदेश किया गया है।

★ अथ धात्व्वादेशविधिः (ग) ★

८५१—संदिशेरप्पाहः । ८ । ४ । १८० । संदिशतेरप्पाह इत्यादेशो वा भवति । अ-प्पाहइ, संदिसइ ।

८५२—दृशो निअच्छ-पेच्छावयच्छावयज्झ-वज्ज-सव्व-देक्खोअक्खावक्खावअक्ख-पु-
लोअ-पुलअ-निआवआस-पासाः । ८ । ४ । १८१ । दृशेरेते पञ्चदशादेशा भवन्ति । निअच्छइ,
पेच्छइ, अययच्छइ, अययज्झइ, वज्जइ, सव्वइ, देक्खइ, ओअक्खइ, अवक्खइ, अवअक्खइ, पु-
लोएइ, पुलएइ, निअइ, अवआसइ, पासइ । निज्झाअइ इति तु निध्यायतेः स्वरादत्यन्ते
भविष्यति ।

८५३—स्पृशः फास-फंस-फरिस-छिव-छिहालुङ्गालिहाः । ८ । ४ । १८२ । स्पृशतेरेते
सप्त आदेशा भवन्ति । फासइ, फंसइ, फरिसइ, छिवइ, छिहइ, आलुङ्गइ, आलिहइ ।

८५४—प्रविशे रिअः । ८ । ४ । १८३ । प्रविशेः रिअ इत्यादेशो वा भवति । रिअइ,
पविसइ ।

८५५—प्रान्मृश-मुषोर्मुसः । ८ । ४ । १८४ । प्रात्परयोर्मृशति-मुष्णात्योर्मुस इत्या-
देशो भवति । पम्हुसइ । प्रमृशति प्रमुष्णाति वा ।

८५६—पिषेणिवह-णिरिणास-णिरिणज्ज-रोञ्च-चड्डाः । ८ । ४ । १८५ । पिषेरेते प-
ञ्चादेशा वा भवन्ति । णिवहइ, णिरिणासइ, णिरिणज्जइ, रोञ्चइ, चड्डइ । पक्षे पीसइ ।

८५७—भषेभुक्कः । ८ । ४ । १८६ । भषेभुक्क इत्यादेशो वा भवति । भुक्कइ, भसइ ।

८५८—कृषेः कड्ड-साअड्डाञ्चाणच्छायञ्छाइञ्छाः । ८ । ४ । १८७ । कृषेरेते षडा-
देशा वा भवन्ति । कड्डइ, साअड्डइ, अञ्चइ, अणच्छइ, अयञ्छइ, आइञ्छइ । पक्षे करिसइ ।

८५९—असावक्खोडः । ८ । ४ । १८८ । असिविषयस्य कृषेरक्खोड इत्यादेशो भवति ।
अक्खोडेइ, अंसि कोषात्कर्षतीत्यर्थः ।

८६०—गवेषेर्दुण्डुल-ढण्ढोल-गमेस-घत्ताः । ८ । ४ । १८९ । गवेषेरेते चत्वार आ-
देशा वा भवन्ति । दुण्डुलइ, ढण्ढोलइ, गमेसइ, घत्तइ, गवेसइ ।

८६१—श्लिषेः सामग्गावयास-परिअन्ताः । ८ । ४ । १९० । श्लिष्यतेरेते त्रय आदेशा
वा भवन्ति । सामग्गइ, अवयासइ, परिअन्तइ, सिलेसइ ।

८६२—अक्षेश्चोप्पडः । ८ । ४ । १९१ । अक्षेश्चोप्पड इत्यादेशो वा भवति । चो-
प्पडइ, मक्खइ ।

८६३—काक्षेराहाहिलङ्गाहिलङ्ग-वच्च-वम्फ-मह-सिह-विलुम्पाः । ८ । ४ । १९२ ।
काक्षतेरेतेऽष्टादेशा वा भवन्ति । आहइ, अहिलङ्गइ, अहिलङ्गइ, वच्चइ, वम्फइ, महइ, सि-
हइ, विलुम्पइ, कङ्गइ ।

८६४—प्रतीक्षेः सामय-विहीर-विरमालाः । ८ । ४ । १९३ । प्रतीक्षेरेते त्रय आदेशा

वा भवन्ति । सामयइ, विहोरइ, विरमालइ, पडिक्खइ ।

८६५—तक्षेस्तच्छ-चच्छ-रम्प-रम्फाः । ८ । ४ । १९४ । तक्षेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । तच्छइ, चच्छइ, रम्पइ, रम्फइ, तक्खइ ।

८६६—विकसेः कोआस-वोसट्टौ । ८ । ४ । १९५ । विकसेरेतावादेशौ वा भवतः । को-आसइ, वोसट्टइ, विअसइ ।

८६७—ह्सेर्गुञ्जः । ८ । ४ । १९६ । ह्सेर्गुञ्ज इत्यादेशो वा भवति । गुञ्जइ, ह्सइ ।

८६८—स्सेल्ह्स-डिम्भौ । ८ । ४ । १९७ । स्सेरेतावादेशौ वा भवतः । ल्ह्सइ । परिल्ह्सइ सलिलव-सणां । डिम्भइ, संसइ ।

८६९—त्रसेर्डर-बोज्ज-वज्जाः । ८ । ४ । १९८ । त्रसेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति । डरइ, बोज्जइ, वज्जइ, तसइ ।

८७०—न्यसो णिम-णुमौ । ८ । ४ । १९९ । न्यस्यतेरेतावादेशौ भवतः । णिमइ, णुमइ ।

८७१—पर्यसः पलोट्ट-पल्लट्ट-पल्हत्थाः । ४ । ४ । २०० । पर्यस्यतेरेते त्रय आदेशा भवन्ति । पलोट्टइ, पल्लट्टइ, पल्हत्थइ ।

८७२—निःश्वसेर्भङ्गः । ८ । ४ । २०१ । निःश्वसेर्भङ्ग इत्यादेशो वा भवति । भ-ङ्गइ, नीससइ ।

८७३—उल्लसेरुसलोसुम्भ-णिल्लस-पुलआअ-गुञ्जोल्लारोआः । ८ । ४ । २०२ । उ-ल्लसेरेते षडादेशा वा भवन्ति । ऊसलइ, ऊसुम्भइ, णिल्लसइ, पुलआअइ, गुञ्जोल्लइ, ह्रस्वत्वे तु गुञ्जुल्लइ, आरोअइ, उल्लसइ ।

८७४—भासेभिसः । ८ । ४ । २०३ । भासेभिस इत्यादेशो वा भवति । भिसइ, भासइ ।

८७५—ग्रसेघिसः । ८ । ४ । २०४ । ग्रसेघिस इत्यादेशो वा भवति । घिसइ, गसइ ।

८७६—अवाद् गाहेर्वाहः । ८ । ४ । २०५ । अवात्परस्य गाहेर्वाह इत्यादेशो वा भ-वति । ओवाहइ, ओगाहइ ।

८७७—आरुहेश्चड-वलगौ । ८ । ४ । २०६ । आरुहेरेतावादेशौ वा भवतः । चडइ, वलगइ, आरुहइ ।

८७८—मुहेर्गुम्म-गुम्मडौ । ८ । ४ । २०७ । मुहेरेतावादेशौ वा भवतः । गुम्मइ, गु-म्मडइ, मुज्झइ ।

८७९—दहेरहिऊलालुङ्गौ । ८ । ४ । २०८ । दहेरेतावादेशौ वा भवतः । अहिऊलइ,

आलुङ्खइ, डहइ ।

८८०—ग्रहो वल-गेण्ह-हर-पङ्ग-निरुवाराहिपच्चुआः । ८ । ४ । २०६ । ग्रहेरेते षडा-देशा भवन्ति । वलइ, गेण्हइ, हरइ, पङ्गइ, निरुवारइ, अहिपच्चुअइ ।

८८१—क्त्वा-तुम्-तव्येषु घेत् । ८ । ४ । २१० । ग्रहः क्त्वा-तुम्-तव्येषु घेत् इत्यादेशो भवति । क्त्वा । घेतूण, घेतुआण । क्वचिन्न भवति । गेण्हिअ । तुम् । घेतुं । तव्य । घेतव्वं ।

८८२—वचो वोत् । ८ । ४ । २११ । वक्तेर्वोत् इत्यादेशो भवति क्त्वा-तुम्-तव्येषु । वोत्तूण, वोत्तुं, वोत्तव्वं ।

८८३—रुद-भुज-मुचां तोऽन्त्यस्य । ८ । ४ । २१२ । एषामन्त्यस्य क्त्वातुम्तव्येषु तो भवति । रोटूण, रोटुं, रोटव्वं । भोटूण, भोटुं, भोटव्वं । मोत्तूण, मोत्तुं, मोत्तव्वं ।

८८४—दृशस्तेन ठ्ठः । ८ । ४ । २१३ । दृशोऽन्त्यस्य तकारेण सह द्विरुक्तष्ठकारो भवति । दट्ठूण, दट्ठुं, दट्ठव्वं ।

८८५—आ कृगो भूत-भविष्यतोश्च । ८ । ४ । २१४ । कृगोऽन्त्यस्य आ इत्यादेशो भवति, भूत-भविष्य-कालयोश्चकारात् क्त्वा-तुम्-तव्येषु च । काहीअ । अकार्षीत्, अकरोत् चकार वा । काहिइ । करिष्यति, कर्ता वा । क्त्वा, काऊण । तुम्, काउं । तव्य, कायव्वं ।

८८६—गमिष्यमासां छः । ८ । ४ । २१५ । एषामन्त्यस्य छो भवति । गच्छइ । इ-च्छइ । जच्छइ । अच्छइ ।

८८७—छिदि-भिदो न्दः । ८ । ४ । २१६ । अनयोरन्त्यस्य नकाराक्रान्तो दकारो भवति । छिन्दइ, भिन्दइ ।

८८८—युध-बुध-गृध-क्रुध-सिध-मुहां भूभः । ८ । ४ । २१७ । एषामन्त्यस्य द्विरुक्तो भो भवति । जुज्भइ । बुज्भइ । गिज्भइ । कुज्भइ । सिज्भइ । मुज्भइ ।

८८९—रुधो न्ध-म्भौ च । ८ । ४ । २१८ । रुधोऽन्त्यस्य न्ध, म्भ इत्येतौ चकारात् भूभश्च भवति । रुन्धइ, रुम्भइ, रुज्भइ ।

८९०—सद-पतोर्डः । ८ । ४ । २१९ । अनयोरन्त्यस्य डो भवति । सडइ । पडइ ।

८९१—क्वथ-वर्धां ढः । ८ । ४ । २२० । अनयोरन्त्यस्य ढो भवति । कढइ, वड्ढइ प-वयकलयलो । परिग्रड्ढइ लायणां । बहुवचनाद् वृधेः कृतगुणस्य वर्धेश्चाविशेषेण ग्रहणम् ।

८९२—वेष्टः । ८ । ४ । २२१ । वेष्ट वेष्टने इत्यस्य धातोः क-ग-ट-ड [८ । २ । ७७] इत्यादिना षलोपेऽन्त्यस्य ढो भवति । वेढइ, वेढिज्जइ ।

८९३—समो ल्लः । ८ । ४ । २२२ । संपूर्वस्य वेष्टतेरन्त्यस्य द्विरुक्तो लो भवति ।

सवेल्लइ ।

८६४—बोदः । ८ । ४ । २२३ । उदः परस्य वेष्टतेरन्त्यस्य ल्लो वा भवति । उव्वे-
ल्लइ, उव्वेढइ ।

८६५—स्विदां जजः । ८ । ४ । २२४ । स्विदि-प्रकाराणामन्त्यस्य द्विरुक्तो जो भवति ।
सव्वज्ज-सिज्जिरोए । संपज्जइ । खिज्जइ । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ।

८६६—व्रज-नृत-मदां च्चः । ८ । ४ । २२५ । एषामन्त्यस्य द्विरुक्तश्चो भवति । व-
च्चइ । मच्चइ । मच्चइ ।

८६७—रुद-नमोर्वः । ८ । ४ । २२६ । अनयोरन्त्यस्य वो भवति । रुवइ, रोवइ । नवइ ।

८६८—उद्वजिः । ८ । ४ । २२७ । उद्विजतेरन्त्यस्य वो भवति । उव्विवइ । उव्वेवो ।

८६९—खाद्-धावोर्लुक् । ८ । ४ । २२८ । अनयोरन्त्यस्य लुग् भवति । खाइ, खाअइ,
खाहिइ । खाउ । धाइ, धाहिइ, धाउ । बहुलाधिकाराद्वर्तमाना-भविष्यद्विध्याद्येकवचन एव भ-
वति । तेनेह न भवति । खादन्ति । धावन्ति । क्वचिन्न भवति, धावइ पुरश्चो ।

९००—सृजो रः । ८ । ४ । २२९ । सृजो धातोरन्त्यस्य रो भवति । निसिरइ । वो-
सिरइ । विसिरामि ।

९०१—शकादीनां द्वित्वम् । ८ । ४ । २३० । शकादीनामन्त्यस्य द्वित्वं भवति । शक्
सक्कइ । जिम, जिम्मइ । लग्, लग्गइ । मग्, मग्गइ । कुप्, कुप्पइ । नश्, नस्सइ । अट्, परि-
अट्टइ । लुट्, पलोट्टइ । तुट्, तुट्टइ । नट्, नट्टइ । सिव्, सिव्वइ इत्यादि ।

९०२—स्फुटि-चलेः । ८ । ४ । २३१ । अनयोरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति । फुट्टइ, फुड्डइ ।
चल्लइ, चलइ ।

९०३—प्रादेर्मीलिः । ८ । ४ । २३२ । प्रादेः परस्य मीलेरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति । प-
मिल्लइ, पमीलइ । निमिल्लइ, निमीलइ । संमिल्लइ, संमीलइ । उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । प्रादे-
रिति किम् ? मीलइ ।

९०४—उवर्णस्यावः । ८ । ४ । २३३ । धातोरन्त्यस्योवर्णस्य अवादेशो भवति । ह्, नुङ् ।
निण्हवइ । हु । निहवइ । च्युङ् । चवइ । रु । रवइ । कु । कवइ । ष् । सवइ, पसवइ ।

९०५—ऋवर्णस्यारः । ८ । ४ । २३४ । धातोरन्त्यस्य ऋवर्णस्य अरादेशो भवति ।
करइ । धरइ । मरइ । वरइ । सरइ । हरइ । तरइ । जरइ ।

९०६—वृषादीनामरिः । ८ । ४ । २३५ । वृष इत्येवंप्रकाराणां धातूनाम् ऋवर्णस्य
अरिः इत्यादेशो भवति । वृष्, वरिसइ । कृष्, करिसइ । मृष्, मरिसइ । हृष्, हरिसइ । येषा-

मरिरादेशो दृश्यते ते वृषादयः ।

६०७—रुषादीनां दीर्घः । ८ । ४ । २३६ । रुष इत्येवंप्रकाराणां धातूनां स्वरस्य दीर्घो भवति । रूसइ । तूसइ । सूसइ । दूसइ । पूसइ । सीसइ इत्यादि ।

६०८—युवर्णस्य गुणः । ८ । ४ । २३७ । धातोरिवर्णस्योवर्णस्य च विडत्यपि गुणो भवति । जेऊण । नेऊण । नेइ । नेन्ति । उड्डेइ । उड्डेन्ति । मोत्तूण । सोऊण । कचिन्न भवति । नीओ । उड्डीणो ।

६०९—स्वराणां स्वराः । ८ । ४ । २३८ । धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति । हवइ, हिवइ । चिणइ, चुणइ । सदहणं, सदहाणं । धावइ, धुवइ । रुवइ, रोवइ । कचिन्नित्यम् । देइ । लेइ । विहेइ । नासइ । आर्षे वेमि ।

६१०—व्यञ्जनादन्ते । ८ । ४ । २३९ । व्यञ्जनान्ताद्धातोरन्ते अकारो भवति । भमइ । हसइ । कुणइ । चुम्बइ । भगइ । उवसमइ । पावइ । सिञ्चइ । रुन्धइ । मुसइ । हरइ । करइ । शबादीनां च प्रायः प्रयोगो नास्ति ।

६११—स्वरादनतो वा । ८ । ४ । २४० । अकारान्तवर्जितात् स्वरान्ताद्धातोरन्ते अकारागमो वा भवति । पाइ, पाअइ । धाइ, धाअइ । जाइ, जाअइ । भाइ, भाअइ । जम्भाइ, जम्भाअइ । उव्वाइ, उव्वाअइ । मिलाइ, मिलाअइ । विक्केइ, विक्केअइ । होऊण, होअऊण । अनत इति किम् ? चिहच्छइ । दुगुच्छइ ।

६१२—चि-जि-श्रु-हु-स्तु-लू-पू-धूगां णो ह्रस्वश्च । ८ । ४ । २४१ । ज्यादीनां धातूनामन्ते णकारागमो भवति एषां स्वरस्य च ह्रस्वो भवति । चि, चिणइ । जि, जिणइ । श्रु, सुणइ । हु, हुणइ । स्तु, थुणइ । लू, लुणइ । पू, पुणइ । धूग्, धुणइ । बहुलाधिकारात् कचिद् विकल्पः । उच्चिणइ, उच्चेइ । जेऊण, जिणिऊण । जयइ, जिणइ । सोऊण, सुणिऊण ।

★ अथ धात्वादेशविधिः (ग) ★

पूर्व-प्रकरण-तुल्यमेवाऽत्रापि धातूनामादेशविधिः निरूप्यते—

८५१—संविशति । सम्पूर्वकः दिश्धातुः सन्देशे । सन्दिश्+तिव् । ८५१ सू० सन्दिश्धातोः विकल्पेन अण्पाह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे अण्पाहइ आदेशाभावे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे संविसइ इति भवति ।

८५२—पश्यति । दृश्-दृश् दर्शने । दृश्+तिव् । ८५२ सू० दृश्धातोः स्थाने निअच्छ इत्यादयः पञ्चदशादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे निअच्छइ, पेच्छइ, अवयच्छइ, अवयज्झइ, वज्जइ, सव्ववइ, वेक्खइ, ओअक्खइ, अवक्खइ, अबअक्खइ, पुलोअइ, पुलअइ, निअइ, अवआसइ, पासइ इति भवति । पुलोअ, पुलअ इत्यत्र ६४७ सू० अकारस्य स्थाने एकारे पुलोएइ, पुलएइ एते रूपे भवतः । निज्झाअइ इति तु । निज्झाअइ प्रयोगोऽयं नि-उपसर्गपूर्वकस्य ध्ये-धातोः ९११ सूत्रेण अकारागमे कृते

सति सम्पद्यते, प्रस्तुतसूत्रेणात्र न किमपि कार्यं कृतम् । साधनिका त्वित्थम्—निध्यायति । निपूर्वकः ध्ये-धातुः विशिष्टचिन्तने । निध्यै + तिव् । संस्कृतनियमेन निध्या + तिव् इति जाते, ६७७ सू० ध्याधातोः स्थाने भा इत्यादेशे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, ९११ सू० अकारागमे, तिव इचादेशे निज्भाअइ इति भवति ।

८५३—स्पृशति । स्पृश्धातुः स्पर्शे । स्पृश् + तिव् । ८५३ सू० स्पृशेः स्थाने फास, फंस, फरिस, छिव, छिह, आलुङ्ख, आलिह इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे, फासइ, फंसइ, फरिसइ, छिवइ, छिहइ, आलुङ्खइ, आलिहइ इति सिद्धम् ।

८५४—प्रविशति । प्रपूर्वकः विश्-धातुः प्रवेशे । प्रविश् + तिव् । ८५४ सू० प्रविश्धातोः विकल्पेन रिअ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे रिअइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे पविसइ इति भवति ।

८५५—प्रमृशति । प्रपूर्वकः मृश्-धातुः स्पर्शने । प्रमृश् + तिव् । ८५५ सू० मृश्धातोः स्थाने म्हुस इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे पम्हुसइ इति भवति । प्रमुष्णाति । प्रपूर्वकः मुष्-धातुः चौर्ध्वे । प्रमुष् + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण मुष्धातोः म्हुस इत्यादेशे, पूर्ववदेव पम्हुसइ इति भवति ।

८५६—पिण्ठि । पिष् पेषणे । पिष् + तिव् । ८५६ सू० पिष्धातोः विकल्पेन णिवह इत्यादयः पञ्चादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे णिवहइ, णिरिणासइ, णिरिणज्जइ, रोज्चइ, चड्डइ आदेशाभावे ९०९ सू० इकारस्य ईकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे पीसइ इति भवति ।

८५७—भषते । भष् भर्त्सने । भष् + ते । ८५७ सू० भष्धातोः विकल्पेन भुक्क इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे भुक्कइ आदेशाभावे २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे भसइ इति भवति ।

८५८—कर्षति । कृष् कर्षणे । कृष् + तिव् । ८५८ सू० कृष्धातोः विकल्पेन कड्ड इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे कड्डइ, कट्ट इति पाठे तु कट्टइ, साअड्डइ, साअट्ट इति पाठे तु साअट्टइ अञ्चइ, अणच्छइ, अयञ्छइ, आइञ्छइ आदेशाभावे ९०६ सू० ऋकारस्य अरि इत्यादेशे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे करिसइ इति भवति ।

८५९—असि कोशात् कर्षति इत्यर्थे ८५९ सू० कृष्धातोः स्थाने अक्खोड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे अक्खोडइ ६४७ सू० अकारस्य एकारे अक्खोडेइ इति सिद्धम् ।

८६०—गवेषयति । गवेष् गवेषणायाम् । गवेष् + तिव् । ८६० सू० गवेषधातोः विकल्पेन दुण्डुल्ल इत्यादयः चत्वार आदेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे दुण्डुल्लइ, ढण्डोलइ, गमेसइ, घत्तइ आदेशाभावे २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे गवेसइ इति भवति ।

८६१—श्लिष्यति । श्लिष् श्लेषे । श्लिष् + तिव् । ८६१ सू० श्लिष्धातोः विकल्पेन सामग्ग इत्यादयस्त्रय आदेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे सामग्गइ, अवयासइ, परिअत्तइ, परिअत्त इति पाठे तु परिअत्तइ, आदेशाभावे ३७७ सू० लकारात् पूर्वे इकारस्य विकरणे, २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, ९०८ सू० द्वितीयस्य इकारस्य एकारे, ९१० सू० अकारागमे सिलेसइ इति भवति ।

८६२—अक्षते । अक्ष् अक्षणे । अक्ष् + ते । ८६२ सू० अक्षधातोः विकल्पेन चोप्पड इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे चोप्पडइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे मक्खइ इति भवति ।

८६३—काक्षते । कांक्ष् कांक्षायाम् । कांक्ष् + ते । ८६३ सू० कांक्षधातोः विकल्पेन आह इत्यादय अष्टादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे आहइ, अहिलङ्गइ, अहिलङ्गइ, वच्चइ, वम्फइ, महइ, सिंहइ, विलुम्पइ आदेशाभावे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६३ सू० खकारस्य द्वित्वनिषेधे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये, ८४ सू० आकारस्य अकारे कङ्कइ इति भवति ।

८६४—प्रतीक्षते । प्रति-पूर्वकः ईक्ष्धातुः प्रतीक्षायाम् । प्रतीक्ष् + ते । ८६४ सू० प्रतीक्षधातोः विकल्पेन सामय इत्याद्यादेशास्त्रयः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे सामयइ, विहीरइ, विरमालइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ८४ सू० ईकारस्य इकारे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, २७४ सू० क्षस्य खकारे पडिक्खइ उपर्युक्त—कङ्कइ-वत् साध्यं रूपमिदम् ।

८६५—तक्षते । तक्ष् तक्षणे । तक्ष् + ते । ८६५ सू० तक्षधातोः स्थाने तच्छ, चच्छ, रम्प, रम्फ इत्यादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे तच्छइ, चच्छइ, रम्पइ, रम्फइ आदेशाभावे तक्खइ उपर्युक्तपडिक्खइ-वत्साध्यम् ।

८६६—विकसति । विपूर्वकः कस्धातुः विकासे । विकस् + तिव् । ८६६ सू० विकसेः विकल्पेन कोआस, वोसट्ट इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे कोआसइ, वोसट्टइ आदेशाभावे १७७ सू० ककारस्य लोपे, ९१० सू० अकारागमे विअसइ इति भवति ।

८६७—हसति । हस् हासे । हस् + तिव् । ८६७ सू० हस्धातोः विकल्पेन गुञ्ज इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे गुञ्जइ आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे हसइ प्रति भवति ।

८६८—खंसते । खंस् अवखंसते । खंस् + ते । ८६८ सू० खंस्धातोः विकल्पेन ल्हस, डिम्भ इत्यादेशौ, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे ल्हसइ, डिम्भइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९१० सू० अकारागमे संसइ इति भवति । परिखंसते । परिपूर्वकः खंस्धातुः परिखंसने । परिखंस् + ते । पूर्ववदेव परिल्हसइ इति साध्यम् । सलिलवसनम् । सलिलयुक्तं वसनं-वस्त्रम् । सलिलवसन + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सलिल-वसणं इति भवति ।

८६९—त्रस्यति । त्रस् त्रासे । त्रस् + तिव् । ८६९ सू० त्रस्धातोः विकल्पेन डर इत्यादयस्त्रय आदेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे डरइ, बोज्जइ, वज्जइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९१० सू० अकारागमे तसइ इति भवति ।

८७०—न्यस्यति । निपूर्वकः अस्धातुः न्यासे । न्यस् + तिव् । ८७० सू० न्यस्धातोः स्थाने णिम, णुम इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे णिमइ, णुमइ इति भवति ।

८७१—पर्यस्यति । परिपूर्वकः अस्धातुः परितः क्षेपे । पर्यस् + तिव् । ८७१ सू० पर्यस्धातोः पलोट्ट, पल्लट्ट, पल्हत्थ इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे पलोट्टइ, पल्लट्टइ, पल्हत्थइ इति भवति । पलोट्टइ इत्यत्र प्रयोगार्शनात् ८४ सू० ह्रस्वो न जातः ।

८७२—निःश्वसति । निरपूर्वकः श्वस्धातुः निःश्वासे-श्वासमोचने । निर-श्वस् + तिव् । ८७२ सू० निरश्वस्धातोः विकल्पेन ऋङ्ग इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे ऋङ्गइ आदेशाभावे ११ सू० रेफलोपे, ९३ सू० इकारस्य ईकारे, ३५० सू० वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे नीससइ इति भवति ।

८७३—उल्लसति । उत्पूर्वकः लस्धातुः उल्लासे-हर्षे । उल्लस् + तिव् । ८७३ सू० उल्लस्धातोः स्थाने विकल्पेन ऊसल इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे, ऊसलइ, ऊसुम्भइ, णि-

त्लसइ, पुलआइ, गुञ्जोल्लइ, ८४ सू० ओकारस्य उकारे गुञ्जुत्लइ, आरोअइ आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे उत्लसइ इति भवति ।

८७४—भासते । भास्धातुः दीप्तौ । भास् + ते । ८७४ सू० भास्धातोः विकल्पेन भिस इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे भिसइ आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे भासइ इति भवति ।

८७५—ग्रसति । ग्रस् ग्रासे । ग्रस् + तिव् । ८७५ सू० ग्रस्धातोः विकल्पेन घिस इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव् इचादेशे घिसइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे गसइ इति भवति ।

८७६—अवगाहते । अवपूर्वकः गाह् धातुः अवगाहे, अधिकाभ्यासे, जलप्रवेशे वा । अवगाह् + ते । १७२ सू० अव इत्युपसर्गस्य ओकारे, ८७६ सू० गाह् धातोः विकल्पेन वाह इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे ओवाहइ आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे ओगाहइ इति पूर्ववदेव साध्यम् ।

८७७—आरोहयति । आङ्-पूर्वकः रुह् धातुः आरोहणे । आरुह् + तिव् । ८७७ सू० आरुह्-धातोः विकल्पेन चड, वलग्ग इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव् इचादेशे चडइ, वलग्गइ आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे आरुहइ इति भवति ।

८७८—मुह्यति । मुह् धातुः मूर्च्छायाम् । मुह् + तिव् । ८७८ सू० मुह् धातोः स्थाने विकल्पेन गुम्म, गुम्मड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव् इचादेशे गुम्मइ, गुम्मडइ आदेशाभावे ८८८ सू० हकारस्य भूभ इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे मुज्भइ इति भवति ।

८७९—दहति । दह् दाहे । दह् + तिव् । ८७९ सू० दह् धातोः विकल्पेन अहिऊल, आलुङ्ख इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव् इचादेशे अहिऊलइ, आलुङ्खइ आदेशाभावे २१८ सू० दकारस्य डकारे, ९१० सू० अकारागमे डहइ इति भवति ।

८८०—ग्रह्णाति । ग्रह् उपादाने । ग्रह् + तिव् । ८८० सू० ग्रह्-धातोः वल इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव् इचादेशे बलइ, गेण्हइ, हरइ, पङ्गइ, निरुवारइ, अहिपचुअइ इति भवति ।

८८१—गृहीत्वा । ग्रह् धातुः उपादाने-ग्रहणे । ग्रह् + क्त्वा । ८८१ सू० ग्रह्-धातोः घेत् इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः स्थाने तूण इत्यादेशे घेत्तूण तुभ्राण इत्यादेशे तु घेत्तुआण इति भवति । क्वचित् भवति । बाहुल्याधिकारादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—गृहीत्वा । ग्रह् + क्त्वा । बहुलाधिकारादत्र प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ८८० सू० ग्रह्-धातोः गेण्ह इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः स्थाने अकारे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे गेण्हइ इति भवति । ग्रहीतुम् । ग्रह् + तुम् । प्रस्तुतसूत्रेण ग्रह्-धातोः घेत् इत्यादेशे, २३ सू० मकारानुस्वारे घेत्तु इति भवति । ग्रहीतव्यम् । ग्रह् + तव्य । प्रस्तुतसूत्रेण ग्रह्-धातोः घेत् इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे घेत्तव्यं इति भवति ।

८८२—उक्त्वा । वच् व्यक्तायां वाचि । वच् + क्त्वा । ८८२ सू० वच्-धातोः स्थाने वोत् इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः तूण इत्यादेशे वोत्तूण इति भवति । वक्तुम् । वच् + तुम् = वोत् + तुम् = वोत्तुम्, इत्यत्र २३ सू० मकारानुस्वारे वोत्तु इति भवति । वक्तव्यम् । वच् + तव्य । प्रस्तुतसूत्रेण वच्-धातोः वोत् इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे वोत्तव्यं इति भवति ।

८८३—रुदित्वा । रुद् रोदने । रुद् + क्त्वा । ९०८ सू० उकारस्य ओकारे, ८८३ सू० दकारस्य तकारे, ४१७ सू० क्त्वः स्थाने तूण इत्यादेशे रोत्तूण इति भवति । प्रयोगदर्शनादत्र ८४ सू० ह्रस्वो न जातः ।

रोदितुम् । रुद्+तुम् । उकारस्य ओकारे, दकारस्य तकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे रोत्तुं इति भवति ।
रोदितव्यम् । रुद्+तव्य=रोत्तव्य । सिप्रत्यये, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू०
सेर्मकारे, मकारानुस्वारे रोत्तव्वं इति भवति । भुक्त्वा । भुज् भोजने । भुज्+क्त्वा । उकारस्य ओकारे,
प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य तकारे, ४१७ सू० क्त्वः तूण इत्यादेशे भोत्तूण इति भवति । भोक्तुम् । भुज्+
तुम्=भोत्तुम्, मकारानुस्वारे भोत्तुं, भोक्तव्यम् । भुज्+तव्य=भोत्तव्वं रोत्तव्वं-वत् साध्यम् । एवमेव
मुक्त्वा—मुच्+क्त्वा । ९०८ सू० उकारस्य ओकारे, प्रस्तुतसूत्रेण चकारस्य तकारे, क्त्वः तूण इत्यादेशे
मोत्तूण, मोक्तुम् । मुच्+तुम्=मोत्तुं, मोक्तव्यम् । मुच्+तव्य=मोत्तव्वं इति साध्यम् ।

८८४—**टु**। दृश् दर्शने । दृश्+क्त्वा । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ४१७ सू० क्तवः तृण इत्यादेशे, ८८४ सू० तकारेण सह शकारस्य ठु इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये—**दट्ठु** इति भवति । **द्रष्टुम्** । दृश्+तुम् । पूर्ववदेव दट्ठुम् इति जाते, २३ सू० मकारानुस्वारे **दट्ठुं** इति भवति । **द्रष्टव्यम्** । दृश्+तव्य=दट्ठव्य । सिप्रत्यये, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेमकारे, मकारानुस्वारे **दट्ठव्वं** इति भवति ।

८८५—अकार्षीत्, अकरोत् चकार । डुकृञ् (कृ) करणे । कृ+दि, कृ+दिक्, कृ+ण्व् । ८८५ सू० ऋकारस्य आकारे, ६५१ सू० भूतार्थक-प्रत्ययानां हीम इत्यादेशे काहीश्च इति भवति । रूपमिदम्—अकार्षीत्, अकरोत्, चकार इत्येतेषां त्रयाणां रूपाणामेव बोधकं ज्ञेयम् । करिष्यति, कर्ता । कृ+स्यति, कृ+ता=काहिइ प्रक्रिया ६५५ सूत्रे ज्ञेया । कृत्वा=काऊण प्रक्रिया ६४६ सूत्रे ज्ञेया । कर्तुम् । कृ+तुम् । प्रस्तुतसूत्रेण ऋकारस्य आकारे, १७७ सू० तकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे काञ् इति भवति । कर्तव्यम् । कृ+तव्य=का+तव्य+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेमंकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कायव्वं इति सिद्धम् ।

८८६—गच्छति । गम्लृ गती । गम् + तिव् । ८८६ सू० मकारस्य छ इत्यादेशे, ३६० सू० छ-कारद्वित्वे, ३६१ पूर्वछकारस्य चकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे गच्छइ इति भवति । इच्छति । इषु इ-च्छायाम् । इष + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण षकारस्य छकारे, पूर्ववदेव इच्छइ इति सिद्धम् । यच्छति । यम् उपरमे । २४५ सू० यकारस्य जकारे, मकारस्य छकारे, पूर्ववदेव जच्छइ इति सिद्धम् । आस्ते । आस् उपवेशने । सकारस्य छ इत्यादेशे, छकारद्वित्वे, पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव अच्छइ इति भवति ।

८८७—छिनत्ति । छिद् छेदने । छिद् + तिव् । ८८७ सू० दकारस्य न्द इत्यादेशे, ६२८ स० तिव् इचादेशे छिन्वइ इति भवति । भिनत्ति । भिद् भेदने । भिद् + तिव् । पूर्ववदेव भिन्वइ इति भवति ।

८८८—युध्यते । युध्धातुः योधने । युध्+ते । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ८८८ सू० धकारस्य भूभ इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे जुज्भइ इति भवति । बोधते बुध्यते वा । बुध् बोधे । बुध्+ते । पूर्ववदेव बुज्भइ इति भवति । गृध्यति । गृध् गाद्ध्यं । गृध्+तिव् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, पूर्ववदेव गिज्भइ इति साध्यम् । क्रुध्यति । क्रुध्धातुः क्रोधे । क्रुध्+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, पूर्ववदेव कुज्भइ । सेधति । सिध् गतौ । सिध्+तिव्=सिज्भइ । मुह्यति । मुह् मूर्च्छायाम् । मुह्+तिव्=मुज्भइ इति पूर्ववदेव साध्यम् । अत्र हकारस्य भूभ इत्यादेशो जातोऽन्यत्र तु धकारस्य ।

८८६—रुणद्धि । रुधिर् (रुध्) निवारणे । रुध्+तिव् । ८८९ सू० धकारस्य न्व, म्भ, भूभइ-

त्यादेशः, ३६१ सू० प्रथमभकारस्य जकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे रुन्धइ, रुम्भइ, रुज्भइ इति भवति ।

८६०—सीदति । षद्लृ(सद्)धातुः विशरण-गत्यवसादनेषु । सद्+तिव् । ८९० सू० दकारस्य डकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे सडइ इति भवति । पतति । पत् पतने । पत्+तिव् । प्रस्तुत-सूत्रेण तकारस्य डकारे, पूर्ववदेव पडइ इति साध्यम् ।

८६१—कथति । कथ् कथने । कथ्+तिव् । ३५० सू० वकारलोपे, ८९१ सू० थकारस्य ढकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे *कढइ इति भवति । वर्धते । वृधु वर्धने । वृध्+ते । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, प्रस्तुतसूत्रेण धकारस्य ढकारे, ३६० सू० ढकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वढकारस्य डकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वड्डइ इति भवति । प्लवग-कलकलः । प्लवगाः-वानराः, तेषां कलकलः - कोलाहलः । प्लवगकलकल+सि । ३५० सू० लकारलोपे, १७७ सू० गकारस्य द्वितीय-ककारस्य च लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरार्दलोपे पवय-कलयलो इति भवति । परिवर्धते=परिवड्डइ, इति वड्डइ-वत् साध्यम् । लावण्यम्=लायणं, प्रक्रिया १७७ सूत्रे ज्ञेया । बहुवचनाद् । ८९१ सूत्रे “कथवर्धाम्” इति बहुवचनग्रहणं वर्ध् छेदन-पूरणयोः इति कृतगुणस्य चुरादि-गणीयस्य, वृधु वर्धने इति भ्वादिगणीयस्य च धातोः अविशेषेण - सामान्यरूपेण ग्रहणं सूचयतीति भावः ।

८६२—वेष्टते । वेष्ट् वेष्टने । वेष्ट्+ते । ३४८ सू० षकारस्य लोपे, ८९२ सू० टकारस्य ढकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वेढइ इति भवति । वेष्टयते । वेष्ट्+य+ते=वेढ+य+ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, पूर्ववदेव वेढिज्जइ इति भवति ।

८६३—संवेष्टते । सम्पूर्वकः वेष्ट्-धातुः सम्प्यवेष्टने । संवेष्ट्+ते । ३४८ सू० षकारलोपे, ९९३ सू० टकारस्य ल्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे संवेष्टलइ इति भवति ।

८६४—उद्वेष्टते । उत्पूर्वकः वेष्ट्धातुः उद्वेष्टने । उद्वेष्ट्+ते । ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ३४८ सू० षकारलोपे, ८९४ सू० टकारस्य विकल्पेन ल्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे उव्वेष्टलइ आदेशाभावे ८९२ सू० टकारस्य ढकारे उव्वेढइ इति भवति ।

८६५—सर्वाङ्गस्वेदित्र्याः । सर्वाणि अङ्गानि सर्वाङ्गानि, तेषु स्वेदित्री-स्वेदनशीला, तस्याः । सर्वाङ्ग-स्वेदित्री+ङस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० आकारस्य अकारे, (त्रिष्विदा (ष्विद्) स्नेहमोचने, स्वेदनशीला इत्यर्थे तृन्प्रत्यये, ष्विद्+तृ इति जाते, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० वकारलोपे) ८९५ सू० दकारस्य ज्ज इत्यादेशे, ४१६ सू० तृन्प्रत्ययस्य इर इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, ५२१ सू० डो (ई) प्रत्यये [सव्वङ्गसिज्जिर+ई], स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ङस्प्रत्यये, ५१८ सू० ङसः एकारे सव्वङ्गसिज्जिरीए इति भवति । सम्पद्यते । सम्पूर्वकः पद्धातुः सम्पादने । संपद्+ते । प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य ज्जादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे सम्पज्जइ इति भवति । एवमेव खिद्यते । खिद्-धातुः खेदे । खिद्+ते=खिज्जइ, इति साध्यम् । बहुवचनम् । प्रस्तुतसूत्रे “स्विदाम्” इति बहुवचनस्य ग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम्, यत्र प्रयोगे ‘ज्ज’ इत्यादेशस्य आवश्यकता भवेत्तत्रैव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिविधेयेति भावः ।

८६६—व्रजति । व्रज् गतौ । व्रज्+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ८९६ सू० जकारस्य च्च इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे वचचइ इति भवति । नृत्यति । नृत् नर्तने । नृत्+तिव् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ८९६ सू० तकारस्य च्च इत्यादेशे, पूर्ववदेव नचचइ इति भवति । मन्दते । मदि(मद्)धातुः

*प्रयोगदर्शनादत्र ३६० सूत्रेण ढकारस्य द्वित्वं नाऽभूद् ।

स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-गतिषु । मद्+ते । पूर्ववदेव मच्चइ इत्यत्र ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशो जातः ।

८६७—रोदिति । रुद् रोदने । रुद्+तिव् । ८९७ सू० दकारस्य वकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे रुवइ ९०९ सू० उकारस्य ओकारे रोवइ इति भवति । नमति । नम् नमने । नम्+तिव् । प्रस्तुत-सूत्रेण मकारस्य वकारे नवइ २२९ सू० नकारस्य णकारे णवइ इति साध्यम् ।

८६८—उद्विजति । उत्पूर्वकः विज्धातुः उद्वेगे । उद्विज्+तिव् । ३४८ दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य व इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे उव्विइ इति सिद्धम् । उद्वेगः । उद्विज्+घञ् (अ)=उव्विज्+अ । ९०९ सू० इकारस्य एकारे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेर्ङोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे उव्वेवो इति भवति ।

८६९—खादति । खाद् खादने । खाद्+तिव् । ८९९ सू० दकारलोपे, ६२८ सू० तिव इचादेशे खाइ ९११ सू० अकारागमे खाअइ इति भवति । खादिष्यति । खाद्+स्यति=खा+स्यति । ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हि-प्रयोगे, ६२८ सू० स्यतेः स्थाने इचादेशे खाहिइ इति भवति । खादतु । खाद्+तुव्=खा+तुव् । ६६२ सू० तुवः दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे खाउ इति भवति । धावति । धाव्+धावने । धाव्+तिव्=प्रस्तुतसूत्रेण वकारस्य लोपे धाइ इति पूर्ववदेव साध्यम् । धाविष्यति । धाव्+स्यति । पूर्ववदेव—धाहिइ इति भवति । धावतु । धाव्+तुव् । पूर्ववदेव धाउ इति भवति । बहुलाधिकारात् । ८९९ सूत्रे बहुलम् । ८।१।२। इत्यस्य सूत्रस्यानुवृत्तिरायाति तेन वर्तमाना (लट्), भविष्यद् (लृट्, लुट्) विधिः (लोट्, विधिलिङ्) एतेषामेकवचने एव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते न तु बहुवचनेऽपि । यथा—खादन्ति । खाद्+अन्ति । ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे खादन्ति इति भवति । एवमेव धावन्ति । धाव्+अन्ति=धावन्ति इति साध्यम् । अत्र बाहुल्यात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । क्वचिन्न भवति । बहुलाधिकारात् कस्मिंश्चित् स्थले एकवचनेऽपि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—धावति । धाव्+तिव् । बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ९१० सू० अकारागमे, पूर्ववदेव धावइ इति भवति । पुरतः । अव्ययपदमिदम् । १७७ सू० तकारलोपे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (ओ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे पुरओ इति भवति ।

९००—निसृजति । निपूर्वकः सृज्धातुः निसर्गे । निसृज्+तिव् । १२८ ऋकारस्य इकारे, ९०० सू० जकारस्य रेफादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे निसिरइ इति भवति । व्युत्सृजति । वि-उत्-पूर्वकः सृज्धातुः व्युत्सर्गे । व्युत्सृज्+तिव् । ३४९ सू० यकारलोपे, ९०९ सू० उकारस्य ओकारे, ११ सू० तकारलोपे, ऋकारस्य इकारे, जकारस्य रेफादेशे, पूर्ववदेव वोसिरइ इति भवति । व्युत्सृजामि । व्युत्सृज्+मि=वोसिर+मि । ६४३ सू० अकारस्य आकारे, ६३० सू० मिः स्थाने मि इत्यादेशे वोसिरामि इति भवति ।

९०१—शक्नोति । शक्धातुः सामर्थ्ये । शक्+तिव् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९०१ सू० ककारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे सक्कइ इति सिद्धम् । जेमति । जिम् भोजने । जिम्+तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण मकारस्य द्वित्वे, जिम्मइ । लगति । लग् लगने । लग्+तिव्=लगइ । मगति । मग् गतौ । मग्+तिव्=मगइ । कुप्यति । कुप् कोपे । कुप्+तिव्=कुप्पइ । नश्यति । नश् नाशे । नश्+तिव् । २६० सू० शकारस्य सकारे नस्सइ इति भवति । पर्यटति । परिपूर्वक अट्-धातुः पर्यटने । परिअट्+तिव् । ६ सू० यण्-सन्धिनिषेधे, प्रस्तुतसूत्रेण टकारस्य द्वित्वे, पूर्ववदेव परिअट्टइ इति भवति । प्रलुटति । प्रपूर्वकः लुट्-धातुः संश्लेषणे । प्रलुट्+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ९०९

सू० उकारस्य ओकारे, पूर्ववदेव टकारद्वित्वे **पलोदृइ** प्रयोगदर्शनात् ८४ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता, **तुट्-**यति । तुट् त्रोटने । तुट्+तिव्=तुट्इ । नटति । नट्+नर्तने । नट्+तिव्=नट्इ । **सीव्यति** । सिव् तन्तु-सन्ताने । सिव्+तिव्=सिब्वइ इति भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण टकारस्य वकारस्य च द्वित्वं जातम् ।

६०२—**स्फुटति** । स्फुट् विकासे । स्फुट्+तिव् । ३४८ सू० सकारलोपे, ९०२ सू० टकारस्य विकल्पेन द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **फुट्इ** द्वित्वाभावे—१९५ सू० टकार-स्य डकारे, अकारागमे, पूर्ववदेव **फुड्इ** इति भवति । **चलति** । चल् चलने । चल्+तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण लकारस्य वैकल्पिके द्वित्वे **चल्लइ** द्वित्वाभावे **चलइ** इति भवति ।

६०३—**प्रादेरिति** । प्र, परा, अप, सम् इत्यादयः उपसर्गाः । प्र आदिष्वस्य सः प्रादिः, तस्येति भावः । **प्रमीलति** । प्रपूर्वकः मील्धातुः प्रकृष्टनिमेषणे-अतिसंकोचे । प्रमील्+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ९०३ सू० लकारस्य वैकल्पिके द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **पमिल्लइ** द्वित्वाभावे **पमीलइ** इति भवति । **निमीलति** । निपूर्वकः मील्धातुः निमेषणे-नेत्रसंकोचे । निमील्+तिव् । पूर्ववदेव लकारस्य द्वित्वे—**निमिल्लइ** द्वित्वाभावे **निमीलइ** इति भवति । **संमीलति** । सम्पूर्वकः मील्धातुः सम्मेलने-संयोगे । संमील्+तिव् । पूर्ववदेव **संमिल्लइ**, **संमीलइ** इति भवति । **उन्मीलति** । उत्पूर्वकः मील्धातुः उन्मीलने । उद्मील्+तिव् । ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण लकारस्य वैकल्पिके द्वित्वे, पूर्ववदेव **उम्मिल्लइ**, **उन्मीलइ** इति भवति । **प्रादेरिति किम् ?** प्रस्तुतसूत्रेण प्रादेः परस्यैव मील्धातोः लकारस्य द्वित्वं जायते, नान्यथा । यथा—**मीलति** । मील् निमेषणे । मील्+तिव् । प्रादीनामुपसर्गाणामभावाद्वा प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, पूर्ववदेव **मीलइ** इति भवति ।

६०४—**हनुङ्** । हनुङ्-धातोरुदाहरणं प्रदीयते । यथा—**निहनुते** । निपूर्वकः हनुधातुः उक्ता-स्वीकारे । निहनु+ते । ३४६ सू० हन्स्य ण्ह इत्यादेशे, ९०४ सू० उकारस्य स्थाने अ्व इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **निहवइ** इति भवति । **निजुहोति** । निपूर्वकः हुधातुः नितरां दानादानयोः । निहु+तिव्=निहवइ इति **निहवइ**-वत्-साध्यम् । **च्यवते** । च्युङ् (च्यु) गतौ । च्यु+ते । ३४९ सू० यकार-लोपे, पूर्ववदेव **चवइ** इति भवति । एवमेव **रौति** । रु शब्दे । रु+तिव्=रवइ । **कौति** । कु-धातुः शब्दे । कु+तिव्=कवइ । **सुवति** । षू प्रेरणे । षू+तिव् । २६० सू० षकारस्य सकारे **सवइ** । **प्रसुवति** । प्रपूर्वकः षूधातुः प्रसवने । प्रषू+तिव् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, षकारस्य सकारे पूर्ववदेव **सुवइ** इति भवति ।

६०५—**करोति** । डुकृञ् (कृ) करणे । कृ+तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **करइ** इति भवति । **धरति** । धृञ्-धृ धारणे । धृ+तिव् । पूर्ववदेव **धरइ** इति साध्यम् । एवमेव **अ्रियते** । मृङ्-मृ प्राणत्यागे । मृ+ते=मरइ अत्र ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशो जातः । **वृणोति** । वृञ् वरणे । वृ+तिव्=वरइ । **सरति** । सृ सरणे । सृ+तिव्=सरइ । **हरति** । हृञ् हरणे । हृ+तिव्=हरइ । **तरति** । तृ तरणे । तृ+तिव्=तरइ । **जीर्यते** । जृ+तिव्=जरइ इति पूर्ववदेव साध्यम् ।

६०६—**वर्षति** । वृष् वर्षणे । वृष्+तिव् । इत्यत्र ९०६ सू० ऋकारस्य अरि इत्यादेशे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **वरिसइ** इति भवति । **कर्षति** । कृष् कर्षणे । कृष्+तिव् । पूर्ववदेव **करिसइ** इति भवति । एवमेव **मृषति** । मृष् मर्षणे । मृष्+तिव्=मरिसइ । **हृष्यति** । हृष् हर्षणे । हृष्+तिव्=हरिसइ इति पूर्ववदेव साध्यम् । **येषामरिरादेशो दृश्यते** ।

येषां धातूनामृकारस्य अरि इत्यादेशो दृश्यते ते सर्वे धातवः वृषादयोऽवगन्तव्याः ।

६०७ - रुष्यति । रुष् रोषे । रुष् + तिव । ९०७ सू० स्वरस्य (उकारस्य) दीर्घे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे रूसइ इति भवति । तुष्यति । तुष् तोषे । तुष् + तिव । पूर्ववदेव तूसइ इति साध्यम् । एवमेव—शुष्यति । शुष् शोषणे । शुष् + तिव = सूसइ । दुष्यति । दुष् दोषे । दुष् + तिव = दूसइ । पुष्यति । पुष् पोषे । पुष् + तिव = पूसइ । शेषति । शिष् अवशेषे, हिंसायां वा । शिष् + तिव = सीसइ इति साध्यम् ।

६०८—जित्वा । जिधातुः जये । जि + क्त्वा । ९०८ सू० इकारस्य एकारे, ४१७ सू० क्तवः स्थाने तूण इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे जेऊण इति भवति । नीत्वा । नीञ् प्रापणे । नी + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण ईकारस्य एकारे, पूर्ववदेव नेऊण इति साध्यम् । एवमेव नयति । नी + तिव = ने + तिव । ६२८ सू० तिव इचादेशे नेइ, एवमेव नयन्ति । नी + अन्ति = ने + अन्ति । ६३१ सू० अन्तेः न्ति इत्यादेशे नेन्ति इति भवति । उड्डीयते । उत्पूर्वकः डीड्धातुः विहायसा गतौ । उत्डी + ते । ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० डकारद्वित्वे, ईकारस्य एकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे उड्डेइ एवमेव उड्डीयन्ते । उड्डी + अन्ते, ईकारस्य एकारे, ६३१ सू० अन्ते इत्यस्य न्ति इत्यादेशे उड्डेन्ति इति भवति । मुक्त्वा । मुच् मोचने । मुच् + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण उकारस्य ओकारे, ८८३ सू० चकारस्य तकारे, ४१७ सू० क्तवः तूण इत्यादेशे मोत्तूण इति भवति । श्रुत्वा । श्रुधातुः श्रवणे । श्रु + क्त्वा । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, उकारस्य ओकारे, क्तवः स्थाने तूण इत्यादेशे, तकारलोपे सोऊण इति भवति । क्वचिन्न भवति । बहुलाधिकारात् कस्मिश्चित् स्थले प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जायते । यथा—नीतः । नी + क्त-त । बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ४९१ सू० सेर्डीः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे नीओ इति भवति । उड्डीनः । उड्डीन + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव उड्डीणो इति भवति । अत्रापि बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

६०९—भवति । भू सत्तायाम् । भू + तिव । ७३१ सू० भूधानोः हव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे हवइ ९०९ सू० बाहुल्येन अकारस्य इकारे हिंवइ इति भवति । चिनोति । चिञ् चयणे । चि + तिव । ९०९ सू० इकारस्य वकल्पके उकारे, ९१२ सू० णकारस्यागमे, पूर्ववदेव चुणइ, चिणइ इति भवति । श्रद्धधानम् । श्रत्पूर्वकः डुधाञ् (धा) धातुः श्रद्धाने । श्रत्धा + आनश् । संस्कृतनियमेन श्रद्धधान + सि इति जाते, ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सहृहणं ९०९ सू० बाहुल्येन आकारस्य अकारे सहृहणं इति भवति । धावति । धाव् शीघ्रगतौ । धाव् + तिव । ९१० सू० अकारागमे धावइ प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य उकारे धुवइ इति भवति । रोदिति । रुद् अश्रुविमोचने । रुद् + तिव । ८९७ सू० दकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे पूर्ववदेव रुवइ प्रस्तुतसूत्रेण उकारस्य ओकारे रोवइ इति भवति । क्वचिन्नित्यम् । बहुलाधिकारात् क्वचित् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्नित्या जायते । यथा—ददाति । डुदाञ्-दा दाने । दा + तिव । प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य नित्ये एकारे, पूर्ववदेव तिव इचादेशे देइ इति भवति । लाति । ला आदाने । ला + तिव । प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य नित्ये एकारे, पूर्ववदेव लेइ इति भवति । एवमेव विजहाति । विपूर्वकः हाधातुः विशिष्टत्यागे । विहा + तिव । आकारस्य नित्ये एकारे विहेइ इति भवति । नश्यति । नश् + तिव । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे, आदिमस्य अकारस्य नित्ये आकारे नासइ इति भवति । आर्षे बेमि । आर्षप्राकृते ब्रवीमि इत्यस्य क्रिया-

पदस्य **बेमि** इति रूपं भवति । साधनिका त्वित्थम्-ब्रू व्यक्तायां वाचि । ब्रू+मिक् । ३५० सू० रेफलोपे, आषत्वाद् ऊकारस्य एकारे, ६३० सू० मिक्-स्थाने मि इत्यादेशे **बेमि** इति सिद्धम् ।

६१०—भ्रमति । भ्रमु भ्रमणे । भ्रम्+तिक् । ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **भ्रमइ** इति भवति । **हसति ।** हस् हासे । हस्+तिक् । प्रस्तुतसूत्रेण अकारागमे, पूर्ववदेव **हसइ । करोति ।** डुकृञ् (कृ) करणे । कृ+तिक् । ७३६ सू० कृधातोः वैकल्पिके कुण इत्यादेशे, अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये **कुणइ** इति भवति । एवमेव **चुम्बति ।** चुम्ब चुम्बने । चुम्ब+तिक्=**चुम्बइ, भणति ।** भण् भणने । भण्+तिक्=**भणइ, उपशाम्यति ।** उपपूर्वकः श्म-धातुः उपशान्तौ । उपशम्+तिक् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे **उवसमइ** इति भवति । **प्राप्नोति ।** प्रपूर्वकः आप्लृ (आप्) धातुः प्राप्ता । प्राप्+तिक् । ३५० सू० रेफलोपे, २३१ सू० द्वितीय-पकारस्य वकारे **पावइ । सिञ्चति ।** सिञ्च् सिञ्चने । सिञ्च्+तिक्=**सिञ्चइ, रुणद्धि ।** रुधिर्-रुध् आवरणे । रुध्+तिक् । ८८९ सू० धकारस्य न्ध इत्यादेशे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये **रुन्धइ, मुष्णाति ।** मुष् मोषणे-अपहरणे । मुष्+तिक् । २६० सू० षकारस्य सकारे **मुसइ, हरति ।** हृज् हरणे । हृ+तिक् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, अकारागमे, स्वरस्य लोपे, **हरइ, करोति ।** कृ+तिक् । ऋकारस्य अर इत्यादेशे, अकारागमे, स्वरस्य लोपे **करइ** इति भवति । **शबादीनां च प्रायः ।** संस्कृतव्याकरणे यथा भ्वादिगणे शप्प्रत्ययः, अदादिगणे श्लुक्प्रत्ययः, एवमेवान्यगणेषु अन्ये प्रत्ययाः क्रियन्ते तथा प्राकृतभाषायां तत्तद्-गणेषु तेषां शबादीनां प्रयोगः प्रायो न भवतीति भावः ।

६११—पाति । पा रक्षणे । पा+तिक् । ९११ सू० वैकल्पिकेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **पाअइ, पाइ** इति भवति । **दधाति ।** डुधाञ् (धा) धातुः धारणे । धा+तिक् । पूर्ववदेव—**धाअइ, धाइ** इति साध्यम् । एवमेव **याति ।** या प्रापणे । या+तिक् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, **जाअइ, जाइ, ध्यायति ।** ध्यै चिन्तायाम् । ध्यै+तिक् । ६७७ सू० ध्येधातोः ङा इत्यादेशे **ङ्गाअइ, ङ्गाइ, जृम्भते ।** जृम्भ जृम्भायाम् । जृम्भ्+ते । ८२८ सू० जृम्भधातोः जम्भा इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे **जम्भाअइ, जम्भाइ, उद्वाति ।** उत्पूर्वकः वा-धातुः ऊर्ध्वगतौ । उद्वा+तिक् । ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे **उव्वाअइ, उव्वाइ** इति भवति । **म्लायति ।** म्लै म्लाने । संस्कृतनियमेन म्ला+तिक् इति जाते ३७७ सू० लकारात् पूर्वे इकारागमे **मिलाअइ, मिलाइ** इति भवति । **विक्रोणाति ।** विपूर्वकः कृधातुः द्रव्यविनिमये । विकृ+तिक् । ७२३ सू० विकृधातोः क्के इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिके अकारागमे **विक्केअइ, विक्केइ** इति भवति । **भूत्वा ।** भू+क्त्वा । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः तूण इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव अकारागमे **होअऊण, होऊण** इति भवति । **अनत इति किम् ?** अकारान्त-वर्जित-स्वरान्तादेव धातोरकारागमो जायते, नान्यत्र । यथा **चिकित्सति ।** चिकित्स् व्याधिप्रतिकारे । चिकित्स्+तिक् । १७७ सू० ककारलोपे, २९२ सू० त्सस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० स्वरलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, अकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, पूर्ववदेव **चिइच्छइ** इति भवति । **जुगुप्सति ।** जुगुप्स् निन्दायाम् । जुगुप्स्+तिक् । ६७५ सू० जुगुप्धातोः दुगुच्छ इत्यादेशे, पूर्ववदेव **दुगुच्छइ** इति भवति । अत्रापि अकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६१२—चिनोति । चिञ् चयने । चि+तिक् । ९१२ सू० णकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे

चिणइ इति भवति । जयति । जि जये । जि+तिव् । पूर्ववदेव जिणइ इति साध्यम् । एवमेव भ्रुणोति । श्रु श्रवने । श्रु+तिव् । ३५० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे सुणइ इति भवति । जुहोति । हु दानाऽदनयोः । हु+तिव्=हुणइ, स्तौति । स्तु स्तवने । स्तु+तिव् । ३१६ सू० स्तस्य थकारे थुणइ, लुनाति । लूञ् छेदने । लू+तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण णकारागमे, ऊकारस्य च उकारे लुणइ इति भवति । एवमेव पुनाति । पूञ् पवने । पू+तिव्=पुणइ, धुनोति । धूञ् कम्पने । धू+तिव्=धुणइ इति भवति । बहुलाधिकारात् । बहुलस्याधिकारात् कस्मिंश्चित् स्थले णकारागमो विकल्पेन भवति । यथा—उच्चि-नोति । उत्पूर्वकः चिञ्-धातुः उच्चयने । उत्चि+तिव् । ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, बाहुल्येन वैकल्पिके णकारागमे उच्चिणइ आगमाभावे ९०८ सू० इकारस्य एकारे उच्चेइ इति भवति । जित्वा । जि जये । जि+क्त्वा । ४१७ सू० क्तवः तूण इत्यादेशे, वैकल्पिके णकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे जिणिऊण आगमाभावे ९०८ सू० इकारस्य एकारे जेऊण इति भवति । जयति । जि+तिव् । वैकल्पिके णकारागमे जिणइ आगमाभावे ९०८ सू० इकारस्य एकारे, ९१० सू० अकारागमे, संस्कृतव्याकरणेन अय्-सन्धौ जयइ इति भवति । श्रुत्वा । श्रु श्रवणे । श्रु+क्त्वा । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, वैकल्पिके णकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, क्तवः स्थाने तूणादेशे, पूर्ववदेव तकारलोपे सुणिऊण आगमाभावे ९०८ सू० उकारस्य ओकारे सोऊण इति भवति ।

★ अथ धातुओं को होने वाली आदेशविधि (ग) ★

सम् उपसर्ग पूर्वक दिशि आदि धातुओं के स्थान में अप्पाह आदि जो आदेश होते हैं, अब सूत्रकार उनका निर्देश करने लगे हैं—

८५१—सम् उपसर्ग पूर्वक दिशि धातु के स्थान में 'अप्पाह' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—संदिशति=अप्पाहइ आदेश के अभाव में संदिसइ (वह संदेश देता है) ऐसा रूप बनता है ।

८५२—दृशि (दृश्) धातु के स्थान में—१—निअच्छ, २—पेच्छ, ३—अवयच्छ, ४—अवयज्भ, ५—वज्ज, ६—सव्वव, ७—देक्ख, ८—ओअक्ख, ९—अवक्ख, १०—अवअक्ख, ११—पुलोअ, १२—पुलअ, १३—निअ, १४—अवआस और १५—पास ये १५ आदेश होते हैं । जैसे—पंश्यति=निअच्छइ, पेच्छइ, अवयच्छइ, अवयज्भइ, वज्जइ, सव्ववइ, देक्खइ, ओअक्खइ, अवक्खइ, अवअक्खइ, पुलोअइ, पुलअइ, निअइ, अवआसइ, पासइ (वह देखता है) यहां दृशि धातु के स्थान में निअच्छ आदि १५ आदेश किये गए हैं । वृत्तिकार फरमाते हैं कि निज्झाअइ (वह देखता है या निरोक्षण करता है) वह रूप तो निउपसर्ग पूर्वक ध्ये धातु [निध्यायति] से ९११ सूत्र से अकारान्त-वर्जित स्वरान्त धातु से अकार का आगम होने पर बन जाता है । प्रस्तुत सूत्र ने यहां पर कोई कार्य नहीं किया ।

८५३—स्पृश् धातु के स्थान में—१—फास, २—फंस, ३—फरिस, ४—छिव, ५—छिह, ६—आलुङ्ख और ७—आलिह ये सात आदेश होते हैं । जैसे—स्पृशति=फासइ, फंसइ, फरिसइ, छिवइ, छिहइ, आलुङ्खइ, आलिहइ (वह स्पर्श करता है) यहां पर स्पृश् धातु के स्थान में फास आदि सात आदेश किए गए हैं ।

८५४—प्र उपसर्गपूर्वक विशि धातु के स्थान में 'रिअ' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—प्रविशति=रिअइ आदेश के अभावपक्ष में—पविसइ (वह प्रवेश करता है) यह रूप बनता है ।

८५५—प्र उपसर्ग से आगे यदि मृश् अथवा मुष् धातु हो तो उसके स्थान में 'म्हुस' यह आ-

देश होता है। जैसे—प्रमृशति अथवा प्रमुष्णाति=पम्हुसइ (वह स्पर्श करता है अथवा वह चोरी करता है) यहां मृश् अथवा मुष् धातु को म्हुस यह आदेश किया गया है।

८५६—पिषि धातु के स्थान में—१—गिवह, २—णिरिणास, ३—णिरिणञ्ज, ४—रोञ्च और ५—चडु ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—पिनष्टि=गिवहइ, णिरिणासइ, णिरिणञ्जइ, रोञ्चइ, चडुइ आदेशों के अभावपक्ष में—पीसइ (वह पीसता है) ऐसा रूप होता है।

८५७—भषि धातु के स्थान में भुक्क यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—भषते=भुक्कइ आदेश के अभावपक्ष में—भसइ (वह भीकता है) ऐसा रूप बनता है।

८५८—कृषि धातु के स्थान में—१—कड्ड, २—साअड्ड, ३—अञ्च, ४—अणच्छ, ५—अयञ्छ और ६—आइञ्छ ये ६ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—कर्षति=कड्डइ, साअड्डइ, अञ्चइ, अणच्छइ, अयञ्छइ, आइञ्छइ आदेशों के अभावपक्ष में—करिसइ (वह कर्षण करता है, खींचता है) यह रूप बनता है।

८५९—असि-विषयक (तलवार को म्यान से खींचना, इस अर्थ के बोधक) कृषि धातु के स्थान में अक्खोड यह आदेश होता है। जैसे—असि कोशात् कर्षति=अक्खोडेइ (वह तलवार को म्यान से बाहिर खींचता है) यहां पर कृषि धातु को अक्खोड यह आदेश किया गया है।

८६०—गवेषि धातु के स्थान में—१—ढण्डुल, २—ढण्डोल, ३—गमेस और ४—घत्त ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—गवेषयति=ढण्डुलइ, ढण्डोलइ, गमेसइ, घत्तइ आदेशों के अभावपक्ष में—गवेसइ (वह गवेषणा करता है) यह रूप बन जाता है।

८६१—श्लिषि धातु के स्थान में—१—सामग, २—अवयास और ३—परिअन्त ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—श्लिष्यति=सामगइ, अवयासइ, परिअन्तइ आदेशों के अभाव में—सिलेसइ (वह आलिङ्गन करता है) यह रूप बनता है।

८६२—अक्षि धातु के स्थान में चोप्पड यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अक्षते=चोप्पडइ आदेश के अभाव में—मक्खइ (वह चोपडता है) ऐसा रूप होता है।

८६३—काङ्क्षि धातु के स्थान में—१—आह, २—अहिलङ्ग, ३—अहिलङ्ग, ४—वच्च, ५—वम्फ, ६—मह, ७—सिह और ८—विलुम्प ये आठ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—काङ्क्षते=आहइ, अहिलङ्गइ, अहिलङ्गइ, वच्चइ, वम्फइ, महइ, सिहइ, विलुम्पइ, आदेशों के अभावपक्ष में कङ्खइ (वह काङ्क्षा-इच्छा करता है) ऐसा रूप होता है।

८६४—प्रति उपसर्ग पूर्वक ईक्ष् धातु के स्थान में—१—सामय, २—विहीर और ३—विरमाल ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—प्रतीक्षते=सामयइ, विहीरइ, विरमालइ आदेशों के अभावपक्ष में—पडिक्खइ (वह प्रतीक्षा करता है) ऐसा रूप होता है।

८६५—तक्षि धातु के स्थान में १—तच्छ, २—चच्छ, ३—रम्प और ४—रम्फ ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—तक्षते=तच्छइ, चच्छइ, रम्पइ, रम्फइ, आदेशों के अभावपक्ष में—तक्खइ (वह छीलता है) ऐसा रूप होता है।

८६६—वि उपसर्ग पूर्वक कसि धातु के स्थान में कोआस और वोसट्ट ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—विकसति=कोआसइ, वोसट्टइ, आदेशों के अभावपक्ष में—विअसइ (वह विकसित होता है) ऐसा रूप बनता है।

८६७—हसि धातु के स्थान में गुञ्ज यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—हसति=गुञ्जइ आदेश के अभावपक्ष में—हसइ (वह हंसता है) ऐसा रूप होता है।

८६८—स्त्रसि धातु के स्थान में ल्हस तथा डिम्भ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—
१—स्त्रसते=ल्हसइ, डिम्भइ (वह गिर पड़ता है), २—परिस्त्रसते सलिल-वसनम्=परिल्हसइ सलिल-वसणं (सलिल-जल से युक्त (आर्द्र) वस्त्र सरकता है) आदेशों के अभावपक्ष में संसइ (वह खिसकता है) ऐसा रूप हो जाता है।

८६९—त्रसि धातु के स्थान में—१—डर, २—बोज्ज और ३—वज्ज ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—त्रस्यति=डरइ, बोज्जइ, वज्जइ आदेशों के अभावपक्ष में—तसइ (वह डरता है) यह रूप बनता है।

८७०—नि उपसर्ग पूर्वक अस् धातु के स्थान में णिम और गुम ये दो आदेश होते हैं। जैसे—न्यस्यति=णिमइ, गुमइ, (वह रखता है) यहां पर न्यस् के स्थान में णिम आदि आदेश किए गए हैं।

८७१—परि उपसर्ग पूर्वक अस् धातु के स्थान में—१—पलोट्ट, २—पल्लट्ट और ३—पल्हत्थ ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—पर्यस्यति=पलोट्टइ, पल्लट्टइ, पल्हत्थइ (वह विपरीत होता है) यहां पर्यस् के स्थान में पलोट्ट आदि आदेश किए गए हैं।

८७२—नि उपसर्ग श्वसि धातु के स्थान में 'भृङ्' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—निःश्वसति=भृङ्इ, आदेश के अभावपक्ष में नीससइ [वह निःश्वास (सांस का छोड़ना) लेता है] यह रूप बनता है।

८७३—उत् उपसर्गपूर्वक लसि धातु के स्थान में—१—ऊसल, २—ऊसुम्भ, ३—णिल्लस, ४—पुलआअ, ५—गुञ्जोल्ल और ६—आरोअ ये छह आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—उल्लसति=ऊमलइ, ऊसुम्भइ, णिल्लसइ, पुलआअइ, गुञ्जोल्लइ ८४ सूत्र से ह्रस्व (ओकार को उकार) हो जाने पर गुञ्जुल्लइ, आरोअइ आदेशों के अभावपक्ष में उल्लसइ (वह उल्लास, आनन्द को प्राप्त करता है) ऐसा रूप बनता है।

८७४—भासि धातु के स्थान में 'भिस' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—भासते=भिसइ आदेश के अभावपक्ष में भासइ (वह चमकता है) ऐसा रूप बनता है।

८७५—घसि धातु के स्थान में घिस यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—घसति=घिसइ आदेश के अभावपक्ष में गसइ (वह भक्षण करता है) यह रूप होता है।

८७६—अव उपसर्ग से परे ग्रहि धातु को 'वाह' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अव-गाहते=ओवाहइ आदेश के अभाव में ओगाहइ [वह अच्छी तरह ग्रहण (हृदयङ्गम) करता है] ऐसा रूप होता है।

८७७—आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक रुहि धातु के स्थान में चड और वलग्ग ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—आरोहति=चडइ, वलग्गइ आदेशों के अभावपक्ष में—आरुहइ (वह चढता है) ऐसा रूप बनता है।

८७८—मुहि धातु के स्थान में गुम्भ और गुम्भइ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—मुहति=गुम्भइ, गुम्भइ आदेशों के अभावपक्ष में—मुञ्भइ (वह मोहित होता है) ऐसा रूप बनता है।

८७९—दहि धातु के स्थान में—अहिऊल और आलुङ्ग ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—

बहति = अहिऊलइ, आलुहइ आदेशों के अभावपक्ष में—डहइ (वह जलाता है) यह रूप होता है।

८८०—ग्रहि धातु के स्थान में—१—वल, २—गेण्ह, ३—हर, ४—पङ्ग, ५—निरुवार और ६—अहिपच्चुअ ये छह आदेश होते हैं। जैसे—गृह्णाति = वलइ, गेण्हइ, हरइ, पङ्गइ, निरुवारइ, अहिपच्चुअइ (वह ग्रहण करता है) यहां पर ग्रहि धातु को वल आदि आदेश किए गए हैं।

८८१—ग्रहि धातु से आगे यदि क्त्वा, तुम् और तव्य ये प्रत्यय पड़े हों तो उसे घेत् यह आदेश हो जाता है। जैसे—क्त्वा का उदाहरण—गृहीत्वा = घेत्तुण, घेत्तुआण (ग्रहण करके) बहुलाधिकार के कारण कहीं पर क्त्वा प्रत्यय के परे होने पर भी ग्रहि धातु को घेत् यह आदेश नहीं होता। जैसे—गृहीत्वा = गेण्हिअ, यहां पर घेत् आदेश नहीं हुआ किन्तु ८८० सू० से ग्रहि धातु को 'गेण्ह' आदेश किया गया है। तुम्-प्रत्यय का उदाहरण—ग्रहीतुम् = घेत्तु (ग्रहण करने को), तव्य का उदाहरण—ग्रहीतव्यम् = घेत्तव्वं (ग्रहण करना चाहिए) यहां पर क्त्वा आदि प्रत्ययों के परे रहने से ग्रहि धातु के स्थान में घेत् आदेश किया गया है।

८८२—यदि क्त्वा, तुम् और तव्य ये प्रत्यय परे हों तो वच् धातु के स्थान में 'वोत्' यह आदेश होता है। जैसे—१—उक्त्वा = वोत्तूण (कह कर), २—वक्तुम् = वोत्तुं (कहने के लिए), ३—वक्तव्यम् = वोत्तव्वं (कहना चाहिए) यहां पर वच् धातु को 'वोत्' यह आदेश किया गया है।

८८३—क्त्वा, तुम् और तव्य इन प्रत्ययों के परे रहने पर रुद्, भुज् और मुच् इन धातुओं के अन्तिम वर्ण को तकार हो जाता है। जैसे—१—रुदित्वा = रोत्तूण (रो करके), २—रोदितुम् = रोत्तुं (रोने को), ३—रोदितव्यम् = रोत्तव्वं (रोना चाहिए), ४—भुक्त्वा = भोत्तूण (खा कर), ५—भोक्तुम् = भोत्तुं (खाने के लिए), ६—भोक्तव्यम् = भोत्तव्वं (खाना चाहिए), ७—मुक्त्वा = मोत्तूण (छोड़ करके), ८—मोक्तुम् = मोत्तुं (छोड़ने के लिए), ९—मोक्तव्यम् = मोत्तव्वं (छोड़ना चाहिए) यहां पर क्त्वा आदि प्रत्ययों के परे रहने पर रुद् आदि धातुओं के अन्त्यवर्ण को तकारादेश किया गया है।

८८४—दृश् धातु के अन्तिम वर्ण को आगे पड़े प्रत्यय के तकार के साथ द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो, द्वित्व) ठकारादेश होता है। जैसे—१—दृष्ट्वा = दट्टूण (देखकर), २—दृष्टुम् = दट्टुं (देखने को), ३—दृष्टव्यम् = दट्टव्वं (देखना चाहिए) यहां पर प्रत्यय-स्थ तकार के साथ दृश् धातु के 'श्' को ठ यह आदेश किया गया है।

८८५—यदि भूतकालीन (भूतकाल का बोधक), भविष्यत्कालीन (भविष्यत् काल का संसूचक) प्रत्यय तथा सूत्रोक्त चकार के कारण क्त्वा, तुम् तथा तव्य ये प्रत्यय आगे पड़े हों तो कृग् (कृ) धातु के अन्तिम वर्ण ऋकार को आकारादेश होता है। जैसे—१—अकार्षीत् (लुङ्), अकरोत् (लङ्) अथवा चकार (लिट्) = काहीअ (उसने किया था), २—करिष्यति (लृट्) अथवा कर्ता (लृट्) = काहिइ (वह करेगा), क्त्वा प्रत्यय का उदाहरण—कृत्वा = काऊण (करके), तुम् का उदाहरण—कर्तुम् = काउं (करने के लिए), तव्य का उदाहरण—कर्तव्यम् = कायव्वं (करना चाहिए) यहां पर कृ धातु के ऋकार को आकारादेश किया गया है।

८८६—गम्, इष्, यम् और आस् इन धातुओं के अन्त्य वर्ण के स्थान में 'छ' यह अदेश होता है। जैसे—१—गच्छति = गच्छइ (वह जाता है), २—इच्छति = इच्छइ (वह चाहता है), ३—यच्छति = जच्छइ (वह उपराम होता है), ४—आस्ते = अच्छइ (वह बैठता है) यहां पर गम् आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को छ यह आदेश किया गया है।

८८७—छिदि और भिदि धातुओं अन्त्य के वर्ण को नकाराक्रान्त (नकार से युक्त) ढकार होता है। जैसे—१—छिनन्ति=छिन्दइ (वह छेदन करता है), २—भिनन्ति=भिन्दइ (वह भेदन करता है) यहां पर छिदि आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को 'न्ध' यह आदेश किया गया है।

८८८—युध्, बुध्, गृध्, क्रुध्, सिध् और मुह् इन धातुओं के अन्तिम वर्ण को द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो) भ्रकार होता है। जैसे—१—युध्यते=जुज्भइ (वह युद्ध करता है), २—बोध्यते=बुज्भइ (वह बोध प्राप्त करता है), ३—गृध्यति=गिज्भइ (वह आसक्त होता है), ४—क्रुध्यति=कुज्भइ (वह क्रोध करता है), ५—सेधति=सिज्भइ (वह गति करता है), ६—मुह्यति=मुज्भइ (वह मोहित होता है) यहां पर युध् आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण के स्थान में 'भ्र' यह आदेश किया गया है।

८८९—रुध् धातु के अन्त्य वर्ण के स्थान में न्ध, भ्र सूत्रोक्त चकार के कारण भ्रुध ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—रुणद्धि=रुन्धइ, रुभ्रइ, रुज्भइ, (वह रोकता है) यहां रुध् धातु के धकार को न्ध आदि तीन आदेश किए गए हैं।

८९०—सद् और पत् धातु के अन्त्यव्यञ्जन को ढकारादेश होता है। जैसे—१—सीदति=स-डइ (वह शक्तिहीन होता है), २—पतति=पडइ (वह गिरता है) यहां पर सद् और पत् इन धातुओं के अन्त्य व्यञ्जन को ढकारादेश किया गया है।

८९१—क्वथ् और वर्ध् धातु के अन्त्य वर्ण को ढकारादेश होता है। जैसे—१—क्वथति=कढइ (वह कढता है), २—वर्धते प्लवक्-कल-कलः=वड्ढइ पवय-कलयलो (प्लवकों-बन्दरों का कल-कल-कोलाहल बढता है), ३—परिवर्धते लावण्यम्=परिअड्ढइ लायण्णं (लावण्य-सौन्दर्य बढता है) यहां पर क्वथ् और वर्ध् धातु के अन्तिम वर्ण को ढकारादेश किया गया है। यहां एक प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्र में क्वथ् और वर्ध् इन दो धातुओं का ग्रहण किया गया है, अतः यहां द्विवचनान्त पद होना चाहिए था, किन्तु सूत्रकार ने इस पद को बहुवचनान्त क्यों बना दिया है? इस का क्या कारण है? उत्तर में निवेदन है कि दो धातु होने से द्विवचनान्त ही पद होना चाहिए था, किन्तु सूत्रकार ने यहां बहुवचनान्तपद देकर वृध् धातु तथा गुण हो जाने पर वर्ध्, इस तरह वृध् और वर्ध् इन दोनों धातुओं का ग्रहण करना संसूचित किया है। इसीलिए वृत्तिकार लिखते हैं कि बहुवचन के ग्रहण से वृध् धातु तथा कृतगुण (जिसको गुण कर दिया गया हो) वर्ध् धातु का अविशेष (सामान्य) रूप से ग्रहण होता है।

८९२—वेष्ट् धातु यदि वेष्टन (लपेटने) अर्थ में हो तो ३४८ सूत्र से षकार का लोप होने पर उसके टकार को ढकारादेश होता है। जैसे—१—वेष्टते=वेढइ (वह लपेटता है), २—वेष्टयते=वेढिज्जइ (उस से लपेटा जाता है) यहां पर वेष्ट् धातु के टकार को ढकार किया गया है।

८९३—सम् उपसर्ग पूर्वक वेष्ट् धातु के अन्त्य वर्ण को द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो) लकार होता है। जैसे—संवेष्टते=संवेल्लइ (वह अच्छी तरह लपेटता है) यहां वेष्ट् धातु के टकार को ल्ल यह आदेश किया गया है।

८९४—उद् उपसर्ग से परे वेष्ट् धातु के अन्त्यवर्ण को विकल्प से 'ल्ल' यह आदेश होता है। जैसे—उद्वेष्टते=उव्वेल्लइ जहां प्रस्तुत सूत्र ने कार्य नहीं किया, वहां पर—उव्वेढइ (वह बन्धन-मुक्त करता है) यह रूप बनता है।

८६५—स्विदि-प्रकार [स्विदि आदि] धातुओं के अन्त्य वर्ण को द्विरुक्त (द्वित्व) जकार होता है। जैसे—१—सर्वाङ्गस्वेदित्र्याः=सर्वङ्गसिज्जिरीए (सभी अङ्गों से पसीना बहाने वाली का), २—सम्पद्यते=संपज्जइ (वह सम्पादन करता है), ३—खिद्यते=खिज्जइ (वह खिन्न होता है) यहां पर स्विदि आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को 'ज्ज' यह आदेश होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि प्रस्तुत सूत्र में "स्विदाम्" यह जो बहुवचनान्त पद दिया है, यह प्रयोगानुसरण के लिए है। भाव यह है कि जहां पर 'ज्ज' यह आदेश दिखाई देता हो उसकी सिद्धि इस सूत्र के द्वारा कर लेनी चाहिए।

८६६—व्रज्, नृत् और मद् इन धातुओं के अन्तिमवर्ण को द्विरुक्त (द्वित्व) चकार होता है। जैसे—१—व्रजति=वच्चइ (वह जाता है), २—नृत्यति=नच्चइ (वह नृत्य करता है), ३—मन्वते=मच्चइ (यह स्तुति करता है) यहां पर व्रज् आदि धातुओं के अन्त्य वर्ण के स्थान में 'च्च' यह आदेश किया गया है।

८६७—रुद् और नम् धातु के अन्त्य वर्ण के स्थान में वकारादेश होता है। जैसे—१—रोदिति=रुवइ, रोवइ (वह रोता है), २—नमति=नवइ (वह नमस्कार करता है) यहां पर रुद् के दकार को और नम् के मकार को वकार किया गया है।

८६८—उत् उपसर्ग पूर्वक विज् धातु के अन्त्य वर्ण के स्थान में वकार होता है। जैसे—१—उद्विजति=उव्विवइ (वह उद्विग्न होता है), २—उद्वेगः=उव्वेवो (क्लेश) यहां पर जकार के स्थान में वकारादेश किया गया है।

८६९—खाद् और धाव् धातु के अन्त्य व्यञ्जन का लोप होता है। जैसे—१—खावति=खाइ, खाअइ (वह खाता है), २—खादिष्यति=खाहिइ (वह खाएगा), ३—खादतु=खाउ (वह खाए), ४—धावति=धाइ (वह दौड़ता है), ५—धाविष्यति=धाहिइ (वह दौड़ेगा), ६—धावतु=धाउ (वह दौड़े) यहां पर दकार और वकार का लोप किया गया है। यहां पर बहुलाधिकार के कारण वर्तमाना (लट्), भविष्यत् (लृट्) और विधि (लोट्, विधिलिङ्) आदि के एकवचन में ही खाद् और धाव् धातु के अन्त्य व्यञ्जन का लोप होता है, अन्यत्र नहीं। इस लिए—१—खादन्ति=खादन्ति (वे खाते हैं), २—धावन्ति=धावन्ति (वे दौड़ते हैं) यहां पर दकार और वकार का लोप नहीं हो सका। वृत्तिकार फरमाते हैं कि बहुलाधिकार के कारण कहीं पर एकवचन में भी वकार का लोप नहीं होने पाता। जैसे—धावति पुरतः=धावइ पुरओ (वह आगे दौड़ता है) यहां पर एकवचन था तथापि बहुलता के कारण वकार का लोप नहीं हो सका।

९००—सृज् धातु के अन्तिम वर्ण को रेफादेश होता है। जैसे—१—निसृजति=निसिरइ (वह बाहर निकलता है), २—व्युत्सृजति=वोसिरइ (वह परित्याग करता है), ३—व्युत्सृजामि=वोसिरामि (मैं परित्याग करता हूं) यहां पर जकार को रेफादेश किया गया है।

९०१—शक् आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को द्वित्व वर्ण होता है। जैसे—१—शक् का उदाहरण—शक्नोति=सक्कइ (वह समर्थ होता है), २—जिम् का उदाहरण—जेमति=जिम्मइ (वह भोजन करता है), ३—लग् का उदाहरण—लगति=लग्गइ (वह लगता है, मिलाप होता है), ४—मग् का उदाहरण—मगति=मग्गइ (वह गति करता है), ५—कुप् का उदाहरण—कुप्यति=कुप्पइ (वह कोप करता है), ६—नश् का उदाहरण—नश्यति=नस्सइ (वह नष्ट होता है), ७—अट् का उदाहरण—पर्यटति=परिअट्टइ (वह पर्यटन करता है), ८—लुट् का उदाहरण—प्रलुटति=पलोट्टइ (वह लोटता है),

६—तुट् का उदाहरण—तुट्यति=तुटइ (वह तोड़ता है, वह दुःख देता है), १०—नट् का उदाहरण—नटति=नटइ (वह नाचता है), ११—सिक् का उदाहरण—सिक्वति=सिक्वइ (वह सीता है) यहां पर शक् आदि धातुओं के अन्त्य वर्ण को द्वित्व किया गया है।

६०२—स्फुटि और चलि धातुओं के अन्त्यवर्ण को द्वित्व विकल्प से होता है। जैसे १—स्फुटति=फुटइ, फुडइ (वह विकसित होता है), २—चलति=चल्लइ, चलइ (वह चलता है) यहां पर टकार और लकार को विकल्प से द्वित्व किया गया है।

६०३—प्र आदि उपसर्गों से परे यदि मीलि धातु हो तो उसके अन्तिम वर्ण को विकल्प से द्वित्व होता है। जैसे—१—प्रमीलति=पमिल्लइ, पमीलइ (वह संकोच करता है), २—निमीलति=निमिल्लइ, निमीलइ (वह आंख मूंदता है), ३—संमीलति=सम्मिल्लइ, सम्मीलइ (वह अच्छी तरह से मिलता है), ४—उन्मीलति=उम्मिल्लइ, उन्मीलइ (वह विकसित होता है) यहां पर लकार को द्वित्व किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रकार के “प्रादेः (प्र आदि उपसर्गों से परे)” ऐसा कहने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि—मीलति=मीलइ (वह मूंदता है) आदि शब्दों में प्र आदि उपसर्गों के अभाव में भी कहीं अन्तिम वर्ण द्वित्व न हो जाए, इस दृष्टि से सूत्रकार ने “प्रादेः” इस पद का उल्लेख किया है। प्र आदि उपसर्गों का यहां पर अभाव होने से अस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं हो सकी।

६०४—धातु के अन्तिम उवर्ण को ‘अव’ यह आदेश होता है। जैसे—न्हुङ् धातु का उदाहरण—१—निह्वते=निहवइ (वह अपलाप करता है), हु का उदाहरण—२—निजुहोति=निहवइ (वह हमेशा हवन करता है), च्युङ् का उदाहरण—३—च्यवते=चवइ (वह मरता है), रु का उदाहरण—४—रोति=रवइ (वह रोता है), कु का उदाहरण—५—कौति=कवइ (वह शब्द करता है), षू धातु का उदाहरण—६—सुवति=सवइ (वह प्रेरणा करता है), ७ प्रसुवति=पसवइ (वह ज्यादा प्रेरणा करता है) यहां पर न्हुङ् आदि धातुओं के उकार को अव आदेश किया गया है।

६०५—धातु के अन्तिम ऋवर्ण को ‘अर’ यह आदेश होता है। जैसे—१—करोति=करइ (वह करता है), २—धरति=धरइ (वह धारण करता है), ३—अ्रियते=मरइ (वह प्राण त्यागता है), ४—वृणोति=वरइ (वह पसंद करता है, वह सगाई करता है), ५—सरति=सरइ (वह सरकता है), ६—हरति=हरइ (वह हरण करता है), ७—तरति=तरइ (वह तरता है), ८—जीयंते=जरइ (वह बूढ़ा होता है) यहां पर ऋकार तथा ॠकार को ‘अर’ यह आदेश किया गया है।

६०६—वृष् जैसी धातुओं के ऋवर्ण को ‘अरि’ यह आदेश होता है। जैसे—१—वर्षति=वरिसइ (वह वरसता है), २—कर्षति=करिसइ (खींचता है), ३—मृषति=मरिसइ (वह सहन करता है), ४—हृष्यति=हरिसइ (वह प्रसन्न होता है) यहां पर ऋकार को ‘अरि’ यह आदेश किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि “यह धातु वृष् जैसी है” इस बात का बोध कैसे हो सकेगा? उत्तर में निवेदन है कि जिन धातुओं की ऋ के स्थान में ‘अरि’ यह आदेश किया गया दिखाई देता हो उन को वृषादि धातु समझ लेना चाहिए।

६०७—रुष् जैसी धातुओं के स्वर को दीर्घ हो जाता है। जैसे—१—रुष्यति=रूसइ (वह रुष्ट होता है), २—तुष्यति=तूसइ (वह प्रसन्न होता है), ३—शुष्यति=सूसइ (वह सूखता है), ४—दुष्यति=दूसइ (वह दूषित होता है), ५—पुष्यति=पूसइ (वह पुष्ट होता है), ६—शेषति=सीसइ (वह

शेष रहता है, वह हिंसा करता है) इत्यादि धातुओं के स्वरों को दीर्घ किया गया है।

६०८—यदि कित् (जिस में ककार इत् हो) और डित् (जिस में डकार इत् हो) प्रत्यय परे हो तो धातु के इवर्ण और उवर्ण को गुण (इकार को एकार और उकार को ओकार) हो जाता है। जैसे—
१—जित्वा=जेऊण (जीत करके), २—नीत्वा=नेऊण (ले जा करके), ३—नयति=नेइ (वह ले जाता है), ४—नयन्ति=नेन्ति (वे ले जाते हैं), ५—उड्डीयते=उड्डेइ (वह आकाश में गमन करता है, वह उड़ता है), ६—उड्डीयन्ते=उड्डेन्ति (वे उड़ते हैं), ७—मुश्त्वा=मोत्तूण (छूट कर), ८—श्रुत्वा=सोऊण (सुन कर के) यहां पर इवर्ण और उवर्ण को गुण किया गया है। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर इवर्ण को गुण नहीं भी होता, जैसे—१—नीतः=नीओ (ले जाया गया), २—उड्डीनः=उड्डीणो (उडा हुआ) यहां पर बहुलता के कारण इवर्ण को गुण नहीं हो सका।

६०९—धातुओं के स्वरों के स्थान में अन्य (दूसरे) स्वर बहुलता से हो जाते हैं। जैसे—१—भवति=हवइ, हिवइ (वह होता है), २—चिनोति=चिणइ, चुणइ (वह इकट्ठा करता है), ३—श्रद्धानम्=सद्हणं, सद्हाणं (श्रद्धा), ४—धावति=धावइ, धुवइ (वह दौड़ता है), ५—रोदति=रुवइ, रोवइ (वह रोता है) यहां पर स्वरों के स्थान में अन्य (दूसरे) स्वर बहुलता से किए गए हैं। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर स्वरों के स्थान में अन्य स्वर नित्य होते हैं। जैसे—१—ददाति=देइ (वह देता है), २—लाति=लेइ (वह ग्रहण करता है), ३—विजहाति=विहेइ (वह विशिष्ट त्याग करता है), ४—नश्यति=नासइ (वह नष्ट होता है) यहां पर स्वरों के स्थान में दूसरे स्वर नित्यरूप से किए गए हैं।
आर्ष प्राकृत में—ब्रवीमि इस क्रियापद का बेमि (मैं कहता हूं) ऐसा रूप बनता है। यहां पर ३ सूत्र से ब्रूधातु के ऊकार के स्थान में एकार किया गया है।

६१०—व्यञ्जनान्त धातु के अन्त में अकार का आगम होता है। जैसे—१—भ्रमति=भमइ (वह भ्रमण करता है), २—हसति=हसइ (वह हंसता है), ३—करोति=कुणइ (वह करता है), ४—चुम्बति=चुम्बइ (वह चुम्बन लेता है), ५—भणति=भणइ (वह कहता है), ६—उपशाम्यति=उवसमइ (वह शान्ति करता है), ७—प्राप्नोति=पावइ (वह प्राप्त करता है), ८—सिञ्चति=सिञ्चइ (वह सिञ्चन करता है), ९—रुणद्धि=रुन्धइ (वह रोकता है), १०—मुष्णाति=मुसइ (वह चोरी करता है), ११—हरति=हरइ (वह हरण करता है), १२—करोति=करइ (वह करता है) यहां पर भ्रम् आदि धातुओं के अन्त में अकार का आगम किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि जैसे संस्कृत-भाषा में धातुओं से शप् आदि प्रत्ययों का विधान देखने में आता है, वैसे प्राकृत-भाषा में प्रायः शप् आदि प्रत्ययों का प्रयोग नहीं होता है।

६११—अकारान्त धातु को छोड़कर अवशिष्ट-स्वरान्त (जिसके अन्त में शेष स्वर ह) धातुओं के अन्त में विकल्प से अकार का आगम होता है। जैसे—१—पाति=पाअइ, पाइ (वह रक्षा करता है), २—दधाति=धाअइ, धाइ (वह धारण करता है), ३—याति=जाअइ, जाइ (वह जाता है), ४—ध्यायति=भाअइ, भाइ (वह चिन्तन करता है), ५—जृम्भते=जम्भाअइ, जम्भाइ (वह जंभाई लेता है), ६—उड्वाति=उव्वाअइ, उव्वाइ (वह ऊपर जाता है), ७—म्लायति=मिलाअइ, मिलाइ (वह उदास होता है), ८—विक्रीणाति=विकेअइ, विकेइ (वह बेचता है), ९—भूत्वा=होऊण, होऊण (हो करके), यहां पर अकारान्त से भिन्न स्वरान्त धातुओं के अन्त में विकल्प से अकार का आगम किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रकार ने “अनतः (अकारान्त को छोड़कर)” यह

क्यों कहा ? उत्तर में निवेदन है कि—१—चिकित्सति=चिइच्छइ (वह चिकित्सा करता है), २—जुगुप्सति=दुगुच्छइ (वह निन्दा करता है), यहां चिइच्छ तथा दुगुच्छ इन अकारान्त धातुओं से अकारागम न हो जाए, इस विचार से सूत्रकार ने “अनतः” इस पद का उल्लेख किया है।

६१२—चि, जि, श्रु, हु, स्तु, लू, पू और धून् इन धातुओं के अन्त में णकार का आगम होता है और इन धातुओं का स्वर ह्रस्व हो जाता है। चि धातु का उदाहरण—चिनोति=चिणइ (वह इकट्ठा करता है), जि धातु का उदाहरण—जयति=जिणइ (वह जय प्राप्त करता है), ध्रु धातु का उदाहरण—शृणोति=सुणइ (वह सुनता है), हु धातु का उदाहरण—जुहोति=दुणइ (वह हवन करता है), स्तु का उदाहरण—स्तौति=थुणइ (वह तारीफ करता है), लू का उदाहरण—लुनाति=लुणइ (वह खेदन करता है), पू का उदाहरण—पुनाति=पुणइ (वह पवित्र करता है), धून् का उदाहरण—धुनोति=धुणइ (वह धुनता है, कांपता है), यहां पर चि आदि धातुओं के अन्त में णकार का आगम किया गया है और स्वर को ह्रस्व बनाया गया है। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर णकार का आगम विकल्प से भी होता है। जैसे—१—उच्चिनोति=उच्चिणइ, उच्चेइ [वह (फूलों का) त्रोटन-तोड़ना करता है], २—जित्वा=जेऊण, जिणिऊण (जीत कर), ३—जयति=जयइ, जिणइ (वह जीतता है), ४—श्रत्वा=सोऊण, सुणिऊण (सुन करके) यहां पर णकार का आगम विकल्प से किया गया है।

★ अथ कर्मभाव-प्रकरणम् ★

६१३—न वा कर्म-भावे व्वः क्यस्य च लुक् । ८ । ४ । २४२ । च्यादीनां कर्मणि भावे च वर्तमानानामन्ते द्विरुक्तो वकारागमो वा भवति, तत्संनियोगे च क्यस्य लुक् । चिव्वइ, चिणिज्जइ । जिव्वइ, जिणिज्जइ । सुव्वइ, सुणिज्जइ । हुव्वइ, हुणिज्जइ । थुव्वइ, थुणिज्जइ । लुव्वइ, लुणिज्जइ । पुव्वइ, पुणिज्जइ । धुव्वइ, धुणिज्जइ । एवं भविष्यति । चिव्विहिइ इत्यादि ।

६१४—म्मइचेः । ८ । ४ । २४३ । चिगः कर्मणि भावे च अन्ते संयुक्तो मो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । चिम्मइ, चिव्वइ, चिणिज्जइ । भविष्यति । चिम्मिहिइ, चिव्विहिइ, चिणिहिइ ।

६१५—हन्खनोऽन्त्यस्य । ८ । ४ । २४४ । अनयोः कर्मभावेऽन्त्यस्य द्विरुक्तो मो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । हम्मइ, हणिज्जइ । खम्मइ, खणिज्जइ । भविष्यति । हम्मिहिइ, हणिहिइ । खम्मिहिइ, खणिहिइ । बहुलाधिकारादन्तेः कर्तर्यपि । हम्मइ, हन्तीत्यर्थः । कचिन्न भवति । हन्तव्वं । हन्तूण । हम्नो ।

६१६—भ्भो दुह-लिह-वह-रुधामुच्चातः । ८ । ४ । २४५ । दुहादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो भो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्, वहेरकारस्य च उकारः । दुब्भइ, दुहिज्जइ । लिब्भइ, लिहिज्जइ । वुब्भइ, वहिज्जइ । रुब्भइ, रुन्धिज्जइ । भविष्यति । दुब्भिहिइ, दुहिहिइ इत्यादि ।

६१७—दहो भूभः । ८ । ४ । २४६ । दहोऽन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो भो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । डज्भइ, डहिज्जइ । भविष्यति । डज्भिहिइ, डहिहिइ ।

६१८—बन्धो न्धः । ८ । ४ । २४७ । बन्धेर्धातोरन्त्यस्य न्ध इत्यवयवस्य कर्मभावे भूभो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । बज्भइ, बन्धिज्जइ । भविष्यति । बज्भिहिइ, बन्धिहिइ ।

६१९—समनूपाद्रुधेः । ८ । ४ । २४८ । समनूपेभ्यः परस्य रुन्धेरन्त्यस्य कर्मभावे भूभो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । संरुज्भइ, अगुरुज्भइ, उवरुज्भइ । पक्षे । संरुन्धिज्जइ, अगुरुन्धिज्जइ, उवरुन्धिज्जइ । भविष्यति । संरुज्भिहिइ, संरुन्धिहिइ इत्यादि ।

६२०—गमादीनां द्वित्वम् । ८ । ४ । २४९ । गमादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्वित्वं वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । गम् । गम्भइ, गमिज्जइ । हस् । हस्सइ, हसिज्जइ । भण् । भण्णइ, भणिज्जइ । छप् । छप्पइ, छुविज्जइ । रुद-नमोर्वः [४.२२६] इति कृतवकारादेशो रुदिरत्र पठ्यते । रुव् । रुव्वइ, रुविज्जइ । लभ् । लब्भइ, लहिज्जइ । कथ् । कथ्थइ, कहिज्जइ । भुज् । भुज्जइ, भुज्जिज्जइ । भविष्यति । गम्भिहिइ, गमिहिइ, इत्यादि ।

६२१—ह-कृ-तृ-ज्यामीरः । ८ । ४ । २५० । एषामन्त्यस्य ईर इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे च क्यस्य लुक् । हीरइ, हरिज्जइ । कीरइ, करिज्जइ । तीरइ, तरिज्जइ । जीरइ, जरिज्जइ ।

६२२—अर्जेविठप्पः । ८ । ४ । २५१ । अन्त्यस्येति निवृत्तम् । अर्जेविठप्प इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । विठप्पइ । पक्षे । विठविज्जइ, अज्जिज्जइ ।

६२३—ज्ञो णव्व-णज्जौ । ८ । ४ । २५२ । जानातेः कर्मभावे णव्व, णज्ज इत्यादेशो वा भवतः, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । णव्वइ, णज्जइ । पक्षे । जाणिज्जइ, मुणिज्जइ । म्ण-ज्ञोर्णः [२.४२] इति णादेशे तु णाइज्जइ । नञ्पूर्वकस्य—अणाइज्जइ ।

६२४—व्याहगेर्वाहिप्पः । ८ । ४ । २५३ । व्याहरतेः कर्मभावे वाहिप्प इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । वाहिप्पइ, वाहरिज्जइ ।

६२५—आरभेराठप्पः । ८ । ४ । २५४ । आङ्-पूर्वस्य रभेः कर्मभावे आठप्प इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । आठप्पइ । पक्षे । आठवीमइ ।

६२६—स्निह-सिच्चोः सिप्पः । ८ । ४ । २५५ । अनयोः कर्मभावे सिप्प इत्यादेशो भवति, क्यस्य च लुक् । सिप्पइ । स्निह्यते, सिच्यते वा ।

६२७—ग्रहेर्घेप्पः । ८ । ४ । २५६ । ग्रहेः कर्मभावे घेप्प इत्यादेशो वा भवति, क्यस्य च लुक् । घेप्पइ, गिण्हिज्जइ ।

६२८—स्पृशेच्छिप्पः । ८ । ४ । २५७ । स्पृशतेः कर्मभावे छिप्पादेशो वा भवति, क्यस्य च लुक् । छिप्पइ, छिविज्जइ ।

★ अथ भावकर्म-प्रकरणम् ★

संस्कृत-भाषायां त्रयो वाच्या भवन्ति—कर्तृवाच्यः, कर्मवाच्यः, भाववाच्यश्च । स-
कर्मक-धातूनां रूपाणि कर्मवाच्ये, कर्तृवाच्ये च भवन्ति, अकर्मकधातवस्तु कर्तृवाच्ये भाव-
वाच्ये चैव प्रयुज्यन्ते । कर्तृवाच्ये कर्ता मुख्यो भवति, क्रिया कर्तानुसारिणी ज्ञेया, कर्तरि प्र-
थमा, कर्मणि च द्वितीया विभक्तिर्बोद्धव्या । यथा—रामः शास्त्रं पठति । कर्मवाच्ये कर्मणो
मुख्यताऽवगन्तव्या । कर्तरि तृतीया, कर्मणि च प्रथमाविभक्तिर्जायते । तथा क्रिया कर्मानु-
सारिणी भवति । यथा—रामेण पुस्तकं पठ्यते । भाववाच्ये तु कर्तरि तृतीया-विभक्तिः प्र-
योज्या, कर्मणस्तत्राभाव एव भवति । क्रियायाञ्च प्रथमपुरुषस्यैकवचनमेव समुपलभ्यते ।
यथा—मनुष्यैः च्रियते । ६४१ सूत्रे भावकर्मणोर्विधिः निरूपितः । प्रस्तुत-प्रकरणेऽपि भाव-
कर्मणोः विधिविधानं निरूपयत्याचार्यः—

६१३—चोयते । चिञ्धातुः चयने । चि+क्य+ते । ९१३ सू० वैकल्पिके व्व इत्यागमे, क्यस्य
च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे चिच्चइ व्व इत्यागमाभावे, ९१२ सू० णकारागमे, ६४९ सू० क्यस्य
इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये चिणिज्जइ इति भवति । जोयते । जि
जये । जि+क्य+ते । पूर्ववदेव जिच्चइ व्व इत्यागमाभावे जिणिज्जइ इति साध्यम् । श्रूयते । श्रु
श्रवणे । श्रु+क्य+ते । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे सुच्चइ व्व इत्यागमाभावे सुणिज्जइ इति
भवति । एवमेव—हूयते । हुधातुः दानाऽदनयोः । हु+क्य+ते=हुच्चइ, हुणिज्जइ, स्तूयते । स्तु स्तवने ।
स्तु+क्य+ते । ३१६ सू० स्तस्य थकारे थुच्चइ, थुणिज्जइ, लूयते । लूञ् छेदने । लू+क्य+ते । प्रस्तुत-
सूत्रेण विकल्पेन व्व इत्यागमे, क्यस्य च लुकि, ८४ सू० संयोगे परे ल्हस्वे लुच्चइ व्वागमाभावे ९१२ सू०
णकारागमे, ऊकारस्य च उकारे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने प-
रेण संयोज्ये लुणिज्जइ इति भवति । एवमेव—पूयते । पूञ् पवने । पू+क्य+ते । पूर्ववदेव पुच्चइ व्वा-
गमाभावे पुणिज्जइ, धूयते । धूञ् कम्पने । धू+क्य+ते । पूर्ववदेव धुच्चइ, धुणिज्जइ इति भवति । एवं
भविष्यति । प्रस्तुतसूत्रेण यथा वर्तमानकाले व्वागमः, क्यस्य च लुग् विहितः, एवमेव भविष्यत्कालेऽपि
बोधव्यमिति भावः । यथा—चेष्यते । चिञ्धातुः चयने । चि+क्य+स्यते । प्रस्तुतसूत्रेण व्वागमे, क्य-
स्य च लुकि, ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हिप्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य स्थाने
इचादेशे चिच्चिहिइ इति भवति ।

६१४—चोयते । चिञ्धातुः चयने । चि+क्य+ते । ९१४ सू० वैकल्पिके म्म इत्यागमे, क्यस्य च
लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे चिच्चइ व्वागमाभावे ९१३ सूत्रतुल्यमेव चिच्चइ, व्वागमाभावे चि-
णिज्जइ इति भवति । प्रक्रिया ९१३ सूत्रे ज्ञेया । चेष्यते । चि+क्य+स्यते=चिम्म+स्यते । ६४६ सू०
अकारस्य इकारे, ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हिप्रयोगे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य इचादेशे चिच्चिहिइ म्मागमा-
भावे—९१३ सूत्रतुल्यमेव चिच्चिहिइ व्वागमाभावे ९१३ सू० णकारागमे चिणिहिइ इति भवति । ६४९

सूत्रे बहुलाधिकारात् क्यस्य वैकल्पिकत्वात् चिणिहिइ इति भवति । इत्यत्र क्यस्याभावो ज्ञेयः ।

६१५—ह्रन्यते । हन् + क्य + ते । ९१५ सू० नकारस्य वैकल्पिके म्म इत्यादेशे क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे हम्मइ म्मादेशाभावे हन् + क्य + ते इति स्थिते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे हणिज्जइ इति भवति । खन्यते । खन् खनने । खन् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण नकारस्य वैकल्पिके म्मादेशे, क्यस्य च लुकि खम्मइ म्मादेशाभावे पूर्ववदेव खणिज्जइ इति भवति । हनिष्यते । हन् + क्य + स्यते = हम्म + क्य + स्यते = हम्महिइ, हणिहिइ प्रक्रिया ९१४ सूत्रोक्तस्य चिम्महिइ, चिणिहिइ इत्यस्य प्रयोगद्वयस्य तुल्यैव ज्ञेया । एवमेव—खनिष्यते । खन् + क्य + स्यते = खम्महिइ, खणिहिइ एते रूपेऽपि साध्ये । बहुलाधिकारात् । प्रस्तुतसूत्रेण हन्धातोः कर्मभावेऽन्त्यस्य वर्णस्य म्मादेशो विहितः, परन्तु बहुलाधिकारात् हन्धातोः कर्तर्यपि म्मादेशो भवतीति भावः । यथा—हन्ति । हन् + तिव् । बाहुल्येन नकारस्य म्म इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे हम्मइ इति भवति । क्वचिन्न भवति । बहुलाधिकारात् कर्मभावेऽपि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—हन्तव्यम् । हन्तव्य + सि । बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे हन्तव्वं इति भवति । हत्वा । हन् + क्त्वा । बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ४१७ सू० क्तवः स्थाने तूण इत्यादेशे हन्तूण २७ सू० विकल्पेन अनुस्वारागमे हन्तूणं इत्यपि भवति । हतः । हन् + क्त-त । बहुलेन प्रस्तुतसूत्राप्रवृत्तौ संस्कृतनियमेन हत + सि इति जाते, १७७ सू० तकारलोपे, ४९१ सू० सेर्डीः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे हथो इति भवति ।

६१६—दुह्यते । दुह् + धातुः दोहने । दुह् + क्य + ते । ९१६ सू० विकल्पेन हकारस्य भ्भ इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे दुब्भइ भ्भ-भ इत्यादेशाभावे—६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये दुहिज्जइ इति भवति । लिह्यते । लिह् आस्वादाने । लिह् + क्य + ते । पूर्ववदेव लिब्भइ, लिहिज्जइ इति साध्यम् । एवमेव—उह्यते । वह् प्रापणे । वह् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण हकारस्य भ्भ इत्यादेशे, क्यस्य लुकि, वह् धातोरकारस्य च उकारे दुब्भइ भ्भ-भ इत्यादेशाभावे पूर्ववदेव वहिज्जइ इति भवति । रुध्यते । रुधिर् (रुध्) आवरणे । रुध् + क्य + ते । पूर्ववदेव रुब्भइ भ्भ इत्यादेशाभावे ८८९ सू० धकारस्य न्ध इत्यादेशे, क्यस्य इज्जादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये रुन्धिज्जइ इति भवति । भविष्यति । भविष्यत्-कालेऽपि भ्भ इत्यादेशो भवतीति भावः । यथा—घोक्ष्यते । दुह् + क्य + स्यते = दुब्भ + स्यते । ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हिइत्यस्यप्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य इचादेशे दुभिहिइ भ्भ इत्यादेशाभावे ६४९ सूत्रविहितक्यस्य वैकल्पिकत्वात् दुह् + हि + इ, इति स्थिते, ९१० सू० अकारस्यागमे, ६४६ सू० अकारस्य स्थाने इकारे इति दुहिहिइ भवति ।

६१७—दह्यते । दह् + धातुः दाहे । दह् + क्य + ते । २१८ सू० दकारस्य डकारे, ९१७ सू० हकारस्य वैकल्पिके भ्भ इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० प्रथम-भकारस्य जकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे डज्भइ भ्भ इत्यादेशाभावे ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे डहिज्जइ इति भवति । घक्ष्यते । दह् + क्य + स्यते = डज्भ + स्यते । ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हि-प्रयोगे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य स्थाने इचादेशे डज्भिहिइ भ्भ इत्यादेशाभावे डह् + हिइ इति स्थिते, ९१० सू० अकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे डहिहिइ इति भवति । ६४९ सूत्रविहितक्यस्य वैकल्पिकत्वादत्राभावो बोध्यः ।

६१८—बन्धते । बन्ध् बन्धने । बन्ध् + क्य + ते । ९१८ सू० विकल्पेन न्धस्य भ्भ इत्यादेशे, क्य-स्य च लुकि, ३६१ सू० प्रथमभकारस्य जकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे बज्भइ भ्भादेशाभावे ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे बन्धिज्जइ इति भवति । बन्धिष्यते । बन्ध् + स्यते = बज्भ + स्यते, ६५५ सू० हिप्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य इचादेशे बज्भिहिइ भ्भादेशाभावे ९१० सू० अकारस्यागमे, अकारस्य इकारे बन्धिहिइ इति भवति । ६४९ सूत्रविहितस्य क्यस्य वैकल्पिकत्वाच्च क्यप्रत्ययस्याभावो बोध्यः ।

६१९—संरुध्यते, अनुरुध्यते, उपरुध्यते । सम्पूर्वकः रुधिर (रुध्) सम्यग् आवरणो, अनुपूर्वकः रुधिरधातुः अनुरोधे, प्रार्थनायां वा, उपपूर्वकः रुधिरधातुः उपरोधे-विरोधे । संरुध् + क्य + ते, अनुरुध् + क्य + ते, उपरुध् + क्य + ते । २२८ सू० नकारस्य णकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१९ सू० धकारस्य वैकल्पिके भ्भ इत्यादेशे क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० प्रथमभकारस्य जकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे संरुज्भइ, अणुरुज्भइ, उपरुज्भइ इति भवति । पक्षे । भ्भादेशाभावे ८८९ सू० धकारस्य न्ध इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे संरुन्धिज्जइ, अणुरुन्धिज्जइ, उपरुन्धिज्जइ इति भवति । भविष्यति । भविष्यत्कालिक-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—संरो-त्स्यते । संरुध् + स्यते = संरुज्भ + स्यते । ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हिप्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य इचादेशे संरुज्भिहिइ भ्भादेशाभावे ८८९ सू० धकारस्य न्ध इत्यादेशे, अकारस्य इकारे संरुन्धिहिइ इति भवति । अत्रापि वैकल्पिकत्वात् ६४९ सूत्रेण क्य-प्रत्ययो नाभूद् ।

६२०—गम्यते । गम्लृ (गम्) गतौ । गम् + क्य + ते । ९२० सू० मकारस्य द्वित्वे, क्यस्य च लोपे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे गम्मइ द्वित्वाभावे ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे गमिज्जइ इति भवति । हस्यते । हस् हासे । हस् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण सकारस्य द्वित्वे क्यस्य च लोपे हस्सइ द्वित्वाभावे पूर्ववदेव हसिज्जइ इति भवति । भण्यते । भण् भणने । भण् + क्य + ते । पूर्ववदेव भण्णइ, भणिज्जइ इति साध्यम् । छुप्यते । छुप् स्पर्शे । छुप् + क्य + ते । पूर्ववदेव छुप्पइ द्वित्वाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे छुविज्जइ इति भवति । रुदनमोर्वः । ८९७ सूत्रेण रुद्धातोः दकारस्य वकारो भवति, ततः रुव् इति भवति, गमादिषु रुद्धातुरपि पठ्यते, अतोऽत्रापि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते । यथा—रुद्यते । रुद् रोदने । रुद् + क्य + ते, ८९७ सू० दकारस्य वकारे, पूर्ववदेव रुव्वइ द्वित्वाभावे रुविज्जइ इति भवति । लभ्यते । लभ् लाभे । लभ् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण भकारस्य वैकल्पिके द्वित्वे, क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे लब्भइ द्वित्वाभावे १८७ सू० भकारस्य हकारे लहिज्जइ । कथ्यते । कथ् कथने । कथ् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण थकारस्य द्वित्वे, क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे कत्थइ द्वित्वाभावे १८७ सू० थकारस्य हकारे कहिज्जइ इति भवति । भुज्यते । भुज् भोजने । भुज् + क्य + ते = भुज्जइ द्वित्वाभावे ७८१ सू० भुज्-धातोः स्थाने भुञ्ज इत्यादेशे, क्यस्य इज्जादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, पूर्ववदेव भुञ्जिज्जइ इति भवति । गन्त्यते । गम् + क्य + स्यते = गम्म + स्यते, ६५५ सू० हिप्रयोगे, ६४६ अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य इचादेशे गम्मिहिइ द्वित्वाभावे गम् + हि + इ इत्यत्र ९१० सू० अकारस्य आगमे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे गमिहिइ इति भवति । वैकल्पिकत्वाच्च ६४९ सूत्रेण क्यप्रत्ययाभावो बोध्यः ।

६२१—ह्रीयते । ह्रन् हरणे । ह्र् + क्य + ते । ९२१ सू० ऋवर्णस्य विकल्पेन ईर इत्यादेशे, क्य-स्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे हीरइ आदेशाभावे ९०५ सू० ऋवर्णस्य अर इत्यादेशे, ६४९

सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये हरिज्जइ इति भवति । एवमेव—क्रियते । डुकृत् (कृ) करणे । कृ+क्य+ते=कीरइ, करिज्जइ, तीर्यते । तु तरणे । तु+क्य+ते=तीरइ, तरिज्जइ, जीर्यते । जृप् (जृ) वयोहानौ । जृ+क्य+ते=जीरइ, जरिज्जइ इति साध्यम् ।

६२२—अन्त्यस्येति निवृत्तम् । ८८३ सूत्रतः 'अन्त्यस्य' इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिरायाति परन्तु ९२२ सूत्रे तस्य निवृत्तिर्जातेति भावः । अज्यते । अर्ज् उपार्जने । अर्ज्+क्य+ते । ९२२ सू० अर्ज्-धातोः स्थाने विकल्पेन विठप्प इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे विठप्पइ आदेशाभावपक्षे ७७९ सू० अर्ज्-धातोः वैकल्पिके विठव इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य इज्जादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे विठविज्जइ विठवादेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, क्यस्य इज्जादेशे अज्जिज्जइ इति भवति ।

६२३—ज्ञायते । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा+क्य+ते । ९२३ सू० ज्ञाधातोः स्थाने विकल्पेन णव, णज्ज इत्यादेशौ जातौ, क्यस्य च लुगभवद्, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे णवइ, णज्जइ आदेशाभावे ६७८ सू० ज्ञाधातोः जाण, मुण इत्यादेशौ, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्जादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे जाणिज्जइ, मुणिज्जइ बहुलाधिकारात् ६७८ सूत्रस्याप्रवृत्तौ ३१३ सू० ज्ञस्य स्थाने णकारादेशे णाइज्जइ, न ज्ञायते इति नञ्पूर्वकस्य तु अणाइज्जइ इति भवति । अत्र ५ सू० सन्धेरभावो बोध्यः ।

६२४—व्याह्रियते । वि-आङ्-पूर्वकः ह्धातुः व्याहरणे—कथने । व्याहृ+क्य+ते । ९२४ सू० व्याहृधातोः वैकल्पिके वाहिप्प इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वाहिप्पइ आदेशाभावे ३४९ सू० यकारलोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य ऋर इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे बाह्रिज्जइ इति भवति ।

६२५—आरभ्यते । आङ्पूर्वकः रभ्-धातुः आरम्भे । आरभ्+क्य+ते । इत्यत्र ९२५ सू० आरभ्-धातोः स्थाने विकल्पेन आढप्प इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे आढप्पइ आदेशाभावे ८२६ सू० रभ्धातोः स्थाने ढव इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य ईअ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, पूर्ववदेव आढवीअइ इति भवति ।

६२६—स्निह्यते, सिच्यते । स्निह् स्नेहे, सिच् सिचने । स्निह्+क्य+ते, सिच्+क्य+ते । ९२६ सू० स्नेह्-सिचोः स्थाने क्रमशः सिप्प इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे सिप्पइ इति भवति ।

६२७—ग्रह्यते । ग्रह् उपादाने । ग्रह्+क्य+ते । ९२७ सू० ग्रह्-धातोः विकल्पेन घेप्प इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे घेप्पइ आदेशाभावे ८८० सू० ग्रह्-धातोः स्थाने गेण्ह इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये गिणिह्ज्जइ इति भवति ।

६२८—स्पृश्यते । स्पृश् स्पर्शे । स्पृश्+क्य+ते । ९२८ सू० स्पृश्-धातोः विकल्पेन छिप्प इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे छिप्पइ आदेशाभावे ८५३ सू० स्पृश्-धातोः स्थाने छिव इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे छिविज्जइ इति भवति ।

★ अथ कर्मवाच्य और भाववाच्य से सम्बन्धित प्रकरण ★

संस्कृतभाषा के समान प्राकृतभाषा में भी कर्तृ, कर्म और भाव ये तीन वाच्य उपबन्ध होते हैं, इनकी व्याख्या पीछे ६४१ वें सूत्र में की जा चुकी है । प्रस्तुत प्रकरण में भी

सूत्रकार कर्मवाच्य और भाववाच्य के विधिविधान का प्रसंगोपात्त कुछ निर्देश कर रहे हैं—

६१३—यदि ६१२ सूत्र में पठित चि आदि धातु कर्मवाच्य तथा भाववाच्य में विद्यमान हों तो उनके अन्त में द्विरुक्त (द्वित्व) वकार का आगम विकल्प से होता है और उस (व्) का संनियोग (सामीप्य) होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१—चीयते=चिव्वइ, चिणिज्जइ (उस से इकट्ठा किया जाता है), २—जीयते=जिव्वइ, जिणिज्जइ (उस से जीता जाता है), ३—भूयते=सुव्वइ, सुणिज्जइ (उस से मुना जाता है), ४—हूयते=हुव्वइ, हुणिज्जइ (उस से हवन किया जाता है), ५—स्तूयते=थुव्वइ, थुणिज्जइ (उस से स्तुति की जाती है), ६—लूयते=लुव्वइ, लुणिज्जइ (उस से काटा जाता है), ७—पूयते=पुव्वइ, पुणिज्जइ (उस से पवित्र किया जाता है), ८—धूयते=धुव्वइ, धुणिज्जइ (उस से धुना जाता है)। यहां पर चि आदि धातुओं के अन्त में 'व्' का वैकल्पिक आगम किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार भविष्यत्काल-बोधक प्रत्यय पर होने पर भी 'व्' का आगम किया जाता है। भाव यह है कि प्रस्तुत सूत्र द्वारा—चिव्वइ आदि प्रयोगों में जैसे वर्तमान-काल-बोधक प्रत्यय पर होने पर 'व्' का आगम किया गया है, वैसे भविष्यत् कालिक प्रत्यय के आगे होने पर भी व् का आगम किया जा सकता है। जैसे—चेष्यते=चिव्विहिइ (उस से इकट्ठा किया जायगा) यहां पर भविष्यत् कालिक प्रत्यय के पर होने पर भी व् का आगम किया गया है।

६१४—भावकर्म (भाववाच्य तथा कर्मवाच्य) के चिग् (चि) धातु के अन्त में संयुक्त म (म्) का आगम विकल्प से होता है, और उस म् का संनियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—चीयते=चिम्मइ, चिव्वइ, चिणिज्जइ (उससे इकट्ठा किया जाता है), भविष्यत्-काल-बोधक प्रत्यय पर होने पर—चेष्यते=चिम्मिहिइ, चिव्विहिइ, चिणिहिइ (उस से इकट्ठा किया जायगा) ऐसे रूप बनते हैं।

६१५—भावकर्म में विद्यमान हन् और खन् इन धातुओं के अन्त्य वर्ण को द्विरुक्त (द्वित्व) मकारादेश विकल्प से होता है, और इसका संनियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१—हन्यते=हम्मइ, हणिज्जइ (वह मारा जाता है), २—खन्यते=खम्मइ, खणिज्जइ (वह खोदा जाता है), भविष्यत्कालीन प्रत्यय आगे होने पर—१—हनिष्यते=हम्मिहिइ, हणिहिइ (वह मारा जायगा), २—खनिष्यते=खम्मिहिइ, खणिहिइ (वह खोदा जावेगा), ऐसे रूप बनते हैं। यहां पर भावकर्म में हन् और खन् धातु के अन्तिम वर्ण को 'म्म' का विकल्प से आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि बहुलाधिकार के कारण कर्ता में भी इन धातुओं के अन्तिम वर्ण को 'म्म' का आदेश हो जाता है। जैसे—हन्ति=हम्मइ (वह मारता है), यहां पर कर्ता में भी 'म्म' का आदेश कर दिया गया है। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर भावकर्म में भी 'म्म' का आदेश नहीं होता है। जैसे—१—हन्तव्यम्=हन्तव्वं (मारना चाहिए), २—हत्त्वा=हन्तूण (मार करके), ३—हतः=हयो (मारा हुआ), यहां पर भावकर्म में भी अन्त्यवर्ण को 'म्म' का आदेश नहीं हो सका।

६१६—कर्मभाव (कर्मवाच्य तथा भाववाच्य) में दुह्, लिह्, वह् और रुध् इन धातुओं के अन्त्य वर्ण को विकल्प से द्विरुक्त (द्वित्व) भकारादेश होता है और उसका संनियोग (सामीप्य) होने पर क्यप्रत्यय का लोप तथा वह् धातु के अकार को उकारादेश हो जाता है। जैसे—१—दुह्यते=दुब्भइ, दुहिज्जइ (वह दूहा जाता है), २—लिह्यते=लिब्भइ, लिहिज्जइ (वह चाटा जाता है), ३—उह्यते=वुब्भइ, वहिज्जइ (वह उठाया जाता है), ४—रुध्यते=रुब्भइ, रुन्धिज्जइ (वह रोका जाता है), भविष्यत्-

कालिक प्रत्यय परे होने पर—**धक्ष्यते**=दुष्मिहिइ, दुहिहिइ (वह दूहा जायगा) इत्यादि प्रयोगों में वर्तमानकालिक और भविष्यत्कालीन प्रत्यय परे रहने पर 'भूभ' यह आदेश विकल्प से किया गया है।

६१७—**कर्मभाव** में दह्, धातु के अन्तिम वर्ण को द्विक्त(द्वित्व)भकारादेश विकल्प से होता है और उसके संनियोग में क्य का लोप होता है। जैसे—**बह्यते**=डज्भइ, डहिज्भइ (वह जलाया जाता है), **भविष्यत्कालीन** प्रत्यय परे होने पर—**धक्ष्यते**=डज्मिहिइ, डहिमिहिइ (वह जलाया जायगा) ऐसा रूप बनता है। यहां पर दह्, धातु के हकार को 'भूभ' यह आदेश करके क्य का लोप किया गया है।

६१८—**कर्मभाव** (कर्मवाच्य तथा भाववाच्य) में बन्ध् धातु के 'न्ध' इस अवयव के स्थान में विकल्प से 'भूभ' यह आदेश होता है और उसका संनियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप किया जाता है। जैसे—**बध्यते**=बज्भइ, बन्धिज्भइ (वह बांधा जाता है), **भविष्यत्कालीन** प्रत्यय के परे होने पर—**बन्धिष्यते**=बज्मिहिइ, बन्धिमिहिइ (वह बांधा जायगा) ऐसा रूप बनता है। यहां पर वर्तमानकालिक तथा भविष्यत्कालिक प्रत्यय परे होने बन्ध्धातु के 'न्ध' का 'भूभ' यह आदेश किया गया है।

६१९—**कर्मभाव** में सम्, अनु और उप् इन उपसर्गों से आगे यदि रुधिरधातु हो तो इसके अन्तिम वर्ण को 'भूभ' यह आदेश विकल्प से होता है, और इस आदेश की अवस्थिति में क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१—**संरुध्यते**=संरुज्भइ (वह रोका जाता है), २—**अनुरुध्यते**=अरुज्भइ (अनुरोध किया जाता है), ३—**उपरुध्यते**=उवरुज्भइ (वह रोका जाता है), जहां पर प्रस्तुत सूत्र का कार्य नहीं हुआ, वहां पर क्रमशः **संरुन्धिज्भइ**, **अरुन्धिज्भइ**, **उवरुन्धिज्भइ** ये रूप बनते हैं। **भविष्यत्कालीन** प्रत्यय परे रहने पर—१—**संरोत्स्यते**=संरुज्मिहिइ आदेश के अभावपक्ष में—**संरुन्धिहिइ** (रोका जायगा) इत्यादि रूप बन जाते हैं। यहां पर वर्तमान तथा भविष्यत्काल-बोधक प्रत्यय के परे होने पर रुधिरधातु के अन्त्य वर्ण को 'भूभ' यह आदेश करके क्य का लोप किया गया है।

६२०—**कर्मभाव** में गम् आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को विकल्प से द्वित्व होता है और उस का संनियोग होने पर क्य का लोप होता है। जैसे—**गम् धातु का उदाहरण**—१—**गम्यते**=गम्मइ, गमिज्भइ (उससे जाया जाता है), **हस् का उदाहरण**—२—**हस्यते**=हस्सइ, हसिज्भइ (उस से हंसा जाता है), **भण् धातु का उदाहरण**—३—**भण्यते**=भण्णइ, भणिज्भइ (उससे कहा जाता है), **छुप् धातु का उदाहरण**—४—**छुप्यते**=छुप्पइ, छुपिज्भइ (उससे स्पर्श किया जाता है), **वृत्तिकार फरमाते हैं कि गमादिगण में रुद् धातु का भी पाठ है, परन्तु ८९७ सूत्र से दकार के स्थान में वकारादेश कर लेने के अनन्तर जब उसका रुव् यह रूप बनता है तब उस का यहां पर ग्रहण किया जाता है।** जैसे—५—**रुध्यते**=रुव्वइ, रुविज्भइ (उस से रोया जाता है), **लभ् का उदाहरण**—६—**लभ्यते**=लव्वइ, लहिज्भइ (उससे प्राप्त किया जाता है), **कथ् का उदाहरण**—७—**कथ्यते**=कत्थइ, कहिज्भइ (उससे कहा जाता है), **भुज् का उदाहरण**—८—**भुज्यते**=भुज्जइ, भुज्जिज्भइ (उस से खाया जाता है), **भविष्यत्कालीन** प्रत्यय के परे रहने पर—**गन्त्यते**=गम्मिहिइ, गमिहिइ (उस से जाया जायगा) इत्यादि रूप बन जाते हैं। यहां पर गम् आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को विकल्प से द्वित्व करके क्य का लोप किया गया है।

६२१—**ह्, कृ, तु और ज्** इन धातुओं के अन्त्य वर्ण को विकल्प से 'ईर' यह आदेश होता है, और इस का संनियोग होने पर क्य प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१—**ह्रीयते**=हीरइ, हरिज्भइ (उस से चुराया जाता है), २—**क्रियते**=कीरइ, करिज्भइ (उससे किया जाता है), ३—**तीर्यते**=तीरइ, तरिज्भइ (उस से तैरा जाता है), ४—**जीर्यते**=जीरइ, जरिज्भइ (उस से जीर्ण हुआ जाता है),

यहाँ पर भाव-कर्म में ह्र आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को 'ईर' यह आदेश करके क्य प्रत्यय का लोप किया गया है।

६२२—वृत्तिकार फरमाते हैं कि यहां “अन्त्यवर्ण के स्थान में” इस अनुवृत्ति की निवृत्ति हो जाती है। ८८३ सूत्र से अन्त्यस्य इस पद की अनुवृत्ति ग्रहण की जा रही थी, किन्तु अब आगे उसकी निवृत्ति समझनी चाहिए। अर्जि धातु के स्थान में 'विढप्' यह आदेश विकल्प से होता है, और उसकी अवस्थिति में क्य प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—अज्यते=विढप्इ, आदेश के अभावपक्ष में—विढविज्जइ, अज्जिज्जइ (उससे पैदा किया जाता है) ऐसे रूप बनते हैं।

६२३—कर्मभाव में ज्ञा धातु के स्थान में णव और णज्ज ये दो आदेश विकल्प से होते हैं, इन के संनियोग में क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—ज्ञायते=णवइ, णज्जइ आदेश के अभावपक्ष में—जाणिज्जइ, मुणिज्जइ, ३१३ सूत्र द्वारा ज्ञ के स्थान में 'ण' यह आदेश हो जाने पर—णाइज्जइ (उस से जाना जाता है) यह रूप बनता है। यदि ज्ञा धातु से पूर्व नञ् का प्रयोग हो तो न ज्ञायते=अणाइज्जइ (उस से जाना नहीं जाता है) यह रूप हो जाता है।

६२४—कर्मभाव में वि और आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक ह्र धातु के स्थान में बाहिप् यह आदेश विकल्प से होता है और इसका संनियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—व्याह्रियते=बाहिप्इ, आदेश के अभावपक्ष में—बाहरिज्जइ (उस से कहा जाता है) यह रूप बनता है।

६२५—कर्मभाव में आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक रभि धातु के स्थान में 'आढप्' यह आदेश विकल्प से होता है और उसका सामीप्य होने पर क्य-प्रत्यय का लोप होता है। जैसे—आरभ्यते=आढप्इ, आदेश के अभावपक्ष में—आढवीअइ (उस से आरम्भ किया जाता है) ऐसा रूप बनता है।

६२६—कर्मभाव में स्निह् और सिच् इन धातुओं के स्थान में सिप्प यह आदेश होता है और इसका संनियोग होने पर क्यप्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१ स्निह्यते=सिप्पइ (उस से स्नेह किया जाता है), २ सिच्यते=सिप्पइ (उस से सींचा जाता है), यहां पर कर्मभाव में स्निह् और सिच् इन धातुओं को सिप्प यह आदेश किया गया है।

६२७—कर्मभाव में ग्रह् धातु के स्थान में 'घेप्प' यह आदेश विकल्प से होता है और क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—गृह्यते=घेप्पइ आदेश के अभावपक्ष में—गिण्हिज्जइ (उस से ग्रहण किया जाता है) यह रूप बनता है।

६२८—कर्मभाव में स्पृशिधातु के स्थान में छिप्प यह आदेश विकल्प से किया जाता है, और क्य-प्रत्यय का लोप होता है। जैसे—स्पृश्यते=छिप्पइ आदेश के अभावपक्ष में—छिविज्जइ (उस से स्पर्श किया जाता है) ऐसा रूप होता है।

★ अथ निपात-प्रकरणम् ★

६२९—क्तेनाऽऽप्फुण्णादयः। ८। ४। २५८। अप्फुण्णादयः शब्दा आक्रमि-प्रभृतीनां धातूनां स्थाने क्तेन सह वा निपात्यन्ते। अप्फुण्णो, आक्रान्तः। उक्कोसं, उत्कृष्टम्। फुडं, स्पष्टम्। बोलीणो, अतिक्रान्तः। वोसट्टो, विकसितः। निसुट्टो, निपातितः। लुगो, रुग्णः। ल्हिक्को, नष्टः। पम्हुट्ठो, प्रमूढः प्रमुषितो वा। विढत्तं, अर्जितम्। छित्तं, स्पृष्टम्। निमिअं, स्थापितम्। चक्खिअं, आस्वादितम्। लुअं, लूनम्। जढं, त्यक्तम्। भोसिअं, क्षिप्तम्। निच्छूढं, उद्धृतम्।

पल्हत्थं पलोद्दं च पर्यस्तम् । होसमणं, हेषितम् । इत्यादि ।

★ अथ निपातानां प्रकरणम् ★

प्रकृति-प्रत्यय-विभागमन्तरं विनैव सिद्धरूपस्य कथनं निपातः । निपाते प्रकृति-प्रत्यययोर्विभागो न प्रदर्श्यते, इति भावः । अथवा निपतति उच्चावचेष्वर्थेष्विति निपातः ।

४४५ सूत्रे निपाताः निरूपिताः । प्रस्तुत-सूत्रेऽपि सूत्रकारेण निपाताः निरूप्यन्ते—

६२६—१—आक्रान्तः । आङ्पूर्वकः क्रमुधातुः कान्तौ । आक्रम् + क्त (त) । संस्कृतनियमेन आक्रान्त + सि इति जाते । ९२९ सू० आक्रान्तस्य अण्फुण्ण इति निपात्यते, सि-प्रत्यये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे अण्फुण्णो* इति भवति । २—उत्कृष्टम् । उत्पूर्वकः कृष्धातुः कर्षणे । उत्कृष् + क्त, संस्कृतभाषा-नियमेन-उत्कृष्ट + सि इति जाते । प्रस्तुतसूत्रेण उत्कृष्टस्य उक्कोस इति निपातिते, सि-प्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे उक्कोसं इति भवति । एवमेव—३—स्पष्टम् । स्पृश् बाधन-स्पर्शयोः । स्पृश् + क्त । संस्कृतनियमेन स्पष्ट + सि, इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण स्पष्ट-शब्दस्य फुड इति निपात्यते, पूर्ववदेव फुडं इति भवति । ४—अतिक्रान्तः । अतिक्रमु कान्तौ । अतिक्रम् + क्त । संस्कृतभाषा-नियमेन अतिक्रान्त + सि इति जाते । अतिक्रान्तस्य वोलीण इति निपातिते, पूर्ववदेव बोलीणो । ५—विकसितः । विपूर्वक-कसधातुः विकासे । विकस् + क्त । संस्कृतभाषा-नियमेन विकसित + सि इति जाते । विकसितस्य वोसुट् इति निपातिते, पूर्ववदेव वोसट्ठो । ६—निपातितः । निपूर्वक-पत्धातुः निपतने । निपत् + क्त । संस्कृत-नियमेन निपातित + सि इति जाते । निपातितस्य निसुट् इति निपातिते, पूर्ववदेव निसुट्ठो । ७—रुग्णः । रुज् रोगे । रुज् + क्त । संस्कृत-नियमेन रुग्ण + सि इति जाते । रुग्णस्य लुग्ग इति निपातिते, पूर्ववदेव लुग्गो, ८—नष्टः । नश् नाशे । नश् + क्त । संस्कृत-नियमेन नष्ट + सि इति जाते । नष्टस्य लिहक्क इति निपातिते पूर्ववदेव लिहक्को इति भवति । ९—प्रमृष्टः । प्रपूर्वकः मृज् शुद्धौ । प्रमृज् + क्त । संस्कृत-नियमेन प्रमृष्ट + सि इति जाते, प्रमृष्टस्य पम्हुट्ठ इति निपातिते, पूर्ववदेव पम्हुट्ठो, १०—प्रमुषितः । प्रपूर्वको मुष्धातुः चौर्ये । प्रमुष् + क्त । संस्कृत-नियमेन प्रमुषित + सि इति जाते, प्रमुषितस्य पम्हुट्ठ इति निपात्यते, पूर्ववदेव पम्हुट्ठो, ११—अजितम् । अर्ज् उपाजने । अर्ज् + क्त । संस्कृत-नियमेन अजित + सि इति जाते, अजितस्य विडत्त इति निपातिते, पूर्ववदेव सेर्मकारे, मकारस्यानुस्वारे विडत्तं, १२—स्पृष्टम् । स्पृश् स्पर्शे । स्पृश् + क्त । संस्कृत-नियमेन स्पृष्ट + सि इति जाते, स्पृष्टस्य छित्त इति निपातिते, पूर्ववदेव छित्तं, १३—स्थापितम् । स्था-स्था गतिनिवृत्तौ । स्था + णिप् + क्त । संस्कृत-नियमेन स्थापित + सि इति जाते, स्थापितस्य निमिअ इति निपातिते, पूर्ववदेव निमिअं, १४—आस्वादितम् । आङ्पूर्वकः स्वद् आस्वादने । आस्वद् + क्त । संस्कृत-नियमेन आस्वादित + सि इति जाते, आस्वादितस्य चक्खिअ इति निपातिते, पूर्ववदेव चक्खिअं इति भवति । १५—लूनम् । लूज् छेदने । लू + क्त, संस्कृत-नियमेन लून + सि इति जाते, लूनस्य लुअ इति निपातिते, पूर्ववदेव लुअं, १६—त्यक्तम् । त्यज् त्यागे । त्यज् + क्त । संस्कृत-नियमेन त्यक्त + सि इति जाते, त्यक्तस्य जड इति निपातिते, पूर्ववदेव जडं, १७—क्षिप्तम् । क्षिप् क्षेपे । क्षिप् + क्त । संस्कृत-नियमेन क्षिप्त + सि इति जाते, क्षिप्तस्य भोसिअ इति निपातिते, पूर्ववदेव भोसिअं, १८—उद्वृत्तम् । उत्पूर्वकः वृत्धातुः उद्वर्तने । उद्वृत् + क्त । संस्कृत-नियमेन उद्वृत्त + सि इति जाते । उद्वृत्तस्य निच्छूढ इति निपातिते, पूर्ववदेव निच्छूढं, १९—

*प्राकृतव्याकरणे निपाता अव्ययेषु न संगृह्यन्तेऽत्र सिप्रत्ययस्य लोपाभावो बोध्यः । एवमेवाग्रेऽप्युक्तम् ।

पर्यस्तम् । परिपूर्वकः असुधातुः क्षेपे । पर्यस् + क्त । संस्कृत-नियमेन पर्यस्त + सि इति जाते, पर्यस्तस्य पल्हत्थ, पलोट्ट इति निपात-द्वये जाते, पूर्ववदेव पल्हत्थं, पलोट्टं इति भवति । २०—हेषितम् । हेष्-धातुः अश्वरवे । हेष् + क्त । संस्कृत-नियमेन हेषित + सि इति जाते, हेषितस्य हीसमण इति निपातिते, पूर्ववदेव हीसमणं इति भवति ।

★ अथ निपात-प्रकरणम् ★

निपात शब्द से उन शब्दों का परिग्रहण किया जाता है जिन की उत्पत्ति के किसी नियम का पता न हो तथा जो व्याकरण शास्त्र के नियमोपनियमों से सिद्ध नहीं होते । ऐसे शब्दों का निर्देश पहले ४४५ वें सूत्र में किया जा चुका है । प्रस्तुत सूत्र में भी कुछ एक निपातों का निर्देश किया जा रहा है—

६२६—आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक क्रमि आदि धातुओं को क्त प्रत्यय के साथ ही अप्फुण्ण आदि आदेश निपात से ही हो जाते हैं । भाव यह है कि 'अप्फुण्ण' आदि शब्दों की रचना में व्याकरण के किसी सूत्र को लगाने की आवश्यकता नहीं है अर्थात् ये स्वतः सिद्ध होते हैं । जैसे—१—आक्रान्तः = अप्फुण्णो (दबाया हुआ), २—उत्कृष्टम् = उक्कोसं (अधिक से अधिक, महान), ३—स्पष्टम् = फुडं (व्यक्त, साफ), ४—अतिक्रान्तः = बोलीणो (व्यतीत हुआ), ५—विकसितः = वोसट्टो (खिला हुआ), ६—निपातितः = निसुट्टो (गिराया हुआ), ७—रुग्णः = लुग्गो (रोगी), ८—नष्टः = ल्हक्को (नाश को प्राप्त हुआ), ९—प्रमृष्टः अथवा प्रमुषितः = पम्हुट्टो (माँजा हुआ अथवा चोरी किया हुआ), पम्हुट्टो शब्द प्रमृष्ट और प्रमुषित दोनों शब्दों से निष्पन्न हो जाता है । १०—अजितम् = विढत्तं (कमाया हुआ), ११—स्पृष्टम् = छित्तं (छुआ हुआ), १२—स्थापितम् = निमिअं (रखा हुआ), १३—आस्वादितम् = च-विअं (चखा हुआ), १४—लूनम् = लुअं (काटा हुआ), १५—त्यक्तम् = जडं (छोड़ा हुआ), १६—अिप्तम् = भोसिअं (फेंका हुआ), १७—उद्धत्तम् = निच्छूडं (निकला हुआ), १८—पर्यस्तम् = पल्हत्थं और पलोट्टं (दूर रखा हुआ), फेंका हुआ), पर्यस्त शब्द के पल्हत्थ और पलोट्ट ये दो रूप बनते हैं । १९—हेषितम् = हीसमणं (खंखारा हुआ, घोड़े के शब्द जैसा किया हुआ), यहां पर 'अप्फुण्ण' आदि निपातों का वर्णन किया गया है । संस्कृतव्याकरण में निपातों को अव्यय मान कर जैसे उनसे सि आदि विभक्तियों का लोप किया जाता है, वैसी स्थिति प्राकृत-व्याकरण की नहीं है । क्योंकि प्राकृत-व्याकरण ४४६ वें सूत्र से लेकर ४८९ वें सूत्र तक ही अव्ययों का विधान करता है । ४४६ वें सूत्र में स्पष्ट लिखा है कि “इतः परं ये वक्ष्यन्ते आ पावसमाप्तेस्तेऽव्ययसंज्ञा ज्ञातव्याः ।” इस से स्पष्ट है कि उक्त ४४ सूत्रों में वर्णित शब्द ही अव्ययसंज्ञक होते हैं, अन्य नहीं । इन शब्दों में ४४५ वें सूत्र में तथा ९२९ वें सूत्र में पठित किसी भी शब्द का उल्लेख नहीं है । अतः प्राकृत-व्याकरण निपातों को अव्यय स्वीकार नहीं करता । यही कारण है कि निपातों से सि आदि विभक्तियों का लोप नहीं होता । वैसे अव्ययपदों से तो स्यादि विभक्तियों का लोप प्राकृत-व्याकरण को भी इष्ट है । इसीलिए ४४६ वें सूत्र से लेकर ४८९ वें सूत्र तक जितने भी अव्ययपद पढ़े गए हैं, उन सब से स्यादि प्रत्ययों का लोप किया गया है ।

★ अथ धातूनामनेकार्थकता ★

६३०—धातवोऽर्थान्तिरेऽपि । ८ । ४ । २५६ । उक्तादर्थान्तिरेऽपि धातवो वर्तन्ते ।

बलिः प्राणने पठितः, खादनेऽपि वर्तते । बलइ, खादति, प्राणनं करोति वा । एवं कलिः संख्याने, संज्ञानेऽपि, कलइ । जानाति, संख्यानं करोति वा । रिगिर्गतौ, प्रवेशेऽपि । रिगइ, प्रविशति, गच्छति वा । कांक्षतेर्वम्फ आदेशः प्राकृते । वम्फइ । अस्यार्थः—इच्छति, खादति वा । फक्कते-स्थक्क आदेशः । थक्कइ, नीचां गतिं करोति, विलम्बयति वा । विलप्युपालम्भ्योर्भङ्ग आदेशः । भङ्गइ । विलपति, उपालभते, भाषते वा । एवं पडिवालेइ, प्रतीक्षते, रक्षति वा । केचित् केश्चिदुपसर्गेनित्यम् । पहरइ, युध्यते । सहरइ, संवृणोति । अगुहरइ, सदृशी भवति । नीहरइ, पुरीषोत्सर्गं करोति । विहरइ, क्रीडति । आहरइ, खादति । पडिहरइ, पुनः पूरयति । परिहरइ, त्यजति । उवहरइ, पूजयति । वाहरइ, आह्वयति । पवसइ, देशान्तरं गच्छति । उच्चुपइ, चटति । उल्लुहइ, निःसरति ।

✽ इति प्राकृतभाषा-विवेचनम् ✽

★ अथ धातूनाम्वेकार्थकता ★

संस्कृत-भाषायां यथा “धातवोऽनेकार्थकाः भवन्ति” एवमेव प्राकृत-भाषायामपि धातूनामनेकार्थकता समुपलभ्यते । सैवात्र सूत्रकारेण निर्दिश्यते—

६३०—उक्तादर्थान्तरेऽपि । धातुपाठे ये धातवः येष्वर्थेषु पठिताः, तेष्वर्थेषु तु तेषां प्रयोगो भवत्येव, परन्तु ९३० सूत्रेण तेषां धातूनां प्रयोगोऽन्येष्वपि अर्थेषु क्रियते इति भावः । यथा—बलि-धातुः प्राणने-प्राणधारणेऽर्थे धातुपाठे पठितः, परन्तु प्रस्तुतसूत्रेण खादनार्थेऽप्यस्य प्रयोगो जायते, अत एवोच्यते अनेकार्था हि धातवः । १—बलति । बल् प्राणने-प्राण-धारणे । बल् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे बलइ खादति, प्राणधारणं करोति, जीवति वेत्यर्थः । एवमेव—२—कलति । कलिधातुः संख्याने । कल् + तिव् । पूर्ववदेव कलइ इति भवति । कल्धातुः संख्यानार्थकः, परन्तु संज्ञानेऽपि अस्य प्रयोगो भवति । अतः कलइ जानाति, संख्यानं करोति वेत्यर्थः । ३—रिङ्गति । रिगि-धातुः गत्यर्थकः, परन्तु प्रवेशार्थेऽप्यस्य प्रयोगो भवति । यथा—रिङ्गति । रिगि गतौ । रिग् + तिव्, पूर्ववदेव रिगइ प्रविशति, गच्छति वेत्यर्थः । ४—कांक्षते । कांक्ष-धातुः इच्छार्थकः परन्तु खादनेऽप्यस्य प्रयोगो जायते । यथा—कांक्ष इच्छायाम् । कांक्ष + ते । ८६३ सू० कांक्षधातोः स्थाने वम्फ इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वम्फइ इच्छति, खादति वेत्यर्थः । ५—फक्कति । फक्क-धातुः अधोगत्यर्थकः, परन्तु विलम्बेऽपि प्रयुज्यते । फक्क् + तिव् । ७५८ सू० फक्क्धातोः थक्क इत्यादेशे, पूर्ववदेव थक्कइ नीचैर्गच्छति, विलम्बयति वेत्यर्थः । ६—विलपति । ७—उपालम्भते । विलप-धातुः रोदने, उप-आङ्-पूर्वकः लम्भ-धातुः उपालम्भे । विलप् + तिव्, उपलम्भ + ते । ८१९ सू० विलपधातोः स्थाने भङ्ग इत्यादेशे, ८२७ सू० उपालम्भधातोरपि भङ्ग इत्यादेशे, पूर्ववदेव भङ्गइ इति भवति । भङ्गस्य प्रयोगः विलापे, उपालम्भे वा भवति, परन्तु प्रस्तुत-सूत्रबलेन एतस्य भाषणेऽपि प्रयोगो जायते । भङ्गइ विलपति, उपालम्भते, भाषते वेत्यर्थः । ८—प्रतिपालयति । प्रतिपूर्वकः पाल-धातुः प्रतीक्षायां वर्तते किन्तु प्रस्तुतसूत्रबलेनैतस्य प्रयोगः रक्षणेऽपि जायते । प्रतिपाल् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे पडि-

वालेइ प्रतीक्षते, रक्षति वेत्यर्थः । केचित् कैश्चिदुपसर्गनित्यम् । केचिद् धातवः कैश्चिदुपसर्गः सह सम्मी-
ल्याथन्तिरे नित्यं प्रयुज्यन्ते । यथा—हृद्धातुः हरणार्थकः, परन्तु प्र-उपसर्गपूर्वकस्तु नित्यरूपेण युद्धार्थे
प्रयुज्यते । एवमग्रेतनेष्वपि प्रयोगेषु बोध्यम् । १—प्रहरति । प्रहृ प्रहरणे । प्रहृ + तिव् । ३५० सू० रेफ-
लोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, पूर्ववदेव तिव इचादेशे पहरइ इति भवति, युध्यत इत्यर्थः । २—
संहरति । सम्पूर्वकः हृ-धातुः सम्वरणे । संहृ + तिव् = संहरइ सम्वरणं करोति, संहरइ इत्यस्य संहारं
करोत्ययमर्थोऽपि भवति । ३—अनुहरति । अनुपूर्वकः हृधातुः अनुहरणे-अनुकरणे । अनुहृ + तिव् । २२८
सू० नकारस्य णकारे—अणुहरइ सद्शी भवति, अथवा अनुकरणं करोतीत्यर्थः । ४—निहरति । निर्-
पूर्वकः हृधातुः पुरीषोत्सर्गकरणे । निरहृ + तिव् । ११ सू० रेफलोपे, ९३ सू० इकारदीर्घे—नीहरइ पु-
रीषोत्सर्ग-मलोत्सर्गं करोतीत्यर्थः । ५—विहरति । विपूर्वकः हृधातुः क्रीडायाम् । विहृ + तिव् । पूर्ववदेव
विहरइ क्रीडति, विहरणं करोति वेत्यर्थः । ६—आहरति । आङ्पूर्वकः हृधातुः आहारे । आहृ + तिव् =
आहरइ आहारं करोतीत्यर्थः । ७—प्रतिहरति । प्रतिपूर्वकः हृधातुः पुनः पूरणे, प्रतिहारे-निवारणे वा ।
प्रतिहृ + तिव् । रेफलोपे, तकारस्य डकारे, पूर्ववदेव पडिहरइ इति भवति । पुनः पूरयति, प्रतिहारं क-
रोति वेत्यर्थः । ८—परिहरति । परिपूर्वकः हृधातुः परिहारे-त्यागे । परिहृ + तिव् = परिहरइ त्यजती-
त्यर्थः । ९—उपहरति । उपपूर्वकः हृधातुः उपहारे, पूजायाम् । उपहृ + तिव् । २३१ सू० पकारस्य वकारे
उवहरइ (पूजयति) इति भवति । १०—व्याहरते । वि-आङ्-पूर्वकः हृधातुः आह्वाने । व्याहृ + तिव् ।
३४९ सू० यकारलोपे, ७४७ सू० व-देव वाहरइ इति भवति, आह्वयतीत्यर्थः । ११—प्रवसति । प्रपूर्वकः
वसधातुः प्रवासे देशान्तरगमने । प्रवस् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, पूर्ववदेव पवसइ देशान्तरं गच्छती-
त्यर्थः । १२—उच्चुपति । उत्पूर्वकः चुपधातुः आरोहणे-चटने । उच्चुप् + तिव् । पूर्ववदेव उच्चुपइ चट-
तीत्यर्थः, १३—उल्लुहति । उत्पूर्वकः लुहृधातुः निःसरणे । उल्लुहृ + तिव् । पूर्ववदेव उल्लुहइ निःसर-
तीत्यर्थः । इति प्राकृतभाषा-विवेचनम् । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण ९३० सूत्रैः प्राकृत-भाषा-विधिविधानस्य
निरूपणं कृतमस्ति, ९३० सूत्रस्य समाप्तौ प्राकृत-भाषा-विवेचनमपि समाप्तिमेतीति भावः ।

★ प्राकृत-भाषायाः विवरणं समाप्तम् ★

★ धातुओं का अर्थान्तर प्रचरण ★

संस्कृत-भाषा में प्रायः कहा जाता है—“अनेकार्थका हि धातवः” अर्थात् धातु अने-
कार्थक (अनेक अर्थ वाले) होते हैं । किन्तु संस्कृत-भाषा के समान प्राकृत-भाषा में भी धातु
अनेकार्थक पाए जाते हैं । धातु अपने अर्थ का बोधक होता हुआ भी अर्थान्तर में कैसे परि-
वर्तित हो जाता है ? इसी तथ्य को प्रस्तुत प्रकरण में निर्दिष्ट किया जा रहा है—

६३०—धातुपाठ में धातुओं के जो अर्थ दिए गए हैं, उनके उनसे भिन्न अर्थ भी होते हैं । जैसे—

१—बलि धातु धातुपाठ में प्राणन (प्राण धारण करना) इस अर्थ में पढ़ा गया है किन्तु इससे भिन्न
इसका खादन (खाना), यह अर्थ भी होता है । जैसे—बलति = बलइ = खादति, प्राणनं करोति वा =
वह खाता है अथवा वह प्राण धारण करता है । इसी प्रकार २—कलि धातु का अर्थ धातुपाठ में सं-
ख्यान (आवाज करना, गणना करना) है, किन्तु इससे भिन्न इस का संज्ञान (जानना) अर्थ भी होता है ।
जैसे—कलति = कलइ = जानाति, संख्यानं करोति वा = वह जानता है अथवा संख्यान (गणना) करता
करता है । ३—रिगि धातु का धातुपाठ में गति (जाना) अर्थ है, किन्तु इस से भिन्न—प्रवेश (दाखिल

होता) अर्थ भी होता है। जैसे—रिङ्गति=रिगइ=प्रविशति, गच्छति वा=वह प्रवेश करता है, अथवा वह गमन करता है। ४—कांक्षि धातु का अर्थ धातुपाठ में इच्छा करना होता है, किन्तु इसके अलावा इसका—खाना यह अर्थ भी होता है। जैसे—कांक्षते=वम्फइ=इच्छति, खादति वा=वह चाहता है, इच्छा करता है अथवा वह खाता है। यहाँ कांक्षि धातु को ८६३ सूत्र से 'वम्फ' यह आदेश किया गया है। ५—फक्क धातु का धातुपाठ में 'नीचे जाना' यह अर्थ होता है, किन्तु इससे भिन्न इसका—विलम्ब (देरी करना) यह अर्थ भी होता है। जैसे—फक्कति=थक्कइ=नीचां गति करोति, विलम्बयति वा=वह नीचे जाता है, अथवा वह विलम्ब करता है। यहाँ फक्क धातु के स्थान में ७५८ सूत्र से थक्क आदेश किया गया है। ६—वि-उपसर्ग-पूर्वक लप् धातु रोने अर्थ में तथा वि आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक लम् धातु उपालम्भ इस अर्थ में प्रयुक्त होता है, किन्तु इन दोनों धातुओं का प्रयोग 'भाषण करना' इस अर्थ में भी हो जाता है। जैसे—विलपति, उपालम्भते=भङ्गइ=विलपति, उपालम्भते भाषते वा=वह रोता है, वह उपालम्भ देता है, वह भाषण करता है। इस तरह भङ्गइ इस पद के तीन अर्थ हो जाते हैं। ८१९ सूत्र से विलप् के स्थान में तथा ८२७ सूत्र से उपालम्भ के स्थान में भङ्ग यह आदेश किया गया है। इसी प्रकार ७—प्रतिपालयति=पडिवालेइ=प्रतीक्षते, रक्षति वा=वह प्रतीक्षा करता है अथवा वह रक्षा करता है। प्रति उपसर्ग पूर्वक पाल् धातु प्रतीक्षा अर्थ में व्यवहृत होता है, किन्तु प्रस्तुतसूत्र के निर्देश से इसका "रक्षा करना" यह अर्थ भी होता है। इस तरह यह सूत्र प्राकृत-भाषा में धातुओं को द्वयर्थक बना डालता है।

कई एक आचार्यों का मत है कि यदि धातुओं के साथ कई एक उपसर्गों का संयोजन हो तो उनका अर्थ वैकल्पिक (अनेक अर्थों का बोधक) नहीं रहता है, किन्तु उन का नित्य ही अर्थान्तर (दूसरा अर्थ) हो जाता है। जैसे—१—प्रहरति=पहरइ (वह युद्ध करता है), ह्र धातु का अर्थ हरण (चोरी) करना होता है, किन्तु प्र उपसर्ग का योग होने से इस अर्थान्तर हो गया और यह अर्थान्तर वैकल्पिक नहीं रहता है किन्तु नित्य ही माना जाता है। इसी प्रकार आगे भी समझ लेना चाहिए। २—संह-रति=संहरइ (वह संवरण-चुनाव करता है), संहरति का—वह संहार करता है, ऐसा अर्थ भी होता है। ३—अनुहरति=अणुहरइ (वह समान होता है), ४—निहरति=नीहरइ (वह मल-त्याग करता है), ५—विहरति=विहरइ (वह क्रीड़ा करता है), ६—आहरति=आहरइ (वह आहार करता है, वह खाता है), ७—प्रतिहरति=पडिहरइ (फिर से परिपूर्ण करता है), ८—परिहरति=परिहरइ (वह परिहार करता है, वह छोड़ता है), ९—उपहरति=उवहरइ (वह पूजा करता है, वह उपहार देता है), १०—व्याहरते=वाहरइ (वह बुलाता है), ११—प्रवसति=पवसइ (वह प्रवास करता है, वह देश-न्तर (दूर अन्य देश को) जाता है), १२—उच्चुपति=उच्चुपइ (वह चढ़ता है), १३—उल्लुहति=उल्लुहइ (वह निकलता है) इस तरह उपसर्गों के संनियोग (सामीप्य) से धातुओं के अर्थ परिवर्तित हो जाते हैं।

पहले सूत्र से लेकर ९३० सूत्र तक ऊपर जो कुछ लिखा गया है, यह सब प्राकृत-भाषा का विधि-विधान था। ९३० सूत्रों द्वारा आचार्य श्री हेमचन्द्र जी ने प्राकृत-भाषा-सम्बन्धी नियमों तथा उपनियमों का निर्देश कर दिया है। इस सूत्र की समाप्ति के साथ ही प्राकृत-भाषा-सम्बन्धी विवेचन समाप्त होता है।

प्राकृत-भाषा का हुद्या, परिपूरण व्याख्यान,

पढो पढाओ ध्यान से, विज्ञ बनो मुनि ज्ञान ।

★ प्राकृतभाषा-विवेचन समाप्त ★

★ अथ शौरसेनी-भाष्या-प्रकरणम् ★

६३१—तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य । ८ । ४ । २६० । शौरसेन्यां भाषायामना-
दावपदादौ वर्तमानस्य तकारस्य दकारो भवति, न चेदसौ वर्णान्तरेण संयुक्तो भवति । तदो
पूरिद-पदिञ्जेण मारुदिणा मन्तिदो । एतस्मात् । एदाहि, एदाओ । अनादाविति किम् ?
तथा करेध जघा तस्स राइणो अणुकम्पणीआ भोमि । अयुक्तस्येति किम् ? मत्तो । अय्यउत्तो ।
असंभावित-सक्कारं । हला सउन्तले ! ।

६३२—अधः क्वचित् । ८ । ४ । २६१ । वर्णान्तरस्याधोवर्तमानस्य तस्य शौरसेन्यां
दो भवति । क्वचित् लक्ष्यानुसारेण । महन्दो । निच्चिन्दो । अन्देउरं ।

६३३—वादेस्तावति । ८ । ४ । २६२ । शौरसेन्यां तावच्छब्दे आदेस्तकारस्य दो वा
भवति । दाव, ताव ।

६३४—आ आमन्त्र्ये सौ वेनो नः । ८ । ४ । २६३ । शौरसेन्यामिनो नकारस्य आ-
मन्त्र्ये सौ परे आकारो वा भवति । भो कञ्चुइआ ! । सुहिआ ! । पक्षे भो तवस्सि ! । भो
मणस्सि ! ।

६३५—मो वा । ८ । ४ । २६४ । शौरसेन्यामामन्त्र्ये सौ परे नकारस्य मो वा भवति ।
भो रायं ! । भो विअयवम्मं ! । सुकम्मं ! । भयवं ! कुसुमाउह ! । भयवं ! तित्थं पवत्तेह ।
पक्षे । सयल-लोअ-अन्तेआरि ! भयव ! हुदवह ! ।

६३६—भवद्भूगवतोः । ८ । ४ । २६५ । आमन्त्र्य इति निवृत्तम् । शौरसेन्यामनयोः
सौ परे नस्य मो भवति । किं एत्थभवं हिदएण चिन्तेदि । एदु भवं । समणे भगवं महावीरे ।
पज्जलिदो भयवं हुदासणो । क्वचिदन्यत्रापि । मघवं पागसासणे । संपाइअवं सीसो । कयवं ।
करेमि, काहं च ।

६३७—न वा र्यो य्यः । ८ । ४ । २६६ । शौरसेन्यां र्यस्य स्थाने य्यो वा भवति ।
अय्यउत्त ! पय्याकुलीकदम्हि । सुय्यो । पक्षे । अज्जो । पज्जाउलो । कज्ज-परवसो ।

६३८—थो धः । ८ । ४ । २६७ । शौरसेन्यां थस्य धो वा भवति । कधेदि, कहेदि ।
णाधो, णाहो । कधं, कहं । राज-पधो, राज-पहो । अपदादावित्येव । थामं । थेओ ।

६३९—इह-हचोर्हस्य । ८ । ४ । २६८ । इहशब्दसम्बन्धिनो मध्यमस्येत्याहचो [३.
१४३] इति विहितस्य हचश्च हकारस्य शौरसेन्यां धो वा भवति । इध । होध । परित्ता-
यध । पक्षे । इह । होह । परित्तायह ।

६४०—भुवो मः । ८ । ४ । २६६ । भवतेर्हकारस्य शौरसेन्यां भो वा भवति । भोदि, होदि, भुवदि, हुवदि, भवदि, हवदि ।

६४१—पूर्वस्य पुरवः । ८ । ४ । २७० । शौरसेन्यां पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशो वा भवति । अपुरवं नाड्यं । अपुरवागदं । पक्षे । अपुव्वं पदं । अपुव्वागदं ।

६४२—क्त्व इय-दूणौ । ८ । ४ । २७१ । शौरसेन्यां क्त्वा-यप्रत्ययस्य इय, दूण इत्यादेशो वा भवतः । भविय, भोदूण, हविय, होदूण । पडिय, पडिदूण । रमिय, रन्दूण । पक्षे । भोत्ता, होत्ता । पडित्ता । रन्ता ।

६४३—कृ-गमो डडुअः । ८ । ४ । २७२ । आभ्यां परस्य क्त्वा-प्रत्ययस्य डित् अडुअ इत्यादेशो वा भवति । कडुअ । गडुअ । पक्षे । करिय, करिदूण । गच्छिय, गच्छिदूण ।

६४४—दिरिचेचोः । ८ । ४ । २७३ । त्यादोनामाद्य-त्रयस्याद्यस्येचेचो [३.१३६] इति विहितयोरिचेचोः स्थाने दिर्भवति । वेति निवृत्तम् । नेदि । देदि । भोदि, होदि ।

६४५—अतो देश्च । ८ । ४ । २७४ । अकारात्परयोरिचेचोः स्थाने देश्चकारात् दि-श्च भवति । अच्छदे, अच्छदि । गच्छदे, गच्छदि । रमदे, रमदि । किज्जदे, किज्जदि । अत इति किम् ? वसुआदि । नेदि । भोदि ।

६४६—भविष्यति स्सिः । ८ । ४ । २७५ । शौरसेन्यां भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे स्सिर्भवति । हि-स्मा-हामपवादः । भविस्सिदि । करिस्सिदि । गच्छिस्सिदि ।

६४७—अतो डसेर्डादो-डादू । ८ । ४ । २७६ । अतः परस्य डसेः शौरसेन्यां आदो, प्रादु इत्यादेशो डितो भवतः । दूरादो य्येव दूरादु ।

६४८—इदानीमो दारिणि । ८ । ४ । २७७ । शौरसेन्यामिदानीमः स्थाने दारिणि इत्यादेशो भवति । अनन्तर-करणीयं दारिणि आणवेदु अय्यो ! । व्यत्ययत्वात् प्राकृतेऽपि । अन्नं दारिणि बोहि ।

६४९—तस्मात्ताः । ८ । ४ । २७८ । शौरसेन्यां तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशो भवति । ता जाव पविसामि । ता अलं एदिणा माणेण ।

६५०—मोऽन्त्याण्णो वेदेतोः । ८ । ४ । २७९ । शौरसेन्यामन्त्यान्मकारात् पर इदेतोः परयोर्णकारागमो वा भवति । इकारे । जुत्तं णिमं जुत्तमिणं । सरिसं णिमं, सरिसमिणं । ए-कारे । किं एदं, किमेदं । एवं एदं, एवमेदं ।

६५१—एवार्थे य्येव । ८ । ४ । २८० । एवार्थे य्येव इति निपातः शौरसेन्यां प्रयोक्तव्यः । मम य्येव बम्भणस्स । सो य्येव एसो ।

६५२—हञ्जे चेट्याह् वाने । ८ । ४ । २८१ । शौरसेन्यां चेट्याह् वाने हञ्जे इति निपातः प्रयोक्तव्यः । हञ्जे चदुरिके ! ।

६५३—हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे । ८ । ४ । २८२ । शौरसेन्यां हीमाणहे इत्ययं निपातो विस्मये निर्वेदे च प्रयोक्तव्यः । विस्मये । हीमाणहे जीवन्तवच्छा मे जराणी । निर्वेदे । हीमाणहे पलिस्सन्ता हगे एदेण निय-विधिणो दुव्ववसिदेण ।

६५४—णं नन्वर्थे । ८ । ४ । २८३ । शौरसेन्यां नन्वर्थे णमिति निपातः प्रयोक्तव्यः । णं अफलोदया । णं अय्य-मिस्सेहिं पुढमं य्येव आणत्तं । णं भवं मे अगगदो चलदि । आर्षे वाक्याऽलङ्कारेऽपि दृष्यते । नमोऽस्तु णं । जया णं । तया णं ।

६५५—अम्महे हर्षे । ८ । ४ । २८४ । शौरसेन्यां अम्महे इति निपातो हर्षे प्रयोक्तव्यः । अम्महे एआए सुम्मिलाए सुपलिंगदिदो भवं ।

६५६—हीही विदूषकस्य । ८ । ४ । २८५ । शौरसेन्यां हीही इति निपातो विदूषकाणां हर्षे द्योते प्रयोक्तव्यः । हीही भो ! संपन्ना मणोरधा पिय-वयस्सस्स ।

६५७—शेषं प्राकृत-वत् । ८ । ४ । २८६ । शौरसेन्यामिह प्रकरणे यत्कार्यमुक्तं ततोऽन्यच्छौरसेन्यां प्राकृतवदेव भवति । दीर्घ-ह्रस्वौ मिथो वृत्तौ [१.४] इत्यारभ्य 'तो दोऽजादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य [४.२६०], एतस्मात्सूत्रात्प्राग् यानि सूत्राणि एषु यान्युदाहरणानि तेषु मध्ये अमूनि तदवस्थान्येव शौरसेन्यां भवन्ति, अमूनि पुनरेवंविधानि भवन्तीति विभागः प्रति-सूत्रं स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः । यथा—अन्दावेदो । जुवदि-जराणी । मणसिला । इत्यादि ।

★ समाप्तं शौरसेनी-भाषा-प्रकरणम् ★

★ अथ शौरसेनी-भाषा-प्रकरणम् ★

जगद्गुरुं महावीरमभिवन्द्य जिनेश्वरम् ।

प्राकृतानन्तरं भाषा, शौरसेनी विविच्यते ॥

सिद्धहेमशब्दानुशासनस्याष्टमाध्याये प्राकृत-शौरसेनी-मागधी-पैशाची-चूलिकापञ्च-शानां षड्विधानां भाषाणां विवरणं समुपलभ्यते, तत्र प्रथमपादादारभ्य इतः पर्यन्तं प्राकृत-भाषायाः विवेचनं कृतम्, साम्प्रतं शौरसेनीभाषाविषये यद्विवेचनीयं तद्विवृणोति सूत्रकारः । वयमपि बालमनोरमाख्यायां टीकायां शौरसेनीभाषाशब्दानां प्रक्रियानुवादमुपक्रमामहे ।

६३१—ततः । अव्ययपदमिदम् । ९३१ सू० द्वितीयतकारस्य दकारे, ३७ सू० विसर्गस्य स्थाने डो (ओ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तदो इति भवति । पूरितप्रतिज्ञेन । पूरिता प्रतिज्ञा येन सः, तेन । पूरितप्रतिज्ञा + टा । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्र तकारस्य दकारे. ३५० सू० रेफलोपे, १११८ सू० भाषा-व्यत्यये कृते, ९६४ सू० जस्य ऊञ् इत्यादेशे, ४९५ सू० टास्थाने ण इत्यादेशे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे

पूरिवपदिञ्ज्रेण ९७७ सू० णकारस्य नकारे पूरिवपदिञ्ज्रेण इत्यपि भवति । मारुतिना । मरुतोऽपत्यं मारुतिः-हनुमान् । मारुति+टा । तकारस्य दकारे, ५१३ सू० टास्थाने णा इत्यादेशे मारुदिणा णकारस्य नकारे मारुदिना इत्यपि भवति । मन्त्रितः । मन्त्रित+सि । रेफलोपे, तकारस्य दकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे मन्त्रितो इति भवति । एतस्मात् । एतद्+ङ्सि । तकारस्य दकारे, ११ सू० दकारलोपे, ४९७ सू० ङसेः स्थाने हि, दो इत्यादेशौ, ५०१ सू० अकारस्य आकारे एदाहि एदादो १७७ सू० दकारलोपे एदाओ इति भवति । अनादाविति किम् ? । न आदौ, अनादौ । अनादौ वर्तमानस्यैव तकारस्य दकारो भवति, नत्वादिभूतस्य तकारस्यापि । यथा—तथा । अव्ययपदमिदम् । आदि-भूतत्वात्तकारस्य दकारो न जातः । ९३८ सू० थकारस्य धकारे तथा इति भवति । कुहत् । डुकृञ्(कृ)करणे । कृ+त । इत्यत्र ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६३२ सू० त इत्यस्य हच् (ह) इत्यादेशे, ९३९ सू० हकारस्य धकारे करेष् इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, थकारस्य धकारे जथा इति भवति । तस्य=तस्स, प्रक्रिया ५५२ सूत्रे ज्ञेया । राज्ञः । राजन्+ङस् । ५३९ सू० ङसः स्थाने णो इत्यादेशे, ५४१ सू० जकारस्य इकारे, ११ सू० नकारलोपे राइणो इति भवति । अनुकम्पनीया । अनुकम्पनीया+सि । २२८ सू० उभयत्र नकारस्य णकारे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे अणुकम्पणीया इति भवति । भवामि । भू सत्तायाम् । भू+तिव् । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्यादेशे, ९४० सू० हकारस्य भकारे, ६३० सू० मिवः स्थाने मि इत्यादेशे भोमि इति भवति । अयुक्तस्येति किम् ? प्रस्तुतसूत्रेण अयुक्तस्य-असंयुक्तस्यैव तकारस्य दकारो भवति, नान्यथा । यथा—मत्तः । तकारस्य संयुक्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे मत्तो इति भवति । आर्यपुत्रः । आर्यपुत्र+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९३७ सू० र्यस्य य्य इत्यादेशे, १७७ सू० पकारस्य लोपे, ३५० सू० रेफलोपे ३६० सू० तकारद्वित्वे, पूर्ववदेव अय्यउत्तो इति भवति । असंभावितसत्कारम् । असंभावितः-संभावनाशून्यः सत्कारो यस्य, तद् । असंभावितसत्कार+सि । तकारस्य दकारे, ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे असंभाविदसत्कारं इति भवति । हे शकुन्तले ! । ४६६ सू० सम्बोधने हला इत्यस्य प्रयोगो भवति । शकुन्तला+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० ककारलोपे, ५३० सू० आकारस्य एकारे, १ । १ । ३७ । सू० सेरिकार-लोपे, १० सू० सकारलोपे सउन्तले ! इति भवति । अत्रापि तकारस्य संयुक्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६३२—वर्णान्तरस्याऽधोवर्तमानस्य । अन्यो वर्णः वर्णान्तरं तस्य, अधोवर्तमानस्य, संयुक्तवर्णयोर्मध्ये अधःस्थितस्य-पश्चाद्वर्तिनः, न तु पूर्ववर्तिनः तकारस्येति भावः । क्वचित् लक्ष्यानुसारेण । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिः क्वचित्-कस्मिंश्चित् स्थले एव लक्ष्यानुसारेण-प्रयोगानुसारेण भवति, न तु सर्वत्रेति भावः । यथा—महान् । मह्+शत् । ९१० सू० अकारस्य आगमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, सि-प्रत्यये, ९३२ सू० अधोवर्तमानस्य-पश्चाद्वर्तिनः तकारस्य दकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे महन्दो इति भवति । निश्चिन्तः । निश्चिन्त+सि । ३४९ सू० शकारलोपे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण तकारस्य दकारे, पूर्ववदेव निश्चिन्दो इति भवति । अन्तःपुरम्=अन्तेउरं, प्रक्रिया ६० सूत्रे ज्ञेया । प्रस्तुतसूत्रेण तकारस्य दकारे अन्तेउरं इति भवति ।

६३३—तावत् । अव्ययपदमिदम् । ९३३ सू० तकारस्य स्थाने वैकल्पिके दकारे, ११ सू० तकारस्य लोपे दाव, ताव इति भवति ।

६३४—भो । अव्ययपदमिदं संस्कृततुल्यमेव शौरसेन्यां प्रयुज्यते । कञ्चुकिन् ! । कञ्चुकिन्+सि ।

१७७ सू० द्वितीय-ककारस्य लोपे, ९३४ सू० नकारस्य वैकल्पिके आकारे, १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे कञ्चुइआ ! इति भवति । सुखिन् ! । सुखिन् + सि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, नकारस्य वैकल्पिके आकारे, सेलोपे-सुहिआ ! इति भवति । पक्षे । प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्षे । भो तपस्विन् ! । तपस्विन् + सि । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ३६० सू० सकारस्य द्वित्वे, ११ सू० नकारलोपे, सेलोपे, तवस्सि ! इति भवति । भो मनस्विन् ! । मनस्विन् + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे मणस्सि ! इति तवस्सिवत्-साध्यम् । वैकल्पिकत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६३५—भो ! अव्ययपदमिदं संस्कृत-तुल्यमेव शौरसेन्यां प्रयुज्यते । राजन् ! । राजन् + सि । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारविशिष्टेऽकारे, ९३५ सू० नकारस्य वैकल्पिके मकारे, २३ सू० मकारस्य अनुस्वारे, १।१।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे रायं ! इति भवति । भो विजयवर्मन् ! । विजयवर्मन् + सि । १७७ सू० जकारस्य लोपे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, नकारस्य वैकल्पिके मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, सेलोपे विजयवर्मन् ! इति भवति । सुकर्मन् ! । शोभनं कर्म यस्य सः, तत्सम्बोधनम् । सुकर्मन् + सि । विजय-वर्मन्-वदेव सुकर्मन् ! इति साध्यम् । एवमेव भगवन् ! । भगवद् + सि । संस्कृतनियमेन भगवन् + सि इति जाते, १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ—भयवं ! इति भवति । कुसुमायुध ! । कुसुमान्येव आयुधानि यस्य सः, तत्सम्बोधनम् । कुसुमायुध + सि । इत्यत्र १७७ सू० यकारलोपे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, सेलोपे कुसुमाउह ! इति भवति । भगवन् ! । भगवद् + सि = भयवं ! इति पूर्ववदेव साध्यम् । तीर्थम् । तीर्थ + ग्रम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे तित्थं इति सिद्धम् । प्रवर्तय । प्रपूर्वकः वृत्धातुः प्रवर्तने । संस्कृतनियमेन प्रवृत् + णिग् + त इति जाते, ३५० सू० उभयत्रापि रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६६५ सू० 'त' इत्यस्य हकारे पवत्तेह इति भवति । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्षे । सकल-लोक-अन्तश्चारिन् ! । सकलश्चासौ लोकः, सकललोकः, अन्तश्चारितुं शीलमस्य सोऽन्तश्चारी, सकल-लोकस्य अन्तश्चारी सकल-लोकान्तश्चारी, तत्सम्बोधनम् । सकललोक-अन्तश्चारिन् + सि । १७७ सू० ककार-द्वयस्य चकारस्य च लोपे, १८० सू० प्रथमाकारस्य यकारस्य श्रुतौ, ६० सू० तकारस्थाकारस्य एकारे, ११ सू० रेफस्य नकारस्य च लोपे, सेलोपे सयल-लोअ-अन्तेआरि ! इति भवति । भगवन् ! । भगवद् + सि = भगवन् + सि । १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, विकल्पत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्या-प्रवृत्तौ ११ सू० नकारलोपे, सेलोपे भयव ! इति भवति । हुतवह ! । हुतवह + सि । ९३१ सू० तकारस्य दकारे, सेलोपे हुदवह ! इति भवति ।

६३६—आमन्त्र्य इति निवृत्तम् । ८३४ सूत्रतः 'आमन्त्र्ये' इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिरायाति स्म, परं साम्प्रतं तस्य निवृत्तिजतिति भावः । किम् । किम् + ग्रम् = किं, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र । अव्यय-पदमिदम् । ५७ सू० प्रथमाकारस्य एकारे, ४३२ सू० त्रस्य त्थ इत्यादेशे एत्थ इति भवति । भवान् । भवद् + सि । संस्कृतनियमेन भवान् इति जाते, ६७ सू० आकारस्य अकारे, ९३६ सू० नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे भवं इति भवति । हृदयेन । हृदय + टा । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, २६९ सू० वैकल्पिकत्वात् सस्वर-यकार-लोपाभावे, १७७ सू० यकारलोपे, ४९५ सू० टास्थाने णकारे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे हिदएण इति भवति । चिन्तयति । चिन्त् चिन्तने । चिन्त् + णिग् + तिक् । ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे, ९४४ सू० इचः दि इत्यादेशे चिन्तेदि इति भवति । एतु ।

इण् गतौ । इ+तु । इत्यत्र ९०८ सू० इकारस्य एकारे, ६६२ सू० तुवः दु इत्यादेशे एतु इति भवति । भगवन् ! = भवं ! इति पूर्ववदेव साध्यम् । श्रमणः । श्रमण+सि । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १११८ सूत्रेण भाषाव्यत्यये कृते, ९५८ सू० प्रकारस्य स्थाने एकारे, १ । १ । ३७ । सू० सेरि-कारलोपे, ११ सू० सकारलोपे समणे इति भवति । भगवान् । भगवद्+सि=भगवं, प्रक्रिया ९३५ सूत्रे ज्ञेया । केवलमन्तरमिदं यत् १७७ सू० गकारस्य लोपो नाऽभवत्तथा १८० सू० यकारश्रुतिरपन जाता । महावीरः । महावीर+सि=महावीरे, इति समणेवत् साध्यम् । प्रज्वलितः । प्रज्वलित+सि । ३५० सू० रेफस्य वकारस्य च लोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परे-ऽन्त्यस्वरादेर्लोपे पञ्जलिदो इति भवति । भगवान् ! = भयवं ! इति ९३५ सूत्र-वदेव साध्यम् । हुताशनः । हुताशन+सि । तकारस्य दकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव हु-बासणो इति भवति । वचिद्व्यत्रापि । प्रस्तुतसूत्रेण भवद्-भगवत्-पद-द्वयस्यैव नकारस्य मकारो विधी-यते, नान्यत्र । यथा—मघवान् । मघवत्+सि । संस्कृतनियमेन मघवान्+सि इति जाते, ६७ सू० अ-कारस्य अकारे, बाहुल्येन नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे मघवं इति भवति । पाकशासनः । पाकशासन+सि । इत्यत्र १११८ सू० भाषाव्यत्यये कृते, १०६७ सू० ककारस्य गकारे, २६० सू० श-कारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेर्लोपे पागसासणे इति भवति । संपादितवान् । संपादिवत्+सि । संस्कृतनियमेन संपादितवान्+सि इति जाते, १७७ सू० दकारस्य तकारस्य च लोपे, ६७ सू० द्वितीयाकारस्य स्थाने अकारे, बाहुल्येन नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, सेर्लोपे संपादिवत् इति भवति । शिष्यः । शिष्य+सि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ४३ सू० इकारस्य दीर्घे पूर्ववदेव सीसो इति भवति । कृत-वान् । कृतवत्+सि । संस्कृतनियमेन कृतवान्+सि इति जाते, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, ६७ सू० आकारस्य अकारे, बाहुल्येन नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, सेर्लोपे कयवं इति भवति । करोमि=करेमि, प्रक्रिया ४६१ सूत्रे ज्ञेया । करिष्यामि=काहं, प्रक्रिया ६५९ सूत्रे ज्ञेया ।

६३७ आर्यपुत्रः ! । आर्यपुत्र+सि । ९३१ सूत्रसमानमेव अय्यउत्त+सि इति जाते, १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे अय्यउत्त ! इति भवति । पर्याकुली-कृता । पर्याकुलीकृता+सि । ९३७ सू० र्यस्य य्य इत्यादेशे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, सेर्लोपे पय्या-कुली-कदा इति भवति । अस्मि=म्हि, प्रक्रिया ६३६ सूत्रे ज्ञेया । पय्याकुलीकदा+म्हि, इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे पय्याकुलीकद म्हि इति भवति । सूर्यः । सूर्य+सि=सूर्य+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सुय्यो इति भवति । पक्षे । यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता तत्रेति भावः । यथा—आर्यः=अर्ज्यो, प्रक्रिया ५२७ सूत्रे ज्ञेया । पर्याकुलः । पर्याकुल+सि । २९५ सू० र्यस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १७७ सू० ककारलोपे, पूर्ववदेव पञ्जाउलो इति भवति । कार्य-परवशः । कार्येण परवशः । कार्यपरवश+सि । र्यस्य जकारे, जकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव कञ्जपरवसो इति भवति । एषु प्रयोगेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

६३८—कथयति । कथ् कथने । कथ्+णिग्+तिव् । इत्यत्र ९३८ सू० विकल्पेन थकारस्य धकारे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे, ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे कधेदि

धकाराभावे १८७ सू० थकारस्य हकारे कहेदि इति भवति । नाथः । नाथ+सि=नाध+सि, नाह+सि, २२६ सू० नकारस्य णकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरालोपे णाधो, णाहो इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिके धकारे, पूर्ववदेव कधम्, कहम् इति जाते, २३ सू० मकारानुस्वारे कधं, कहं इति भवति । राजपथः । राज्ञां पन्था । राजपथ+सि । पूर्ववदेव राजपधो, राजपहो इति भवति । अपदादाचित्येव । यत्र थकारः पदस्यादिभूतो न भवेत्तत्रैव तस्य धकारो भवति, पदादि-भूतस्य थकारस्य न भवतीति भावः । यथा—स्थाम् । स्थामन्+सि । ३४८ सू० सकारलोपे, ११ सू० नकारलोपे, ५१४ सू० सेमकारे, १३ सू० मकारानुस्वारे थामं इति भवति । स्तोकः । स्तोक+सि । ३९६ सू० स्तोकस्य थैव इत्यादेशे, १७७ सू० वकारलोपे, पूर्ववदेव थेओ इति भवति । अत्र थकारस्य पदादित्वात् धकारो न जातः ।

६३६—इह । अव्ययपदमिदम् । ९३९ सू० विकल्पेन हकारस्य धकारे इध, इह इति भवति । भवथ । भू सत्तायाम् । भू+थ । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्यादेशे, ६३२ सू० थकारस्य हच् (ह) इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण विकल्पेन हकारस्य धकारे होध, होह इति भवति । परित्रायध्वे । परिपूर्वकः त्रैङ्धातुः परिपालने । परित्रै+ध्वे । संस्कृतनियमेन परित्राय+ध्वे, इति जाते, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ६३२ सू० ध्वे इत्यस्य हच् (ह) इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण हकारस्य वैकल्पिके धकारे परित्रायध, परित्रायह इति भवति ।

६४०—भवति । भूधातुः सत्तायाम् । भू+तिव् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो, हुव, हव, इत्यादेशाः, ९४० सू० हकारस्य वैकल्पिके भकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे भोदि, होदि, भुवदि, हुवदि, भवदि, हवदि इति भवति ।

६४१—अपूर्वम् । न पूर्वमपूर्वम् । अपूर्व+सि । ९४१ सू० पूर्वस्य स्थाने वैकल्पिके पुरव इत्यादेशे, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे अपुरवं इति भवति । नाटकम् । नाटक+सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, पूर्ववदेव नाड्यं इति भवति । अपूर्वागदम् । अपूर्वमगदम् । अपूर्वागद+सि=अपुरवागद+सि । पूर्ववदेव अपुरवागदं इति भवति । पक्षे । आदेशाभावपक्षे । अपूर्व+सि इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव अपुव्वं इति भवति । पदम् । पद+सि=पदं इति पूर्ववदेव साध्यम् । एवमेव अपूर्वागद+सि=अपुरव्वागदं इति साध्यम् ।

६४२—भूत्वा । भू सत्तायाम् । भू+क्त्वा । ७३१ सू० भूधातोः हव, हो इत्यादेशौ, ९४० सू० हकारस्य वैकल्पिके भकारे, ९४२ सू० क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पेन इय, दूण इत्यादेशौ, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये भविय भोदूण हविय होदूण इति भवति । पठित्वा । पठ् पठने । पठ्+क्त्वा । १९९ सू० ठकारस्य ढकारे, ९१० सू० अकारागमे, प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः विकल्पेन इय दूण इत्यादेशौ, १० सू० स्वरस्य लोपे पडिय पढ+दूण, इत्यत्र ६४६ सू० अकारस्य इकारे पडिदूण इति भवति । रन्त्वा । रम् क्रीडायाम् । रम्+क्त्वा । क्त्वः इय दूण इत्यादेशौ, रमिय रम्+दूण इत्यत्र २३ सू० मकारानुस्वारे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये रन्दूण इति भवति । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभाव-पक्षे । भू+क्त्वा=हो+क्त्वा, ९४० सू० हकारस्य विकल्पेन भकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे भोत्ता, होत्ता इति भवति । पठ्+क्त्वा=पढ+त्ता । ६४६ सू० अकारस्य इकारे पडित्ता इति भवति । रम्+क्त्वा=रम्+ता, मकारानुस्वारे, ३६३ सू० तकारस्य द्वित्वाभावे, अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये रन्ता इति भवति ।

६४३—कृत्वा । डुकृञ् (कृ) करणे । कृ + क्त्वा । ९४३ सू० क्त्वः विकल्पेन डित् अडुअ इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे कडुअ आदेशाभावे—९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ९४२ सू० क्त्वः स्थाने इय दूण इत्यादेशौ, १० सू० स्वरस्य लोपे करिष्य ६४६ सू० अकारस्य इकारे करिदूण इति भवति । ग-त्वा । गम्लृ-गम् गतौ । गम् + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः विकल्पेन डित् अडुअ इत्यादेशे, पूर्ववदेव गडुअ आदेशाभावे ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे, क्त्वः स्थाने इय दूण इत्यादेशौ, पूर्ववदेव गच्छिष्य गच्छिदूण इति भवति ।

६४४—वेति निवृत्तम् । ९३५ सूत्रतः वा इति पदस्यानुवृत्तिरायाति स्म, परमस्मिन् सूत्रे तस्य निवृत्तिर्जातिति भावः । नयति । णीञ् (नी) प्रापणे । नी + तिव् । ९०९ सू० ईकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४४ सू० सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे नेदि इति भवति । वा इति पदस्यानुवृत्तेः निवृत्तौ नात्र वैकल्पिका प्रवृत्तिर्जाता । ददाति । डुदाञ् (दा) दाने । दा + तिव् । ९०९ सू० आकारस्य एकारे, पूर्ववदेव देदि इति भवति । भवति । भू सत्तायाम् । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ९४० सू० तकारस्य वैकल्पिके भकारे, पूर्ववदेव भोदि, होदि इति भवति ।

६४५—आस्ते । आस् उपवेशे । आस् + ते । ८८६ सू० सकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दे, दे इत्यादेशौ, ततः अछदे, अछदि इति भवति । गच्छति । गम्लृ-गम् गतौ, गम् + तिव् । ९४३ सूत्रतुल्यमेव गच्छ + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिव इचादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण इचः स्थाने दे दि इत्यादेशौ, ततः गच्छदे, गच्छदि इति भवति । रमते । रमु ऋडायाम् । रम् + ते । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, पूर्ववदेव रमदे, रमदि इति भवति । क्रियते । डुकृञ् (कृ) करणे । कृ + क्य + ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० ऋकारस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, पूर्ववदेव किज्जदे, किज्जदि इति भवति । अत इति किम् ? प्रस्तुतसूत्रेण अकारान्तादेव दे दि इत्यादेशौ भवतः, नान्यत्र । यथा—उद्घाति । उतपूर्वकः वाधातुः ऊर्ध्वगतौ । उद्घा + तिव् । ६८२ सू० उद्घाधातोः वसुआ इत्यादेशे, तिव इचादेशे, अकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे वसुआदि इति भवति । नयति । णीञ् (नी) प्रापणे । नी + तिव् । ९०८ सू० ईकारस्य एकारे, तिव इचादेशे, अकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्राप्रवृत्तौ, पूर्ववदेव नेदि इति भवति । भवति=भोदि, प्रक्रिया ९४४ सूत्रे ज्ञेया । अत्रापि ओकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

६४६—हि-स्सा-हामपवादः । ६५५ सूत्रेण विहितस्य हि इत्यागमस्य, तथा ६५६ सूत्रविहितयोः स्सा हा इत्यागमयोश्च ९४६ सूत्रमपवादसूत्रं बोध्यम् । भविष्यति । भूधातुः सत्तायाम् । भू + स्यति । ७३१ सू० भूधातोः हव इत्यादेशे, ९४० सू० हकारस्य भकारे, ९४६ सू० प्रत्ययस्यादौ स्सि इत्यस्य प्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यति इत्यस्य इचादेशे, ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे भविस्सिदि इति भवति । करिष्यति । डुकृञ् (कृ) करणे । कृ + स्यति । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, पूर्ववदेव करिस्सिदि इति भवति । गमिष्यति । गम्लृ (गम्) गतौ । गम् + स्यति । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० अकारस्य लोपे पूर्ववदेव अकारस्य इकारे गच्छिस्सिदि इति भवति ।

६४७—दूराद् । दूर + ङसि । ९४७ सू० ङसिप्रत्ययस्य आदो, आदु इत्यादेशौ डितो भवतः,

डिति परेऽन्त्यस्वारादेलोपे दूराबो, दूराडु इति भवति । एव । अव्ययपदमिदम् । ९५१ सू० एवार्थे ग्येव इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते ।

६४८—अनन्तरकरणीयम् । अनन्तरकरणीय+सि । ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानु-
स्वारे अनन्तरकरणीयं इति भवति । इदानीम् । अव्ययपदमिदम् । ९४८ सू० इदानीमः स्थाने दाणि इ-
त्यादेशे दाणि इति भवति । आज्ञापयतु । आङ्पूर्वकः जप्-धातुः आज्ञापने । आज्ञप्+णिग्+तुव् । ३१३
सू० जस्य णकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६६२ सू० तुवः स्थाने दु
इत्यादेशे आणवेदु इति भवति । आर्यः ! आर्य+सि । ९३७ सू० र्यस्य य्य इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे
ह्रस्वे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वारादेलोपे अय्यो ! इति भवति । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि । प्रस्तुत-
सूत्रस्य प्रवृत्तिः शौरसेनीभाषायामेव जायते, परन्तु १११८ सूत्रेण भाषाव्यत्यये कृते प्राकृतभाषायामपि
'इदानीम्' इत्यव्ययस्य दाणि इत्यादेशो भवति । यथा—अन्याम् । अन्या+अम् । ३४९ सू० यकारलोपे,
३६० सू० नकारद्विस्वे, ५२५ सू० आकारस्य अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये,
२३ सू० मकारानुस्वारे अन्नं इति भवति । इदानीम् । प्रस्तुतसूत्रेण इदानीमः स्थाने दाणि इत्यादेशे
दाणि इति भवति । बोधिम् । बोधि+अम् । १८७ सू० धकारस्य हकारे, ६१३ सूत्रेण अदन्तवत्त्वात्
४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे बोहि इति भवति । अत्र प्राकृत-भाषायामपि प्र-
स्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

६४९—तस्माद् । तद्+ङसि । ९४९ सू० ङसिप्रत्ययेन सह तदः स्थाने ता इत्यादेशे ता इति
भवति । यावद् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे जाव इति भवति ।
प्रविशामि । प्रपूर्वकः विश्धातुः प्रवेशे । प्रविश्+मिव् । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य स-
कारे, ९१० सू० अकारागमे, ६३० सू० मिवः स्थाने मि इत्यादेशे, ६४३ सू० अकारस्य आकारे पविसामि
इति भवति । तस्माद्=ता इति पूर्ववदेव साध्यम् । अलम् । अव्ययपदमिदम् । २३ सू० मकारानुस्वारे
अलं इति भवति । एतेन=एदिणा, प्रक्रिया ५५८ सूत्रे ज्ञेया । मानेन । मान+टा । २२८ सू० नकारस्य
णकारे, ४९५ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे मारणेन इति भवति ।

६५०—इकारे । इकारे परे सति यत्र णकारागमो भवति तदुदाहरणानि प्रदर्शयति वृत्तिकारः ।
युक्तम् । युक्त+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकार-द्विस्वे, ५१४ सू०
सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे जुत्तं इति भवति । इवम् । इदम्+सि । ५६१ सू० इदमः इम इत्या-
देशे, जुत्तम्+इम+सि, इति स्थितौ, ९५० सू० इकारे परे सति, मकारात्पर वैकल्पिको णकारागमः,
ततः जुत्तम्+ण+इम+सि इत्यत्र २३ सू० हलन्त-मकारस्यानुस्वारे, १० सू० णकारस्थस्य अकारस्य
लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, सेर्मकारे, मकारानुस्वारे जुत्तं णिम् इति सिद्धम्, णकारागमाभावे ५६७
सू० सिना सह इदमः स्थाने इणं इत्यादेशे इणं इति भवति । जुत्तम्+इणं इत्यत्र अजभीने परेण संयोज्ये
जुत्तमिणं इति भवति । सदृशम् । सदृश+सि । १४२ सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, ३४८ सू० दकारलोपे,
३६४ सू० रेफद्विस्वनिषेधे, २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव सरिसं इति भवति । इवम्=इम+सि
=इमं इति पूर्ववदेव जाते, सारिसम्+इमं इत्यत्रापि पूर्ववदेव प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिके णकारागमे णिम्
णकारागमाभावे पूर्ववदेव सरिसम्+इणं=सरिसमिणं इति भवति । एकारे । एकारे परे सति अन्त्यम-
कारात्परो यत्र णकारागमो भवति तदुदाहरणं प्रदीयते वृत्तिकारेण । किम् ? किम्+सि । ५६९ सू०
सिना सह किम्शब्दस्य कि इत्यादेशे कि इति भवति । एतद् । एतद्+सि । ९३१ सू० तकारस्य दकारे

११ सू० हलन्त-दकारलोपे, पूर्ववदेव एवं इति भवति । किम्+एवं इति स्थितौ प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिके णकारागमे किं शब्दं णकारागमाभावे किम्+एवं इत्यत्र अज्झीने परेण संयोज्ये किमेवं इति भवति । ए-वम् । अव्ययपदमिदम् । २३ सू० मकारानुस्वारे एवं इति भवति । एतद् । एतद्+सि । पूर्ववदेव एवं ततः एवम्+एवं, इत्यस्य पूर्ववदेव एवं शब्दं णकारागमाभावे एवमेवं इति रूपं भवति ।

६५१—मम । अस्मद्+ङस्=मम, प्रक्रिया ६०० सूत्रे ज्ञेया । एव । अव्यय-पदमिदम् । ९५१ सू० एवार्थे य्वेव इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । ब्राह्मणस्य । ब्राह्मण+ङस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३४५ सू० ह्रास्य म्ह इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १११८ सू० भाषा-व्यत्यये कृते १०८३ सू० म्हस्य म्भ इत्यादेशे, ४९९ सू० ङसः स्स इत्यादेशे बम्भणस्स इति भवति । सः । तद्+सि=सो, प्रक्रिया १७७ सूत्रे ज्ञेया । एव—य्वेव, इति पूर्ववदेव साध्यम् । एषः । एतद्+सि=एसो, प्रक्रिया ३८७ सूत्रे ज्ञेया ।

६५२—हे । अव्यय-पदमिदम् । ९५२ सू० चेठ्याः आह्वाने (हे इत्यर्थे) हञ्जे इति निपातः प्रयुज्यते । शौरसेनीभाषायां निपाता अव्यया एव मन्यन्तेऽतएवाऽत्र अव्ययत्वात् [संस्कृत-भाषा-सममेव] सेर्लोपो जायते । एवमेवाऽप्येऽपि बोध्यम् । चतुरिके ! । चतुरिका+सि । ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ५३० सू० आकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे चतुरिके ! इति भवति ।

६५३—विस्मयः । विस्मयार्थे ९५३ सू० हीमाणहे इति निपातः प्रयुज्यते । जीवद्बत्सा । जीवद् बत्सो यस्याः, सा । जीवत्-बत्सा+सि । जीवद् इति शब्दः शतृ-प्रत्ययान्तः, अतः जीव्+शतृ, इत्यत्र ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, जीवन्तबत्सा+सि, इति जाते, २९२ सू० त्सस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे जीवन्तबच्छा इति भवति । मे । अस्मद्+ङस्=मे, प्रक्रिया ६०२ सूत्रे ज्ञेया । जननी । जननी+सि । २२८ सू० उभयत्र नकारस्य णकारे, सेर्लोपे जणणी इति भवति । निर्वदः । प्र-स्तुतसूत्रेण निर्वदार्थे-दुःखार्थे हीमाणहे इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । परिष्वजन्तः । परिपूर्वकः ष्वज्धातुः प-रिष्वङ्गे । परिष्वज्+शतृ । १११८ सू० भाषा-व्यत्यये कृते, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ३५० सू० व-कारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३६० सू० सकारद्वित्वे, ११ सू० जकारलोपे, ६७० सू० शतुः न्त इत्यादेशे, जस्-प्रत्यये, ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे वलिसन्ता इति भवति । व-यम् । १११८ सू० भाषा-व्यत्यये कृते, ९७२ सू० वयम् इत्यस्य हगे इत्यादेशे हगे इति भवति । एतेन । एतद्+टा । ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ११ सू० दकारलोपे, ४९५ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे एदेण इति भवति । निजविधेः । निजस्य विधिः, तस्य । निजविधि+ङस् । १७७ सू० ज-कारलोपे, बहुलेन १८० सू० यकारश्रुतौ, ५१२ सू० ङसः णो इत्यादेशे नियविधिणो इति भवति । १८७ सूत्रे प्रायोग्रहणादत्र धकारस्य हकारो न जातः । दुर्व्यवसितेन । दुर्व्यवसित+टा । ३५० सू० रेफलोपे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, पूर्ववदेव दुर्व्यवसितेन इति भवति ।

६५४—ननु । अव्ययपदमिदम् । ९५४ सू० नन्वर्थे णं इति निपातः प्रयुज्यते । अफलोदया । न फलमफलम्—निष्फल उदयो यस्याः, सा । अफलोदया+सि । १ । १ । ३७ । सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे अफलोदया इति भवति । आर्यमिश्रः । आर्यमिश्र+भिस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९३७ सू० र्यस्य र्य इत्यादेशे, ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३६० सू० सकारद्वित्वे, ४९६ सू० भिसः हिं इत्यादेशे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे अर्यमिस्तेहि इति भवति । प्रथमम् । प्रथम+सि । रेफस्य लोपे, ५५ सू० पकारस्थाकारस्य उकारे, २१५ सू० थकारस्य ठकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३

सू० मकारानुस्वारे पुढं इति भवति । एव=य्येव, प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । आज्ञप्तम् । आज्ञप्त+सि । ३१३ सू० ज्ञस्य णकारे, ३४८ सू० फकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे पूर्ववदेव आणांसं इति भवति । ननु=णं, पूर्ववदेव साध्यम् । भवान्=भवं, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया । मे । अस्मद्+ङस्=मे, प्रक्रिया ६०२ सूत्रे ज्ञेया । अग्रतः । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (ओ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे अगदो इति भवति । चलति । चल् चलने । चल्+तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४५ सू० इचः दि इत्यादेशे चलवि इति भवति । आर्षे वाक्यालङ्कारेऽपि । आर्षशौरसेन्यां णं इत्यव्ययपदं वाक्यालङ्कारे=वाक्यसौन्दर्येऽपि प्रयुज्यते । यथा—नमः=नमो, प्रक्रिया ५३५ सूत्रे ज्ञेया । अस्तु । क्रियापदमिदम् । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे अस्तु इति भवति । नमो+अस्तु इत्यत्र ओकारात् परो योऽकारस्तस्य संस्कृतनियमेन पूर्वरूपे जाते नमोऽस्तु इति भवति । नमोऽस्तु णं, इत्यत्र णं इत्यव्ययपदं वाक्यसौन्दर्यार्थं बोध्यम् । एवमेव जया णं, तथा णं इत्यत्रापि णं इत्यव्ययपदं वाक्यालङ्कारार्थकं ज्ञेयम् । यदा इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ जया एवं तदा-तया इति भवति ।

६५५—अम्महे इति निपातः ९५५ सू० हर्षार्थे प्रयुज्यते । एतया=एआए, प्रक्रिया ५२१ सूत्रे ज्ञेया । सुमिलया । सुमिला+टा । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५१८ सू० टाप्रत्ययस्य स्थाने एकारे सुमिलाए इति भवति । सुपरिघटितः । सुष्ठुरूपेण परिघटितः-परिगृहीतः । सुपरिघट्+क्त (त)+सि । १११८ सू० भाषाव्यत्यये कृते, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ७८३ सू० घट्धातोः गढ इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ४९१ सू० सेर्ढोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सुपलिगढिदो इति भवति । भवान्=भवं, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया ।

६५६—होही इति निपात-पदं ९५६ सू० विदूषकस्य-राजप्रमोदकस्य हर्षे द्योत्ये प्रयुज्यते । भो । अव्ययपदमिदम् । संस्कृततुल्यमेव शौरसेन्यां प्रयुज्यते । संपन्नाः । सम्पन्न+जस् । ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वस्वरस्य दीर्घे संपन्ना इति भवति । मनोरथाः । मनोरथ+जस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९३८ सू० थकारस्य धकारे, पूर्ववदेव मणोरथा इति साध्यम् । प्रियवयस्यस्य । प्रिय-श्चासौ वयस्यः, तस्य । प्रियवयस्य+ङस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३४९ सू० संयुक्त-यकारलोपे, ३६० सू० सकारद्वित्वे, ४९९ सू० ङसः स्थाने स्स इत्यादेशे पिय-वयस्सस्स इति भवति ।

६५७—शौरसेन्यामिह । शौरसेनी-भाषाप्रकरणे यानि कार्याण्युक्तानि तदतिरिक्तानि कार्याणि प्राकृत-भाषातुल्यानि बोध्यानीति भावः । प्रस्तुताष्टमाध्याये चतुर्थ-सूत्रादारभ्य ९३० सूत्रपर्यन्तं यानि सूत्राणि पठितानि, तेषु सूत्रेषु यानि चोदाहरणानि प्रदत्तानि, तेषूदाहरणेषु मध्ये यान्युदाहरणानि शौरसेनीप्रकरणे गृहीतानि सन्ति तानि तदवस्थानीत्युच्यन्ते, यथा ९४९ सूत्रे पठितानि जाव पविसामि, ९५१ सूत्रोक्तानि मम, सो, एसो इत्यादीनि रूपाणि किञ्चिदपि परिवर्तनरहितानि प्राकृतभाषा-नियम-सिद्धानि शौरसेनीभाषायां गृहीतानि सन्त्यतएवैतानि पदानि तदवस्थानीति ज्ञेयानि । यानि च रूपाणि प्राधान्येन शौरसेनीभाषानियमः निष्पादितानि सन्ति, तानि एवंविधानि बोध्यानि । तथा—९३१ सूत्रे एवाहि, ९५१ सूत्रे य्येव, ९५२ सूत्रे हञ्जे, इत्यादयः प्रयोगाः प्राधान्येन शौरसेनी-भाषानियमैः साधिताः सन्ति, अतएवैते एवंविधा अवगन्तव्याः । कानि रूपाणि तदवस्थानि कानि च एवंविधानि ? इति विभागः पाठकैः स्वयमेव प्रतिसूत्रमभ्यूह्य-विचार्य दर्शनीयः=व्याख्यातव्यः । यथा—अन्तर्वेदिः । अन्तर्-वेदि+सि । ११

सू० रेफलोपे, ४ सू० तकारस्थाकारस्य आकारे, १७७ सू० दकारलोपे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, १।१।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे अन्तावेई इति रूपं प्राकृतभाषायां निष्पद्यते, परन्तु शौरसेन्यान्तु ९३१ सू० तकारस्य दकारे अन्तावेदी इति भवति । एवमेव युवतिजनः । युवतिश्चासौ जनः । युवति-जन+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ४९१ सू० सेर्डीः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे जुवदिजणो इति भवति । मनःशिला । मनस्-शिला+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, सेर्लोपे मणसिला इति भवति । एषु प्रयोगेषु शौरसेनीभाषानियामकैः सूत्रैरपि कार्यं विहितं परन्तु तदतिरिक्तं कार्यं प्राकृत-भाषानियामकैः सूत्रैः सम्पादितमतएव वृत्तिकारेणोक्तम्—शौरसेन्यामिह प्रकरणे यत्कार्यमुक्तं ततोऽन्य-च्छौरसेन्यां प्राकृत-भाषा-वदेव भवति । इति शौरसेनीभाषाविवेचनम् । आचार्य-श्री-हेमचन्द्रेण ९३१ सू-त्रादारभ्य ९५७ सूत्र-पर्यन्तं शौरसेनी-भाषा-विधिविधानं निरूपितम्, ९५७ सूत्रतः तस्य समाप्तिर्जा-यतेऽतएवोच्यते यच्छौरसेनी-भाषा-विवेचनं समाप्तम् । यदा मूलग्रन्थे शौरसेनी-भाषा-प्रकरणं समाप्ति-मगमत्तदा बालमनोरमाख्यायां टीकायामपि शौरसेनीभाषा-प्रकरणं समाप्तिमेति ।

शौरसेनी-गिरा-टीका, पूर्णा बालमनोरमा ।

आत्मारामं गुरुं ध्यात्वा, मुनिज्ञानेन निर्मिता ॥१॥

★ समाप्तं शौरसेनी-भाषाया विवेचनम् ★

★ अथ शौरसेनी भाषा-विधि ★

महावीर भगवान् जिन, जगतारक अखिलेश,

मङ्गलकारी नाम है, सुखदायक परमेश ।

वन्दन कर श्री वीर को, मन में रख कर ध्यान,

गुरुवर आत्मा राम का, करता है गुणगान ।

गुरुचरणों की शरण ले, नतमस्तक “मुनि ज्ञान”,

भाषा शौर-सेनी का, लिखता है व्याख्यान ॥

हैमशब्दानुशासन के आठ अध्याय हैं, पहले सात-अध्यायों में संस्कृत-भाषा के विधि-विधानों का उल्लेख किया गया है । शेष आठवें अध्याय में, १—प्राकृत, २—शौरसेनी, ३—मागधी, ४—पैशाची, ५—चूलिका-पैशाचिक और ६—अपभ्रंश इन छः भाषाओं का निरूपण कर रखा है । आरम्भ के तीन पादों में तथा चतुर्थपाद के २५६ सूत्रों में प्राकृत-भाषा के स्वरूप का परिचय कराया गया है । इसके अनन्तर आचार्य श्री हेमचन्द्र शौरसेनी भाषा के सम्बन्ध में जानकारी देने लगे हैं । प्राचीनकाल में शौरसेन (*महाराज शूरसेन का राज्य, आधुनिक व्रजमण्डल, जिसकी राजधानी शूरसेन-मथुरा थी) प्रदेश में (मथुरा के आस-पास) यह भाषा बोली जाती थी । कोषकारों के कथनानुसार खड़ी बोली हिन्दी के निर्माण में शौरसेनी

तथा अपभ्रंश का बहुत बड़ा हाथ है। क्योंकि इन तीनों (शौरसेनी, अपभ्रंश तथा खड़ी बोली हिन्दी) का क्षेत्र (मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश) समान है। शौरसेनी भाषा का क्या विधिविधान है ? प्राकृतभाषा से इसका क्या मौलिक भेद है ? आदि बातों के सम्बन्ध में प्रस्तुत प्रकरण में प्रकाश डाला जा रहा है।

६३१—शौरसेनी भाषा में अनादि (जो आदि में विद्यमान न हो) तकार के स्थान में दकारादेश होता है। यदि वह तकार वर्णान्तर (अन्य वर्ण) से संयुक्त न हो। जैसे—१—ततः पूरित-प्रतिज्ञेन मारुतिना मंत्रितः=तदो पूरित-पदिञ्च्रेण मन्त्रितो (इस के अनन्तर पूर्ण की हुई प्रतिज्ञा वाले हनुमान ने उसे सलाह दी), २—एतस्मात्=एदाहि, एदाओ (इस से), यहां पर असंयुक्त तथा अनादि तकार को दकार किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में “अनादौ” यह पद देने का क्या प्रयोजन है ? उत्तर में निवेदन है कि—तथा कुरुत, यथा तस्य राज्ञः अनुकम्पनीया भवामि=तथा करेण जघा तस्स राइणो अणुकम्पणीमा भोमि (तुम वैसा काम करो, जैसे मैं उस राजा की अनुकम्पनीया (अनुकम्पा का पात्र) हो जाऊँ) आदि स्थलों में पद के आदि में विद्यमान तकार के स्थान में दकारादेश न हो, इस विचार से सूत्रकार ने “अनादौ (आदि में अ-विद्यमान)” यह पद पड़ा है। पुनः प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रकार के “अयुक्तस्य (संयोग से रहित हो)” यह पद ग्रहण करने का क्या प्रयोजन है ? उत्तर में निवेदन है कि—१—मत्तः=मत्तो (मद वाला, अभिमानी), २—आर्यपुत्रः=अग्र्यउत्तो (पति, स्वामी का पुत्र), ३—असंभावित-सत्कारम्=असंभाविद-सर्वकारं (जिस के सत्कार की कोई संभावना नहीं, उसको), ४—हे शकुन्तले ! =हला सउन्तले ! (हे शकुन्तले !, शकुन्तला कुमारी को सम्बोधित किया जा रहा है), इन उदाहरणों में तकार संयुक्त है, दूसरे व्यञ्जन से सम्बन्धित है अतः यहां संयुक्त तकार को दकार न हो जाये, इस दृष्टि से सूत्रकार ने ‘अयुक्तस्य’ इस पद का उल्लेख किया है। भाव यह है कि शौरसेनी भाषा में तकार को दकार हो जाता है, परन्तु वह अनादि और असंयुक्त होने चाहिए।

६३२—वर्णान्तर (अन्य वर्ण से) से संयुक्त तकार यदि अर्धवर्तमान (संयुक्त वर्ण में दूसरा) हो तो उसे कहीं-कहीं पर लक्ष्य (प्रयोग) के अनुसार दकार का आदेश हो जाता है। जैसे—१—महान्=महन्दो (सब से बड़ा), २—निश्चिन्तः=निश्चिन्दो (चिन्ता से रहित), ३—अन्तःपुरम्=अन्दे-उरं (रानियों का निवास-स्थान), यहां पर तकार संयुक्त होने पर अर्धवर्तमान था, संयुक्त वर्ण में दूसरा था, अतः उसे प्रस्तुतसूत्र से दकारादेश कर दिया गया है।

६३३—शौरसेनी भाषा में तावत् इस अव्ययपद के आदिम तकार को विकल्प से दकार होता है। जैसे—तावत्=दाव, आदेश के अभाव-पक्ष में ताव (तब तक) यह रूप बनता है।

६३४—शौरसेनी भाषा में इन् के नकार को आमन्त्रण सम्बन्धी सिप्रत्यय परे रहने पर (अर्थात् सम्बोधन के एकवचन में) विकल्प से आकारादेश होता है। जैसे—१—भो कञ्चुकिन् ! =भो कञ्चुइआ ! (हे कञ्चुकिन् !, अन्तःपुर के सेवक !), २—सुखिन् ! =सुहिआ ! (हे सुखमय जीवन व्यतीत करने वाले !), आदेश के अभावपक्ष में—१—भो तपस्विन् ! =भो तवस्सि ! (हे तपस्या करने वाले !), २—भो मणस्विन् ! =भो मणस्सि ! (हे विचारक !) ऐसे रूप बनते हैं। यहां पर वैकल्पिक होने से इन् के नकार को आकार नहीं हो सका।

६३५—शौरसेनी भाषा में ग्रामन्त्रण-सम्बन्धी सिप्रत्यय परे रहने पर नकार को विकल्प से मकारादेश होता है। जैसे—१—भो राजन् ! = भो रायं ! (हे राजन् !), २—भो विजयवर्मन् ! = भो विजयवर्मन् ! (हे विजयवर्मन् !, विजय-वर्मा किसी व्यक्ति का नाम है, यह उस का सम्बोधन है), ३—सुकर्मन् ! = सुकर्मन् ! (हे अच्छे कर्म करने वाले !), ४—भगवन् ! = भयवं ! (हे भगवन् !), ५—कुसुमायुध ! = कुसुमाउह ! (हे कुसुमायुध !, अर्थात् जिस के कुसुम-पुष्प ही आयुध-शस्त्र हैं, कामदेव !), ६—भगवन् ! तीर्थं प्रवर्तय = भयवं ! तित्थं पवर्त्तेह (हे भगवन् ! आप तीर्थ की प्रवृत्ति करो, लोकान्तिक देव तीर्थकर भगवान से निवेदन करते हैं कि आप तीर्थ (धर्म) की स्थापना करने की कृपा करें), आदेश के अभावपक्ष में—सकललोक-अन्तश्चारिन् ! भगवन् ! हुतवह ! = सयल-लोम्र-अन्तेग्रारि ! भयवं ! हुदवह ! (सकललोक में विचरण करने वाले !, हे भगवन् !, हे अग्निदेव !) ऐसा रूप होता है। यहाँ पर नकार को मकारादेश नहीं किया गया।

६३६—प्रस्तुत सूत्र में “ग्रामन्त्र्ये” (ग्रामन्त्रण सम्बन्धी) इस पद की निवृत्ति हो जाती है। अर्थात्—यहाँ ‘ग्रामन्त्रण—सम्बन्धी’ यह पद जोड़ने की आवश्यकता नहीं है। शौरसेनी भाषा में भवद् और भगवद् इन शब्दों के नकार को सिप्रत्यय परे होने पर मकारादेश होता है। जैसे—१—किमत्र भवान् हृदयेन चिन्तयति = किं एत्थ भवं ह्रिदएण चिन्तेदि ? (क्या आप इस सम्बन्ध में हृदय से विचार कर रहे हैं ?), २—एतु भवान् = एदु भवं (आप जाएं), ३—श्रमणः भगवान् महावीरः = समणे भगवं महावीरे (श्रमण = तपस्वी, भगवान् महावीर), ४—प्रज्वलितो भगवान् हुताशनः = पज्जलितो भयवं हुदासणो (जाज्वल्यमान भगवान् अग्नि-देव अथवा भगवान् अग्निदेव प्रज्वलित हो रहे हैं), यहाँ पर भवद् और भगवद् शब्दों के नकार को मकारादेश किया गया है। बहुलाधिकार के कारण २ सूत्र से उक्त दोनों शब्दों से भिन्न पदों के नकार को भी मकारादेश हो जाता है। जैसे—१—मघवान् पाकशासनः = मघवं पागसासणे (मघवान् और पाकशासन ये दोनों इन्द्र के नाम हैं), २—सम्पादितवान् शिष्यः = संपाइप्रवं सीसो (काम को पूर्ण करने वाला शिष्य), ३—कृतवान् = कयवं (वह करने वाला है), ४—करोमि = करेमि (मैं करता हूँ), च और ५—करिष्यामि = काहं (मैं करूँगा) यहाँ मघवान् आदि पदों के नकार को प्रस्तुत सूत्र से मकारादेश नहीं हो सकता था किन्तु बहुलाधिकार से नकार को मकार बना दिया गया है। करेमि और करिष्यामि का सम्बन्ध कृतवान् पद से समझना चाहिए। जैसे कृतवान् करेमि (मैं कृतवान् (जिसने काम कर रखा है) करता हूँ) और कृतवान् करिष्यामि (मैं कृतवान् करूँगा)। यहाँ पर बहुलता से प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति की गई है।

६३७—शौरसेनी भाषा में ‘य’ के स्थान में ‘य्य’ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—आर्यपुत्र ! पर्याकुलीकृताऽस्मि = अर्य्यउत्त ! पर्याकुलीकदम्हि (हे *आर्यपुत्र ! मैं बुरी तरह से दुःखी कर दो गई हूँ), २—सूर्यः = सुय्यो (दिवाकर) आदेश के अभाव-पक्ष में—१—आर्यः = अज्जो (श्रेष्ठ), २—पर्याकुलः = पज्जाउला (दुःखी), ३—कार्य-परवशः = कज्जपरवसो (कार्य के कारण पर-वश (पराधीन) बना हुआ), ये रूप बनते हैं। यहाँ पर प्रस्तुतसूत्र से ‘य’ को ‘य्य’ यह आदेश नहीं किया गया।

६३८—शौरसेनी भाषा में थकार के स्थान में विकल्प से धकार का आदेश होता है। जैसे—

*संस्कृतशब्दार्थ-कोस्तुभ नामक कोष में आर्यपुत्र के अनेकों अर्थ लिखे हैं—१—प्रतिष्ठित जन का पुत्र, २—दीक्षागुरु का पुत्र, ३—सम्मानित, ४—सम्मानजनक संज्ञा, अपने पति के लिए पत्नी की अथवा अपने राजा के लिए उस के सेनापति की सम्मानजनक संज्ञा।

१—कथयति=कथेदि, आदेश के अभावपक्ष में—कहेदि (वह कहता है), २—नाथः=णाधो, णाहो (स्वामी, प्रीतम), ३—कथम्=कथं, कहां (कैसे), ४—राजपथः=राजपधो, राजपहो (मुख्य सड़क), यहां पर थकार के स्थान में वैकल्पिक धकार किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि अपवादिभूत (जो पद के आदि में विद्यमान न हो) थकार को ही धकारादेश हो सकता है, अन्य को नहीं। जैसे—१—स्थाम=थामं (ताक्त, शक्ति-अचलता, स्तम्भन शक्ति), २—स्तोकः=थेओ (स्वल्प) यहां पर थकार आदि में विद्यमान था, अतः प्रस्तुत सूत्र से इसे धकारादेश नहीं हो सका।

६३६—‘इह’ इस अव्ययपद से सम्बन्धित हकार को तथा ६३२ सूत्र से मध्यमपुरुष के बहुवचन के स्थान में विहित ‘हच्’ इस आदेश के हकार को शौरसेनी भाषा में विकल्प से धकारादेश होता है। जैसे—१—इह=इध (यहां पर), २—भवथ=होध (तुम सब होते हो), ३—परित्रायध्वे=परित्तायध (तुम संरक्षण करते हो), आदेश के अभावपक्ष में—इह=इह, भवथ=होह तथा —परित्रायध्वे=परित्तायह, ये रूप बनते हैं। यहां हकार को धकारादेश नहीं किया गया।

६४०—शौरसेनी भाषा में भूधातु के हकार को विकल्प से भकारादेश होता है। जैसे—१—भवति=भोदि, भुवदि, भवदि आदेश के अभावपक्ष में—होदि, हुवदि, हवदि (वह होता है) ऐसे रूप बन जाते हैं।

६४१—शौरसेनी भाषा में पूर्व इस शब्द के स्थान में विकल्प से ‘पुरव’ यह आदेश होता है। जैसे—१—अपूर्वं नाटकम्=अपुरवं नाडयं (नाटक-तमाशा अपूर्व-अनोखा है), २—अपूर्वागदम्=अपुरवागदं (अगद=अप्रीषधि अपूर्व-अद्भुत है), आदेश के अभावपक्ष में—१—अपूर्वं पदम्=अपुर्वं पदं (पद-शब्द अपूर्व-अनोखा है), २—अपूर्वागदम्=अपुर्वागदं, ऐसे रूप बनते हैं।

६४२—शौरसेनी भाषा में क्त्वाप्रत्यय के स्थान में ‘इय’ और ‘वूण’ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—भूत्वा=भविय, भोदूण, हविय, होदूण (हो करके), २—पठित्वा=पठिय, पठिदूण (पठ करके), ३—रन्त्वा=रमिय, रन्दूण (खेल करके) आदेश के अभावपक्ष में—१—भूत्वा=भीत्ता, होत्ता, २—पठित्वा=पठित्ता, ३—रन्त्वा=रन्ता, ये रूप बनते हैं।

६४३—कृ और गम् इन धातुओं से क्त्वाप्रत्यय के स्थान में डित् (जिस का डकार इत्-संज्ञक हो) अडुग्र, यह आदेश विकल्प से हो जाता है। जैसे—१—कृत्वा=कडुग्र (कर के), २—गत्वा=गडुग्र (जा करके), आदेश के अभावपक्ष में—क्रमशः—करिय, करिदूण और गच्छिय, गच्छिदूण ये रूप बन जाते हैं।

६४४—प्रथमपुरुष के एकवचन के स्थान में ६२८ वें गतसूत्र से विहित इच् और एच् इन दोनों आदेशों के स्थान में ‘दि’ यह आदेश होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि यहां पर ‘वा’ इस पद की अनुवृत्ति की निवृत्ति समझनी चाहिए। सूत्र के प्रयोग इस प्रकार हैं। १—नयति=नेदि (वह ले जाता है), २—वदाति=देदि (वह देता है), ३—भवति=भोदि, होदि (वह होता है), यहां पर प्रथम-पुरुषीय एकवचन के स्थान में होने वाले इच् आदेश को ‘दि’ यह आदेश किया गया है।

६४५—यदि इच् और एच् ये दोनों आदेश अकार से परे हों तो इनके स्थान में ‘दे’ तथा सूत्रोक्त चकार के कारण ‘दि’ यह आदेश होता है। जैसे—१—आस्ते=अच्छदे, अच्छदि (वह बैठता है), २—गच्छति=गच्छदे, गच्छदि (वह जाता है), ३—रमते=रमदे, रमदि (वह क्रीड़ा करता है), ४—क्रियते=किज्जदे, किज्जदि (उस से किया जाता है) यहां पर इचादि आदेशों को दे और दि ये दो आदेश किए

गए हैं। प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्र में अतो यह पद किस लिए ग्रहण किया गया है? उत्तर में निवेदन है कि—१—उद्वाति=वसुआदि (वह ऊर्ध्व गति करता है), २—नयति=नेदि (वह ले जाता है), ३—भवति=भोदि (वह होता है) आदि प्रयोगों में वे और बि ये आदेश न हो जाएं, इस उद्देश्य से सूत्रकार ने “अतो” इस पद का ग्रहण किया है। इन प्रयोगों में इच् आदेश अकार से आगे नहीं है। अतः यहां प्रस्तुत सूत्र का कोई कार्य नहीं हो सका।

६४६—शौरसेनी भाषा में भविष्यदर्थ में किए गए प्रत्यय के परे होने पर ‘स्सि’ इसका विकरण होता है। अर्थात् धातु और प्रत्यय के मध्य में ‘स्सि’ यह आगम होता है। ६५५ सूत्र से भविष्यदर्थक प्रत्ययों के आदि में हि तथा ६५६ सूत्र से उत्तम पुरुष में भविष्यदर्थक प्रत्ययों के आरंभ में स्सा और हा इन दोनों का प्रयोग होता है। प्रस्तुत सूत्र से होने वाला स्सि का प्रयोग इन सब का अपवाद माना गया है। उदाहरण इस प्रकार हैं—१—भविष्यति=भविस्सिदि (वह होगा), २—करिष्यति=करिस्सिदि (वह करेगा), ३—गमिष्यति=गच्छिस्सिदि (वह जायगा), यहां पर भविष्यदर्थक प्रत्यय के आदि में स्सि का आगम किया गया है।

६४७—शौरसेनी भाषा में अकारान्त शब्द से परे डसि-प्रत्यय के स्थान में आदो और आदु ये दो डित् (जिस में डकार इत् हो) आदेश होते हैं। जैसे—१—दूराद् एव=दूरादो य्येव (दूर से ही), २—दूराद्=दूरादु (दूर से) यहां पर डसि प्रत्यय को आदो और आदु ये डित् आदेश किए गए हैं।

६४८—शौरसेनी भाषा में ‘इदानीम्’ इस अव्ययपद के स्थान में दाणि यह आदेश होता है। जैसे—अनन्तरकरणीयम् इदानीमाज्ञापयतु आर्य ! = अनन्तर-करणीयं दाणि आणवेदु अर्यो ! (हे आर्य ! इस के अनन्तर क्या करना चाहिए ? अब आप आज्ञा फरमाएं) यहां पर ‘इदानीम्’ के स्थान में ‘दाणि’ यह आदेश किया गया है। १११८ सूत्र द्वारा प्राकृत आदि भाषा-लक्षणों (भाषा-सम्बन्धी नियमों) का व्यत्यय होने से प्राकृतभाषा में भी इदानीम् के स्थान में ‘दाणि’ यह आदेश हो जाता है। जैसे—अन्यामिदानीं बोधिम्=अन्नं दाणि बोहि (अब दूसरे बोधि=ज्ञान को) यहां प्राकृतभाषा में भी इदानीम् को ‘दाणि’ आदेश कर दिया गया है।

६४९—शौरसेनी भाषा में ‘तस्मात्’ इस शब्द को ‘ता’ यह आदेश होता है। जैसे—१—तस्माद् यावत् प्रविशामि=ता जाव पविसामि (इस लिए जब तक मैं प्रवेश करता हूं), २—तस्माद् अलमेतेन मानेन=ता अलं एदिणा माणेण (इसलिए इस अभिमान से बस करो) यहां पर ‘तस्मात्’ इस शब्द के स्थान में ‘ता’ यह आदेश किया गया है।

६५०—शौरसेनी भाषा में इकार और एकार के परे होने पर अन्त्यमकार से आगे विकल्प से एकार का आगम होता है। जैसे—इकार के उदाहरण—१—युक्तम् इवम्=जुत्तं णिमं, जुत्तमिणं (यह युक्त अर्थात् ठीक है), २—सदृशम् इवम्=सरिसं णिमं, सरिसमिणं (यह समान है), एकार के उदाहरण—१—किम् एतद्=किं रोदं, किमेदं (यह क्या है?), २—एवम् एतद्=एवं रोदं, एवमेदं (यह ऐसे है), यहां पर इकार और एकार के परे रहने पर अन्त्य मकार को णकार का आगम विकल्प से किया गया है।

६५१—शौरसेनी भाषा में ‘एव’ (निश्चय, ही) इस अर्थ में ‘य्येव’ इस निपात का प्रयोग होता है। जैसे—१—मम एव ब्राह्मणस्य=मम य्येव बम्भणस्स (मुझ ब्राह्मण का ही), २—स एव एषः=सो य्येव एसो (वह यही है) यहां एवार्थ में ‘य्येव’ इस निपात का प्रयोग किया गया है। शौरसेनी भाषा में निपातों को अव्यय माना जाता है, अतएव प्रस्तुत में य्येव से सिप्रत्यय का लोप हो गया है। ऐसे

ही स्थिति आगे भी समझनी चाहिए।

६५२—शौरसेनी भाषा में चेटि-दासी के सम्बोधन में 'हञ्जे' इस निपात को प्रयुक्त किया जाता है। जैसे—हे चतुरिके ! = हञ्जे ! चतुरिके। (अग्रि चतुर-दासी !), यहां पर दासी के सम्बोधन में हञ्जे इस निपात का प्रयोग किया गया है।

६५३—शौरसेनी भाषा में विस्मय और निर्वेद (ग्लानि) इन अर्थों में हीमाणहे इस निपात का प्रयोग किया जाता है। विस्मय का उदाहरण—अहो जीवद्-वत्सा मे जननी = हीमाणहे जीवन्तव-च्छा मे जणणी (माश्चर्य है कि मेरी माता जीवद्-वत्सा (जिस का वत्स (बछड़ा, बेटा) जीवित हो) है) निर्वेद का उदाहरण—हा ! परिष्वजन्तो वयमेतेन निजविधेः दुर्व्यवसितेन = हीमाणहे पलिस्सन्ता हगे एदेण नियविधिणो दुव्व-वसिदेण [खेद है कि हम परिष्वङ्ग (मेल, स्पर्श अथवा आलिङ्गन) करते हुए अपने भाग्य की प्रतिकूलता से (फंस गए)] यहाँ पर विस्मय और निर्वेद अर्थ में 'हीमाणहे' इस निपात का प्रयोग किया गया है।

६५४—शौरसेनी भाषा में *ननु इस अव्ययपद के अर्थ में एं इस निपात का प्रयोग किया जाता है। जैसे—१—ननु अफलोदया ! = णं अफलोदया ! (मैं पूछता हूं कि क्या यह नारी अफलोदया (जिस का उदय-जन्म फलयुक्त न हो) है ?), २—ननु आर्य-मिश्रैः प्रथममेव आज्ञप्तम् ? = णं अर्यमि-स्सेहि पुढमं य्येव आणत्तं ? (क्या आर्य-मिश्रों-भद्रपुरुषों ने पहले ही यह आज्ञा प्रदान कर दी थी), ३—ननु भवान् मे अपतः चलति = णं भवं मे अगदो चलदि (मुझे सन्देह है कि आप मेरे आगे चल रहे हैं) यहां 'ननु' इस अर्थ में 'एं' इस निपात का प्रयोग किया गया है। आर्य-शौरसेनी में एं यह निपात वाक्य के अलंकार (सौन्दर्य) में भी देखा जाता है। जैसे—१—नमोऽस्तु = नमोऽस्तु णं (नमस्कार हो), २—यदा = जया णं (जब), ३—तदा = तया णं (तब) यहां पर एं का प्रयोग वाक्य की सुन्दरता के लिए किया गया है।

६५५—शौरसेनी भाषा में 'हर्ष' (प्रसन्नता) इस अर्थ में 'अम्महे' इस निपात को प्रयुक्त किया जाता है। जैसे—हर्षः, एतया सुमिलया सुपरिघटितो भवान् = अम्महे एआए सुमिलए सुपरिगढिदो भवं (यह प्रसन्नता की बात है कि सुमिला (कोई नारी) द्वारा आप खूब परिघटित (परिगृहीत) हैं) यहां पर हर्षार्थ में 'अम्महे' इस निपात का प्रयोग किया गया है।

६५६—शौरसेनी भाषा में विदूषकों (मसखरों, भांडों, हाज़िर-जवाबों) के हर्ष को प्रकट करने के लिए 'हीही' इस निपात का प्रयोग किया जाता है। जैसे—हीही भो सम्पन्नाः मनोरथाः प्रियवयस्य-स्य = हीही भो संपन्ना मणोरथा पियवयस्सस्स (आहा आहा, प्रिय मित्र के मनोरथ (इच्छाएं) पूर्ण हो गए) यहां पर विदूषकों के हर्ष का द्योतक हीही निपात प्रयुक्त किया गया है।

६५७—शौरसेनी-भाषा में जो-जो कार्य कहे जा चुके हैं, इनसे अन्य समस्त कार्य शौरसेनी भाषा में प्राकृत-भाषा के समान ही होते हैं। भाव यह है कि शौरसेनी भाषा में जिन विधिविधानों का उल्लेख किया गया है, उन से अतिरिक्त शौरसेनी-भाषा के जो विधिविधान हैं वे समस्त विधिविधान प्राकृत-भाषा के विधिविधान के समान ही समझने चाहिए। प्रश्न हो सकता है कि प्राकृत-भाषा के कौन-कौन से विधिविधान हैं जो शौरसेनी भाषा के अन्तर्गत जानने चाहिए ? उत्तर में निवेदन है कि प्राकृत-भाषा के चतुर्थ सूत्र से लेकर ९३१ वें सू. से पहले-पहले जितने भी सूत्र हैं, और

*वह अव्यय जिसका व्यवहार कोई बात पूछने, सन्देह प्रकट करने या वाक्य के आरंभ में किया जाता है।

पूर्ववदेव **अब्रह्मजं** इति भवति । **पुण्याहम्** । पुण्यं च तदहः—शुभदिवसमित्यर्थः । **पुण्याह**+सि=पु-
ञ्जाह+सि । पूर्ववदेव **पुञ्जाहं** इति भवति । **पुण्यम्** । पुण्य+सि=पुञ्जं इति पूर्ववदेव साध्यम् । **प्र-
ज्ञाविशालः** । प्रज्ञया विशालः, प्रज्ञा विशाला यस्य वा,सः । प्रज्ञाविशाल+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे,
ज्ञस्य ञ् इत्यादेशे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, पूर्ववदेव **पञ्ज्ञाविशाले** इति
भवति । **सर्वज्ञः** । सर्वज्ञ+सि । सकारस्य शकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ज्ञस्य ञ्
इत्यादेशे, पूर्ववदेव **शब्जज्ञे** इति भवति । **अवज्ञा** । अवज्ञा+सि=अवञ्जा+सि । सेलपि **अवञ्जा** इति
भवति । **अञ्जलिः** । अञ्जलि+सि । प्रस्तुतसूत्रेण ञ्स्य ञ् इत्यादेशे, ५०८ सू० इकारस्य दीर्घे, सेलपि
अञ्जली इति भवति । **घनञ्जयः** । घनञ्जय+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ञ्स्य ञ् इत्यादेशे,
१७७ सू० यकारलोपे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलपि **घणञ्जए** इति भवति । **पञ्जरः** । पञ्जर+
सि । ञ्स्य ञ् इत्यादेशे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, पूर्ववदेव **पञ्जले** इति भवति ।

९६५—यापवादः । ९६३ सूत्रेण जकारस्य यकारो भवति, परन्तु प्रस्तुतसूत्रं तस्यापवादसूत्रं
जेयम् । **व्रजति** । व्रज् गतौ । व्रज्+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ९६३ सू० जकारस्य यकार-प्राप्तौ ९६५
सू० जकारस्य ञ् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे, ९४५ सू० इचः दि इत्यादेशे **वञ्जदि** इति भवति ।

९६६—गच्छ । गम्लृ (गम्) गतौ । गम्+सिव् । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ९६६ सू० छ-
कारस्य इच इत्यादेशे, ६६२ सू० सिवः सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लुकि **गश्च** इति भवति । **उच्छलति** ।
उत्पूर्वकः छल्धातुः उच्छलने । उत्छल्+तिव् । ११ सू० तकारलोपे, छकारस्य इच इत्यादेशे, ९१०
सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे **उश्चलदि** इति
भवति । **पिच्छिलः** । पिच्छिल+सि । प्रस्तुतसूत्रेण छकारस्य इच इत्यादेशे, **निमित्तापाये नैमित्तकस्या-
प्यपायः**, इति *न्यायेन चकारस्य अभावे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिक्कार-लोपे,
११ सू० सकारलोपे **पिश्चिले** इति भवति । **पृच्छति** । प्रच्छ् पृच्छायाम् । प्रच्छ्+तिव् । ७६८ सू० प्र-
च्छ्धातोः पुच्छ इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण छकारस्य इच इत्यादेशे, छकार-निमित्तापाये नैमित्तकस्य च-
कारस्याप्यभावे, तिव इचादेशे, पूर्ववदेव **पुश्चदि** इति भवति । **लाक्षणिकस्याऽपि** । लक्षणेन-व्याकरण-
सूत्रेण आगतः लाक्षणिकः । यदि लाक्षणिकः छकारो भवेत्तदापि तस्य इच इत्यादेशो भवति । यथा—
आपन्नवत्सलः । आपन्नवत्सल+सि । २३१ सू० पकारस्य वकारे, २९२ सू० त्सस्य छकारे, छकारस्य
इच इत्यादेशे, पूर्ववदेव **आवन्नवश्चले** इति भवति । अत्र छकारो लाक्षणिको बोध्यः । **तिर्यक्** । तिर्यच्+
सि । ४१४ सू० तिर्यच्शब्दस्य तिरिच्छि इत्यादेशे, सेलपि **तिरिच्छि** इति भवति । **प्रेक्षते** । प्रपूर्वकः ईक्ष-
धातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+ते । ३५० सू० रेफलोपे, २७४ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१
सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे **पेच्छइ** इति भवति । प्रयोगदर्शनात् ८४ सूत्र-
स्य प्रवृत्तिर्न जाता । अत्रापि लाक्षणिकः छकारः, फलतः प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तौ तिरिश्चि पेश्चदि इति
भवति । अत्र छकारापाये चकारस्याप्यभावो जातः । **प्रेक्षते** । प्रेक्ष्+ते । इत्यत्र २७४ सूत्रस्याप्रवृत्तौ
९६८ सू० क्षस्य स्क इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे **पेस्कदि**
इति भवति । **अनादाविति किम् ?** न आदिः, अनादिः, प्रस्तुतसूत्रेण अनादौ वर्तमानस्यैव छकारस्य
इचादेशो भवति, नान्यथा । यथा—**छागः** । छाग+सि । १९१ सू० गकारस्य लकारे, पूर्ववदेव **छाले** इति
भवति । छकारस्यादिभूतत्वाच्च प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

*अत्र चकारः छकारनैमित्तकोऽस्ति, अतः निमित्ताभावेन नैमित्तकस्याप्यभावो जायते ।

६६७—यक्षः । यक्ष+सि । ९६३ सू० यकारस्य यकारे, ९६७ सू० क्षस्य ऽक इत्यादेशे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे य=के इति भवति । राक्षसः । राक्षस+सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, सकारस्य च शकारे, प्रस्तुतसूत्रेण क्षस्य ऽक इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव ल=कशे इति भवति । अनादावित्येव । अनादिभूतस्यैव क्षस्य ऽक इत्यादेशो भवति, नान्यत्र । यथा—क्षयजलधराः । क्षयस्य-प्रलयकालस्य जलधराः-मेघाः । क्षयजलधर+जस् । क्षस्य आदिभूतत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ९६३ सू० जकारस्य यकारे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ५०१ सू० अकारदीर्घे, ४९३ सू० जसो लोपे खय-यलहला इति भवति ।

६६८—जिह्वामूलीयापवादः । ९६७ सूत्रेण क्षस्य स्थाने जिह्वामूलीयः ऽको भवति, प्रस्तुतसूत्रं तस्यापवादसूत्रं ज्ञेयम् । प्रेक्षते । प्रपूर्वकः ईक्षधातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+ते=प्रेस्कदि, प्रक्रिया ९६६ सूत्रे ज्ञेया । आचक्षते । आङ्पूर्वकः चक्षिङ्धातुः व्यक्तायां वाचि । आचक्ष्+ते । ९६८ सू० क्षस्य स्थाने स्क इत्यादेशे, ६२८ सू० 'ते' इत्यस्य इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे आचस्कदि इति भवति । अत्र ९६७ सूत्रेण क्षस्य स्थाने जिह्वामूलीयः ऽक इत्यादेशो न जातः ।

६६९—तिष्ठति । छा-स्था गतिनिवृत्तौ । स्थाधातु+तिव् । संस्कृतनियमेन तिष्ठ+तिव् इति जाते, ९६९ सू० तिष्ठस्य स्थाने चिट्ठ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे चिष्ठिदि इति भवति ।

६७०—अहम् । ९७२ सू० अहम् इत्यस्य हगे इत्यादेशे हगे इति भवति । न । इत्यव्ययपदं संस्कृतसमानमेव मागध्यां प्रयुज्यते । ईदृशस्य । ईदृश+ङस् । १०५ सू० इकारस्य एकारे, १४२ सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, ३४८ सू० दकारलोपे, ३६४ सू० रेफस्य द्वित्वाभावे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९७० सू० ङसः स्थाने विकल्पेन डाह (आह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे एलिशाह इति भवति । कर्मणः । कर्मन्+ङस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ११ सू० नकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण विकल्पेन ङसः डाह (आह) इत्यादेशे, पूर्ववदेव कम्माह इति भवति । कारी । कारिन्+सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ११ सू० नकारलोपे, ५०८ सू० इकारदीर्घे १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे काली इति भवति । भगदत्तशोणितस्य । भगदत्त-शोणित+ङस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ङसः विकल्पेन डाह इत्यादेशे, पूर्ववदेव भगदत्तशोणिदाह इति भवति । कुम्भः । कुम्भ+सि । ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे कुम्भे इति भवति । पक्षे । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्षे । भीमसेनस्य । भीमसेन+ङस् । सकारस्य शकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ४९९ सू० ङसः स्त इत्यादेशे भीमशेणस्स इति भवति । पश्चात् । अव्ययपदमिदम् । ४४५ सू० पश्चात् इत्यस्य पश्चादो इति निपात्यते । हिण्ड्यते । हिण्ड् भ्रमणे । हिण्ड्+क्य+ते । ६४९ सू० क्यस्य ईअ इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे हिण्डीअवि इति भवति । हिडिम्बायाः । हिडिम्बा+ङस् । ५१८ सू० ङसः स्थाने एकारे हिडिम्बाए इति भवति । घटोत्कच-शोकः । घटोत्कच-शोक+सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, ३४८ सू० तकारस्य लोपे, ३६० सू० प्रथम-ककारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे घडुक्कयशोके इति भवति । प्रयोगदर्शनात् १७७ सू० द्वितीय-ककारस्य लोपो न जातः । न । अव्ययपदमिदम् । २२९ सू० नकारस्य स्थाने णकारे

ण इति भवति । उपशाम्यति । उपपूर्वकः शमुधातुः उपशमे । उपशम्+तिव् । २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य स्थाने शकारे, ९१० सू० अकारस्यागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे उवशमदि इति भवति ।

६७१—स्वजनानाम् । स्वजन+आम् । ३५० सू० वकारस्य लोपे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९६३ सू० जकारस्य स्थाने यकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९७१ सू० ग्रामः स्थाने विकल्पेन डाहँ (आहँ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे शयणाहँ इति भवति । मुखम् । मुख+सि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सुहँ इति भवति । मुखम् इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्र मुख+सि=मुहं इति भवति । पक्षे । आदेशाभावपक्षे । नरेन्द्राणाम् । नरेन्द्र+आम् । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९५ सू० ग्रामः स्थाने णकारे, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे, २७ सू० णकारस्यान्ते अनुस्वारागमे नलिन्वाणं इति भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि । १११८ सूत्रेण भाषाव्यत्यये कृते प्राकृतभाषायामपि ग्राम-प्रत्ययस्य डाहँ इत्यादेशो भवति । यथा—तेषाम् । तद्+आम् । प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिके ग्रामः डाहँ (आहँ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे ताहँ इति भवति । युष्माकम् । युष्मद्+आम् । २४६ सू० यकारस्य तकारे, ३४५ सू० षस्य म्ह इत्यादेशे, पूर्ववदेव तुम्हाहँ इति साध्यम् । अस्माकम् । अस्मद्+आम् । ३४५ सू० स्मस्य म्ह इत्यादेशे, पूर्ववदेव अम्हाहँ इति भवति । सरिताम् । सरित्+आम् । ११ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव सरिग्राहँ इति भवति । इत्यत्र बाहुल्येन डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपाभावो बोध्यः । कर्मणाम् । कर्मन्+आम् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, पूर्ववदेव कम्माहँ इति साध्यम् ।

६७२—अहम् । अस्मद्+सि । ९७२ सू० अहम् इत्यस्य हगे इत्यादेशे हगे इति भवति । शक्रावतार-तीर्थनिवासी । शक्रावतार-तीर्थनिवासिन्+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९६२ सू० थस्य स्त इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ११ सू० नकारलोपे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे शक्रावतार-तिस्त-निवासी इति भवति । धीवरः । धीवर+सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेर्लोपे धीवले इति भवति । वयम् । ९७२ सू० वयम् इत्यर्थे हगे इति प्रयुज्यते । सम्प्राप्ताः । सम्-प्राप्त+जस् । सकारस्य शकारे, २३ सू० सम्-उपसर्गस्य मकारस्य अनुस्वारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३४८ सू० पकारलोपे, ३६० सू० तकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे शंपत्ता इति भवति ।

६७३—मागध्यामिति । मागधी-भाषा-प्रकरणे यदुक्तं तत्सर्वं ज्ञातमेवास्ति किन्तु मागधी-भाषा-प्रकरणे यन्नोक्तं तत्सर्वं शौरसेनीभाषातुल्यमेव ज्ञातव्यम् । अयं भावः—शौरसेनीभाषानियमाः मागधीभाषायामप्युपादेयाः । ६३१ सूत्रस्योदाहरणम् । यथा—प्रविशतु । प्रपूर्वकः विशधातुः प्रवेशे । प्रविश्+तुव् (तु) । ३५० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९१० सू० अकारस्यागमे, ९३१ सू० तकारस्य 'द' इत्यादेशे पविशतु इति भवति । *आवुत्तः । आवुत्त+सि । ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे आवुत्ते इति भवति ।

*आवुत्तोः-भगिनीपतिः, पत्न्याः ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठो वा ।

स्वामिप्रसादाय । ३५० सू० वकारस्य रेफस्य च लोपे, सकारस्य शकारे शामिपशादाय इति भवति । प-
विशदु इत्यत्र शौरसेनीप्रकरणस्य ९३१ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । इत्यत्र ६६२ सूत्रेणापि कार्यसिद्धिर्भवितुं
शक्नोति स्म, परन्तु सूत्राणां पर्यन्त्यवत्प्रवृत्तिर्जायतेऽतएवाऽत्र ९३१ सूत्रस्यैव प्रवृत्तिः करणीया । ६३२
सूत्रस्योदाहरणं, यथा—अरे ! अव्ययपदमिदम् । ९५९ सू० रेफस्य लकारे अले ! इति भवति । किम् ।
किम् + सि । ५६९ सू० सिना सह किमः स्थाने किं इत्यादेशे किं इति भवति । एषः । एतद् + सि । ५७५
सू० तकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ११ सू० दकारलोपे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे,
सेर्लोपे एशे इति भवति । महान् । मह् + शत् । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः न्त इत्यादेशे,
९३२ सू० तकारस्य दकारे, पूर्ववदेव महन्दे इति भवति । कलकलः । कलकल + सि । १७७ सू० द्वितीय-
ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, पूर्ववदेव कलयले इति भवति । ६३३ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—मार-
यथ । मृड् प्राणत्यागे । मृ + णिग् + थ । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे ६३८ सू० णिगः एकारे, ६४२
सू० आदेरकारस्य दीर्घे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, ९३८
सू० थकारस्य घकारे मालेध इति भवति । वा । अव्ययपदमिदम् । संस्कृत-तुल्यमेव मागध्यां प्रयुज्यते ।
धरथ । धृञ् धारणे । धृ + थ । ऋकारस्य अर इत्यादेशे, रेफस्य लकारे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे,
पूर्ववदेव धलेध इति भवति । अयम् । संस्कृततुल्यमेव अयम् [अयं] इति पदं मागध्यां प्रयुज्यते । तावत् =
दाव इत्यस्य प्रक्रिया ९३३ सूत्रे ज्ञेया । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य
शकारे, ११ सू० दकारलोपे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेर्लोपे शे इति भवति । आगमः । आगम +
सि । पूर्ववदेव आगमे इति भवति । ६३४ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—भो कञ्चुकिन् ! = भो कञ्चुइआ !,
प्रक्रिया ९३४ सूत्रे ज्ञेया । ६३५ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—भो राजन् ! = भो रायं !, प्रक्रिया ९३५ सूत्रे
ज्ञेया । ६३६ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—एतु भवान् = एतु भवं, तथा श्रमणः भगवान् महावीरः = शमणे
भगवं महावीले, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया । अत्र मागध्यां विशेषोऽयम्-शमणे इत्यत्र ९५९ सू० सकारस्य
शकारो जातः, भयवं इत्यत्र १७७ सू० गकारलोपः, १८० सू० यकारश्रुतिर्जाता, महावीले इत्यत्र ९५९
सू० रेफस्य लकारोऽभवद् । भगवान् = भयवं, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया । कृतान्तः । कृतान्त + सि । १२६
सू० ऋकारस्य अकारे, ९३१ सू० प्रथम-तकारस्य दकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९५८ सू० अकार-
स्य एकारे, सेर्लोपे कवन्ते इति भवति । यः । यत् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ९६३ सू० जकारस्य
यकारे, ११ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव ये इति भवति । आत्मनः । आत्मन् + जस् = अण्पणो, प्रक्रिया ४६८
सूत्रे ज्ञेया । पक्षम् । पक्ष + अस् । ९६७ सू० क्षस्य ँक इत्यादेशे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू०
मकारानुस्वारे पङ्क इति भवति । उज्जिभत्वा । उज्ज्भ् त्यागे । उज्ज्भ् + क्त्वा । ९४२ सू० क्त्वः स्थाने इय
इत्यादेशे उज्जिभ्य इति भवति । परस्य । पर + डस् । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ४९९ सू० डसः स्स इत्या-
देशे पलस्स इति भवति । प्रमाणोक्तरोषि । प्रमाणीकृ + सिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ९०५ सू० ऋकार-
स्य अर इत्यादेशे, रेफस्य लकारे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२९ सू० सिवः सि इत्यादेशे, ९५९ सू०
सकारस्य शकारे पमाणीकलेशि इति भवति । ६३७ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—आयं ! । आयं + सि । ९३७
सू० र्यस्य र्य इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, सेर्लोपे, अय्य ! इति भवति । यत्र अय्ये ! इति पाठस्तत्र
९५८ सू० अकारस्य एकारो जातः । एषः । एतद् + सि = एशे उपरि साधितमेवेदं रूपम् । खलु = खु, प्र-
क्रिया ४६९ सूत्रे ज्ञेया । कुमारः । कुमार + सि = कुमाले, प्रक्रिया ९६४ सूत्रे ज्ञेया । मलयकेतुः । मल-
यकेतु + सि । ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ५०८ सू० उकारस्य ऊकारे, सेर्लोपे मलयकेद्व इति भवति ।

६३८ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**अरे** । अव्ययपदमिदम् । ९५९ सू० रेफस्य लकारे **अरे** इति भवति । **कुम्भिला** ! । कुम्भिला + सि । सेलौपे **कुम्भिला** ! इति भवति । **कथय** । कथ् कथने । कथ् + सिव् । ९३८ सू० थकारस्य धकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६६२ सू० सिवः स्थाने सु इत्यादेशे, ६६३ सू० सु इत्यस्य हि इत्यादेशे **कथेहि** इति भवति । ६३६ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**अपसरथ** । अपपूर्वकः सृधातुः गतौ । अपसृ + थ । १७२ सू० अप-उपसर्गस्य ओकारे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, रेफस्य च लकारे, ६३२ सू० थस्य हच् (ह) इत्यादेशे, ९३९ सू० हकारस्य धकारे **ओशलथ** इति भवति । **आर्याः** । आर्य + जस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९३७ सू० र्यस्य व्य इत्यादेशे, ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वकारस्य दीर्घे **अर्या** इति भवति । ६४० सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**भवति** = भोदि, प्रक्रिया ९४० सूत्रे ज्ञेया । ६४१ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**अपूर्वम्** । अपूर्व + सि । ९४१ सू० पूर्वस्य पुरव इत्यादेशे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलौपे **अपुरवे** इति भवति । ६४२ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**किम्** । किम् + सि = **कि**, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । **खलु** = खु, प्रक्रिया ४६९ सू० ज्ञेया । **शोभनः** । शोभन + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ६५९ सू० सकारस्य शकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव **शोभणे** इति भवति । **ब्राह्मणः** । ब्राह्मण + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३४५ सू० ह्यस्य म्ह इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव **बम्हणे** इति भवति । **असि** । अस भुवि । अस् + सिव् । ६३५ सू० सिना सह अस्धातोः सि इत्यादेशे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे **शि** इति भवति । **इति** = त्ति, प्रक्रिया ४२ सूत्रे ज्ञेया । **कलित्वा** (कलयित्वा) । कल-कल् संख्यम्ने । कल् + णिग् + क्त्वा । ९१० सू० अकारागमे, ९४२ सू० क्तवः इय इत्यादेशे, १० सू० अकारलोपे, अज्भोने परेण संयोज्ये **कलिय** इति भवति । **राज्ञा** । राजन् + टा । संस्कृतनियमेन राज्ञा इति जाते, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९६४ सू० जस्य ञ् इत्यादेशे **लज्जा** इति भवति । **परिग्रहः** । परिग्रहः । परिग्रह + सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलौपे **पलिग्गहे** इति भवति । **दत्तः** । दत्त + सि । ४६ सू० अकारस्य इकारे, ३१४ सू० त्त इत्यस्य णकारे, ३६० सू० णकारस्य द्वित्वे, पूर्ववदेव **दिण्णे** इति भवति । ६४३ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**कृत्वा** = कडुअ, गत्वा गडुअ, प्रक्रिया ९४३ सूत्रे ज्ञेया । ६४४ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**अमात्यराक्षसम्** । अमात्यराक्षस + अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, संयोगे परे ह्रस्वे, ९६७ सू० क्षस्य ँक इत्यादेशे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे **अमच्च-ल-कशं** इति भवति । **प्रेक्षितुम्** । प्रपूर्वक ईक्षधातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष् + तुम् । संस्कृतनियमेन प्रेक्षितुम् इति जाते, ३५० सू० रेफलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे **विखिखुं** इति भवति । **इतः** । तकारस्य दकारे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (ओ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे **इवो** इति भवति । **एव** = व्येव, प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । **आगच्छति** । आङ्पूर्वकः गम्लृ (गम्) धातुः आगमने । आगम् + तिव् । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ९६६ सू० छकारस्य इच इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे, ९४४ सू० इचः दि इत्यादेशे **आगइचदि** इति भवति । ६४५ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**अरे ! किमेषः महान् कलकलः ?** = **अरे ! किं एषे महन्दे कलयले ?** प्रक्रियाऽस्मिन्नेव सूत्रे पूर्वं द्रष्टव्या । **भूयते** । भ्र-भ्रुवणे । भ्रु + क्य + ते । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे,

९१२ सू० णकारागमे, ६४९ सू० क्यस्य ईअ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दे इत्यादेशे शुणीअदे इति भवति । ६४६ सूत्र-स्योदाहरणं, यथा—तस्मात्—ता, प्रक्रिया ९४९ सूत्रे ज्ञेया । कस्मिन्—कहि, प्रक्रिया ५४९ सूत्रे ज्ञेया । नु । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेव मागध्यां प्रयुज्यते । गदः । गद+सि । ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे गदे इति भवति । रुधिरप्रियः । रुधिरप्रिय+सि । ९५९ सू० उभयत्रापि रेफस्य लकारे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, १७७ सू० यकारलोपे, पूर्ववदेव लुहिलम्पि ए इति भवति । भविष्यति=भविस्सिदि, प्रक्रिया ९४६ सूत्रे ज्ञेया । ६४७ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—अहम् । अस्मद्+सि=अहं, प्रक्रिया ५९४ सूत्रे ज्ञेया । अपि=पि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । भागुरायणात् । भागुरायण डसि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९४७ सू० डसेः डादो (आदो) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे भागुरायणादो इति भवति । मुद्राम् । मुद्रा+अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, ५२५ सू० आकारस्य अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, २३ सू० मकारानुस्वारे मुद् इति भवति । प्राप्नोमि । प्रपूर्वक आप्लु (आप्)-धातुः प्राप्नो । प्राप्+मिव । ३५० सू० रेफलोपे, २३१ सू० द्वितीय-पकारस्य स्थाने वकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६३० सू० मिवः मि इत्यादेशे पावेमि इति भवति । ६४८ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—शृणुष । श्रु-धातुः श्रवणे । श्रु+थ । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९१२ सू० णकारागमे, ६३२ सू० थस्य हच् (ह) इत्यादेशे, ९३९ सू० हकारस्य धकारे शुणष इति भवति । इदानीम्=दाणि, प्रक्रिया ९४८ सूत्रे ज्ञेया । अहम्=हगे, शक्रावतार-तीर्थनिवासी धीवरः=शक्रावयाल-तिस्त-णिवासी धीवले, प्रक्रिया ९७२ सूत्रे ज्ञेया । शक्रावयाल इत्यत्र १७७ सू० दकारलोपे जाते सति १८० सू० यकारश्रुतिरभूद् । ६४९ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—तस्मात् यावत् पविशामि=ता याव पविशामि, प्रक्रिया ९४९ सूत्रे ज्ञेया । अयं विशेषः, मागध्यां याव इत्यत्र ९६३ सूत्रेण जकारस्य यकारो जातः, पविशामि इत्यत्र ९५९ सू० सकारस्य शकारोऽभूद् । ६५० सूत्रस्योदाहरणं, यथा—युक्तमिदम्=युक्तं णिमं, सहशमिवम्=शालिशं णिमं, प्रक्रिया ९५० सूत्रे ज्ञेया । अयं विशेषः, युक्तं इत्यत्र मागध्यां ९६३ सूत्रेण जकारस्य यकारः, शालिशं इत्यत्र ९५९ सूत्रेण उभयत्रापि सकारस्य शकारः, रेफस्य च लकारो जातः । ६५१ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—मम एव=मम य्येव, प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । ६५२ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—हे चतुरिके!=हज्जे चतुलिके!, प्रक्रिया ९५२ सूत्रे ज्ञेया । मागध्यान्तु चतुलिके!, इत्यत्र ९५९ सू० रेफस्य लकारो जातः । ६५३ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—यथा उदात्तेति । उदात्तराघव इति नामधेयो हि काव्यविशेषः, तत्र राक्षसाभिधानः कश्चिद् व्यक्तिरेवमवादीत्—हीमाणहे जीवद्वत्सा मे जननी=हीमाणहे जीवन्तवच्छा मे जणणी । प्रक्रिया ९५३ सूत्रे ज्ञेया । मागधी-भाषायान्तु ९६६ सू० छकारस्य इच इत्यादेशे जीवन्त-वश्चा इति भवति । छकारापायेऽत्र चकारोऽपि गतः । हीमाणहे परिश्वजन्तः वयमेतेन निजविधिना दुर्व्ववसितेन=हीमाणहे पलिस्सन्ता हगे एदेण नियविधिना दुर्व्ववसिदेण, प्रक्रिया ९५३ सूत्रे ज्ञेया । मागध्यान्तु ९५९ सूत्रेण सकारस्य शकारे कृते दुर्व्ववसिदेण इति भवति । विक्रान्तभीम—नामधेये काव्ये कस्यचिद् राक्षसस्योत्तरियम् । ६५४ सूत्रस्योदाहरणं यथा—ननु=णं, प्रक्रिया ९५४ सूत्रे ज्ञेया । अवसरोपसर्पणीयाः । अवसरेण अवसरे वा उपसर्पणीयाः । अवसरोपसर्पणीय+जस् । ९५९ सू० उभयत्रापि सकारस्य शकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ५०१ सू० पूर्वाकारदीर्घे, ४९३ सू० जसो लुकि अवशलोपश-

पणीया इति भवति । शराजानः । राजन् + जस् । रेफस्य लकारे, ६६३ सू० जकारस्य यकारे, ११ सू० नकारलोपे, ५३९ सू० जसः णो इत्यादेशे, ५०१ सू० पूर्वाकारदीर्घे लायाणो इति भवति । ६५५ सूत्र-स्योदाहरणं, यथा—अम्महे एतया सुम्मिलया सुपरिघटितो भवान् = अम्महे एआए सुम्मिलाए सुपलिग-ठिदो भवं, प्रक्रिया ९५५ सूत्रे ज्ञेया । मागध्यान्तु ९५९ सू० सकारस्य शकारे शुम्मिलाए, शुपलिगठिदे इति भवति । शुपलिगठिदे इत्यत्र ९५८ सू० अकारस्य एकारः, सेर्लोपश्च जातः । ६५६ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—हीहो सम्पन्नाः मे मनोरथाः प्रियवयस्यस्य = हीही संपन्ना मे मणोरथा पियवयस्सस्स, प्रक्रिया ९५६ सूत्रे ज्ञेया । मागध्यान्तु ९५९ सूत्रेण रेफस्य लकारे जाते मणोलथा इति भवति । शेषं प्राकृत-वदिति । मागधीभाषाप्रयोगेषु मागधी-भाषानियमास्तु व्यवहियन्ते एव किन्तु शौरसेनीभाषानियमा अपि व्यवहियन्ते, यत्र शौरसेनीभाषानियमा अपि प्रवृत्ति न भजन्ते तत्र प्राकृतभाषा-नियमानामपि व्यवहारो जायते । एनमेवाभिप्रायं संसूचयितुं शेषं शौरसेनीवद्, शेषं प्राकृतवद्, इत्येतेषां पदाना-मुल्लेखो विहितः । विभागः स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः । प्रस्तुताष्टमाध्याये ४ सूत्रादारभ्य ९३० सूत्रपर्यन्तं यान्युदाहरणानि प्रदत्तानि, तन्मध्येऽमूमि उदाहरणानि तदवस्थानि—प्राकृतभाषानियमैः शौरसेनी-भाषा-नियमैश्च सिद्धानि, मागध्यां गृह्यन्ते तथा अमून्युदाहरणानि एवंविधानि—मागधीभाषानियमैः साधितानि, इति विभागः-विभेदः स्वयमेव अभ्यूह्य-सम्यग्विचार्य पाठकैः दर्शनीयः, ज्ञानविषयीकर-णीयः । समाप्तं मागधीभाषा-प्रकरणम् । मागधीभाषायाः प्रकरणम्-अध्यायः समाप्तम्-सम्पूर्णतां ग-तम् । मूलग्रन्थे मागधीभाषा-प्रकरणस्य समाप्तौ बालमनोरमा-टीकायामपि मागधी-भाषा-व्याख्यानं समाप्तिमेति ।

सम्पूर्णा मागधीटीका, रम्या बालमनोरमा ।

आत्म-गुरोः प्रसादेन, मुनिज्ञानेन्दु-निर्मिता ॥

* समाप्तं मागधीभाषा-विवेचनम् *

★ अथ मागधी-भाषा-विधि ★

महावीर मगवान का, पावन सुखमय नाम,

शुद्ध हृदय से जो जपे, जीवन हो सुखधाम ।

गुरुवर आत्माराम जी, श्रमण-संघ-शृङ्गार,

चरण-शरण जगतारिका, महिमा का ना पार ।

गुरुचरणों की शरण ले, हर्ष-चित्त मुनि ज्ञान,

गिरा मागधी का करे, हिन्दी में व्याख्यान ।

हैमशब्दानुशासन के इस अष्टम अध्याय में प्राकृत आदि ६ भाषाओं का वर्णन किया गया है । इन में तीसरी मागधी भाषा है । मगधदेश की प्राचीन भाषा का नाम मागधी है । बिहार के दक्षिणी प्रान्त को पहले मगध के नाम से पुकारते थे । इस प्रान्त के निवासी प्रा-

१—अवसरपसर्पणीपाः-अवसरेण गन्तव्याः राजानो भवन्त्यतोऽवसरं समीक्ष्य तेषां समीपे गन्तव्यमिति भावः ।

२—भाषा ।

चीनयुग में जिस भाषा द्वारा अगना व्यवहार सम्पन्न किया करते थे, वही भाषा मागधी कहलाती है। मागधी भाषा का प्राकृत और शौरसेनी भाषा के साथ कितना सम्बन्ध है ? ये भाषाएं आपस में एक दूसरे के कितनी निकट हैं ? आदि समस्त बातों को लेकर इस प्रकरण में चिन्तन प्रस्तुत किया जा रहा है।

६५८—यदि अकारान्त शब्द पुल्लिङ्ग हो तो मागधी भाषा में अकार को एकारादेश हो जाता है। जैसे—१—एषः मेषः=एशे मेशे (यह भेड़ है), २—एषः पुरुषः=एशे पुलिशे (यह पुरुष है), ३—करोमि भदन्त ! =करेमि भन्ते ! (हे भगवन् ! मैं करता हूं), यहां पर अकार को एकार किया गया है। प्रश्न उपस्थित हो सकता है कि प्रस्तुत सूत्र में सूत्रकार ने “अतः” (अकार को) इस पद का ग्रहण क्यों किया है ? उत्तर में निवेदन है कि—१—निधिः=णिही (खजाना), २—करिः=कली (हाथी), ३—गिरिः=गिली (पहाड़) इन अकारान्त-भिन्न शब्दों के इकार को एकारादेश न हो जाए इस उद्देश्य से सूत्रकार ने “अतः” इस पद का उल्लेख किया है। पुनः प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रपठित पुंसि (पुल्लिङ्ग में) इस पद के ग्रहण करने का क्या प्रयोजन है ? उत्तर में निवेदन है कि जलम्=जलं (पानी) आदि पुल्लिङ्ग-भिन्न (स्त्रीलिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग) शब्दों के अकार के एकारादेश का निषेध करने के लिए सूत्रकार ने ‘पुंसि’ इस पद का आश्रयण किया है। जल नपुंसकलिङ्ग का शब्द है, अतः प्रस्तुत सूत्र से यहां पर अकार को एकारादेश नहीं हो सका।

बृहत्कल्पसूत्र के लघुभाष्यकार एक स्थान पर लिखते हैं—

पुष्पावर-संजुतं वैरग्यकरं सततमविरुद्धं ।

पौराणमर्द्धमागध-भाषा-नियतं हवइ सुतं ॥

अर्थात्—सूत्र पांच प्रकार का माना गया है। जैसे—१—पूर्वापरसंयुक्त=जिस में पहले और पीछे का अवरोध हो, जिसके पहले और पीछे कथन में कोई विरोध न आता हो, २—वैराग्यकर=वैराग्य (विषय-सुख के प्रति उदासीन भाव) को पैदा करने वाला हो, ३—स्वतंत्राविरुद्ध=अपने सिद्धान्त से विरोध न खाता हो, ४—पौराण=तीर्थंकर तथा गणधर आदि पूर्व पुरुषों से प्रणीत (निर्मित) हो, ५—अर्द्धमागध-भाषा-नियत=अर्द्धमागधी भाषा (प्राकृत का वह रूप जो पटना और मथुरा के बीच बोला जाता था अथवा आधे मगध देश की भाषा) से नियत (नियम द्वारा स्थिर, बन्धा हुआ) हो, अर्थात् अर्द्धमागधी भाषा में लिखा हुआ हो।

बृहत्कल्पसूत्र के भाष्य की उक्त गाथा के अन्तिम “पौराणमर्द्धमागध-भाषा-नियतं भवति सूत्रम्” इन दो चरणों का प्रस्तुत सूत्र में वृत्तिकार ने उल्लेख किया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि जो “सूत्र पौराण और अर्द्धमागध-भाषा-नियत होता है” यह कहकर वृद्ध (पूर्व) पुरुषों ने आर्षप्राकृत को अर्द्धमागध की भाषा के नियमों से बंधा हुआ स्वीकार किया है, वह प्रायः प्रस्तुत सूत्र (९५८) के विधान की अपेक्षा से ही स्वीकार किया गया है। आगे कहे जाने वाले (९५९ आदि) सूत्रों के विधिविधान को आगे रख कर उन्होंने उक्त मान्यता का निर्देश नहीं किया। भाव यह है कि आर्ष-प्राकृत (जैनागमों) में प्रायः इसी सूत्र का कार्य दिखाई देता है, मागधी-भाषा में वर्णित अन्य सूत्रों द्वारा विहित नियमों का आर्ष-प्राकृत में उपयोग नहीं किया गया। आर्षप्राकृत के उदाहरण इस प्रकार हैं—१—कतरः आगच्छति=कयरे आगच्छइ ? (दो में से कौन आता है ?); २—स तादृशः दुःखसहः जितेन्द्रियः=से तारिसे दुःख-

सहे जिइन्दिए (वह जैसा जितेन्द्रिय (इन्द्रियों का दमन करने वाला) है, वैसा दुःखों को भी सहन करने वाला है) इत्यादि उदाहरणों में अकार को एकार किया गया है। और ये सब आर्षप्राकृत के उदाहरण हैं। अतएव वृत्तिकार फरमाते हैं कि आर्षप्राकृत में प्रस्तुत सूत्र का ही विशेष रूप से उपयोग होने से जैनागमों की भाषा अर्धमागधी कही जाती है।

६५६—मागधीभाषा में रेफ तथा दन्त्य (जिस का दन्त स्थान हो) सकार के स्थान में यथा-संख्य (संख्या के अनुसार) लकार तथा तालव्य (जिस का तालु स्थान हो) शकार होता है। अर्थात् रेफ को लकार और सकार को शकार हो जाता है। जैसे—रेफ के उदाहरण—१—नरः=नले (मनुष्य), २—करः=कले (हाथ), सकार के उदाहरण—१—हंसः=हंशे (मान-सरोवर में मोती चुगने वाला पक्षी), २—श्रुतम्=शुदं (शास्त्र, सुना हुआ), ३—शोभनम्=शोभणं (सुन्दर), दोनों (रेफ और लकार) के उदाहरण—१—सारसः=शालशे (सारस नामक पक्षी), २—पुरुषः=पुलिशे (मनुष्य) इन प्रयोगों में प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति की गई है।

रभस-वश-नञ-सुर-शिरो-विगलित-मन्दार-राजितांघ्रियुगः।

वीरजिनः प्रक्षालयतु मम सकलमवद्य-जम्बालम् ॥१॥

अर्थात्—पापों से मुक्ति अधिगत करने की लालसा रखने वाला कोई साधक भगवान महावीर की स्तुति करता हुआ कहता है कि श्रद्धातिरेक के वेग के कारण नञ (भुके) हुए देवों के सिरों से गिरे मन्दार नामक पुष्पों से जिनका चरण-युगल (दोनों चरण) सुशोभित हो रहा है, वे जिनेन्द्र भगवान महावीर मेरे सकल अवद्य (पाप) रूप जम्बाल (काई) को प्रक्षालित करें, उसे दूर कर दें।

इस श्लोक में पठित—१—रभस=लहश, २—नञ=नमिल, ३—सुर=शुल, ४—शिरस्=शिल, ५—मन्दार=मन्दाल, ६—राजित=लायिद, ७—वीर=वील, ८—सकल=शयल इन शब्दों में प्रस्तुत सूत्र से रेफ को लकार और सकार को शकार किया गया है।

६६०—मागधीभाषा में संयोग में वर्तमान (विद्यमान) सकार और षकार को सकारादेश होता है, किन्तु ग्रीष्म शब्द के षकार को स का आदेश नहीं होता। ३४८ वें सूत्र से ऊर्ध्वस्थित (संयुक्त वर्ण में पहले रहे हुए) षकार और सकार का लोप हो जाता है और जिन शकार, षकार और सकार के आदि में स्थित यकार आदि वर्णों का लोप होता है, उनके आदिम स्वर को ४३ वें सूत्र से दीर्घ होता है, किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने इन सब कार्यों को बाध कर संयुक्त सकार और षकार को सकारादेश का विधान कर दिया है। इसी लिए इस को ऊर्ध्वलोप आदि विधियों का अपवादसूत्र माना जाता है। सकार के उदाहरण इस प्रकार हैं—१—प्रस्खलति हस्ती=पस्खलति हस्ती (हाथी गिरता है), २—बृहस्पतिः=बृहस्पदी (बृहस्पति, देवों का गुरु), ३—मस्करी=मस्कली (साधु, चन्द्रमा), ४—विस्मये=विस्मये (आश्चर्य में), षकार के उदाहरण—१—शुष्कदारु=शुस्क-दालुं (सूखा लकड़), २—कष्टम्=कस्टं (दुःख), ३—विष्णुम्=विस्नुं (विष्णु को), ४—शष्पकवलः=शस्प-कवले (घास का घास), ५—उष्मा=उस्मा (गरमी), ६—निष्फलम्=निस्फलं (फल से रहित), ७—धनुष्-खण्डम्=धनुस्खण्डं (धनुष का टुकड़ा), यहां पर संयुक्त सकार और षकार को सकारादेश किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में—अग्रीष्मे (ग्रीष्म शब्द को छोड़कर), यह पद किस लिए पढ़ा गया है? उत्तर में निवेदन है कि—ग्रीष्मावसरः=गिम्ह-वाशले (ग्रीष्म ऋतु का दिन) आदि पदों में संयुक्त षकार को सकारादेश का निषेध करने के लिए 'अग्रीष्मे' इस पद का ग्रहण किया गया है।

६६१—मागधीभाषा में द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो) टकार को तथा षकाराक्रान्त (षकार से युक्त) ठकार को सकाराक्रान्त (सकार से युक्त) टकार होता है। अथत्त्वं ट्ट और ठठ को 'स्ट' यह आदेश हो जाता है। 'ट्ट' के उदाहरण—१—पट्टः=पस्टे (तख्ती, लिखने की पटिया, तांबे आदि धातुओं की चिपटी पट्टी, जिस के ऊपर राजाज्ञा या दान आदि देने की सनद (प्रमाणपत्र) खोदी जाती थी, आदि), २—भट्टारिका=भस्टालिका (पूज्य नारी), ३—भट्टिनी=भस्टिणी (महारानी, ब्राह्मण की स्त्री), ठठ के उदाहरण—१—मुष्ठु कृतम्=शुस्टु कदं (अच्छा किया), २—कोष्ठागारं=कोस्टागालं (धान्य आदि रखने का स्थान), यहां पर ट्ट और ठठ के स्थान में क्रमशः 'स्ट' यह आदेश किया गया है।

६६२—मागधीभाषा में स्थ और थं इन संयुक्त वर्णों के स्थान में सकारान्त (सकार से युक्त) तकार होता है। जैसे—स्थ के उदाहरण—१—उपस्थितः=उवस्तिदे (हाजिर), २—सुस्थितः=शुस्तिदे (अच्छी तरह से रहा हुआ), थं के उदाहरण—१—अर्थपतिः=अस्त-वदी (धन का स्वामी), २—सार्थ-वाहः=शस्तवाहे (सार्थ (व्यापारियों) का समूह) का मुखिया, संघनायक) यहां पर स्थ और थं इन के स्थान में 'स्त' यह आदेश किया गया है।

६६३—मागधीभाषा में ज, छ और य इन के स्थान में यकारादेश होता है। जकार के उदाहरण—१—जानाति=याणदि (वह जानता है), २—जनपदः=यणवदे (देश), ३—अर्जुनः=अय्युरो (पाण्डु-पुत्र अर्जुन), ४—दुर्जनः=दुय्युरो (दुष्ट आदमी), ५—गर्जति=गय्यदि (वह गरजता है), ६—गुण-वर्जितः=गुण-वय्यिदे (गुणों से रहित), छ के उदाहरण—१—मद्यम्=मय्यं (मदिरा), २—अद्य किल विद्याधरः आगतः=अय्य किल विद्याहले आगदे (निश्चय ही आज विद्याधर आ गया है), यकार के उदाहरण—१—याति=यादि (वह जाता है), २—यथास्वरूपम्=यथाशलूवं (स्वरूप के अनुसार), ३—यानपात्रम्=याण-वत्तं (नाव, जहाज), ४—यदि (यतिः)=यदि (अगर अथवा साधु), यहां पर जकार आदि के स्थान में यकारादेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि यकार का यह विधान २४५ वें सूत्र से यकार के स्थान में होने वाले जकारादेश को बाधित करने के लिए किया गया है।

६६४—मागधीभाषा में न्य, ण्य, ज्ञ और ऊज इन संयुक्त वर्णों के स्थान में द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो) जकार होता है। जैसे—न्य के उदाहरण—१—अभिमन्युकुमारः=अहिमञ्जु-कुमारे (अर्जुन का योद्धा पुत्र), २—अन्य-विशाम्=अञ्जद्विशं (दूसरी दिशा को), ३—सामान्यगुणः=शामञ्ज-गुरो (साधारण गुण), ४—कन्यकावरणम्=कञ्जका-वलणं (कन्या का वरण-चुनाव याचना, या पर्दा), ण्य के उदाहरण—१—पुण्यवान्=पुञ्जवन्ते (पुण्य वाला), २—अब्रह्मण्यम्=अबम्हञ्जं (ब्राह्मण के अयोग्य), ३—पुण्याहः=पुञ्जाहं (पुण्य रूप दिन), ४—पुण्यम्=पुञ्जं (पवित्र कार्य), ज्ञ के उदाहरण—१—प्रज्ञाविशालः=पञ्जाविशाले [जिसकी प्रज्ञा-बुद्धि विशाल (बड़ी) हो], २—सर्वज्ञः=शव्वञ्जे (सब कुछ जानने वाला), ३—अवज्ञा=अवञ्जा(अनादर), ऊज के उदाहरण—१—अञ्जलिः=अञ्जली (कर-सम्पुट, अभिवादन का संकेत), २—धनञ्जयः=धणञ्जए (अर्जुन), ३—पञ्जरः=पञ्जले (प-सली, शरीर, गौ का एक संस्कार-विशेष), यहां पर न्य आदि संयुक्त वर्णों के स्थान में 'ञ्ज' यह आदेश किया गया है।

६६५—मागधीभाषा में व्रज्धातु के जकार को 'ञ्ज' यह आदेश होता है। ९६३ वें सूत्र से जकार को यकारादेश होता है, किन्तु यह उसका अपवादसूत्र है। जैसे—व्रजति=वञ्जदि (वह जाता है) यहां पर जकार को 'ञ्ज' यह आदेश किया गया है।

६६६—मागधी भाषा में अनादि (जो आदि में विद्यमान न हो) छकार के स्थान में तालव्य (जिस का तालु स्थान हो) शकार से आक्रान्त (युक्त) चकार होता है। जैसे—१—गच्छ, गच्छ = गश्च, गश्च (तू जा, तू जा), २—उच्छलति = उश्चलदि (वह उछलता है), ३—पिच्छिलः = पिश्चिले (चि-कना, रपटन वाला, पूछ वाला), ४—पृच्छति = पुश्चदि (वह पूछता है) यहां पर 'छ' के स्थान में इच्च यह आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि लाक्षणिक (लक्षण-व्याकरण सूत्र से निष्पन्न) छ के स्थान में भी 'इच्च' यह आदेश हो जाता है। जैसे—१—आपन्नवत्सलः = आवन्न-वश्चले (जिसे वत्सल आपन्न-प्राप्त है), २—तिर्यक् प्रेक्षते = तिरिच्छि पेच्छइ मागधी भाषा में—तिरिश्चि पेस्कदि (वह टेढा देखता है), ये रूप बनते हैं। यहां पर त्स को छ, तिर्यक् को तिरिच्छि तथा क्ष को छ किया गया है। यह छ लाक्षणिक है, अतः इसे 'इच्च' यह आदेश कर दिया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में "अनादौ (आदि में अविद्यमान)" इस पद का ग्रहण क्यों किया गया है? उत्तर में निवेदन है कि छागः = छांले (बकरा) इस पद में आदिभूत छकार को 'इच्च' यह आदेश न हो जाए, इस विचार से 'अनादौ' इस पद का ग्रहण किया गया है।

६६७—मागधीभाषा में अनादि में वर्तमान (विद्यमान) क्ष के स्थान में जिह्वामूलीय ँक यह आदेश होता है। जिह्वा के मूल (जड़) से उच्चारित वर्ण जिह्वामूलीय कहलाता है। जैसे—१—यक्षः = यःके (यक्ष जाति का देवविशेष), २—राक्षसः = लःकशे (राक्षस, वान-व्यन्तर जाति का देवविशेष), यहां पर क्ष के स्थान में जिह्वामूलीय ँक यह आदेश किया गया है। ध्यान रहे कि यह आदेश अनादि-भूत क्ष के स्थान में ही होता है, आदिभूत क्ष को यह आदेश नहीं हो पाता। जैसे—क्षय-जलधराः = खय-यलहला (क्षय-प्रलयकाल के जलधर-मेघ) यहां पर 'क्ष' आदिभूत वर्ण है, फलतः इस को जिह्वामूलीय ँक यह आदेश नहीं हो सका।

६६८—मागधीभाषा में प्रेक्ष् और आचक्ष् इन धातुओं के 'क्ष' को सकार से आक्रान्त (युक्त) ककारादेश होता है। यह ९६७ वें सूत्र से क्ष के स्थान में होने वाले 'जिह्वामूलीय ँक' का अपवाद सूत्र है। जैसे—१—प्रेक्षते = पेस्कदि (वह देखता है), २—आचक्षते = आचस्कदि (वह कहता है), यहां पर ९६७ वें सूत्र से क्ष के स्थान में जिह्वामूलीय ँक न हो कर प्रस्तुत सूत्र से 'स्क' यह आदेश किया गया है।

६६९—संस्कृत-व्याकरण के अनुसार स्थाधातु का जो 'तिष्ठ' यह रूप होता है, मागधीभाषा में इसे 'चिष्ठ' वह आदेश हो जाता है। जैसे—तिष्ठति = चिष्ठदि (वह ठहरता है), यहां पर 'तिष्ठ' को 'चिष्ठ' यह आदेश किया गया है।

६७०—मागधीभाषा में अवर्ण से परे ङस्-प्रत्यय के स्थान में डित् (जिसमें डकार इत् हो) ग्राह यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—अहं न ईदृशस्य कर्मणः कारी = हगे न एलिशाह क-म्माह काली (ऐसे कर्म का करने वाला मैं नहीं हूं), २—भगदत्त-शोणितस्य कुम्भः = भगदत्त-शोणिदाह कुम्भे (भगदत्त नामक मनुष्य के शोणित-रक्त का घड़ा), यहां पर ङस्-प्रत्यय के स्थान में डाह (ग्राह) यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में—१—भीमसेनस्य पदघात हिण्ड्यते = भीमशेणस पश्चादो हिण्डीअदि (वह भीमसेन के पीछे घूमता है), २—हिडिम्बाया घटोत्कच-शोकः न उपशाम्यति = हिडिम्बाए धडुक्कय-शोके ण उवशमदि (हिडिम्बा (एक राक्षसी, जो पाण्डुपुत्र अर्जुन की पत्नी थी) का घटोत्कच (हिडिम्बा का पुत्र)-जन्य शोक उपशान्त नहीं हो रहा है), यहां पर ङस् प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुत सूत्र से डाह (ग्राह) यह आदेश नहीं हो सका। वैसे एक ही प्रयोग में सूत्र की वैक-

ल्पिक प्रवृत्ति का निर्देशन होता चाहिए था, किन्तु वृत्तिकार ने भिन्न-भिन्न प्रयोगों में जो उस का निर्देश किया है, इसका कारण वृत्तिकार की अपनी स्वतंत्रता ही कहा जा सकता है।

६७१—मागधीभाषा में अवर्ण से परे यदि ग्राम् प्रत्यय हो तो उसके स्थान में अनुनासिकान्त (जिसके अन्त में अनुनासिक हो) और डित् (जिसमें डकार इत् हो) आह यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—स्वजनानां सुखम् = शयणाहं सुहं (अपने मनुष्यों का सुख) यहां पर ग्राम्-प्रत्यय के स्थान में डाहं (आहं) यह वैकल्पिक आदेश किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में—नरेन्द्राणाम् = नलिन्दाणं (राजाओं का) यह रूप बनता है। यहां पर ग्राम् को 'डाहं' यह आदेश नहीं हो सका। वृत्तिकार फरमाते हैं कि १११८ वें सूत्र से प्रस्तुत में मागधीभाषा-सम्बन्धी नियमों का व्यत्यय (परिवर्तन) हो जाने पर प्राकृतभाषा में भी ग्राम्-प्रत्यय के स्थान में 'डाहं' यह आदेश हो जाता है। जैसे—१—तेषाम् = ताहं (उनका), २—युष्माकम् = तुम्हाहं (तुम्हारा), ३—अस्माकम् = अम्हाहं (हमारा), ४—सरिताम् = सरिआहं (नदियों का), ५—कर्मणाम् = कम्माहं (कर्मों का) व्यत्यय के कारण यहां पर प्राकृत-भाषा के उक्त शब्दों के ग्राम्-प्रत्यय को भी डाहं (आहं) यह आदेश कर दिया गया है।

६७२—मागधीभाषा में अहम् तथा वयम् इन सर्वनाम शब्दों के स्थान में 'हगे' यह आदेश होता है। जैसे—१—अहं शक्रावतार-तीर्थ-निवासी धीवरः = हगे शक्रावदाल-तिस्त-णिवासी धीवले (मैं शक्रावतार नामक तीर्थ-स्थान का निवासी धीवर-मच्छीमार या मल्लाह हूं), २—वयं सम्प्राप्ताः = हगे शंपत्ता (हम सम्प्राप्त हैं, प्राप्त कर चुके हैं), यहां पर अहम् और वयम् इन दोनों पदों के स्थान में क्रमशः 'हगे' यह आदेश किया गया है।

६७३—मागधीभाषा में जो कुछ कहा गया है अर्थात् मागधी-भाषा-सम्बन्धी जितने नियम बताए जा चुके हैं, उन से भिन्न मागधीभाषा के जो नियम हैं, वे सब नियम शौरसेनी भाषा के समान ही समझने चाहिए। भाव यह है कि मागधी-भाषा के विधिविधान का ९५८ वें सूत्र से लेकर ९७२ वें सूत्र तक वर्णन कर दिया गया है। इसके अलावा शेष सब नियम शौरसेनी के तुल्य ही जानने चाहिए। शौरसेनी-भाषा के जिन-जिन विधानों का मागधीभाषा में आश्रयण किया जाता है, उन्हें वृत्तिकार उदाहरणों द्वारा स्वयं संसूचित करते हैं। जैसे—१—प्रविशतु आवुत्तः स्वामि-प्रसादाय = पविशतु आवुत्ते शामि-पशादाय (स्वामी के प्रसाद (अनुग्रह, या हर्ष) के लिए आवुत्त-भगिनीपति (बहनोई) प्रवेश करें), पविशतु यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३१ वें सूत्र से तकार को दकार किया गया है। २—अरे ! किमेषः महान् कलकलः ? = अले कि एशे महन्दे कलयले ? (अरे यह महान कलकल (शोर) क्या है ?, क्यों हो रहा है ?) यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३२ वें सूत्र से 'महन्दे' इस शब्द के अधोवर्तमान (संयुक्त वर्ण में दूसरे) तकार को दकारादेश किया गया है। ३—मारपथ वा धरथ वा। अयं तावत् स आगमः = मालेध वा धलेध वा। अयं दाव शे आगमे (वह यह आगम (धन आदि का आगमन) इतना है, मारो अथवा धारण करो-रखो), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३३ वें सूत्र से 'तावत्' इस अव्ययपद के आदिम तकार को दकार किया गया है। ४—भो कञ्चुकिन् ! = भो कञ्चुइआ ! (हे रनिवास के रखवाले !, अथवा हे लम्पट !), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३४ वें सूत्र से इन् के नकार को आकार किया गया है। ५—भो राजन् ! = भो रायन् ! (हे नृप !), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३५ वें सूत्र से नकार को मकार किया गया है। ६—एतु भवान्। श्रमणो भगवान् महावीरः = एदु भवं। शमणे भयवं महावीले (आप जाएं। श्रमण भगवान् महावीर), भगवन् ! कृतान्तः, यः आत्मनः पक्षपुञ्जिभूत्वा परस्य पक्षं प्रमाणी-करोषि ? = भयवं ! कदन्ते ये अप्पणो प८कं उज्झिय पलसस प८कं पमाणी-कलेशि ? (हे भगवन् ! आप यमराज

हैं, जो अपने पक्ष को छोड़कर दूसरे के पक्ष को प्रमाणित कर रहे हैं?), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३६ वें सूत्र से भवद् औग् भगवद् इन दोनों शब्दों के नकार को मकारादेश किया गया है। ७—आर्य ! एष खलु कुमारः मलयकेतुः=अर्य ! एशे ख कुमाले मलयकेतु (हे आर्य ! निश्चय ही यह कुमार मलयकेतु है), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३७ वें सूत्र से 'यं' के स्थान में 'य्य' यह आदेश किया गया है। ८—अरे कुम्भिले ! कथय=अले कुम्भिला ! कथेहि (अरे कुम्भिला ! कहो) यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३८ वें सूत्र से थकार को धकार किया गया है। ९—अपसरथ आर्याः ! अपसरथ=ओशलध अर्या ! ओशलध (हे आर्यो ! हटो, हटो), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९३९ वें सूत्र से 'हृच्' के हकार को धकार किया गया है। १०—भवति=भोदि (वह होता है), यहां पर शौरसेनी भाषा के ९४० वें सूत्र से भूधातु के हकार को भकार किया गया है। ११—अपूर्वः=अपुरवे (अदभुत), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९४१ वें सूत्र से पूर्व शब्द के स्थान में 'पुरव' यह आदेश किया गया है। १२—किं खलु शोभनो ब्राह्मणोऽसि इति कलित्वा राज्ञा परिग्रहः दत्तः ?=किं खु शोभरो बम्हरो शि त्ति कलिय लञ्जा पलिग्गहे दिण्णे ? (क्या "निश्चय ही तुम अच्छे ब्राह्मण हो" यह जानकर राजा ने तुम्हें परिग्रह (सम्पत्ति) दिया है ?), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९४२ वें सूत्र से क्त्वा प्रत्यय के स्थान में 'इय' यह आदेश करके 'कलिय' यह शब्द बनाया गया है। १३—कृत्वा=कडुग्र (करके), गत्वा=गडुग्र (जा करके), यहां पर शौरसेनी-भाषा के ९४३ वें सूत्र से कृ और गम् धातु से परे आए क्त्वा प्रत्यय के स्थान में डित् अडुअ यह आदेश करके कडुअ और गडुअ ये रूप बनाए गए हैं। १४—अमात्यराक्षसं प्रेक्षितुं इत एव आगच्छति=अम-च्च-ल-कशं पिक्खितुं इदो य्येव अगश्चदि [वह अमात्य (मंत्री) रूप राक्षस को अर्थात् वह राक्षस नामक मंत्री को देखने के लिए इधर ही आ रहा है], यहां पर शौरसेनी भाषा के ९४४ वें सूत्र द्वारा 'इच्' इस तिवादेश को 'दि' यह आदेश किया गया है। १५—अरे ! किमेव महान कलकलः श्रूयते=अले ! किं एशे महन्दे कलयले शुणीअदे ? (अरे ! यह क्या महान कोलाहल सुना जा रहा है ?), यहां पर शौरसेनी-भाषा के ९४५ वें सूत्र द्वारा 'एच्' के स्थान में 'दे' यह आदेश किया गया है। १६—तस्मात् कस्मिन् गदः रुधिर-प्रियो भविष्यति?=ता कहिं तु गदे लुहिलप्पिए भवविस्सदि ? (उस से किस में रुधिर-प्रिय (रक्त को समाप्त करने वाला) रोग होगा?, यह अनिश्चित है), यहां पर पढा तु यह अव्यय-पद है। इसके अर्थ हैं—सन्देह, अनिश्चय। यह संभावना और अवश्य इस अर्थ में भी प्रयुक्त होता है। यहां पर शौरसेनी भाषा के ९४६ वें सूत्र से भविष्यदर्शक प्रत्यय से पूर्व 'स्सि' का प्रयोग किया गया है। १७—अहमपि भागुरायणात् मुद्रां प्राप्नोमि=अहं पि भागुलायणादो मुद्दं पावेमि (मैं भी भागुरायण से मुद्रा (अंगूठी, तगमा, गुप्तभेद, रुपया) प्राप्त करता हूं), यहां पर शौरसेनी भाषा के ९४७ वें सूत्र से डवि-प्रत्यय के स्थान में डादो (आदो) यह आदेश किया गया है। १८—शृणुय इदानीम् अहं शक्राव-तार-तीर्थ-निवासी धीवरः=शुणध दार्णि हगे शक्कावयाल-तिस्त-णिवासी धीवले (अब सुनो, मैं शक्रा-वतार नामक तीर्थ का रहने वाला धीवर हूं), यहां पर शौरसेनी भाषा के ९४८ वें सूत्र से इदानीम् इस अव्यय के स्थान में 'दार्णि' यह आदेश किया गया है। १९—तस्मात् यावद् प्रविशामि=ता याव पविशामि (इसलिए जब तक मैं प्रवेश करता हूं), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९४९ वें सूत्र से 'तस्मात्' इस शब्द के स्थान में 'ता' यह आदेश किया गया है। २०—युक्तम् इदम्=युत्तं णिमं (यह युक्त-ठीक है), सदृशम् इदम्=शलिशं णिमं यह समान है, यहां पर शौरसेनीभाषा के ९५० वें सूत्र से मकार से आगे, इकार के पूर्व, णक र का आगम किया है। २१—मम एव=मम य्येव (मेरा ही), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९५१ वें सूत्र से 'एव' इस अर्थ में 'य्येव' इस निपात का प्रयोग किया गया है। २२—हे चतुरिके ! =हज्जे

चदुलिके! (हे चतुर दासी !), यहां पर शौरसेनी के ९५२ वें सूत्र से चेटि के आमन्त्रण में 'हृज्जे' इस निपात को प्रयुक्त किया गया है। २३—विस्मयः, जीवद्वत्सा मे जननी=हीमाणहे, जीवन्तवश्चा मे जणणी [आश्चर्य है कि मेरी माता जीवद्वत्सा (जिस का बछड़ा जोवित है) है], उदात्तराघव नामक काव्य में एक राक्षस का यह कथन है, उसी का उद्धरण यहां दिया गया है। यहां विस्मय अर्थ में शौरसेनी-भाषा के ९५३ वें सूत्र से 'हीमाणहे' इस निपात का प्रयोग किया गया है। तथा—खेदः, परिश्वजन्तो वयमेतेन निजविधेः दुर्व्यवसितेन=हीमाणहे, पलिस्सन्ता हगे एदेण नियविधिणो दुव्ववशिदेण [खेद है कि हम परिश्वज्ज (आलिङ्गन) करते हुए अपने भाग्य की प्रतिकूलता से फंस गए], यहां पर निर्वेद-ग्लानि अर्थ में शौरसेनीभाषा के ९५३ वें सूत्र ने 'हीमाणहे' इस निपात का विधान कर रखा है। यह वाक्य 'विक्रान्त भीम' नामक काव्य में एक राक्षस की ओर से कहा गया है, उसी का उल्लेख यहां किया गया है। २४—ननु अवसरोपसर्वणीयाः राजानः ?=णं अवशलोपशणीया लायाणो ? [क्या राजा-लोग अवसर (मौके) के अनुसार चलने वाले होते हैं ?], यहां पर शौरसेनीभाषा के ९५४ वें सूत्र से 'ननु' इस अर्थ में 'णं' इस निपात का प्रयोग किया गया है। २५—हर्षः, एतया सूमिलया सुपरिघटितो भवान्=अम्महे एआए शुम्मिलाए सुपलिगढिदे भवं [यह हर्ष की बात है कि आप सूमिला (नारी) से सुपरिघटित हैं, उस ने आप को खूब ग्रहण कर रखा है] यहां पर शौरसेनीभाषा के ९५५ वें सूत्र से हर्षार्थ में 'अम्महे' इस निपात का प्रयोग किया गया है। २६—होही, सम्पन्नाः मे मनोरथाः प्रियवयस्यस्य=ही-ही संपन्ना मे मणोलथा पियवयस्सस्स (आहा, आहा !, मेरे प्रिय मित्र के मनोरथ पूर्ण हो गए), यहां पर शौरसेनीभाषा के ९५६ वें सूत्र से विदूषकों के हर्ष की अभिव्यक्ति में 'हीही' इस निपात का प्रयोग किया गया है।

६५७ वें सूत्र के अनुसार मागधीभाषा में भी प्राकृतभाषा के विधिविधान का आश्रयण किया जाता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि प्राकृतभाषा के प्रकरण में पठित चतुर्थ सूत्र से लेकर ९३१ वें सूत्र तक जितने भी सूत्र हैं और उन में जो-जो उदाहरण हैं, इन के मध्य में अमुक उदाहरण (जो मागधी-भाषा के साथ मिलते जुलते हैं) तदवस्थ (प्राकृत के समान) ही मागधी में संगृहीत होते हैं, और अमुक उदाहरण उन से (प्राकृत-भाषा-प्रकरण में पठित उदाहरणों से) भिन्न अमुक प्रकार के (मागधी-भाषा-सम्मत नियमों से नियमत) होते हैं, यह विभाग-पर्यालोचन (सम्यक् विवेचन) करके स्वयं ही जान लेना चाहिए। भाव यह है मागधी भाषा के विधिविधान में प्राकृत-भाषा तथा शौरसेनी भाषा के विधि-विधान का भी आश्रयण होता है। लोप, आगम, आदेश आदि जिन कार्यों का निर्देश प्राकृत तथा शौरसेनी भाषा में कर रखा है, उनका मागधी भाषा में भी संग्रहण कर लेना चाहिए किन्तु ध्यान रहे कि जिनका मागधीभाषा के नियमों के साथ विरोध नहीं है, उन्हीं नियमों का इस भाषा में संग्रहण होता है, अन्यो का नहीं। जैसे—प्राकृत भाषा में संयुक्त षकार का ३४८ वें सूत्र से लोप होता है, किन्तु मागधी-भाषा ९६० वें सूत्र से संयुक्त षकार को सकारादेश का विधान करती है। ऐसी दशा में (षकारलोप प्रसंग में) मागधीभाषा में प्राकृत-भाषा का नियम लागू नहीं होगा। इसी भान्ति अन्यत्र भी समझ लेना चाहिए।

गिरा मागधी का हुआ, परिपूरण व्याख्यान।

पढो छात्रगण ! ध्यान से, विज्ञ बनो "मुनि ज्ञान" ॥

✽ मागधी-भाषा-विवेचन समाप्त ✽

★ अथ पैंशाच्चीभाषा-प्रकरणम् ★

६७४—जो ज्ञः पैंशाच्याम् । ८ । ४ । ३०३ । पैंशाच्यां भाषायां ज्ञस्य स्थाने ज्ञो भवति । पञ्जा । सञ्जा । सव्वज्ञो । ज्ञानं । विज्ञानं ।

६७५—राज्ञो वा चिञ् । ८ । ४ । ३०४ । पैंशाच्यां राज्ञ इति शब्दे यो ज्ञकारः तस्य चिञ् आदेशो वा भवति । राचिञा लपितं, रञ्जा लपितं । राचिञो धनं, रञ्जो धनं । ज्ञ इत्येव । राजा ।

६७६—न्य-ण्योज्ञः । ८ । ४ । ३०५ । पैंशाच्यां न्य-ण्योः स्थाने ज्ञो भवति । क-ज्जका । अभिमज्जू । पुज्ज-कम्मो । पुज्जाहं ।

६७७—णो नः । ८ । ४ । ३०६ । पैंशाच्यां णकारस्य नो भवति । गुन-घन-युत्तो । गुनेन ।

६७८—तदोस्तः । ८ । ४ । ३०७ । पैंशाच्यां तकार-दकारयोस्तो भवति । तस्य । भगवती । पव्वती । सतं । दस्य । मतन-परवसो । सतनं । तामोतरो । पतेसो । वतनकं । होतु । रमतु । तकारस्याऽपि तकारविधानमादेशान्तर-बाधनार्थम् । तेन पताका, वेतिसो इत्याद्यपि सिद्धं भवति ।

६७९—लो लः । ८ । ४ । ३०८ । पैंशाच्यां लकारस्य लकारो भवति । सीलं । कुलं । जलं । सखिलं । कमलं ।

६८०—श-षोः सः । ८ । ४ । ३०९ । पैंशाच्यां श-षोः सो भवति । श । सोभति । सोभनं । ससो । सक्को । सङ्घो । ष । विसमो । किसानो ! । न क-ग-च-जादि-षट्-शम्यन्त-सूत्रोक्तम् [४.३२४] इत्यस्य बाधकस्य बाधनार्थोऽयं योगः ।

६८१—हृदये यस्य पः । ८ । ४ । ३१० । पैंशाच्यां हृदयशब्दे यस्य पो भवति । हितपकं । किं पि, किं पि हितपके अर्थं चिन्तयमानी ।

६८२—टोस्तुर्वा । ८ । ४ । ३११ । पैंशाच्यां टोः स्थाने तुर्वा भवति । कुतुम्बकं, कुटुम्बकं ।

६८३—क्त्वस्तूनः । ८ । ४ । ३१२ । पैंशाच्यां क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने तून इत्यादेशो भवति । गन्तून । रन्तून । हसितून । पठितून । कधितून ।

६८४—ध्दून-त्थूनौ ष्वः । ८ । ४ । ३१३ । पैंशाच्यां ष्ट्वा इत्यस्य स्थाने ध्दून, त्थून इत्यादेशौ भवतः । पूर्वस्यापवादः । नध्दून, नत्थून । तध्दून, तत्थून ।

६८५—यं-स्न-ष्टां रिय-सिन-सटाः क्वचित् । ८ । ४ । ३१४ । पैंशाच्यां यं-स्न-ष्टां स्थाने यथासंख्यं रिय-सिन-सट इत्यादेशाः क्वचिद् भवन्ति । भार्या, भारिया । स्नातं, सिनातं । कष्टं, कसटं । क्वचिदिति किम् ? सुज्जो । सुनुसा । तिष्ठो ।

६८६—क्यस्येय्यः । ८ । ४ । ३१५ । पैशाच्यां क्य-प्रत्ययस्य इय्य इत्यादेशो भवति । गिय्यते । दिय्यते । रमिय्यते । पठिय्यते ।

६८७—कृगो डीरः । ८ । ४ । ३१६ । पैशाच्यां कृगः परस्य क्यस्य स्थाने डीर इत्यादेशो भवति । पुधुम-तंसने सव्वस्स य्येव संमानं कीरते ।

६८८—यादृशादेर्दुस्तिः । ८ । ४ । ३१७ । पैशाच्यां यादृश इत्येवमादीनां दृ इत्यस्य स्थाने ति इत्यादेशो भवति । यातिसो । तातिसो । केतिसो । एतिसो । भवातिसो । अञ्जातिसो । युम्हातिसो । अम्हातिसो ।

६८९—इचेचः । ८ । ४ । ३१८ । पैशाच्यामिचेचोः स्थाने तिरादेशो भवति । वसु-आति । भोति । नेति । तेति ।

६९०—आत्तेश्च । ८ । ४ । ३१९ । पैशाच्यामकारात्परयोः इचेचोः स्थाने तेः, चकारात् तिश्चादेशो भवति । लपते, लपति । अच्छते, अच्छति । गच्छते, गच्छति । रमते, रमति । आदिति किम् ? होति । नेति ।

६९१—भविष्यत्येय्य एव । ८ । ४ । ३२० । पैशाच्यामिचेचोः स्थाने भविष्यति ए-अ एव भवति, न तु स्सिः । तं तद्धून चिन्तितं का एसा हुवेय्य ।

६९२—अतो डसेडितो-डातू । ८ । ४ । ३२१ । पैशाच्यामकारात्परस्य डसेडितो आतो आतु इत्यादेशो भवति । ताव च तीए तूरातो य्येव तिट्ठो । तूरातु । तुमातो, तुमातु । ममातो, ममातु ।

६९३—तदिदमोष्ठा नेन स्त्रियां तु नाए । ८ । ४ । ३२२ । पैशाच्यां तदिदमोः स्थाने टा-प्रत्ययेन सह नेन इत्यादेशो भवति, स्त्रीलिङ्गे तु नाए इत्यादेशो भवति । तत्थ च नेन कत-सिनानेन । स्त्रियाम् । पूजितो च नाए पातग-कुसुम-प्पतातेन । छेति किम् ? एवं चिन्तयन्तो भतो सो ताए समीपं ।

६९४—शेषं शौरसेनी-वत् । ८ । ४ । ३२३ । पैशाच्यां यदुक्तं ततोऽन्यच्छेषं पैशाच्यां शौरसेनीवद् भवति । अथ ससरीरो भगवं मकर-धजो । एत्थ परिब्भमन्तो हुवेय्य । एवंविधाए भगवतीए कथं तापस-वेस-गहनं कतं । एतिसं अतिट्ठ-पुरवं महाधनं तद्धून । भगवं ! यति मं वरं पयच्छसि । राजं ! च दाव लोक । ताव च तीए तूरातो य्येव तिट्ठो सो आगच्छमानो राजा ।

६९५—न क-ग-च-जादि-षट्-शम्यन्त-सूत्रोक्तम् । ८ । ४ । ३२४ । पैशाच्यां क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् [१.१७७] इत्यारभ्य षट्-शमी-शाव-सुधा-सप्तपर्णेष्वादेशः [१.२६५] इति यावद्यानि सूत्राणि तैर्यदुक्तं कार्यं तन्न भवति । मकरकेतू । सगर-पुत्त-वचनं । वि-

जयसेनेन लपितं । मतनं । पापं । आयुधं । तेवरो । एवमन्यसूत्राणामप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ।

★ समाप्तं पैशाची-भाषा-प्रकरणम् ★

★ अथ पैशाची-भाषा-विवेचनम् ★

वीरं तीर्थपतिं नत्वा, ज्ञानालोक-प्रसारकम् ।

वन्द्यवन्द्यं गुरुं नत्वा, पैशाचीं अमिधीयते ॥

मागधी-भाषा-विवेचनानन्तरं पैशाची-भाषाया विधिविधानं प्रतिपादयत्याचार्यः ।

६७४—प्रज्ञा । प्रज्ञा+सि । ३५० सू० रेफलोपे, ९७४ सू० जस्य ञ् इत्यादेशे, १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे पञ्ज्ञा इति भवति । संज्ञा । संज्ञा+सि । २८ सू० अनुस्वारस्य लोपे, पूर्ववदेव सञ्ज्ञा इति भवति । सर्वज्ञः । सर्वज्ञ+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, जस्य ञ् इत्यादेशे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सव्वञ्जो इति भवति । ज्ञानम् । ज्ञान+सि=ज्ञान+सि । ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे ञ्ज्ञानं इति भवति । विज्ञानम् । विज्ञान+सि । पूर्ववदेव विज्ञानं इति साध्यम् ।

६७५—राज्ञा । ९७५ सू० जस्य विकल्पेन चिञ् इत्यादेशे राञ्छिञ्चा आदेशाभावे ९७४ सू० जस्य ञ् इत्यादेशे राञ्छा, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे रञ्छा इति भवति । लपितम् । २३ सू० मकारानुस्वारे लपितं इति भवति । राज्ञो घनम्=राचिञो (२३ सू० मकारानुस्वारे) घनं आदेशाभावे पूर्ववदेव रञ्छो घनं इति भवति । ज्ञ इत्येव । यत्र ज्ञो भवति तत्रैव ९७५ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते, नान्यत्र । अतएव राज्ञा इत्यत्र ज्ञस्याभावात् चिञ्चादेशो न जातः । संस्कृततुल्यमेव पैशाच्यां प्रयुज्यते ।

६७६—कन्यका । कन्यका+सि । ९७६ सूत्रेण न्यस्य ञ् इत्यादेशे, १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे कञ्जका इति भवति । अभिमन्युः । अभिमन्यु+सि=अभिमञ्जु+सि । ५०८ सू० उकारदीर्घे, सेर्लोपे अभिमञ्जु इति भवति । पुण्यकर्मा । पुण्यकर्मन्+सि । प्यस्य ञ् इत्यादेशे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ११ सू० नकारस्य लोपे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे पुञ्जकम्मो इति भवति । पुण्याहम् । प्यस्य ञ् इत्यादेशे, २३ सू० मकारानुस्वारे पुञ्जाहं इति भवति ।

६७७—गुण-गण-युक्तः । गुण-गणेन युक्तः । गुण-गणयुक्त+सि । ९७७ सू० उभयत्रापि णकारस्य नकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे गुण-गण-युक्तो इति भवति । अत्र २४५ सू० यकारस्य जकारप्राप्तिरासीत् किन्तु ९९५ सूत्रेण सा निषिद्धा । गुरोने । ९७७ सू० णकारस्य नकारे गुनेन इति भवति ।

६७८—भगवती । १७७ सू० तकारलोपप्राप्तौ ९७८ सू० तकारस्य तकारे एव विहिते भगवती इति भवति । पार्वती । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० तकार-लोप-प्राप्तौ प्रस्तुतसूत्रेण तकारस्य तकार एव स्थिते पञ्जती इति भवति । शतम् । ९८० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव तकारस्य तकारे एव स्थिते, २३ सू० मकारानुस्वारे सतं इति भवति । मदन-परवशः । मदनेन-कामदेवेन परवशः-पराधीनः । मदन-परवश+सि । १७७ सू० दकार-लोप-प्राप्तौ प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य तकारे, ९८० सू० शकारस्य सकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे मतनपरवसो इति भवति । सदनम् । सदन+अम् । १७७ सू० दकारलोप-प्राप्तौ प्रस्तुत-सूत्रेण दकारस्य तकारे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे सतनं इति भवति ।

दामोदरः । दामोदर+सि । दकारलोप-प्राप्तौ उभयत्रापि दकारस्य तकारे, पूर्ववदेव तामोदरो इति भवति । **प्रदेशः** । प्रदेश+सि । ३५० सू० रेफलोपे, दकारलोपप्राप्तौ दकारस्य तकारे, ९८० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव पतेशो इति भवति । **वदनकम्** । दकारलोपप्राप्तौ दकारस्य तकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे वतनकं इति भवति । **भवतु** । भूधातुः सत्तायाम् । भू+तुव् । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्यादेशे, ६६२ सू० तुवः दु इत्यादेशे, दकारलोपप्राप्तौ प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य तकारे होतु इति भवति । **रमताम्** । रमु क्रीडायाम् । रम्+ताम् । ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० ताम् इत्यस्य दु इत्यादेशे, दकारलोप-प्राप्तौ प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य तकारे रमतु इति भवति । **तकारस्याऽपीति** । प्रस्तुतसूत्रेण तकारदकारयोः स्थाने तकारादेशो विहितः, किन्तु तकारस्य स्थाने पुनः तकारविधानं किमर्थमिति प्रश्नः । उत्तरयति वृत्तिकारो यत्तकारस्यापि तकारविधानं तत्तकार-स्थाने आदेशान्तरबाधनार्थम् । अन्यः आदेशः, आदेशान्तरम्, तस्य बाधनार्थमिति भावः । तेन पताका, वेतिसो इत्यादयः प्रयोगाः सिध्यन्ति । यथा — **पताका** इत्यत्र २०६ सू० तकारस्य डकारप्राप्तिरासीत्किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण तस्य परिहारो विहितः । **वेतसः** । वेतस+सि । ४६ सू० आदेरकारस्य इकारे, २०७ सू० तकारस्य डकार-प्राप्तिरासीत् परन्तु प्रस्तुतसूत्रेण सा निषिद्धा, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे वेतिसो इति भवति ।

६७६—शीलम् । शील+सि । ९८० सू० शकारस्य सकारे, ९७९ सू० लकारस्य लकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे शीलं इति भवति । एवमेव—**कुलम्** । कुल+सि=कुलं, जलम् । जल+सि=जलं, सलिलम् । सलिल+सि=सलिलं, कमलम् । कमल+सि=कमलं इति साध्यम् । **लकारस्य स्थाने लकार-विधानम्** । २५५, २५६ तथा २५७ सूत्रेण लकारस्य रेफः, णकारश्च जायते, पेशाची-भाषायां तन्निवृत्त्यर्थकं सूत्रमिदं बोध्यम् । अत्र तु सूत्राणां पर्यन्त्यद्वृत्तित्वात् प्रवृत्तिर्जाता ।

६८०—शोभते । ९८० सू० शकारस्य सकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, ९८९ सू० इचः स्थाने ति इत्यादेशे शोभति इति भवति । **शोभनम्** । प्रस्तुतसूत्रेण शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे शोभनं इति भवति । **शशी** । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्रापि शकारस्य सकारे ससी इति भवति । **शक्रः** । शक्र+सि । प्रस्तुतसूत्रेण शकारस्य सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सशको इति भवति । **शङ्खः** । शङ्ख+सि । पूर्ववदेव सङ्खो इति भवति । **विषमः** । विषम+सि । प्रस्तुतसूत्रेण षकारस्य सकारे, पूर्ववदेव विसमो इति भवति । ***कृशानो !** । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण शकारस्य सकारे किसानो ! इति भवति । **वृषाणः** इति पाठे तु ऋकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण षकारस्य सकारे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ४९१ सू० सेडोः, पूर्ववदेव विसाणो इति भवति । **न क-ग-च-जादि** । २६० सूत्रेण शकारस्य षकारस्य च सकारो भवत्येव तर्हि प्रस्तुतसूत्रस्य काऽऽसीदावश्यकता ? इति प्रश्नः । प्रश्नस्यैतस्य समाधानं कुर्वन् वृत्तिकारोऽभणद् यद् १७७ सूत्रादारभ्य २६५ सूत्र-पर्यन्तं यानि सूत्राणि सन्ति, तैः सूत्रैः यद्यत् कार्यमुक्तं तत्सर्वं पेशाच्यां ९९५ सूत्रेण निषिद्धमतएव प्रस्तुतसूत्रस्यासीदावश्यकता । अयं भावः—९९५ सूत्रस्य बाधनार्थमेव प्रस्तुतसूत्रस्य योगः-रचना विहितोऽस्ति ।

६८१—हृदयकम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ९८१ सू० यकारस्य पकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे हितपकं इति भवति । **किम्** = किं, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । **अपि** = पि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । **हृदयके** । हृदयक+डि । पूर्ववदेव हितपक+डि इति जाते, ५०० सू० डि-

*अन्यर्थकस्य कृशानुशब्दस्य सम्बोधनमिदम् ।

प्रत्ययस्य स्थाने डित्-एकारे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे हितपके इति भवति । अर्थम् । अर्थ+अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे अत्थं इति भवति । चिन्तयन्ती । चिती चिन्तायाम् । संस्कृत-नियमेन णिजन्तत्वेन चिन्तय्+शतृ+सि इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतृ स्थाने माण इत्यादेशे, ५२१ सू० ङी(ई)प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे चिन्तयमाणी इति भवति ।

६८२—कुटुम्बकम् । कुटुम्बक+सि । ९८२ सू० टु इत्यस्य स्थाने वैकल्पिके तु इत्यादेशे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कुटुम्बकं, कुटुम्बकं इति भवति ।

६८३—गत्वा । गम्लृ (गम्) गतौ । गम्+क्त्वा । २३ सू० मकारानुस्वारे, ९८३ सू० क्तवः स्थाने तून इत्यादेशे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये गन्तून इति भवति । रन्त्वा । रमु-रम् क्रीडायाम् । रम्+क्त्वा । पूर्ववदेव रन्तून इति भवति । एवमेव हसित्वा । हस् हासे । हस्+क्त्वा । ९१० सू० अकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, पूर्ववदेव हसितून इति भवति । पठित्वा । पठ् पठने । पठ्+क्त्वा । पूर्ववदेव पठितून इति भवति । इत्यत्र १९९ सू० ठकारस्य ढकारप्राप्तिरासीत्किन्तु ९९५ सू० सा निषिद्धा । कथयित्वा । कथ् कथने । कथ्+क्त्वा । ९३८ सू० थकारस्य धकारे, हसितून-वदेव कथितून इति भवति ।

६८४—पूर्वस्यापवादः । पूर्वगतस्य ९८३ सूत्रस्य अपवादसूत्रमिदं बोध्यम् । नष्ट्वा । ९८४ सू० ष्ट्वा इत्यस्य स्थाने ढून, तथून इत्यादेशौ, ततः नढून, नतथून इति भवति । दृष्ट्वा । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ९७८ सू० दकारस्य तकारे, नढून-वदेव तढून, नतथून इति भवति ।

६८५—भार्या । ९८५ सू० र्यस्य रिय इत्यादेशे भारिया इति भवति । स्नातम् । प्रस्तुतसूत्रेण स्नस्य सिन इत्यादेशे, २३ सू० मकारानुस्वारे सिनातं इति भवति । कष्टम् । कष्ट+सि । प्रस्तुतसूत्रेण ष्टस्य सट इत्यादेशे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कसटं इति भवति । क्वचिदिति । बहुलाधिकारात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिः कुत्रचिदेव भवति, नतु सर्वत्र । यथा—सूर्यः । सूर्य+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २९५ सू० र्यस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे सुज्जो इति भवति । स्नुषा । बाहुल्येन ३८४ सूत्रेण उकारस्य विकरणे जाते, ९८० सू० षकारस्य सकारे सुनुसा इति भवति । दृष्टः । दृष्ट+सि । ९७८ सू० दकारस्य तकारे, १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे तिष्ठो इति भवति । उक्तेषु प्रयोगेषु बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६८६—गीयते । गै शब्दे । गै+क्य+ते । इत्यत्र ९८६ सू० क्यस्य इय्य इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, ९९० सू० इचः स्थाने ते इत्यादेशे गिय्यते इति भवति । दीयते । डुदाञ् (दा) दाने । दा+क्य+ते । पूर्ववदेव विय्यते इति भवति । रम्यते । रमु-रम् क्रीडायाम् । रम्+क्य+ते । पूर्ववदेव रमिय्यते एवमेव पठ्यते । पठ् पठने । पठ्+क्य+ते=पठिय्यते इति भवति ।

६८७—प्रथमत्रयंसने । ३५० सू० उभयत्रापि रेफलोपे, ५५ सू० पकारस्य थकारस्य चाकारस्य उकारे, ९३८ सू० थकारस्य धकारे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे पुष्पमतंसने इति भवति । सर्वस्य । सर्व+ङस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ४९९ सू० ङसः स्थाने स्स इत्यादेशे सव्वस्स

इति भवति । एव=यदेव, इत्यस्य प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । सन्मानम् । सन्मान+सि । २५ सू० नकार-स्यानुस्वारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे संमानं इति भवति । क्रियते । डुकृञ् (कृ) करणे । कृ+क्य+ते । ९८७ सू० क्यस्य स्थाने डीर (ईर) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, ९९० सू० इचः स्थाने ते इत्यादेशे कीरते इति भवति ।

६८८—यादृशः । यादृश+सि । इत्यत्र ९८८ सू० दृ इत्यस्य ति इत्यादेशे, ९८० सू० शकार-स्य सकारे, ४९१ सू० सेर्डोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे यातिसो इति भवति । अत्र ९९९ सूत्रेण पैशाची-वत्त्वात् ९९५ सूत्रबलेन २४५ सूत्रेण प्राप्तः यकारस्य जकारो न जातः । एवमेवाऽग्रेऽपि बोध्यम् । तादृशः । तादृश+सि । पूर्ववदेव तातिसो इति भवति । कीदृशः । कीदृश+सि । १०५ सू० ईकारस्य एकारे, पूर्ववदेव केतिसो इति भवति । ईदृशः । ईदृश+सि । ईकारस्य एकारे, पूर्ववदेव एतिसो इति भवति । भवादृशः । भवादृश+सि । पूर्ववदेव भवातिसो इति भवति । अन्यादृशः । अन्यादृश+सि । ९७६ सू० न्यस्य स्थाने ञ्च इत्यादेशे, पूर्ववदेव ञ्ज्जातिसो इति भवति । युष्मादृशः । युष्मादृश+सि । ३४५ सू० षमस्य स्थाने म्ह इत्यादेशे, पूर्ववदेव युम्हातिसो २४६ सू० यकारस्य तकारे तुम्हातिसो इति भवति । अस्मादृशः । अस्मादृश+सि । ३४५ सू० स्मस्य म्ह इत्यादेशे, पूर्ववदेव अम्हातिसो इति भवति ।

६८९—उद्वाति । उत्पूर्वकः वा-धातुः ऊर्ध्वगतौ । उद्वा+तिव् । इत्यत्र ६८२ सू० उद्वाधातोः स्थाने वसुआ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९८९ सू० इचः स्थाने ति इत्यादेशे वसुआति इति भवति । भवति । भू सत्तायाम् । भू+तिव् । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्यादेशे, १११८ सू० भाषा-व्यत्यये, ९४० सू० हकारस्य भकारे, पूर्ववदेव भोति इति भवति । नयति । णीञ्-(नी)-धातुः नयने । नी+तिव् । ९०८ सू० ईकारस्य एकारे, पूर्ववदेव नेति इति भवति । ददाति । डुदाञ् (दा) दाने । दा+ति । ९७८ सू० दकार-तकारे, ९०९ सू० आकारस्य एकारे, पूर्ववदेव तेति इति भवति ।

६९०—लपति । लप् व्यक्तायां वाचि । लप्+तिव् । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९९० सू० इचः स्थाने ते, ति इत्यादेशो, ततः लपते, लपति इति भवति । आस्ते । आस् उपवेशने । आस्+ते । ८८६ सू० सकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव अच्छते, अच्छति इति भवति । गच्छति । गम्लृ (गम्) धातुः गतौ । गम्+तिव् । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, पूर्ववदेव गच्छते, गच्छति इति भवति । रमते । रमु क्रीडायाम् । रम्+ते । पूर्ववदेव—रमते, रमति इति भवति । आदिति किम् । अकारान्त-धातुष्वेव प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते, नान्यत्र । यथा—भवति । भू सत्तायाम् । भू+तिव् । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्या-देशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९८९ सू० इचः स्थाने ति इत्यादेशे भोति इति भवति । नयति । णीञ्-(नी)-नयने । नी+तिव्=नेति, प्रक्रिया ९८९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र अकारान्तत्वाभावात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावो बोध्यः ।

६९१—ताम् । तद्+अम् । ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, ५२५ सू० अमि परे ह्रस्वे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे तं इति भवति । दृष्ट्वा=तद्धूत, प्रक्रिया ९८४ सूत्रे ज्ञेया । चिन्तितम् । चिती-धातुः चिन्तायाम् । संस्कृतनियमेन चिन्त्+क्त-त इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, चिन्तितं इति भवति । राज्ञा । रञ्जा, प्रक्रिया ९७५ सूत्रे ज्ञेया । का । किम्+सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १।१।३७। सू०

सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे का इति भवति । एषा एतद् + सि = एसा, प्रक्रिया ५७४ सूत्रे ज्ञेया । भविष्यति । भू सत्तायाम् । भू + स्यति । ७३१ सू० भू-धातोः स्थाने हुव इत्यादेशे, ६२८ सू० स्यतेः स्थाने इचादेशे, ९९१ सू० इचः स्थाने एय्य इत्यादेशे, १११८ सू० भाषाव्यत्यये, ९४६ सूत्रेण प्राप्तस्य 'स्सि' इत्यस्य विकरणस्य च निषेधे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये हुवेय्य इति भवति ।

६६२—तावत् । अव्ययपदमिदम् । ११ सू० तकारलोपे ताव इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । संस्कृततुल्यमेव पैशाची-भाषायां प्रयुज्यते । तथा । तद् + टा = तीए, प्रक्रिया ४६४ सूत्रे ज्ञेया । अत्र १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । दूरात् । दूर + डसि । ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ९९२ सू० डसेः स्थाने डातो (आतो) तथा डातु (प्रातु) इत्यादेशौ, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तूरातो, तूरातु इति भवति । एव = व्येव, प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । दृष्टः = तिदो, प्रक्रिया ९८५ सूत्रे ज्ञेया । त्वत् । युष्मद् + डसि । ५८५ सू० युष्मदः स्थाने तुम इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण डसेः स्थाने डातो, डातु इत्यादेशौ, पूर्ववदेव तुमातो, तुमातु इति भवति । मत् । अस्मद् + डसि । ६०० सू० डसः स्थाने मम इत्यादेशे, तुमातो-तुमातु-वदेव ममातो, ममातु इति भवति ।

६६३—तत्र । अव्ययपदमिदम् ४३२ सूत्रेण त्र इत्यस्य स्थाने तथ इत्यादेशे तत्थ इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । संस्कृत-समानमेव पैशाच्यां प्रयुज्यते । तेन । तद् + टा । ९९३ सू० टाप्रत्ययेन सह तदः स्थाने नेन इत्यादेशे नेन इति भवति । कृत-स्नानेन । कृतः स्नानो येन, तेन कृतस्नानेन । इत्यत्र १२६ सू० इकारस्य अकारे, ९८५ सू० स्तस्य स्थाने सिन इत्यादेशे कृतसिनानेन इति भवति । लियाम् । स्त्रीलिङ्गे तु टाप्रत्ययेन सह तद्-शब्दस्य स्थाने नाए इत्यादेशो भवतीति भावः । यथा—पूजितः । पूजित + सि । ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे पूजितो इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेव पैशाच्यां प्रयुज्यते । तथा । तद् + टा । प्रस्तुतसूत्रेण स्त्रीलिङ्गे तद् + टा इत्यस्य नाए इत्यादेशे नाए इति भवति । पादाग्रकुसुमप्रदानेन । ९७८ सू० उभयत्रापि दकारस्य तकारे, ३५० सू० उभयत्रापि रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य पकारस्य च द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे पातग-कुसुमपतानेन इति भवति । टेति किम् ? । टाप्रत्ययेन सहैव प्रस्तुतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, नान्यथा । यथा—एवम् । अव्ययपदमिदम् । २३ सू० मकारानुस्वारे एवं इति भवति । चिन्तयन् । चितीधातुः चिन्तायाम् । णिजन्तत्वेन संस्कृतसममेव चिन्तय + शतृ इति जाते, ९१० सू० अकाराममे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, सेडोः, पूर्ववदेव चिन्तयन्तो इति भवति । गतः । गत + सि । पूर्ववदेव गतो इति भवति । सः । तद् + सि = सो, प्रक्रिया ५७५ सूत्रे ज्ञेया । तस्याः । तद् + डस् । ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दोर्घसन्धौ, ५१८ सू० डसः स्थाने एकारे ताए इति भवति । अत्र डस्-प्रत्ययत्वेन प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । समीपम् । २३ सू० मकारानुस्वारे समीपं इति भवति ।

६६४—पैशाच्याम् । पैशाचीभाषायां यदुक्तं ततोऽन्यत्सर्वं शौरसेनी-भाषा-तुल्यमेव बोध्यम् । यथा—अथ । अव्ययपदमिदम् । ९३८ सू० थकारस्य धकारे अथ इति भवति । सशरीरः । सशरीर + सि । ९८० सू० शकारस्य सकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सशरीरो इति भवति । भगवान् = भगवं, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया । मकरध्वजः । मकरध्वज + सि । ३५० सू० वकारलोपे, वल्लिपकत्वात् ३६८ सू० धकारस्य द्वित्वाभावे, पूर्ववदेव मकरध्वजो इति भवति । अत्र = एत्थ, प्रक्रिया ५७ सूत्रे ज्ञेया । परिभ्रमन् । परिपूर्वकः भ्रमुधातुः परिभ्रमणे । परिभ्रम् + शतृ । ३५० सू० रेफलोपे ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव परिभ्रमन्तो इति भवति । भविष्यति = हुवेय्य, प्रक्रिया ९९१ सूत्रे ज्ञेया ।

एवंविधया । एवंविधा + टा । ५१८ सू० टास्थाने एकारे एवंविधाए इति भवति । भगवत्या । भगवती + टा । ५१८ सू० टास्थाने एकारे भगवतीए इति भवति । कथम् = कथं, प्रक्रिया ९३८ सूत्रे ज्ञेया । तापस-वेष-ग्रहणम् । तापस-वेष-ग्रहण + सि । ९८० सू० षकारस्य सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, वकल्पितत्वात् ३६८ सू० गकारस्य द्वित्वाभावे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानु-स्वारे, तापसवेषग्रहणं इति भवति । कृतम् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कृतं इति भवति । ईदृशम् । १०५ सू० ईकारस्य एकारे, ९८८ सू० दृ इत्यस्य ति इत्यादेशे, ९८० सू० शकारस्य सकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे एतिसं इति भवति । अदृष्टपूर्वम् । १२८ सू० ऋकारस्य इ-कारे, ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठका-रस्य टकारे, ९४१ सू० पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशे, २३ सू० मकारानुस्वारे अतिदृष्टपुरवं इति भवति । महाधनम् । २३ सू० मकारानुस्वारे महाधनं इति भवति । दृष्ट्वा = तद्धून, प्रक्रिया ९८४ सूत्रे ज्ञेया । भग-वन् ! । भगवद् + ति । संस्कृतनियमेन भगवन् + सि इति जाते, ९३५ सू० नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे भगवं ! इति भवति । यदि । अव्यय-पदमिदम् । ९७८ सू० दकारस्य तकारे यति इति भवति । माम् । अस्मद् + अम् = मं, प्रक्रिया ५९६ सूत्रे ज्ञेया । वरम् । २३ सू० मकारानुस्वारे वरं इति भवति । प्रयच्छसि । ३५० सू० रेफलोपे पयच्छसि इति भवति । राजन् ! । राजन् + सि । ९३५ सू० नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे राजं ! इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेव पैशाच्यां प्रयुज्यते । तावत् = दाव, प्रक्रिया ९३३ सूत्रे ज्ञेया । लोकस्व । लोक् दर्शने । लोक् + सिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० सिवः स्थाने सु इत्या-देशे, ६६४ सू० सोर्लुकि लोक इति भवति । तावच्च तथा दूरादेव दृष्टः = ताव च तोए तूरातो ग्येव तिदो, प्रक्रिया ९९२ सूत्रे ज्ञेया । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकार-लोपे, सेडों, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सो इति भवति । आगच्छन् । आङ्पूर्वकः गम्लु-(गम्)-धातुः आगमने । आ-गम् + शतृ । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६७० सू० शतुः स्थाने माण इत्यादेशे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ४९१ सू० सेडों, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे आगच्छमानो इति भवति । राजा । संस्कृतसममेव पैशाच्यां प्रयुज्यते । उपयुक्तेषु प्रयोगेषु प्रस्तुतसूत्र-बलेन शौरसेनीभाषा-विधानस्य प्रवृत्तिर्जातिरिति भावः ।

६६५—पैशाच्यामिति । प्राकृतभाषागतानि १७७ सूत्रादारभ्य २६५ सूत्रपर्यन्तं यानि सूत्राणि भणितानि, तदुक्तानि निखिलानि कार्याणि पैशाचीभाषायां न भवन्तीति भावः । यथा—मकर-केतुः । अत्र १७७ सूत्रेण ककारयोः, नकारस्य च लोपप्राप्तिः, किन्तु ९९५ सूत्रेण सा निषिद्धा । ततः ५०८ सू० उकारस्य ऊकारे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे मकरकेतु इति भवति । सगरपुत्र-वचनम् । अत्रापि १७७ सू० गकारस्य चकारस्य च लोपप्राप्तौ, प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, २३ सू० मकारानुस्वारे सगर-पुत्र-वचनं इति भवति । विजयसेनेन लिपितम् । अत्र १७७ सू० ज, य, प, त इत्येतेषां वर्णानां लोपप्राप्तिरासीत्, प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, २२८ सूत्रेण नकारस्य णकार-प्राप्तौ तन्निषेधे च, २३ सू० मकारानुस्वारे विजयसेनेन लिपितं इति भवति । मदनम् इत्यत्र १७७ सूत्रेण दकारस्य लोपप्राप्तिः, प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, ९७८ सू० दकारस्य तकारे, पूर्ववदेव मतनं इति भवति । पापम् । अत्र १७७ सूत्रेण पकार-लोप-प्राप्तौ, प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, पूर्ववदेव पापं इति भवति । प्रायुषम् । इत्यत्र १७७ सूत्रेण यकारलोप-प्राप्तिः, तथा १८७ सू० धकारस्य हकारप्राप्तिरासीत्

परन्तु प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, पूर्ववदेव आयुषं इति भवति । देवरः । अत्र १७७ सूत्रेण दकार-वकार-लोप-प्राप्तौ प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, पूर्ववदेव १७८ सू० दकारस्य तकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपे तेवरो इति भवति । एवमन्यत्सूत्राणामपि । यथा — १७७ सूत्रादीनामुदाहरणानि प्रदत्तानि, एवमेव अन्यसूत्राणामप्युदाहरणानि स्वबुद्ध्या समवगन्तव्यानीति भावः । समाप्तं पैशाचीभाषेति । पैशाचीभाषायाः प्रकरणम्-अध्यायः समाप्तम्-सम्पूर्णतां गतम् । मूलग्रन्थे यथा पैशाचीभाषा-प्रकरणं समाप्तमगमत्तथैव बालमनोरमाटीकायामपि तद्विवेचनं समाप्तिमेति ।

पैशाच्याः ललिता व्याख्या, मुनिज्ञानेन निर्मिता,

आत्मगुरोः प्रसादेन, गता पूरणतां खलु ।

★ समाप्तं पैशाचीभाषा-विवेचनम् ★

★ अथ पैशाची-भाषा-विधि ★

त्रिशलानन्दन वीरवर, महावीर भगवान्,

मनसा वाचा, कर्मणा, पलपल कहूँ प्रणाम ।

जपी, तपी विद्वान् थे, गुरुवर आत्माराम,

धर्मदिवाकर योगि-वर, मङ्गलमय शुभ नाम ।

गुरुचरणों का ध्यान कर, लिखता है “मुनि ज्ञान”,

अब पैशाची गिरा का, हिन्दी में व्याख्यान ।

हैमशब्दानुशासन के आठवें अध्याय में प्राकृत और शौरसेनी आदि छः भाषाओं का विवेचन किया गया है । पैशाची भाषा का उन में चतुर्थ स्थान है । क्रमानुसार अब इस का विवेचन करने लगे हैं । पैशाची शब्द के कोषकारों ने अनेकों अर्थ लिखे हैं । जैसे—१—धार्मिक कृत्य के अवसर पर दी जाने वाली भेंट, २—रात्रि, ३—किसी धार्मिक विधान के समय बनाया हुआ नैवेद्य-भोज्य पदार्थ जो किसी देवता को अर्पण किया जाता है, ४—प्राकृतिक (प्रकृति से उत्पन्न) भाषा का एक भेद । प्रस्तुत में पैशाची शब्द एक प्राचीन भाषा का बोधक है । यह भाषा कभी प्राचीन युग में बोली जाती रही है । इस के क्या विधिविधान हैं ? प्राकृत, शौरसेनी तथा मागधी भाषा से इसका कितना अन्तर है ? प्रस्तुत प्रकरण में इन सब बातों पर प्रकाश डाला जा रहा है ।

६७४—पैशाचीभाषा में ‘ज्ञ’ के स्थान में ‘ञ्ज’ यह आदेश होता है । जैसे—१—प्रज्ञा=पञ्चा (बुद्धि), २—संज्ञा=सञ्जा (चेतना, होश, ज्ञान, व्याकरण में वह विकारी शब्द जिससे किसी यथार्थ या कल्पित पदार्थ का बोध हो), ३—सर्वज्ञः=सर्वञ्जो (सब कुछ जानने वाला), ४—ज्ञानम्=ञ्जानं (बोध), ५—विज्ञानम्=विञ्जानं (विशिष्ट ज्ञान), यहां पर ज्ञ के स्थान में ‘ञ्ज’ यह आदेश किया गया है ।

६७५—पैशाची भाषा में ‘राज्ञ’ इस शब्द में जो ‘ज्ञ’ है, इसके स्थान में ‘चिञ्’ यह आदेश

विकल्प से होता है। जैसे—१—राज्ञा लपितम्=राचित्रा लपितं आदेश के अभावपक्ष में रञ्ज्ना लपितं (राजा ने कहा), २—राज्ञो धनम्=राचित्रो, धनं, रञ्जो धनं (राजा का धन), यह रूप होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि पेशाचीभाषा में 'ज्ञ' को ही 'ञ्ज' यह आदेश होता है, किसी अन्य वर्ण को नहीं। जैसे—राज्ञा=राजा (नृप) यहां पर ज्ञ का अभाव था, अतः यहां 'ञ्ज' यह आदेश नहीं हो सका।

६७६—पेशाचीभाषा में न्य और ण्य इन संयुक्त वर्णों के स्थान में 'ञ्ज' यह आदेश होता है। जैसे—१—कन्यका=कञ्जका (लड़की), २—अभिमन्युः=अभिमञ्जू (अर्जुन का पुत्र), ३—पुण्यकर्मा=पुञ्जकम्मो (पुण्य कर्म-पवित्र काम, करने वाला), ४—पुण्याहम्=पुञ्जाहं (पुण्य रूप दिन) यहां पर न्य और ण्य को 'ञ्ज' यह आदेश किया गया है।

६७७—पेशाचीभाषा में णकार को नकारादेश होता है। जैसे—१—गुण-गण-युक्तः=गुन-गन-युक्तो (गुणों के समुदाय से युक्त), २—गुणेन=गुनेन (गुण से), यहां पर णकार को नकार किया गया है।

६७८—पेशाचीभाषा में तकार और दकार के स्थान में तकार होता है। जैसे—तकार के उदाहरण—१—भगवती=भगवती (ऐश्वर्यशालिनी, भगवत्स्वरूपा), २—पावंती=पव्वती (गणेश जी की जननी, शिव-पत्नी), ३—शतम्=सतं (१०० की संख्या), दकार के उदाहरण—१—मदन-परवशः=मतन-परवसो (कामदेव के अधीन), २—सदनम्=सतनं (घर), ३—दामोदरः=तामोदरो (श्रीकृष्ण), ४—प्रदेशः=पतेसो (देश का एक भाग), ५—वदनकम्=वतनकं (मुख), ६—भवतु=होतु (वह हो), ७—रमताम्=रमतु (वह क्रीड़ा करे), यहां पर तकार तथा दकार को तकारादेश किया गया है। यहां प्रश्न उपस्थित होता है कि तकार के स्थान में तकार का विधान करने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि तकार के स्थान में भी जो तकार का विधान किया गया है, इससे तकार के स्थान में होने वाले अन्य आदेशों का निवारण किया गया है। जैसे—१—पताका, यहां पर २०६ वें सूत्र से तकार को डकार होना था, इसी प्रकार—वेतसः, यहां पर वेतस के अकार को ४६ वें सूत्र से इकार होने पर २०७ वें सूत्र से तकार को डकारादेश की प्राप्ति थी किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने तकार के स्थान में तकारादेश का विधान करके डकारादेश नहीं होने दिया। पेशाचीभाषा में पताका का पताका (भण्डो) तथा वेतसः का वेतिसो (बेंत) यही रूप रहता है।

६७९—पेशाचीभाषा में लकार को लकारादेश होता है। जैसे—१—शीलम्=सीलं (स्वभाव), २—कुलम्=कुलं (कुल, खानदान), ३—सलिलम्=सलिलं (पानी), ४—कमलम्=कमलं (कमल), यहां पर लकार के स्थान में लकारादेश किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि लकार के स्थान में लकारादेश करने की क्या आवश्यकता थी? उत्तर में निवेदन है कि प्राकृतभाषा में २५५ वें सूत्र से लकार को रेफ और २५६ वें एवं २५७ वें सूत्र से लकार को णकारादेश होता है, परन्तु पेशाचीभाषा में ऐसा नहीं होता, अतः यहां लकार के स्थान में लकारादेश का विधान किया गया है। प्रस्तुत में शीलम् आदि जो उदाहरण दिए गए हैं, इन के लकार को प्राकृतभाषा के किसी सूत्र से कोई आदेश नहीं होता, तथापि इन का जो उल्लेख किया गया है, इस का कारण—“सूत्र की पर्यन्ववत् प्रवृत्ति होती है” यह सूचित करना ही समझना चाहिए।

६८०—पेशाचीभाषा में शकार और षकार को सकारादेश होता है। शकार के उदाहरण, जैसे—१—शोभते=सोभति (वह शोभा पाता है), २—शोभनम्=सोभनं (सुन्दर), ३—शशी=ससी (चन्द्र), ४—शक्रः=सक्को (शकेन्द्र महाराज, पहले देवलोक के स्वामी), ५—शङ्खः=सङ्खो (शंख) ष-

कार के उदाहरण, जैसे—१—विषमः=विसमा (जो सम न हो, असमान, अव्यस्थित, भीषण, कष्टजनक), २—कृशानो!=किसानो! (हे अग्नि देव!), यहां पर शकार और षकार को सकार किया गया है। कहीं पर वृषाणः=विसानो (सींग) ऐसा पाठ भी उपलब्ध होता है। यहां पर प्रश्न उपस्थित होता है कि शकार और षकार के स्थान में सकारादेश तो २६० वें सूत्र से ही हो सकता था फिर यहां पर यह विधान करने की क्या आवश्यकता थी? उत्तर में निवेदन है कि १९५ वें सूत्र ने १७७ वें सूत्र से लेकर २६५ वें सूत्र तक सभी सूत्रों द्वारा होने वाले, सभी कार्यों का पैशाचीभाषा में निषेध कर दिया था, अतः इस बाधक सूत्र को बाधित करने के लिए इस योग (सूत्र) की रचना की गई है।

६८१—पैशाचीभाषा में हृदय शब्द के यकार को पकार होता है। जैसे—१—हृदयकम्=हितपकं (हृदय, दिल), २—किमपि, किमपि हृदये अर्थ चिन्तयन्ती=किं पि, किं पि हितपके अर्थ चिन्तयमानी (वह हृदय में कुछ भी, कुछ भी अर्थ सोचती हुई), यहां पर यकार को पकार किया गया है।

६८२—पैशाचीभाषा में 'डु' के स्थान में 'तु' यह आदेश होता है। जैसे—१—कुटुम्बकम्=कुतुम्बकं, आदेश के अभावपक्ष में—कुटुम्बकं (परिवार) यह रूप बनता है।

६८३—पैशाचीभाषा में क्त्वा प्रत्यय के स्थान में तून यह आदेश होता है। जैसे—१—गत्वा=गन्तून (जा करके), २—रत्वा=रन्तून (क्रीडा करके), ३—हसित्वा=हसितून (हंस करके), ४—पठित्वा=पठितून (पढ़ करके), ५—कथयित्वा=कथितून (कह करके), यहां क्त्वा प्रत्यय के स्थान में 'तून' यह आदेश किया गया है।

६८४—पैशाचीभाषा में 'पू' के स्थान में ङून और त्थून ये दो आदेश किए जाते हैं। यह सूत्र ९८३ वें सूत्र का अपवादभूत सूत्र है। जैसे—नपू=नङून, नत्थून, यहां पिछले सूत्र से क्त्वा के स्थान में 'तून' आदेश होना था, किन्तु उसे बाधकर प्रस्तुत सूत्र ने पू के स्थान में ङून और त्थून ये दो आदेश कर दिये हैं। फलतः नङून, नत्थून (नष्ट करके) ये रूप बनते हैं। इसी प्रकार—टपू=तङून, तत्थून (देखकर) ये रूप बन जाते हैं।

६८५—पैशाची भाषा में र्यं, स्न और षट इन संयुक्त वर्णों के स्थान में कहीं पर यथासंख्य (संख्या के अनुसार) रिय, सिन और सट ये आदेश होते हैं। जैसे—१—भार्या=भारिया (पत्नी), २—स्नातम्=सिनातं (स्नान किया हुआ), ३—कष्टम्=कसटं (दुःख) यहां पर र्यं को रिय, स्न को सिन और षट को सट यह आदेश किया गया है। सूत्र में पठित क्वचित् (कहीं-कहीं पर) इस पद को ग्रहण करने का क्या प्रयोजन है? इस प्रश्न का समाधान करते हुए वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'क्वचित्' इस पद-ग्रहण के कारण—१—सूर्यः=सुज्जो (सूर्य), २—स्तुषा=स्तुसा (पुत्रवधू), ३—दृष्टः=तिट्ठो (देखा हुआ), इन स्थलों में प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं हो सकी।

६८६—पैशाची भाषा में क्य-प्रत्यय को इय्य यह आदेश होता है। जैसे—१—गीयते=गिय्यते (उस से गाया जाता है), २—दीयते=दिय्यते (उस से दिया जाता है), ३—रम्यते=रमिय्यते (उससे खेला जाता है), ४—पठ्यते=पठिय्यते (उस से पढ़ा जाता है) यहां पर क्य-प्रत्यय के स्थान में इय्य यह आदेश किया गया है।

६८७—पैशाचीभाषा में कृग् (डुकृ-कृ) धातु से परे यदि क्य-प्रत्यय हो तो उसके स्थान में डीर (ईर) यह आदेश होता है। जैसे—प्रथम-अयंसने सर्वस्य एव सम्मानं क्रियते=पुधुमतंसने सर्वस्वस्येव सम्मानं कीरते (पहले अयंसन में सबका ही सम्मान किया जाता है), यहां पर क्य-प्रत्यय को डीर

(ईर) यह आदेश किया गया है। तंसने का दर्शने यह रूप भी होता है, २६ वें सूत्र से आद्य स्वर को अनुस्वारागम, ९७८ वें सूत्र से दकार को तकार, ३५० वें सूत्र से रेफलोप और ९८० वें सूत्र से शकार को सकार हो जाता है।

६८८—पैशाचीभाषा में यादृश इस जैसे शब्दों के 'हृ' इस अवयव को ति यह आदेश होता है। जैसे—१—यादृशः=यातिसो (जैसा), २—तादृशः=तातिसो (वैसा), ३—कीदृशः=केतिसो (कैसा), ४—ईदृशः=ऐतिसो (ऐसा), ५—भवादृशः=भवातिसो (आप जैसा), ६—अन्यादृशः=अञ्जातिसो [अन्य (दूसरे) जैसा], ७—युष्मादृशः=युम्हातिसो (तुम्हारे जैसा), ८—अस्मादृशः=अम्हातिसो (हमारे जैसा), यहां पर हृ के स्थान में ति यह आदेश किया गया है।

६८९—पैशाची भाषा में इच् और एच् इन दोनों आदेशों के स्थान में ति यह आदेश होता है। जैसे—१—उद्वाति=वसुआति (वह ऊर्ध्व गमन करता है), २—भवति=भोति (वह होता है), ३—नयति=नेति (वह ले जाता है), ४—ददाति=तेति (वह देता है), यहां इच् को ति आदेश किया गया है।

६९०—पैशाची भाषा में अकार से परे जो इच् और एच् हैं, इनके स्थान में ते तथा सूत्रोक्त चकार से ति यह आदेश होता है। जैसे—१—लपति=लपते लपति (वह स्पष्ट बोलता है), २—आस्ते=अच्छते, अच्छति (वह बैठता है), ३—गच्छति=गच्छते, गच्छति (वह जाता है), ४—रमते=रमते, रमति (वह क्रीड़ा करता है), यहां पर अकार से परवर्ती इच् और एच् को ते और ति ये दो आदेश दिए गए हैं। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में आत् (अकार से) यह पद क्यों पढ़ा गया? इसको ग्रहण करने का क्या उद्देश्य है? उत्तर में निवेदन है कि—१—भवति=होति (वह होता है), २—नयति=नेति (वह ले जाता है) आदि अकारान्त-भिन्न धातुओं से परे आए इच् और एच् को ते तथा ति ये आदेश न हो जाएं, इस दृष्टि से सूत्रकार ने आत् इस पद का उल्लेख किया है।

६९१—पैशाची भाषा में भविष्यत्-कालीन इच् और एच् के स्थान पर एश्य का ही आदेश होता है, स्सि का आगम नहीं हो पाता। जैसे—तां हृष्टा चिन्तितं राजा, का एषा भविष्यति? = तं तद्धून चिन्तितं रञ्जना, का ऐसा हुवेय्य? (उसको देख कर राजा ने सोचा, यह कौन होगी?) यहां पर इच् के स्थान में एश्य यह आदेश किया गया है। यहां पर ९४६ वें सूत्र से भविष्यदर्शक प्रत्यय के आदि में स्सि का आगम होना था किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने उसका निषेध कर दिया।

६९२—पैशाची भाषा में अकार से परे डसि-प्रत्यय के स्थान में डित् (जिस में डकार इत् हो) आतो और आतु ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—तावत् च तथा दूरादेव हृष्टः=ताव च तीए तूरातो, तूरातु य्येव तिट्ठो (और तब तक उस ने दूर से ही देखा), २—त्वत्=तुमातो, तुमातु (तुमसे), ३—मत्=ममातो, ममातु (मुझ से) यहां पर डसि-प्रत्यय को डातो और डातु ये दो आदेश दिए गए हैं।

६९३—पैशाची भाषा में टा-प्रत्यय के साथ तद् और इदम् इन शब्दों के स्थान में नेन और स्त्रीलिङ्ग में नाए यह आदेश होता है। जैसे—तत्र च तेन कृतस्नानेन=तत्थ च नेन कत-सिनानेन (और स्नान-किए हुए उस पुरुष ने वहाँ पर) स्त्रीलिङ्ग का उवाहरण-पूजितश्च तथा पदाग्र-कुसुम-प्रदानेन=पूजितो च नाए पातग-कुसुम-प्पानेन (और उस देवी के द्वारा पांवीं के आगे कुसुमों के समर्पण से पूजित-सम्मानित) यहां पर पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में टा-प्रत्यय के साथ इदम् शब्द के स्थान में नेन और नाए ये आदेश किये गये हैं। प्रस्तुत सूत्र में "टा (टा-प्रत्यय के साथ)" यह पद पढ़ने का क्या उद्देश्य है? इस प्रश्न का समाधान करते हुए वृत्तिकार फरमाते हैं कि—एवं चिन्तयन् गतः स तस्याः समीपम् = एवं चिन्तयन्तो गतो सो ताए समीपं (इस तरह सोचता हुआ वह उस देवी के निकट गया) आदि उदा-

हरणों में टा-प्रत्यय के अभाव में डस् आदि प्रत्ययों के साथ भी तद् शब्द को नेन या नाए ये आदेश न हों इस दृष्टि से सूत्रकार ने टा इस पद का उल्लेख किया है।

६६४—पैशाची-भाषा में जो कुछ कहा गया है अर्थात् पैशाची-भाषा-प्रकरण में जो नियम बताए गए हैं, इन नियमों से अन्य जो नियम हैं, वे सब शौरसेनी-भाषा के ही पैशाची भाषा में लागू होते हैं। दूसरे शब्दों में—पैशाची-भाषा के शेष सभी नियम शौरसेनी-भाषा की भांति ही समझने चाहिए। जैसे—१—अथ सशरीरः भगवान् मकर-ध्वजो अत्र परिभ्रमन् भविष्यति=अथ सररीरो भगवं मकरधजो, एतय परिभ्रमन्तो हुवेय्य [इस के पश्चात् भगवान् कामदेव शरीर-सहित (साकार) यहां पर परिभ्रमण करते हुए होंगे], २—एवंविधया भगवत्या कथं तापस-वेषग्रहणं ?=एवंविधाए भगवतीए कथं-तापस-वेष-ग्रहणं कतं ? (इस प्रकार की भगवती ने तपस्वियों का वेष कैसे ग्रहण कर लिया ?), ३—ईदृशम् अदृष्ट-पूर्वं महाधनं दृष्ट्वा=एतिसं अतिदृष्टपूर्वं महाधनं तददून [ऐसा अदृष्ट-पूर्व (जो पहले कभी न देखा हो) महान धन देख कर], ४—भगवन् ! यदि माम् वरं प्रयच्छसि=भगवं ! यति मं वरं पय-च्छसि (हे भगवन् ! यदि आप मुझे वर देते हैं), ५—राजन् ! च तावत् लोकस्व=राजं ! च दाव लोक (हे राजन् ! तब तक उस को देखो) और ६—तावच्च तया दूरादेव दृष्टः, स आगच्छन् राजा=ताव च तीए दूरातो य्येव तिठो सो आगच्छमानो राजा (और तब तक उस देवी ने वह आता हुआ राजा दूर से ही देखा), इन उदाहरणों से वृत्तिकार ने यह संसूचित किया है कि पैशाची भाषा में शौरसेनीभाषा की भांति भी कार्य हो जाता है। भाव यह है कि पैशाची भाषा में प्राकृत-भाषा और शौरसेनी भाषा के कार्य भी हो सकते हैं। जिन-जिन नियमों का विशेष रूप से पैशाचीभाषा में विधान किया गया है, उन के अतिरिक्त प्राकृत तथा शौरसेनी के नियमों का भी इस भाषा में आश्रयण कर लिया जाता है। पैशाची भाषा के किसी शब्द को सिद्ध करने के लिए शौरसेनी या प्राकृत-भाषा के सूत्र का उपयोग करते समय यह आशंका उत्पन्न होती है कि पैशाचीभाषा में प्राकृत आदि भाषाओं के नियमों का उपयोग क्यों किया गया ? इसी आशंका का उत्तर देते हुए सूत्रकार कहते हैं कि पैशाची-भाषा में जो कुछ नहीं कहा गया वह सब विधिविधान शौरसेनी भाषा के समान ही समझना चाहिए। प्रस्तुत में पुनः प्रश्न हो सकता है कि सूत्रकार न तो 'शौरसेनी-वत्' (शौरसेनी के समान) यह कहा है, इसमें प्राकृत-भाषा के नाम का तो ग्रहण नहीं किया गया फिर प्राकृत-भाषा का कोई नियम पैशाचीभाषा में नहीं लगना चाहिए ? उत्तर में निवेदन है कि ९५७ वें सूत्र से शौरसेनीभाषा को प्राकृत भाषा के तुल्य मान लेने के कारण शौरसेनी भाषा में प्राकृत-भाषा अन्तर्हित हो ही जाती है। अतः शौरसेनी के समान कहने से ही 'प्राकृत-भाषा के समान' यह भाव स्वतः प्राप्त हो जाता है।

६६५—प्राकृत-भाषा के १७७ वें सूत्र से लेकर २६५ वें सूत्र तक जितने भी सूत्र हैं और इन के द्वारा जिन कार्यों का विधान किया गया है, वे सब कार्य पैशाची-भाषा में नहीं किए जाते। जैसे—१—मकरकेतुः=मकर-केतू (कामदेव की एक उपाधि) यहां पर १७७ वें सूत्र से मकर और केतु इन दोनों शब्दों के ककारों तथा तकार का लोप होना था, परन्तु इस सूत्र ने इस लोप का निषेध कर दिया। २—सगरपुत्र-वचनम्=सगर-पुत्रवचनं (सगर राजा के पुत्र का वचन) यहां पर १७७ वें सूत्र से गकार और चकार के लोप की प्राप्ति थी तथा २२८ वें सूत्र से नकार को णकार होना था, किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने इन सब कार्यों का निषेध कर दिया। इसी प्रकार—१—विजयसेनेन लपितम्=विजयसेनेन लपितं (विजयसेन नामक पुरुष ने स्पष्ट कहा), २—मदनम्=मतनं (कामदेव), ३—पापम्=पापं (अनिष्ट आचार), ५—आयुधम्=आयुधं (शस्त्र), ६—देवरो=तेवरो (पति का छोटा भाई) इन उदाहरणों

में जकार आदि वर्णों का लोप होना था, नकार को णकार के आदेश की प्राप्ति हो रही थी, आदि सभी कार्यों का प्रस्तुत सूत्र ने निषेध कर दिया। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार अन्य सूत्रों के उदाहरण भी देख लेने चाहिए। भाव यह है कि १७७ वें सूत्र से लेकर २६५ वें सूत्र तक जितने भी विधिविधान कहे गए हैं, वे पैशाचीभाषा के जिन उदाहरणों में चरितार्थ नहीं होते, उनकी कल्पना या विचारणा स्वयं करने का प्रयास कर लेना चाहिए।

पैशाचीभाषा का विधिविधान ९७४ वें सूत्र से आरम्भ होकर ९९५ वें सूत्र में समाप्त होता है। इस तरह इस भाषा के व्यवस्थापक २२ सूत्र हैं। इन सूत्रों में ही इस भाषा के विधि-विधान का वर्णन किया गया है। इन सूत्रों में जो वर्णन कर रखा है, उस से अन्य पैशाचीभाषा का जो विधिविधान है वह सब शौरसेनी भाषा के समान होता है, यह निर्देश करके सूत्रकार ने शौरसेनीभाषा को पैशाचीभाषा का मूलाधार स्वीकार किया है। पैशाचीभाषा के प्रकरण का यह अन्तिम सूत्र है। इस प्रकरण की समाप्ति के साथ ही हमारी आत्म-गुण-प्रकाशिका हिन्दी टीका में भी पैशाचीभाषा का विवेचन समाप्त होता है।

यह पैशाची का हुआ, परिपूरण व्याख्यान,
ध्यान सहित इसको पढ़ो, विज्ञ बनो 'मुनि ज्ञान'।

★ पैशाची-भाषा-विवेचन समाप्त ★

★ अथ चूलिका-पैशाची-भाषा-प्रकरणम् ★

६६६—चूलिका-पैशाचिके तृतीय-तुर्ययोराद्य-द्वितीयौ । ८। ४। ३२५। चूलिकापैशाचिके वर्गाणां तृतीय-तुर्ययोः स्थाने यथासंख्यमाद्य-द्वितीयौ भवतः । नगरम्, नकरं । मार्गणः, मक्कनो । गिरितटम्, किरितटं । मेघः, मेखो । व्याघ्रः, वक्खो । घर्मः, खम्मो । राजा, राचा । जर्जरम्, चच्चरं । जीमूतः, चीमूतो । निर्भरः, निच्छरो । भर्भरः, छच्छरो । तडागम्, तटाकं । मण्डलम्, मण्टलं । डमरुकः, टमरुको । गाढम्, काठं । षण्ठः, सण्ठो । ढक्का, ठक्का । मदनः, मतनो । कन्दर्पः, कन्तप्पो । दामोदरः, तामोतरो । मधुरम्, मथुरं । बान्धवः, पन्थवो । धूलो, थूलो । बालकः, पालको । रभसः, रफसो । रम्भा, रम्फा । भगवती, फक्कवती । नियोजितम्, नियोजितं । कच्चिलाक्षणिकस्याऽपि । पडिमा इत्यस्य स्थाने पटिमा । दाढा इत्यस्य स्थाने ताठा ।

६६७—रस्य लो वा । ८। ४। ३२६। चूलिकापैशाचिके रस्य स्थाने लो वा भवति ।

पनमथ पनय-पकुप्पित-गोली-चलनग-लग-पति-बिम्बं ।

तससु नख-तप्पनेसुं एकातस-तनु-थलं लुद्धं ॥ १ ॥

नच्चन्तस्स य लीला-पातुक्खेवेन कम्पिता वसुथा ।

उच्छलन्ति समुद्धा सइला निपतन्ति तं हलं नमथ ॥ २ ॥

६६८—नादि-युज्योरन्येषाम् । ८। ४। ३२७। चूलिकापैशाचिकेऽपि अन्येषामाचार्याणां मतेन तृतीय-तुर्ययोरादौ वर्तमानयोर्युजिधातौ च आद्यद्वितीयौ न भवतः । गतिः, गती । घर्मः

घम्मो । जीमूतः, जीमूतो । भर्भरः, भच्छरो । डमरुः, डमरुको । ढक्का, ढक्का । दामोदरः-
दामोदरो । बालकः, बालको । भगवतो, भकवती । नियोजितम्, नियोजितं ।

६६६—शेषं प्राग्वत् । ८ । ४ । ३२८ । चूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोरित्यादि यदुक्तं
ततोऽन्यच्छेषं प्राक्तन-पैशाचिकवद् भवति । नकरं । मक्कनो । अनयोर्नो एत्वं न भवति । ए-
स्य च नत्वं स्यात् । एवमन्यदपि ।

✽ समाप्तं चूलिका-पैशाचीभाषा-प्रकरणम् ✽

★ अथ चूलिका-पैशाची-भाषा-विवेचनम् ★

महावीरं गुरुं नत्वा, योगिनाथं दिवाकरम् ।

पैशाची चूलिका भाषा, ज्ञानेन्दुना विविच्यते ॥

पैशाचीभाषा-व्याख्यानानन्तरं, चूलिकापैशाचीभाषाया विवेचनं क्रियते—

६६६—चूलिका-पैशाचिके वर्णानामिति । चूलिकापैशाची-भाषायां वर्णाणां तृतीयस्य तुर्यस्य-च-
तुर्थस्य च वर्णस्य स्थाने क्रमशः प्रथमद्वितीय-वर्णौ भवतः । यथा—नगरम् । ९९६ सू० गकारस्य ककारे,
२३ सू० मकारानुस्वारे नकरं इति भवति । बाहुत्येन ३६० सूत्रेण ककारस्य द्वित्वाभावः । मार्गणः ।
मार्गण+सि । ३५० सू० रेफलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण गकारस्य स्थाने ककारे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ८४ सू०
संयोगे परे ह्रस्वे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्यस्वरादेर्लोपे मक्कनो इति
भवति । किरितम् । प्रस्तुतसूत्रेण गकारस्य ककारे, १९५ सूत्रेण टकारस्य डकार-प्राप्तौ, ९९९ सूत्रेण
पैशाचीवत्त्वात् ९९५ तन्निषेधे, २३ सू० मकारानुस्वारे किरितं इति भवति । मेघः । मेघ+सि । प्रस्तुत
सूत्रेण घकारस्य खकारे, पूर्ववदेव मेखो इति भवति । व्याघ्रः । व्याघ्र+सि । ३४९ सू० यकारलोपे, ८४
सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण घकारस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१
सू० पूर्वखकारस्य ककारे, पूर्ववदेव वक्खो इति भवति । घर्मः । घर्म+सि । प्रस्तुतसूत्रेण घकारस्य खकारे,
रेफस्य लोपे, ३६० सू० मकार-द्वित्वे, पूर्ववदेव खम्मो इति भवति । राजा । प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य चकारे
राच्चा इति भवति । जर्जरम् । प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य उभयत्रापि चकारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू०
द्वितीय-चकारद्वित्वे, २३ सू० मकारानुस्वारे चच्चरं इति भवति । जीमूतः । जीमूत+सि । प्रस्तुतसूत्रेण
जकारस्य चकारे, पूर्ववदेव जीमूतो इति भवति । निर्भरः । निर्भर+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, प्रस्तुत-
सूत्रेण झकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, पूर्ववदेव निच्छरो इति
भवति । भर्भरः । भर्भर+सि । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्रापि झकारस्य छकारे, पूर्ववदेव छच्छरो इति भ-
वति । तडागम् । प्रस्तुतसूत्रेण डकारस्य टकारे, गकारस्य च ककारे, २३ सू० मकारानुस्वारे तडाकं
इति भवति । मण्डलम् । प्रस्तुतसूत्रेण डकारस्य टकारे, पूर्ववदेव मण्डलं इति साध्यम् । डमरुः । डम-
रु+सि । प्रस्तुतसूत्रेण डकारस्य टकारे, पूर्ववदेव डमरुको इति भवति । गाढम् । प्रस्तुतसूत्रेण गकार-
स्य ककारे, ढकारस्य च ठकारे, पूर्ववदेव काठं इति भवति । षण्ढः । षण्ढ+सि । ९८० सू० षकारस्य
सकारे, प्रस्तुतसूत्रेण ढकारस्य ठकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सण्ठं इति भवति ।
एवमेव ढक्का । प्रस्तुतसूत्रेण ढकारस्य ठकारे ठक्का इति भवति । मदनः । मदन+सि । प्रस्तुतसूत्रेण
दकारस्य तकारे, पूर्ववदेव मतनो इति भवति । कन्दर्पः । कन्दर्प+सि । प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य तकारे,

३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० पकार-द्वित्वे, पूर्ववदेव कन्तप्पो इति भवति । **वामोदरः** । वामोदर + सि । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्रापि दकारस्य तकारे, पूर्ववदेव तामोतरो इति भवति । **मधुरम्** । मधुर + सि । प्रस्तुतसूत्रेण धकारस्य थकारे, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे मधुरं इति भवति । **बान्धवः** । बान्धव + सि । प्रस्तुतसूत्रेण बकारस्य पकारे, धकारस्य च थकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव पन्धवो इति भवति । **धूली** । धूली + सि । प्रस्तुतसूत्रेण धकारस्य थकारे, १११३७ सू० सेरि-कारलोपे, ११ सू० सकारलोपे धूली इति भवति । **धूलिः** इतिच्छायायान्तु धूलि + सि, इत्यत्र धकारस्य थकारे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, सेलोपे धूली इति भवति । **बालकः** । बालक + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण बकारस्य पकारे, पूर्ववदेव पालको इति साध्यम् । **रभसः** । रभस + सि । प्रस्तुतसूत्रेण भकारस्य फकारे पूर्ववदेव रफसो इति भवति । **रम्भा** । रम्भा + सि । प्रस्तुतसूत्रेण भकारस्य फकारे, सेलोपे रम्फा इति भवति । **भगवती** । प्रस्तुतसूत्रेण भकारस्य फकारे, गकारस्य च ककारे, सेलोपे फकवती इति भवति । **नियोजितम्** । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य चकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे नियोजितं इति भवति । **क्वचिल्लाक्षणिकस्याऽपि** । बाहुल्येन कस्मिंश्चित् स्थले लाक्षणिकस्य-सूत्रनिष्पन्नस्यापि डकारस्य टकारः, ठकारस्य च ठकारो भवति । यथा—**प्रतिमा** । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, प्रस्तुतसूत्रेण लाक्षणिकस्य डकारस्य टकारे पटिमा इति भवति । एवमेव **दंष्ट्रा** । ४१० सू० दंष्ट्राशब्दस्य दाढा इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण लाक्षणिकस्य दकारस्य तकारे, ठकारस्य च ठकारे ताठा इति भवति ।

६६७—

प्रणमत प्रणयप्रकुपित-गौरी-चरणाग्र-लग्नप्रतिबिम्बम् ।

दशसु नखदर्पणेषु एकादश-तनुधरं रुद्रम् ॥१॥

भावार्थः—महादेवप्रणामव्याजेन कश्चित्कविः गौरीचरणयोः नखानां समुज्ज्वलतां प्रतिपादयति ।

रुद्रम्—महादेवं यूयं प्रणमत-नमस्कारं कुरुत । **क्विविशिष्टं रुद्रम्** ? प्रणयेन-प्रेम्णा प्रकुपिता-प्रकर्षेण क्रुद्धा प्रणयप्रकुपिता, प्रणयप्रकुपिता चासौ गौरी-पार्वती तस्याः चरणयोरग्रे लग्नम्-सम्बद्धम्, चरणलग्नं प्रति-बिम्बं-प्रत्याकृतिर्यस्य तथाभूतम् । **पुनः क्विविशिष्टं रुद्रम्** ? नखान्येव दर्पणानि नखदर्पणानि, तेषु दशसु-दशसंख्यकेषु, एकादश च इमाः तनवः शरीराणीति एकादशतनवः, ताः धरतीति एकादश-तनुधरः तथा-भूतम् । गौर्याः चरणाग्रयोः ये दशनखाः सन्ति, तेषामत्युज्ज्वलतया महादेवस्य प्रतिबिम्बं तेषु प्रति-भाति । अनेन गौर्याः चरणनखाः दर्पणतुल्यकान्तिमन्तः सन्ति, इति संसूच्यते ।

प्रणमत । प्रपूर्वकः णम्-(नम्)-धातुः प्रणामे । अत्र लोट्-लकारः, किन्तु १११८ सूत्रेण लकार-व्यत्यये जाते सति लोट्-लकारस्थाने लट्-लकारो जातः, ततः प्र + नम् + थ इति जाते ३५० सू० रेफलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारप्राप्तौ, ९९९ सूत्रेण पैशाची-वत्त्वात् ९९५ सू० तन्निषेधे, ९१० सू० अकार-स्यागमे, ६३२ सू० थस्य हच्-ह इत्यादेशे, ९३९ सू० हकारस्य धकारे, ९९६ सू० धकारस्य थकारे पनमथ इति भवति । **प्रणयप्रकुपित-गौरी-चरणाग्र-लग्न-प्रतिबिम्बम्** । **प्रणय** इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९७७ सू० णककारस्य नकारे (पनय), **प्रकुपित** इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९०१ सू० पकारद्वित्वे (पकुपित), **गौरी** इत्यत्र १५९ सू० ग्राकारस्य ओकारे, ९९७ सू० रेफस्य स्थाने लकारे (गोली), **चरणाग्र** इत्यत्र ९९७ सू० रेफस्य लकारे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे (चलनग) लग्न इत्यत्र ३४९ सू० नकारलोपे, गकारस्य द्वित्वे (लग्न) **प्रतिबिम्बम्** इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे पतिबिम्बं इति भवति । **दशसु** इत्यत्र ९७८ सू० दकार-स्य तकारे, ९८० सू० शकारस्य सकारे तससु इति भवति । **नखदर्पणेषु** । इत्यत्र २२९ सू० नकारस्य

णकारप्राप्तौ ९९९ सूत्रस्य बलेन ९९५ सू० णकारनिषेधे, १८७ सू० खकारस्य हकारप्राप्तौ ९९५ सू० तन्निषेधे, ९९९ *सूत्रस्य बलेन ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ९८० सू० षकारस्य सकारे, २७ सू० अन्तेऽनुस्वारागमे नखतप्प-
नैसुं इति भवति । एकादश-तनुधरम् । इत्यत्र ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ९८० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सूत्रेण णकारप्राप्तौ, पूर्ववदेव ९९५ सू० तन्निषेधे, ९९६ सू० धकारस्य स्थाने थकारे, प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे एकातस-तनुथलं इति भवति । रुद्रम् । प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लकारे, ३५० रेफस्य लोपे, ३६० सू० दकारस्य द्वित्वे, २३ सू० मकारानुस्वारे लुद्धं इति भवति । श्लोकेऽस्मिन् गोली, चलनग, तनुथलं, लुद्धं इत्येतेषु शब्देषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्बोद्ध्या ।

नृत्यतश्च लीलापादोत्क्षेपेण कम्पिता वसुधा ।

उच्छलन्ति समुद्राः शैला निपतन्ति तं हरं नमत ॥२॥

भावार्थः—नृत्यतः, इत्यत्र सप्तम्यर्थे षष्ठीविभक्तिर्वर्तते । ६२३ सूत्रेण सप्तम्यर्थे षष्ठीविभक्ति-
र्जाता । ततोऽस्य श्लोकस्यायमन्वयः—लीलापादोत्क्षेपेण, लीलया-विनोदेन पादस्य-चरणस्य उत्क्षेपेण-उ-
त्थापनेन उन्नयनेन वा यस्मिन् महादेवे नृत्यति-ताण्डवनृत्यं कुर्वति सति, वसुधा-पृथ्वी कम्पिता चलिता,
समुद्राः उच्छलन्ति-मर्यादामतिक्रामयन्ति, शैलाः-पर्वताः निपतन्ति-निश्शेषेण पतन्ति, एतादृशं हरम्-शिवं
नमत-नमस्कारं कुरुतेति भावः ।

नृत्यतः । नृती-धातुः गात्रविक्षेपे । संस्कृतनियमेन नृत्य+शतृ, इति जाते, २२९ सू० नकारस्य
णकार-प्राप्तौ ९९९ सूत्रबलेन ९९५ सू० णकारनिषेधे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, २८४ सू० त्यस्य च-
कारे, ३६० सू० चकारस्य द्वित्वे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ङ्सप्रत्यये जाने, ४९९ सू० ङसः स्थाने
स्स इत्यादेशे नच्चन्तस्स इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । १७७ सू० चकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू०
यकारश्रुतौ य इति भवति । लीलापादोत्क्षेपेण । इत्यत्र ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ८४ सू० संयोगे परे
ह्रस्वे, ३४८ सू० तकारलोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य
ककारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे लीलापादोत्क्षेपेण इति भवति । कम्पिता ।
संस्कृततुल्यमेव चूलिकापेशाच्यां प्रयुज्यते । वसुधा । ९९६ सू० धकारस्य थकारे वसुधा इति भवति ।
उच्छलन्ति । उत्पूर्वकः छलधातुः उच्छलने । उत्छल+भि । ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० छकारस्य
द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारस्यागमे, ६३१ सू० भिप्रत्ययस्य स्थाने न्ति इत्या-
देशे उच्छलन्ति इति भवति । समुद्राः । समुद्र+जस् । ३५१ सू० वैकल्पिके रेफलोपे, ३६० सू० दकारस्य
द्वित्वे, ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वाकारदोर्ध्वे समुद्रा इति भवति । शैलाः । शैल+जस् । ९८०
सू० शकारस्य सकारे, १५२ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, जसो लुकि, पूर्ववदेव सइला इति भवति ।
निपतन्ति । निपूर्वकः पत्लृ-(पत्)-धातुः निपतने । निपत्+भि । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, उच्छ-
लन्ति-वदेव निपतन्ति इति भवति । तम् । तद्+प्रम् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, ४९४ सू० अमोऽकार-
लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे तं इति भवति । हरम् । प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लकारे, २३ सू० मकारानु-
स्वारे हलं इति भवति । नमत । १११८ सूत्रेण लकारव्यत्यये लोट्-लकारस्य लट्-लकारे जाते नमथ
प्रथमश्लोक-पठित-पनमथ-वदेव साध्यम् । श्लोकेऽस्मिन् हलं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

६६८—चूलिकापेशाचिकेऽपि । ९९६ सूत्रेण वर्गाणां तृतीयवर्णस्य स्थाने प्रथमो वर्णः, चतुर्थ-
वर्णस्य च द्वितीयवर्णो जायते, किन्तु केषाञ्चिदाचर्याणां मते आदिवर्तमानयोः तृतीय-चतुर्थवर्णयोः क्रमशः

*९९६ सूत्रतः पूर्ववर्तिनां सूत्राणां यद्यत्र प्रकरणे प्रवृत्तिर्भवति तदा ९९९ सूत्रस्य बलेनैव भवतीति सर्वत्र बोध्यम् ।

प्रथमद्वितीय-वर्णो न भवतः । तथा युज्धातोरपि जकारस्य चकारो न भवति । ९९८ सूत्रे सूत्रकारेण ९९६ सूत्र-सम्बन्धितान्तरं प्रदर्शितमिति भावः । यथा—गतिः । गति+सि । इत्यत्र ९९६ सूत्रेण गकारस्य ककारप्राप्तिरासीत्परन्तु प्रस्तुत-सूत्रेण तन्निषेधे ५०८ सू० इकारदीर्घे १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे गती इति भवति । एवमेवाग्रिमा अपि शब्दाः बोध्याः । यथा—घर्मः । घर्म+सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ४९१ सू० सेडोः, इति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपे घर्मो इति भवति । अत्र ९९६ सू० घकारस्य स्थाने खकारः प्राप्तः, किन्तु प्रस्तुत-सूत्रेण तन्निषेधो विहितः । जीमूतः । जीमूत+सि । पूर्ववदेव जीमूतो इति साध्यम् । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य चकारो नाऽभूद् । भर्भरः । भर्भर+सि । ३५० सू० रेफलोपे, ९९६ सू० द्वितीय-भकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, पूर्ववदेव भ्रच्छरो इति भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रबलेन प्रथमभकारस्य छकारो न जातः । डमरुकः । डमरुक+सि । पूर्ववदेव डमरुको इति भवति । अत्र डकारस्य टकारो न जातः । ढक्का । ढक्का+सि । सेलोपे ढक्का इति भवति । अत्र ढकारस्य ठकारो न जातः । दामोदरः । दामोदर+सि । इत्यत्र ९९६ सू० द्वितीयदकारस्य तकारे, पूर्ववदेव दामोतरो इति भवति । अत्र प्रथमदकारस्य तकारो न जातः । बालकः । बालक+सि । पूर्ववदेव बालको इति साध्यम् । अत्र प्रस्तुत-सूत्रेण बकारस्य पकारो न जातः । भगवती । भगवती+सि । ९९६ सू० गकारस्य ककारे, सेलोपे भकवती इति भवति । अत्र भकारस्य फकारो न जातः । नियोजितम् । नियोजित+सि । २२९ सूत्रेण नकारस्य णकारप्राप्तौ ९९९ सूत्रबलेन ९९५ सूत्रेण णकार-निषेधे, ९९६ सू० युज्धातोः जकारस्य चकारप्राप्तौ, परन्तु प्रस्तुतसूत्रबलेन तस्य जकारस्य चकाराभावे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे नियोजितं इति भवति ।

६६६—प्राक्तन-पैशाक्षिकवद् । चूलिकापैशाचीभाषायां खलु ९९६ सूत्रादारभ्य ९९८ सूत्रपर्यन्तं यानि कार्याण्युक्तानि तदतिरिक्तानि कार्याणि प्राक्तन-(पूर्वभणित)-पैशाची-भाषातुल्यानि ज्ञेयानि । ९७४ सूत्रादारभ्य ९९५ सूत्रपर्यन्तं पैशाचीभाषा-प्रकरणं विद्यते तत्प्रकरणे यानि कार्याणि भणितानि, तेषां कार्याणां चूलिकापैशाची-भाषाप्रकरणेऽपि ग्रहणं बोध्यमिति भावः । यथा—नगरम् । नगर+सि=नकरं, प्रक्रिया ९९६ सूत्रे द्रष्टव्या । अत्र पैशाची-भाषाप्रकरणस्य ९९५ सूत्रेण २२८ सूत्रविहिता नकारस्य णकारप्राप्तिर्निषिद्धा । पैशाची-भाषा-विहित-कार्यं ९९९ सूत्र-बलेन चूलिकापैशाचीभाषायामपि संजातमिति भावः । एवमेवाग्रेऽपि बोध्यम् । यथा—मार्गणः । मार्गण+सि=मवकनो, प्रक्रिया ९९६ सूत्रे ज्ञेया । अनयोर्नो एतत्वं न भवति । नकरं इत्यत्र नकारस्य २२८ सूत्रेण प्राप्तः णकारः, ९९५ सूत्रेण निषिद्धः । मवकनो इत्यत्रापि पूर्ववदेव २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारो न जातः । रास्य च नत्वं स्यात् । मार्गणः=मवकनो, इत्यत्र ९७७ सू० णकारस्य नकारो जातः, णकारस्य नकारविधायकं किमपि सूत्रं चूलिकापैशाची-भाषायां नास्ति, किन्तु पैशाच्यां तद्वर्तते । ९९९ सूत्रबलेन तस्य पैशाचीभाषा-नियमस्य चूलिकापैशाच्यामपि प्रवृत्तिर्जाता । एवमन्यदपि । एवमेवाऽन्ये प्रयोगा अपि समवगन्तव्याः । समाप्तं चूलिकापैशाची-प्रकरणम् । चूलिकापैशाचीभाषायाः प्रकरणम्-ग्रन्थायः समाप्तम् । मूलग्रन्थे चूलिकापैशाचीभाषा-प्रकरणस्य समाप्तौ बालमनोरमा-टीकायापि तद्विवेचनं समाप्तिमेति ।

पैशाची चूलिका टीका, पूर्णा बालमनोरमा ।

आत्मगुरोः प्रसादेन, ज्ञानेन्दु-मुनि-निमिता ॥

* समाप्तं चूलिकापैशाची-भाषा-विवेचन *

★ अथ चूलिका-पैशाची-भाषा-विधि ★

विश्ववन्द्य प्रभु वीर हैं, जगती के आधार,
स्वयं तरें जग तारते, महिमा अपरम्पार ।

वन्दन कर प्रभु वीर को, *आतमगुरु का ध्यान,
चूलिका पैशाची का, करता हूँ व्याख्यान ॥

हैमशब्दानुशासन के अष्टमाध्याय में वर्णित प्राकृत आदि षड्विध भाषाओं में पांचवीं भाषा चूलिकापैशाची है । इसे चूलिका-पैशाचिक भी कहते हैं । इस प्रकरण में इसी भाषा के विधि-विधान का वर्णन किया जा रहा है ।

६६—चूलिकापैशाचिक भाषा में वर्गों के तीसरे और चौथे वर्ण के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार, क्रमशः) पहला और दूसरा वर्ण होता है । अर्थात् तीसरे वर्ण के स्थान में पहला और चौथे के स्थान में दूसरा वर्णन हो जाता है । जैसे—१—नगरम्=नकरं (शहर), २—मार्गणः=मक्कनो (याचक), ३—गिरितटम्=किरितटं (पर्वत का किनारा), ४—मेघः=मेखो (बादल), ५—व्याघ्रः=वक्खो (वाघ), ६—घर्मः=खम्मो (धूप), ७—राजा=राचा (नरेश), ८—जर्जरम्=चच्चरं (कमजोर) ९—जीमूतः=चीमूतो (बादल), १०—निर्भरः=निच्छरो (स्रोत, भरना), ११—भर्भरः=छच्छरो (ढोल, बेत-बेंत की छड़ी, कलियुग), १२—तडागम्=तटाकं (तालाब), १३—मण्डलम्=मण्टलं (समूह, गोल, जिला), १४—डमरुकः=टमरुको (डमरू, वाद्यविशेष), १५—गाढम्=काठं (कठिन, मजबूत), १६—षण्डः=सण्ठो (नपुंसक), १७—ठक्का=ठक्का (वाद्यविशेष, बड़ा ढोल), १८—मदनः=मतनो (काम-देव), १९—कन्दर्पः=कन्तप्पो (कामदेव), २०—दामोदरः=तामोतरो (श्रीकृष्ण), २१—मधुरम्=मथुरं (मीठा), २२—बान्धवः=पन्थवो (भाई, बन्धु), २३—धूली=थूली (रज), २४—बालकः=पालको (बच्चा), २५—रभसः=रफसो (सहसा, एकदम, क्रोध, हर्ष, खेद), २६—रम्भा=रम्फा (अप्सराविशेष), २७—भगवती=फकवती (भगवत्स्वरूपा नारी), २८—नियोजितम्=नियोचितं (कार्य में लगाया हुआ), यहां पर वर्ग के तीसरे वर्ण को पहला और चौथे वर्ण को दूसरा वर्ण किया गया है । वृत्तिकार फरमाते हैं कि कहीं पर वर्ग के लाक्षणिक (लक्षण-व्याकरण के नियम से प्राप्त) तीसरे वर्ण को पहला और चौथे को दूसरा वर्ण भी हो जाता है, जैसे—१—प्रतिमा के रेफ का ३५० वें सूत्र से लोप, तथा २०६ वें सूत्र से उसके तकार को डकार हो कर पडिमा और २—दंष्ट्रा का ४१० वें सूत्र से दाढा यह रूप बनता है । यहां पर डकार और ढकार लाक्षणिक है—व्याकरण के लक्षणों-सूत्रों से सम्प्राप्त है, अतः प्रस्तुत सूत्र से वर्ग के तृतीय वर्ण को पहला वर्ण होने पर पडिमा=पटिमा (फोटो) और वर्ग के चतुर्थ वर्ण को दूसरा वर्ण होने पर दाढा=ताठा (दाढ, बड़ा दान्त) यह रूप हो जाता है ।

६६७—चूलिका-पैशाचिक भाषा में रेफ के स्थान में विकल्प से लकार होता है । जैसे—

प्रणमत प्रणयप्रकुपित-गौरी-चरणाग्र-लग्न-प्रतिबिम्बम् ।

दशमु नखदर्पणेषु एकादश-तनु-धरं रुद्रम् ॥ १ ॥

* जैन-धर्म-दिवाकर, आचार्यसम्राट् गुरुदेव पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज ।

नृत्यश्च लीला-पादोत्क्षेपेण कम्पिता वसुधा ।

उच्छलन्ति समुद्राः, शैला निपतन्ति तं हरं नमत ॥ २ ॥

अर्थात्—प्रणय (प्रेम) के कारण प्रकुपित (रुष्ट) हुई पार्वती के चरणाग्रों (चरणों के अग्रभागों) के नखरूपी दश-दर्पणों में जिस का प्रतिबिम्ब (परछाई) पड़ रहा है, एकादश-शरीर-धारी ऐसे रुद्र-शंकर को तुम नमस्कार करो । भाव यह है कि पार्वती के पाँवों के दश नाखुन दर्पण (शीशे) के समान इतने चमकीले हैं कि उन में शिवशंकर को प्रतिमूर्ति स्पष्ट रूप से दिखाई दे रही है । नखों के दश प्रतिबिम्ब तथा एक महादेव स्वयं, इस तरह शंकर के ग्यारह रूप बन जाते हैं । इसीलिए कवि कहता है कि ११ शरीरधारी शंकर को नमस्कार करो ॥ १॥

लीला (विनोद) के कारण जिस के पादोत्क्षेप (पांव को ऊपर उठाने) से नृत्य करने पर वसुधा (जगतीतल) कम्पित हो गई है, समुद्र उछल पड़े हैं, और पर्वत गिरने की स्थिति में आ गए हैं, उस हर (महादेव) को नमस्कार करो ।

यहां पर—१—गौरी=गोली, २—चरण=चलन, ३—तनुधरं=तनुथलं, ४—रुद्रम्=लुद्धं, ५—हरं=हलं, इन शब्दों के रेफ को लकारादेश किया गया है ।

६६८—चूलिका-पैशाचिक भाषा में भी दूसरे आचार्यों के मत से आदि में वर्तमान (शब्द के आरम्भ में विद्यमान) वर्ग के तीसरे और चौथे वर्ण को तथा युज् धातु के तीसरे वर्ण को पहला और दूसरा वर्णन नहीं होता । भाव यह है कि चूलिका-पैशाचिक भाषा के विद्वान कई एक आचार्यों की ऐसी मान्यता है कि यदि वर्ग का तीसरा वर्ण शब्द के आदि में हो तो उसे पहला वर्ण नहीं होता, इसी तरह यदि वर्ग का चौथा वर्ण शब्द के आदि में हो तो उसे भी वर्ग का दूसरा वर्ण नहीं हो पाता । इस के अतिरिक्त, युज् धातु के जकार को वर्ग का प्रथम वर्ण अर्थात् चकार नहीं हो सकता । जैसे—१—गतिः=गती (गमन, जाना), २—घर्मः=घर्मो (धूप), ३—जीमूतः=जीमूतो (बादल), ४—भूर्भरः=भूर्छरो (ढोल), ५—डमरुकः=डमरुको (डमरु), ६—ढक्का=ढक्का (बड़ा ढोल), ७—दामोदरः=दामो-तरो (श्रीकृष्ण), ८—बालकः=बालको (बच्चा), ९—भगवती=भकवती (भगवत्स्वरूपा नारी), १०—नियोजितम्=नियोजितं (काम में लगाया हुआ) इन उदाहरणों में वर्ग के आदिभूत तीसरे वर्ण को पहला वर्ण तथा चौथे वर्ण को दूसरा वर्ण नहीं हो सका । नियोजितम्, यह युज् धातु का उदाहरण है । यहां जकार आदिभूत नहीं था, किन्तु विशेषरूप से युज् धातु का निर्देश होने से इस के जकार को चकार नहीं हो सका । इस सूत्र से यह स्पष्ट हो जाता है कि आदिभूत (आदि में विद्यमान) वर्ग के तीसरे वर्ण को पहला तथा चौथे वर्ण को दूसरा वर्ण बनाने का जो विधान है, यह वैकल्पिक है, किसी आचार्य के मत में यह कार्य हो जाता है और किसी को यह कार्य इष्ट नहीं है ।

६६९—चूलिकापैशाची भाषा में “वर्ग के तृतीय वर्ण को पहला तथा चतुर्थ वर्ण को दूसरा वर्ण होता है” आदि जो विधिविधान कहा गया है, इस से अन्य जो शेष कार्य हैं, वे सब पहले कही पैशाचिक (पैशाची) भाषा के तुल्य होते हैं । भाव यह है कि चूलिकापैशाची के जो नियम बताए जा चुके हैं इन के अतिरिक्त, इस की सब नियमावलि पैशाची-भाषा के समान ही जाननी चाहिए । जैसे—१—नगरम्=नकरं (शहर), २—मानंणः=मक्कनो (याचक), इन शब्दों में नकार को णकार नहीं होता और णकार को नकार हो जाता है । इसी प्रकार शेष नियमों के सम्बन्ध में भी जान लेना चाहिए । इन प्रयोगों को दिखलाने का उद्देश्य यह है, कि नकरं के नकार को २२९ वें सूत्र से णकारादेश की प्राप्ति थी

किन्तु पैशाची-भाषा के ९९५ वें सूत्र से उस का निषेध हो गया, तथा मार्गणः=मक्कनो, यहां पर पैशाची-भाषा के ९७७ वें सूत्र से णकार को नकार किया गया है। ये दोनों कार्य पैशाची भाषा के हैं, तथापि चूलिका-पैशाची में इन का आश्रयण किया गया है। इसीलिए प्रस्तुत ९९९ वां सूत्र कहता है कि चूलिकापैशाचिकभाषा में ९९६ वें सूत्र से लेकर ९९८ वें सूत्र तक जो कार्य बतला दिए गए हैं, वे तो इस भाषा में होते ही हैं, किन्तु इनके अतिरिक्त ९९५ वें सूत्र से नकार को णकार का निषेध तथा ९७७ वें सूत्र से णकार को नकारादेश आदि पूर्व-वर्णित पैशाची-भाषा के सब कार्य भी चूलिकापैशाचिक भाषा में हो जाते हैं। वृत्तिकार ने “एवमन्यदपि (इस प्रकार अन्य नियम भी जानने चाहिए)” यह कह कर पाठकों को सूचना दी है कि पैशाची भाषा के अन्य नियम चूलिका-पैशाची-भाषा के किन-किन उदाहरणों में लागू होते हैं, इस की कल्पना स्वयं कर लेनी चाहिए। इस सूचना के साथ ही वृत्तिकार ने चूलिका-पैशाची-भाषा का प्रकरण समाप्त कर दिया है। चूलिका-पैशाची-भाषा के प्रकरण की समाप्ति के साथ ही हमारी आत्मगुण-प्रकाशिका हिन्दी टीका में भी इस भाषा का विवेचन समाप्त होता है।

चूलिकापैशाची का, हुआ पूर्ण व्याख्यान।

ध्यान सहित जो भी पढ़े, प्राज्ञ बने मुनिज्ञान।

★ चूलिका-पैशाचिक-भाषा-विवेचन समाप्त ★

★ अथ अपभ्रंशभाषा-प्रकरणम् ★

[अथ स्वरविधिः]

१०००—स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे । ८।४।३२६। अपभ्रंशे स्वराणां स्थाने प्रायः स्वरा भवन्ति । कच्चु, काच्च । वेण, वीण । बाह, बाहा, बाहु । पट्टि, पिट्टि, पुट्टि । तणु, तिणु, तृणु । सुकिदु, सुकिओ, सुकुदु । किन्नओ, किलिन्नओ । लिह, लीह, लेह । गउरि, गोरि । प्रायो-ग्रहणाद्यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते, तस्याऽपि क्वचित् प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति ।

१००१—स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ । ८।४।३३० । अपभ्रंशे नाम्नोऽन्त्यस्वरस्य दीर्घ-ह्रस्वौ स्यादौ प्रायो भवतः । सौ ।

ढोल्ला सामला धण चम्पा-वण्णी ।

णाइ सुवण्ण-रेह कस-वट्टइ दिण्णी ॥१॥

आमन्त्र्ये—

ढोल्ला ! मइं तुहुं वारिया, मा कुरु दीहा माणु ।

निदए गमिही रत्तडो दडवड होइ विहाणु ॥२॥

स्त्रियाम्—

बिट्ठीए ! मइ भणिय तुहुं मा करु वड्की दिट्ठि ।

पुत्ति ! सकण्णी भल्लि जिवं मारइ हिअइ पइट्ठि ॥३॥

जसि—

एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खग ।

एत्थु मुणीसिम जाणीअइ जो न वि वालइ वग ॥४॥

एवं विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

१००२—स्यमोरस्योत् । ८ । ४ । ३३१ । अपभ्रंशे अकारस्य स्यमोः परयोः उकारो भवति ।

दहमुहु भुवण-भयंकर तोसिअ-संकर णिगउ रह-वरि चडिअउ ।

चउमुहु छमुहु भाइवि एक्कहिं लाइवि णावइ दइवे घडिअउ ॥१॥

★ अथ अपभ्रंश-भाषा-विवेचनम् ★

[अथ स्वरविधिः]

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं, सर्वकल्याणकारकम् ।

महावीरं, गुरुं नत्वा, अपभ्रंशो निगद्यते ॥

प्रस्तुताष्टमाध्याये प्राकृत-शौरसेनी-मागधी-पैशाची-चूलिकापैशाची-अपभ्रंश-नामधेयाः षड्भाषाः विद्यन्ते, तासां मध्ये पञ्चभाषाः प्राग् वर्णिता एव सन्ति, साम्प्रतं षष्ठ्या अपभ्रंश-भाषायाः वर्णनं क्रियते । अपभ्रंश-भाषायां स्वराणां स्थाने प्रायः ये विभिन्नाः स्वरा भवन्ति, तान् प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

१०००—कच्चित् । इष्टप्रश्नार्थकमिदमव्ययपदम् । १००० सू० इकारस्य स्थाने उकारे, १११७ सूत्रबलेन शौरसेनी-वत्त्वात् ११ सू० तकारलोपे कच्चु प्रस्तुतसूत्रेण प्रथमस्य अकारस्य आकारे, उकारस्य च अकारे काच्च इति भवति । वेणिः । वेणि + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे वेण एकारस्य ईकारे, इकारस्य च अकारे जाते वीण इति भवति । बाहुः । बाहु + सि । प्रस्तुतसूत्रेण उकारस्य अकारे, सेलोपे बाहु उकारस्य आकारे जाते बाहा यत्र किमपि न जातं तत्र बाहु इति भवति । पृष्ठम् । पृष्ठ + सि । प्रस्तुतसूत्रेण ऋकारस्य अकारे, इकारे, उकारे च, ३४८ सू० षकारस्य लोपे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, प्रस्तुतसूत्रेण द्वितीयाकारस्य इकारे, बाहु-ल्येन ५०८ सू० इकारदीर्घाभावे, १०१५ सू० सेलोपे—पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि इति भवति । तृणम् । तृण + सि । प्रस्तुतसूत्रेण ऋकारस्य अकारे, इकारे च तथा अकारस्य उकारे, पूर्ववदेव तणु, तिणु यत्र ऋकारस्य ऋकार एव स्थितस्तत्र तणु इति भवति । सुकृतम् । सुकृत + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण ऋकारस्य इकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य उकारे, सेलोपे सुकिदु बाहुल्येन यत्र तकारस्य दकारो न जातस्तत्र १७७ सू० तकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य ओकारे सुकिओ यत्र ऋकार एव अवस्थितस्तत्र पूर्ववदेव सुकृदु इति भवति । किलन्नकः । किलन्नक + सि । इत्यत्र ३५० सू० लकारलोपे, १७७ सू० द्वितीय-ककारस्य लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सेलोपे किलन्नओ ३७७ सू० लकारात् पूर्वे इकारागमे किलन्नओ इति भवति । लेखा । लेखा + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण एकारस्य इकारे, ईकारे च जाते, १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, सेलोपे—लिह, लीह यत्र एकार एव अवस्थितस्तत्र लेह इति भवति । गौरी । गौरी + सि । इत्यत्र १६२ सू० औकारस्य अउ इत्यादेशे, १०१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे गउरि प्रस्तुतसूत्रेण औकारस्य ओकारे गोरि इति भवति । प्रायोगहणाद् । १००० सूत्रे प्रायोगहणाद् यस्य प्रयोगस्य, अपभ्रंशे = अपभ्रंशभाषायां विशेषो

वक्ष्यते=विशिष्टनियमः प्रतिपादयिष्यते, तस्याऽपि प्रयोगस्य क्वचित्=कस्मिंश्चित्स्थले प्राकृतवत्=प्राकृतभाषा-तुल्यं शौरसेनी-वच्च=शौरसेनीभाषा-तुल्यञ्च कार्यं भवति । अयमत्र भावः—अपभ्रंश-भाषा-नियमेष्वपि कुत्रचित् प्राकृत-शौरसेनीभाषा-नियमाः प्रवर्तन्ते ।

१००१—नाम्नोऽन्त्येति । नाम्नः=प्रातिपदिकस्य । अन्ते भवोऽन्त्यः, अन्त्यश्चासौ स्वरोऽन्त्य-स्वरस्तस्येति भावः । दीर्घश्च-ह्रस्वश्च दीर्घ-ह्रस्वौ इति द्वन्द्वसमासः । सौ । सिप्रत्यये परे सति प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

नायकः श्यामलः नायिका चम्पकवर्णा ।

इव सुवर्णरेखा कषपट्टके दत्ता ॥१॥

भावार्थः—कश्चित् कविः नायकस्य नायिकायाश्च वर्णसौन्दर्यमुपमयन्नाह-नायकः-काव्यविशेषस्य चरित-नायकस्तु, श्यामलः—श्याम एव श्यामलः कृष्णवर्ण इत्यर्थः । किन्तु नायिका=नायक-भार्या, काव्ये यस्याः प्राधान्यं भवति सा नारी वा । चम्पकवर्णा-चम्पकं पुष्पविशेषं तस्य वर्णः चम्पकवर्णः, चम्पकवर्ण इव वर्णो यस्याः सा चम्पकपुष्पसमाना इत्यर्थः । यथा कृष्णवर्णं कषपट्टके=निकषे [कसौटी इति भाषायाम्] सुवर्णरेखा सुवर्णस्य रेखा=चिन्हं दत्ता=लिखिता शोभते, तदिव चम्पकवर्ण-समान-वर्णवती नायिका श्याम-नायकेन संयुक्ता शोभां भजते ।

नायकः । नायक+सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० नायक-स्थाने ढोल्ल इति शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि ढोल्ला इति भवति । श्यामलः । श्यामल+सि । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अन्त्याकारस्य आकारे, सेलोपि सामला इति भवति । नायिका । नायिका+सि । अपभ्रंशे नायिकास्थाने 'घण' इति शब्दः प्रयुज्यते, स्त्रीत्वादान्-(आ)-प्रत्यये, दीर्घ-सन्धौ, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, सेलोपि घण इति भवति । चम्पकवर्णा । चम्पकवर्णा+सि । १७७ सू० ककारलोपे ५ सू० दीर्घसन्धौ, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य स्थाने अकारे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरे परे स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपि-चम्पावण्णी इति भवति । प्रस्तुत-सूत्रे प्रायो-ग्रहणादत्र ईका-रस्य इकारो न जातः । इव । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १११५ सू० इवार्थे नाइ इति प्रयुज्यते, २२८ सू० नकारस्य णकारे णाइ इति भवति । सुवर्णरेखा । सुवर्णरेखा+सि । इत्यत्र ३५० रेफलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०१५ सेलोपि सुवर्ण-रेह इति भवति । कषपट्टके । कषपट्टक+ङि । २६० सू० षकारस्य सकारे, २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे कसवट्टइ इति भवति । दत्ता । दत्ता+सि । ४६ सू० अकारस्य इकारे, ३१४ सू० तस्य णकारे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, चम्पावण्णी-सममेव दिण्णी इति भवति । ढोल्ला, सामला, घण, चम्पावण्णी, सुवर्णरेह, दिण्णी इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते । आमन्त्र्ये । आमन्त्रणे—सम्बोधने प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

नायक ! मया त्वं वारितः, मा कुरु दीर्घं मानम् ।

निद्रया गमिष्यति रात्रिः, शीघ्रं भवति विभातम् ॥२॥

भावार्थः—नायक !-प्रिय ! मया त्वं वारितः-निवारितः, सत्यमिदम् तथापि त्वं दीर्घम्-अधिकं मानं-गर्वं मा कुरु, यतः रात्रिस्तु निद्रया गमिष्यति, विभातं-प्रभातं च शीघ्रं-सत्वरमेव भवति-भविष्य-तीति क्रोधावेशेन मौनावलम्बितं निजनायकं प्रति कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम् ।

नायक !। नायक + सि = ढोल्ला इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया उपर्युक्तश्लोके ज्ञेया । अत्र सम्बोधनार्थकं पदमिदम् । अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । मया । अस्मद् + टा । १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । त्वम् । युष्मद् + सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहुं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य *अनुनासिके, १०१५ सू० सेलोपि तुहुं इति भवति । वारितः । वारित + सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, प्रस्तुतसूत्रेण अन्त्याकारस्य आकारे, सेलोपि वारिया इति भवति । मा । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । कुरु । डुकृञ्-कृ करणे । कृ + हि । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ९०९ सू० आद्याकारस्य उकारे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, १०५८ सू० सोः स्थाने उकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये कुरु इति भवति । दीर्घम् । दीर्घ + अम् । ३५० सू० रेफलोपे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे दीहा इति भवति । मानम् । मान + अम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे माणु इति भवति । निद्रया । निद्रा + टा । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०२० सू० टास्थाने एकारे निद्दए इति भवति । गमिष्यति । गम्लृ-(गम्)-गतौ । गम् + स्यति । ९१० सू० अकारस्यागमे, ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हि इत्यस्य प्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यतेः स्थाने इच् (इ) इत्यादेशे, गमि + हि + इ इत्यत्र ५ सू० दीर्घसन्धौ गमिही इति भवति । रात्रिः । रात्रि + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे ३६० सू० तकारस्य द्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपि, अज्झीने परेण संयोज्ये, स्त्रीत्वविवक्षायां ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपि, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपि रत्तडी इति भवति । शीघ्रम् । शीघ्रार्थे दडवड इतिशब्दोऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । भवति = होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । विभातम् । विभात + सि । अपभ्रंशे विभातार्थे विहाण इति-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि विहाणु इति भवति । ढोल्ला, वारिया, दीहा, निद्दए इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । स्त्रियाम् । स्त्रीलिङ्गे प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिः प्रदर्श्यते । यथा—

पुत्रि ! भया भणिता त्वं, मा कुरु वक्रां दृष्टिम् ।

पुत्रि ! सकर्णा भल्लीर्यथा मारयति हृदये प्रविष्टा ॥३॥

भावार्थः—हे पुत्रि !-वत्से !, मया त्वं पूर्वं भणिता-कथिता यद् दृष्टि वक्रां-विकारयुक्तां मा कुरु विघेहि, हे पुत्रि ! यथा हृदये-वक्षःस्थले प्रविष्टा सकर्णा-कर्णेन सह वर्तमाना, तीक्ष्णाग्रभागा भल्लीः—तीरं मारयति-प्राणिनं हन्ति, तथैव वक्रा दृष्टिरपि जीवानां प्राणनाशं करोति । मातुः, पितुः गुरोर्वा पुत्रीं प्रतीयमुक्तिः ।

पुत्रि !। अपभ्रंशे पुत्री इत्यर्थे बिट्टी इति-शब्दः प्रयुज्यते । ततः बिट्टी + सि इति जाते, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, स्त्रीत्वविवक्षायाम् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ बिट्टीआ + सि इति स्थिते, ५३० सू० आकारस्य एकारे, १०१५ सू० सेलोपि बिट्टीए ! इति भवति । मया = मइ, प्रक्रिया ५९८ सूत्रे ज्ञेया । भणिता । भणिता + सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि भणिय इति भवति । त्वम् = तुहुं, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया प्रस्तुतसूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । मा । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । कुरु । डुकृञ्-कृ करणे । कृ + हि । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५८ सू० हेः स्थाने उकारे, १० सू० स्वरस्य

लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये कृ इति भवति । वक्राम् । वक्र+अम् । २६ सू० आदिस्वरस्य अनुस्वारागमे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये, ३५० सू० रेफलोपे, स्त्रीत्वादाप्-प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये वङ्गी+अम् इति जाते, १०१५ सू० अमो लोपे वङ्गी इति भवति । दृष्टिम् । दृष्टि+अम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० षट्स्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे १०१५ सू० अमो लोपे दिट् इति भवति । पुत्रि ! । पुत्री+सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारस्य द्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे पुत्ति ! इति भवति । सकर्णा । सकर्णा+सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, स्त्रीत्वादाप्-प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे सकर्णी इति भवति । भल्लीः । भल्ली+सि । प्रस्तुतसूत्रेण ईकारस्य इकारे, सेलोपे भल्लि इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य डिम(इम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे जिबे इति भवति । मारयति । मृड् (मृ) प्राणत्यागे । मृ+णिग्+तिव् । ९०५ ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिग अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे मारइ इति भवति । हृदये । हृदय+ङि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारस्य यकारस्य च लोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे हिअइ इति भवति । प्रविष्टा । प्रविष्टा+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० वकारलोपे, दिट्-वदेव पइट् इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १००० सू० अकारस्य इकारे पइट् इति भवति । भणिय, पुत्ति !, भल्लि, पइट् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । जसि । जस्-प्रत्यये परे सति प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

एते तेऽश्वाः, एषा, स्थली एते ते निशिताः खड्गाः ।

अत्र मनुष्यत्वं ज्ञायते, यो नाऽपि बालयति बलाम् ॥४॥

भावार्थः—एते ते-तव, अथवा तद्-शब्दस्यैव बहुवचनम् ते, अश्वाः-घोटकाः, एषा स्थली—रणाङ्गणम्, एते च ते निशिताः-तीक्ष्णाः, खड्गाः—असयः सन्ति, अत्र एतादृशे अनुकूल-युद्ध-सामग्री-संग्रहे युद्धकाले इत्यर्थः । मनुष्यत्वम्-मनुष्यस्य भावः मनुष्यत्वं-पौरुषं-पुरुषबलमित्यर्थः, ज्ञायते—ज्ञातुं शक्यते, यः बलाम्—अश्व-बन्धन-रज्जु-विशेषं नाऽपि-न कदाचिदपि, बालयति पश्चादावर्तयति ।

एते । एतद्++जस् । १०३४ सू० एतदः स्थाने एइ इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लुकि एइ इति भवति । ते । तद्+जस् । इत्यत्र १००० सू० अकारस्य इकारे, ११ सू० दकारलोपे, जसो लुकि ति इति भवति । अश्वाः । अश्व+जस् । अपभ्रंशे अश्वार्थे घोड-शब्दः प्रयुज्यते, ५०१ सू० अकारस्य आकारे, जसो लुकि घोडा इति भवति । एषा । एतद्+सि । इत्यत्र १०३३ सू० एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे एह इति भवति । स्थली । स्थली+सि । ३४८ सू० सकारलोपे, प्रस्तुत-सूत्रेण ईकारस्य इकारे, सेलोपे थलि इति भवति । निशिताः । निशित+जस् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लुकि निसिआ इति भवति । खड्गाः । खड्ग+जस् । ३४८ सू० डकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ५०१ सू० अकारस्य आकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लुकि खग इति भवति । अत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू० त्र-स्य स्थाने डेत्यु (एत्यु) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे एत्यु इति भवति । मनुष्यत्वम् । मनुष्यस्य भावः । मनुष्यत्व+सि । १००० सू० आद्याकारस्य उकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००० सू०

उकारस्य ईकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ४२५ सू० त्वप्रत्ययस्य स्थाने डिमा (इमा) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे मुणी-सिम इति भवति । ज्ञायते । ज्ञा-धातुः अवबोधने-ज्ञाने । ज्ञा + क्य + ते । ६७८ सू० ज्ञाधातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, ६४९ सू० वयस्य स्थाने ईअ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच् (इ) इत्यादेशे जाणीअइ इति भवति । यः । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेर्लोपे जो इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसम-मेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । अपि । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र ४८९ सू० अप्पर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे वि इति भ-वति । बालयति । बल-बल् चलने-पश्चादावर्तने । बल् + णिग् + तिव् । ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ६२८ सू० तिव् इत्यादेशे बालइ इति भवति । वल्गाम् । वल्गा + अम् । ३५० सू० लकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वग्न इति भवति । थलि, निसिआ, खग, मुणीसिम, वग्न इत्येषु प्रयोगेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवं विभक्त्यन्तरेषु । एवम्-पूर्वोक्तप्रकारेण विभक्त्यन्तरेषु-अन्यासु विभक्तिष्वपि उदाहार्यम्-अन्यानि उ-दाहरणानि बोधव्यानीति भावः ।

१००२—दशमुखः भुवनभयंकरस्तोषितशंकरो निर्गतः रथवरे आरूढः ।

चतुर्मुखं षण्मुखं ध्यात्वा एकस्मिन् लात्वा इव दैवेन घटितः ॥१॥

भावार्थः—दशमुखानि यस्य स दशमुखः-रावणः कीदृशोऽसौ रावणः? भुवनभयंकरः, भुवने भुव-नस्य कृते वा भयंकरः-भीषणः, पुनः कीदृशो रावणः?, तोषितशंकरः, तोषितः-प्रसन्नतां नीतः शंकरः-महादेवो येन सः, पुनः कीदृशो रावणः? रथवरे-रथश्चासौ वरः, तस्मिन् विशिष्ट-रथे, आरूढः-स्थितः, पुनः कीदृशो रावणः? निर्गतः-युद्धार्थं निष्क्रान्तः । एतादृशो रावणः एवं प्रतिभाति, इव-यथा चतुर्मुखम्-चत्वारि मुखानि यस्य सः, तं ब्रह्माणम्, षण्मुखं—षड्मुखानि यस्य सः, तं-कार्तिकेयं महादेवपुत्रं ध्यात्वा-चिन्तयित्वा तयोः दशमुखानि एकस्मिन्-एकस्मिन् मनुष्ये लात्वा=आदाय, दैवेन-विधिना रावणो घ-टितः=निर्मितः ।

दशमुखः । दशमुख + सि । इत्यत्र २६२ सू० शकारस्य स्थाने वैकल्पिके हकारे, १८७ सू० खकारस्य स्थाने हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे दहमुहु इति भवति । भुवनभयंकरः । भुवनभयंकर + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे भुवणभयंकर इति भवति । तोषितशंकरः । तोषितशंकर + सि । २६० षकारस्य शकारस्य च सकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, पूर्ववदेव तोसिअसंकर इति भवति । निर्गतः । निर्गत + सि । २२९ सू० नका-रस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, पूर्ववदेव निग्नउ इति भवति । रथवरे । रथवर + डि । १८७ सू० थकारस्य स्थाने हकारे, १००५ सू० डिना सह अका-रस्य इकारे रह्वरि इति भवति । आरूढः । आङ्पूर्वकः रुह्-धातुः आरोहणे । आरूह् + क्त-त । इत्यत्र ८७७ सू० आरूह्-धातोः स्थाने चड इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सि-प्रत्यये, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये स्वाथिक-क-प्रत्ययस्य च लोपे चडिअ + सि इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण अन्तिमस्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे चडिअउ इति भवति । चतु-र्मुखम् । चतुर्मुख + अम् । १७७ सू० तकारलोपे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, वैकल्पिकत्वात् ३६८ सू० म-कारस्य द्वित्वाभावे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे

चउमुहु इति भवति । षण्मुखम् । षण्मुख+अम् । इत्यत्र २६५ सू० षकारस्य छकारे, २५ सू० णकार-स्यानुस्वारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, पूर्ववदेव छंमुहु इति भवति । ध्यात्वा । ध्यैधातुः चिन्तायाम् । ध्ये+क्त्वा । इत्यत्र ६७७ सू० ध्यैधातोः स्थाने भा इत्यादेशे, १११० सू० क्तवः स्थान इवि इत्यादेशे भाइवि इति भवति । एकस्मिन् । एक+ङि । ३७० सू० ककारद्वित्वे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्याप्रवृत्तौ, १०२८ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे एकर्कह इति भवति । लात्वा । ला आदाने । ला+क्त्वा । उपर्युक्त-भाइ-वि-वदेव लाइवि इति साध्यम् । इव । अव्ययपदमिदम् । १११५ सू० इवार्थे नावइ इत्यस्य प्रयोगे, २२९ सू० नकारस्य णकारे णावइ इति भवति । दंवेन । देव+टा । १५१ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, १००४ सू० अन्त्याकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे दइवे इति भवति । घटितः । घटित+सि । इत्यत्र १९५ सू० टकारस्य, डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये कप्रत्ययस्य लोपे च, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे घडिअउ इति भवति । दहमुहु, भुवण-भयंकह, तेसिअ-संकह, णिगउ, चडिअउ, चउमुहु, छंमुहु, घडिअउ इत्यत्र प्रस्तुतस्य [१००२] सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ अपभ्रंश-भाषा-विधि ★

महावीर परमेश हैं, करुणा के अवतार,
वीतराग अखिलेश हैं, जाएं सब बज्रिहार ।

शान्तिमुधा के पुञ्ज हैं, क्षमा दया साकार,
करता हूं प्रभु वीर को, वन्दन बारम्बार ।
दयाशील गुरुदेव हैं, मुनिवर आत्माराम,
धर्म-दिवाकर जितमदन, जप तप सब अभिराम ।

गुरुवर की शुभ शरण ले, हिन्दी में व्याख्यान,
अपभ्रंश का ध्यान से, करता है "मुनि ज्ञान" ।

हैमशब्दानुशासन में प्राकृत और शौरसेनी आदि जिन ६ भाषाओं का विवेचन किया गया है, उन में अपभ्रंश भाषा का अन्तिम स्थान है । कोषकारों के मत में अपभ्रंश भाषा प्राकृत भाषाओं का वह परवर्ती रूप है, जिन से उत्तर भारत की आधुनिक आर्य भाषाओं की उत्पत्ति मानी जाती है । प्रस्तुत प्रकरण में अपभ्रंश भाषा के व्याकरण-सम्बन्धी विधिविधान का निरूपण किया जा रहा है । प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैंशाची तथा चूलिका-पैंशाची इन भाषाओं से अपभ्रंश भाषा क्या भिन्नता लिए हुए है ? इस प्रश्न का प्रस्तुत प्रकरण में समाधान किया जायगा ।

१०००—अपभ्रंश-भाषा में स्वरों के स्थान में प्रायः अन्य स्वरों का आदेश हो जाता है । अर्थात् किसी भी स्वर के स्थान में कोई भी स्वर किया जा सकता है । जैसे—१—कच्चित्=कच्चु, काच्च (यह अव्ययपद—प्रश्न, हर्ष और मङ्गल का बोधक है), २—बेणिः=बेण, वीण (केशों की चोटी, गुत्त), ३—

बाहुः=बाह, बाहा, बाहु (भुजा), ४—पृष्ठम्=पट्टि, पिट्टि, पुट्टि (पीठ), ५—तृणम्=तणु, तिणु, तृणु (तिनका), ६—सुकृतम्=सुकिदु, सुकिओ, सुकृदु (अच्छा काम), ७—किलन्नकः=किन्नओ, किलिन्नओ (आर्द्र), ८—लेखा=लिह, लीह, लेह (रेखा, लकीर, बाढ), ९—गौरी=गउरि, गोरि (पार्वती, सुन्दराङ्गी), यहां पर स्वरों के स्थान में अन्य स्वरों का आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि प्रस्तुत सूत्र में सूत्रकार ने “प्रायः (आम तौर पर)” इस पद का जो ग्रहण किया है, इस के बल से “अपभ्रंश भाषा में जो विशेष नियम बताए जा रहे हैं” यहां पर भी कहीं प्राकृत और कहीं पर शौरसेनी-भाषा के समान कार्य किया जा सकता है। भाव यह है कि प्रस्तुत सूत्रोक्त प्रायः यह पद अपभ्रंश भाषा में भी प्राकृत और शौरसेनी भाषा के नियमों को लागू कर देता है।

१००१—अपभ्रंश भाषा में सि आदि प्रत्ययों के परे रहने पर नाम-प्रातिपदिक के अन्तिम स्वर को प्रायः दीर्घ और ह्रस्व स्वर हो जाता है। अर्थात् ह्रस्व स्वर, दीर्घ और दीर्घस्वर, ह्रस्व स्वर बन जाता है। सि-प्रत्यय का उदाहरण—

नायकः श्यामलः, नायिका चम्पक-वर्णा ।

इष सुवर्णरेखा कष-पट्टके वत्ता ॥१॥

अर्थात्—कवि नायक और नायिका के वर्ण-गत सौन्दर्य का वर्णन करता हुआ कहता है कि नायक (किसी काव्य का चरितनायक, मुख्यपुरुष) श्याम (कृष्ण) रंग का है और नायिका (काव्य की प्रधान पात्री; स्वामिनी, भार्या) चम्पक फूल के रंग (स्वर्ण-जैसे रंग) वाली है। इन दोनों का सम्बन्ध ऐसा है, जैसे कषपट्टक (सोना परखने के लिए घिसाने के काम में आने वाला काला-पत्थर, कसौटी) पर सुवर्ण की रेखा (लकीर) दे रखी हो।

यहां पर नायकः=ढोल्ला तथा श्यामलः=सामला के अकार को आकार, नायिका=घण तथा सुवर्णरेखा=सुवर्णरेह के अकार को अकार किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में प्रायः इस पद का ग्रहण होने से चम्पा-वर्णी तथा बिणी यहां पर ईकार को इकार नहीं हो सका। आमन्त्रण-सम्बन्धी सि-प्रत्यय का उदाहरण—

नायक ! मया त्वं वारितः, मा कुरु दीर्घं मानम् ।

निद्रया गमिष्यति रात्रिः, शीघ्रं भवति विभातम् ॥२॥

अर्थात्—नायिका कुपित नायक से कह रही है कि हे नायक ! मैंने तुम्हें रोका था, यह सत्य है किन्तु लम्बे समय तक अभिमान मत कर, क्योंकि रात्रि तो निद्रा से ही व्यतीत हो जाएगी, और फिर शीघ्र प्रभात हो जाने वाला है।

यहां पर १—नायक ! =ढोल्ल को ढोल्ला ! (अकार को आकार), २—वारितः=वारिय को वारिया (अकार को आकार), ३—दीर्घम्=दीह को दीहा (अकार को आकार), ४—निद्रया को नि-द्रए (आकार को अकार) बनाया गया है। स्त्रीलिङ्ग का उदाहरण—

पुत्रि ! मया भणिता त्वं, मा कुरु वक्रां दृष्टिम् ।

पुत्रि ! सकर्णा भल्लीर्यथा मारयति हृदये प्रविष्टा ॥३॥

अर्थात्—माता अपनी पुत्री को समझाती हुई कहती है कि हे पुत्रि ! मैंने तुम्हें कहा था कि दृ-ष्टि को वक्र-कुटिल (विकारमय) मत कर, क्योंकि पुत्रि ! वक्र दृष्टि हृदय में प्रविष्ट होकर सकर्ण (तीक्ष्ण नोक वाले) भाले की भांति मनुष्य को मार देती है।

जैसे पुल्लिङ्ग में सि आदि प्रत्ययों के आगे रहने पर शब्दों के दीर्घ स्वर को ह्रस्व तथा ह्रस्व स्वर को दीर्घ स्वर हो जाता है, वैसे स्त्रीलिङ्ग में भी दीर्घ स्वर को ह्रस्व और ह्रस्व स्वर को दीर्घ स्वर हो जाता है। जैसे यहां पर (तीसरे श्लोक में), १—भणिता=भणिया को भणिय (आकार को अकार), २—पुत्रि!=पुत्ती को पुत्ति! (ईकार को इकार), ३—भल्ली:=भल्ली को भल्लि (ईकार को इकार), तथा ४—प्रविष्टा=पइष्टा को पइष्टि (आकार को इकार) बनाया गया है। जस्-प्रत्यय का उदाहरण—
एते तेऽश्वाः, एषा स्थली एते ते निशिताः खड्गाः।

अत्र मनुष्यत्वं जायते यो नाऽपि बालयति बल्लाम् ॥४॥

अर्थात्—युद्धकाल में सेनापति अपने सैनिकों से कह रहा है कि ये वे थोड़े हैं, यह युद्ध-भूमि है और वे ये तीक्ष्ण खड्ग हैं, युद्ध-सामग्री से परिपूर्ण ऐसे युद्धकाल में जो योद्धा अपने घोड़े की लगाम पीछे नहीं खींचता, अर्थात् आगे बढ़ता है, उसी योद्धा का वीरत्व जाना जाता है।

यहां पर १—स्थली=थली को थलि (ईकार को इकार), २—निशिताः=निसिअ को निसिआ (अकार को आकार), ३—बल्लाम्=बल्ला को बलग (आकार को अकार), ४—खड्गाः=खगगा का खगग (आकार को अकार), बनाया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार अन्य विभक्तियों में भी ऐसे उदाहरणों की कल्पना कर लेनी चाहिए, जिनमें दीर्घ को ह्रस्व और ह्रस्व को दीर्घ स्वर बनाया जाता है।

१००२—अपभ्रंश भाषा में सि और अम्, इन दोनों प्रत्ययों के परे रहने पर अकार के स्थान में उकारादेश होता है। जैसे—

दशमुखः भुवनभयंकरस्तोषित-शंकरो निर्गतः रथवरे आरूढः।

चतुर्मुखं षण्मुखं ध्यात्वा एकस्मिन् लात्वा दैवेन घटितः ॥१॥

अर्थात्—भुवन (संसार) के लिए भयंकर और तोषित-शंकर (जिसने तपस्या द्वारा शंकर को प्रसन्न कर रखा हो) दशमुख (दशमुख वाला) रावण श्रेष्ठ रथ पर आरूढ (सवार) हो कर निकला। ऐसा प्रतीत होता है कि मानों चतुर्मुख (चार मुख वाले) ब्रह्मा तथा ६ मुख वाले कार्तिकेय का चिन्तन करके दशमुखों को एक ही शरीर में लाकर दैव (भाग्य) ने उसे बनाया है।

सिप्रत्यय परे रहने पर १—दशमुखः (दहमुहु), २—भुवन-भयंकरः (भुवण-भयंकर), ३—तोषित-शंकरः (तोसिअ-संकर), ४—निर्गतः (णिगउ), ५—आरूढः (चडिअउ), ६—घटितः (घडिअउ) इन शब्दों के अकार को उकार हुआ तथा अम्-प्रत्यय परे रहने पर—१—चतुर्मुखम् (चउमुहु) और २—षण्मुखम् (छंमुहु) इन शब्दों के अकार को उकार किया गया है। जैसे इन शब्दों में सि तथा अम् प्रत्यय परे होने पर अकार को उकार किया गया है, वैसे प्रथमा तथा द्वितीया विभक्ति के एक वचन के परे होने पर अन्य उदाहरणों में भी अकार को उकारादेश कर लेना चाहिए।

★ अथ पुल्लिङ्गीय-स्याद्धि-विधिः ★

१००३—सौ पुंस्योद्वा । ८ । ४ । ३३२ । अपभ्रंशे पुल्लिङ्गे वर्तमानस्य नाम्नोऽकारस्य सौ परे ओकारो वा भवति ।

अगलिअ-नेह-निवट्टाहं जोअण-लक्खु वि जाउ ।

वरिस-सएण वि जो मिलइ सहि ! सोक्खहं सो ठाउ ॥१॥

पुंसोति किम् ? अङ्गहिँ अङ्गु न मिलिउ हलि ! अहरें अहरु न पत्तु ।

पिअ जोअन्तिहेँ मुह-कमलु एम्बइ सुरउ समत्तु ॥२॥

१००४—एट्टि । ८ । ४ । ३३३ । अपभ्रंशे अकारस्य टायामेकारो भवति ।

जे महु दिण्णा दिअहडा दइएँ पवसन्तेण ।

ताण गणन्तिए अङ्गुलिउ जज्जरिआउ नहेण ॥१॥

१००५—डिनेच्च । ८ । ४ । ३३४ । अपभ्रंशे अकारस्य डिना सह इकारः, एकारश्च भवति ।

सायरु उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइ ।

सामि सुभिच्चु वि परिहरइ संमाणेइ खलाइं ॥१॥

तले घल्लइ ।

१००६—भिस्येद्वा । ८ । ४ । ३३५ । अपभ्रंशे अकारस्य भिसि परे एकारो वा भवति ।

गुणहिँ न संपइ, कित्ति पर फल लिहिआ भुज्जन्ति ।

केसरि न लहइ बोड्डिअ वि गय लक्खेहिँ घेप्पन्ति ॥१॥

१००७—डसेहेँ-हु । ८ । ४ । ३३६ । अस्येति पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते । अपभ्रंशे अकारा-त्परस्य डसेहेँ, हु इत्यादेशौ भवतः ।

वच्छहेँ गृण्हइ फलहेँ जणु कडु-पल्लव वज्जेइ ।

तो वि महदुसु सुअणु जिवँ ते उच्छङ्गि धरेइ ॥१॥

वच्छहु गृण्हइ ।

१००८—भ्यसो हुं । ८ । ४ । ३३७ । अपभ्रंशे अकारात्परस्य भ्यसः पञ्चमी-बहुवचनस्य हुं इत्यादेशो भवति ।

दूरुड्डाणें पडिउ खलु अप्पणु जणु मारेइ ।

जिह गिरि-सिङ्गहुँ पडिअ सिल अन्नु वि चूरुकरेइ ॥१॥

१००९—डसः सु-हो-स्सवः । ८ । ४ । ३३८ । अपभ्रंशे अकारात्परस्य डसः स्थाने सु, हो, स्सु इति त्रय आदेशा भवन्ति ।

जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।

तसु हउँ कलि-जुगि दुल्लहहो बलि-किज्जउँ सुअणस्सु ॥१॥

१०१०—आमो हुं । ८ । ४ । ३३९ । अपभ्रंशे अकारात्परस्यामो हमित्यादेशो भवति ।

तणहँ तइज्जी भङ्गि न वि तें अवड-यडि वसन्ति ।

अह जणु लग्गि वि उत्तरइ अह सह सइं मज्जन्ति ॥१॥

१०११—हुं चेदुद्भ्याम् । ८ । ४ । ३४० । अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो हु, हं चादेशौ भवतः ।

दइवु घडावइ वणि तरुहुं सउणिहें पक्क-फलाइ ।

सो वरि सुक्खु पइट्ट ण वि कण्णहिं खल-वयणाइ ॥१॥

प्रायोऽधिकारात् क्वचित्सुपोऽपि हुं ।

धवलु विसूरइ सामिअहो गरुआ भरु पक्खेवि ।

हुउं कि न जुत्तउ दुहुं दिसिहिं खण्डइ दोणिण करेवि ॥१॥

१०१२—डसि-भ्यस्-डीनां हे-हुं-हयः । ८ । ४ । ३४१ । अपभ्रंशे इदुद्भ्यां परेषां डसिं, भ्यस्, डि इत्येतेषां यथासंख्यं हे, हुं, हि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । डसेहें ।

गिरिहें सिलायलु तरुहें फलु घेप्पइ नीसावेंनु ।

घरु मेल्लेप्पिणु माणुसहं तो वि न रुच्चइ रन्नु ॥१॥

भ्यसो हुं—

तरुहुं वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु असणु लहन्ति ।

सामिहुं एत्तिउ अगलउं आयरु भिच्चु गृहन्ति ॥२॥

डेहि । अह विरल-पहाउ जि कलिहि धम्मु ।

१०१३—आट्टो णाऽनुस्वारौ । ८ । ४ । ३४२ । अपभ्रंशे अकारात्परस्य टावचनस्य णाऽनुस्वारावादेशौ भवतः । दइएं पवसन्तेण । [३३३.४] ।

१०१४—एं चेदुतः । ८ । ४ । ३४३ । अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्य टावचनस्य *एं चकारात् णाऽनुस्वारौ च भवन्ति । एं—

अग्गिएं उण्हउ होइ जगु वाएं सीअलु तेवें ।

जो पुणु अग्गिं सीअला तसु उण्हत्तणु केवें ॥१॥

णाऽनुस्वारौ । विप्पिअ-आरउ जइ वि पिउ तो वि तं आणहि अज्जु ।

अग्गिण दड्डा जइ वि घरु तो तें अग्गिं कज्जु ॥२॥

एवमुकारादप्युदाहार्याः ।

१०१५—स्यम्-जस्-शसां लुक् । ८ । ४ । ३४४ । अपभ्रंशे सि अम्, जस्, शस् इत्येतेषां लोपो भवति । एइ ति घोडा एह थलि । [३३०.४] इत्यादि । अत्र स्यम्-जसां लोपः ।

जिवें जिवें वंकिम लोअणहं णिरु सामलि सिक्खेइ ।

तिवें तिवें वम्महु निअय-सर खर-पत्थरि तिक्खेइ ॥१॥

अत्र स्यम्-शसां लोपः ।

१०१६—षष्ठ्याः । ८ । ४ । ३४५ । अपभ्रंशे षष्ठ्या विभक्त्याः प्रायो लुग् भवति ।

संगर-सएहिं जु वणिग्नइ देक्खु अन्हारा कन्तु ।

अइसत्तहं चत्तङ्कुसहं गय कुम्भइं दारन्तु ॥१॥

पृथग्योगो लक्ष्यानुसारार्थः ।

१०१७—ग्रामन्त्ये जसो होः । ८ । ४ । ३४६ । अपभ्रंशे ग्रामन्त्येऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसो हो इत्यादेशो भवति । लोपाऽपवादः । तरुणहो !, तरुणिहो ! मुण्डि मईं करहु म अण्पहो घाउ ।

१०१८—भिस्सुपोहि । ८ । ४ । ३४७ । अपभ्रंशे भिस्सुपोः स्थाने हि इत्यादेशो भवति । गुणहिं न संपइ कित्ति पर [३३५.४] ।

सुप् । माईरहि जिबं भारइ मग्गेहिं तिहिं वि पयट्टइ ।

★ अथ पुल्लिङ्गीय-स्याद्विविधिः ★

अपभ्रंश-भाषायां पुल्लिङ्ग-प्रकरणे स्यादि-प्रत्ययैः सम्बन्धितं यद्विविधविधानं समीहितं भवति, तत्प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

१००३— अगलित-स्नेह-निवृत्तानां योजन-लक्षमपि यातु ।

वर्षशतेनाऽपि यः मिलति सखि! सौख्यानां स स्थानम् ॥१॥

भावार्थः—हे सखि ! सः मे प्रिय इति यावत्, सौख्यानां सुखमेव सौख्यं तेषाम् स्थानं-कारणं विद्यते । कीदृशानां सौख्यानाम् ? अगलित-स्नेह-निवृत्तानाम्, अगलितो अविनष्टः स्नेहः तेन निवृत्तम्-निष्पन्नम्, तेषाम् । यः प्रियः योजनलक्षमपि, चत्वारः क्रोशाः योजनं तेषां लक्षमपि यातु-गच्छतु, किंच, यः वर्षशतेनाऽपि, वर्षाणां शतं, तेन, वर्षशतव्यतिक्रान्तेऽपि मिलति—सन्मुखमायाति तथापि सः सौख्यानां जनकं जायते । अयं भावः—यत्र पारस्परिकः स्नेहस्तत्र वर्षशतेनाऽपि यदि सम्मिलनं भवेत्तदापि तत् सुखोत्पादकं भवति । अतएवोच्यते—

दूरस्थोऽपि न दूरस्थः, यो यस्य हृदये स्थितः ।

यो यस्य हृदये नास्ति, समीपस्थोऽपि दूरतः ॥१॥

अगलित-स्नेह-निवृत्तानाम् । अगलित-स्नेह-निवृत्त+ग्राम् । १७७ सू० तकारलोपे, ३४८ सू० सकारलोपे, ३५० सू० रेफलोपे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ३०० सू० तस्य टकारे, ३६० सू० टकार-द्वित्वे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे अगलिअ-नेह-निवट्ठाहं इति भवति । योजन-लक्षम् । योजनलक्ष+सि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० जकार-लोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००२ सू० अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जोअण-लक्खु इति भवति । अपि । अव्यय-पदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । यातु । या-धातुः प्रापणे । या+तुव् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६६२ सूत्रेण तुवः स्थाने दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे जाउ इति भवति ।

वर्षशतेन । वर्षशत+टा । ३७६ सू० रेफात् पूर्वं इकारागमे, २६० सू० षकारस्य शकारस्य च सकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १०१३ सू० टा-प्रत्ययस्य णकारे, १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे वरिस-सएण इति भवति । यः । यद्+सि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, प्रस्तुत-सूत्रेण अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे जो इति भवति । मिलति । मिल् संगमे-मिलने । मिल्+तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे मिलइ इति भवति । सखि ! । सखी+सि । इत्यत्र १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सहि! इति भवति । सौख्यानाम् । सौख्य+आम् । १५९ सू० औकारस्य ओकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्याप्रवृत्तौ, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्या-देशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके जाते सोबखह् इति भवति । १००१ सूत्रे प्रायो-ग्रहणादत्र अ-कारस्य आकारो न जातः । तत् । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सो इति भवति । स्थानम् । ष्ठा (स्था) धातुः गतिनिवृत्तौ । स्था+त्युट्-अन । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, बाहुल्येन न इत्यस्य लोपे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ठाउ इति भवति । जो, सो इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पुंसोति किम् ? पुल्लिङ्गे एव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, नान्यत्र । यथा—

अङ्गैः अङ्गं न मिलितं, सखि ! अधरेणाधरः न प्राप्तः ।

प्रियस्य पश्यन्त्याः मुखकमलमेव सुरतं समाप्तम् ॥२॥

भावार्थः—काचित् सखी निजसखीं प्रति निजद्वयं कथयति । यथा—हे सखि ! अङ्गैः शरीरा-वयवैः सह अङ्गं न मिलितम्, अधरेण अधस्तनौष्ठेन सह अधरः-अधस्तनौष्ठः न प्राप्तः, किन्तु प्रियस्य मुखकमलं कमलतुल्यं प्रियस्थाननमेव पश्यन्त्याः-अवलोकयन्त्याः मम सुरतं समाप्तम्, कामक्रोडा समा-प्ता । संभोगेहा न पूर्णतां गतेति भावः ।

अङ्गैः । अङ्ग+भिस् । इत्यत्र १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके अङ्गहिं इति भवति । अङ्गम् । अङ्ग+सि । क्लीबत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे अङ्गु इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेव अप-भ्रंशे प्रयुज्यते । मिलितम् । मिलित+सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, क्लीबत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्या-प्रवृत्तौ, पूर्ववदेव मिलिउ इति भवति । सखि ! । सखी+सि । इत्यत्र ४६६ सूत्रेण संख्या आमंत्रणार्थं हले इति प्रयुज्यते, १००० सू० एकारस्य इकारे, अव्ययत्वात् सेर्लोपे हलि! इति भवति । अधरेण । अधर+टा । १८७ सू० धकारस्य हकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे अहरे इति भवति । अधरः । अधर+सि=अहर+सि । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्याप्रवृत्तौ, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे १०१५ सू० सेर्लोपे अहह इति भवति । प्राप्तः । प्राप्त+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४८ सू० पकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्याप्रवृत्तौ, पूर्ववदेव पत्तु इति भवति । प्रियस्य । प्रिय+ङस् । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १०१६ सू० ङसो लोपे पिअ इति भवति । पश्यन्त्याः । दृशिर (दृश्) दर्शने । अप-भ्रंशे दृशार्थं १०६६ सू० जोअ इति देश्य-धातुः प्रयुज्यते, ततः जोअ+शतृ इति जाते, ६७१ सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० ङी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ङस्-प्रत्यये, जोअन्ती+ङस् इति स्थिते, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२१ सू० ङसेः स्थाने हे इत्यादेशे,

१०८१ सू० उच्चारणलाघवे जोअन्तिहे इति भवति । मुखकमलम् । मुखकमल + अम् । १८७ सू० खकारस्य हकारे, क्लीबत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, १००२ सू० अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मुहकमलु इति भवति । एवमेव । अव्यय-पद-द्वयम् । १०९१ सू० एवमेव इत्यस्य स्थाने एम्बइ इत्यादेशे एम्बइ इति भवति । सुरतम् । सुरत + सि । १७७ सू० तकारलोपे, क्लीबत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, १००२ सू० अन्त्याकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि सुरउ इति भवति । समाप्तम् । समाप्त + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४८ सू० पकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, क्लीबत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपि समत्तु इति भवति । अङ्गु, मिलिउ, मुह-कमलु, सुरउ, समत्तु इत्यत्र क्लीबत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१००४—

ये मम दत्ता दिवसाः, दयितेन प्रवसता ।

तान् गणयन्त्याः अङ्गुल्य जर्जरिता नखेन ॥१॥

भावार्थः—प्रवसता-देशान्तरं गच्छता सता दयितेन-प्रियेण मम-मदर्थं ये दिवसाः-दिनानि दत्ताः-नियतीकृताः, इत्यतो दिवसान् यावदहं पुनरागमिष्यामि एवंविधेन वचसा ये दिवसाः संकेतिताः, आसन्, तान् दिवसान् नखेन-कराग्रेण गणयन्त्याः मम अङ्गुल्यः जर्जरिताः-जीर्णतां गताः ।

ये । यद् + जस् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, ५४७ सू० जसः स्थाने डे(ए) इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे जे इति भवति । मम् । अस्मद् + डस् । इत्यत्र १०५० सू० डसा सह अस्मदः स्थाने महु इत्यादेशे महु इति भवति । दत्ताः । दत्त + जस् । ४६ सू० आद्याकारस्य इकारे, ३१४ सू० त्त इत्यस्य स्थाने णकारे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे दिष्णा इति भवति । दिवसाः । दिवस + जस् । इत्यत्र १७७ सू० वकारलोपे, २६३ सू० सकारस्य हकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, ११०० सू० डङ्-(अङ्)-प्रत्ययस्य, कप्रत्ययस्य लोपे च, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, जसो लोपे दिअहडा प्रति भवति । दयितेन । दयित + टा । इत्यत्र १७७ सू० यकारस्य तकारस्य च लोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे दइए इति भवति । प्रवसता । प्रपूर्वकः-वस् धातुः प्रवासे । प्रवस् + शतृ । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे पवसन्तेण इति भवति । तान् । तद् + शस् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, ४९५ सू० शसः स्थाने णकारे ताण इति भवति । गणयन्त्याः । गण् गणनायाम् । गण् + शतृ । ९१० सू० अकारागमे, ६७१ सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरे परे स्वरस्य लोपे, ५१८ सू० डसः स्थाने एकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे गणन्तिए इति भवति । अङ्गुल्यः । अङ्गुलि + जस् । १०१९ सू० जसः स्थाने उकारे अङ्गुलिउ इति भवति । जर्जरिताः । जर्जरिता + जस् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकार-द्वित्वे, १७७ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव जज्जरिआउ इति साध्यम् । नखेन । नख + टा । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टा-प्रत्ययस्य णकारे नहेण इति भवति । दइए, पवसन्तेण, नहेण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१००५—

सागर उपरि तृणं धरति, तले क्षिपति रत्नानि ।

स्वामी सुभृत्यमपि परिहरति सम्मानयति खलान् ॥१॥

भावार्थः—स्वामी-नायकः, सुभृत्यमपि-शोभनो भृत्यः-सेवकः, तमपि परिहरति-तिरस्करोति, अथ-च खलान्-दुष्टान् सम्मानयति । कः इव यथा सागरः-समुद्रः रत्नानि-सारोपेत-वस्तूनि तले-अधोभागे क्षि-

पति-पातयति तेषां क्षेपं करोति किन्तु **तृणं-घासमुपरि-जलस्योर्ध्वभागे धरति-धारयति** । यथा सागर-स्यायं प्राकृतिकः स्वभावः, एवमेव स्वामिनोऽपि स्वभावोऽस्तीति भावः ।

सागरः । सागर+सि । १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १००२ सू० अन्त्याका-रस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे **सायर** इति भवति । **उपरि** । अव्ययपदमिदम् । ३७० सू० पकारस्य द्वित्वे **उप्परि** इति भवति । **तृणम्** । तृण+अम् । १२६ सू० ऋकास्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे **तणु** इति भवति । **धरति** । धृङ् (धृ) धारणे । धृ+तिव् । इत्यत्र ९०५ सू० ऋ-कारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे **धरइ** इति भवति । **तले** । तल+ङि । १००५ सू० ङिना सह प्रकारस्य इकारे **तलि** इति भवति । **क्षिपति** । क्षिप्-धातुः प्रक्षेपे । क्षिप्+तिव् । अप-भ्रंशे क्षिपार्थे घल्ल इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे **घल्लइ** इति भवति । **रत्नानि** । रत्न+जस् । ३७२ सू० नकारात् पूर्वं अकारागमे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे **रयणाइं** इति भवति । **स्वामि** । स्वामिन्+सि । ३५० सू० वकारलोपे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे **सामि** इति भवति । **सुभृत्यम्** । सुभृत्य+अम् । इत्यत्र १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, २८४ सू० त्यस्य स्थाने चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे **सुभिच्चु** इति भ-वति । **अपि** । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इति प्रयुज्यते । **परिहरति** । परिपूर्वकः हृधातुः परिहरणे । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे **परिहरइ** इति भवति । **संमानयति** । सम्पूर्वकः मान्-धातुः संमानने । सम्-मान्+णिग्+तिव् । २३ सू० मकारानुस्वारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, पूर्ववदेव **समानेइ** इति भवति । बाहुल्येनात्र २२८ सू० नकारस्य णकारो न जातः । **खलान्** । खल+शस् । १००१ सू० अकारस्य आकारे, ३४ सू० क्लीबत्वे, १०२४ सू० शसः स्थाने इं इत्यादेशे **खलाइं** इति भवति । **तलि** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण ङिना सह अकारस्य **इकारो** जातः । यत्र ङिना सह अकारस्य **एकारो** भवति, तदुदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा—**तले** । तल+ङि । १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे **तले** इति भवति । **क्षिपति**—घल्लइ, पूर्ववदेव साध्यम् ।

१००६— **गुणैः न संपत् कीर्तिः परं, फलानि लिखितानि भुञ्जन्ति** ।

केसरी कर्पादिकामपि न लभते गजाः लक्षैः गृह्यन्ते ॥१॥

भावार्थः—गुणैः—शौर्यादिगुणैः कीर्तिर्भवति, यशस्-सम्पदः प्राप्तिर्जायते, परं-किन्तु तैर्गुणैः सम्पत् न प्राप्यते । **फलानि**—कर्म-फलानि **लिखितानि**, ललाटपट्टके-मस्तके यथाऽङ्कितानि सन्ति तथैव **भुञ्जन्ति**-प्राप्तुं शक्यानि भवन्ति । भाग्यादेव लाभो जायते । एतमेवाभिप्रायं दृष्टान्तेन स्पष्टयति श्लाककारः । यथा—**केसरी सिंहः** शौर्यादिगुणसम्पन्नोऽपि **कर्पादिकामात्रमपि मूल्यं न लभते** किन्तु **गजाः** सिंहमपेक्ष्य वीरत्वादिगुणहीना अपि लक्षैः गृह्यन्ते-प्राप्यन्ते । **गुणेभ्यो** भाग्यं बलवत्तरमिति भावः ।

गुणैः । गुण+भिसि । १००६ सू० अकारस्य वैकल्पिके एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके **गुणेहिं गुणहिं** इति भवति । **न** । अव्ययपदमिदं संस्कृत-सममेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । **संपत्** । संपद् सि । १०७१ सू० दकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे **संपइ** इति भवति । **कीर्तिः** । कीर्ति+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० तकार-द्वित्वे, सेलोपे **कित्ति** इति भवति । **परम्** । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० 'परम्' इत्यस्य पर इत्यादेशे **पर** इति भवति । **फलानि** । फल+शस् । १०१५ सू० शसो लोपे **फल** इति भवति । **लिखितानि** । लि-खित+शस् । १८७ सूत्रेण खकारस्य हकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, शसो

लोपे लिहिआ इति भवति । भुञ्जन्ति । भुजधातुः पालनाऽभ्यवहारयोः । संस्कृतनियमेन भुञ्ज् + अन्ति इति जाते, ११० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे भुञ्जन्ति इति सिद्धम् । केसरि । केसरिन् + सि । इत्यत्र ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे केसरि इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । लभते । डुलभष्-(लभ्)-धातुः लाभे । लभ् + ते । ११० सू० अकारागमे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे लहइ इति भवति । कर्पदिकाम् । कर्पदिका + अम् । अपभ्रंशे कर्पदिकार्थं १०९३ सू० बोड्डिआ इति शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे बोड्डिअ इति इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । गजाः । गज + जस् । इत्यत्र १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्चतौ, १०१५ सू० जसो लोपे गय इति भवति । लक्षैः । लक्ष + भिस् । इत्यत्र २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००६ सू० अकारस्य वैकल्पिके एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे लक्खेहि इति भवति । गृह्णन्ते । ग्रह्-धातुः उपादाने । ग्रह् + क्य + अन्ते । ९२७ सू० ग्रह-धातोः स्थाने घेप्प इत्यादेशे, क्यस्य च लोपे, ६३१ अन्ते इत्यस्य न्ति इत्यादेशे घेप्पन्ति इति भवति । गुरोहिं, गुणहिं, लक्खेहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१००७—अस्येति पञ्चम्यन्तम् । १००२ सूत्रे अस्य इति पदं षष्ठ्यन्तं वर्तते, किन्तु प्रस्तुते (१००७) सूत्रे तत्पदं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यते-परिवर्त्यते । व्याकरण-शास्त्रे-‘अर्थवशाद् विभक्ति-परिणामः’ इति न्यायः आद्रियते । अतएवाऽत्र षष्ठ्याः स्थाने पञ्चम्याः विपरिणामो जातः । फलतः इत आरभ्य, अकारात् इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिर्बोध्यः ।

वृक्षाद् गृह्णाति फलानि, जनः कटुपल्लवान् वर्जयति ।

ततोऽपि महाद्रुमः सुजनो यथा तानुत्सङ्गे धरति ॥१॥

भावार्थः—जनः-मनुष्यः वृक्षाद् आस्वादयोग्यानि फलानि गृह्णाति, परन्तु कटुपल्लवान्-कटवश्चामी पल्लवाः, तान्, मधुरस्वाद-रहितानि पत्राणि वर्जयति-परित्यजति । ततोऽपि-तथापि महाद्रुमः-महांश्वासी द्रुमः-वृक्षः सुजन इव-यथा श्रेष्ठजनः दुर्जनमपि आश्रये धरति तथैवेत्यर्थः । तान् कटुपल्लवान् उत्सङ्गे-क्रोडे धरति, तेभ्यः आश्रयं ददातीति भावः ।

वृक्षाद् । वृक्ष + ङसि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, २८८ सू० क्षस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १००७ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणे लाघवे = अनुनासिके जाते वच्छहे इति भवति । गृह्णाति । ग्रह्-उपादाने । ग्रह् + तिव् । इत्यत्र ८८० सू० ग्रह्-धातोः स्थाने गेण्ह इत्यादेशे, १००० सू० एकारस्य ऋकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे गृण्हइ इति भवति । फलानि । फल + जस् । १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे फलई इति भवति । जनः । जन + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जणु इति भवति । कटुपल्लवान् । कटुपल्लव + शस् । ११५ सू० टकारस्य डकारे, क्लीबत्वाभावात् १०२४ सू० शसः स्थाने ई इत्यादेशाभावे, १०१५ सू० शसो लोपे कटुपल्लव इति भवति । वर्जयति । वृजी-(वृज्)-धातुः वर्जने । संस्कृतनियमेन वर्ज् + णिग् + तिव् इति जाते, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे वज्जेइ इति भवति । ततः । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० ततः इत्यस्य स्थाने तो इत्यादेशे तो इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । महाद्रुमः । महाद्रुम + सि । ८४ सूत्रेण आकारस्य अकारे, ३५० सू० रेफस्य

लोपे, ३६० सू० दकारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सि-प्रत्ययस्य लोपे महद्बुम् इति भवति । सुजनः । सुजन+सि । १७७ सू० जकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे सुअणु इति भवति । यथा=जिवँ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीय-श्लोके ज्ञेया । तान् । तद्+शस् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, ५०३ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०१५ सू० शसो लुकि ते इति भवति । उत्सङ्गे । उत्सङ्ग+ङि । २९२ सू० त्सस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य स्थाने चकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे उच्छङ्गि इति भवति । धरति । धृङ् (धृ) धारणे । धृ+तिव् । इत्यत्र ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे धरेइ इति भवति । वच्छहे इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रेण ङसि-प्रत्ययस्य हे इत्यादेशो जातः । यत्र ङसि-प्रत्ययस्य स्थाने हु इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणं प्रदर्श्यते, यथा-वृक्षात् । वृक्ष+ङसि=वच्छ+ङसि । १००७ सू० ङसेः स्थाने हु इत्यादेशे वच्छहु इति भवति । गृह्णाति=गृह्णइ, इति पूर्ववदेव साध्यम् ।

१००८— दूरोडुयनेन पतितः खलः, आत्मानं जनं मारयति ।

यथा गिरिशृङ्गेभ्यः पतिता शिला अन्यदपि चूर्णीकरोति ॥१॥

भावार्थः—दूरोडुयनम्-दूरञ्च तद् उडुयनम्, ऊर्ध्वगमनम्, तेन पतितः खलः-दुर्जनः आत्मानम्-स्वम्, जनम्-अन्यज्जनं च मारयति । ऊर्ध्वगतोऽपि दुर्जनः अधः आगतः आत्मानं, स्वनिकटवर्तिनं च जनं निज-स्नेहभाजनमपि पुरुषं परिपीडयति, किमिव, यथा-येन प्रकारेण गिरिशृङ्गेभ्यः, गिरेः शृङ्गाणि, तेभ्यः पतिता स्वलिता शिला अश्मखण्डं स्वयमपि चूर्णीभवति, स्वसमीपस्थितमन्यदपि च वस्तु चूर्णीकरोति । दुर्जनः न केवलं स्वयं नश्यति, किन्तु स्वसम्बद्धानपि जनान् नाशयतीति भावः ।

दूरोडुयनेन । दूरोडुयन+टा । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० यकारलोपे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य स्थाने अनु-स्वारे दूरुङ्गाणे इति भवति । पतितः । पतित+सि । ८९० सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पडिड इति भवति । खलः । खल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे खलु इति भवति । आत्मानम् । आत्मन्+अम् । इत्यत्र ३२२ सू० त्सस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आण इत्यादेशे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००० सू० आकारस्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अप्पणु इति भवति । जनम् । जन+अम् । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, पूर्ववदेव जणु इति भवति । मारयति । मृङ् (मृ) प्राणत्यागे । मृ+णिग्+तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६४२ सू० आद्याकारस्य आकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे मारेइ इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य डिह- (इह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे जिह इति भवति । गिरिशृङ्गेभ्यः । गिरिशृङ्ग+भ्यस् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, १३० सू० ऋकारस्य इकारे, प्रस्तुत-सूत्रेण भ्यसः स्थाने हुं इत्यादेशे गिरि-सिङ्गहुं इति भवति । पतिता । पतिता+सि । ८९० सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे पडिड इति भवति । शिला । शिला+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००१ सूत्रेण आकारस्य अकारे, सेलोपे सिल इति भवति । अन्यद् । अन्यद्+सि । इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, ११ सू० द-

कारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्नु इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । चूर्णीकरोति । अचूर्णं चूर्णं करोतीति । चूर्णीकृ+तिव् । अपभ्रंशभाषायां १०९३ सू० चूर्णी इत्यस्य चूरु इति शब्दः प्रयुज्यते, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० अन्त्याकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे चूरुकरेइ इति भवति । गिरि-सिङ्गहं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-जर्ता ।

१००६— यो गुणान् गोपयति आत्मीयान्, प्रकटं करोति परस्य ।

तस्याऽहं कलियुगे दुर्लभस्य बलीक्रिये सुजनस्य ॥१॥

भावार्थः—यः-सज्जनः, आत्मीयान्-स्वकीयान् गुणान् गोपयति-आच्छादयति, परन्तु परस्य गुणान् प्रकटं करोति तस्य दुर्लभस्य-दुष्प्राप्यस्य सुजनस्य, शोभनश्चासौ जनः, सुजनस्तस्य कृते अहं कलियुगे बलीक्रिये-नैजं बलिदानं करोमि, आत्मानं तस्मै समर्पयामीति भावः ।

यः । यद्+सि=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । गुणान् । गुण+शस् । १०१५ सू० शसो लोपे गुण इति भवति । गोपयति । गुप् (गुप्) रक्षणे । गुप्+णिग्+तिव् । १००० सू० उकारस्य ओकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, गोवइ इति भवति । आत्मीयान् । आत्मीय+शस् । इत्यत्र १०९३ सू० आत्मीयस्य स्थाने अप्पण इत्यादेशे १००० सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे अप्पणा इति भवति । प्रकटम् । प्रकट+अम् । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे पयडा इति भवति । करोति । डुकृञ्-(कृ)-धातुः करणे । कृ+तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे करइ इति भवति । परस्य । पर+डस् । इत्यत्र १००९ सू० डसः स्थाने स्सु इत्यादेशे परस्सु इति भवति । तस्य । तद्+डस् । ११ सू० दकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने सु इत्यादेशे तसु इति भवति । अहम् । अस्मद्+सि । १०४६ सू० अस्मदः स्थाने हउं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके, १०१५ सू० सेलोपे हउं इति भवति । कलि-युगे । कलियुग+ङि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य स्थाने इकारे कलि-जुगि इति भवति । दुर्लभस्य । दुर्लभ+डस् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० लकार-द्वित्वे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने हो इत्यादेशे दुर्लहहो इति भवति । बली-क्रिये । बलिपूर्वकः डुकृञ् (कृ) धातुः बलिहारे । संस्कृत-नियमेन बलीकृ+क्य इति जाते, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, ए-प्रत्यये, १०५६ सू० ए-प्रत्ययस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके बलिकिज्जउं इति भवति । सुजनस्य । सुजन+डस् । इत्यत्र १७७ सू० जकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने स्सु इत्यादेशे सुअणस्सु इति भवति । परस्सु, तसु, दुर्लहहो, सुअणस्सु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिजर्ता ।

१०१०— तृणानां तृतीया भङ्गी, नाऽपि तेन अवटतटे तिष्ठन्ति ।

अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ सह स्वयं मज्जन्ति ॥१॥

भावार्थः—तृणानां तृतीया भङ्गी-प्रकारः नाऽपि-नैव वर्तते, इति सुनिश्चितम्, तेन-अतएव तानि तृणानि अवटतटे कृपस्य तटे उपरिभागे तिष्ठन्ति । अथ जनः-प्राणिवर्गः जलस्य पारगन्तुमधिकामो मनुष्यः तानि तृणानि लगित्वा-आश्रित्य अवलम्ब्य वा उत्तरति-पारमधिगच्छति । अथ-अथवा तानि तृणानि तेन मज्जता जनेन सह स्वयमपि-स्वस्थानादुत्प्राप्यमानान्यपि मज्जन्ति-जलमग्नानि भवन्ति । तृणानि परोप-कार-कारकाणि भवन्ति, अतएव तानि जलतटे स्थितिं कुर्वन्ति । तानि तृणानि निमज्जतो जनस्य साहाय्यं

कर्तव्यं, यदि मज्जन्तं जन्तं पारयितुं नाऽलं भवन्ति, तदा तानि “उपकार-शून्यस्य जीवनं धिग्” इति हेतोः निमज्जता जनेन सार्द्धमेव निमज्जन्ति । तृणजीवनस्य “असहायस्य साहाय्यकरणम्” अथवा “जीवनोत्सर्गः” एतद् लक्ष्यद्वयमेव वर्तते, एतेषां तृतीया गतिर्नास्तीति भावः ।

तृणानाम् । तृण + आम् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके तण्हँ इति भवति । तृतीया । तृतीया + सि । ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० द्वितीय-तकारलोपे, २४८ सू० यकारस्य स्थाने ज्ज इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, स्त्री-त्वविवक्षायामाप्रसंगे, ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे तड्ज्जी इति भवति । प्रायोग्रहणाद् अत्र १००१ सूत्रेण ईकारस्य इकाराभावो बोध्यः । भङ्गी । भङ्गी + सि । १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेलोपे भङ्गी इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसम-मेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । अपि = वि, प्रक्रिया ४८६ सूत्रे ज्ञेया । तेन । तद् + टा । ११ सू० दकारलोपे, १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०१३ सू० टास्थाने अनुस्वारे तँ इति । अवटतटे । अवट-तट + डि । १९५ सू० उभयत्रापि टकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे अवडयडि इति भवति । वसन्ति । वस (वस्) निवासे । वस् + अन्ति । इत्यत्र ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे वसन्ति इति भवति । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य हकारे अह इति भवति । जनः = जणु प्रक्रिया १००७ सूत्रे ज्ञेया । लगित्वा । लग्-धातुः लग्ने । लग् + क्त्वा । ९०१ सू० गकार-द्वित्वे, १११० सू० क्तवः स्थाने इवि इत्यादेशे लगिगवि इति भवति । उत्तरति । उत्-पूर्वकः तृधातुः उत्तरणे । उत् + तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे उत्तरइ इति भवति । सह । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । स्वयम् । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० वकारलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सइ इति भवति । मज्जन्ति । टुमस्जो (मस्ज्) शुद्धौ । मस्ज् + अन्ति । ३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, वसन्तिवत् मज्जन्ति इति भवति । तण्हँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०११— दैवं घटयति वने तरुणां शकुनीनां पक्वफलानि ।

तद् वरं सौख्यं प्रविष्टानि नाऽपि कर्णयोः खलवचनानि ॥१॥

भावार्थः—दैवं-प्रकृतिः वने शकुनीनां-पक्षिणां कृते तरुणां-वृक्षाणां पक्वफलानि-पक्वानि च तानि फलानि, घटयति-निर्मापयति, तत्तेषां भक्षणं वरं-श्रेष्ठम्, सौख्यं-सुखोत्पादकं किन्तु बहुजन-समाकीर्णोऽपि-नगरे कर्णयोः-श्रोत्रयोः प्रविष्टानि खलवचनानि खलानां-दुर्जनानां वचनानि-वचांसि नाऽपि-नैव न कदा-चिदपि सुखकरानि भवन्तीत्यर्थः । वने निवसनं श्रेष्ठतमं न तु दुष्टजनाकीर्णं नगर इति भावः ।

दैवम् । दैव + सि । १५३ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे दइवु इति भवति । घटयति । घट्-धातुः चेष्टायाम् । घट् + णिग् + तिव् । इत्यत्र १९५ सू० टका-रस्य डकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने आव इत्यादेशे, १० सू० स्वरलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे घडावइ इति भवति । वने । वन + डि । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य स्थाने इकारे वणि इति भवति । तरुणाम् । तरु + आम् । इत्यत्र १०११ सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके तरुहँ इति भवति । शकुनीनाम् । श-कुनि + आम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० ककारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०११

सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, पूर्ववदेव अनुस्वारस्य अनुनासिके सउणिहं इति भवति । पक्व-फलानि । पक्वफल+जस् । ३५० सू० वकारलोपे, ३६० सू० ककार-द्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे पक्वफलाइं इति भवति । तद् । तद्+सि । ३३ सू० तद्-शब्दस्य लिङ्ग-स्य व्यत्यये, ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सो इति भवति । वरम् । वर+सि । इत्यत्र १००० सू० अन्त्याकारस्य इकारे, सेर्लोपे वरि इति भवति । सौख्यम् । सौख्य+सि । १६० सू० औकारस्य उकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० खकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे १०१५ सू० सेर्लोपे सुखु इति भवति । प्रविष्टानि । प्रविष्ट+जस् । ३५० सू० रेफस्य लोपो, १७७ सू० वकारलोपे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य ठकारे, १०१५ सू० जसो लोपे पइठ इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे ण इति सिद्धम् । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । कर्णयोः । कर्ण+ओस् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० सुप्-प्रत्ययस्य स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके कण्णहिं इति सिद्धम् । खलवचनानि । खलवचन+जस् । १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे खलवयणाइं इति भवति । तरुहं, सउणिहं, कण्णहिं इत्यत्र प्रस्तूतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । प्रायोऽधिकारात् । १००० सूत्रे पठितस्य प्रायः इति पदस्यात्र सूत्रेऽनुवृत्तिरायाति, तेन सुप्-प्रत्ययस्यापि हुं इत्यादेशो भवति । यथा—

धवलः खिद्यति स्वामिनः गुरुं भरं प्रेक्ष्य ।

अहं किं न युक्तः द्वयोर्दिशोः खण्डे द्वे कृत्वा ॥१॥

भावार्थः—व चित्तं स्वामिभक्तः धवलः-श्वेतो वृषभः स्वामिनः गुरुं-महन्तं भरं-भारं प्रेक्ष्य, महद्भारं वहमानं स्वामिनं समीक्ष्येत्यर्थः । यदा खिद्यति-दुःखी भवति, तदा विचारयति यदहं द्वयोर्दिशोः-उभयोः पाश्वर्योः द्वे खण्डे-भागद्वयं कृत्वा-विधाय किं-कथं न युक्तः-योजितः ? कस्यचित् सार्थस्य एको वृषभः पञ्चत्वमुपगतः, तदाऽसौ शकटं वृषभञ्च कस्यचिद् व्यक्तः पाश्वर्यं त्यक्त्वा स्वयमेव चावश्यकं भारं मस्तकोपरि निधाय चलितः । तदा द्वितीयो वृषभः एतादृशीं दशां प्रेक्ष्य चिन्तयतीति भावः ।

धवलः । धवल+सि । इत्यत्र १००२ सू० अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे धवलु इति भवति । खिद्यति । खिद्-धातुः परितापे । खिद्+तिव् । इत्यत्र ८०३ सू० खिद्-धातोः स्थाने विसूर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे विसूरइ इति भवति । स्वामिनः । स्वामिन्+ङस् । इत्यत्र ३५० सू० वकारलोपे, ११ सू० नकारस्य लोपे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये क-प्रत्ययस्य च लोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे सामिहो इति भवति । गुरुम् । गुरु+अम् । इत्यत्र १०९ सू० आदेशकारस्म स्थाने अकारे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये क-प्रत्ययस्य च लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे गरुआ इति भवति । भरम् । भर+अम् । १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, अमो लोपे भर इति भवति । प्रेक्ष्य । प्रपूर्वकः ईक्ष्-धातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+क्त्वा । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य स्थाने ककारे, ११११ सू० क्तः स्थाने एवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये पिक्खेवि इति भवति । अहम् । अस्मद्+सि । इत्यत्र १०४६ सू० अस्मद्ः स्थाने हउं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य स्थाने अनुनासिके, १०१५ सू०

सेलपि हुँ इति भवति । किम् । किम् + सि । इत्यत्र २३ सू० मकारानुस्वारे, २९ सू० अनुस्वारस्य लोपे, १०१५ सू० सेलपि कि इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । युक्तः । युक्त + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ३४८ सू० ककार-लोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये क-प्रत्ययस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलपि जुत्त इति भवति । द्वयोः । द्वि + ओस् । ९४ सू० इकारस्य उकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य स्थाने बहुवचने, प्रस्तुते [१०११] सूत्रे प्रायोऽधिकारात् सुपः स्थानेऽपि हुं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य स्थाने अनुनासिके दुहँ इति भवति । दिशोः । दिश् + ओस् । १९ सू० शकारस्य सकारे, दिस + ओस् इति जाते, १००० सू० अकारस्य इकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० सुपः स्थाने हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके दिसिहिँ इति भवति । खण्डे । खण्ड + औ । द्विवचनस्य बहुवचने, १०२४ सू० जसः स्थाने ईं इत्यादेशे खण्डईं इति भवति । द्वे । द्वि + औ = दोणिण, प्रक्रिया ६०९ सूत्रे ज्ञेया । कृत्वा । डुकृञ्-कृ करणे । कृ + क्त्वा । ९०५ सू० ऋकारस्य अरादेशे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये करेवि इति भवति । प्रा-योग्रहणाद् दुहँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०१२—डसेहँ । १०१२ सूत्रेण यत्र डसेः स्थाने हे इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणं प्रदीयते वृत्ति-कारेण । यथा—

गिरेः शिलातलं तरोः फलं गृह्यते निःसामान्यम् ।

गृहं मुक्त्वा मानुषाणां ततोऽपि न रोचतेऽरण्यम् ॥१॥

भावार्थः—निःसामान्यं, निः-निश्चेषं, सर्वं च तत् सामान्यं-साधारणमिति, सर्वैरपि जनैरिति या-वत् । अथवा निः-निर्गतं सामान्यम्-साधारणं यत्र तन्निस्सामान्यं विशेषरूपेणेत्यर्थः सकलैः प्राणिभिरि-त्यध्याहार्यम् । शयनाद्यर्थं *गिरेः-पर्वतात् शिलातलं, शिलायाः तलमुपरिभागं गृह्यते-प्राप्यते, किञ्च, तरोः-वृक्षाद् फलं-फलानि जनैः गृह्यते, तथापि गृहं त्यक्त्वा मानवेभ्यः वनं न रोचते । मानवः वनेऽपि स्वजीव-ननिर्वाहं निर्विघ्नतया कर्तुं शक्नोति, तथाप्यसौ धन-धान्य-परिवारादीनां मोहाद् गृहं त्यक्तुं न समर्थ इति भावः ।

गिरेः । गिरि + डस् । इत्यत्र १०१२ सू० डसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य ला-घवे-अनुनासिके गिरिहेँ इति भवति । शिलातलम् । शिलातल + अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सिलायलु इति भवति । तरोः । तरु + डस् । १०१२ सू० डसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे तरहेँ इति भवति । फलम् । फल + अम् । १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे फलु इति भवति । गृह्यते । ग्रह्, उपादाने । ग्रह्, + क्य + ते । ६२७ सू० ग्रह्-धातोः स्थाने घेप्प इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे घेप्पइ इति भवति । निस्सामान्यम् । क्रियाविशेषणमिदम् । निस्सामान्य + अम् । ३४८ सू० संयुक्त-सकारलोपे, ४३ सू० आदिस्वरस्य दीर्घे, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे नीसावँन्नु इति भवति । गृहम् । गृह + अम् । ४१५ सू० गृहस्य स्थाने घर इत्या-देशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे घर इति भवति । मुक्त्वा । मुचलृ (मुच्) मोचने । मुच् + क्त्वा ७६२ सू० मुच्धातोः स्थाने मेल्ल इत्यादेशे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य

*गिरेः शिलातलम्, तरोः फलम्, एतेषु पदेषु जातावेकवचनं बोध्यम् ।

लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये मेलेप्पिणु इति भवति । मानुषाणाम् । मानुष + आम् । २२८ सू० नकार-
स्य णकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे माणुसहं इति भवति ।
ततः=तो, इत्यस्य प्रक्रिया १००७ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं
संस्कृतसममेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । रोचते । रुच-रुच् दीप्तौ अभिप्रीतौ च । रुच्+ते । ९०१ सू० चकारद्वित्वे,
९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे रुचइ इति भवति । अरण्यम् । अरण्य+
सि । ६६ सू० आदेरकारस्य लोपे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य
उकारे, १०१५ सू० सेलोपे रन्तु इति भवति । गिरिहे, तरुहे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । भ्यसो
हुं । १०१२ सूत्रेण यत्र भ्यसः स्थाने हुं इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणं प्रदर्श्यते वृत्तिकारेण । यथा—

तरुभ्योऽपि वल्कलं फलं मुनयोऽपि परिधानमशनं लभन्ते ।

स्वामिभ्यः इयदग्रम्, आदरं भृत्याः गृह्णन्ति ॥२॥

भावार्थः—मुनयोऽपि-सन्तजना अपि परिधानं-परिधानार्थं, वस्त्रार्थं, तरुभ्यः-तरुणां सकाशात्
वल्कलं-तरुत्वचं, भोजनार्थम्-अशनं-फलादिकं लभन्ते, परन्तु भृत्याः यत् स्वामिभ्य आदरं-सम्मानं गृह्णन्ति
इयद्-एतावदेव अग्रकम्-अधिकम् विशिष्टत्वं प्राप्नुवन्ति । भृत्याः सम्मानार्थमेव भृत्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति न
तु भोजनाद्यार्थम् । भोजनादिकं तु अकिञ्चना मुनयोऽपि लभन्त एवेति भावः ।

तरुभ्यः । तरु+भ्यस् । १०१२ सू० भ्यसः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे तरुहुं
इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे वि इति भवति । वल्कलम् ।
वल्कल+अम् । इत्यत्र ३५० सू० सयुक्त-लकारलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उ-
कारे, १०१५ सू० अमो लोपे वक्कलु इति भवति । फलम्=फलु इति प्रथमश्लोकवत् साध्यम् । मुनयः ।
मुनि+जस् । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मुणि इति भवति । परिधानम् ।
परिधान+अम् । १८७ सू० घकारस्य हकारे, १००० सू० आकारस्य अकारे, २२८ सू० नकारस्य ण-
कारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे परिहणु इति भवति । अशनम् । अ-
शन+अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, परिहणु-वदेव असणु इति भवति ।
लभन्ते । डुलभष् (लभ्) लाभे । लभ्+अन्ते । १८७ सू० भकारस्य हकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारा-
गमे, ६३१ सू० अन्ते इत्यस्य स्थाने न्ति इत्यादेशे लहन्ति इति भवति । स्वामिभ्यः । स्वामिन्+भ्यस् ।
इत्यत्र ३५० सू० वकार-लोपे, ११ सू० नकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण भ्यसः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०८२ सू०
अनुस्वारस्य अनुनासिके सामिहुं इति भवति । इयद् । इयद्-शब्दस्य प्रकृतिः इदम् वर्तते । संस्कृतव्या-
करणेन इदमः स्थाने इश् (इ) इत्यादेशे, घतु (अतु) प्रत्यये इ+अतु इति जाते, ४२८ सू० अतुप्रत्ययस्य
स्थाने डेत्तिअ (एत्तिअ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अम्-प्रत्यये एत्तिअ+अम् इति जाते, १००२
सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे एत्तिउ इति भवति । अग्रकम् । अग्र+अम् । इत्यत्र ३५०
सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ४४५ सू० अग्रशब्दस्य निपातेन लकारागमे, ४३५ सू० क-प्रत्यये,
११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे अगलअ+अम् इति जाते, १०२५ सू० अकारस्य स्थाने
सानुस्वारे उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अगलउ इति भवति । आदरम् । आदर+अम् । १७७ सू०
दकारलोपे, १८० सू० यकारश्चुतौ, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे आयरु इति भवति । भृ-
त्याः । भृत्य+जस् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० जसो लोपे भिच्चु इति भवति । गृह्णन्ति । ग्रह्-धातुः उपा-

दाने । ग्रह् + अन्ति । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १००० सू० अकारस्य ऋकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशो गृह्णन्ति इति भवति । तरुह्, सामिह् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । डेहोति । यत्र डेः स्थाने हि इत्यादेशो भवति, तस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारो यथा—अथ विरलप्रभावः एव कलौ धर्मः । अयं भावः—अथ अव्ययपदमिदं निश्चयार्थं वर्तते । कलौ-कलियुगे धर्मः-अहिंसा-संयमाद्यनुष्ठानं, विरलप्रभावः, विरल-स्वल्पः प्रभावो-महत्त्वम्, महिमा यस्य सः, तुच्छप्रभाव एव जातः, इत्यर्थः । अथ । १८७ सू० थकारस्य हकारे ग्रह् इति भवति । विरल-प्रभावः । विरलप्रभाव + सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विरल-पहाउ इति भवति । एव । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १०९१ सू० एवार्थे जि इत्यस्य प्रयोगे जि इति भवति । कलौ । कलि + डि । इत्यत्र १०१२ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशो कलिहि इति भवति । धर्मः । धर्म + सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपे धम्मु इति भवति । कलौ-कलिहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०१३—दयितेन प्रवसता—दइए पवसन्तेण, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००४ सूत्रे ज्ञेया । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण टा-प्रत्ययस्य स्थाने अनुस्वारो णकारश्च विहितः ।

१०१४—ए । ए (एँ इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यते) इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

अग्निना उष्णकं भवति जगद्, वातेन शीतलं तथा ।

यः पुनरग्निना शीतलः, तस्योष्णत्वं कथम् ? ॥१॥

भावार्थः—अग्निना जगत्-संसारः, जीवसमुदायः, उष्णकं भवति-तापमुपयाति । तथा वातेन-शीतानिलेन शीतलं-शीतलतामुपगच्छति । यः पुनः अग्निनाऽपि शीतलम्-शीत्यमनुभवति, तस्योष्णत्वं कथम् ? अयं भावः-अनुकूलसमये सर्वे जनाः शान्तिं विन्दन्ते, किन्तु प्रतिकूलेऽपि काले यो धैर्यधुरीणः सुखमुपैति, स एव उत्तमः । यः सम्पदि न हृष्यति, विपदि न विषीदति, स महापुरुष इति भण्यते ।

अग्निना । अग्नि + टा । ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १०१४ सू० टास्थाने एँ इत्यादेशो अगिण् इति भवति । उष्णकम् । उष्णक + सि । ३४६ सू० णस्य स्थाने ण्ह इत्यादेशो, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, क-प्रत्ययस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे उण्हउ इति भवति । भवति—होइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । जगत् । जगत् + सि । ११ सू० तकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे जगु इति भवति । वातेन । वात + टा । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टास्थाने अनुस्वारे वाएँ इति भवति । शीतलम् । शीतल + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सी-अलु इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १०७२ सू० था इत्यस्य स्थाने डेम (एम) इत्यादेशो, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिक वकारे तेवँ इति भवति । यः । यद् + सि = जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । पुनर् । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे डु (उ) प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये पुणु इति भवति । अग्निना । अग्नि + टा । इत्यत्र ३४९ सू० नकारस्य लोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे अगिण् इति भवति । शीतलः । शीतल + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे सीअला इति भवति । तस्य । तद् + डस् । ११ सू० दकारलोपे, १००९ सू० डसः स्थाने सु इत्यादेशो तसु इति भवति ।

उष्णत्वम् । उष्णत्व+सि । इत्यत्र ३४६ सू० षणस्य स्थाने ण्ह इत्यादेशे, ४२५ सू० त्वस्य स्थाने तण इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे उण्हत्तु इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० थकारस्य स्थाने डेम (एम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे केव् इति भवति । अगिगएँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । णाऽनुस्वारौ । णकारस्य अनुस्वारस्य चोदाहरणं प्रदीयते, वृत्तिकारेण । यथा—

विप्रिय-कारको यद्यपि प्रियस्ततोऽपि तमानय अद्य ।

अग्निना दग्धं यद्यपि गृहं, ततस्तेनाग्निना कार्यम् ॥२॥

भावार्थः—हे सखि ! मम प्रियो यद्यपि विप्रियकारकः-अप्रियकर्ता विद्यते ततोऽपि तथापि मम कृते त्वमद्य तमानय । यद्यपि-यतोहि कदाचन अग्निना-वन्हिना गृहं पटादिकं वा दग्धं भवति, तथापि तेनाग्निना कालान्तरे कार्यं भवत्येव, तेनैवाग्निना भोजनादीनि बहूनि कार्याणि साध्यन्ते । अतः कदाचन विप्रियकारकोऽपि भम भर्ता न सर्वदाकृते बहिष्करणीयः ।

विप्रिय-कारकः । विप्रिय-कारक+सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, १७७ सू० यकारस्य ककारद्वयस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विप्पिअ-अरउ इति भवति । यद्दि । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, १७७ सू० दकारलोपे जइ इति सिद्धम् । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे वि इति भवति । प्रियः । प्रिय+सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पिउ इति भवति । ततः । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० ततः इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । तम् । तद्+अम् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे तं इति भवति । आनय । आङ्पूर्वकः णीञ्-(नी)-धातुः आनयने । आनी+हि । इत्यत्र १००० सू० ईकारस्य अकारे, २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने वैकल्पिकाः इ, उ, ए इत्यादेशाः प्राप्ताः, किन्तु वैकल्पिकत्वाच्च तेषामभावे आणहि इति भवति । अद्य । अव्ययपदमिदम् । २९५ सू० दस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे अज्जु इति भवति । अग्निना । अग्नि+टा । ३४९ सू० नकारस्य लोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १०१४ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे अगिगण इति भवति । दग्धम् । दग्ध+सि । इत्यत्र ३११ सू० ग्धस्य ढकारे, ३६० सू० ढकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वढकारस्य डकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे दड्ढा इति भवति । गृहम् । गृह+सि । ४१५ सू० गृस्य घर इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, सेलोपे घरु इति भवति । तेन । तद्+टा । ११ सू० दकारलोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे ते इति भवति । अग्निना । अग्नि+टा=अगि+टा । प्रस्तुतसूत्रेण टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे अगिगं इति भवति । कार्यम् । कार्य+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २९५ सू० यंस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कज्जु इति भवति । अगिगण, अगिगं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण टास्थाने णकारः, अनुस्वारश्च विहितः । एवमुकारादपि । एवम्-अनेनैव प्रकारेण उकारान्तादपि शब्दात् टास्थाने एं, णकारानुस्वारौ च इत्यादेशा भवन्ति । उकारान्तानां शब्दानामुदाहरणानि स्वयमेव कल्पनीयानीति भावः ।

१०१५—एते ते अड्वाः, एषा स्थली=एइ ति घोडा, एह थलि, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । अत्र प्रस्तुतेन [१०१५] सूत्रेण सि, अम्, जस् इत्येतेषां प्रत्ययानां लोपो जाताः ।

यथा यथा वक्रिमाणं लोचनयोः नितरां श्यामला शिक्षते ।

तथा तथा मन्मथः निजकशरान् खरप्रस्तरे तीक्ष्णयति ॥१॥

भावार्थः—यथा, यथा श्यामला-एतन्नामधेया काचिद् वनिता, अथवा श्यामवर्णा काचिन्नायिका लोचनयोः वक्रिमाणं-वक्रत्वं नितरां-पर्याप्तं क्रियाविशेषणमिदं शिक्षते-कटाक्षकरणे कौशल्यमापद्यते, तथा तथा मन्मथः—कामदेवः, खरप्रस्तरे—खरश्चासौ प्रस्तरः, तस्मिन्, तीक्ष्णपाषाण इत्यर्थः, निजकशरान्—निज एव निजकः, तस्य वाणाः, स्वकीयशरान् इति यावत्, तीक्ष्णयति—तीक्ष्णान् करोति । यथा-यथा कुरङ्ग-लोचनानां नायिकानां कटाक्षवृद्धिर्जायते तथा-तथा कामुकानां मनांसि प्रखर-वासना-तरङ्गितानि भवन्तीति भावः ।

यथा । अव्ययपदमिदम् । जिवे, इत्यस्य प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । वक्रिमाणम् । वक्रिमन्+अम् । २६ सू० आदेरकारस्य अनुस्वारागमे, ३५० सू० रेफलोपे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० अमो लोपे वक्रिम इति भवति । लोचनयोः । लोचन+ओस् । १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य स्थाने बहुवचने लोअण+आम् इति जाते, १०१० सू० आम्-प्रत्ययस्य स्थाने हं इत्यादेशे लोअणहं इति भवति । नितराम् । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंश-भाषायां १०९३ सू० नितरामर्थे णिरु इति शब्दः प्रयुज्यते । श्यामला । श्यामला+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, १००० सू० आकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे सामलि इति भवति । शिक्षते । शिक्ष-धातुः विद्योपादाने । शिक्ष+ते । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे सिक्खेइ इति सिद्धम् । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० था इत्यस्य स्थाने डिम (इम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे तिबे इति भवति । मन्मथः । मन्मथ+सि । २४२ सू० मकारस्य वकारे, ३३२ सू० न्मस्य मकारे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे वम्महु इति भवति । निजकशरान् । निजक-शर+शस् । १७७ सू० जकारस्य ककारस्य च लोपे, १८० सू० द्वितीयाकारस्य यकारश्रुतौ, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१५ सू० शसो लोपे निअय-सर इति भवति । खरप्रस्तरे । खर-प्रस्तर+डि । ३५० सू० रेफलोपे, ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे खरपत्थरि इति भवति । तीक्ष्णयति । तीक्ष्ण-तीक्ष् तीक्ष्ण-करणे । तीक्ष्+णिग्+तिव् । २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, १० सू० स्वरलोपे, ६२८ सू० तिव इचादेशे तिक्खेइ इति भवति । वक्रिम, सामलि, वम्महु, निअयसर इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अत्र स्यम्शसाम् । अस्मिन् श्लोके सि-अम्-शसां प्रत्ययानां लोप उदाहृतोऽस्ति ।

१०१६— संगरशतेषु यो वर्ण्यते पश्य अस्मदीयं कान्तम् ।

अतिमत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां गजानां कुम्भान् दारयन्तम् ॥१॥

भावार्थः—काचिन्नारी निजपतेः वीरत्वप्रदर्शनाय निजसखीं प्रत्याह—हे सखि ! इत्यध्याहार्यम् । यः पुरुषः संगरशतेषु-संगराणां-युद्धानां शतानि तेषु संगरशतेषु वर्ण्यते-प्रशस्यते, यत्तदो नित्यसम्बन्धः, इति न्यायेन तम्, अस्मदीयं कान्तम्, अस्माकमयमस्मदीयः, तं प्राणनाथं पश्य-अवलोकय । पुनः कीदृशं कान्तम् ? अतिमत्तानाम्-अतितरां मत्ताः, अत्यधिकमदयुक्ताः, तेषां, त्यक्ताङ्कुशानाम्-त्यक्ताः तिरस्कृताः

अंकुशाः-हस्तिवश-कारकाः शस्त्र-विशेषाः यैः, तेऽङ्कुशप्रहारानप्युपेक्ष्य स्वैरिणः, तेषां गजानां कुम्भान्-मस्तकानि दारयन्तम्-भेदयन्तम् । एवंविधस्य प्राणवत्लभस्य जीवनसहचरीत्वमासादयन्त्या मयाऽपि भा-ग्यशालिन्या भूयते, इति व्यज्यते ।

संगरशतेषु । संगरशत+सुप् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० सुपः स्थाने हिइत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे संगरसएहिं इति भ-वति । यः । यद् + सि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० से-लोपे जु इति भवति । वर्ण्यते । वर्णधातुः श्लाघायाम् । वर्ण् + क्य + ते । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने ईअ इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वणिणअइ इति भवति । पश्य । दृशिर (दृश्) धातुः दर्शने । दृश् + हि । ८५२ सू० दृशः स्थाने देक्ख इत्यादेशे, १०५८ सू० हि-स्थाने उ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये देक्खु इति भवति । अस्मदीयम् । अस्मदीय + अम् । ३४५ सू० स्मस्य स्थाने म्ह इत्यादेशे, ११०५ सू० ईयस्य डार (आर) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अम्हारा इति भवति । कान्तम् । कान्त + अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे कन्तु इति भवति । अतिमत्तानाम् । अति-मत्त + आम् । १७७ सू० असंयुक्त-तकारस्य लोपे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे अइमत्तहं इति भ-वति । १०१६ सूत्रे प्रायोग्रहणादत्र षष्ठी-विभक्तेः लोपो न जातः । त्यक्ताङ्कुशानाम् । त्यक्ताङ्कुश + आम् । २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये, ८४ सू० परे संयोगे ह्रस्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव चत्तङ्कुसहं इति भवति । अत्रापि प्रस्तुतसूत्रे प्रायोग्रहणात् षष्ठीविभक्तेः लोपो नाऽभवद् । गजानाम् । गज + आम् । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१६ सू० आम्प्रत्ययस्य लोपे गय इति भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य पृवृत्तिर्जाता । कुम्भान् । कुम्भ + शस् । अत्र कुम्भशब्दः पुलिङ्गस्तस्य १११६ सू० नपुंसकत्वे विहिते, १०२४ सू० शसः स्थाने इं इत्यादेशे कुम्भइं इति भवति । दारयन्तम् । दृ-धातुः विदारणे । दृ + णिग् + शतृ । ९०५ सू० ऋकारस्य ऋर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य दीर्घे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अ-ज्भीने परेण संयोज्ये, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, अम्-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उ-कारे, १०१५ सू० अमो लोपे दारन्तु इति भवति । गय इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पृथग्योगेति । १०१५ तथा १०१६ इत्येतत् सूत्रद्वयं वर्तते, प्रथमसूत्रेण स्यम्-जस्-शसां प्रत्ययानां लोपो भवति, द्वितीय-सूत्रेण डस्-ओसाम्-प्रत्ययानां लोपो जायते । अत्राशंका जायते यत् १०१५ सूत्रे एव षष्ठीविभक्तेरपि ग्रहणं करणीयमासीत्, १०१६ सूत्रस्य नासीदावश्यकता, तर्हि किमर्थं पृथक्सूत्रस्य रचना विहिता ? वैयाकरणास्तु 'एकमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते,' तर्हि कथमत्र गुरुताश्रिता ? प्रश्नस्यैतस्य समाधानं कुर्वन् वृत्तिकारो भणति यत् पृथक्-योगः-पृथक्सूत्रकरणं लक्ष्यानुसारार्थः-लक्ष्यस्य-प्रयोगस्य अनुसारः-अनुसरणम् तदर्थं वर्तते । अयं भावः-पृथग्योगेन प्रयोगमनुसृत्यैव षष्ठ्याः लोपः करणीयः, यत्र लोपो दृश्यते तत्रैव लोपो विधेयः, यत्र षष्ठ्या लोपो न दृश्यते, तत्र लोपो न कार्यः ।

१०१७—लोपाऽपवादः । १०१५ सूत्रेण जसो लोपो जायते, किन्तु १०१७ सूत्रेण तस्य निषेधो वि-हितः । अतः प्रस्तुतसूत्रमिदं १०१५ सूत्रस्यापवादसूत्रं ज्ञातव्यम् । यथा—तरुणाः ! तरुण्यः !, ज्ञात्वा मां, कुरुत मा आत्मनो घातम् । अयं भावः-उपपतिना सह रन्तुं काचिद् युवतिः संकेतितस्थलेऽगच्छत्, तत्र

केनचित् पुरुषेण तौ रममाणौ अवलोकितौ, तदा संजातत्रपौ शरीर-पाताय उद्यतौ, तदा तौ प्रति स पुरुषः शंसति—हे तरुणाः !, हे तरुण्यः ! मां ज्ञात्वा आत्मनः-निजस्य घातं-हननं मा कुरुत ।

तरुणाः । तरुण+जस् । इत्यत्र १०१७ सू० जसः स्थाने हो इत्यादेशे तरुणहो इति भवति । तरुण्यः । तरुणी+जस् । १००१ सू० ईकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण जसः स्थाने हो इत्यादेशे तरुणिहो इति भवति । ज्ञात्वा । ज्ञाधातुः अवबोधने । ज्ञा+क्त्वा । ६७८ सू० ज्ञाधातोः स्थाने मुण इत्यादेशे, १११० सू० क्वः स्थाने इउ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये मुणित्वा इति भवति । माम् । अस्मद्+अम् । १०४८ सू० अम्-प्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । कुरुत । कु-कृत् (कृ) करणे । कृ+त । ९०५ सू० ऋकारस्य स्थाने अर इत्यादेशे, १०५५ सू० त इत्यस्य हु इत्यादेशे करहु इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । आत्मनः । आत्मन्+ङस् । इत्यत्र ३२२ सू० त्मस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११ सू० नकारस्य लोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे अण्यहो इति भवति । घातम् । घात+सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे घाउ इति भवति ।

१०१८—भिस्र-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा-गुणः न सम्पत्, कीर्तिः परम्=गुणहिं न संपद् किति पर, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००६ सूत्रे ज्ञेया । अत्र प्रस्तुत-सूत्रेण भिस्रः स्थाने हि इत्यादेशो विहितः । सुप् । साम्प्रतं सुप्-प्रत्ययस्य उदाहरणं प्रदीयते वृत्तिकारेण । यथा—

भागीरथी यथा भारते मार्गेषु त्रिषु अपि प्रवर्तते ।

भावार्थः—भागीरथी-गङ्गा भारते भरतस्यायं भारतः तस्मिन्, भारते देशे इत्यर्थः । त्रिष्वपि मार्गेषु-ऊर्ध्वलोक-मध्यलोक-पाताल-लोकेषु प्रवर्तते-प्रवहतीत्यर्थः । अतएव कथ्यते-भागीरथी त्रिपथगा' इत्यमरः । भागीरथी-प्रभृतीनां शब्दानां साधना त्वित्थम्—भागीरथी । भागीरथी+सि । १७७ सू० गकारस्य लोपे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, १००१ सू० अन्त्यस्य ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे भाईरहि इति भवति । यथा=जिवँ, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । भारते । भारत+ङि । १७७ सू० तकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे भारइ इति भवति । मार्गेषु । मार्ग+सुप् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे मग्गेहिं इति भवति । त्रिषु । त्रि+सुप् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, मग्गेहिं-वदेव तिहिं इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । प्रवर्तते । प्रपूर्वकः वृत्तु(वृत्)धातुः प्रवर्तने, कार्यसंलग्ने । प्रवृत्+ते । संस्कृत-नियमेन प्रवर्त्+ते इति जाते । ३५० सू० प्रथम-रेफस्य लोपे, १७७ सू० वकारलोपे, १८० सू० यकार-श्रुतौ, ९१० सू० धातोर्न्तेऽकारागमे, ३०१ सू० तस्य स्थाने टकारे, ३६० सू० टकार-द्वित्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे पयट्टइ इति भवति ।

★ अथ पुल्लिङ्गीय स्याद्विविधि ★

अपभ्रंश-भाषा के पुल्लिङ्ग-प्रकरण में सि आदि प्रत्ययों को लेकर जो विधिविधान पाया जाता है, अब सूत्रकार उस का निर्देश कर रहे हैं—

१००३—अपभ्रंश-भाषा में सि-प्रत्यय के परे रहने पर पुल्लिङ्ग में वर्तमान (विद्यमान) नाम-

प्रातिपदिक के अकार को विकल्प से ओकार होता है। जैसे—

अगलित-स्नेहनिर्वृत्तानां योजन-लक्षमपि यातु ।

वर्ष-शतेनापि यः मिलति सखि ! सौख्यानां स स्थानम् ॥१॥

अर्थात्—हे सखि ! जिन का स्नेह अगलित—अविनष्ट (स्थायी) होता है, वे लाख योजन की दूरी पर भी चले जाएं, और सौ वर्षों की अवधि के बाद भी उनका मिलन हो तो भी वे सौख्य-सुख के स्थान होते हैं। अर्थात् जिन हृदयों में पारस्परिक अनुराग होता है, वे भले ही लाख योजन दूर बैठे हों तथा सौ वर्षों के अनन्तर भी उनका समागम होता हो तथापि उनका सम्मिलन बड़ा सुखप्रद लगता है। इसके विपरीत स्नेह-हीन व्यक्ति प्रतिक्षण भी मिलते रहें तब भी वहां सुखानुभूति नहीं हो पाती।

यहां पर प्रस्तुतसूत्र से सि-प्रत्यय परे होने पर यः को जो तथा सः को सो बना कर अकार को ओकार किया गया है। यहां एक प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में सूत्रकार ने पुं सि (पुल्लिङ्ग में) इस पद का ग्रहण क्यों किया है? वृत्तिकार इस प्रश्न का उत्तर प्रदान करते हुए फरमाते हैं—

अङ्गेः अङ्गं न मिलितं सखि ! अधरेण अधरः न प्राप्तः ।

प्रियस्य पश्यन्त्याः [मम] मुखकमलमेव सुरतं समाप्तम् ॥२॥

अर्थात्—हे सखि ! अपने प्रीतम के अङ्गों के साथ मेरा अङ्ग भी नहीं मिल सका, तथा मैंने अधर से अधर भी प्राप्त नहीं किया। अर्थात् अधर-पान (चुम्बन) भी नहीं हो सका, किन्तु प्रिय के मुखकमल को निहारती हुई मुझ अभागिनी का व्यर्थ ही सुरत (काम-क्रीडा) समाप्त हो गया।

इस श्लोक में पठित—‘अङ्ग’ शब्द अकारान्त है, तथा इस के आगे सिप्रत्यय भी अवस्थित है, किन्तु यह नपुंसकलिङ्गी है, पुल्लिङ्गी नहीं है, ऐसे पुल्लिङ्ग-भिन्न अकारान्त शब्दों के अकार को सि-प्रत्यय परे होने पर ओकार न हो जाए, इस दृष्टि से सूत्रकार ने प्रस्तुत में पुं सि इस पद का उल्लेख किया है।

१००४—अपभ्रंश भाषा में टा-प्रत्यय के परे होने पर अकार के स्थान में एकार का आदेश होता है। जैसे—

ये मम दत्ता दिवसाः, दयितेन प्रवसता ।

तान् गणयन्त्याः अङ्गुल्यः जर्जरिता नखेन ॥१॥

अर्थात्—प्रवास करते (विदेश जाते) हुए मेरे प्रिय (प्रीतम) ने जो दिन दिए थे, अर्थात् “अमुक दिन तक मैं वापिस लौट आऊंगा” ऐसा कहा था, उन दिनों को नाखून से गिनती हुई मुझ भाग्यहीना की अङ्गुलियां जर्जरित हो गई हैं, घिस गई हैं।

यहां पर—दयित तथा नख शब्द से टाप्रत्यय के परे रहने पर इन के अकार के स्थान में प्रस्तुत सूत्र से एकारादेश होने पर दइए तथा नहेए यह रूप बनता है।

१००५—अपभ्रंश भाषा में डि-प्रत्यय के साथ अकार के स्थान में क्रमशः इकार और एकार ये दो आदेश होते हैं। जैसे—

सागरः उपरि तृणानि धरति, तले क्षिपति रत्नानि ।

स्वामी सुभृत्यमपि परिहरति सम्मानयति खलान् ॥१॥

अर्थात्—सागर-समुद्र जिस प्रकार तिनकों को तो ऊपर रखता है, किन्तु रत्नों (बहुमूल्य पदार्थों) को नीचे फेंक देता है, इसी प्रकार स्वामी भी अच्छे नौकर को छोड़ देता है और खलों-दुष्टों का सम्मान करता है।

यहां पर तले इस शब्द के डि-प्रत्यय को अकार के साथ इकार और एकार बना करके—तलि तथा तले ये दो शब्द बनाए गए हैं। श्लोक में पठित तले क्षिपति का तलि घल्लइ तथा तले घल्लइ यह रूप होता है।

१००६—अपभ्रंश-भाषा में भिस्-प्रत्यय आगे होने पर अकार के स्थान में विकल्प से एकारादेश होता है। जैसे—

गुणैः न सम्पत्, कीर्तिः, परं फलानि लिखितानि भुञ्जन्ति ।

केसरी कर्पदिकामपि न लभते, गजाः लक्षैः गृह्यन्ते ॥१॥

अर्थात्—गुणों से सम्पत्ति नहीं, किन्तु कीर्ति मिलती है, और सुख, दुःख आदि फल तो अपने भाग्य के अनुसार ही लिखे हुए मिलते हैं। क्योंकि शौर्य आदि गुणों से सम्पन्न होने पर भी केसरी-सिंह का मूल्य एक कौड़ी भी नहीं होता, किन्तु हाथियों का मूल्य लाखों रुपये पड़ता है।

यहां पर गुणैः=गुणहिं, तथा लक्षैः=लखेहिं, इन दो उदाहरणों में भिस् प्रत्यय के परे होने पर अकार को एकारादेश विकल्प से किया गया है।

१००७—व्याकरण-जगत में एक नियम प्रसिद्ध है—अर्थवशाद् विभक्ति-परिणामः। अर्थात् प्रयोजन-वश विभक्ति का परिणाम-परिवर्तन कर लिया जाता है, इस नियम के आधार पर प्रस्तुत सूत्र में वृत्तिकार ने षष्ठ्यन्त पद का पञ्चम्यन्त पद के रूप में परिवर्तन किया है। १००२ वें सूत्र से अस्य (अकार को) इस पद की अनुवृत्ति चली आ रही है। यह षष्ठ्यन्त पद है। प्रस्तुत में वृत्तिकार को यह पद पञ्चम्यन्त अपेक्षित है। अतः वृत्तिकार फरमाते हैं कि “अस्य” यह षष्ठ्यन्त पद पञ्चम्यन्त पद के रूप में परिवर्तित किया जाता है। विभक्ति का परिवर्तन कर लेने के अनन्तर सूत्र का अर्थ होता है—अपभ्रंश भाषा में अकार से परे आए डसि-प्रत्यय के स्थान में हे और हु ये दो आदेश होते हैं। जैसे—

वृक्षाद् गृह्णाति फलानि जनः, कटु-पल्लवान् वर्जयति ।

ततोऽपि महाद्रुमः सुजनो यथा तान् उत्सङ्गे धरति ॥१॥

अर्थात्—मनुष्य वृक्ष के (मधुर) फलों को तो ग्रहण कर लेता है, किन्तु उस के कटुक (कडुवे) पल्लवों (पत्तों) को त्याग देता है, तथापि सुजन (श्रेष्ठ मनुष्य) के समान महावृक्ष (महान वृक्ष) उन कडुवे पत्तों को भी अपने उत्संग (गोद) में धारण किए रहता है, उनका परित्याग नहीं करता।

वृक्षाद् गृह्णाति=इस वाक्य के—वच्छहे गृह्णइ, वच्छहु गृह्णइ (वह वृक्ष से ग्रहण करता है) ये दो रूप बनते हैं। यहां प्रस्तुत सूत्र से डसि-प्रत्यय के स्थान में हे और हु ये दो आदेश किए गए हैं।

१००८—अपभ्रंश भाषा में अकारान्त शब्द से परे यदि पञ्चमी विभक्ति का बहुवचन भ्यस्-प्रत्यय पड़ा हो तो उसके स्थान में ‘हुं’ यह आदेश होता है। जैसे—

दूरोद्भूयेन पतितः खलः आत्मानं जनं मारयति ।

यथा गिरिशृङ्गेभ्यः पतिता शिला अन्यदपि चूर्णीकरोति ॥२॥

अर्थात्—जैसे पर्वत की चोटियों से गिरी हुई शिला अपना तथा अन्य वस्तुओं का भी विनाश कर डालती है, वैसे ही दूर की उडान से अर्थात् बहुत ऊंचे चढ़ कर यदि खल-दुष्ट व्यक्ति का पतन होता है तो वह भी अपने आप को तथा अन्य लोगों को भी मार डालता है।

यहां गिरिशृङ्गेभ्यः=गिरिसिङ्गहुं (पर्वत की चोटियों से), इस प्रयोग में प्रस्तुत सूत्र से भ्यस् के स्थान में ‘हुं’ यह आदेश किया गया है।

१००६—अपभ्रंश भाषा में अकारान्त शब्द से परे आए ङस्-प्रत्यय के स्थान में सु, हो और स्सु ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—

यो गुणान् गोपयति आत्मीयान् प्रकटं करोति परस्य ।

तस्य अहं कलियुगे दुर्लभस्य बलीक्रिये सुजनस्य ॥१॥

अर्थात्—जो मनुष्य अपने गुणों को छिपाता है, और दूसरे के गुणों को प्रकट करता है, कलियुग में ऐसे दुर्लभ (जिस का प्राप्त करना मुश्किल हो) सुजन (श्रेष्ठ मनुष्य) के मैं बलिहारी जाता हूँ।

यहां पर—१—परस्य=परस्सु (दूसरे के), २—तस्य=तसु (उस के), ३—दुर्लभस्य=दुल्लहहो (दुर्लभ के), ४—सुजनस्य=सुअणस्सु (सुजन पुरुष के) इन शब्दों में यथास्थान प्रस्तुत सूत्र से ङस्-प्रत्यय के स्थान में 'सु, हो और स्सु ये तीन आदेश किए गए हैं।

१०१०—अपभ्रंश भाषा में अकारान्त शब्द से परे आए आम्-प्रत्यय के स्थान में 'हं' यह आदेश किया जाता है। जैसे—

तृणानां तृतीया भङ्गी नाऽपि तेन अवट-तटे वसन्ति ।

अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ सह स्वयं मज्जन्ति ॥१॥

अर्थात्—जो घास कूप आदि के किनारे पर पैदा होते हैं, उन की दो ही अवस्थाएं होती हैं, तीसरी अवस्था नहीं होती। वे घास अवट-तट (कूप, जलाशय के तट) पर रहते हैं, उन के साथ लगा मनुष्य (उनको पकड़ कर) पार उतर जाता है, अन्यथा वे घास डूबने वाले मनुष्य के साथ ही डूब जाते हैं। भाव यह है कि या तो घास मनुष्य को बचा लेता है या फिर उसके साथ ही समाप्त हो जाता है।

यहां—तृणानाम्=तणहं (तिनकों की) इस शब्द में प्रस्तुत सूत्र से आम् प्रत्यय के स्थान में 'हं' यह आदेश किया गया है।

१०११—अपभ्रंश-भाषा में इकार और उकार से आगे आए आम्-प्रत्यय के स्थान में हं और हं ये दो आदेश होते हैं। जैसे—

दैवं घटयति वने तरुणां शकुनीनां पक्वफलानि ।

तद् वर सौख्यं प्रविष्टानि नाऽपि कर्णयोः खलवचनानि ॥१॥

अर्थात्—वन में पक्षियों के लिए दैव-प्रकृति (भाग्य) ने वृक्षों के फल पैदा कर दिए हैं, उनको खाकर वन में रहना सुखदायक है, परन्तु नगरों में रह कर दुष्टों के दुर्वचनों का कानों में प्रविष्ट होना श्रेष्ठ नहीं है।

यहां—१—तरुणाम्=तरुहं, (वृक्षों के), २—शकुनीनाम्=सउणिहं (पक्षियों के) इन शब्दों में आम्-प्रत्यय के स्थान में क्रमशः हं और हं ये दो आदेश किए गए हैं। वृत्तिकार फरमाते हैं कि यहां पर १००० वें सूत्र से 'प्रायः' इस पद का अधिकार चला आ रहा है। यहां पर 'प्रायः' शब्द 'बहुलता' इस अर्थ का बोधक समझना चाहिए। अतः बहुलाधिकार से कहीं पर सुप्-प्रत्यय के स्थान में भी 'हं' यह आदेश हो जाता है। जैसे—

घवलः खिद्यते स्वामिनः गुरुं भरं प्रेक्ष्य ।

अहं किं न युक्तः, द्वयोर्विशोः खंडे द्वे कृत्वा ॥१॥

अर्थात्—स्वामिभक्त श्वेत वृषभ अपने स्वामी के महान भार को देख कर विषादयुक्त हो रहा है और मन में विचार करता है कि मेरे दो टुकड़े करके दोनों दिशाओं में (गाड़े के दोनों ओर) मुझ

को ही क्यों न जोत दिया गया। यहां पर—द्वयोः=दुहुं (दोनों), इस शब्द में सुप्-प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुतसूत्र में प्रायः का अधिकार होने से 'हुं' यह आदेश किया गया है।

१०१२—अपभ्रंश भाषा में इकारान्त और उकारान्त शब्दों से परे आए डसि, भ्यस् और डि इन प्रत्ययों के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार, क्रमशः) हे, हुं और हि ये तीन आदेश होते हैं। डसि प्रत्यय के स्थान में होने वाले हे इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

गिरेः शिलातलं तरोः फलं गृह्यते निःसामान्यम् ।

गृहं मुक्त्वा मानुषाणां ततोऽपि न रोचतेऽरण्यम् ॥१॥

अर्थात्—बिना किसी भेदभाव के, प्रत्येक मनुष्य विश्रामार्थ पर्वतों से शिलातल (शिला का ऊपरी भाग, पाषाणपृष्ठ) तथा भक्षणार्थ वृक्षों से फल प्राप्त कर सकता है, तथापि दुःखरूप घर को छोड़कर मनुष्यों को वन में रहना पसन्द नहीं है।

यहां पर—१—गिरेः=गिरिहे (पहाड़ से), २—तरोः=तरुहे (वृक्ष से) इन शब्दों के डसि-प्रत्यय को प्रस्तुत सूत्र से हे यह आदेश किया गया है। भ्यस् के स्थान में हुए हुं इस आदेश का उदाहरण—

तरुभ्योऽपि वल्कलं फलं मुनयोऽपि परिधानमशनं लभन्ते ।

स्वामिभ्यः इयदन्नकमादरं भृत्याः गृह्णन्ति ॥२॥

अर्थात्—मुनिजन वृक्षों से परिधानार्थ (पहनने के लिए) वल्कल-छाल और भोजनार्थ फल प्राप्त कर लेते हैं, इतनी ही अधिकता है कि स्वामिजनों से नौकर-लोग आदर प्राप्त कर लेते हैं। भाव यह है कि मनुष्य नौकरी केवल सम्मान की दृष्टि से ही करता है न कि भोजनादि के लिए, क्योंकि भोजन और वस्त्र की समस्या तो अकिंचन मुनि भी वनों से समाहित कर लेते हैं। अथवा—भोजन की समस्या तो वन में भी समाहित हो सकती है, मनुष्य व्यर्थ ही ज़रा से आदर की भूख से विवश होकर अपने आप को परतन्त्र बना लेता है।

यहां पर—१—तरुभ्यः=तरुहुं (वृक्षों से), २—स्वामिभ्यः=सामिहुं (मालिकों से) इन शब्दों में भ्यस् के स्थान में हुं यह आदेश किया गया है। डि-प्रत्यय के स्थान में हुए हि इस आदेश का उदाहरण—

“अथ विरल-प्रभावः एव कलौ धर्मः”

अर्थात्—निश्चय ही कलियुग में धर्म विरल-प्रभाव (जिस का प्रभाव बहुत कम हो) हो गया है। भाव यह है कि कलियुग में धर्म का प्रभाव (शक्ति) बहुत कम देखने में आता है। यहां पर—कलौ =कलिहि (कलियुग में) इस शब्द में डि-प्रत्यय के स्थान में हि यह आदेश किया गया है।

१०१३—अपभ्रंशभाषा में अकारान्त शब्द से परे आए टा-प्रत्यय के स्थान में एण और अनुस्वार (०) ये दो आदेश होते हैं। जैसे—दयितेन प्रवसता=दइए पवसस्तेण (प्रदेश को गए प्रीतम ने) यहां पर टा-प्रत्यय को क्रमशः अनुस्वार तथा एण ये दो आदेश किए गए हैं। दयितेन प्रवसता यह श्लोक का एक हिस्सा है। सम्पूर्ण श्लोक १००४ वें सूत्र में दिया गया है।

१०१४—अपभ्रंश भाषा में इकार और उकार से परे आए टा-प्रत्यय के स्थान में एं तथा सूत्रोक्त चकार के कारण ण और अनुस्वार इस तरह तीन आदेश होते हैं। एं इस पद का एं यह पाठान्तर भी अन्य प्रतियों में उपलब्ध होता है। अतः आदेश के ये दोनों प्रकार यथास्थान ग्रहण किए जा सकते हैं। 'एं' इस आदेश का उदाहरण—

अग्निना उष्णकं भवति जगद् वातेन शीतलं तथा ।

यः पुन अग्निना शीतलः, तस्य उष्णत्वं कथम् ? ॥१॥

अर्थात्—संसार अग्नि से उष्णता (गरमी) और (शीत) वायु से शीतलता प्राप्त करता है, परन्तु जो पुरुष अग्नि से भी शीतलता का अनुभव करता है, उस के लिए उष्णता कहां ? भाव यह है कि शान्ति से परिपूर्ण वातावरण में सब शान्त रहते हैं, किन्तु अशान्त वातावरण में भी शान्त रहना, यह बहुत बड़ी बात है। दुःख में भी समता को संभालने वाला व्यक्ति महापुरुष होता है।

यहां पर—अग्निना=अग्निः (अग्नि से) इस शब्द में टा-प्रत्यय के स्थान में ण यह आदेश किया गया है। ण और अनुस्वार के उदाहरण—

विप्रिय-कारकः यद्यपि प्रियस्ततोऽपि तमानय अद्य ।

अग्निना दग्धं यद्यपि गृहं ततस्तेन अग्निना कार्यम् ॥२॥

अर्थात्—हे सखि ! यद्यपि प्रिय (प्रीतम) प्रतिकूलता करने वाले हैं, तथापि आज तुम उन को लाओ (क्योंकि उन के बिना मेरा निर्वाह नहीं हो सकता), यद्यपि अग्नि से घर जल जाता है तो भी उस अग्नि से ही काम चलता है।

यहां पर—१—अग्निना=अग्निः (अग्नि से), २—अग्निना=अग्निं (अग्नि से) इस इकारान्त शब्द में टा-प्रत्यय के स्थान में क्रमशः 'ण' तथा अनुस्वार [०] ये दो आदेश किए गए हैं। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इकारान्त शब्द की भाँति उकारान्त शब्द से आए टा-प्रत्यय के स्थान में किए ए, ण तथा अनुस्वार इन आदेशों के उदाहरण भी समझ लेने चाहिए, अर्थात्—इन के उदाहरणों की कल्पना भी स्वयं कर लेनी चाहिए।

१०१५—अपभ्रंश भाषा में सि, अम्, जस् और शस् इन चार प्रत्ययों का लोप होता है। जैसे—
१—एते तेऽश्वाः, एषा स्थली=एइ ति घोडा, एह थलि (ये वे घोड़े हैं, यह रणस्थल है)। इत्यादि पदों में सि, अम् और जस् इन प्रत्ययों का लोप किया गया है। यह अपूर्ण श्लोक है, पूर्ण श्लोक १००१ सूत्र में दिया गया है। वह इस प्रकार है—

एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खग ।

एत्थु मुणीसिम जाणीअइ जो न वि बालइ वग ॥१॥

यहां पर—१—एते=एइ (ये), २—ते=ति (वे), ३—घोटकाः=घोडा (घोड़े), ४—निसिताः=निसिआ (तीक्ष्ण), ५—खड्गाः=खग (तलवारें) इन शब्दों में प्रस्तुत सूत्र से जस्-प्रत्यय का, १—एषा एह (एह), २—स्थली=थलि (युद्धस्थल), ३—मनुष्यत्वम्=मुणीसिम (पुरुषत्व), ४—यः=जो (जो) यहां पर सिप्रत्यय का तथा वल्गाम्=वग (लगाम को) यहां पर अम् प्रत्यय का लोप किया गया है।

यथा यथा वक्रिमाणं लोचनयोः नितरां श्यामला शिक्षते ।

तथा तथा मन्मथः निजकशरान् खर-प्रस्तरे तीक्ष्णयति ॥१॥

अर्थात्—जैसे-जैसे श्यामला (श्याम वर्ण की कन्या) नेत्रों की वक्रता (कटाक्षपूर्वक वक्र देखना) सीखती चली जा रही है, अर्थात् इस के नयनों में वक्रता आती जाती है, वैसे-वैसे मन्मथ (कामदेव) अपने वाणों को कठोर-पत्थर पर तीक्ष्ण करता जा रहा है।

यहां पर—१—वक्रिमाणम्=वक्रिम (वक्रता को) इस शब्द में अम्-प्रत्यय का, २—श्यामला=सामलि (कृष्ण वर्ण की लड़की), ३—मन्मथः=वम्महु (कामदेव) इन शब्दों में सिप्रत्यय का, तथा—४—निजकशरान्=निअय-सर (अपने वाणों को) यहां पर प्रस्तुत सूत्र से शस्-प्रत्यय का लोप किया गया है।

१०१६—अपभ्रंशभाषा में षष्ठी विभक्ति का प्रायः (ग्रामतौर पर) लोप हो जाता है। जैसे—

संगर-शतेषु यो वर्ण्यते पश्य अस्मदीयं कान्तम् ।

अतिमत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां गजानां कुम्भान् वारयन्तम् ॥१॥

अर्थात्—अत्यधिक मदसे उन्मत्त तथा निरङ्कुश हाथियों के मस्तकों का भेदन करते हुए, तथा सैकड़ों युद्धों में जिस के यश का वर्णन किया जाता है, ऐसे मेरे कान्त (प्रीतम) को तू देख ।

यहां—गजानाम्=गय (हाथियों के) इस शब्द में प्रस्तुत सूत्र से षष्ठी विभक्ति के ग्राम्-प्रत्यय का लोप किया गया है । यहां पर एक प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र से जिस कार्य का विधान किया गया है, यह विधान तो गत १०१५ वें सूत्र से ही हो जाना चाहिए था, वह सूत्र जहां पर सि, जस्, ग्रम् और शस् इन प्रत्ययों का लोप करता है, वहां डस् और ग्राम् का भी लोप कर सकता था । फिर इस सूत्र की स्वतन्त्र रूप से रचना क्यों की गई?, उत्तर में निवेदन है कि प्रस्तुत सूत्र की जो पृथक् रचना की गई है, उस का प्रयोजन लक्ष्य-प्रयोग का अनुसरण करना है, भाव यह है कि जिस प्रयोग में षष्ठी के लोप की आवश्यकता प्रतीत हो, वहां इस सूत्र से लोप कर देना चाहिए, अन्यथा नहीं । इसी बात को वृत्तिकार ने—‘पृथक् योग (सूत्र की रचना) लक्ष्य (प्रयोग) के अनुसरण के लिए है’ इन शब्दों से संसूचित किया है । इसी कारण प्रस्तुत गाथा में—१—अतिमत्तानाम्=अइमत्तहं, २—त्यक्ताङ्कुशानाम्=चत्तङ्कुसहं तथा ३—गजानाम्=गय इन तीन षष्ठ्यन्त पदों में से केवल ‘गज’ शब्द के ग्राम्-प्रत्यय का ही लोप किया गया है, शेष का नहीं ।

१०१७—अपभ्रंश भाषा में आमन्त्र्य (ग्रामन्त्रण-सम्बन्धी) अर्थ में वर्तमान (विद्यमान) नाम-प्रातिपदिक से परे आए जस्-प्रत्यय के स्थान में ‘हो’ यह आदेश होता है । यह सूत्र १०१५ वें सूत्र से होने वाले जस् के लोप का बाधक होने से लोपाऽपवाद-सूत्र कहलाता है । जैसे—तरुणाः !, तरुण्यः । ज्ञात्वा मां, कुर्वत मा आत्मनो घातम्=तरुणहो !, तरुणिहो ! मुणिउ मई करहु म अप्पहो घाउ [हे तरुण-पुरुषो !, हे तरुण नारियो ! मुझे जान कर, अपनी घात (आत्महत्या) मत करो] यहां पर आमन्त्रणसम्बन्धी जस् प्रत्यय के स्थान में ‘हो’ यह आदेश किया गया है ।

१०१८—अपभ्रंशभाषा में भिस् और सुप् इन प्रत्ययों के स्थान में ‘हि’ यह आदेश होता है । भिस् प्रत्यय का उदाहरण, जैसे—गुणः न सम्पत्, कीर्तिः परम्=गुणहिं न संपइ, किति पर [गुणों से सम्पत्ति नहीं, किन्तु कीर्ति प्राप्त होती है] यहां भिस् प्रत्यय के स्थान में ‘हि’ यह आदेश किया गया है । यहां श्लोक का एक भाग दिया गया है । सम्पूर्ण श्लोक १००६ वें सूत्र में दिया जा चुका है । सुप् का उदाहरण-भागीरथी यथा भारते मार्गेषु त्रिष्वपि प्रवर्तते=भाईरहि जिव भारइ मगो हि तिहिं वि पयट्टइ [जैसे गंगा नदी भारत में तीन मार्गों में बहती है] यहां मार्गेषु तथा त्रिषु इन शब्दों में सुप्-प्रत्यय के स्थान में ‘हि’ यह आदेश करके मगो हिं, तिहिं ये रूप बनाए गए हैं ।

★ अथ स्त्रीलिङ्गीय-स्याद्विविधिः ★

१०१९—स्त्रियां जस्-शसोरुदोत् । ८।४।३४८। अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसः शसश्च प्रत्येकमुदोतावादेशौ भवतः । लोपाऽपवादौ । जसः । अंगुलिउ जज्जरियाउ नहेण [३३३,४] शसः । सुन्दर-सव्वङ्गाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण । वचनभेदान्न यथासंख्यम् ।

१०२०—ट ए । ८।४।३४९। अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्याष्टायाः स्थाने ए इत्यादेशो भवति ।

निअ-मुह-करहिं वि मुद्ध कर अन्धारइ पडिपेक्खइ ।

ससि-मण्डल-चन्दिमए पुणु काइं न दूरे देक्खइ ॥१॥

जहिं मरगय-कन्तिए संवलिअं ।

१०२१—डस्-डस्योर्हे । ८ । ४ । ३५० । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोर्ङस्, डसि इत्येतयोः हे इत्यादेशो भवति । डसः—

तुच्छ-मज्झहे तुच्छ-जम्पिरहे ।

तुच्छच्छ-रोमावलिहे तुच्छ-राय ! तुच्छयर-हासहे ।

पिय-वयणु अलहन्तिअहे तुच्छकाय-वम्मह-निवासहे ।

अन्नु जु तुच्छउं तहे धणहे तं अक्खणहं न जाइ ।

कटरि थणंतर मुद्धडे जे मणु विच्चि ण माइ ॥१॥

डसेः—

फोडेन्ति जे हियडउं अप्पणउं ताहं पराई कवण घृण ।

रक्खेज्हु लोअहो अप्पणा बालहे जाया विसम थण ॥२॥

१०२२—भ्यसामोर्हुः । ८ । ४ । ३५१ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य भ्यस ग्रामश्च हु इत्यादेशो भवति ।

भल्ला हुआ जु मारिआ बहिणि ! महारा कन्तु ।

लज्जेज्जन्तु वयंसिअहु जइ भग्गा घर एन्तु ॥१॥

वयस्याभ्यो वयस्यानां वेत्यर्थः ।

१०२३—डेहि । ८ । ४ । ३५२ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य डेः सप्त-भ्येकवचनस्य *हि [हि] इत्यादेशो भवति ।

वायसु उड्ढावन्तिअए पिउ दिट्ठउ सहस ति ।

अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तड ति ॥१॥

★ अथ स्त्रीलिङ्गीय-स्यादि-विधिः ★

अपभ्रंश-भाषायाः स्त्रीलिङ्ग-प्रकरणे स्यादि-प्रत्ययानां स्थाने यद् विधिविधानं विधीयते तत्प्रदर्शयत्याचार्यः ।

१०१६—लोपाऽपवादेति । १०१५ सूत्रेण जस्-शसोः लोपो जायते, किन्तु तस्याऽपवाद्भूतो उकार-ओकारौ १०१९ सूत्रेण विधीयेते । अतः प्रस्तुतसूत्रं तस्यापवादसूत्रं ज्ञेयम् । जसः । जस्-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते, यथा—अङ्गुल्यः जर्जरिताः नखेन = अङ्गुलिउ जज्जरिआउ नहेण, प्रक्रिया १००४ सूत्रे ज्ञेया । अङ्गुलिउ इत्यत्र २५ सू० डकारस्यानुस्वारो जातः । जज्जरियाउ इत्यत्र बाहुल्येन १८० सूत्रेण यकारस्य भ्रुतिः संजाता । अङ्गुलिउ, जज्जरियाउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण जसः स्थाने उकारो जातः । शसः । शस्-प्र-

*हि इति पाठान्तरमुपलभ्यते ।

त्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयत्याचार्यः, यथा—**सुन्दरसर्वाङ्गाः विलासिनीः प्रेक्षमाणानाम्** । अयं भावः—सुन्दराणि सर्वाण्यङ्गानि यासां ताः सुन्दर-सर्वाङ्गाः विलासिनीः-विलासवतीः नारीः प्रेक्षमाणानां-पश्यतां पुरुषाणामित्यध्याहार्यम् । **सुन्दरसर्वाङ्गाः** । सुन्दर-सर्वाङ्गा+शस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१९ सू० शसः स्थाने उकारे **सुन्दरसर्वाङ्गाउ** इति भवति । **विलासिनीः** । विलासिनी+शस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१९ सू० शसः स्थाने ओकारे **विलासिणीओ** इति भवति । अस्मिन् प्रयोगद्वये प्रस्तुतसूत्रेण शसः स्थाने क्रमशः उकारः, ओकारश्च विहितः । **प्रेक्षमाणानाम्** । प्रपूर्वक ईक्षधातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+आनश्+आम् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २८८ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, ४९५ सू० आमः स्थाने णकारे, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे पेच्छन्ताण इति भवति । वचनभेदान्न यथासंख्यम् । वचनयोः भेदः, वचन-भेदः, तस्माद् न यथासंख्यम्-संख्यामनतिक्रम्येति यथासंख्यम् । अयं भावः—१०१९ सूत्रे जस्-शसोः [जस् च शस् चेति जस्-शसौ, तयोः] इति द्विवचनान्तं पदम् । उदोत् [उच्च ओच्च तयोः समाहारः, उदोत्] इत्येकवचनान्तम् । यत्र स्थानिनोः द्विवचनान्तनत्वं भवति तत्रादेशयोरपि द्विवचनान्तत्वं भवितुमर्हति, किमर्थमन्नाऽत्र वचन-भेद उपन्यस्तः ? इत्याशंकाया उत्तरं प्रदीयते वृत्तिकारेण, यत् स्थान्यादेशयोः वचन-भेदकरणेनैदं ज्ञाप्यते यद् “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” इति न्यायो नाऽत्र प्रवर्तते । अतएव जस्-प्रत्ययस्य यथा उकारोकारौ भवतः, तथैव शस्-प्रत्ययस्याऽपि उकारोकारौ जायेते ।

१०२०—

निजमुखकरैः अपि मुग्धा करमन्धकारे प्रतिप्रेक्षते ।

शशिमण्डल-चन्द्रिकया पुनः किं न दूरे पश्यति ॥१॥

भावार्थः—काचिद् मुग्धा सुन्दरी नारी यदा निजमुखकरैः-निजस्य मुखं तस्य करैः-किरणैः, अन्धकारे-ध्वान्तेऽपि निजं करं-हस्तं प्रतिप्रेक्षते-पश्यति, शशिमण्डलचन्द्रिकया-शशिनः चन्द्रस्य मण्डलं-गोलकं, तस्य चन्द्रिकया-कान्त्या, सा मुग्धा पुनः दूरे किं-कथं न पश्यति ? अपितु पश्यत्येवेति भावः । यथा चन्द्र-प्रभया जनाः दूरस्थितानपि पदार्थान् पश्यन्ति तथैव चन्द्रकान्तिवद्-मुखी इयं सुन्दरी निबिडेऽन्धकारे समीपस्थौ कराववलोकयेत्, को नाम विस्मयोऽत्र ? न कोऽपीति ।

निज-मुख-करैः । निज-मुख-कर+भिस् । १७७ सू० जकारलोपे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे **निज-मुह-करहिं** इति भवति । **अपि** = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । **मुग्धा** । मुग्धा+सि । ३४८ सू० गकारस्य लोपे, ३६० सू० धकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे **मुद्ध** इति भवति । **करम्** । कर+अम् । इत्यत्र १०१५ सू० अमो लोपे **कर** इति भवति । **अन्धकारे** । अन्ध-कार+ङि । १७७ सू० ककार-लोपे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे अन्धारइ इति भवति । **प्रतिप्रेक्षते** । प्रतिपूर्वकः ईक्षधातुः प्रतिप्रेक्षणे । प्रतिप्रेक्ष्+ते । ३५० सू० उभयत्रापि रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-खकारस्य स्थाने ककारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे **पडिपेखइ** इति भवति । **शशि-मण्डल-चन्द्रिकया** । शशि-मण्डलचन्द्रिका+टा । इत्यत्र २६० सू० उभयत्रापि शकारस्य सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १८५ सू० ककारस्य मकारे, १००२ सू० आकारस्य अकारे, १०२० सू० टास्थाने ए इत्यादेशे **ससिमण्डल-चन्दि-**

मए इति भवति । पुनर्=पुणु प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । किम् । किम्+सि । इत्यत्र १०३८ सू० किमः स्थाने काङ् इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलौपे काङ् इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । दूरे । दूर+ङि । ५०० सू० डेः स्थाने डे (ए) इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये दूरे इति भवति । पश्यति । दृशिर्-(दृश्)-धातुः दर्शने । दृश्+तिव् । ८५२ सू० दृशः स्थाने देक्ख इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे देक्खइ इति भवति । शशि-मण्डल-चन्द्रिकया=ससि-मण्डल-चन्द्रिमए इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यस्मिन् मरकत-कान्त्या संबलितम् । अयं भावः—यस्मिन् मरकतकान्त्या, मरकत-मणिविशेषः, तस्य कान्तिः, तथा संबलितं-मिश्रित-मित्यर्थः । यस्मिन् । यद्+ङि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०२८ सू० ङि इत्यस्य स्थाने हि इत्यादेशे जहि इति भवति । मरकत-कान्त्या । मरकत-कान्ति+टा । १०६७ सू० ककारस्य गकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्चुतौ, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०२० सू० टाप्रत्ययस्य स्थाने ए इत्यादेशे, मरगय-कन्तिए इति भवति । संबलितम् । संबलित+सि । १७७ सू० तकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे संबलिग्रं इति भवति । मरकत-कान्त्या-मरगय-कन्तिए इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२१—डसः । डस्-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

तुच्छमध्यायाः तुच्छजल्पिण्याः [तुच्छजल्पनशीलायाः],

तुच्छाच्छरोमावल्याः तुच्छराग ! तुच्छतर-हासायाः ।

प्रियवचनमलभमानायाः तुच्छकाय-मन्मथ-निवासायाः,

अन्यद् यत्तुच्छकं तस्याः धन्यायाः तवाख्यातुं न याति ।

आश्चर्यं स्तनान्तरं मुग्धायाः येन मनो वर्त्मनि न माति ॥१॥

भावार्थः—अन्यासक्तं प्रियं प्रति नायिकया प्रेषिता दूती शंसति—हे तुच्छराग !—तुच्छः-स्वल्पो रागोऽनुरागो यस्य साः, तत्सम्बोधनम् । तस्याः धन्यायाः—पुण्यवतीनायिकायाः अन्यद् प्रस्तुतवर्णनातिरिक्तं यत्तुच्छकं जातं तवाख्यातुं न याति न कश्चित् पारयति । किभूतायाः तस्याः ? तुच्छमध्यायाः—तुच्छो मध्यः—मध्यभागो यस्याः सा, तस्याः । पुनः किभूतायाः तस्या ? तुच्छजल्पिण्याः, तुच्छजल्पन-शीलायाः, पुनः किभूतायास्तस्याः ? तुच्छाच्छरोमावल्याः—रोम्णामावली पंक्तिः, रोमावली, अच्छाः (निर्मलाः) च ताः रोमावल्याः, तुच्छाः अच्छरोमावल्याः यस्याः सा, तस्याः । पुनः किभूतायास्तस्याः ? तुच्छ-तर-हासायाः—अतिशयेन तुच्छः तुच्छतरः, तुच्छतरो हासो यस्याः सा तस्याः । पुनः किभूतायास्तस्याः ? प्रियवचनम्—प्रियस्य कान्तस्य वचनं संभाषणमलभमानायाः । पुनः किभूतायास्तस्याः ? तुच्छ-काय-मन्मथ-निवासायाः—तुच्छश्चासौ कायः—शरीरं, तस्मिन् मन्मथस्य कामदेवस्य निवासः—निवसनं यस्याः सा तस्याः । एतादृश्याः मुग्धायाः—सुन्दर्याः स्तनान्तरं—स्तनयोः अन्तरं—मध्यभागः आश्चर्यम्—आश्चर्यजनकं जातमिति । येन अतएव मनोऽपि तत्र वर्त्मनि न माति । अयं भावः—स्तनौ इयन्तौ पीनतमौ मिथःसम्पृक्तौ च वर्तन्ते यत्तयोः मध्येऽल्पमपि स्थानं नास्ति । अतएव तत्र अतिसूक्ष्ममनसाऽपि प्रवेष्टुं न शक्यते । स्तनयोरतिपीनत्वमभिव्यञ्जितं कविनेति ।

तुच्छमध्यायाः । तुच्छमध्या + डस् । २९७ सू० ध्ययस्य भकारे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०२१ सू० डसः स्थाने 'हे' इत्यादेशे तुच्छ-मज्जहे इति भवति । तुच्छ-जल्पिण्याः । तुच्छ-जल्पित्री + डस् । जल्प-धातुः जल्पने । जल्प + तृन्

+डस् । इत्यत्र ३५० सू० लकारलोपे, २६ सू० आदेरकारस्य अनुस्वारागमे, ३० सू० अनुस्वारस्य व-
गन्त्ये मकारे जाते जम्प+तृ+डस् [अथवा जम्पिरहे इत्यस्य पदस्य *कथयिष्याः इति संस्कृत-रूपे
कथ्+णिग्+तृ+डस् इति जाते, ६७३ सू० कथ्-धातोः स्थाने जम्प इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने
अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सूत्रेण आद्याकारस्य अकारे, १० सू० अन्त्याकारस्य लोपे,
अज्भीने परेण संयोज्ये जम्प+तृ+डस्] इति स्थिते, अत्र शीलार्थकः तृन्प्रत्ययोऽस्त्यतएव ४१६ सू०
तृन्ः स्थाने इर इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये तुच्छजम्पिर+डस् इति जाते,
स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने
हे इत्यादेशे तुच्छजम्पिरहे इति भवति । तुच्छाच्छरोमावत्यः । तुच्छाच्छरोमावली+डस् । ८४ सू० सं-
योगे परे ह्रस्वे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने हे इत्यादेशे तुच्छच्छरोमावलिहे
इति भवति । तुच्छराग ! । तुच्छराग+सि । १७७ सू० गकार-लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू०
सेर्लोपे तुच्छराय ! इति भवति । तुच्छतरहासायाः । तुच्छतरहासा+डस् । १७७ सू० तकारस्य लोपे,
१८० सू० यकारश्रुतौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने हे इत्यादेशे तुच्छयरहासहे
इति भवति । प्रियवचनम् । प्रियवचन+अम् । ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० चकारलोपे १८० सू०
यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमोलोपे पियव-
यणु इति भवति । अलभमानायाः । नञ्पूर्वकः (लभ्)धातुः अप्राप्ती । अ-लभ्+आनश्+डस् । १८७ सू०
भकारस्य हकारे, ९१० सूत्रेण धातोरन्तोऽकारागमे, ६७१ सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वा-
दाप्-प्रत्यय-प्रसंगे ५२१ सू० डीप्-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१
सू० ईकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने हे इत्यादेशे अलहन्तिहे इति भवति । तुच्छकाय-मन्मथ-
निवासायाः । तुच्छकाय-मन्मथ-निवासा+डस् । २४२ सू० आदिम-मकारस्य वकारे, ३३२ सू० न्मस्य
मकारे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, प्रस्तुत-
सूत्रेण डसः स्थाने हे इत्यादेशे तुच्छकाय-वम्मह-निवासहे इति भवति । अन्यद् । अन्यद्+सि, ३४९ सू०
यकारलोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू०
सेर्लोपे अन्नु इति भवति । यद् । यद्+हि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू०
अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे जु इति भवति । तुच्छकम् । तुच्छक+सि । १७७ सू० ककारलोपे,
१०२५ सू० सिना सह अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तुच्छउं इति भवति । त-
स्याः । तद्+डस् । ११ सू० दकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य
लाघवे तहे इति भवति । धन्यायाः । धन्या+डस् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सूत्रे “क्वचिन्न भवति”
इति वचनात् द्वित्वाभावे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, प्रस्तुत-सूत्रेण
डसः स्थाने हे इत्यादेशे धणहे इति भवति । तम् । तद्+अम् । इत्यत्र ११ सू० दकारस्य लोपे, ४९४
सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे तं इति भवति । आख्यातुम् । आङ्पूर्वकः ख्याधातुः कथने ।
आख्या+तुम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू०
पूर्व-खकारस्य ककारे, १११२ सू० तुमः स्थाने अणहं इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आका-
रस्य अकारे अक्खणहं इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । याति । या गति-
प्रापणयोः । या+तिव् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे जाइ इति भवति । आ-

*कचन-डीलावाः, जल्पन-डीलावा इत्यर्थः ।

इचर्यम् । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंशे आइचर्यम् इत्यर्थे १०९३ सू० कटरिशब्दः प्रयुज्यते । स्तनान्तरम् । स्तनान्तर+सि । ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २५ सू० नकारानुस्वारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे थरांतर्ह इति भवति । मुग्धायाः । मुग्धा+उस् । ३४८ सू० गकारस्य लोपे, ३६० सू० धकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-धकारस्य दकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, कप्रत्ययस्य च लोपे, डिति परे-ज्ज्यस्वरादेर्लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने हे इत्यादेशे मुद्गडे इति भवति । येन । यद्+टा । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य स्थाने अनुस्वारे जे इति भवति । मनः । मनस्+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मणु इति भवति । वर्त्मनि । वर्त्मन्+ङि । इत्यत्र १०९२ सू० वर्त्मनः स्थाने विच्च इत्यादेशे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे विच्चि इति भवति । न । अव्यय-पदमिदम् । इत्यत्र २२९ सू० नकारस्य वैकल्पिके णकारे ण इति भवति । माति । माङ्(मा)धातुः माने । मा+तिव् । ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे माइ इति भवति । तुच्छमज्जहे, तुच्छजम्पिरे इत्यादिषु नवसु प्रयोगेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण डस्-प्रत्ययस्य स्थाने हे इत्यादेशो जातः । डसेः । सम्प्रति डसि-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

स्फोटयतः यो हृदयमात्मीयं तयोः परकीया का घृणा ।

रक्षत लोकाः ! आत्मानं बालायाः जातो विषमौ स्तनौ ॥२॥

भाषार्थः—बालायाः स्तनयोः अतिशयेन विकारजनकत्व-प्रदर्शनाय कश्चिन्नायको भणति । यौ स्तनौ आत्मीयम्-निजं, हृदयम्-वक्षः-स्थलं, स्फोटयतः-भिन्तः, तयोः-कुचयोः परकीया-परविषये का घृणा ? न काऽपि अनुकम्पा भवितुं शक्नोति । अतो हे लोकाः ! यौ बालाया विषमौ—भयंकरो विकारजनकौ वा स्तनौ स्तः, ताभ्याम् आत्मानं रक्षत—स्वस्य रक्षां कुरुत । एतयोरुपरि न दृष्टिः प्रक्षेपणीयेति भावः ।

स्फोटयतः । स्फुट् स्फोटने-विदारणे । स्फुट्+णिग्+तस् । ३४८ सू० सकारलोपे, १००० सू० उकारस्य ओकारे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६३१ सू० अन्ति इत्यस्य न्ति इत्यादेशे फोडेन्ति इति भवति । यौ । यद्+ओ । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारस्य लोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ५४७ सू० जसः स्थाने डे (ए) इत्यादेशे, डिति परे-ज्ज्यस्वरादेर्लोपे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे जे इति भवति । हृदयम् । हृदय+अम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, २६९ सू० द्वितीय-सस्वर-यकारलोपे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये जाते, ११०१ सू० स्वार्थे डडअ-(अडअ)-प्रत्यये क-प्रत्ययस्य च लोपे, डिति परे-ज्ज्यस्वरादेर्लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे ह्रियडउ इति भवति । आत्मीयम् । आत्मीय+अम् । १०९३ सू० आत्मीयस्य शब्दस्य अप्पण इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० अमो लोपे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणस्य लाघवे अण्णउ इति भवति । तयोः । तद्+ओस् । ११ सू० दकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे ताहं इति भवति । परकीया । परकीया+सि । अपभ्रंशे परकीयार्थे १०९३ सू० पराई-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेलोपे पराई इति भवति । का । किम्+सि । इत्यत्र १०३८ सू० किमः स्थाने कवण इत्यादेशे, स्त्रीत्वाद्वाप्-

(आ)-प्रत्यये, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि कवण इति भवति । घृणा । घृणा + सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपि घण यत्र बाहुल्येन ऋकारस्य अकारो न विहितस्तत्र तु घृण इति भवति । रक्षत । रक्ष् + धातुः रक्षणे । रक्ष् + त । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, *बहुलाधिकाराद् ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्ययोर्मध्ये 'ज्ज' इत्यस्य प्रयोगे, १०५५ सू० 'त' इत्यस्य हु इत्यादेशे रक्खेज्जहु इति भवति । अथवा—रक्षत खलु, इतिच्छायायां तु । रक्षत । रक्ष् + त = रक्खे + त = इत्यत्र ६६६ सू० 'त' इत्यस्य स्थाने 'ज्ज' इत्यादेशे रक्खेज्ज इति भवति । खलु । अव्ययपदमिदम् । ४६९ सू० खल्वर्थे 'हु' इत्यस्य प्रयोगे 'हु' इति भवति । लोकाः ! । लोक + जस् । १७७ सू० जकारलोपे, १०१७ सू० जसः स्थाने हो इत्यादेशे लोअहो ! इति भवति । आत्मानम् । आत्मन् + अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३२२ सू० त्मस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आण इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० आकारस्य अकारे, अन्त्याकारस्य च आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अप्रपणा इति भवति । बालायाः । बाला + डसि । १००१ सू० द्वितीयस्य आकारस्य अकारे, १०२१ सू० डसेः स्थाने हे इत्यादेशे बालहे इति भवति । जाती । जात + औ । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे जाया इति भवति । विषमौ । विषम + औ । २६० सू० षकारस्य सकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे विसम इति भवति । स्तनौ । स्तन + औ । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० जसो लोपे थण इति भवति । बालायाः = बालहे इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रेण डसि-प्रत्ययस्य स्थाने हे इत्यादेशो जातः ।

१०२२— भव्यं भूतं यन्मारितः, भगिनि ! अस्मदीयः कान्तः ।

अलज्जिष्ये वयस्याभ्यः यदि भग्नः गृहमेष्यत् ॥१॥

भावार्थः—हे भगिनि ! इदं भव्यं-साधु भूतम्-जातम्, यद् युद्धे अस्मदीयः कान्तः-प्रियः मारितः—शत्रुणा हतः । यद्यसौ भग्नः-शत्रुणा पराजितः, गृहमेष्यत्-गृहमागमिष्यत् तदाऽहं वयस्याभ्यः-सखीभ्यः, वयस्यानां वा, सखीनां मध्ये इत्यर्थः । अलज्जिष्ये-लज्जामप्राप्स्यम् । युद्धे मरणं श्रद्धं न तु पश्चादावर्तनमिति भावः ।

भव्यम् । भव्य + सि । अप भ्रंशे १०९३ सू० भव्यार्थकः भल्लशब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि भल्ला इति भवति । भूतम् । भू सत्तायाम् । भू + क्त-त । ७३२ सू० भू-धातोः स्थाने हु इत्यादेशे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, सिप्रत्यये, सेलोपि हुआ इति भवति । यः । यद् + सि = जु, प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । मारितः । मारित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, सेलोपि मारिआ इति भवति । भगिनि ! । भगिनी + सि । ३९७ सू० भगिनी-शब्दस्य बहिणी इत्यादेशे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेलोपि बहिणि ! इति भवति । अस्मदीयः । अस्माकमयमिति अस्मदीयः । अस्मद् + ईय + डस् । बाहुल्येन ६०२ सू० अस्मदः स्थाने मह इत्यादेशे, ११०५ सू० ईयप्रत्ययस्य डार(आर) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये महार + सि इति जाते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि महारा इति भवति । कान्तः । कान्त + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपि कन्तु इति भवति । अलज्जिष्ये । लज्ज मनोग्लानी । लज्ज + स्ये । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य एकारे, ६६८ सू० स्ये इत्य-

*बहुलाधिकाराद् हलन्त-धातोरपि स्वरान्तधातोरिव ज्ज इत्यस्य विकरणं जायते ।

स्य ज्ज इत्यादेशे, २६ सू० “क्वचिद् छन्दःपूरणेऽपि” इति वचनात् अनुस्वारागमे लज्जेज्जं इति भवति । तु । अव्ययपदमिदं पाद-पूरणे प्रयुज्यते । लज्जेज्जं + तु इत्यत्र ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये लज्जेज्जन्तु इति भवति । वयस्याभ्यः । वयस्या + भ्यस् । इत्यत्र २६ सू० द्वितीयस्वरस्यान्तेऽनुस्वारागमे, ३४९ सू० यकारलोपे, १००० सू० आकारस्य इकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ वयंसिआ + भ्यस् इति जाते, १००१ सूत्रेण आकारस्य अकारे, १०२२ सू० भ्यसः स्थाने हु इत्यादेशे वयंसिअहु यत्र वयस्यानाम् इतिच्छाया तत्र वयस्या + आम् = वयंसिअ + आम् इति स्थिते, १०२२ सू० आमः स्थाने हु इत्यादेशे वयंसिअहु इति भवति । यदि । अव्यय-पदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारलोपे जइ इति भवति । भग्नः । भग्न + सि । ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे भग्गा इति भवति । गृहम् । गृह + अम् = घर प्रक्रिया १०१२ सूत्रस्य प्रथमे श्लोके ज्ञेया । ए-व्यत् । इण्धातुः गतौ । इ + स्यत् । १००० सू० इकारस्य एकारे, ६६९ सू० स्यत् इत्यस्य न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि एन्तु इति भवति । एन्तु इत्यस्मिन् प्रयोगे स्यत् [क्रियातिपत्तेः—लृङः प्रथमपुरुषस्य एकवचनम्] इत्यस्य स्थाने ६६९ सूत्रेण ‘न्त’ इत्यादेशो भवति, अनया रीत्यैव एन्तु इति प्रयोगः सिध्यति । ६७० सूत्रेण शतृ, आनश् इत्येतयोः प्रत्यययोः स्थाने प्रत्येकं न्त, माण, इत्यादेशौ भवतः । शतृ, आनश् इत्येतौ कृत्-प्रत्ययौ स्तः । एतयोः स्थाने भवन्तौ न्त, माण इत्येतौ आदेशावपि स्थानिवत्त्वात् कृत्प्रत्ययौ एव भवतः । ६६९ सूत्रे यथा ‘न्त’ इत्यस्य विधानं विद्यते, तथैव ६७० सूत्रेऽपि ‘न्त’ इत्यस्य विधानं विद्यते । इत्थं [न्त इत्यत्र] वर्णसाम्यात्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् शृङ्गान्ताधिकारविहितत्वाद्वा ६६९ सूत्रेण विधीयमानस्य ‘न्त’ इत्येतस्य आदेशस्याऽपि कृत्वं-कृत्-प्रत्ययत्वं भवति । एतत्कृत्प्रत्ययान्तस्य कृदन्तत्वात् नामत्वं-प्रातिपदिकत्वमस्ति । प्रातिपदिकत्वाच्च एन्त, इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सिप्रत्ययो जातः । नैतत्सन्देहव्यं यत्तिङ्-आदेशान्तस्य [तिङः स्थाने य आदेशः, तदन्तस्य] प्रातिपदिकत्वं न भवति । यतोहि व्याकरणे तिङ्-आदेशान्तस्याऽपि प्रातिपदिकत्वसाधकं प्रमाणमुपलभ्यते । तथाहि ५-२-२ हैमशब्दानुशासनस्य २सूत्रेण परोक्षा-[लिट्-लकार]-विषये घातोः परो क्वसुकानौ विधीयेत, एतत्-प्रत्ययान्ताः शुश्रुवान्, ऐदिवान् पेचिवान् इत्यादयः शब्दाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् कृदन्ताधिकार-विहितत्वाच्च प्रातिपदिकसंज्ञां लभन्ते । एवमेव एन्त इत्ययं तिङ्-आदेशान्त-शब्दोऽपि प्रातिपदिकसंज्ञाभागे भवतीति बोध्यम् ।

१०२३—डेहिः । हि इति पाठान्तरमपि समुपलभ्यते । प्रयोगानुसारं प्रवृत्तिर्विधेया ।

वायसमुड्ढापयन्त्या [नायिकया] प्रियो दृष्टः सहसेति ।

अर्धानि वलयानि मह्यां गतानि, अर्धानि स्फुटितानि तडिदिति ॥१॥

भावार्थः—वायसं-काकम्, उड्ढापयन्त्याः प्रियविरह-जनित काश्यमनुभवन्त्याः नायिकाया दौर्बल्याऽधिक्येन अर्धानि वलयानि-कंकणानि मह्यां-पृथिव्यां गतानि-पतितानि । तस्मिन्नेव प्रसंगे सहसा-अकस्मात्तयैव वायसमुड्ढापयन्त्या नायिकया बहिरागतः निजः प्रियः-पतिः, दृष्टः-अवलोकितः, तदा तस्याः

१. पाणिनीयमतानुसारेण ‘कृतद्धित-समासाश्च ॥१२॥४६॥’ [कृतद्धितान्तो समासाश्च तथा (प्रातिपदिकानि) स्युः] इत्यनेन सूत्रेण कृदन्ताः शब्दाः प्रातिपदिक-संज्ञायुक्ताः भवन्ति ।
२. तत्र क्वसुकानौ तदवत् ॥१२॥२॥ परोक्षमात्रविषये घातोः परो क्वसुकानौ स्थाताम्, तौ च परोक्षेव । शुश्रुवान् । ऐदिवान् । ऊषिवान् । पेचिवान् । पेचानः । — हैमशब्दानुशासने ।

प्रियदर्शन-जनित-हर्षातिरेकादर्धानि-अवशिष्टानि वलयानि तडित् इति ध्वनि विधाय स्फुटितानि-त्रुटितानि । प्रियदर्शन-जनितहर्षबाहुल्येन बाह्वोः स्थौल्यं संजातमित्यभिव्यक्तं कविनेति ।

वायसम् । वायस+अम् । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वायसु इति भवति । उद्गापयन्त्या । उत्पूर्वकः डीङ्(डी)धातुः विहायसा गतौ । इत्यत्र संस्कृतनियमेन उत्+णिग्+शतृ+टा इति जाते । ३४८ सू० तकारस्य लोपे, ३६० सू० डकारस्य द्वित्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने आव इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६७० सूत्रेण शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वादाप्-प्रसङ्गे, ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये कृते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये उद्गावन्ती+टा इति जाते, १००० सू० ईकारस्य एकारे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये क-प्रत्ययस्य च लोपे, २१४।१८। सू० *आप्-(आ)-प्रत्यये कृते, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०२० सू० टा-स्थाने एकारे उड्डावन्तिअए इति भवति । प्रियः । प्रिय+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विउ इति भवति । दृष्टः । दृष्ट+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे विदुउ इति भवति । सहसा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे सहस इति भवति । इति । अव्ययपदमिदम् । ४२ सूत्रेण प्रथमस्य इकारस्य लोपे, तकारस्य च द्वित्वे ति इति भवति । अर्धानि । अर्धं+जस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० धकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जस्-प्रत्ययस्य लोपे अर्द्धा इति भवति । वलयानि । वलय+जस् । अर्द्धा-वदेव वलया इति भवति । मह्यम् । मही+ङि । इत्यत्र १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२३ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे महिहि इति भवति । गतानि । गत+जस् । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे गया इति भवति । स्फुटितानि । स्फुटित+जस् । अपभ्रंशे १०९३ सू० स्फुटितार्थकः फुट्-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० जसो लोपे फुट् इति भवति । तडित् । ध्वन्यनुकरणकार्यकमव्यय-पदमिदम् । १००० सू० इकारस्य अकारे, ११ सू० तकारस्य लोपे तड इति भवति । इति=त्ति इति पदं पूर्ववदेव साध्यम् । महिहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ स्त्री-लिङ्गीय-स्यादि विधि ★

अपभ्रंश-भाषा में स्त्रीलिङ्ग-सम्बन्धी सि आदि प्रत्ययों के स्थान में जो विधि-विधान पाया जाता है, अब सूत्रकार उसका निर्देश कर रहे हैं—

१०१६—अपभ्रंश भाषा में, स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान नाम (प्रातिपदिक) से परे जस् और शस् इन प्रत्ययों के स्थान में प्रत्येक को उ और ओ ये दो आदेश होते हैं । १०१५ वें सूत्र से जस् और शस् का लोप होता है, किन्तु इस सूत्र ने इस लोप का निषेध कर दिया, अतः यह दोनों कार्य लोप के अपवाद-स्वरूप कार्य समझने चाहिए । जस् का उदाहरण-अङ्गुल्यः जर्जरिताः नखेन=अंगुलिउ जज्जरियाउ न-हेण (नाखून से अंगुलियां जर्जरित हो गई हैं, घिस गई हैं) यह श्लोक का एक अवयव है, सम्पूर्ण श्लोक १००४ वें सूत्र में दिया जा चुका है । यहां पर अङ्गुल्यः=अंगुलिउ, तथा जर्जरिताः=जज्जरियाउ, इन शब्दों में जस्-प्रत्यय के स्थान में 'उ' यह आदेश किया गया है । शस्-प्रत्यय का उदाहरण—सुन्दर-सर्वाङ्गाः विलासिनीः प्रेक्षमाणानाम्=सुन्दर-सर्वङ्गाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण [सभी अङ्गों से सुन्दर स्त्रियों

*आत् । २१४।१८। अकारान्तात् स्त्रियाम् आप् स्यात् । खट्वा । या । सा । —हैमशब्दानुशासने ।

को देखते हुआ का] यहां पर सुन्दर-सर्वाङ्गाः=सुन्दर-सर्वङ्गाः, तथा विलासिनीः=विलासिणीओं के शस् प्रत्यय के स्थान पर क्रमशः उ और ओ ये आदेश किए गए हैं। यहां पर एक आशंका उत्पन्न होती है कि 'जस्-शसोः' यह स्थानिरूप पद द्वि-वचनान्त है और 'उदोत्' यह आदेश रूप पद एक-वचनान्त है, यह वचन-भेद क्यों है? उत्तर में निवेदन है कि यह वचन-भेद यहां व्यर्थ नहीं है, क्योंकि इस वचन-भेद के कारण यहां पर 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्', यह परिभाषा प्रवृत्त नहीं होती। इस परिभाषा का अर्थ है—समसम्बन्धी विधि यथासंख्य होती है, जहां पर स्थानी और आदेश की संख्या समान हो तो वहां पर आदेश क्रम से प्रथम को प्रथम और द्वितीय को द्वितीय इस तरह यथासंख्य होते हैं। इस परिभाषा के प्रवृत्त न होने से यहां पर आदेश यथासंख्य नहीं हो पाते।

१०२०—अपभ्रंश-भाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान नाम-प्रातिपदिक से परे आए टा-प्रत्यय के स्थान में 'ए' यह आदेश होता है। जैसे—

निज-मुख-करैः अपि मुग्धा करमन्धकारे प्रतिप्रेक्षते।

शशिमण्डल-चन्द्रिकया पुनः किं न दूरे पश्यति ॥१॥

अर्थात्—अपने मुख की किरणों से जब कि वह मुग्धा-सुन्दरी अन्धकार में भी अपने हाथ को देख सकती है तो फिर चन्द्र-मण्डल की चन्द्रिका (रोशनी) के द्वारा दूर-स्थ वस्तु को क्यों नहीं देख सकती? उत्तर स्पष्ट है कि अवश्य देख सकती है।

यहां पर—शशिमण्डलचन्द्रिकया=सशिमण्डल-चन्द्रिकया इस शब्द में टा-प्रत्यय के स्थान में 'ए' यह आदेश किया गया है। दूसरा उदाहरण—यस्मिन् मरकत-कान्त्या संवलितम्=जहि मरगय-कन्तिए संवलितं [जिस में मरकत-मणि की कान्ति (आभा) से मिला हुआ] यहां पर-कान्त्या=कन्तिए, इस शब्द में टा-प्रत्यय के स्थान में 'ए' यह आदेश किया गया है।

१०२१—अपभ्रंश-भाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान नाम-प्रातिपदिक से परे आए ङस् और ङसि इन प्रत्ययों के स्थान 'हे' यह आदेश होता है। ङस्-प्रत्यय का उदाहरण—

तुच्छमध्यायाः तुच्छ-जल्पिण्याः (तुच्छजल्पन-शीलायाः),

तुच्छाच्छरोमावल्याः तुच्छराग ! तुच्छतर-हासायाः।

प्रिय-वचनमलभमानायाः तुच्छकाय-मन्मथ-निवासायाः,

अन्यद् यत्तुच्छकं तस्याः घन्यायाः तदाख्यातुं न याति।

आश्चर्यं स्तनान्तरं मुग्धायाः येन मनो वर्त्मनि न माति ॥१॥

अर्थात्—हे तुच्छराग [अन्यासक्त होने से जिस में अनुराग की स्वल्पता हो] नायक ! नायिका का मध्यभाग तुच्छ [सूक्ष्म] है, वह बहुत कम बोलने के स्वभाव वाली है, उसके शरीर की रोमावली [रोम-पक्ति] स्वल्प है, उस का हास्य-विनोद-अत्यन्त कम हो चुका है, उसको अपने प्रीतम का वाणी-विलास भी अप्राप्त है, तथापि उस के दुबले, पतले शरीर में मन्मथ [कामदेव] का निवास है, उस नायिका के जीवन में जो कुछ और तुच्छता [स्वल्पता] है, उस का वर्णन नहीं किया जा सकता! यह सब कुछ होने पर भी एक बात का महान आश्चर्य है कि उस सुन्दरी के स्तनान्तर [स्तनों का मध्यभाग] की तुच्छता इतनी अधिक है कि उस के मध्य में मन जैसा अति सूक्ष्म पदार्थ भी नहीं समा सकता।

यहां पर—१-तुच्छमध्यायाः, २-तुच्छजल्पिण्याः, ३-तुच्छाच्छरोमावल्याः, ४-तुच्छतर-हासायाः, ५-अलभमानायाः, ६-तुच्छकाय-मन्मथ-निवासायाः, ७-घन्यायाः, ८-तस्याः, ९-मुग्धायाः ये ९ पद षष्ठ्यन्त हैं। प्रस्तुत सूत्र से इन के ङस्-प्रत्यय के स्थान में 'हे' यह आदेश करके १-तुच्छम-

उभहे, २—तुच्छजम्परहे, ३—तुच्छच्छ-रोमावलिहे, ४—तुच्छयर-हासहे, ५—अलहन्तिअहे, ६—तुच्छकाय-वम्महनिवासहे, ७—तहे, ८—घणहे, ९—मुड्डहे ये ९ रूप बनाए गए हैं। डसि-प्रत्यय का उदाहरण—

स्फोटयतः यो हृदयमात्मीयं तयोः परकीया का घृणा ।

रक्षत लोकाः ! आत्मानं बालायाः, जातौ विषमौ स्तनौ ॥२॥

अर्थात्—जो स्तन अपने हृदय को फोड़ डालते हैं, वे दूसरों पर कैसे अनुकम्पा कर सकते हैं ? अतः हे लोगो ! अपनी रक्षा करो, क्योंकि इस बाला के स्तन विषम [भीषण] हो चुके हैं ।

यहां पर बालायाः=बालहे (लड़की से), इस पद में डसि-प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुत [१०,२१] सूत्र से 'हे' यह आदेश किया गया है ।

१०२२—अपभ्रंशभाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान-विद्यमान नाम-प्रातिपदिक से परे आए भ्यस् और आम् इन प्रत्ययों के स्थान में 'हु' यह आदेश होता है । जैसे—

भव्यं भूतं यन्मारितः, भगिनि ! अस्मदीयः कान्तः ।

अलज्जिज्ये वयस्याभ्यः यवि भग्नः गृहमेष्यत् ॥१॥

अर्थात्—हे बहिन ! अच्छा हुआ, जो मेरा कान्त (प्रीतम) युद्ध में मारा गया, अन्यथा यदि वह भग्न हो [भगौडा बन] कर घर में आता तो मुझे सखियों के मध्य में लज्जित होना पड़ता ।

वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'वयसिग्रहु' इस पद के वयस्याभ्यः [सहेलियों से] अथवा वयस्यानाम् [सहेलियों के मध्य में] ये दो संस्कृत रूप होते हैं । यहां पर एक स्थान पर भ्यस् के स्थान में तथा एक स्थान पर आम् के स्थान में 'हु' यह आदेश किया गया है ।

१०२३—अपभ्रंशभाषा में स्त्रीलिङ्ग में [वर्तमान] नाम-प्रातिपदिक से परे आए सप्तमी के एक वचन डि-प्रत्यय के स्थान में 'हि' [हिं] यह आदेश होता है । हि के स्थान पर हिं ऐसा पाठान्तर भी उपलब्ध होता है । अतः आदेश के दोनों प्रकार यथास्थान ग्रहण किए जा सकते हैं । जैसे—

वायसमुड्ढापयन्त्या [नायिकया] प्रियो दृष्टः सहसेति ।

अर्षानि वलयानि मह्यां गतानि, अर्षानि स्फुटितानि तडिविति ॥१॥

अर्थात्—काग उडाती हुई नायिका के, पतिविरहजन्य दुर्बलता के कारण आधे वलय-कंगन पृथ्वी पर गिर पड़े और जब उसने अकस्मात् अपने प्रीतम को देखा तो हर्षातिरेक के कारण भुजाओं के स्थूल होने से उस के आधे कंगन तड़ाक से टूट गए ।

यहां पर मह्याम्=महिहि (भूमि पर) इस शब्द में सप्तमी विभक्ति के एक वचन डि-प्रत्यय के स्थान में 'हि' यह आदेश किया गया है ।

★ अथ नप्तुं सक्-लिङ्गीय-स्याद्विविधिः ★

१०२४—क्लीबे जस्-शसोरि । ८ । ४ । ३५३ । अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानान्नाम्नः प-रयोर्जस्-शसोः *इं [इं] इत्यादेशो भवति ।

कमलइं मेल्लवि अलि-उलइं करि-गण्डाइं महन्ति ।

असुलहमेच्छण जाहं भलि ते ण वि दूर गणन्ति ॥१॥

१०२५—कान्तस्यात उं स्यमोः । ८ । ४ । ३५४ । अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य

*इं इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यते ।

नमन्तो योऽकारस्तस्य स्वमोः परयोः उं इत्यादेशो भवति । अन्तु जु तुच्छउं तहे धरणहे [३५०.४]

भगउं देखिखि निअय-बलु बलु पसरिअउं परस्सु ।

उम्मिल्लइ ससिरेह जिवं करि करवालु पियस्सु ॥१॥

★ अथ नपुंसक-लिङ्गीय-स्यादिविधिः ★

अपभ्रंश-भाषायां नपुंसक-लिङ्ग-प्रकरणे स्यादि-प्रत्ययानां स्थाने यद् विधिविधानं समीहितं वर्तते, तत्प्रतिपादयत्याचार्यः । यथा—

१०२४—इं इत्यादेशः । प्रस्तुतसूत्रेण जस्-शसोः स्थाने इं इत्यादेशो भवति । इं इत्यस्य स्थाने इं इति पाठान्तरमपि दृश्यते । अतः प्रस्तुतसूत्रेण जस्-शसोः स्थाने कुत्रचिद् इं इत्यादेशः, कुत्रचिद् इं इत्यादेशश्चाऽपि भवतीति ज्ञातव्यम् ।

कमलानि मुक्त्वाऽलिकुलानि करिगण्डान् कांक्षन्ति ।

असुलभमेष्टुं येषां निर्बन्धः ते नाऽपि दूरं गणयन्ति ॥१॥

भावार्थः—अलिकुलानि-अलीनां भ्रमराणां कुलानि-समूहाः, कमलानि-पद्मानि मुक्त्वा-त्यक्त्वा करिगण्डान्-करिणां हस्तिनां गण्डाः-कपोलाः तान् कांक्षन्ति-अभिलषन्ति, यतोहि येषामसुलभं-दुष्प्रापं पदार्थमेष्टुं-प्राप्तुं निर्बन्धः-उत्साहः समस्ति, ते भ्रमराः नाऽपि-नैव, दूरं-विप्रकृष्टं गणयन्ति । दृढनिश्चयानां व्यक्तीनां कृते न किमपि दूरम्-न किमपि अलभ्यं भवतीति भावः ।

कमलानि । कमल+शस् । १०२४ सू० शसः स्थाने इं इत्यादेशे कमलइ इति भवति । मुक्त्वा । मुच्लु-मुच् मोचने । मुच्+क्त्वा । ७६२ सू० मुचः स्थाने मेल्ल इत्यादेशे, १११० सू० क्तवः स्थाने अवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये मेल्लवि इति भवति । अलि-कुलानि । अलिकुल+जस् । १७७ सू० ककारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण जसः स्थाने इं इत्यादेशे अलि-उलइ इति भवति । करिगण्डान् । करिगण्ड+शस् । १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, ३४ सूत्रेण गण्डशब्दस्य क्लीबत्वे, प्रस्तुतसूत्रेण शसः स्थाने इं इत्यादेशे करिगण्डाइ इति भवति । कांक्षन्ति । काक्षि आकांक्षायाम् । संस्कृतनियमेन कांक्ष्+अन्ति इति जाते, ८६३ सू० कांक्षधातोः स्थाने मह इत्यादेशे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे महन्ति इति भवति । असुलभम् । असुलभ+अम् । इत्यत्र १८७ सू० भकारस्य हकारे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारस्यानुस्वारे असुलहं इति भवति । एष्टुम् । इष् इच्छायाम् । इष्+तुम् । १००० सू० इकारस्य एकारे, ८८६ सू० षकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य चकारे, १११२ सू० तुमः स्थाने अण इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये एच्छण इति भवति । असुलहम्+एच्छण इत्यत्र अज्भीने परेण संयोज्ये असुलहमेच्छण इति भवति । येषाम् । यद्+आम् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जाहं इति भवति । निर्बन्धः । निर्बन्ध+सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० निर्बन्धार्थे भलि-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेर्लोपे भलि इति भवति । ते । तद्+जस् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, ५४७ सू० जसः स्थाने डे (ए) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये ते इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् । २२९ सू० नकारस्य वैकल्पिके णकारे ण इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४१ सू० अकारस्य लोपे, २३१ सू० पकारस्य वकारे वि इति भवति । दूरम् । दूर+अम् । १०१५ सू० अमो लोपे दूर इति

भवति । गणयन्ति । गण-(गण्)-धातुः संख्याने-गणनायाम् । गण्+णिग्+अन्ति । ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, बाहुल्येन ६४२ सू० आदेरकारस्य दीर्घाभावे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे गण-न्ति इति भवति । कमलइँ, अलिउलइँ, करिगण्डाइँ इत्येषु शब्देषु प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२५—अन्यद् यद् तुच्छकं तस्याः धन्यायाः=अन्तु जु तुच्छउँ तहेँ धणहे, प्रक्रिया १०२१ सू-त्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । तुच्छउँ इत्यत्र प्रस्तुतेन [१०२५] सूत्रेण सि-प्रत्यये परे सति अकारस्य स्थाने उँ इत्यादेशो जातः । सम्प्रति अम्-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा—

भग्नकं दृष्ट्वा निजक-बलं बलं प्रसृतकं परस्य ।

उन्मीलति शशि-रेखा यथा करे करवालः प्रियस्य ॥१॥

भावार्थः—काचिन्नायिका निजसहचरीं प्रति निजपतेः वीरत्वमुपदर्शयति । हे सखि ! निजक-बलं-निजमेव निजकम्, तस्य बलं-सैन्यम्, स्वकीयसैन्यमित्यर्थः । भग्नकं-नष्टं दृष्ट्वा-समीक्ष्य तथा परस्य-रिपोः, शत्रोः बलं प्रसृतकम्-अत्युन्नतं दृष्ट्वा, स्वापकर्षं शत्रोरुत्कर्षमवलोक्येत्यर्थः, प्रियस्य-मम पत्युः करे-हस्ते करवालः-कृपाणः एवमुन्मीलति-शोभते यथा शशिरेखा-चन्द्ररेखा दीप्यते । पराहतः कन्दुकः यथा पूर्व-स्माद् द्विगुणमुत्प्लवते तथैव युद्धे शत्रुभिराहतोऽपि मे पतिः पूर्वपेक्षया द्विगुणोत्साहेन युध्यते इति भावः ।

भग्नकम् । भग्नक+अम् । ३४९ सू० नकारस्य लोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १७७ सू० ककार-लोपे, १०२५ सू० अकारस्य सानुस्वारे उकारे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे, भग्नउँ इति भवति । दृष्ट्वा । दृशिर् (दृश्) दर्शने । दृश्+क्त्वा । ८५२ सू० दृशः स्थाने देक्ख इत्यादेशे, १११० सू० क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने इवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये देविसखि इति भवति । निजक-बलम् । निजक-बल+अम् । १७७ सू० जकारस्य ककारस्य च लोपे, १८० सू० य-कारश्रुतौ, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे निअय-बलु इति भवति । बलम् । बल+अम् । पूर्ववदेव बलु इति साध्यम् । प्रसृतकम् । प्रपूर्वकः सृधातुः प्रसारे-विस्तारे । प्रसृ+क्त-त् । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० त-कारलोपे, अम्-प्रत्यये कृते, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य उँ इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जाते, १०१५ सू० अमो लोपे पसरिअउँ इति भवति । परस्य । पर+ङ्स । १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे परस्सु इति भवति । उन्मीलति । उत्पूर्वकः मील्धातुः उन्मीलने-शोभायाम् । उन्मील्+तिव् । ३३२ सू० न्मस्य मकारे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, ९०३ सू० लकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० अकारस्यागमे, ६२८ सू० तिक्-प्रत्ययस्य स्थाने इच्-इ इत्यादेशे उम्मिल्लइ इति भवति । शशिरेखा । शशिरेखा+सि । २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे स-सिरेह इति भवति । यथा=जिवँ, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । करे । कर+ङि । १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे करि इति भवति । करवालः । करवाल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे करवालु इति भवति । प्रियस्य । प्रिय+ङस् । ३५० सू० रेफलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे पियस्सु इति भवति । भग्नउँ, पसरिअउँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ नपुंसकलिङ्गीय स्याद्विविधि ★

अपभ्रंश-भाषा में नपुंसक-लिङ्ग-सम्बन्धी सि आदि प्रत्ययों के स्थान में जो आदे-शादि कायं होते हैं, अब सूत्रकार उनका निर्देश कर रहे हैं—

१०२४—अपभ्रंशभाषा में, नपुंसकलिङ्ग में विद्यमान नाम-प्रातिपदिक से परे आए जस् और शस् इन प्रत्ययों के स्थान में ई [ई] यह आदेश होता है। ई के स्थान पर ई ऐसा पाठान्तर भी मिलता है। अतः आदेश के दोनों प्रकार यथास्थान ग्रहण किये जा सकते हैं। जैसे—

कमलानि मुक्त्वा अलिकुलानि करिगण्डान् कांक्षन्ते ।

असुलभमेष्टुं येषां निबन्धः ते नाऽपि दूरं गणयन्ति ॥१॥

अर्थात्—अलिकुल (अमर-समूह) कमलों को छोड़कर सुगन्धि के लिए हाथियों के गण्डस्थलों को चाहते हैं। वास्तव में जिनका आग्रह असुलभ-दुर्लभ पदार्थों को प्राप्त करने का होता है, वे दूरी की परवाह नहीं किया करते, किसी पदार्थ को अलभ्य नहीं मानते।

यहां पर १—कमलानि=कमलई (कमलों को), २—अलिकुलानि=अलि-उलई (अमर-समूह), ३—करिगण्डान्=करिगण्डाई (हाथियों के गण्डस्थलों को) इन शब्दों में शस् और जस् के स्थान में ई तथा 'ई' यह आदेश किया गया है।

१०२५—अपभ्रंशभाषा में नपुंसकलिङ्ग में विद्यमान ककारान्त (जिस के अन्त में ककार हो) नाम—प्रातिपदिक का जो अकार है उसको सि और अम् इन प्रत्ययों के परे रहते 'उं' यह आदेश होता है। सि-प्रत्यय का उदाहरण, जैसे—घन्यद् यद् तुच्छकं तस्याः घन्यायाः=अन्तु जु तुच्छउं तहेँ घणहे (उस नायिका का जो और तुच्छ है) यहां पर—तुच्छउं, इस पद में सिप्रत्यय परे होने पर प्रस्तुत सूत्र से अकार को 'उं' यह आदेश किया गया है। अम्-प्रत्यय का उदाहरण—

भग्नकं हृष्टा निजक-बलं बलं प्रसृतकं परस्य ।

उन्मीलति शशि-रेखा यथा करे करवालः प्रियस्य ॥१॥

अर्थात्—अपनी सेना को भग्न (हतोत्साह) हुई देखकर तथा शत्रु की सेना को बड़ी हुई निहार कर मेरे प्रीतम के हाथ में तलवार शशि-रेखा (चन्द्र की किरण) के समान चमक रही है।

यहां पर १—भग्नकम्=भग्नउं (नष्ट हुई को), २—प्रसृतकम्=पसरिअउं (बड़ी हुई को) इन शब्दों में अम्-प्रत्यय परे रहने पर अकार को 'उं' यह आदेश किया गया है।

★ अथ सर्वादिशब्दानां विधिः ★

१०२६—सर्वदिङ्सेर्हा । ८ । ४ । ३५५ । अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात् परस्य ड्सेर्हा इत्यादेशो भवति । जहां होन्तउ आगदो । तहां होन्तउ आगदो । कहां होन्तउ आगदो ।

१०२७—किमो डिहे वा । ८ । ४ । ३५६ । अपभ्रंशे किमोऽकारान्तात्परस्य ड्सेर्हिहे इत्यादेशो वा भवति ।

जइ तहेँ तुट्टउ नेहडा मई सहुँ न वि तिल-तार ! ।

तं किहेँ वड्केहि लोअणोहिँ जोइज्जउँ सय-वार ॥१॥

१०२८—डेहि । ८ । ४ । ३५७ । अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य डेः सप्तम्येकवचनस्य हि इत्यादेशो भवति ।

जहिँ कप्पिज्जइ सरिण सरु छिज्जइ खगिण खगु ।

तहिँ तेहइ भड-घड-निवहि कन्तु पयासइ मगु ॥१॥

एक्काहिं अक्खिहिं सावणु अन्नहिं भद्दवउ,
 माहउ महिअल-सत्थरि गण्ड-त्थले सरउ ।
 अङ्गिहिं गिम्ह सुहच्छी-तिल-वणि मग्गसिरु,
 तहे मुद्धहे मुह-पङ्कइ आवासिउ सिसरु ॥२॥
 हिअडा ! फुट्ठि तड त्ति करि काल-क्खेवें काइं ? ।
 देक्खउं हय-विहिं कहिं ठवइ पइं विणु दुक्ख-सयाइं ॥३॥

१०२६—यत्तत्तिकम्यो डसो डामुर्न वा । ८ । ४ । ३५८ । अपभ्रंशे यत्तत्तिकम् इत्येते-
 म्योऽकारान्तेभ्यः परस्य डसो डामु इत्यादेशो वा भवति ।

कन्तु महारउ हलि सहिए ! निच्छइँ रुसइ जासु ।
 अत्थिहिं सत्थिहिं हत्थिहिं वि ठाउ वि फेडइ तामु ॥१॥
 जीविउ कासु न वल्लहउं धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
 दोणि वि अवसर-निवडिअइं तिणसम गणइ विसिट्ठु ॥२॥

१०३०—स्त्रियां डहे । ८ । ४ । ३५९ । अपभ्रंशे स्त्रीलिङ्गे वर्तमानेभ्यो यत्तत्तिकम्य. पर-
 स्य डसो डहे इत्यादेशो वा भवति । जहे केरउ । तहे केरउ । कहे केरउ ।

१०३१—यत्तदः स्यमोध्रुं त्रं । ८ । ४ । ३६० । अपभ्रंशे यत्तदोः स्थाने स्यमोः परयोर्यथा-
 संख्यं ध्रुं, त्रं इत्यादेशौ वा भवतः । प्रङ्गणि चिट्ठदि नाहु ध्रुं त्रं रणि करदि न अन्ति । पक्षे ।
 तं बोत्तिअइ जु निव्वहइ ।

१०३२—इदम इमुः क्लीबे । ८ । ४ । ३६१ । अपभ्रंशे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदमः
 स्यमोः परयोः इमु इत्यादेशो भवति । इमु कुलु तुह तणउं । इमु कुलु देक्खु ।

१०३३—एतदः स्त्री-पुं-क्लीबे एह एहो एहु । ८ । ४ । ३६२ । अपभ्रंशे स्त्रियां, पुंसि, नपुं-
 सके वर्तमानस्येतदः स्थाने स्यमोः परयोर्यथासंख्यम् एह, एहो, एहु इत्यादेशा भवन्ति ।

एह कुमारी, एहो नरु, एहु मणोरह-ठाणु ।

एहउं वढ चिन्तन्ताहं पच्छइ होइ विहाणु ॥१॥

१०३४—एइर्जस्-शसोः । ८ । ४ । ३६३ । अपभ्रंशे एतदो जस्-शसोः परयोः एइ इ-
 त्यादेशो भवति । एइ ति घोडा एह थलि [३३०.४] एइ पेच्छ ।

१०३५—अदस ओइ । ८ । ४ । ३६४ । अपभ्रंशे अदसः स्थाने जस्-शसोः परयोः ओइ इ-
 त्यादेशो भवति ।

जइ पुच्छह घर वड्डाइं तो वड्डा घर ओइ ।

विहलिअ-जण-अब्भुद्धरणु कन्तु कुडोरइ जोइ ॥१॥

अमूनि वर्तन्ते पृच्छ वा ।

१०३६—इदम् आयः । ८ । ४ । ३६५ । अपभ्रंशे इदम्शब्दस्य स्यादौ आय इत्यादेशो भवति ।

आयइँ लोअहोँ लोअणइँ जाई सरइं न मन्ति ।

अप्पिए दिट्ठइ मउलिअहिँ पिए दिट्ठइ विहसन्ति ॥१॥

सोसउ म सोसउ च्चिअ उअही वडवानलस्स किं तेण ? ।

जं जलइ जले जलणो आएण वि किं न पज्जत्तं ॥२॥

आयहोँ दड्ड-कलेवरहो जं वाहिउ तं सारु ।

जइ उट्ठभइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥३॥

१०३७—सर्वस्य साहो वा । ८ । ४ । ३६६ । अपभ्रंशे सर्वशब्दस्य साह इत्यादेशो वा भवति ।

साहु वि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणहोँ तणेण ।

वड्डप्पणु परिपाविअइ हत्थि मोक्कलडेण ॥१॥ पक्षे । सव्वु वि ।

१०३८—किमः काइ-कवणौ वा । ८ । ४ । ३६७ । अपभ्रंशे किमः स्थाने *काइ [काई], कवण इत्यादेशौ वा भवतः ।

जइ न सु आवइ दूइ ! घरु काइँ अहो-मुहु तुज्झु ।

वयणु जु खण्डइ तउ सहिए !, सो पिउ होइ न मज्झु ॥१॥

काइँ न दूरे देक्खइ [३४६, ४] ।

फोडेन्ति जे हिअडउँ अप्पणउँ ताहँ पराई कवण घृण ।

रक्खेज्जहु लोअहोँ ! अप्पणा बालहेँ जाया विसम थण ॥२॥

सुपुरिस कड्गुहेँ अणुहरहिँ भण कज्जेँ कवणेण ।

जिवँ जिवँ वड्डत्तणु लहहिँ तिवँ तिवँ नवहिँ सारेण ॥३॥

पक्षे—

जइ ससणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह ।

बिहिँ वि पयारेँहि गइअ घण किं गज्जहि खल-मेह ॥४॥

१०३९—युष्मदः सौ तुहं । ८ । ४ । ३६८ । अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे तुहं इत्यादेशो भवति ।

भमर ! म रुणभुणि रण्णडइ सा दिसि जोइ म रोइ ।

सा मालइ देसन्तरिअ जसु तुहँ मरहि विओइ ॥१॥

१०४०—जस्-शसोस्तुहै तुम्हइं । ८ । ४ । ३६९ । अपभ्रंशे युष्मदो जसि शसि च

*काइँ इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यते ।

प्रत्येकं तुम्हे, तुम्हइ इत्यादेशौ भवतः । तुम्हे, तुम्हइ जाणह । तुम्हे तुम्हइ पेच्छइ । वचनभेदो यथासंख्य-निवृत्त्यर्थः ।

१०४१—टा-ड्यमा पइं तइं । ८ । ४ । ३७० । अपभ्रंशे युष्मदः टा, डि, अम् इत्येतैः सह पइं [पइँ], तइं [तइँ] इत्यादेशौ भवतः । टा—

पइं मुक्काहँ वि वर-तरु फिट्टइ पत्तत्तणं न पत्ताणं ।

तुह पुणु छाया जइ होज्ज कह वि ता तेहिँ पत्तेहिँ ॥१॥

महु हिअउं तइं, ताए तुहुँ, स वि अन्नं विनडिज्जइ ।

पिअ! काइँ करउं हउं, काइँ तुहुँ, मच्छं मच्छु गिलिज्जइ ॥२॥

डिना—

पइं मइं बेहिँ वि रण-गयहिँ को जय-सिरि तक्केइ ।

केसहिँ लेपिणु जम-घरिणि मण सुहु को थक्केइ ? ॥३॥

एवं तइं । अमा— पइं मेल्लन्तिहेँ महु मरणु मइं मेल्लन्तहोँ तुज्झु ।

सारस ! जसु जो वेगला सो वि कृदन्तहोँ सज्झु ॥४॥ एवं तइं ।

१०४२—भिसा तुम्हेहिँ । ८ । ४ । ३७१ । अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह तुम्हेहिँ इत्यादेशौ भवति ।

तुम्हेहिँ अम्हेहिँ जं किअउं दिट्ठउं बहुअ-जणोण ।

तं तेवड्ठउं समर-भरु निज्जिउ एक्क-खणोण ॥१॥

१०४३—डसि-डस्-भ्यां तउ तुज्झ तुध्र । ८ । ४ । ३७२ । अपभ्रंशे युष्मदो डसि-डस्-भ्यां सह तउ, तुज्झ, तुध्र इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । तउ होन्तउ आगदो । तुज्झ होन्तउ आगदो । तुध्र होन्तउ आगदो । डसा—

तउ गुण-संपइ तुज्झ मदि तुध्र अणुत्तर खन्ति ।

जइ उप्पत्ति अन्न जण महि-मंडलि सिक्खन्ति ॥१॥

१०४४—भ्यसाम्भ्यां तुम्हहं । ८ । ४ । ३७३ । अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस्, आम् इत्येताभ्याम् सह तुम्हहं इत्यादेशौ भवति । तुम्हहं होन्तउ आगदो । तुम्हहं केरउं धणु ।

१०४५—तुम्हासु सुपा । ८ । ४ । ३७४ । अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह तुम्हासु इत्यादेशौ भवति । तुम्हासु ठिअं ।

१०४६—सावस्मदो हउं । ८ । ४ । ३७५ । अपभ्रंशे अस्मदः सौ परे हउं इत्यादेशौ भवति । तसु हउं कलि-जुगि दुल्लहहो [३३८.४] ।

१. पइँ इत्यपि पाठान्तरं समुपलभ्यते ।

२. तइँ इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यते । अतः यथास्थानं प्रयोगानुसारिणी प्रवृत्तिः विधेया ।

१०४७—जस्-शसोरम्हे अम्हइं । ८ । ४ । ३७६ । अपभ्रंशे अस्मदो जसि, शसि च परे प्रत्येकम् अम्हे, अम्हइं इत्यादेशौ भवतः ।

अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्ब मणन्ति ।

मुद्धि ! निहालहि गयण-यलु कइ जण जोण्ह करन्ति ॥१॥

अम्बणु लाइवि जे गया पहिअ पराया के वि ।

अवस न सुअहिं सुहन्निअहिं जिवं अम्हइं तिवं ते वि ॥२॥

अम्हे देवखइ, अम्हइं देवखइ । वचनभेदो यथासंख्य-निवृत्यर्थः ।

१०४८—टा-ड्यमा मइं । ८ । ४ । ३७७ । अपभ्रंशे अस्मदः टा, डि, अम् इत्येतैः सह *मइं [मइं] इत्यादेशो भवति । टा ।

मइं जाणिउं पिअ ! विरहिअहं क वि धर होइ विआलि ।

णवर मिअङ्कु वि तिह तवइ जिह दिणयर खय-गालि ॥१॥

डिना । पइं मइं बेहिं वि रणगयहिं [३७०, ४] अमा । मइं मेलन्तहो तुज्भु [३७०, ४] ।

१०४९—अम्हेहिं भिसा । ८ । ४ । ३७८ । अपभ्रंशे अस्मदो भिसा सह अम्हेहिं इत्यादेशो भवति । तुम्हेहिं, अम्हेहिं जं किअउं [३७१, ४] ।

१०५०—महु-मज्भु डसि-डस्-भ्याम् । ८ । ४ । ३७९ । अपभ्रंशे अस्मदो डसिना, डसा च सह प्रत्येकं महु, मज्भु इत्यादेशौ भवतः । महु होन्तउ गदो । मज्भु होन्तउ गदो । डसा ।

महु कन्तहो वे दोसडा हेल्लि ! म भुद्धहि आलु ।

देन्तहो हउं पर उव्वरिअ जुज्भन्तहो करवालु ॥१॥

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि ! मज्भु पिएण ।

अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥२॥

१०५१—अम्हहं भ्यसाम्भ्याम् । ८ । ४ । ३८० । अपभ्रंशे अस्मदो भ्यसा, आमा च सह अम्हहं इत्यादेशो भवति । अम्हहं होन्तउ आगदो । आमा । अह भग्गा अम्हहं तणा [३७९, ४] ।

१०५२—सुपा अम्हासु । ८ । ४ । ३८१ । अपभ्रंशे अस्मदः सुपा सह अम्हासु इत्यादेशो भवति । अम्हासु ठिअं ।

★ अथ सर्वादिशब्दानां विधिः ★

सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इयत्, त्वत्, त्व, नेम, सम, त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, किम् इत्यादयः शब्दाः सर्वादयो भवन्ति । अपभ्रंश-भाषायां सर्वादिशब्दैः सम्बन्धितं यद्विधिविधानं भवति, तत्प्रदर्श्यते । यथा—

*मइं इत्यपि पाठान्तरमस्ति, प्रयोगानुसारिणो प्रवृत्तिः विधेया ।

१०२६—यस्माद् भवन् आगतः। यस्माद्। यद्+ङसि। २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०२६ सू० ङसेः स्थाने हां इत्यादेशे जहां इति भवति। भवन्। भू सत्तायाम्। भू+शतृ। ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे होन्तउ इति भवति। आगतः। आगत+सि। १०६७ सू० तकारस्य दकारे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (प्रो) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे आगदो इति भवति। तस्माद् भवन् आगतः। तस्माद्। तद्+ङसि। ११ सू० दकारस्य लोपे, जहां-वदेव तहां इति साध्यम्। भवन्=होन्तउ, आगतः=आगदो, इति पूर्ववदेव साध्यम्। कस्माद् भवन् आगतः। कस्माद्। किम्+ङसि। ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, जहांवत् कहां इति साध्यम्। भवन् आगतः-होन्तउ आगदो, इत्यपि पूर्ववदेव साध्यम्। जहां, तहां, कहां इत्येषु पदेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता।

१०२७— यदि तस्याः त्रुटितः स्नेहः मया सह नाऽपि तिलतार !।

तत् कस्माद् वक्राभ्यां लोचनाभ्यां दृश्ये शतवारम् ?॥१॥

भावार्थः—हे तिलतार !-तिलवत् स्निग्धा तारा-कनीनिका यस्य सः, तत्सम्बोधनम्। यदि तस्याः-कस्याश्चिन्नायिकायाः स्नेहः मया सह नाऽपि-नैव त्रुटितः-छिन्नः, तत्कस्मादहं तथा वक्राभ्यां-रोष-पूर्णभ्यां, लोचनाभ्यां शतवारं-शतानां वाराणां समाहारः शतवारम्, कथं दृश्ये ? स्नेहाऽस्तित्वे दृष्टिः वक्रा-रोषपूर्णं न भवितव्येति भावः।

यदि=जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया। तस्याः। तद्+ङस्। ११ सू० दकार-लोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०२१ ङसेः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे तहे इति भवति। त्रुटितः। त्रुट-त्रुट् विच्छेदे-विनाशे। त्रुट्+क्त=त। ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९०१ सू० टकारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, १७७ सू० तकार-लोपे, सिप्रत्यये, बाहुल्येन ६४५ सूत्रस्याप्रवृत्तौ, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे तट्टउ इति भवति। स्नेहः। स्नेह+सि। इत्यत्र ३४८ सू० सकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे ङङ-(अङ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, सेलोपे नेहडा इति भवति। मया। अस्मद्+टा। १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति। सह। अव्ययपदमिदम्। १०९० सू० सह इत्यस्य स्थाने सहं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सहं इति भवति। न। अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽप्यभ्रं प्रयुज्यते। अपि। अव्ययपदमिदम्। ४१ सू० अकारस्य लोपे, २३१ सू० पकारस्य वकारे वि इति भवति। तिलतार !। तिलतार+सि। १०१५ सू० सेलोपे तिलतार ! इति भवति। तत्। तद्+सि। ११ सू० दकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारस्यानुस्वारे तं इति भवति। कस्मात्। किम्+ङसि। ५६० सू० किमः क इत्यादेशे, १०२७ सू० ङसेः स्थाने डिहे [इहे] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे किहे इति भवति। वक्राभ्याम्। वक्र+भ्याम्। २६ सू० आदिस्वरस्य अनुस्वारागमे, ३५० सू० रेफलोपे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० भिसः स्थाने हिं इत्यादेशे, १००६ सू० अकारस्य स्थाने ए-कारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणस्य लाघवे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे वङ्केहिं इति भवति। लोचनाभ्याम्। लोचन+भ्याम्। १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, द्विवचनस्य बहुवचने, वङ्केहिं-वदेव लोअणे हिं इति भवति। दृश्ये। दृशिर-दृश् दर्शने। दृश्+क्य+ए। अपभ्रंशे १०९३ सू० दृशर्थे जो इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, बाहुल्येन

१० सूत्रस्याप्रवृत्तौ, १०५६ सू० ए इत्यस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जोइज्जडं इति भवति । शतवारम् । शत-वार+अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू० अमो लोपे सयवार १००२ सूत्रस्य प्रवृत्तौ तु सयवार इति भवति । तहे, किहे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२८— यस्मिन् कल्प्यते शरेण शरः छिद्यते खड्गेन खड्गः ।

तस्मिन् तादृशे भट-घटा-निवहे कान्तः प्रकाशयति मार्गम् ॥१॥

भावार्थः—यस्मिन्-युद्धे, शरेण-बाणेन, शरः-बाणः, कल्प्यते-कृत्यते, तथा खड्गेन-असिना, खड्गः-असिः, छिद्यते-भिद्यते, तादृशे-भीषण-संग्रामे, भट-घटा-निवहे-भटानां-सुभटानां घटा-दलानि तासां निवहः-समुदायः यत्र तस्मिन् भट-घटा-निवहे-भयंकरतमे युद्धे, कान्तः-प्राणेश्वरः, मार्गं प्रकाशयति-नेतृत्वं करोति, कर्तव्यं बोधयतीत्यर्थः । अत्र काचिन्नायिका निजकान्तस्य वीरत्वमुखेन श्लाघां करोति ।

यस्मिन् । यद्+ङि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०२८ सू० डेः स्थाने हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जहिं इति भवति । कल्प्यते । कल्प्-धातुः छेदने । कल्प्+क्य+ते । ३५० सू० लकारलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे कप्पिज्जइ इति भवति । शरेण । शर+टा । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००० सू० अन्त्याकारस्य इकारे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे सरिण इति भवति । शरः । शर+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सह इति भवति । छिद्यते । छिदिर्-छिद् द्विधीकरणे । छिद्+क्य+ते । ११ सू० दकारलोपे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, कप्पिज्जइ-वदेव छिज्जइ इति साध्यम् । खड्गेन । खड्ग+टा । ३४८ सू० डकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थाने णकारे खणिण इति भवति । खड्गः । खड्ग+सि=खग्+सि । इत्यत्र १००२ सूत्रेण अन्त्याकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे खग्गु इति भवति । तस्मिन् । तद्+ङि । ११ सू० दकारलोपे, १०२८ सू० डेः स्थाने हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तहिं इति भवति । तादृशे । तादृश+ङि । १०७३ सू० दृश इत्यस्य स्थाने डेह (एह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे तेहइ इति भवति । भट-घटा-निवहे । भट-घटा-निवह+ङि । १९५ सू० उभयत्राऽपि टकारस्य डकारे, ४ सू० आकारस्य अकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे भड-घड-निवहि इति भवति । कान्तः । कान्त+सि=कन्तु, इत्यस्य प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । प्रकाशयति । प्रपूर्वकः काशृ-(काश)-धातुः दीप्तिकरणे । प्रकाश्+णिग्+तिव् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिग अकारे, बाहुल्येन ६४२ सूत्रस्याप्रवृत्तौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे पयासइ इति भवति । मार्गम् । मार्ग+अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मग्गु इति भवति । जहिं, तहिं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । हिं इत्यादेशस्यान्यान्युदाहरणान्यपि प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

एकस्मिन् अक्षिण् भावणः, अन्यस्मिन् भाद्रपदः ।

माधवः [वसन्तः] महीतल-स्रस्तरे गण्डस्थले शरत् ॥

अङ्गेषु ग्रीष्मः सुखास्तिका-तिलवने मार्गशिराः ।

तस्याः मुग्धायाः सुखपङ्कजे आवासितः शिशिरः ॥२॥

भावार्थः—प्रियविरह-खिन्नायाः कस्याश्चिन्नायिकायाः ऋतूनां तुलनया तदङ्गानि वर्णयन्ते वि-
दुषा कविना । तस्याः मुग्धायाः-सुन्दर्यः, कीदृशयाः मुग्धायाः? प्रोषितभर्तृकायाः विरहवेदनयानवरतं रुद-
त्याः एकस्मिन् अक्षिण-नेत्रे श्रावणः, अन्यस्मिन्नेत्रे भाद्रपदः प्रतीयते । यथा श्रावण-भाद्रपदमासौ वर्षमासौ
जलस्राविणौ भवतस्तथैव तस्याः नेत्रेऽपि अश्रु-स्राविणौ संजाते । जलस्रावित्वेन नेत्रयुगलं वर्षतुं नोपमि-
तम् । विरहजन्य-शोकात् महीतल-स्रस्तरे-मह्यास्तलं तत्र स्रस्तरः-संस्तारकः शय्येति यावत्, तस्य नवीन-
पल्लवमयत्वाद् माधवः वसन्तः उपकल्पितः । गण्डस्थले-कपोलप्रान्ते शरदर्तुं नोपमिते, शरदर्तुः काश-
कुसुमादिबाहुल्याद् यथा पाण्डुरूपा जायते तथैव प्रिय-वियोगाद् विरहवत्याः कपोले कान्ति-हीनत्वात्
पाण्डुरूपे संजाते, अयमेव हेतुः यत्कपोलौ शरद्वर्तुना उपमीयेते । अङ्गेषु—शरीरावयवेषु कामजन्यताप-
बाहुल्यं वर्तते, अतएवाङ्गानि ग्रीष्मर्तुं ना तुल्यतामावहन्ति, सुखासिका-तिलवने, सुखस्य आसिका-अवस्थानं,
तिलानां वनं तिलवनम्, सुखासिका एव तिलवनं सुखासिका-तिलवनम्, तस्मिन्, मार्गशिराः-यथा मार्गशीर्षे
तिलवनानामुच्छेदो जायते, तथैवाऽस्याः अपि पति-वियोगात् सुखावस्थानस्योच्छेदः संजातः, इति हेतोः
द्वयोः सुखावस्थान—ग्रीष्मयोः सादृश्यमुक्तम् । मुखपङ्कजे—मुखमेव पङ्कजं—कमलं, तस्मिन् शिशिरः
आवासितः-स्थितो वर्तते, माघफाल्गुणौ किल शिशिरसंज्ञकौ, तस्मिन्-शिशिरे यथा कमलानां शीतनं-
म्लानत्वं भवति तथैवाऽस्या अपि मुग्धायाः मुखं म्लानं जातम् । म्लानत्वसाम्येन मुखं शिशिरर्तुं नोप-
मितम् । कृत्स्नस्यापि श्लोकस्याऽयं भावो यन्नायिकायाः कृते प्रियवियोगोऽसह्यतमो जायते ।

एकस्मिन् । एक+ङि । ३७० सू० ककारस्य द्वित्वे, १०२८ सू० ङेः स्थाने हि इत्यादेशे एकङि
इति भवति । अक्षिण । अक्षिन्+ङि । २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-
खकारस्य ककारे, ११ सू० नकारलोपे, अञ्जल्यादि-गण-वर्तित्वात् ३५ सू० स्त्रीलिङ्गत्वे जाते, १०२३ सू०
ङेः स्थाने हि इत्यादेशे अङिर्वाह इति भवति । श्रावणः । श्रावण+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, २६०
सू० शकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि सावणु इति भवति । अन्य-
स्मिन् । अन्यद्+ङि । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण
ङेः स्थाने हि इत्यादेशे अन्निर्वाह इति भवति । भाद्रपदः । भाद्रपद+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५०
सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १७७ सू० दकारलोपे, १००२ सू०
अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि भद्रवड इति भवति । माधवः । माधव+सि । १८७ सू० घकारस्य
हकारे, १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि माहड इति भवति । म-
हीतल-स्रस्तरे । महीतल-स्रस्तर+ङि । ४ सू० ईकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ३५० सू० रेफ-
लोपे, ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००५ सू० ङिना
सह अकारस्य इकारे महिअल-सत्थरि इति भवति । गण्डस्थले । गण्डस्थल+ङि । ३४८ सू० सकारलोपे,
३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे, १०८१
सू० उच्चारणस्य लाघवे गण्ड-स्थले इति भवति । शरत् । शरत्+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १८
सू० तकारस्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे सरड इति सिद्धम् ।
अङ्गेषु । अङ्ग+सुप् । १००० सू० अन्त्याकारस्य इकारे, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशे अङ्गिर्वाह
इति भवति । ग्रीष्मः । ग्रीष्म+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३४५ सू० षस्य स्थाने
म्ह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलपि गिम्ह इति भवति । सुखासिका-तिल-वने । सुखासिका-तिलवन+ङि ।
अपभ्रंशे १०९३ स० सुखासिकाऽर्थं सुहृच्छी इति-शब्दः प्रयुज्यते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू०

डिना सह अकारस्य इकारे मुहच्छी-तिलवणि इति भवति । मार्गशिराः । मार्गशिरस्+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मग्न-सिह इति भवति । तस्याः तद्+ङस् । ११ सू० दकारलोपे, स्त्रोत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे तहे इति भवति । मुग्धायाः । मुग्धा+ङस् । ३४८ सू० गकारलोपे, ३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे मुद्गहे इति भवति । मुखपङ्कजे । मुखपङ्कज+ङि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १७७ सू० जकारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे मुहपङ्कइ इति भवति । आवासितः । आवासित+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे आवासित इति भवति । शिशिरः । शिशिर+सि । २६० सू० उभयत्रार्जिप शकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सिसिह इति भवति । एषकहि, अर्नाहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

हृदय ! स्फुट तडिदिति [शब्दम्] कृत्वा कालक्षेपेण किम् ? ।

पश्यामि हतविधिः कस्मिन् स्थापयति त्वया विना दुःखशतानि ॥३॥

भावार्थः—कस्याश्चिद् दुःखाकुलाया नायिकायाः उक्तिरियम् । हे हृदय ! तडिद् इति शब्दं कृत्वा शीघ्रं स्फुट-भिद्यताम्, कालक्षेपेण-कालस्य क्षेपः-विलम्बः, तेन किम् ? त्वया किमर्थं विलम्बो विधीयते ? पश्यामि हतविधिः-हतश्चासौ विधिः-भाग्यम्, दौर्भाग्यमित्यर्थः । त्वया हृदयेन विना-दुःखशतानि-दुःखानां शतानि, कस्मिन् प्रदेशे स्थापयति । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानाद्” इति सिद्धान्तेन स्थापयिष्यतीति भावः । अयमभिप्रायः-दुःखानां स्थानं हृदयम् । हृदयनाशे तदाश्रितानां दुःखानामपि नाशोऽवश्यंभावी ।

हृदय ! । हृदय+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे, २६९ सू० सस्वर-यकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे ङङ्-(अङ्)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे हिमडा ! इति भवति । स्फुट । स्फुट-स्फुट भेदने । स्फुट्+हि । ३४८ सू० सकारलोपे, ९०१ सू० टकारद्वित्वे, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे फुट्टि इति भवति । तडित् । अव्ययपद-मिदम् । १००० सू० इकारस्य अकारे, ११ सू० तकारलोपे तड इति भवति । इति=त्ति, प्रक्रिया ४२ सूत्रे ज्ञेया । कृत्वा । डुकृञ्-कृ करणे । कृ+क्त्वा । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १११० सू० क्तवः स्थाने इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये करि इति भवति । काल-क्षेपेण । कालक्षेप+टा । २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टास्थाने अनुस्वारे कालक्षेपे इति भवति । किम् । किम्+सि । १०३८ सू० किमः स्थाने काइ इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे काइ इति भवति । पश्यामि । दृशिर्-दृश् दर्शने । दृश्+मिक् । ८५२ सू० दृशः स्थाने देक्ख इत्यादेशे, १०५६ सू० मिक् स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे देक्खउं इति भवति । हतविधिः । हतविधि+सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपे हयविहि इति भवति । कस्मिन् । किम्+ङि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण ङेः स्थाने हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे कहिं इति भवति । स्थापयति । ण्ठा-स्था गतिनिवृत्तौ । स्था+णिङ्+तिक् । ६८७ सू० स्था-घातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ६३८ सू० णिङः स्थाने आव इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, ९०९ सू० आकारस्य अकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे ठवइ इति भवति । त्वया । युष्मद्

+टा । १०४१ सू० टाप्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने पड् इत्यादेशे पड् इति भवति । विना । अव्ययपद-
मिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे ङु-(उ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अ-
ज्झीने परेण संयोज्ये विष्णु इति भवति । दु-ख-शतानि । दु-ख-शत+जस् । ३४८ सू० जिह्वामूलीयस्य
लोपे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू०
तकारलोपे, १८० सू० यकारश्चुतो, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे
दुखसयाइ इति भवति । कहिं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२६— कान्तोऽस्मदीयः हला सखिके ! निश्चयेन रुष्यति यस्य ।

अस्त्रैः, शस्त्रैः, हस्तैरपि स्थानमपि अंशयति तस्य ॥१॥

भावार्थः—हला-नारीणां कृते सम्बोधनार्थकमव्ययपदमिदम्, सखिके !, हे सखि ! इत्यर्थः, अ-
स्मदीयः कान्तः-नायकः, निश्चयेन यस्योपरि रुष्यति-रुष्टो भवति तदाऽसौ, तस्य-शत्रोः अस्त्रैः-क्षेप्तुं योग्यैः
बाणादिभिः, अतिरिहिं इत्यस्य अर्थः इत्यपि छाया भवति, अतः अर्थैः-द्रव्यदानैः, शस्त्रैः-क्षेप्तुमयोग्यैः क-
रवालादिभिः, हस्तैश्चापि स्थानमपि अंशयति, शत्रोः मूलोच्छेदं करोतीति भावः ।

कान्तः । कान्त+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू०
सेर्लोपे कन्तु इति भवति । अस्मदीयः । अस्मदीय+सि । अपभ्रंशे अस्मदीयाऽर्थे १०९३ सू० महारग्र-शब्दः
प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे महारउ इति भवति । हला । अव्ययपदमिदम् ।
१००० सू० आकारस्य इकारे हलि इति भवति । सखिके ! । सखिका+सि । इत्यत्र १८७ सू० खकारस्य
हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, ५३० सू० आकारस्य एकारे, सेर्लोपे सहिए ! इति भवति । निश्चयेन । नि-
श्चय+टा । २९२ सू० चस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे,
१७७ सू० यकारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थाने अनुस्वारे निच्छइ इति भ-
वति । रुष्यति । रुष-रुष् रोषे । रुष्+तिव् । ९०७ सू० उकारस्य ऊकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे,
९१० सू० अकारागमे, ३२८ सू० तिव इचादेशे रुसइ इति भवति । यस्य । यद्+ङस् । २४५ सू० य-
कारस्य जकारे, १०२९ सू० ङसः स्थाने डासु [आसु] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे जासु इति
भवति । अस्त्रैः । अस्त्र+भिस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकाराद्वित्वे,
३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००० सू० अन्त्याकारस्य इकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हिं इत्यादेशे
अतिरिहिं अर्थः इति छायायान्तु अर्थ+भिस् इत्यत्र रेफलोपे, थकारद्वित्वे, पूर्वथकारस्य तकारे, अतिरिहि-
वदेव अतिरिहिं इति साध्यम् । शस्त्रैः । शस्त्र+भिस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, रेफस्य लोपे, स्तस्य
थकारे, अतिरिहिं-वदेव सतिरिहिं इति साध्यम् । हस्तैः । हस्त+भिस् । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, पूर्व-
वदेव हतिरिहिं इति साध्यम् । १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे हतिरिहिं इति भवति । अपि=वि, प्राक्रिया
४१ सूत्रे ज्ञेया । स्थानम् । षठा-स्था गतिनिवृत्तौ । स्था+त्युट्—अन+सि । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने
ठा इत्यादेशो, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ ठान+सि इति जाते, बाहुल्येन नकारस्य लोपे ठान्+सि इति स्थिते,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ठाउ इति भवति । अंशयति । अंशु-अंश् विनाशे ।
अंश्+णिग्+तिव् । ८४८ सू० अंश्धातोः स्थाने फिड इत्यादेशे, १००० सू० इकारस्य एकारे, ६३८
सू० णिगः स्थाने अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिव इचादेशे फेडइ
इति भवति । तस्य । तद्+ङस् । १०२९ सू० ङसः स्थाने डासु (आसु) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादे-
र्लोपे तासु इति भवति । जासु, तासु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

जीवितं कस्य न वल्लभकं, धनं पुनः कस्य नेष्टम् ? ।

द्वेऽपि अवसर-निपतिते तृणसमे गणयति विशिष्टः ॥२॥

भावायः—जीवितं-जीवनं कस्य न वल्लभकं-प्रियं भवति ? अपितु सर्वेषां भवति । धनम्—अर्थः कस्य न इष्टम् ? अभिलषितम् ? प्रत्युत धनं सकलानामेव पुरुषाणां प्रियं भवति । किन्तु विशिष्टः—गुणज्ञः पुरुषः द्वेऽपि—जीवितधनेऽपि, कीदृशे द्वे अवसरनिपतिते—अवसरस्य निपातः, अवसरनिपातः, तेन युक्ते अवसरनिपतिते—सम्प्राप्तावसरे ते धनजीवने तृणसमे—तृणेन समे—तुल्ये गणयति—मन्यते । उत्तमप्रकृतिको जनः अवसरे सम्प्राप्ते लोकप्रियेऽपि धनजीवने धर्मार्थं त्यजतीति भावः ।

जीवितम् । जीवित+सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जीविड इति भवति । कस्य । किम्+उस् । ५६० सू० किमः क इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने डासु (आसु) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे कासु इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । वल्लभकम् । वल्लभक+अम् । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे वल्ल-हउं इति सिद्धम् । धनम् । धन+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे धणु इति भवति । पुनर्=पुण्य, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । इष्टम् । इष्ट+सि । ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे इट्ठु इति भवति । द्वे । द्वि+औ । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६०९ सू० द्वेः स्थाने जसा सह दोष्णि इत्यादेशे दोष्णि इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । अवसरनिपतिते । अवसरनिपतित+औ । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ८९० सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे अवसर—निव-डिअइ इति भवति । तृणसमे । तृणसम+औ । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहु-वचने, १०१५ सू० जसो लोपे तृणसम इति भवति । गणयति । गण-गण् गणनायाम् । गण्+णिग्+तिव् । ६३८ सू० णिग्न अकारे, प्रयोगदर्शनात् ६४२ सू० अकारस्य दीर्घाभावे, ६२८ सू० तिव इचादेशे गणइ इति भवति । विशिष्टः । विशिष्ट+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे वि-सिट्ठु इति भवति । कासु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३०—यस्याः । यद्+उस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रोत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, १०३० सू० डसः स्थाने डहे [अहे] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये जहे इति भवति । सम्बन्धी । सम्बन्धिन्+सि । १०९३ सू० सम्बन्धिन् इत्यस्य केर इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे केरड इति भवति । त-स्याः । तद्+उस् । ११ सू० दकारलोपे, जहे-वत् तहे इति साध्यम् । कस्याः । किम्+उस् । प्रस्तुत-सूत्रेण डस्प्रत्ययस्य डहे [अहे] इत्यादेशे, तहे-वदेव कहे इति भवति । जहे, तहे, कहे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्र-स्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३१— “प्राङ्गणे तिष्ठति नाथो यः स रणे करोति न भ्रान्तिम्”

भावायः—काचिन्नारी स्वप्राणनाथं श्लाघते यत्प्राङ्गणे गृहाङ्गणे यो नाथः तिष्ठति-मदीयः यो नाथः, यदि स प्राङ्गणे तिष्ठति-अवस्थितो वर्तते तदाऽसौ रणे-युद्धविषये भ्रान्तिं न करोति, भ्रान्ति-मान्नास्ति, अपितु निश्चयवानस्ति । युद्धार्थं सदाऽसौ सन्नद्धोऽवतिष्ठत इति भावः ।

प्राङ्गणे । प्राङ्गण+ङि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **प्राङ्गणि** इति भवति । अत्र ३५० सूत्रेण रेफलोपप्राप्तिरासीत् किन्तु १०६९ सूत्रेण सा वैकल्पिका विहिताऽतएवाऽत्र तस्य प्रवृत्तिर्न जाता । **तिष्ठति** । ठा-स्था गतिनिवृत्तौ । स्था+तिव् । ६८७ सू० स्था-धातोः स्थाने चिट्ठ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच् इत्यादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे **चिट्ठि** इति भवति । **नाथः** । नाथ+सि । १८७ सू० थकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे **नाहु** इति भवति । **यः** । यद्+सि । १०३१ सू० यद् इत्यस्य ध्रुं इत्यादेशे, सेलोपे ध्रुं इति भवति । **सः** । तद्+सि । १०३१ सू० तद् इत्यस्य त्रं इत्यादेशे, सेलोपे त्रं इति भवति । **रणे** । रण+ङि । १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **रणि** इति भवति । **करोति** । कृकृञ्-कृ करणे । कृ+तिव् । ६०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच् इत्यादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे **करदि** इति भवति । **न** । अव्ययपदमिदं संस्कृत-सममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । **भ्रान्तिम्** । भ्रान्ति+अम् । ३५० सू० रेफस्य लोपप्राप्तौ, १०६९ सूत्रस्य वैकल्पिकत्वात्तस्याऽभावे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० अमो लोपे भ्रन्ति इति भवति । ध्रु, त्रं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । तत् कथ्यते यद् निर्वहति । अयं भावः—अनेन पुरुषेण तदेव कथ्यते-प्रति-ज्ञायते, यदयं निर्वहति—प्रतिपालयति । तद् । तद्+सि । २४ सूत्रे “बहुलाधिकाराद् अन्यस्याऽपि व्यञ्जनस्य मकारः” इति पाठाद् दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १०१५ सू० सेलोपे तं इति भवति । कथ्यते । कथ-कथ् कथने । कथ्+क्य+ते । ६७३ सू० कथ्धातोः स्थाने बोल्ल इत्यादेशे, ६४९ सू० क्य-स्य ईग्र इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे **बोल्लिअह** इति भवति । **यद्** । यद्+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे **जु** इति भवति । **निर्वहति** । निर्-पूर्वकः वह्-(वह्)-धातुः निर्वहि । निर्वह्+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकार-द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **निर्वहइ** इति भवति । प्रस्तुतसूत्रस्य वैकल्पिकत्वाद् तत्-तं, यत्-जु इत्यत्र प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०३२—**इदम्** । इदम्+सि । १०३२ सू० इदमः स्थाने इमु इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे **इमु** इति भवति । **कुलम्** । कुल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे **कुलु** इति भवति । **तव** । यु-ष्मद्+उस्=तुह, प्रक्रिया ५८८ सूत्रे ज्ञेया । **सम्बन्धी** । सम्बन्धिन्+सि । १०९३ सू० सम्बन्धिन् इत्यस्य तण इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे **तणउं** इति भवति । **इदं कुलं**—इमु कुलु इति पूर्ववदेव साध्यम् । **पश्य**—देखु, प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । **इदम्-इमु** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३३— **एषा कुमारी, एष नरः, एतद् मनोरथ-स्थानम् ।**

एतद् मूढानां चिन्तयतां पश्चाद् भवति विभातम् ॥१॥

भावार्थः—एषा-समीपस्था शय्यासीनेति यावत् । **कुमारी-कन्या** विद्यते, **एषो हि, नरो** वर्तते, **एतद् मनोरथस्थानम्-मनोरथानामभिलाषाणां स्थानम्-केन्द्रम् । एतद् चिन्तयतां-विचारयतामेव मूढानाम्-मूर्खपुरुषाणां विभातम्-प्रभातं भवतीति भावः ।**

एषा । एतद्+सि । १०३३ सू० एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे **एह** इति भवति । **कुमारी** । कुमारी+सि । १०१५ सू० सेलोपे **कुमारी** इति भवति । **एषः** । एतद्+सि । १०३३

सू० एतदः स्थाने एहो इत्यादेशे, सेलोपे एहो इति भवति । नरः । नर+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे नर इति भवति । एतद् । एतद्+सि । १०३३ सू० एतदः स्थाने एहु इत्यादेशे, सेलोपे एहु इति भवति । मनोरथ-स्थानम् । मनोरथस्थान+सि । २२८ सू० प्रथम-नकारस्य णकारे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, [ष्ठा-स्था गतिनिवृत्तौ । ष्ठा+ल्युट्-प्रन] ६८७ सू० ष्ठा-धातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ सन्धौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपे मणोरह-ठाणु इति भवति । एतद् । एतद्+अम् । १०३३ सू० एतदः स्थाने एहु इत्यादेशे, १००० सू० उकारस्य अकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे एहउं इति भवति । मूढानाम् । मूढ+आम् । १०९३ सू० मूढस्य वढ इत्यादेशे, १०१६ सू० आमो लोपे वढ इति भवति । चिन्तयताम् । चितौ चिन्तायाम् । संस्कृतनियमेन चिन्त्+शतृ इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, आम्-प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे चिन्तन्ताहं इति भवति । पश्चाद् । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० पश्चाद् इत्यस्य पच्छइ इत्यादेशे पच्छइ इति भवति । भवति । भू सत्तायाम् । भू+तिव्=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । विभातम् । विभात+सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० विभातार्थे विहाण-शब्दः प्रयुज्यते; १००२ सू० आकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपे विहाणु इति भवति । एह, एहो, एहु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३४—एते तेऽश्वाः, एषा स्थली=एइ ति घोडा, एह थलि, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । एइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । साधना त्वित्थम् । एते । एतद्+जस् । प्रस्तुतसूत्रेण एतदः स्थाने एइ इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे एइ इति भवति । एतान् । एतद्+शस् । प्रस्तुतसूत्रेण एतदः स्थाने एइ इत्यादेशे, १०१५ सू० शसो लोपे एइ इति भवति । पश्य । दृ-शिर-दृश् दर्शने । दृश्+हि । ८५२ सू० दृश्धातोः स्थाने पेच्छ इत्यादेशे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लुकि पेच्छ इति भवति । एइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३५—यदि पृच्छथ गृहाणि बृहन्ति ततो बृहन्ति गृहाण्यमूनि ।

विह्वलित-जनाभ्युद्धरणं कान्तं कुटीरके पश्य ॥१॥

भावार्थः—काचिन्तायिका कञ्चित् पथिकं प्रत्याह-यदि यूयं बृहन्ति-महान्ति गृहाणि पृच्छथ, ततो-तदा तानि गृहाणि अमूनि प्रत्यक्षोपलभ्यमानानि वर्तन्ते । यदि त्वं दानादीनामभिलाषी तदा तु कुटीरके सम्मुखस्थितायां कुट्यां विह्वलित-जनाभ्युद्धरणम्-विह्वलिताश्च ते जनाः तेषां, व्याकुल-जनानाम्, अभ्युद्धरणम्-समुद्धारकं मदीयं कान्तं-प्राणनाथं पश्येति भावः ।

यदि । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारलोपे जइ इति भवति । पृच्छथ । प्रच्छ-धातुः जीप्सायाम्-प्रश्ने । प्रच्छ+थ । ७६८ सू० प्रच्छधातोः स्थाने पुच्छ इत्यादेशे, ६३२ सू० थकारस्य हच् (ह) इत्यादेशे पुच्छह इति भवति । गृहाणि । गृह्+शस् । ४१५ सू० गृहस्य घर इत्यादेशे, १०१५ सू० शसो लोपे घर इति भवति । बृहन्ति । बृहत्+जस् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, बाहुल्येन २३७ सू० बकारस्य वकारे, ४४५ सू० हकारस्य डु इत्यादेशे, ११ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे बडुइ इति भवति । ततः । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० ततः इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । बृहन्ति । बृहत्+जस् । पूर्ववदेव बडु+जस् । इति जाते, १०१५ सू० जसो लोपे बडु इति भवति । गृहाणि । गृह्+जस् । गृहस्य घर इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे घर इति भवति । अमूनि । अदस्+जस् । १०३५ सू० अदसः स्थाने ओइ इत्यादेशे,

१०१५ सू० जसो लोपे ओइ इति भवति । विह्वलित-जनाभ्युद्धरणम् । विह्वलित-जनाभ्युद्धरण+अम् । ३५० सू० वकारलोपे, १७७ सू० तकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे विह्वलित-जनाभ्युद्धरण इति भवति । कान्तम् । कान्त+अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे कन्तु इति भवति । कुटीरके । कुटीरक+ङि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे कुडीरइ इति भवति । पश्य । दृश्-दृश् दर्शने । दृश्+हि । अपभ्रंशे १०६६ सू० दृशर्थे जो इति प्रयुज्यते, १०५८ सू० हेः स्थाने इकारे जोइ इति भवति । अमूनि=ओइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३६— इमानि लोकस्य लोचनानि जाति स्मरन्ति न भ्रान्तिः ।

अप्रिये दृष्टे मुकुलितानि प्रिये दृष्टे विहसन्ति ॥१॥

भावार्थः—लोकस्य इमानि लोचनानि-नेत्राणि, जातिम्-स्वसमानजातीयं कमल-पुष्पं स्मरन्ति-स्मृतिपथमानयन्ति, नयनयोः कमलतुल्यस्वभावत्वात्, इति न भ्रान्तिः—न संशयः । यतः अप्रिये, न प्रियः, अप्रियः-अनिष्टः तस्मिन् अप्रिये दृष्टे नेत्राणि मुकुलितानि-संकोचमापद्यन्ते, प्रिये च दृष्टे विहसन्ति-विकसन्ति । अयं भावः—लोचनानि कमलनिभानि भवन्ति । यथा सूर्य-विकासि-कमलानि निजं प्रियं भास्करं विलोक्य विकसन्ति, अप्रियं शशधरं निरीक्ष्य संकोचतामुपयान्ति, तथैव लोचनान्यपि स्नेहिनं दृष्ट्वा विकासतां यान्ति, अप्रियमुद्वीक्ष्य मुकुलितानि जायन्ते ।

अमूनि । इदम्+जस् । १०३६ सू० इदमः स्थाने आय इत्यादेशे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे आयई इति भवति । लोकस्य । लोक+ङस् । इत्यत्र १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे लोअहो इति भवति । लोचनानि । लोचन+जस् । १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे लोअणई इति भवति । जातिम् । जाति+अम् । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० इकारस्य ईकारे, १०१५ सू० अमो लोपे जाई इति भवति । स्मरन्ति । स्मृ स्मरणे । स्मृ+अन्ति । ३४९ सू० मकारस्य लोपे, १०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५३ सू० अन्ति इत्यस्य हि इत्यादेशे, बाहुल्येन हकारस्य लोपे जाते सरइ इति भवति । न । अव्ययपदमिदमपभ्रंशे संस्कृतवदेव प्रयुज्यते । भ्रान्तिः । भ्रान्ति+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० सेलोपे भन्ति इति भवति । अप्रिये । अप्रिय+ङि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, १७७ सू० यकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे अप्पिए इति भवति । दृष्टे । दृष्ट+ङि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य स्थाने टकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे बिट्ठइ इति भवति । मुकुलितानि । मुकुलितपदस्य आचारार्थक-क्विवन्तात् धातुसंज्ञायां अन्ति-प्रत्यये मुकुलित+अन्ति इति स्थिते, १७७ सू० ककारस्य तकारस्य च लोपे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे मुउलिअहि इति भवति । प्रिये । प्रिय+ङि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे पिए इति भवति । विहसन्ति । विपूर्वकः हस्-धातुः विहासे-विकासे । विहस्+अन्ति । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे विहसन्ति इति भवति । आयई इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

शुष्यतु मा शुष्यतु वोदधिः, वडवानलस्य किन्तेन ? ।

यद् ज्वलति जले ज्वलनः अनेनापि किन्न पर्याप्तम् ? ॥२॥

भावार्थः—कविः वडवानलस्य-समुद्रवन्हेः सामर्थ्यं स्तौति । उदधिः-समुद्रः वन्हिना शुष्यतु-जल-शून्यो भवतु, अथवा मा शुष्यतु, तेन वडवानलस्य किम् ? समुद्रवन्हेः का नाम हानिः ? न काऽपीति भावः । वा इति निर्विन्तम्, परन्तु जले ज्वलनो-वन्हिः यत् प्रज्वलति-ज्वलन्नेवास्ते, एतेनाऽपि किं न पर्याप्तम् ? जले वन्हेरभावो जायते, इति सर्वेऽवगच्छन्ति, तथाऽपि तस्य जलराशौ प्रज्वलनं नहि किमपि साधारणं कार्यं वर्तते, वन्हेरियमसाधारणताऽवसेयेति भावः ।

शुष्यतु । शुष-शुष् शोषणे । शुष्+तुव् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, १००० सू० उकारस्य ओकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० तुवः स्थाने दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारस्य लोपे सोसउ इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । वा । अव्ययपदमिदम् । अव्ययशब्दाः निपाताः भवन्ति, तथा “निपाताः धातवश्च अनेकार्थकाः भवन्ति” इति न्यायेन वा-पदमप्यत्रावधारणार्थकं बोध्यम् । ततः ४५५ सू० अवधारणार्थे चिअ इत्यस्य प्रयोगे, ३७० सू० चकारद्वित्वे चिअ इति भवति । उदधिः । उदधि+सि । १७७ सू० दकारलोपे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १००१ सू० इकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपे उअही इति भवति । वडवानलस्य । वडवा-नल+उस् । ४९९ सू० उस्ः स्थाने स्स इत्यादेशे वडवानलस्स इति भवति । किम् । किम्+सि । ५६९ सू० सिना सह किमः स्थाने किं इत्यादेशे किं इति भवति । तेन । तद्+टा । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टा-प्रत्ययस्य णकारे तेण इति भवति । यद् । यद्+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, २४ सूत्रे “बहुलाधिकारादन्यस्याऽपि व्यञ्जनस्य मकारः” इति पाठाद् दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे १०१५ सू० सेलोपे जं इति सिद्धम् । ज्वलति । ज्वल-[ज्वल्]-धातुः ज्वलने । ज्वल्+तिव् । ३५० सू० वकारलोपे, ९१० सू० धातोर्न्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे जलइ इति भवति । जले । जल+डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य एकारे जले इति भवति । ज्वलनः । ज्वलन+सि । ३५० सू० वकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपे जलणो इति भवति । एनेन । इदम्+टा । १०३६ सू० इदमः स्थाने आय इत्यादेशे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे आएण इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदमपञ्चशे संस्कृतवदेव प्रयुज्यते । पर्याप्तम् । पर्याप्त+सि । २९५ सू० र्यस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ३४८ सू० णकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ८४ सू० अकारस्य अकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे पञ्जत्तं इति भवति । आएण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अस्य दग्धकलेवरस्य यद् वाहितं तत्सारम् ।

यदि प्राच्छाद्यते तदा कुप्यति अथ बह्यते तदा क्षारः ॥३॥

भावार्थः—अस्य दग्धकलेवरस्य, दग्ध-निकृष्टं च तत् कलेवरम्-शरीरं, निकृष्टदेहमित्यर्थः, तस्य तस्मादिति यावत् यद् वाहितं—निष्कासितं, सदनुष्ठानादिकं कृतमिति भावः ? तदेव सारम्—तत्त्वम् । मरणान्तरं तु यदीदमाच्छाद्यते—पटादिना आव्रियते तदा कुप्यति—विकृतिमापद्यते, दौर्गन्ध्यं भजते । अथ यद्येतस्य बह्यते-अग्निस्कारः क्रियते तदा तच्छरीरं क्षारः—भस्मसाद् भवति । अतोऽमुना नश्वरेण कायेन यद्धर्मादिकमाचरितन्तदेव साफल्यं शरीरस्येति भावः ।

अस्य । इदम्+उस् । इत्यत्र १०३६ सू० इदमः स्थाने आय इत्यादेशे, १००९ सू० उस्ः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे आयहो इति सिद्धम् । दग्ध-कलेवरस्य । दग्धकलेवर+उस् । ३११ सू० ग्वस्य ढकारे, ३६० सू० ढकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वढकारस्य ढकारे, १००९ सू० उस्ः

स्थाने हो इत्यादेशे बड्-कलेवरहो इति भवति । यद् । यद्+सि=जं प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके उपन्यस्ता । बाहितम् । बाहित+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बाहिउ इति भवति । तद् । तद्+सि । २४ सूत्रेण (बहुलाधिकाराद्) दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १०१५ सू० सेलोपे तं इति भवति । सारम् । सार+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे १०१५ सू० सेलोपे सारु इति भवति । यदि=जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । आच्छा-
द्यते । आङ्पूर्वकः छदि-(छद्)-धातुः आवरणे । आ-छद्+क्य+ते । अपभ्रंशे १०६६ सू० 'आ-छद्+क्य' इत्यस्य उट्ठभ इतिदेश्यधातुः प्रयुज्यते, ततः ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे उट्ठभइ इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । कुथ्यति । कुथ-कुथ् दुर्गन्धे । कुथ्+तिव् । १८७ सू० थकारस्य हकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे कुहइ इति भवति । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य हकारे अह इति भवति । दह्यते । दह-दह् दाहे । दह्+क्य+ते । २१८ सू० दकारस्य डकारे, ९१७ सू० हकारस्य ञ्भ इत्यादेशे क्यस्य च लोपे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे डञ्भइ इति भवति । क्षारः । क्षार+सि । २८८ सू० क्षस्य छकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे छारु इति भवति । प्रायहो इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३७—

सर्वोऽपि लोकः प्रस्पन्दते बृहत्त्वस्य कृते ।

बृहत्त्वं परिप्राप्यते, हस्तेन मुक्तेन ॥१॥

भावार्थः—सर्वोऽपि लोकः प्रस्पन्दते-चेष्टते, उद्योगं करोतीति भावः । किमर्थम् ? बृहत्त्वस्य-महत्त्वस्य कृते परं बृहत्त्वं मुक्तेन हस्तेन-दानादिकर्मणा परिप्राप्यते-लभ्यते । महत्त्वं काममानैर्मानवैरु-
दारधिया दानादिकमाचरणीयमिति भावः ।

सर्वः । सर्व+सि । १०३७ सू० सर्वस्य विकल्पेन साह इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे साहु इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । लोकः । लोक+सि । १७७ सू० ककारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे लोउ इति भवति । प्रस्पन्दते । प्रपूर्वकः स्पन्द-धातुः प्रस्पन्दने-चेष्टायाम् । प्रस्पन्द+ते । अपभ्रंशे प्रस्पन्दार्थे १०६६ सू० तडप्फड इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे तडप्फडइ इति भवति । बृहत्त्वस्य । बृहत्-त्व+ङस् । बाहुल्येन २३७ सू० बकारस्य वकारे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ४४५ सू० हकारस्य हु इति निपातिते, ११ सू० तकार-लोपे, ११०८ सूत्रे प्रायोऽधिकाराद् त्वस्य प्पण इत्यादेशाभावे, ४२५ सू० त्वस्य त्ण इत्यादेशे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे बहुत्तणहो इति भवति । कृते । अव्यय-पदमिदम् । इत्यत्र १०९६ सू० कृते इत्यस्य स्थाने तादर्थ्ये [तस्मै इदं तदर्थम्, तस्य भावः तादर्थ्यम्, तस्मिन्] द्योत्ये तणोण इत्यस्य प्रयोगो भवति । बृहत्त्वम् । बृहत्-त्व+सि । पूर्ववदेव बकारस्य वकारे, ऋकारस्य अकारे, हकारस्य हु इत्यादेशे, तकारस्य लोपे, ११०८ सू० त्वस्य प्पण इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बहुप्पणु इति भवति । परिप्राप्यते । परि-आङ्-(आ)-पूर्वकः आ-प्लृ-धातुः परिप्राप्तौ-लाभे । परिप्राप्+क्य+ते । ३५० सू० संयुक्त-रेफलोपे, २३१ सू० तृतीय-पकारस्य वकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने ईअ इत्यादेशे, अञ्जिने परेण संयोज्येपरिपावीअ+ते इति स्थिते, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे परिपाविअइ इति भवति । हस्तेन । हस्त+टा । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थाने अनुस्वारे हत्थिं इति भवति । मुक्तेन । मुक्त+टा । अपभ्रंशे मुक्तार्थे १०९३

सू० मोक्कलड-शब्दः प्रयुज्यते, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे मोक्कलडेण इति भवति । सर्वः=साहु इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्य-भावपक्ष इत्यर्थः । यथा—सर्वः । सर्व+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सव्वु इति भवति । अत्र वैकल्पिकत्वात्प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया ।

१०३८—काइ । मूलसूत्रे काइ इत्यादेशस्योल्लेखो दृश्यते, परं प्रत्यन्तरे काइ इत्यपि पाठान्तरं समुपलभ्यते । प्रयोगानुसारिणीः प्रवृत्तिः विधेया ।

यदि न स आयाति दूति ! गृहं किमधोमुखं तव ? ।

वचनं यः खण्डयति तव सखिके ! स प्रियो भवति न मम ॥१॥

भावार्थः—कस्यचन परपुरुषस्य सांकेतित-समय-स्खलनमवलोक्य खिद्यमानां दूतीं नायिका प्रोवाच—हे दूति ! यदि सः मम प्रियः गृहं न आयाति-प्रागच्छति, तर्हि तव अधोमुखं किम् ? का लज्जा, ? त्वया न लज्जितव्यमिति भावः । हे सखिके ! यः प्रियः-कान्तः तव वचनं-कथनं खण्डयति—उल्लङ्घयति सः ममापि प्रियो नास्ति ।

यदि=जड, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदमपभ्रंशे संस्कृतसममेव प्रयुज्यते । सः । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सु इति भवति । आयाति । आङ्पूर्वकः याधातुः प्रागतौ । आया+तिव् । अपभ्रंशे आया इत्यर्थे १०६६ सू० आव इतिदेश्यधातुः प्रयुज्यते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे आवइ इति भवति । दूति ! । दूती+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेलोपे दुइ ! इति भवति । गृहम् । गृह+अम् । ४१५ सू० गृहस्य स्थाने घर इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे घर इति भवति । किम् । किम्+सि । इत्यत्र १०३८ सू० किमः स्थाने काइ इत्यादेशे, सेलोपे काइ इति भवति । अधोमुखम् । अधोमुख+सि । १८७ सू० धकारस्य खकारस्य च हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अहोमुहु इति भवति । तव । युष्मद्+ङस् । १०४३ सू० ङसा सह युष्मदः स्थाने तुज्झ इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य उकारे तुज्झु इति भवति । वचनम् । वचन+सि । १७७ सू० चकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे वयणु इति भवति । यः=जु प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । खण्डयति । खडि-धातुः खण्डने । संस्कृतनियमेन खण्ड्+णिग्+तिव् इति जाते, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे खण्डइ इति भवति । तव । युष्मद्+ङस् । १०४३ सू० ङसा सह युष्मदः स्थाने तउ इत्यादेशे तउ इति भवति । सखिके ! । सखिका+सि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, ५३० सू० आकारस्य एकारे १०१५ सू० सेलोपे सहिए ! इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । प्रियः=पिउ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । भवति=होइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । मम । अस्मद्+ङस् । १०५० सू० ङसा सह अस्मदः स्थाने मज्झु इत्यादेशे मज्झु इति भवति । किम्=काइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । किं न दूरे पश्यति=काइ न दूरे देवखडि, प्रक्रिया १०२० सूत्रे ज्ञेया । किम्—काइ इत्यत्रार्पि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते ।

स्फोटयतः यौ हृदयमात्मनोयं तयोः परकीया का घृणा ? ।

रक्षत लोकाः ! आत्मानं बालायाः जातो विषमौ स्तनौ ॥२॥

श्लोकस्याऽस्य व्याख्या १०२१ सूत्रे विहिता । शब्दसाधनाऽपि तत्रैवाऽवलोकनीया । यौ=जे इत्यत्र १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । लोकाः !=लोअहो !, बालायाः=बालहे इत्यत्र १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं जातम् । कवण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

सुपुरुषाः कङ्गोः अनुहरन्ति भण कार्येण केन ।

यथा यथा बृहत्त्वं लभन्ते, तथा तथा नमन्ति शिरसा ॥३॥

भावार्थः—विनम्रपुरुषं धान्यविशेषदृष्टान्तेनोत्प्रेक्षते कविः । सुपुरुषाः-शोभनाः पुरुषाः, कङ्गोः-धान्यविशेषस्य अनुहरन्ति-अनुकुर्वन्ति, सदृशा भवन्तीत्यर्थः । भण-कथय, केन कार्येण-कया रीत्या ? उच्यते, यथा यथा ते कङ्गवः बृहत्त्वं-महत्त्वं लभन्ते तथा तथा ते शिरसा नमन्ति, विनम्रा भवन्ति । यथा कङ्गुनामधेयो धान्यविशेषः सम्बृद्धिं प्राप्तः नम्रो भवति, एवमेव सज्जनोऽपि महत्त्वमधिगम्य नम्रः-मानर-हितो भवति । इदमेव तेषां सादृश्यं बोध्यमिति ।

सुपुरुषाः । सुपुरुष+जस् । १११ सू० रुरुकारस्य इकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१५ सू० जसो लोपे सुपुरिस इति भवति । कङ्गोः । कङ्गु+ङस् । ३५ सू० स्त्रीलिङ्गत्वे, १०२१ सू० ङस्य स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे कङ्गुहे इति भवति । अनुहरन्ति । अनुपूर्वकः हृत्र्-(हृ)-धातुः अनुकरणे । अनुह्+अन्ति । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे अणुहरहि इति भवति । भण । भण् कथने । भण्+हि । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लोपे भण इति भवति । कार्येण । कार्य+टा । २९५ सू० र्यस्य जकारे, ३६० सू० जकार-द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१३ सू० टा-स्थाने अनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे कज्ज इति भवति । केन । किम्+टा । १०३८ सू० किमः स्थाने कवण इत्यादेशे, १०१३ सू० टा-स्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे, कवणेण इति भवति । यथा=जिवं, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । बृहत्त्वम् । बृहत्त्व+अम् । १०३७ सूत्रतुल्यमेव वडुत्तण+अम् इति जाते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वडुत्तण इति भवति । लभन्ते । डुलभ्-लभ् प्राप्तौ । लभ्+अन्ते । १८७ सू० भकारस्य स्थाने हकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १०५३ सू० अन्ते इत्यस्य हि इत्यादेशे लर्हि इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० था इत्यस्य डिम (इम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे तिर्वे इति भवति । नमन्ति । णम (नम्) नमने । नम्+अन्ति । ८९७ सू० मकारस्य वकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे नर्हि इति भवति । शिरसा । शिरस्+टा । २६० सू० शकारस्य सकारे, ११ सू० सकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे सिरेण इति भवति । केन-कवणेण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—

यदि सस्नेहा तदा मृतिका अथ जीवति निःस्नेहा ।

द्वाम्यामपि प्रकाराम्यां गतिका धन्या किं गर्जसि खलमेघ ॥४॥

भावार्थः—कस्याश्चिद् नायिकायाः प्रियतमः देशान्तरं गतः, तत्र तद्-विरह-व्यथितोऽसौ कामातिरेकमभिव्यञ्जयन्तं मेघं प्रत्याह—हे खलमेघ ! दुष्टमेघ ! त्वं किं वृथा गर्जसि ? कोलाहलं करोषि ?

यतोहि सा मम नायिका यदि सस्नेहा-स्नेहेन सह वर्तमाना स्यात्तदा तु साऽवश्यमेव मृतिका-मृता स्यात्, मम विरहाद्धेतोरिति शेषः । अथ—अथवा यदि सा जीवति प्राणान् धारयति तदा निःस्नेहा-स्नेहशून्या एव वर्तते, इति मे दृढो निश्चयः । आभ्यां द्वाभ्यामेव सस्नेह-निःस्नेह-लक्षण-प्रकाराभ्यां मम धन्या प्रिया गतिका-गता, मृता भविष्यतीति यावत् ।

यदि । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारस्य लोपे जइ इति भवति । सस्नेहा । सस्नेहा+सि । ३७३ सू० नकारात् पूर्वोऽकारागमे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, स्त्रीत्वादाप्-प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे स-सरोही इति भवति । तदा=तो, प्रक्रिया १००७ सूत्रे ज्ञेया । मृतिका । मृतिका+सि । इत्यत्र १३१ सू० इति ऋकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपे मु-इअ इति भवति । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य हकारे अह इति भवति । जीवति । जीव-धातुः प्राणधारणे । जीव्+तिव् । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे जीवइ इति भवति । निःस्नेहा । निःस्नेहा+सि । १३ सू० रेफलोपे, ४३ सू० इकारस्य दीर्घे, ३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे नि-स्नेह इति भवति । द्वाभ्याम् । द्वि+भ्याम् । ६०८ सू० द्विशब्दस्य वे इत्यादेशे, १००० सू० एकारस्य इ-कारे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे बिहि इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । प्रकाराभ्याम् । प्रकार+भ्याम् । ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्चुतौ, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ५०४ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे पयारे=हि इति भवति । गतिका । गतिका+सि । १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे गइअ इति भवति । धन्या । धन्या+सि । ३४९ सू० यकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपे षण इति भवति । किम् । किम्+सि=कि प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । गर्जसि । गर्ज-(गर्ज्)-धातुः गर्जने । गर्ज्+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकार-द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, १०५४ सू० सिवः स्थाने हि इत्यादेशे गज्जहि इति भवति । खलमेघ ! । खलमेघ+सि । १८७ सू० घकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपे खलमेह ! इति भवति । किम्=कि इ-त्यत्र वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०३६—तुहुं । युष्मदः स्थाने सौ परे तुहुं इत्यादेशो भवति । तुहुं इत्यपि पाठान्तरं समुपल-भ्यते । यथास्थानं प्रयोगानुसारिणी प्रवृत्तिः विधेया ।

भ्रमर ! मा रुणभुणि [इति] शब्दय, तां दिशं हृष्टा मा रुदिहि ।

सा मालती देशान्तरिता यस्याः [कृते] त्वं त्रियसे वियोगे ॥१॥

भावार्थः—कस्मिँश्चिदुद्याने मालतीलताऽऽसीत्, तस्यां कश्चिद् भ्रमर आसक्तोऽभूत्, किन्तु सा मालती केनचिदुत्पाट्य देशान्तरं नीता, तदासौ भ्रमरः मालतीशून्यं स्थानमवलोक्य तद्वियोगेनातुरः सन् दुःखपूर्णं 'रुणभुणि' इति शब्दं करोति स्म । तं शिक्षमाणः कश्चिदाह—हे भ्रमर !-द्विरेफ !, द्वौ रेफौ यत्र स द्विरेफः, तत्सम्बोधनम् । त्वमरण्ये मा रुणभुणि शब्दय रुणभुणि इति शब्दं मा कुरु, यस्यां दिशायां मालतीलताऽऽसीत्, तत्पुष्पाणि वाऽऽसन्, तां दिशं हृष्टा मा रुदिहि, रोदनं मा कुरु, यतः सा मालती देश-ान्तरिता, अन्यो देशः देशान्तरं, देशान्तरं गता देशान्तरिता । यस्याः-मालत्याः वियोगे-विरहे त्वं त्रियसे-

मरणाय प्रयतसे । प्रिय-जन-वियोगे घैट्यमवलम्ब्य स्थातव्यमिति भावः ।

भ्रमर !। भ्रमर+सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, १०१५ सू० सेलोपि भ्रमर इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । **रुणभृणि** इति भ्रमरस्य ध्वनिः, एवमेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । **शब्द** । शब्द-धातुः ध्वनि-करणे । शब्द+हि । अपभ्रंशे शब्द इत्यर्थे १०६६ सू० रण्णङ इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने इ इत्यादेशे **रण्णङइ** इति भवति । **ताम्** । तद्+अम् । बाहुल्येनाऽत्र द्वितीयाऽर्थे प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते, तेन तद्+सि इति जाते, ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १०१५ सू० सेलोपि सा इति भवति । **दिशम्** । दिश्+अम् । १९ सू० शकारस्य सकारे, बाहुल्येनाऽत्र द्वितीयाऽर्थे प्रथमा-विभक्तौ दिस+सि इति जाते, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००० सू० आकारस्य इकारे, सेलोपि दिसि इति भवति । **दृष्ट्वा** । दृश्-धातुः दर्शने । दृश्+क्त्वा । १०९३ सू० दृशर्थे जो इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ततः जो+क्त्वा इति जाते, १११० सू० क्त्वः स्थाने इ इत्यादेशे **जोइ** इति भवति । **रुहि** । रु-धातुः शब्दे । रु+हि । ९०८ सू० उकारस्य स्थाने ओकारे, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने इकारे **रोइ** इति भवति । **सा** । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य स्थाने सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १०१५ सू० सेलोपि सा इति भवति । **मालती** । मालती+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेलोपि **मालइ** इति भवति । **देशान्तरिता** । देशान्तरिता+सि । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० असंयुक्त-तकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, सेलोपि **वैसन्तरिअ** इति भवति । **यस्याः** । यद्+ङस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने सु इत्यादेशे **जसु** इति भवति । **त्वम्** । युष्मद्+सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहुं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपि **तुहुं** इति भवति । **त्रियसे** । मृड्-मृ प्राणत्यागे । मृ+सिक् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५४ सू० सिवः स्थाने हि इत्यादेशे **मरहि** इति भवति । **वियोगे** । वियोग+ङि । १७७ सू० यकारस्य गकारस्य च लोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **विओइ** इति भवति । **त्वम्=तुहुं** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०४०—यूयम् । युष्मद्+जस् । इत्यत्र १०४० सू० युष्मदः स्थाने तुम्हे, तुम्हइ इत्यादेशौ, १०१५ सू० जसो लोपे **तुम्हे, तुम्हइ** इति भवति । **जानीथ** । ज्ञा-धातुः अवबोधने । ज्ञा+थ । इत्यत्र ६७८ सू० ज्ञा-धातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, ६३२ सू० थ इत्यस्य स्थाने हच् (ह) इत्यादेशे **जाणह** इति भवति । **युष्मान्** । युष्मद्+शस् । प्रस्तुतसूत्रेण युष्मदः स्थाने तुम्हे, तुम्हइ इत्यादेशौ, १०१५ सू० शसो लोपे **तुम्हे, तुम्हइ** इति भवति । प्रेक्षते । प्रपूर्वकः ईक्षधातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+ते । ३५० सू० रेफलोपे, २८८ सू० क्षस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे **पेच्छइ** इति भवति । **वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः** । प्रस्तुतसूत्रे **जस्-शसोः** इति स्थानिपदं द्विवचनान्तं वर्तते, परन्तु तुम्हे, तुम्हइ इत्यादेशपदे च एकवचनान्ते वर्तते । अतोऽत्र “**यथासंख्यमनुदेशः समानाम्**” इति न्यायो न प्रवर्तते । वचनभेद एवाऽत्र कारणं बोध्यम् ।

१०४१—पइं तइं इति । पइं तइं इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते । प्रयोगानुसारिणी प्रवृत्तिः विधेया । टा । टाप्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

त्वया मुक्तानामपि वरतरो !, भ्रश्यति पत्रत्वं न पत्राणाम् ।

तव पुनः छाया यदि भवेत्, कथमपि तावत् तैः पत्रैः ॥१॥

भावार्थः—हे वरतरो !-वरश्चासौ तरुः तत्सम्बोधनम्, हे उत्तमवृक्ष ! इत्यर्थः । त्वया मुक्ता-
नामपि-परित्यक्तानामपि पत्राणाम् किसलयानां पत्रत्वं न भ्रश्यति-नाऽपगच्छति । पुनः-किन्तु कथमपि-
केनाऽपि प्रकारेण, तावत् निश्चितमिदं यद् यदि तव त्वदीया छाया भवेत्, छाया भवितुं शक्नोति, तदा
तैः पत्रैरेव भवति, नान्यथा । पत्रैः सहैव वृक्षाणां शोभा संभवितुं शक्नोतीति भावः ।

त्वया । युष्मद्+टा । १०४१ सू० टाप्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने पङ् इत्यादेशे पङ् इति भवति ।
मुक्तानाम् । मुक्त+ग्राम् । २७३ सू० क्तस्य ककारे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आ-
कारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जाते मुक्काहं इति भवति ।
अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । वरतरो ! । वरतरु+सि । १०१५ सू० सेलोपे वरतरु ! इति भवति ।
भ्रश्यति । भ्रंशु-भ्रंश् भ्रंशने । भ्रंश्+तिव् । ८४८ सू० भ्रंश्धातोः स्थाने फिट् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः
स्थाने इच्चादेशे फिट् इति भवति । पत्रत्वम् । पत्रत्व+सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे,
४२५ सू० त्वस्य स्थाने तण इत्यादेशे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे पत्तत्तणं इति भवति ।
न । अव्ययपदमिदमपभ्रंशे संस्कृतसममेव प्रयुज्यते । पत्राणाम् । पत्र+ग्राम्=पत्त+ग्राम् । ४९५
सू० ग्रामः स्थाने णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, २७ सू० णकारस्यान्तेऽनुस्वारागमे पत्ताणं
इति भवति । तव । युष्मद्+ङस् । ५८५ सू० युष्मदः स्थाने तुह इत्यादेशे, ४९७ सू० ङसो लुकि तुह
इति भवति । पुनः । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे ङु-(उ)-प्रत्यये,
ङिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे पुण् इति भवति । छाया । छाया+सि । इत्यत्र १०१५ सू० सेलोपे छाया इति
भवति । यदि=जङ्, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । भवेत् । भू सत्तायाम् । भू+यात् । ७३१
सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६६६ सू० यात् इत्यस्य ज्ज इत्यादेशे होज्ज इति भवति । कथम् ।
अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य हकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, २९ सू० अनुस्वारलोपे कह इति
भवति । तावत् । अव्ययपदमिदम् । २७१ सू० सस्वर-वकारलोपे, ११ सू० तकारलोपे ता इति भवति ।
तैः । तद्+भिस् । ११ सू० दकारलोपे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हिं इत्या-
देशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तेहिं इति भवति । पत्रैः । पत्र+भिस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६०
सू० तकारद्वित्वे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हिं इत्यादेशे पत्तैहिं इति भवति ।
त्वया=पङ् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

मम हृदयं त्वया, तया त्वं, साऽपि अन्येन विनाद्यते ।

प्रिय ! किं करोम्यहं, किं त्वं ?, मत्स्येन मत्स्यः गिर्यते ॥२॥

भावार्थः—काचिन्नायिका अन्यनायिकासक्तं स्वर्पति प्रतिवक्ति—हे प्रिय ! मम हृदयं त्वया
गृहीतम्, त्वञ्च तया वनितया गृहीतोऽसि, साऽपि अन्येन पुरुषेण विनाद्यते-विडम्ब्यते । प्रिय ! कथय
अहं किं करोमि, त्वञ्च किं कुर्याः ? जगतीतले मत्स्येन मत्स्यः गिर्यते-भक्ष्यते । लघीयान् मत्स्यः गरीयसा
मत्स्येन भक्ष्यते इति भावः ।

मम । अस्मद्+ङस् । १०५० सू० ङस्-प्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मह इत्यादेशे मह इति भ-
वति । हृदयम् । हृदय+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे, २६९ सू० सस्वर-य-
कारस्य लोपे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२
सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे हिअउं इति भवति । त्वया । युष्मद्+टा । १०४१ सू० टा-
प्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने तङ् इत्यादेशे तङ् इति भवति । तया । तद्+टा । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे,

स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, ५१८ सू० टाप्रत्ययस्य एकारे ताए इति भवति । त्वम् । युष्मद् + सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहं इत्यादेशो, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेलोपे तुहं इति भवति । सा । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपे स इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । अन्येन । अन्य + टा । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे अन्न इति भवति । विनाट्यते । विपूर्वकः नट्धातुः विनर्तने । विनट् + क्य + ते । इत्यत्र १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशो, अज्भीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशो विनडिज्जइ इति भवति । प्रिय ! । प्रिय + सि । ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे पिअ ! इति भवति । किम् । किम् + सि । १०३८ सू० किमः स्थाने काइ इत्यादेशो, १०१५ सेलोपे काइ इति भवति । करोमि । डुकृञ् कृ करणे । कृ + मिक् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशो, १०५६ सू० मिक्ः स्थाने उं इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे करउं इति भवति । अहम् । अस्मद् + सि । १०४६ सू० अस्मदः स्थाने हउं इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे हउं इति भवति । मत्स्येन । मत्स्य + टा । ३४९ सू० यकारलोपे, २९२ सू० त्सस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य, चकारे, १०१३ सू० टास्थाने अनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे मच्छे इति भवति । मत्स्यः । मत्स्य + सि = मच्छ + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मच्छु इति भवति । गित्यते । गृधातुः निगर्तने । संस्कृतनियमेन गिल् + क्य + ते इति जाते, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशो, अज्भीने-परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशो गलिज्जइ इति भवति । त्वया = तइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-जर्जाता । डिना । पूर्वोक्तमुदाहरण-द्वयं टाप्रत्ययस्य बोधव्यम्, परन्त्वग्निमे उदाहरणे डि-प्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने मइ इत्यादेशो भवति । यथा—

त्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयोः को जयश्रियं तर्कयति ।

केशः लात्वा यमगृहिणीं भण सुखं कस्तिष्ठति ? । ३॥

भावार्थः—रणशूरो द्वौ पुरुषौ निजवीरत्वं प्रशंसयन्तौ प्राहतुः यत्त्वयि मयि चावयोः द्वयोरपि रणगतयोः रणे-युद्धे गतयोः-गतवतोः को नाम जयश्रियं-विजयलक्ष्मीं तर्कयति-शंकते ? आवयोः सम्मुखे को नाम योद्धा विजयं प्राप्तुं शक्नोति ? न कोऽपीति भावः । यतः यमगृहिणीम् यमस्य-कालस्य गृहिणी-प्रमदां केशः लात्वा-गृहीत्वा कः सुखं सुखपूर्वकः तिष्ठति-स्थातुं शक्नोति ? एतत्त्वमेव भण । यथा यम-राजस्यापराधं कुर्वतो जनस्य प्राणान्तत्वं सुनिश्चितं भवति तथैवाऽवयोरपि द्वयोः संग्रामाय प्रस्थितवतोः यः कोऽपि योद्धा युद्धार्थं समागमिष्यति, तस्य सर्वस्वं विनाशमुपयास्यतीति नाऽत्र संशयः करणीयः ।

त्वयि । युष्मद् + डि । इत्यत्र १०४१ सू० डिना सह युष्मदः स्थाने पइ इत्यादेशो पइ इति भवति । मयि । अस्मद् + डि । १०४८ सू० डिना सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशो मइ इति भवति । द्वयोः । द्वि + ओस् । ६०८ सू० द्विशब्दस्य स्थाने वे इत्यादेशो, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे बेहिं इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । रणगतयोः । रणगत + ओस् । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्चुतौ, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशो, रणगर्वाहि इति भवति । कः । किम् + सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशो, १००३ सू० अकारस्य

ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि को इति भवति । जयश्रियम् । जयश्री+अम् । इत्यत्र ३७५ सू० रेफात् पूर्वे इकारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे जयसिरि इति भवति । तर्कयति । तर्क—तर्क् वितर्कने । तर्क्+णिग्+तिव् । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे तक्केइ इति भवति । केशैः । केश+भिस् । २६० सू० शकारस्य, सकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे केसहिं इति भवति । लात्वा । ला आदाने । ला+क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये लेप्पिणु इति भवति । यमगृहिणीम् । यमगृहिणी+अम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ४१५ सू० गृहस्य स्थाने घर इत्यादेशे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे ज-मघरिणि इति भवति । भण । भण—भण् भणने । भण्+हि । ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य स्थाने सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लुकि भण इति भवति । सुखम् । क्रियाविशेषणमिदम् । सुख+अम् । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सुहु इति भवति । कः । किम्+सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि को इति भवति । तिष्ठति । षठा-(स्था)-धातुः गतिनिवृत्तौ । स्था+तिव् । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने थ-क्क इत्यादेशे, ६४७ अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे थक्केइ इति भवति । त्वयि=पइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवं तइ । एवमेव तइ इत्यादेशस्याऽपि प्रयोगः कल्पनीयः । अमा । अम्-प्रत्ययेन सहाऽपि युष्मदः स्थाने पइ इत्यादेशो भवति । यथा—

त्वां मुञ्चन्त्याः मम मरणं, मां मुञ्चतः तव ।

सारस ! यस्य यो दूर-वर्ती सोऽपि कृतान्तस्य साध्यः ॥४॥

भावार्थः—काचिद् वनिता स्वस्यामनुरक्तं कान्तं प्रति सारसान्योक्त्या कथयति—हे सारस ! त्वां मुञ्चन्त्याः मम मरणमेव भविष्यति, तव विरहाऽसहनादिति भावः । मां मुञ्चतस्तव त्वदीयमपि मरणं भविष्यति, मम वियोगाऽसहनादिति यावत् । यो यस्य दूरवर्ती-परोक्षो भविष्यति सोऽपि-स एव कृतान्तस्य-यमराजस्य साध्यः-भोजनमस्ति, तस्य मरणं ध्रुवमिति ।

त्वाम् । युष्मद्+अम् । १०४१ सू० अमा सह युष्मदः स्थाने पइ इत्यादेशे पइ इति भवति । मुञ्चन्त्याः । मुच्लृ-मुच् मोचने । मुच्+शतृ । ७६२ सू० मुचः स्थाने मेल्ल इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्ययस्य प्राप्तौ, ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ङस्प्रत्यये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे मेल्लन्तिहे इति भवति । मम । अस्मद्+ङस् । १०५० सू० ङसा सह अस्मदः स्थाने महु इत्यादेशे महु इति भवति । मरणम् । मरण+सि । १००१ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि मरणु इति सिद्धम् । माम् । अस्मद्+अम् । १०४८ सू० अमा सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । मुञ्चतः । मुच्लृ (मुच्) मोचने । मुच्+शतृ+ङस् । पूर्ववदेव मेल्लन्त—ङस् इति जाते, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे मेल्लन्तहो इति भवति । तव । युष्मद्+ङस् । १०४३ सू० ङसा सह अस्मदः स्थाने तुज्झ इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य उकारे तुज्झु इति भवति । सारस ! । सारस+सि । १०१५ सू० सेलोपि सारस ! इति भवति । यस्य । यद्+ङस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने सु इत्यादेशे

जसु इति भवति । यः । यद्+सि । पूर्ववदेव ज+सि । इति जाते, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपे जो इति भवति । दूरवर्ती । दूरवर्तिन्+सि । १०९३ सू० दूरवर्तिन् इत्यर्थे वेगल शब्दः प्रयुज्यते, १००० सू० अकारस्य आकारे, सेलोपे वेगला इति भवति । सः । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे सो इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । कृतान्तस्य । कृतान्त+ङस् । बाहुल्येन १२६ सू० ऋकारस्य अकाराभावे, १०६७ सू० आद्यतकारस्य दकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे कृदन्तहो इति भवति । साध्यः । साध्य+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २९७ सू० ध्यस्य भकारे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सञ्भु इति भवति । त्वाम्=पह् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवं तद् । एवमेव तद् इत्यादेशस्यापि उदाहरणं कल्पनीयम् ।

१०४२—

युष्माभिरस्माभिः यत् कृतं दृष्टं बहुकजनेन ।

तत्तावत् समरभरः, निर्जितः एकक्षणेन ॥१॥

भावार्थः—वीराः परस्परं स्ववीरत्वं श्लाघन्ते । तथाहि-युष्माभिरस्माभिः यत्कृतम्-युद्धे विजयः सम्पादित इति भावः । तद् बहुकजनेन, बहुरेव बहुकः, बहुकश्चासौ जनः बहुकजनः, तेन दृष्टम्, अवलोकितम्, तत्कृतं किस्वरूपमित्याह-तत्तावत्, क्रियाविशेषणमिदम् समर-भरः, समरस्य-युद्धस्य भरः-भारः महान् युद्धः इति भावः । एकक्षणेन-एकं च तत् क्षणं, तेन निर्जितः—विजितः ।

युष्माभिः । युष्मद्+भिस् । १०४२ सू० भिसा सह युष्मदः स्थाने तुम्हेहि इत्यादेशे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे तुम्हेहि इति भवति । अस्माभिः । अस्मद्+भिस् । १०४९ सू० भिसा सह अस्मदः स्थाने अम्हेहि इत्यादेशे, १०८१ सू० एकारोच्चारणस्य लाघवे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे अम्हेहि इति भवति । यद् । यद्+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे जं इति भवति । कृतम् । कृत+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे किअउं इति भवति । दृष्टम् । दृष्ट+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे विटुउं इति भवति । बहुकजनेन । बहुकजन+टा । १७७ सू० ककारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे बहुअजणेन इति भवति । तत् । तत्+सि । २४ सूत्रे “बहुलाधिकाराद् अन्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः” इति पाठेन तकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे तं इति भवति । तावत् । तावत्+सि । १०७८ सू० वत् इत्यस्य डेवड [एवड] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, ४३५ सू० स्वार्थिक-कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, सेलोपे तेवडउं इति भवति । समरभरः । समरभर+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे समरभर इति भवति । निर्जितः । निर्जित+सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे १७७ सू० तकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे निज्जिउ इति भवति । एकक्षणेन । एकक्षण+टा । ३७० सू० ककारस्य द्वित्वे, बाहुल्येन ८४ सू० ह्रस्वाभावे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, प्रयोगदर्शनात् ३६० खकारस्य द्वित्वाभावे,

१०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे एक्कखण्णेण इति भवति ।
युष्माभिः=तुम्हेहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०४३—त्वत् । युष्मद्+ङ्सि । १०४३ सू० ङसिना सह युष्मदः स्थाने तउ, तुज्झ, तुध्र इत्यादेशाः भवन्ति । ततः—तउ, तुज्झ, तुध्र इति रूपाणि भवन्ति । भवन् । भू सत्तायाम् । भू+शतृ । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे होन्तउ इति भवति । आगतः । आगत+सि । १०६७ सू० तकारस्य दकारे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे आगदो इति भवति । ङसा । ङस्-प्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने ये आदेशा भवन्ति, तान् प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

तव गुणसम्पदं तव मतिं तव अनुत्तरां क्षान्तिम् ।

यदि उत्पत्त्या अन्यजनाः, महीमण्डले शिक्षन्ते ॥१॥

भावार्थः—तव गुणसम्पदम्-गुणसम्पत्तिम्, तव मतिम् सम्यग्-ज्ञानम्, तव अनुत्तराम्, नास्ति उत्तरा उत्कृष्टा यस्याः सा, तां क्षान्तिं-शान्तिं, महीमण्डले-जगतीतले, अन्यजनाः-अन्ये च ते जनाः अन्यजनाः यदि उत्पत्त्या, उत्पत्तिः निष्पत्तिः-जन्म, तयैव, जन्म लब्ध्वैवेत्यर्थः । शिक्षन्ते—शिक्षां प्राप्तुयुरित्यर्थः, तदा तेषां जीवनं सफलं भविष्यति । कश्चिद् भक्तजनः कञ्चित् जगतारकं महापुरुषमुद्दिश्य भणति— हे प्रभो ! यदि मनुजाः तव गुणसम्पदं शिक्षेरन्, गृह्णीयुः, तव मतिं-ज्ञानं, तव प्रसस्तां क्षमां च गृह्णीयुस्तदा ते सुखिनो भवेयुरिति भावः

तव । युष्मद्+ङस् । १०४३ सू० ङसा सह युष्मदः स्थाने तउ इत्यादेशे तउ इति भवति । गुणसंपदम् । गुणसंपद्+अम् । १०७१ सू० दकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे गुणसंपद् इति भवति । तव । युष्मद्+ङस् । प्रस्तुतसूत्रेण ङसा सह युष्मदः स्थाने तुज्झ इत्यादेशे तुज्झ इति भवति । मतिम् । मति+अम् । १०६७ सू० तकारस्य दकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मदि इति भवति । तव । युष्मद्+ङस् । प्रस्तुतसूत्रेण ङसा सह युष्मदः स्थाने तुध्र इत्यादेशे तुध्र इति भवति । अनुत्तराम् । अनुत्तरा+अम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, अमो लोपे अन्तर इति भवति । क्षान्तिम् । क्षान्ति+अम् । २७४ सू० क्षस्य खकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अमो लोपे खन्ति इति भवति । यदि । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारलोपे जइ इति भवति । उत्पत्त्या । उत्पत्ति+टा । ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, १०१४ सू० टास्थाने अनुस्वारे उत्पत्ति इति भवति । अन्यजनाः । अन्यजन+जस् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० जसो लोपे अन्नजण इति भवति । महीमण्डले । महीमण्डल+ङि । ४ सू० ईकारस्य इकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे महीमण्डलि इति भवति । शिक्षन्ते । शिक्ष (शिक्ष्) शिक्षायाम् । शिक्ष्+अन्ते । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ६३१ सू० अन्ते इत्यस्य न्ति इत्यादेशे सिक्खन्ति इति भवति । तव=तउ, तुज्झ, तुध्र इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०४४—युष्मभ्यम् । युष्मद्+भ्यस् । १०४४ सू० भ्यसा सह युष्मदः स्थाने तुम्हं इत्यादेशे तुम्हं इति भवति । भवन् । भू+शतृ=होन्तउ, आगतः=आगदो, इत्यस्य प्रक्रिया १०४३ सूत्रे ज्ञेया । युष्माकम् । युष्मद्+आम् । १०४४ सू० आमा सह युष्मदः स्थाने तुम्हं इत्यादेशे तुम्हं इति भवति ।

यहां पर अब्स् शब्द का शस् प्रत्यय के परे रहते 'ओइ' यह रूप बन जाता है।

१०३६—अपभ्रंश भाषा में सि आदि प्रत्ययों के परे होने पर इवम् शब्द के स्थान में 'आय' यह आदेश होता है। जैसे—

इमानि लोकस्य लोचनानि जाति न स्मरन्ति न भ्रान्तिः ।

अप्रिये दृष्टे मुकुलितानि प्रिये दृष्टे विहसन्ति ॥१॥

अर्थात्—लोगों के ये लोचन-नयन अपनी जाति का [अपनी जाति वाले कमलों का] स्मरण करते हैं, इस में कोई भ्रान्ति सन्देह नहीं है, अप्रिय के देखने पर ये मुकुलित [बन्द] हो जाते हैं और प्रिय के देखने पर विकसित। भाव यह है कि जैसे सूर्यविकासी या चन्द्रविकासी कमल सूर्य या चन्द्र को देख कर विकसित तथा इन के अस्त हो जाने पर मुकुलित हो जाते हैं, वैसे ही प्राणिजगत के नयन भी प्रिय को देखकर विकसित-प्रसन्न और अप्रिय जन को निहार कर मुकुलित-उदासीन हो जाते हैं।

यहां पर इमानि=आयइ [ये] इस पद में प्रस्तुत सूत्र से जस् प्रत्यय परे होने पर इदम् शब्द के स्थान में 'आय' यह आदेश किया गया है। आय-आदेश का दूसरा उदाहरण—

शुष्यतु मा शुष्यतु वा उदधिः, वडवानलस्य किं तेन ? ।

यद् ज्वलति जले ज्वलनः, अनेनाऽपि किं न पर्याप्तम् ॥२॥

अर्थात्—उदधि-समुद्र सूखे अथवा न सूखे, वडवानल [समुद्र की अग्नि] को इस से क्या प्रयोजन है ? जल के मध्य में वह अग्नि जलती रहती है, क्या इतना ही पर्याप्त नहीं ? अर्थात् जल में अग्नि का सदा जाज्वल्यमान रहना, यह भी बहुत बड़ी बात है। शक्तिशाली शत्रु का भले ही बीजनाश न हो तथापि अशक्त व्यक्ति का सशक्त व्यक्ति के विरोध में खड़ा होना ही बड़े साहस का कार्य है।

यहां पर अनेन=आएण (इस से) इस पद में टा-प्रत्यय परे होने पर इवम् शब्द के स्थान में आय यह आदेश किया गया है। आय-आदेश का तीसरा उदाहरण—

अस्य दग्ध-क्लेवरस्य यद् बाहितं तत्सारम् ।

यदि आच्छाद्यते तदा कुप्यति, अथ दह्यते तदा सारः ॥३॥

अर्थात्—इस दग्ध-क्लेवर [निकृष्ट शरीर] में से संयम आदि अध्यात्म अनुष्ठानों के द्वारा जो प्राप्त कर लिया जाए, वही सार है, उत्तम है क्योंकि यदि इसे दबाया (दफनाया) जाए तो यह सड़ जाता है, और यदि इसे जलाया जाए तो इस की राख बन जाती है।

यहां पर पठित—अस्य=आयहो (इस का) इस पद में डस्-प्रत्यय परे होने पर प्रस्तुत सूत्र से इवम् शब्द के स्थान में 'आय' यह आदेश किया गया है।

१०३७—अपभ्रंश भाषा में सर्व शब्द के स्थान में 'साह' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

सर्वोऽपि लोकः प्रस्पन्दते बृहत्त्वस्य कृते ।

बृहत्त्वं परिप्राप्यते हस्तेन मुक्तेन ॥१॥

अर्थात्—सब लोग बड़प्पन के लिए बेचैन हो रहे हैं, परन्तु यह बड़प्पन तो मुक्त हस्त से अर्थात् दान करने से ही प्राप्त होता है।

यहां पर सर्वः=साहु (सब) इस पद में सर्व शब्द को 'साह' यह आदेश विकल्प से किया गया है। जहां पर यह आदेश नहीं हो सका, वहां पर "सर्वः अपि" का 'सर्वु बि (सब ही)' यह रूप बन जाता है।

१०३८—अपभ्रंश भाषा में किम् शब्द के स्थान में काइं(काई) और कवरण ये दो आदेश विकल्प

से होते हैं। काइ के स्थान पर काइँ ऐसा पाठान्तर भी उपलब्ध होता है। अतः आदेश के दोनों प्रकार यथास्थान प्रयुक्त किए जा सकते हैं। जैसे—

यदि न स आयाति दूति ! गृहं किमधोमुखं तव ? ।

वचनं यः खण्डयति तव सखिके ! स प्रियो भवति न मम ॥१॥

अर्थात्—हे दूति! यदि वे घर नहीं आते तो तेरा मुख अधः (अवनत) क्यों हो गया है?, तू उदासीन क्यों हो गई है?, हे सखि! जो तेरा वचन खण्डित करता है, तेरा कहना नहीं मानता है, वह मेरा भी प्रिय नहीं हो सकता। अर्थात् मेरा भी उस से कोई सम्बन्ध नहीं है।

यहां पर—किम् के स्थान में 'काइँ' यह आदेश किया गया है। दूसरा उदाहरण—किं न दूरे पश्यति ?=काइँ न दूरे देखे ? [क्या वह दूर नहीं देखता है] यहां पर भी किम् शब्द के स्थान में 'काइँ' यह आदेश कर रखा है। यह श्लोक का चतुर्थ चरण है, सम्पूर्ण श्लोक १०२० वें सूत्र में दिया जा चुका है। तीसरा उदाहरण—

स्फोटयतः यो हृदयमात्मीयं तयोः परकीया का घृणा ? ।

रक्षत लोकाः ! आत्मानं बालायाः जातौ विषमौ स्तनौ ॥२॥

इस श्लोक का अर्थ १०२१ वें सूत्र में लिखा जा चुका है। यहां पर का के स्थान में कवण यह आदेश किया गया है। चतुर्थ उदाहरण—

सुपुरुषाः कङ्गोः अनुहरन्ति भण कार्येण केन ? ।

यथा यथा बृहत्त्वं लभन्ते तथा तथा नमन्ति शिरसा ॥३॥

अर्थात्—सज्जन पुरुष कङ्गु नामक पौधे का अनुसरण-अनुकरण करते हैं? यह अनुकरण कैसे किया जाता है? इस बात को स्पष्ट करते हुए श्लोककार कहते हैं कि जैसे कङ्गु के पौधे को ज्यों-ज्यों फल आते हैं त्यों-त्यों वह नीचे की ओर झुकता चला जाता है, वैसे ही सज्जन पुरुष ज्यों-ज्यों बड़प्पन प्राप्त करते हैं, त्यों-त्यों शिर के द्वारा विनत-विनम्र होते चले जाते हैं। भाव यह है कि सज्जन व्यक्तियों की महानता नम्रता में है, अभिमान में नहीं।

यहां पर केन=कवणेण [किस से] इस पद में टा-प्रत्यय के परे रहने पर किम् शब्द के स्थान में 'कवण' यह आदेश किया गया है। जहां पर प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं होती है वहां पर किम् शब्द को काइँ और कवण ये आदेश नहीं होते। जैसे—

यदा सस्नेहा तदा मृत्तिका, अथ जीवति निःस्नेहा ।

द्राम्यामपि प्रकाराम्यां गतिका धन्या, किं गर्जसि खलमेघ ! ॥४॥

अर्थात्—यदि वह स्नेह से युक्त है, तो वह मर चुकी है, यदि जीवित है तो स्नेह से रहित है। मेरे लिए वह दोनों अवस्थाओं में ही मृतक के समान है। इसलिए हे दुष्ट मेघ! तू क्यों गरज रहा है?

यहां पर वैकल्पिक होने के कारण प्रस्तुत सूत्र से किम् शब्द के स्थान में काइँ या कवण यह आदेश नहीं हो सका। अतः किम् शब्द का किं यह रूप बनाया गया है।

१०३६—अपभ्रंश-भाषा में सि-प्रत्यय के परे होने पर युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुहं' यह आदेश होता है। जैसे—

अमर ! मा रुणभृणि [इति] शब्दय, तां दिशं हृष्टा मा रुदिहि ।

सा मालती वेशान्तरिता यस्याः [कृते] त्वं न्नियसे वियोगे ॥१॥

अर्थात्—हे भ्रमर! तू रुग्णभूणि इस प्रकार के शब्द मत कर और उस दिशा को देख कर रुदन भी न कर क्योंकि जिस के वियोग में तू मर रहा है, वह मालती [एक लताविशेष, इस के फूल बड़े खुशबूदार होते हैं] देशान्तर [अन्य देश] चली गई है !।

यहां पर त्वम्=तुहूँ (तू) इस शब्द में सि-प्रत्यय परे होने पर युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुहूँ' यह आदेश किया गया है।

१०४०—अपभ्रंश भाषा में युष्मद् शब्द के स्थान में जस् और शस् प्रत्यय परे रहने पर प्रत्येक को तुम्हे और तुम्हइं ये दो आदेश होते हैं। अर्थात्—जस् प्रत्यय परे होने पर भी युष्मद् शब्द के स्थान में तुम्हे और तुम्हइं ये दो आदेश होते हैं, और शस् प्रत्यय के परे होने पर भी युष्मद् शब्द के स्थान में तुम्हे और तुम्हइं ये दो आदेश किए जाते हैं। जैसे—१—यूयम् जानीथ=तुम्हे, तुम्हइं जानह (तुम सब जानते हो), २—युष्मान् प्रेक्षते=तुम्हे तुम्हइं पेच्छइ (वह तुम को देखता है) यहां पर जस् और शस् प्रत्यय के परे होने पर युष्मद् के स्थान में तुम्हे और तुम्हइं ये दो आदेश किए गए हैं। यहां पर एक प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में 'जस्-शसोः' यह द्विवचनान्त पद है, और 'तुम्हे तुम्हइं' ये आदेश पद एकवचनान्त हैं। स्थानी और आदेश में यह वचन-भेद क्यों रखा गया है? उत्तर में निवेदन है कि इस वचनभेद का कारण यथासंख्यमनुदेशः समानाम् [स्थानी और आदेश की संख्या समान हो तो वहां पर आदेश क्रम से प्रथम को प्रथम और दूसरे को दूसरा इस प्रकार यथासंख्य होते हैं] इस परिभाषा की निवृत्ति करना है। अर्थात्—वचन-भेद के कारण यहां पर इस परिभाषा की प्रवृत्ति नहीं होती है।

१०४१—अपभ्रंश भाषा में टा, डि तथा अम् इन प्रत्ययों के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में पइं [पई] और तइं [तई] ये दो आदेश होते हैं। पइं और तइं ऐसा पाठान्तर भी उपलब्ध होता है। अतः आदेशों के दोनों प्रकार आवश्यकतानुसार यथास्थान प्रयोग में लाए जा सकते हैं। टाप्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—

त्वया मुक्तानामपि वरतरो ! अक्षयति पत्रत्वं न पत्राणाम् ।

तव पुनः छाया यदि भवेत्, कथमपि तावत् तैः पत्रैः ॥१॥

अर्थात्—हे श्रेष्ठ वृक्ष! तुझ से छोड़ देने पर भी पत्रों (पत्तों) का पत्र-त्व समाप्त नहीं होता, परन्तु तेरी छाया तो उन पत्रों के अस्तित्व पर ही निर्भर है। भाव यह है कि हे वृक्षराज ! तुम्हारे से वियुक्त हो जाने पर भी पत्रों का पत्रत्व [उन का अपना स्वाभाविक गुण] कहीं नहीं जाता, किन्तु पत्रों के अभाव में तुम्हारा तो स्वरूपही लडखडा जाता है, क्योंकि पत्रों के बिना छाया प्रदान करने की तुम्हारी क्षमता ही समाप्त हो जाती है। अतः तुम्हारी शोभा तो पत्रों के साथ ही है।

यहां पर त्वया=पई (तुझ से) इस पद में टा-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'पई' यह आदेश किया गया है। टा-प्रत्यय का दूसरा उदाहरण—

मम हृदय ! त्वया, तया त्वं, साऽपि अन्येन विनाट्यते ।

प्रिय ! किं करोम्यहं किं त्वं मत्स्येन मत्स्यः गिल्यते ॥२॥

अर्थात्—तुझ से मेरा हृदय तथा उस से तू बिडम्बित हो रहा है और वह किसी अन्य पुरुष से विडम्बित की जा रही है [खिन्नता अनुभव कर रही है] प्रिय ! मैं क्या करूं और तू भी क्या करे ? सच तो यह है कि बड़े मत्स्य के द्वारा छोटे मत्स्य को निगला जा रहा है।

यहां पर—त्वया=तइ (तुभ से) इस पद में टा-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तइ' यह आदेश किया गया है। डि-प्रत्यय का उदाहरण—

त्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयोः को जयधियं तर्कयति ? ।

केशः लात्वा यमगृहिणीं भण सुखं कस्तिष्ठति ? ॥३॥

अर्थात्—तेरे और मेरे इस तरह दोनों के रण-युद्ध में जाने पर विजयलक्ष्मी में कौन सन्देह कर सकता है ? भाव यह है कि विजय-लक्ष्मी को हम अवश्य प्राप्त करेंगे, क्योंकि यमराज की गृहिणी को केशों से पकड़ने वाला कौन सुख से रह सकता है ? अर्थात् कोई नहीं ।

यहां पर—त्वयि=पइ (तेरे) इस पद में डि-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'पइ' यह आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि जैसे डि-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'पइ' यह आदेश किया गया है, वैसे प्रस्तुत सूत्र से होने वाले 'तइ' इस दूसरे आदेश का उदाहरण भी समझ लेना चाहिए। अम्-प्रत्यय का उदाहरण—

त्वां मुञ्चन्त्याः मम मरणं, मां मुञ्चतः तव ।

सारस ! यस्य यः दूरधर्ती, सोऽपि कृतान्तस्य साध्यः ॥४॥

अर्थात्—तुभ को छोड़ती हुई का मेरा मरण है, और तुभ को छोड़ते हुए का तेरा मरण है। हे सारस ! जो जिस के दूर है, वही मृत्यु के मुख में है ।

यहां पर त्वाम्=पइ (तुभ) को) इस पद में अम्-प्रत्यय के साथ युष्मद् को पइ यह आदेश किया गया है। 'पइ' इस आदेश के समान ही 'तइ' इस आदेश का उदाहरण भी समझ लेना चाहिए।

१०४२—अपभ्रंश-भाषा में भिस्-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हेहि' यह आदेश होता है। जैसे—

युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतं दृष्टं बहुक-जनेन ।

तत् तावत् समरभरः निर्जितः एक-क्षणेन ॥१॥

अर्थात्—तुमने और हम ने जो कुछ किया है, उसे बहुत से लोगों ने देखा है। वह इतना महान युद्ध एक क्षण में ही जीत लिया गया था ।

यहां पर-युष्माभिः=तुम्हेहि (तुम ने) इस पद में प्रस्तुत सूत्र से भिस्-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हेहि' यह आदेश किया गया है।

१०४३—अपभ्रंश-भाषा में इस्ति और इस् प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में १—तउ, २—तुज्भ और ३—तुध ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—१—त्वद् भवन् आगतः=तउ होन्तउ आगदो, तुज्भ होन्तउ आगदो अथवा तुध होन्तउ आगदो [तुभ से होता हुआ आ गया] यहां पर इस्ति-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में तउ आदि तीन आदेश किए गए हैं। इस्-प्रत्यय का उदाहरण—

तव गुणसम्पदं, तव मति, अनुत्तरां क्षान्तिम् ।

यदि उत्पत्त्या अन्यजनाः महीमण्डले शिक्षन्ते ॥१॥

अर्थात्—हे प्रभो ! मही-मण्डल (जगत) में तेरी गुणसम्पत्ति, तेरी मति (बुद्धि) और तेरी अनुत्तरप्रधान क्षान्ति-क्षमा से यदि अन्य लोग जन्म से ही शिक्षा प्राप्त कर लें तो उनका अवश्य ही कल्याण हो जाए ।

यहां पर १—तव=तउ, २—तव=तुज्भ, और ३—तव=तुध, इन पदों में इस्-प्रत्यय के साथ

युष्मद् शब्द के स्थान में क्रमशः तउ आदि तीनों आदेश किए गए हैं।

१०४४—अपभ्रंश भाषा में म्यस् और आम् इन प्रत्ययों के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हहं' यह आदेश होता है। जैसे—युष्मभ्यं भवन् आगतः=तुम्हहं होन्तउ आगतो [तुम्हारे से होता हुआ आ गया], २—युष्माकं सम्बन्धी धनम्=तुम्हहं केरउं धणु [धन तुम्हारा सम्बन्धी है] यहां पर म्यस् और आम् प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हहं' यह आदेश किया गया है।

१०४५—अपभ्रंशभाषा में सुप्-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हासु' यह आदेश होता है। जैसे—युष्मासु स्थितम्=तुम्हासु ठिअं [तुम लोगों में ठहरा हुआ] यहां पर सुप् प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हासु' यह आदेश किया गया है।

१०४६—अपभ्रंश भाषा में सि-प्रत्यय परे होने पर अस्मद् शब्द के स्थान में 'हउ' यह आदेश होता है। जैसे—तस्य अहं कलियुगे दुर्लभस्य=तसु हउं, कलियुगे *दुल्लहहो। अहम्=हउं यहां पर सिप्रत्यय परे रहते अस्मद् शब्द के स्थान में प्रस्तुत सूत्र से 'हउ' यह आदेश किया गया है।

१०४७—अपभ्रंश-भाषा में जस् और शस् प्रत्यय परे होने पर अस्मद् शब्द को अम्हे और अम्हइ ये दो आदेश होते हैं। जैसे—

वयं स्तोकाः, रिपवः बहवः, कातरा एवं भणन्ति।

मुग्धे ! निभालय गगनतलं कति जनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति ॥१॥

अर्थात्—हम थोड़े हैं और शत्रु अधिक हैं, इस प्रकार की भाषा कायर लोग बोला करते हैं। मुग्धे ! [हे सुन्दर !] देख, गगन-तल को, कितने लोग प्रकाशित करते हैं? अर्थात् अकेला सूर्य ही गगन-मण्डल को प्रकाश प्रदान करता है। अतः अकेलेपन से डरना नहीं चाहिए।

यहां पर—१—वयं=अम्हे (हम) इस पद में जस्-प्रत्यय के आगे होने पर अस्मद् शब्द को अम्हे यह आदेश किया गया है। दूसरा उदाहरण—

अम्लत्वं (स्नेहं) लात्वा ये गताः पथिकाः परकीयाः केऽपि।

अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायां यथा वयं तथा तेऽपि ॥२॥

अर्थात्—जो परकीय-दूसरे पथिक लोग स्नेह लगाकर चले गए हैं, अवश्य ही वे सुख की शय्या पर नहीं सो सकते। जैसे हम दुःखी हैं, वैसे ही वे भी दुःखी होंगे।

यहां पर वयम्=अम्हइ [हम] इस शब्द में जस्-प्रत्यय परे रहते अस्मद् शब्द के स्थान में अम्हइ यह आदेश किया गया है। शस् का उदाहरण—अस्मान् पश्यति=अम्हे देखइ, अम्हइ देखइ [वह हम को देखता है] यहां पर शस् प्रत्यय के परे रहते अस्मद् शब्द के स्थान में 'अम्हे' और 'अम्हइ' ये दो आदेश किए गए हैं। यहां एक आशंका उत्पन्न होती है कि प्रस्तुत सूत्र में पठित "जस्-शतोः" यह द्विवचनान्त पद है, और "अम्हे अम्हइ" ये दोनों पद एकवचनान्त हैं। ऐसा क्यों? उत्तर में निवेदन है कि वचनभेद से यहां "यथासंख्यमनुदेशः समानाम् [सम-सम्बन्धी विधि यथासंख्य होती है। अर्थात् यदि स्थानी और आदेश की संख्या समान हो तो वहां पर आदेश क्रम से प्रथम को प्रथम और द्वितीय को द्वितीय, इस प्रकार से यथासंख्य होते हैं]" इस परिभाषा की प्रवृत्ति नहीं हो पाती।

१०४८—अपभ्रंश भाषा में टा, डि और अम् इन प्रत्ययों के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में मइ [मई] यह आदेश होता है। मइ ऐसा पाठान्तर भी उपलब्ध होता है। अतः आदेश के ये दोनों

प्रकार यथास्थान गृहीत किए जा सकते हैं। जहां पर जैसा प्रयोग मिले वैसा ही आदेश कर लेना चाहिए। टा-प्रत्यय का उदाहरण—

मया ज्ञातं प्रिये ! विरहितानां काऽपि धरा भवति विकाले ? ।

केवलं मृगाङ्कोऽपि तथा तपति यथा दिनकरः क्षयकाले ॥१॥

अर्थात्—हे प्रिये ! मैंने यह जानलिया है कि विरहित-वियोगी व्यक्तियों की विकाल [सन्ध्या-काल] में बहुत बुरी दशा होती है, उन्हें कहीं पर भी शान्ति नहीं प्राप्त होती। अधिक क्या, उस समय चन्द्रमा भी ऐसे तपता है, जैसे प्रलयकाल में सूर्य।

यहां पर—मया=मैं (मैंने) इस पद में प्रस्तुत सूत्र से टा-प्रत्यय के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में 'मइ' यह आदेश किया गया है। डि-प्रत्यय का उदाहरण—त्वयि मयि द्वयोरपि रण-गतयोः=पइ मइ बेहि वि रणगयहि [तेरे मेरे दोनों के ही रण में जाने परे] यहां-मयि=मइ इस पद में डि-प्रत्यय के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में 'मइ' यह आदेश किया गया है। यह श्लोक का एक अवयव है। सम्पूर्ण श्लोक १०४१ वें सूत्र में दिया गया है। अम्-प्रत्यय का उदाहरण—माम् मञ्जतः तव=मइ मेल्लन्तहो तुज्भु [मुझ को छोड़ते हुए तेरा] यहां पर अम् प्रत्ययान्त माम् इस शब्द के स्थान में 'मइ' यह आदेश किया गया है। यह भी श्लोक का एक अवयव है। सम्पूर्ण श्लोक १०४१ वें सूत्र में देखो।

१०४६—अपभ्रंश भाषा में भिस्-प्रत्यय के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में "अन्हैहि" यह आदेश होता है। जैसे—युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतम्=तुम्हेंहिँ जँ किअउँ [तुमने और हमने जो किया] यहां पर अस्माभिः इस भिस्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द के स्थान में 'अन्हैहि' यह आदेश किया गया है। यह श्लोक का एक चरण है, सम्पूर्ण श्लोक १०४२ वें सूत्र में दिया जा चुका है।

१०५०—अपभ्रंश भाषा में इस् और इस् इन प्रत्ययों के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में 'महु' और 'मज्भु' ये दो आदेश होते हैं। जैसे—मद् भवन् गतः=महु होन्तउ गदो, मज्भु होन्तउ गदो [मेरे से होता हुआ गया] यहां इस्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द के स्थान में महु और मज्भु ये दो आदेश किए गए हैं। इस् प्रत्यय का उदाहरण—

मम कान्तस्य द्वौ दोषौ, सखि ! मा उपालम्भस्व अलीकम् ।

वदतोऽहं परमुद्धृता युध्यमानस्य करवालः ॥१॥

अर्थात्—हे सखि ! मेरे कान्त (प्रीतम) में दो दोष-अवगुण हैं, यह तू व्यर्थ उपालम्भ दे रही है, क्योंकि वे तो गुण ही हैं। देख, दान करते हुए उसने मेरा उद्धार कर दिया है, मेरा नाम अमर बना दिया है। दूसरे युद्ध करते हुए उसने तलवार का उद्धार कर दिया है, अर्थात्—युद्ध में तलवार के चमत्कार देखकर लोग तलवार के गीत गाते नहीं थकते हैं।

यहां पर इस्-प्रत्ययान्त अस्मद्-शब्द (मम) के स्थान में 'महु' यह आदेश किया गया है। इस् प्रत्यय का दूसरा उदाहरण इस प्रकार है—

यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि ! मम प्रियेण ।

अथ भग्ना अस्माकं सम्बन्धिनः, तदा तेन मारितेन ॥२॥

अर्थात्—यदि शत्रुपक्ष के सैनिक मारे गए हैं तो हे सखि ! वे मेरे प्रिय के द्वारा ही मारे गए हैं, और यदि हमारे सैनिक मारे गए हैं तो उस के मारे जाने के बाद ही। भाव यह है कि मेरे प्रीतम की अवस्थिति में हमारा कोई नुकसान नहीं कर सकता था।

यहां पर इस्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द (मम) के स्थान में प्रस्तुतसूत्र के द्वारा मज्झु यह आदेश किया गया है।

१०५१—अपभ्रंश भाषा में म्यस् और आम् इन प्रत्ययों के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में अम्हं यह आदेश होता है। जैसे—१—अस्मद् भवन् आगतः=अम्हं होन्तु आगतो [हमारे से होता हुआ आ गया है] यहां पर म्यस्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द (अस्मद्) के स्थान में 'अम्हं' यह आदेश किया गया है। आम्-प्रत्यय का उदाहरण=अथ भग्नाः अस्माकं सम्बन्धिनः=अहं भग्ना अम्हं तणा [यदि हमारे सम्बन्धी—पक्ष वाले मारे गए हैं] यहां पर आम्-प्रत्ययान्त अस्मद्-शब्द (अस्माकम्) के स्थान में 'अम्हं' यह आदेश किया गया है।

१०५२—अपभ्रंशभाषा में सुप्-प्रत्यय के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में 'अम्हासु' यह आदेश होता है। जैसे—अस्मासु स्थितम्=अम्हासु ठिअं (हमारे में रहा हुआ है) यहां पर सुप्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द (अस्मासु) के स्थान में 'अम्हासु' यह आदेश किया गया है।

★ अथ त्यादि-विधिः ★

१०५३—त्यादेराद्य-त्रयस्य संबन्धिनो हि न वा । ८ । ४ । ३८२ । त्यादीनामाद्य-त्रयस्य संबन्धिनो बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्य वचनस्याऽपभ्रंशे हि इत्यादेशो वा भवति ।

मुह-कबरि-बन्ध तहें सोह धरहि, नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहि ।

तहें सहहि कुरल भमर-उल-तुलिअ, नं तिमिर-डिम्म खेल्लन्ति मिलिअ ॥१॥

१०५४—मध्य-त्रयस्याऽऽद्यस्य हिः । ८ । ४ । ३८३ । त्यादीनां मध्य-त्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्याऽपभ्रंशे हि इत्यादेशो वा भवति ।

बप्पीहा ! पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ! ।

तुह जलि महु पुणु बल्लहइ बिहुँ वि न पूरिअ आस ॥१॥

आत्मनेपदे । बप्पीहा ! कइँ बोल्लिएण, निणिघण ! वार इ वार ।

सायरि भरिअइ विमल-जलि लहहि न एकइ धार ॥२॥

सप्तम्याम् । आयहिँ जम्महिँ अन्नहिँ वि गोरि ! सु दिज्जहि कन्तु ।

गय मत्तहँ चत्तङ्कुसहं जो अम्मिडइ हसन्तु ॥३॥

पक्षे । रुअसि । इत्यादि ।

१०५५—बहुत्वे हुः । ८ । ४ । ३८४ । त्यादीनां मध्यम-त्रयस्य सम्बन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं बहुवचनं तस्याऽपभ्रंशे हु इत्यादेशो वा भवति ।

बलि अम्भत्थणि महु-महणु लहुईह्मा सो इ ।

जइ इच्छहु, वड्डत्तणउं, देहु म मग्गहु को इ ॥१॥

पक्षे । इच्छह । इत्यादि ।

१०५६—अन्त्य-त्रयस्याऽऽद्यस्य उं । ८ । ४ । ३८५ । त्यादीनामन्त्य-त्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्याऽपभ्रंशे उं इत्यादेशो वा भवति ।

विहि विणडउ पीडन्तु गह मं धणि ! करहि विसाउ ।

संपइ कडुउं वेस जिधें छुडु अगघइ ववसाउ ॥१॥

बलि किज्जउं सुअणस्सु । (३३८,४) पक्षे । कड्ढामि इत्यादि ।

१०५७—बहुत्वे हुं । ८ । ४ । ३८६ । त्यादीनामन्त्य-त्रयस्य सम्बन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्य हुं इत्यादेशो वा भवति ।

खग-विसाहिउ जहिं लहहुं पिय ! तहिं देसहिं जाहुं ।

रण-दुग्भिक्खें मग्गाइं विणु जुज्झें न वलाहुं ॥१॥

पक्षे । लहिमु । इत्यादि ।

१०५८—हि-स्वयोरिदुदेत् । ८ । ४ । ३८७ । पञ्चम्या हिस्वयोरपभ्रंशे इ, उ, ए इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति । इत् ।

कुञ्जर ! सुमरि म सल्लइउ सरला सास म मेल्लि ।

कवल जि पाविय विहि-वसिण ते चरि माणु म मेल्लि ॥१॥

उत्—

भमरा ! एत्थु वि लिम्बडइ केँ वि दियहडा विलम्बु ।

घण-पत्तलु छाया-बहुलु फुल्लइ जाम कयम्बु ॥२॥

एत्—

प्रिय ! एम्बहिं करेँ सेल्लु करि छडुहि तुहुं करवालु ।

जं कावालिय बप्पुडा लेहिं अभग्गु कवालु ॥३॥

पक्षे । सुमरहि । इत्यादि ।

१०५९—वत्स्यति-स्यस्य सः । ८ । ४ । ३८८ । अपभ्रंशे भविष्यदर्थ-विषयस्य त्यादेः स्यस्य सो वा भवति ।

विअहा जन्ति भडप्पडहिं पडहिं मनोरह पच्छि ।

जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥१॥ पक्षे । होहिइ ।

★ अथ त्यादि-विधिः ★

अपभ्रंश-भाषायां तिव्, तस्, अन्ति इत्यादि-प्रत्ययानां स्थाने यद्विधि-विधानं वर्तते, तत्प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

१०५३—मुख-कबरो-बन्धो तस्यां शोभां धरतः, इव मल्ल-युद्धं शशि-राहू कुरुतः ।

तस्याः राजन्ते कुरलाः भ्रमर-कुल-तुलिताः, इव तिमिर-डिम्भाः खेलन्ति मिलिताः ॥१॥

भावार्थः—कस्याश्चन नायिकायाः शोभातिशयं वर्ण्यते । यथा शशिराहू, शशी च राहुश्च

शशिराहू, मल्लयुद्धम्-मल्लयोः युद्धं कुरुतः, इव एवमेव तस्याः-प्रत्यक्षोपलभ्यमानायाः कस्याश्चिन्नान्या-
कायाः मुख-कबरी-बन्धौ, मुखं च कबरीबन्धश्च, मुखकबरीबन्धौ, कबर्याः-वेण्याः बन्धः—रचनाविशेषः,
तौ शोभां धरतः । अत्र मुखं शशितुल्यं गौरवणत्वात्, कबरीबन्धः राहुसमः कृष्णवर्णसाम्यात् । तस्याः
ललनायाः मुख-कबरीबन्धावन्योऽन्यं शशि-राहू इव युद्धं कुर्वन्तौ प्रतीयेते । पुनरुत्प्रेक्ष्यते, तस्याः कुरलाः-
केशाः, राजन्ते, किम्भूताः केशाः, अमर-कुल-तुलिताः, अमराणां कुल-समूहं तस्येव तुलिताः-समानाः,
अथवा चपलाः । पुनः किम्भूतास्ते कुरलाः ? तिमिर-डिम्भा इव, यथा तिमिरस्य-अन्धकारस्य डिम्भाः—
बालाः, ते मिलिताः सम्मित्य खेलन्ति-क्रीडां कुर्वन्ति, एवमेव शशिराहु-भूतास्ते कुरलाः अपि क्रीडां कुर्व-
न्तीति भावः ।

मुख-कबरी-बन्धौ । मुख-कबरी-बन्ध + औ । १८७ सू० खकारस्य हकारे, ४ सू० ईकारस्य इकारे,
६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे मुह-कबरिबन्ध इति भवति । तस्याः । तद् + डस् ।
११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे,
१०३० सू० डसः स्थाने डहे (अहे) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे
तहे इति भवति । शोभाम् । शोभा + अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १८७ सू० भकारस्य हकारे,
१००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सोह इति भवति । धरतः । धृञ्-धृ धारणे । धृ +
तस् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०५३ सू० अन्ति इत्यस्य
स्थाने हि इत्यादेशे धरहि इति भवति । इव । अव्ययपदमिदम् । १११५ सू० इवार्थे न इत्यस्य प्रयोगे
न इति भवति । मल्ल-युद्धम् । मल्लयुद्ध + अम् [युध्-धातुः संप्रहारे । युध् + क्त-त । २४५ सू० यका-
रस्य जकारे, ८८८ सू० धकारस्य भ्क् इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, बाहुल्येन ६४५ सूत्र-
स्याऽप्रवृत्तौ, १७७ सू० तकारलोपे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये मल्लजुज्झ + अम्,
इति जाते] १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मल्लजुज्झु इति भवति । शशि-राहू ।
शशिराहु + औ । इत्यत्र २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५
सू० जसो लोपे ससिराहु इति भवति । कुरुतः । डुकृञ्-कृ करणे । कृ + तस् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर
इत्यादेशे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०५३ सू० अन्ति इत्यस्य हि इत्यादेशे करहि इति भवति ।
राजन्ते । राजृ-राज् दीप्ता । राज् + अन्ते । ७७१ सू० राज्धातोः स्थाने सह इत्यादेशे, १०५३ सू०
अन्ते इत्यस्य स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सहहि इति भवति । कुरलाः । कु-
रल + जस् । १०१५ सू० जसो लोपे कुरल इति भवति । अमर-कुल-तुलिताः । अमरकुलतुलित + जस् ।
३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारस्य अन्तिम-तकारस्य च लोपे, जसो लोपे अमर-उल-तुलिअ इति
भवति । बाहुल्येनाऽत्र १७७ सू० तकारस्य लोपो न जातः । तिमिर-डिम्भाः । तिमिर-डिम्भ + जस् ।
१०१५ सू० जसो लोपे तिमिरडिम्भ इति भवति । खेलन्ति । खेल-खेल् क्रीडायाम् । खेल + अन्ति । ९०१
सू० लकार-द्वित्वे, ९१० सू० धातोर्न्तेऽकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे खेलन्ति इति
भवति । मिलिताः । मिलित + जस् । १७७ सू० तकारलोपे, १०१५ सू० जसो लोपे मिलिअ इति भवति ।
धरतः=धरहि, कुरुतः=करहि, राजन्ते=सहहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०५४— चातक ! पिउ पिउ [इति] भणित्वा क्रियद् रोदिषि हताश ! ।

तव जले, मम पुनर्वल्लभे द्वयोरपि न पूरिताशा ॥१॥

भावार्थः—काचिद् वियोगिनी नायिका चातकान्योक्त्या मनः समाधातुं चेष्टते । हे चातक !

किंभूतोऽसौ चातकः, हताशः, हता-भग्ना आशा यस्य, सः, तत्सम्बोधनम् । निराश-चातक ! पिउ पिउ इति भणित्वा कियद् रोदिषि ? कियत्काल-पर्यन्तं रोदनं करिष्यसि ? रोदनं न विधेयमिति यावत् । हेतुराह-तव प्रीतिः जले वर्तते, मम च पुनः वल्लभे-प्रियतमे विद्यते, परं दुर्दैर्वाद् द्वयोरपि आशा न पूरिता भविष्यति, अतः चिन्तां न विधेहीति भावः ।

चातक ! । चातक+सि । १०९३ सू० चातकाऽर्थे वप्पीह-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि वप्पीहा इति भवति । **पिउ पिउ** इति ध्वनेरनुकरणमपञ्चं शे एवमेव प्रयुज्यते । नायिकापक्षे तु प्रियः प्रियः एवं भवति । तदा—प्रिय+सि, प्रिय+सि इति स्थिते, ३५० सूत्रेण रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि **पिउ पिउ** इति भवति । भणित्वा । भण-भण् भणने । भण्+क्त्वा । १११० सू० क्तवः स्थाने अवि इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये भणवि इति भवति । **कियद्** । किं मानं यस्य तद् । हैमशब्दानुशासनस्य संस्कृतव्याकरणस्य *७।१।१४८। सू० अतुप्रत्यये किमः स्थाने किय् इत्यादेशे च किय्+अत् इतिजाते, ४२८ सू० अतोः स्थाने डित् एत्तिअ इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, अम्-प्रत्यये, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे क्लित् इति भवति । **रोदिषि** । रुदिर्-रुद् अश्रुत्यागे । रुद्+सिक् । ९१० सू० अकारस्यागमे, १७७ सू० दकारलोपे, १०५४ सू० सिवः स्थाने हि इत्यादेशे रुअहि इति भवति । **हताशः** । हताश+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१५ सू० सेलोपि ह्यास ! इति भवति । **तव** । युष्मद्+डस्=तुह, प्रक्रिया ५८८ सूत्रे ज्ञेया । **जले** । जल+डि । इत्यत्र १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे जलि इति भवति । **मम**=महु, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । **पुनर्**=पुण्, इत्यस्य प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । **वल्लभे** । वल्लभ+डि । १८७ सू० अकारस्य हकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे वल्लहइ इति भवति । **द्वयोः** । द्वि+ओस् । ६०८ सू० द्विशब्दस्य वे इत्यादेशे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००० सू० एकारस्य इकारे, १०११ सू० आमः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे बिहुँ इति भवति । **अपि**=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपञ्चं शे प्रयुज्यते । **पूरिता** । पूरिता+सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि पूरिअ इति भवति । **आशा** । आशा+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि आस इति भवति । **रोदिषि**=रुअहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । **आत्मनेपदे** । **रोदिषि** इति परस्मैपदस्य प्रयोगः, अत्र प्रस्तुतसूत्रेण सिव्प्रत्ययस्य स्थाने हि इत्यादेशो विहितः । सम्प्रति आत्मनेपदीय-क्रियापदस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

चातक ! किं कथितेन, निर्घृण ! बारम्बारम् ।

सागरे भृते विमलजले लभसे न एकामपि धाराम् ॥२॥

भावायः—हे निर्घृण !, निर्गता घृणा-लज्जा यस्मात् सः, तत्सम्बोधनम्, हे चातक ! बारं बारम् पौनः पुन्येन कथितेन-कथनेन किम् ? न किमपीत्यर्थः । यतः विमलजले, विमलं-निर्मलं जलं यस्मिन्, तस्मिन् भृते-परिपूर्णे सागरे-पयोधौ एकामपि धारां न लभसे । अयं भावः—रे निर्लज्ज चातक ! सम्मुखे

*इदं किमोऽनुरिक्त्य् चास्य । ७।१।१४८। आभ्यां मानार्थाम्यां षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुः स्यात्, तदयोगे चाऽनयोः यथासंख्यमिय-क्रियो स्याताम् । इयान् । कियान् पटः ।—सिद्धहेमशब्दानुशासने ।

विमलतोयभृतो यः सागरो विद्यते तत्र त्वमेकामपि बिन्दुं पातुं न शक्नोषि, तर्हि व्यर्थमेव पिउ पिउ इतिकथनेन को नाम लाभो भविष्यति ? न किमपीति यावत् ।

चातक ! । चातक + सि = **वप्पीहा** प्रक्रियाऽस्मिन्नेव सूत्रे पूर्वश्लोके ज्ञेया । **किम्** = काइँ, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । इत्यत्र १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे कृते **काइँ** इत्यपि भवति । कथितेन । कथ-(कथ्)-धातुः कथने-प्रतिपादने । कथ् + क्त-त । इत्यत्र ६७३ सूत्रेण कथ्-धातोः स्थाने बोल्ल इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य स्थाने इकारे, टा-प्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे **बोल्लिएण** इति भवति । **निघृण !** । निघृण + सि । ३५० सू० रेफलोपे, १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३६० सू० घकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वघकारस्य गकारे, १०१५ सू० सेलौपे **निघिण** ! इति भवति । **बारम् बारम्** । बार + अम्, बार + अम् । बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, १०१५ सू० अमो लोपे **बार, बार** ४८८ सूत्रेण पादपूरणार्थं इकारस्य प्रयोगे **बार इ बार** इति भवति । **सागरे** । सागर + डि । १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **सायिरि** इति भवति । **भृते** । डुभृञ्-[भृ]-धारण-पोषणयोः । भृ + क्त त । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, डिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **भरिअइ** इति भवति । **विमलजले** । विमलजल + डि । १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **विमलजलि** इति भवति । **लभसे** । डुलभञ्-लभ् प्राप्तौ । लभ् + से । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, १०५४ सू० से इत्यस्य हि इत्यादेशे **लहहि** इति भवति । **न** । अव्ययपदमिदमपभ्रंशे संस्कृतसममेव प्रयुज्यते । **एकाम्** । एका + अम् । ३७० सू० ककारद्वित्वे, बाहुल्येन ८४ सू० ह्रस्वस्याभावे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे **एकअइ** इति भवति । **धाराम्** । धारा + अम् । १००१ सू० आकारस्य अकारे, अमो लोपे **धार** इति भवति । **लभसे = लहहि** इत्ययमात्मनेपदस्य प्रयोगः, अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । **सप्तम्याम्** । सप्तम्याम् [विधिलिङ्-लकारे] प्रस्तुतसूत्रेण यत्र मध्य-त्रयाद्य-वचनस्य स्थाने हि इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणेन प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन्नपि गौरि ! तं वद्याः कान्तम् ।

गजानां मत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां यः [सम्मुखे] संगच्छते हसन् ॥३॥

भावार्थः—श्रद्धाभरयुक्ता काचिन्नायिका निजपतये पार्वतीं प्रार्थयते । यथा—हे गौरि !, पार्वति !, तं तादृशं कान्तं-प्राणनाथं हि अस्मिन् जन्मनि तथाऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि वद्याः-देहि, यः कान्तः त्यक्ताङ्कुशानाम्, त्यक्ताः अङ्कुशाः यैः, तेषामङ्कुश-नियन्त्रणबहिर्भूतानां, मत्तानाम्-मदयुक्तानां गजानाम्-हस्तिनामप्यग्रे हसन्-सहर्षं संगच्छते-सम्मुखमभ्येति ।

अस्मिन् । इदम् + डि । १०३६ सू० इदमः स्थाने आय इत्यादेशे, १०२८ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे **आयहिँ** इति भवति । **जन्मनि** । जन्मन् + डि । ३३२ सू० न्मस्य मकारे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, ११ सू० नकारलोपे, ३५ सू० स्त्रीत्वे, १०२३ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे **जन्महिँ** इति भवति । **अन्यस्मिन्** । अन्यद् + डि । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, १०२८ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे **अन्नाहिँ** इति भवति । **अपि** = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । **गौरि !** । गौरी + सि । १५९ सू० औकारस्य ओकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलौपे **गौरि !** इति भवति । **तम्** । तद् + अम् । बाहुल्येन ५७५ सू०

तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सु इति भवति । दद्याः । डुदाञ्-दा दाने । दा + यास् । ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये जज इत्यस्य विकरणे, १००० सू० आकारस्य इकारे, १०५४ सू० यास् इत्यस्य हि इत्यादेशे दिज्जहि इति भवति । अयं सप्तम्याः-विधिलिङ्गस्य प्रयोगो ज्ञातव्यः । कान्तम् । कान्त + अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कन्तु इति भवति । गजानाम् । गज + आम् । इत्यत्र १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१६ सू० आमो लोपे गय इति भवति । मत्तानाम् । मत्त + आम् । १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे मत्तहं इति भवति । त्यक्ताङ्कुशानाम् । त्यक्ताङ्कुश + आम् । २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३४८ सू० संयुक्तकारस्य लोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, २५ सू० डकारस्यानुस्वारे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे चत्तङ्कुसहं इति भवति । यः । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे जो इति भवति । संगच्छते । सम्पूर्वकः गम्लृ(गम्)धातुः संगमने । सम्-गम् + ते । ८३५ सू० सम्गमः स्थाने अग्निभड इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे अग्निभड इति भवति । हसन् । हस् हासे । हस् + शतृ । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे हसन्तु इति भवति । दद्याः = दिज्जहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रप्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा-रोदिषि । रुदिर्-रुद् रोदने । रुद् + सिव् । ९१० सू० अकारागमे, १७७ सू० दकारलोपे, १०५४ सू० सिव्-प्रत्ययस्य वैकल्पिके हि इत्यादेशे रुअसि, हि इत्यादेशेभावपक्षे तु ६२९ सू० सिवः स्थाने सि इत्यादेशे रुअसि इति भवति । वैकल्पिकत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रेण सिवः स्थाने हि इत्यादेशो न विहितः । इत्यादि । एवमेवान्येऽपि प्रयोगाः स्वयमेव कल्पनीयाः ।

१०५५—

बलेरभ्यर्थने मधुमथनो लघुकीभूतः सोऽपि ।

यदि इच्छथ बृहत्त्वं दत्त, मा मार्गयत कमपि ॥१॥

भावार्थः— कविः दानस्य महत्त्वं दृष्टान्तद्वारेण वर्णयति । यदि यूयं बृहत्त्वं-महत्त्वमिच्छथ-अभिलषथ तदा दत्त-दानं कुरुत, किन्तु कमपि मा-न मार्गयत-कस्यापि दातृसज्जनस्याऽन्वेषणं न करणीयम्, याचनां मा कुरुतेति भावः । यतोहि स जगत्प्रसिद्धः मधुमथनः, मधुम्-मधुनामकराक्षसं मथनाति-हिनस्तीति मधुमथनः-विष्णुः सोऽपि बलेः-पाताल-राजाद् अभ्यर्थने-याचने लघुकीभूतः, वामनावतार-धारणेन लघुतमो भूतः । अतः कदाचिदपि याचना न करणीयेति भावः ।

बलेः । बलि + डस् । इत्यत्र १०१६ सू० डसो लोपे बलि इति भवति । अभ्यर्थने । अभ्यर्थन + ङि । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे अब्भत्यणि इति भवति । मधुमथनः । मधुमथन + सि । १८७ सू० धकारस्य थकारस्य च हकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे महमहणु इति भवति । लघुकीभूतः । लघुकीभूत + सि । इत्यत्र १८७ सू० धकारस्य भकारस्य च हकारे, १७७ सू० ककारस्य तकारस्य च लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे लहुईहआ इति भवति । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे सो इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४१ सू० अपेरादेरकारस्य

लोपे, १७७ सू० पकारलोपे इ इति भवति । यदि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारलोपे जइ इति भवति । इच्छथ । इषु-इष् इच्छायाम् । इष् + थ । ८८६ सू० षकारस्य छकारे, ३६० सू० छ-कारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १०५५ सू० थ इत्यस्य स्थाने हु इत्यादेशे इच्छहु इति भवति । बृहत्त्वम् । बृहत्-त्व + सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, बाहुल्येन २३७ सू० बकारस्य वकारे, ४४५ सू० हकारस्य हु इत्यादेशे, ११ सू० तकारलोपे, ४२५ सू० त्वस्य त्तण इत्यादेशे, ४३५ सू० क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०१५ सू० अमो लोपे वडुत्तणउं इति भवति । दत्त । डुदात्र-(दा)-दाने । दा + त । १००० सू० आकारस्य एकारे, १०५५ सू० त इत्यस्य हु इत्यादेशे देहु इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । मार्ग-यत । मार्गं (मार्गं) अन्वेषणे याचने वा । मार्ग + णिगु + त । ३५० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०५५ सू० त इत्यस्य हु इत्यादेशे मगहु इति भवति । कम् । किम् + अम् । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० अमो लोपे को इति भवति । अपि = इ इति पूर्ववदेव साध्यम् । इच्छथ = इच्छहु, दत्त = देहु, मार्गयत = मगहु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा— इच्छथ । इष् + थ = इच्छ + थ । ६३२ सू० थ इत्यस्य हच् (ह) इत्यादेशे इच्छहु इति भवति । वैकल्पिक-त्वाद्वा प्रस्तुत-सूत्रेण हचः स्थाने हु इत्यादेशो न जातः ।

१०५६— विधिः विनाटयतु, पीडयन्तु ग्रहाः, मा धन्ये ! कुरु विषादम् ।

संपदं कर्षामि वेश्यां, यथा यदि राजते व्यवसायः ॥१॥

भाषार्थः— सम्पदविहीनस्य कस्यचिद् व्यापारिणः प्रियां प्रत्युक्तिरियम् । हे धन्ये ! हे प्रिये ! विधिः— भाग्यं विनाटयतु— प्रतिकूलो भवतु, ग्रहाः— पापग्रहाः, पीडयन्तु— पीडाकारकाः भवन्तु । तथापि वि-षादं-चिन्तां मा कुरु-कर्षाः । यदि व्यवसायः-व्यापारः, राजते-वृद्धिमाप्नुयाः तदा, यथा द्रव्येन गणिका आ-कृष्यते, तथैव वेश्यां वेश्यारूपां सम्पदं-लक्ष्मीं कर्षामि— आकर्षयिष्यामि, ग्रहीष्यामीति भावः ।

विधिः । विधि + सि । इत्यत्र १८७ सू० धकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपे विहि इति भवति । विनाटयतु । विपूर्वको नटधातुः विनर्तने । विनट् + णिगु + तुव् । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, बाहुल्येन ६४२ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घभावे, ६६२ सू० तुवः स्थाने हु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे विणडइ इति भवति । पीडयन्तु । पीडधातुः उपतापे । पीड् + णिगु + अन्तु । ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६६५ सू० अन्तु इत्यस्य न्तु इत्यादेशे पीडन्तु इति भवति । ग्रहाः । ग्रह + जस् । ३५० सू० रेफलोपे, १०१५ सू० जसो लोपे गह इति भवति । मा । अव्यय-पदमिदम् । १०८९ सू० मा इत्यस्य मं इत्यादेशे मं इति भवति । धन्ये ! । धन्या + सि । ३४९ सू० य-कारलोपे, बाहुल्येन ३६० सूत्रेण नकारस्य द्वित्वाभावे, २२८ सू० नकारस्य, णकारे, १००० सू० आकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे धणि ! इति भवति । कुरु । डुकृञ्-कृ करणे । कृ + हि । इत्यत्र ९०५ सू० ऋका-रस्य अर इत्यादेशे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे करहि इति भवति । विषादम् । विषाद् + अम् । २६० सू० षकारस्य सकारे, १७७ सू० दकारलोपे १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे विसाड इति भवति । संपदम् । संपद् + अम् । १०७१ सू० दकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे संपइ इति भवति । कर्षामि । कृष्-कृष् कर्षणे । कृष् + मिव् । ८५८ सू० कृष्-धातोः स्थाने कडु इत्यादेशे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे कडुउं इति भवति । वेश्याम् । वेश्या +

अम् । ३४९ सू० यकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ अमो लोपे वेस इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य डिम-इम इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे जिबे इति भवति । यदि । अव्ययपदमिदम् । १०९३ सू० यदि इत्यस्य छुडु इत्यादेशे छुडु इति भवति । राजते । राजृ-राज् दीप्तौ । राज्+ते । ७७१ सू० राजधातोः स्थाने अग्य इत्याशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे अघइ इति भवति । व्यवसायः । व्यवसाय+सि । ३४९ सू० संयुक्तयकारस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे व्यवसाउ इति भवति । कर्षामि=कडुउ इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । बलिं करोमि सुजनस्य=बलिं किज्जउ सुअणस्सु, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । करो-मि=किज्जउ इत्यत्राऽपि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—कर्षामि । कृषू-कृष् कर्षणे । कृष्+मिव=कडु+मिव् । ६३० सू० मिवः स्थाने मि इत्यादेशे, ६४३ सू० अकारस्य आकारे कडुमि इति भवति । वैकल्पिकत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । इत्यादि । एवमेवान्ये प्रयोगा अपि स्वयमेव कल्पनीयाः ।

१०५७— खड्ग-विसाधितं यस्मिन् लभामहे प्रिये ! तस्मिन् देशे यामः ।

रणदुर्भिक्षेण भग्नाः विना युद्धेन न वलामहे ॥१॥

भावार्थः—हे प्रिये ! यस्मिन् देशे खड्ग-विसाधितम्-खड्गेन विसाधितम्-निष्पादितं द्रव्यमित्य-ध्याहार्यम्, लभामहे-प्राप्नुमः, तस्मिन्नेव देशे यामः-यास्याम इति भावः । वयं रणदुर्भिक्षेण-रणस्य-दुर्भिक्षः, रणाभावस्तेन भग्नाः नष्टाः दुःखिताः संजाताः । अतः युद्धेन विना न वलामहे-प्रत्यावर्तमहे । योद्धानां कृते युद्धमेव जीवनस्य निर्वाहकं भूषणञ्च भवतीति भावः ।

खड्ग-विसाधितम् । खड्ग-विसाधित+अम् । ३४८ सू० डकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे खग-विसाहिउ इति भवति । यस्मिन् । यद्+ङि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०२८ सू० डिप्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे जाते जहिं इति भवति । लभामहे । डुलभ-लभ् लाभे । लभ्+महे । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, १०५७ सू० महे इत्यस्य हुं इत्यादेशे लहहुं इति भवति । प्रिये ! । प्रिया+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १००१ सू० आ-कारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे पिय ! इति भवति । तस्मिन् । तद्+ङि । ११ सू० दकारलोपे, जहिं-वदेव तहिं इति साध्यम् । देशे । देश+ङि । २६० सू० शकारस्य सकारे, बाहुल्येन १०२८ सू० डि-प्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे देसहिं इति भवति । यामः । याधातुः प्राप्णे । या+मस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, प्रस्तुतसूत्रेण मसः स्थाने हुं इत्यादेशे जाहुं इति भवति । रण-दुर्भिक्षेण । रण-दुर्भिक्ष+टा । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-भकारस्य वकारे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १०१३ सू० सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे रणदुर्भिक्षेण इति भवति । भग्नाः । भग्न+जस् । ३४९ सू० तकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ३४ सू० क्लीबत्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे भग्गाइं इति भवति । विना । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे डु-(उ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये विणु इति भवति । युद्धेन । युध्-युध् संप्रहारै । युध्+क्तन्त । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६८८ सू०

धकारस्य भ्रूक् इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वभ्रकारस्य जकारे, बाहुल्येन ६४५ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १७७ सू० तकारलोपे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, टा-प्रत्यये, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, अनुस्वारस्य स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे जुञ्ज् इति भवति । न । अव्ययपदमिदमपभ्रंशे संस्कृतसममेव प्रयुज्यते । वलामहे । वल-वल् प्रत्यावृत्तौ । वल्+महे । ९१० सू० धातारन्तेऽकारागमे, १००० सू० अकारस्य आकारे, प्रस्तुतसूत्रेण महे इत्यस्य हुं इत्यादेशे वलाहुं इति भवति । लभामहे=लहहुं, यामः=जाहुं, वलामहे=वलाहु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—लभामहे । डुलभ-लभ लाभे । लभ्+महे=लह्+महे । ६३३ सू० महे इत्यस्य मु इत्यादेशे, ६४४ सू० अकारस्य इकारे लहिमु इति भवति । वैकल्पिकत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । इत्यादि । ए-तादृशा अन्येऽपि प्रयोगाः स्वयमेव कल्पनीयाः ।

१०५८—पञ्चम्याः । लोट्-लकारस्य हि-स्वयोः प्रत्यययोः स्थाने इ उ ए इत्यादेशाः वैकल्पिका भवन्तीति भावः । इत् । इकारस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

कुञ्जर ! स्मर मा सल्लकीः, सरलान् श्वासान् मा मुञ्च ।

कवलाः ये प्राप्ताः विधिवशेन तांश्चर मानं मा मुञ्च ॥१॥

भावार्थः—कुञ्जर !—हे हस्तिन् ! सल्लकीः-करिप्रियवृक्षविशेषान्, मा स्मर, तासां स्मरणं मा कार्षीः, तथा सरलान् दीर्घानित्यर्थः, श्वासान् मा मुञ्च । विधिवशेन, विधेः वशेन-भाग्यवशेन ये प्राप्ताः कवलाः-प्राप्ताः, तान् चर-भक्षय, मानं-स्वामिभानं मा मुञ्च-त्याक्षीः । दीनो मा भवेरिति भावः ।

कुञ्जर ! । कुञ्जर+सि । १०१५ सू० सेल्लोपे कुञ्जर ! इति भवति । स्मर । स्मृ चिन्तायाम् । स्मृ+हि । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने सुमर इत्यादेशे, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये सुमरि इति भवति । मा=म, प्रक्रिया १०५५ सू० सूत्रे ज्ञेया । सल्लकीः । सल्लकी+शस् । १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१९ सू० जसः स्थाने उकारे सल्लइउ इति भवति । सरलान् । सरल+शस् । १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे सरला इति भवति । श्वासान् । श्वास+शस् । ३५० सू० वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, शसो लोपे सास इति भवति । मुञ्च । मुञ्च—मुच् मोचने । मुच्+हि । ७६२ सू० मुच्-धातोः स्थाने मेल्ल इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये मेल्लि इति भवति । कवलाः । कवल+जस् । १०१५ सू० जसो लोपे कवल इति भवति । ये । यद्+जस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ५४७ सू० जसः स्थाने डे (ए) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००० सू० एकारस्य इकारे जि इति भवति । प्राप्ताः । प्रपूर्वकः आप्ल [आप्] धातुः प्राप्ती । प्राप्+क्त-त । ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २३१ सू० द्वितीय-पकारस्य वकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्चुतौ, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, जस्-प्रत्यये, १०१५ सू० जसो लोपे पाविष्य इति भवति । विधिवशेन । विधिवश+टा । १८७ सू० धकारस्य हकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थाने णकारे विहि-वसिण इति भवति । तान् । तद्+शस् । ५४७ सू० शसः स्थाने डित् ए इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे ते इति भवति । चर । चर्-धातुः गतौ । चर्+हि । ९१० सू० अकारागमे, प्रस्तुतसूत्रेण हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये चरि इति भवति । मानम् । मान+अम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य जकारे, १०१५ सू० अमो लोपे माणु इति भवति । स्मर=सुमरि, मुञ्च=मेल्लि, चर=चरि इत्यत्र

प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । उत । उकारदेशस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारो यथा—

अमर ! अत्राऽपि निम्बके, कानपि दिवसान् विलम्बस्व ।

घनपत्रवान् छायाबहुलः फुल्लति यावत् कदम्बः ॥२॥

भावार्थः—कमपि विपद्ग्रस्तं पुरुषं कश्चन धैर्य्यधारणाय आश्वसनाय च अमरोक्त्या कविः शिक्षयति । अमर ! अत्राऽपि अस्मिन्नेव निम्बके—वृक्षविशेषे कानपि दिवसान्-कानिचिद् दिनानि यावद्, विलम्बस्व-प्रतीक्षस्व, तिष्ठेत्यर्थः । यदा कदम्बः-वृक्षविशेषः घनपत्रवान्-घनानि निविडानि पत्राणि, तानि सन्ति यस्य स घनपत्रवान्, छायाबहुलश्च छाया बहुला—अधिका यस्य सः, फुल्लति-पुष्पितो भवति, तदा-तावत्कालपर्यन्तवत्रैव निवासं कुरु, तदनन्तरं स्वाभीष्टस्थाने गन्तव्यमिति भावः ।

अमर ! । अमर+सि । ३५० सू० रेफलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे अमरा इति भवति । अत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू० अत्र इत्यस्य एत्थु इत्यादेशो एत्थु इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे त्रेया । निम्बके । निम्बक+ङि । २३० सू० नकारस्य लकारे, ११०१ सू० डडग्र-(अडग्र)-प्रत्यये, स्वाधिक-क-प्रत्ययस्य च लोपे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे लिम्बडइ इति भवति । कान् । किम्+शस् । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० शसो लोपे के इति भवति । दिवसान् । दिवस+शस् । १७७ सू० वकारलोपे, बाहुल्येन १८० यकारश्रुतौ, २६३ सू० सकारस्य हकारे, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे वियहडा इति भवति । विलम्बस्व । विपूर्वकः लब्धिधातुः विलम्बे । सं-स्कृतनियमेन विलम्ब+हि इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, प्रस्तुतसूत्रेण हि इत्यस्य उकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये विलम्बु इति भवति । घनपत्रवान् । घनपत्रमत्+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४३० सू० मतोः स्थाने आलु इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००० सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे घणपत्तलु इति भवति । छाया-बहुलः । छायाबहुल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे छायाबहुलु इति भवति । फुल्लति । फुल्ला (फुल्ल्) विकासे । फुल्ल्+तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इवादेशे फुल्लइ इति भवति । यावत् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७७ सू० वत् इत्यस्य मकारे जाम् इति भवति । कदम्बः । कदम्ब+सि । १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कयम्बु इति भवति । विलम्बस्व=विलम्बु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-र्जाता । एत् । ए इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

प्रिय ! इदानीं कुरु भल्लं करे, मुञ्च त्वं करवालम् ।

येन कापालिकाः वराकाः लान्त्यभग्नं कपालम् ॥३॥

भावार्थः—प्रिय ! त्वं करवालम्-असि मुञ्च-त्यज किन्तु इदानीं भल्लं-कुन्तं करे-हस्ते कुरु-गृहाण । भल्लग्रहणकारणमाह-येन वराकाः दयनीयाः कापालिकाः-कपालाः-नरमुण्डाः, तेषां धारकाः, भिक्षु-विशेषाः, अभग्नम्-अखण्डितं कपालं लान्ति-ग्रहणं कुर्युः । लान्ति इत्यत्र १११८ सूत्रेण लकारव्यत्ययत्वात् सप्तम्याः-विधिलिङ्गस्य स्थाने वर्तमाना [लट्-लकारः] जाताऽस्ति । करवालेन तु शिरोभेदाशङ्का भवति, अतः करवालं विहाय भल्लग्रहणायाऽसौ भणितः ।

प्रिय ! । प्रिय+सि । ३५० सू० रेफलोप-प्राप्तौ, १०६९ सू० वैकल्पिकत्वाद् रेफलोपाभावे

१०१५ सू० सेलोपे प्रिय! इति भवति । इदानीम् । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० इदानीमः स्थाने एम्बहि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे एम्बहि इति भवति । कुरु । डुकृञ् [कृ] करणे । कृ+हि । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण हि इत्यस्य स्थाने एकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे करे इति भवति । भल्लम् । भल्ल+अम् । १०९३ सू० भल्लार्थे सेल्लशब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सेल्लु इति भवति । करे । कर+ङि । १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे करि इति भवति । मुञ्च । मुञ्च [मुच्] मोचने । मुच्+हि । ७६२ सू० मुचः स्थाने छड् इत्यादेशे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे छड्हि इति भवति । त्वम् । युष्मद्+सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहुं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे तुहुं इति भवति । करवालम् । करवाल+अम् । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे करवालु इति भवति । येन । यद्+टा । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे जं इति भवति । कापालिकाः । कापालिक+जस् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १७७ सू० अन्त्य-ककार-लोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू० जसो लोपे कापालिय इति भवति । वराकाः । वराका+जस् । १०९३ सू० वराकार्थे बप्पुड-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे बप्पुडा इति भवति । लान्ति । ला आदाने । ला+अन्ति । १००० सू० आकारस्य एकारे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे लेहि इति भवति । अभग्नम् । अभग्न+अम् । इत्यत्र ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अभगु इति भवति । कपालम् । कपाल+अम् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कपालु इति भवति । कुरु=करे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रप्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा-स्मर । स्मृ चिन्तायाम् । स्मृ+हि । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने सुमर इत्यादेशे, १०५४ सू० हि इत्यस्य स्थाने हि इत्यादेशे सुमरहि इति भवति । वैकल्पिकत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । इत्यादि । एव-मेवाऽन्ये प्रयोगा अपि स्वयमेव कल्पनीयाः ।

१०५६—

दिवसाः यान्ति वेगैः पतन्ति मनोरथाः पश्चात् ।

यदास्ते तन्मान्यते भविष्यति कुर्वन् मा आस्व ॥१॥

भावार्थः—कश्चित् सम्यक्-शेमुषीको जनः सामान्यजनानुपदिशति । दिवसाः-दिनानि, वेगैः-स्वरं यान्ति-गच्छन्ति । मनोरथाः पश्चात् पतन्ति पश्चादवतिष्ठन्ते, पूर्णाः न भवन्तीत्यर्थः । यदास्ते-यद्विद्यते तन्मान्यते-आद्रियते, यः कालो गतः स तु गत एवाऽस्ति किन्तु योऽवशिष्टोऽस्ति स एव विचारणीयः, अवशिष्टे काले किमपि समाचरणीयम्, यदा वृद्धावस्था भविष्यति, तदा दानाऽदिकं दास्यामीति कुर्वन्-चिन्तयन् मा-न आस्व-तिष्ठेति भावः ।

दिवसाः । दिवस+जस् । इत्यत्र १७७ सू० वकारलोपे, २६३ सू० सकारस्य हकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे दिग्रहा इति भवति । यान्ति । या प्रापणे । या+अन्ति । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे जन्ति इति भवति । वेगैः । वेग+भिस् । १०९३ सू० वेगार्थे भडप्पड-शब्दः प्रयुज्यते, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे भडप्पडहि इति भवति । पतन्ति । पत् [पत्] पतने । पत्+अन्ति । ९१० सू० अकारागमे, ८९० सू० तकारस्य डकारे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे पडहि इति भवति ।

मनोरथाः । मनोरथ+जस् । १८७ सू० थकारस्य हकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मनोरह इति भवति । पश्चात् । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० पश्चात् इत्यस्य पच्छइ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये पच्छइ इति भवति । यद् । यद्+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, बाहुल्येन २४ सू० दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारस्यानुस्वारे, १०१५ सू० सेर्लोपि जं इति भवति । आस्ते । आस-आस् उपवेशने । आस्+ते=अच्छइ, प्रक्रिया ८८६ सूत्रे ज्ञेया । तद् । तद्+सि । २४ सू० बाहुल्येन दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १०१५ सू० सेर्लोपि तं इति भवति । मान्यते । मान [मान्] पूजायाम् । मान्+क्य+ते । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने ईअ इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे माणिअइ इति भवति । भविष्यति । भू-धातुः सत्तायाम् । भू+स्यति । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण स्य इत्यंशस्य स्थाने विकल्पेन सकारे, ६२८ सू० ति इत्यस्य इच् (इ) इत्यादेशे होसइ इति भवति । कुर्वन् । कुञ् [कृ] धातुः करणे । कृ+शतृ । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, २५ सू० नकारस्यानुस्वारे, २९ सू० अनुस्वार-लोपे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपि करतु इति भवति । मा=म, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । आस्व । आस् उपवेशने । आस्+हि । ८८६ सू० सकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये अच्छइ इति भवति । भविष्यति=होसइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—भविष्यति । भू सत्तायाम् । भू+स्यति=हो+स्यति । ६५५ सू० हि इत्यस्य विकरणे, ६२८ सू० स्यतेः स्थाने इचादेशे होहिइ इति भवति । वैकल्पिकत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावो बोध्यः ।

★ अथ त्यादि प्रत्ययों को होने वाली विधि ★

अपभ्रंशभाषा में ति, तस् और अन्ति आदि प्रत्ययों के स्थान में जो-जो कार्य होते हैं, प्रब सूत्रकार द्वारा उन का निर्देश किया जा रहा है—

१०५३—त्यादि (वर्तमानादि काल) के आद्य त्रय (प्रथमपुरुष के तीनों वचनों) से सम्बन्धित अनेक अर्थों में वर्तमान (विद्यमान) वचन अर्थात् वर्तमानादि काल के प्रथमपुरुषीय बहुवचन के स्थान में 'हि' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—

मुख-कबरी-बन्धौ तस्याः शोभां धरतः, इव मल्लयुद्धं शशिराह कुरुतः ।

तस्याः राजन्ते कुरलाः अमर-कुल-तुलिताः, इव तिमिर-डिम्भाः खेलन्ति मिलिताः । १॥

अर्थात्—उस स्त्री का मुख और उसका कबरी-बन्ध (केश-रचना) इस प्रकार शोभा को धारण कर रहे हैं, जैसे चन्द्रमा और राहु दोनों मिल कर युद्ध कर रहे हों । तथा उसके अमरकुल (अमर-समूह) के समान, कुरल-घुंघराले बाल इस प्रकार सुशोभित हो रहे हैं, मानों तिमिर-शिशु (अन्धकार के बालक) मिल कर खेल रहे हैं ।

यहां पर १—धरतः=धरहि (धारण कर रहे हैं), २—कुरुतः=करहि (कर रहे हैं) और ३—राजन्ते=सहहि (शोभा पा रहे हैं) इन तीन पदों में प्रथमपुरुष के बहुवचन (अन्ति तथा अन्ते) के स्थान में 'हि' यह आदेश विकल्प से किया गया है ।

१०५४—अपभ्रंश में त्यादि (वर्तमानादि काल) के मध्यत्रय (मध्यम पुरुष के तीनों वचनों) में जो आद्य वचन (सिव्) है, उस के स्थान में अर्थात् वर्तमानादि कालिक मध्यमपुरुषीय एक वचन

को 'हि' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

चातक ! पिउ पिउ (इति) भणित्वा कीयद् रोदिषि हताश !।

तव जले, मम पुनर्वल्लभे, द्वयोरपि न पूरिता आशा ॥१॥

अर्थात्—हे हताश (जिस की आशाएं नष्ट हो रही हों) चातक ! पिउ, पिउ इस प्रकार कह कर कहां तक रुदन करेगा ? तेरी जल-प्राप्त करने की आशा तथा मेरी प्रीतम को पाने की आशा इस तरह दोनों की आशाएं कभी पूर्ण नहीं हो सकतीं।

यहां पर—रोदिषि=रुअहि (तू रोता है) इस शब्द में मध्यम पुरुष के एकवचन सिव् के स्थान में 'हि' यह आदेश किया गया है। रोदिषि यह प्रयोग परस्मैपद का है। अब वृत्तिकार आत्मनेपद का उदाहरण दे रहे हैं—

चातक ! कि कथितेन निर्घृण ! बारम्बारम्।

सागरे भूते विमल-जले लभसे न एकामपि धाराम् ? ॥२॥

अर्थात्—हे निर्घृण (निर्लज्ज) चातक ! बार-बार बोलने से क्या लाभ प्राप्त कर सकेगा ? विमल जल से भरे सागर में से भी जब तू एक बून्द प्राप्त नहीं कर रहा, तब व्यर्थ बोलने की क्या आवश्यकता है ?

यहां पर—लभसे=लहहि (तू प्राप्त करता है) इस पद में आत्मनेपदीय मध्यमपुरुष के एक वचन से के स्थान में हि यह आदेश किया गया है। अब वृत्तिकार सप्तमी (विधिलिङ्ग) के मध्यम-पुरुषीय एकवचन का उदाहरण देने लगे हैं—

अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन्नपि गौरि ! तं दद्याः कान्तम्।

गजानां मत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां यः संगच्छते हसन् ॥३॥

अर्थात्—हे गौरि ! (हे पार्वति !) इस जन्म में तथा अन्य जन्म में भी उस कान्त (प्रीतम) को देना जो निरङ्कुश और मदोन्मत्त हाथियों के समुख हंसता हुआ गमन करे। भाव यह है कि इस जन्म में तथा दूसरे जन्म में ऐसा पति देने की कृपा करना जो निर्भयता की साकार प्रतिमा हो तथा जो वीर-शिरोमणि हो।

यहां पर—दद्याः=दिज्जहि (तू दे) इस सप्तमी के मध्यम-पुरुषीय एकवचन-सम्बन्धी यास् प्रत्यय के स्थान में हि यह आदेश विकल्प से किया गया है।

जहां पर प्रस्तुत सूत्र द्वारा मध्यम पुरुष के एकवचन-सम्बन्धी सिव् प्रत्यय के स्थान में हि यह आदेश हो जाता है, वहां पर तो रुअहि यह रूप बनता है। जहां पर हि का आदेश नहीं होता, वहां पर—रोदिषि=रुअसि (तू रोता है) यह रूप निष्पन्न होता है। इसी प्रकार आदेशाभाव में आत्मने-पदीय तथा सप्तमी के मध्यमपुरुषीय एकवचन के अन्य उदाहरण भी समझ लेने चाहिए।

१०५५—अपभ्रंश भाषा में त्यादि सम्बन्धी (वर्तमानादि कालिक) मध्यमत्रय (मध्यमपुरुष) के बहुवचन को हि यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

बलेः अभ्यर्थने मधुमथनो लघुकी-भूतः सोऽपि।

यदि इच्छथ बृहत्त्वं दत्त मा मार्गयत कमपि ॥१॥

अर्थात्—बलि राजा से याचना करने पर मधुमथन (विष्णु) को भी लघु (वामन) होना पड़ा था, यदि महत्त्व चाहते हो तो किसी से कुछ भी याचना मत करो किन्तु अपने हाथों से कुछ दान दो।

यहां पर—१—इच्छथ=इच्छहु (तुम चाहते हो), २—वत्त=देहु (तुम दान दो) और ३—मार्ग-यत्—मगगहु (तुम याचना करो), इन तीनों पदों में मध्यमपुरुष के बहुवचन को हु यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के भावपक्ष में—इच्छथ का इच्छहु (तुम चाहते हो) यह रूप बनता है। इसी तरह आदेशाभावपक्ष में अन्य रूपों की भी कल्पना कर लेनी चाहिए।

१०५६—अपभ्रंश भाषा में त्यादिसम्बन्धी (वर्तमानादि कालिक) अन्त्यत्रय (उत्तमपुरुष) का जो आद्य (पहला) वचन है, उसके स्थान में उं यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

विधिः विनाटयतु, पीडयन्तु ग्रहाः, मा धन्ये ! कुरु विषादम्।

संपदं कर्षामि वेश्यां, यथा यदि राजते व्यवसायः ॥१॥

अर्थात्—हे धन्ये ! [हे प्रिये !] चाहे विधि-भाग्य विडम्बित (सन्तप्त) करे, और ग्रह भी पीडित करें तो भी विषाद करने (दुःखी होने) की आवश्यकता नहीं, क्योंकि यदि मेरा व्यवसाय (व्यापार) चल पड़ा तो सम्पत्ति को वेश्या के समान आकर्षित कर के छोड़ूंगा।

यहां पर—१—कर्षामि=कड्डुँ (मैं खींचता हूँ) इस पद में उत्तमपुरुष के एकवचन को 'उं' यह आदेश किया गया है। २—बलि करोमि सुजनस्य=बलि किज्जुँ सुअणस्सु [श्रेष्ठ पुरुष के मैं बलिहार जाता हूँ] यहां—करोमि=किज्जुँ, इस पद में उत्तम-पुरुष के एकवचन को 'उं' यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में—कर्षामि=कड्डामि [मैं खींचता हूँ] यह रूप बनता है। इसी प्रकार आदेशाभावपक्ष में अन्य रूपों की भी कल्पना कर लेनी चाहिए।

१०५७—अपभ्रंश-भाषा में त्यादि सम्बन्धी अन्त्यत्रय (उत्तमपुरुष) का जो बहुवचन है, उसके स्थान में हुं यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

खड्ग-विसाधितं यस्मिन् लभामहे प्रिये ! तस्मिन् देशे यामः।

रण-दुर्भिक्षेण भग्नाः विना युद्धेन न वलामहे ॥१॥

अर्थात्—हे प्रिये ! जिस देश में तलवार से अर्जित (कमाया हुआ) धन प्राप्त होगा, वहीं पर जाएंगे। रण के दुर्भिक्ष (अभाव) से विनष्ट हुए हम युद्ध के बिना वापिस नहीं लौटेंगे।

यहां पर=१—लभामहे=लहहुं (हम प्राप्त करते हैं), २—यामः=जाहुं (हम जाते हैं), और ३—वलामहे=वलाहुं (हम लौटते हैं) इन पदों में उत्तमपुरुष के बहुवचन को 'उं' यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में लभामहे=लहिमु (हम प्राप्त करते हैं) यह रूप बनता है। इत्यादि शब्द के उल्लेख से वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार अन्य उदाहरण भी समझने चाहिए।

१०५८—अपभ्रंश-भाषा में पञ्चमी (लोट्) के हि और सु इन प्रत्ययों के स्थान में इ, उ और ए ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। इकार का उदाहरण, जैसे—

कुञ्जर ! स्मर मा सल्लकी, सरलान् श्वासान् मा मुञ्च।

कवलाः ये प्राप्ताः विधिवशेन तांश्चर मानं मा मुञ्च ॥१॥

अर्थात्—हे कुञ्जर ! (हे गजराज !) सल्लकी नामक वृक्षों को याद मत कर, और सरल श्वासों को मत छोड़। अर्थात् हौंके मत भर। विधिवश (भाग्यवश) जो कवल-ग्रास प्राप्त हुए हैं, उन्हीं का भक्षण कर, तथा स्वाभिमान का परित्याग मत कर।

यहां-पर १—स्मर=सुमरि, (स्मरण कर), २—मुञ्च=मेल्लि (छोड़), और ३—चर=चरि (भक्षण कर) इन पदों में पञ्चमी (लोट्) के 'हि' इस प्रत्यय के स्थान में 'इ' यह आदेश विकल्प से किया

गया है । उकार का उदाहरण—

भ्रमर ! अत्राऽपि निम्बके कानपि दिवसान् बिलम्बस्व ।

घन-पत्रवान् छायाबहुलः फुल्लति यावत् कदम्बः ॥२॥

अर्थात्—हे भ्रमर । जब तक घने पत्तों वाला तथा विस्तृत छाया वाला कदम्ब नामक वृक्ष विकसित नहीं हो पाता तब तक यहीं नीम के वृक्ष के ऊपर कुछ दिन व्यतीत कर ।

यहां पर-विलम्बस्व=विलम्बु (तू व्यतीत कर), इस पद में पंचमी के हि इस प्रत्यय के स्थान में उकारादेश किया गया है । एकार का उदाहरण—

प्रिय ! इदानीं कुरु भल्लं करे, मुञ्च त्वं करवालम् ।

येन कापालिकाः वराकाः लान्ति अभग्नं कपालम् ॥३॥

अर्थात्—हे प्रीतम ! तू तलवार को छोड़ दे और अब भाले को हाथ में ग्रहण कर, ताकि बेचारे कापालिक [शैवसम्प्रदाय के अन्तर्गत एक उपसम्प्रदाय, इस सम्प्रदाय के लोग अपने पास खोपड़ी रखते हैं, और उसी में भोजन बना कर या रख कर खाते हैं, वामाचारी] अखण्डित कपाल (खोपड़ी) को प्राप्त कर सकें ।

यहां पर १—कुरु=करे (तू कर) इस पद में पंचमी हि प्रत्यय के स्थान में एकार का आदेश विकल्प से किया गया है । २—स्मर=सुमरि यहां पर प्रस्तुत सूत्र से हि प्रत्यय के स्थान में वैकल्पिक इ यह आदेश किया गया है किन्तु आदेश के अभाव-पक्ष में—स्मर=सुमरहि [तू याद कर] ऐसा रूप बनता है, वैकल्पिक होने से यहां पर प्रस्तुत सूत्र से पंचमी के हि प्रत्यय को इ यह आदेश नहीं हो सका । इत्यादि का उल्लेख करके वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार अन्य उदाहरण भी समझ लेने चाहिए ।

१०५६—अपभ्रंशभाषा में भविष्यदर्श-विषयक [भविष्यत्काल के अर्थ को अपना विषय बनाने वाले] ति आदि प्रत्ययों के स्थ के स्थान में विकल्प से स का आदेश होता है । जैसे—

दिवसा यान्ति वेगः पतन्ति मनोरथाः पश्चात् ।

यदास्ते तन्मान्यते भविष्यति (इति) कुर्वन् मा आस्व ॥१॥

अर्थात्—दिन शीघ्रता से व्यतीत हो जाते हैं, और मनुष्य के मनोरथ पूर्ण नहीं हो पाते, वर्तमान में जो कुछ है, उसी का आदर करो और भविष्य की आशाएं मत बांधो ।

यहां पर-भविष्यति=होसइ (होगा), इस पद में भविष्यदर्शक त्यादि प्रत्ययों के स्थ को 'स' यह आदेश विकल्प से किया गया है, आदेश के अभावपक्ष में-भविष्यति=होहिइ (होगा) यह रूप बनता है ।

★ अथ धात्वादेश-विधिः ★

१०६०—क्रियेः कीसु । ८ । ४ । ३८६ । क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्याऽपभ्रंशे कीसु इत्यादेशो वा भवति ।

सन्ता भोग जु परिहरइ, तसु कन्तहो बलि कीसु ।

तसु दइवेण वि मुण्डियउं जसु खल्लिहडउं सीसु ॥१॥

पक्षे । साध्यमानाऽवस्थात् क्रिये इति संस्कृत-शब्दादेश प्रयोगः । बलि किज्जउं सुअणस्सु [३३८.४] ।

१०६१—भुवः पर्याप्तौ हुचवः । ८ । ४ । ३९० । अपभ्रंशे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे

वर्तमानस्य हुच्च इत्यादेशो भवति ।

अइतुंगत्तणु जं थणहं सो छेयउ न हु लाहु ।

सहि ! जइ केवें इ तुडिवसेण अहरि पहुच्चइ नाहु ॥१॥

१०६२—ब्रूगो ब्रूवो वा । ८ । ४ । ३६१ । अपभ्रंशे ब्रूगो घातोर्ब्रुव इत्यादेशो वा भवति । ब्रूवह सुहासिउ किं पि । पक्षे ।

इत्तउं ओप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु ओप्पि ।

तो हउं जाणउं एहो हरि जइ महु अगगइ ओप्पि ॥१॥

१०६३—व्रजेवृजः । ८ । ४ । ३६२ । अपभ्रंशे व्रजतेर्घातिवृज इत्यादेशो भवति । वु-जइ । वुजेप्पि । वुजेप्पिणु ।

१०६४—दृशेः प्रस्सः । ८ । ४ । ३६३ । अपभ्रंशे दृशेर्घातोः प्रस्स इत्यादेशो भवति । प्रस्सदि ।

१०६५—ग्रहेर्गृण्हः । ८ । ४ । ३६४ । अपभ्रंशे ग्रहेर्घातिगृण्ह इत्यादेशो भवति । पढ गृण्हेप्पिणु व्रतु ।

१०६६—तक्ष्यादीनां छोल्लादयः । ८ । ४ । ३६५ । अपभ्रंशे तक्षि-प्रभृतीनां घातूनां छोल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति ।

जिवें तिवें तिव्खा लेवि कर जइ ससि छोल्लिज्जन्तु ।

तो जइ गोरिहें मुह-कमलि सरिसिम का वि लहन्तु ? ॥१॥

आदि-ग्रहणाद् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते उदाहार्याः ।

चूडुल्लउ चुण्णीहोइ सइ मुद्धि ! कवोलि निहित्तउ ।

सासानल-जाल-भलक्किअउ बाह-सलिल-संसित्तउ ॥२॥

अग्गमडवंचिउ बे पयइं पेम्मु निअत्तइ जावें ।

सव्वासण-रिउ-संभवहो कर परिअत्ता तावें ॥३॥

हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि घुडुक्कइ मेहु ।

वासा-रत्ति-पवासुअहं विसमा संकडु एहु ॥४॥

अम्मि ! पओहर वज्जमा निच्चु जे संमुह थंति ।

महु कन्तहो समरङ्गणइ गय-घड भज्जिउ जन्ति ॥५॥

पुत्ते जाएं कवणु गुणु ?, अवगुणु कवणु मुएण ? ।

जा बप्पीकी भुंहडी चम्पिज्जइ अवरेण ॥६॥

तं तेत्तिउ जलु सायरहो सो तेवडु वित्थार ।

तिसहे निवारणु पलु वि न वि पर धुट्टुअइ असार ॥७॥

★ अथ धात्वादेशविधिः ★

अपभ्रंशभाषायां डुकृम् [कृ] इत्यादिभिः धातुभिः सम्बन्धितं यद्विधिविधानं भवति, तत्प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

१०६०— सतो भोगान् यः परिहरति, तस्य कान्तस्य बलिक्रिये ।

तस्य दैवेनाऽपि मुण्डितं यस्य खल्वाटं शीर्षम् ॥१॥

भावार्थः—भोग्यपदार्थाभावे त्यागं कुर्वतः पुरुषस्यापेक्षया, सति भोग्यपदार्थे तेषां भोग्यपदार्थानां त्यागं कुर्वतः पुरुषस्याऽऽधिक्यं नायिका वर्णयति । यः कान्तः सतो-विद्यमानान् भोगान्-भोग्यपदार्थान् परिहरति—परित्यजति, तस्य कान्तस्योपरि बलि क्रिये, आत्मसर्वस्वेन तस्य पूजां करोमिति भावः । यस्य शीर्षम्-शिरः खल्वाटं—केशशून्यं भवति, तस्य तु दैवेनाऽपि—दैवेनैव मुण्डितं शिरः । अतः त्यागस्तु तेषां मेव सफलो भवति, ये खलु विद्यमानान् भोग्यपदार्थान् परित्यजन्ति ।

सतः । अस् भुवि । अस्+शत् । संस्कृतनियमेन अकारस्य लोपे, ११० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, शस्-प्रत्यये, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे सन्ता इति भवति । भोगान् । भोग+शस् । १०१५ सू० शसो लोपे भोग इति भवति । यः । यद्+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे जु इति भवति । परिहरति । परिपूर्वकः हृत् (हृ) धातुः परिहरणे । परिहृ+तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे परिहरइ इति भवति । तस्य । तद्+डस् । ११ सू० दकारलोपे, १००९ सू० डसः स्थाने सु इत्यादेशे तसु इति भवति । कान्तस्य=कन्तहो, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । बलि । बलि+सि । १०१५ सू० सेर्लोपे बलि इति भवति । क्रिये । क्रियापदमिदम् । १०६० सू० क्रिये इत्यस्य क्रियापदस्य स्थाने कोसु इत्यादेशे कोसु इति भवति । दैवेन । दैव+टा । १५१ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे दइवेण इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । मुण्डितम् । मुण्डित+सि । १७७ सू० तकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, ४३५ सू० क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेर्लोपे मुण्डियउं इति भवति । यस्य=जसु, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । खल्वाटम् । खल्वाट+सि । १०९३ सू० खल्वा-टार्थे खल्लिहड-शब्दः प्रयुज्यते, ४३५ सू० क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे खल्लिहडउं इति भवति । शीर्षम् । शीर्ष+सि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च क्रमशः सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सीसु इति भवति । कोसु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । साध्यमानाऽवस्थात् । साध्यमाना अवस्था यस्य स साध्यमानावस्थः, तस्मात् साध्यमानावस्थात् क्रिये इति संस्कृतशब्दात् कोसु इति प्रयोगो निष्पन्नो भवति । क्रिये इति पदं साध्यमानावस्थापन्नमिति कथने रहस्यमिदं वर्तते, यद् धात्वर्थो *द्विविधो भवति । यथा—सिद्धावस्थापन्नः, साध्यावस्थापन्नश्च ।

*तिङ्-वाच्यं लिङ्गसंख्यान्वयाऽयोग्यं साध्यावस्थापन्नं, कृद्वाच्यं तु लिङ्गसंख्यान्वययोग्यं सिद्धावस्थापन्नम् । इति सिद्धान्तकोमुद्याः भावे ३।३।१८। इत्यस्य सूत्रस्य बालमनोरमाटीकात् उद्धृत्तौऽयं ग्रंथः ।

कृद्-वाच्यो लिङ्ग-संख्याऽन्वय-योग्यः [कृतो वाच्यः कृद्-वाच्यः, लिङ्गञ्च संख्या च लिङ्गसंख्ये, तयो-
रन्वयः, लिङ्गसंख्यान्वयः । तस्य योग्यः लिङ्ग-संख्यान्वयोऽयोग्यः] धात्वर्थः सिद्धावस्थापन्न उच्यते । यथा-
पाकः, त्यागः, पठनं, गतिः इत्यादिषु शब्देषु कृत्-घञ्प्रत्ययो विद्यते, अत्र लिङ्गं (पुंस्त्वादिकं), संख्या
(एकवचनादिकं) अपि वर्तते । अतः एते प्रयोगाः सिद्धावस्थापन्नाः समवगन्तव्याः । यत्र कृद्-वाच्यो न
भवेत्, लिङ्गसंख्यान्वयश्च न भवेत्तत्र साध्यावस्था भवति । यथा-पचति, गच्छति इत्यादिषु तिङन्त-
प्रयोगेषु, यो धात्वर्थः सः पुंस्त्वादिवर्गयुक्तो न विद्यते । अतएव पचति, क्रिये इत्यादयः शब्दाः साध्या-
वस्थापन्ना भवन्ति । साध्यावस्थापन्नाः शब्दाः साध्यमानावस्थापन्ना अपि उच्यन्ते । अतएवोक्तं सा-
ध्यमानावस्थात् क्रिये इति संस्कृत-शब्दादेशः प्रयोगः । अयं भावः—क्रिये इति धात्वर्थः साध्यावस्थापन्नो
वर्तते, न तु सिद्धावस्थापन्नः, इति द्योतनायैव वृत्तिकारेण साध्यमानावस्थात् क्रिये इति संस्कृतशब्दादेश
प्रयोगः इति समुल्लिखितम् । बलिक्रिये सुजनस्य = बलि किज्जउं सुअणस्सु, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००९
सूत्रे ज्ञेया । वैकल्पिकत्वात् क्रिये = किज्जउं इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०६१— अतितुङ्गत्वं यस्तनयोः, तच्छेदकं न खलु लाभः ।

सखि ! यदि कथमपि त्रुटिवशेन अधरे प्रभवति नाथः ॥१॥

भावार्थः—यत् स्तनयोः कुचयोरतितुङ्गत्वम्—अत्युन्नतत्वम्, अतिस्थूलत्वं वा वर्तते तत् खलु
छेदकं-हानिकारकं, बाधकमित्यर्थः । स्तनयोरतितुङ्गत्वेन न कोऽपि लाभो दृश्यते । का नाम बाधा ?
तदाह—हे सखि ! मम नाथः-कान्तः यदि कथमपि-प्रत्यायासेन, त्रुटिवशेन कालविलम्बरूपत्रुट्या अधरे-
निम्नोष्ठे प्रभवति अधर-चुम्बनं करोति । स्तनयोः स्थूलतमत्वात् दीर्घ-कालान्तरमधरचुम्बने समर्थो
भवति, इयमेव अतितुङ्ग-स्तनयोः हानिकारकता बोध्या ।

अतितुङ्गत्वम् । अतितुङ्गत्व + सि । १७७ सू० प्रथम-तकारलोपे, ४२५ सू० त्वस्य स्थाने तण
इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि अइतुङ्गत्वात् इति भवति । यत् । यद् +
सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, बाहुल्येन २४ सू० दकारस्य मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे ञं इति
भवति । स्तनयोः । स्तन + ओस् । ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६१९ सू०
द्विवचनस्य बहुवचने, १०१० सू० आम्-प्रत्ययस्य स्थाने हं इत्यादेशे थणहं इति भवति । तत् । तद् +
सि । बाहुल्येन ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५
सू० सेलोपि सो इति भवति । छेदकम् । छेदक + सि । १७७ सू० दकारस्य ककारस्य च लोपे, १८० सूत्रे
“कच्चिद् भवति” इति पाठात् यकारश्रुतौ, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि छेयउ इति
भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽप्यत्र प्रयुज्यते । खलु । अव्ययपदमिदम् । ४६९ सू० ख-
त्वर्थे हु इति प्रयुज्यते । लाभः । लाभ + सि । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे,
१०१५ सू० सेलोपि लाहु इति भवति । सखि ! । सखी + सि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००१
सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपि सहि ! इति भवति । यदि = जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-
श्लोके ज्ञेया । कथम् । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १०७२ सू० थम् इत्यंशस्य डेम-एम इत्यादेशे, डिति परे-
ऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे केव्व इति भवति ।
अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इति प्रयुज्यते, बाहुल्येन १७७ सू० वकारलोपे इ इति
भवति । त्रुटिवशेन । त्रुटिवश + टा । ३५० सू० रेफलोपे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, २६० सू० शकार-
स्य सकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू०

एकारस्य उच्चारण-लाघवे तुडिवसेण इति भवति । अधरे । अधर+ङि । १८७ सू० धकारस्य ह-कारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे अहरि इति भवति । प्रभवति । प्रपूर्वकः भूधातुः सामर्थ्ये । प्रभू+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, १०६१ सू० भूधातोः स्थाने हुच्च इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे पृहृच्चइ इति फवति । नाथः=नाहु इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०३१ सूत्रे ज्ञेया । प्रभवति=पृहृ-च्चइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६२—ब्रूत । ब्रूक्(ब्रूत्र)-ब्रू व्यक्तायां वाचि । ब्रू+त । १०६२ सू० ब्रूधातोः स्थाने विकल्पेन ब्रुव इत्यादेशे, आदेशसामर्थ्यात् ३५० सू० रेफस्य लोपाभावे, ६६५ सू० त इत्यस्य हकारे ब्रुवह इति भवति । सुभाषितम् । सुभाषित+अम् । १८७ सू० भकारस्य हकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सुहासिउ इति भवति । किम् । किम्+अम् । ५६९ सूत्रेण अम्-प्रत्ययेन सह किमः स्थाने किं इत्यादेशे किं इति भवति । अवि=पि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । ब्रूत=ब्रुवह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—

इयद् उक्त्वा शकुनिः स्थितः पुनर्दुःशासन उक्त्वा ।

तदाऽहं जानामि एष हरिः यदि ममाऽग्रतः उक्त्वा ॥१॥

भावार्थः—दुर्योधनस्य गर्वोक्तिरियम् । शकुनिः-दुर्योधनस्य मातुलः, इयद् उक्त्वा ममाऽग्रे स्थितः, पुनः-तथा दुःशासनः-दुर्योधनस्य कनीयान् सहोदरः, इयदुक्त्वा ममाऽग्रे स्थितः । अहन्तु तदा जानामि यदि ममाऽग्रतः एष हरिः-श्रीकृष्णः उक्त्वा तिष्ठेत् । अयं भावः—श्रीकृष्णस्येयन्ताऽस्ति सामर्थ्यं यदसौ ममाऽग्रे किञ्चिदुक्त्वा तिष्ठेत् ।

इयद् । इदं परिमाणमस्येति । इदं परिमाणमस्य इत्यर्थे ७।१।१४८। सू० अतुप्रत्यये, इदमश्च स्थाने इय् इत्यादेशे इय्+अतु इति जाते, ४२८ सू० अतोः स्थाने डेतिअ (एत्तिअ) इत्यादेशे, डिति प-रेऽन्त्यस्वरालोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अम्-प्रत्यये, १००० सू० द्वितीयस्य इकारस्य अकारे, १००२ सू० द्वितीयस्य अकारस्य उकारे, ६१३ सूत्रेण अदन्तवदतिदेशात्, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० म-कारस्यानुस्वारे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे इत्तउं इति भवति । उक्त्वा । ब्रूत्र-ब्रू व्यक्तायां वाचि । ब्रू+क्त्वा । वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफलोपाभावे, ११११ सू० क्त्वास्थाने एप्पिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० एकारस्य ओकारे ओप्पिणु इति भवति । शकुनिः । शकुनि+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० ककारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० सेलोपे सउणि इति भवति । स्थितः । ष्ठा-स्था गति-निवृत्तौ । स्था+क्त-त । इत्यत्र ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ष्ठा इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ठिउ इति भवति । पुनः=पुणु, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य प्रथमे श्लोके ज्ञेया । दुःशासनः । दुःशासन+सि । ३४८ सू० संयुक्त-शकारस्य लोपे, ४३ सू० उकारस्य दीर्घे, २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे दूसासणु इति भवति । उक्त्वा । ब्रूक्-ब्रू व्यक्तायां वाचि । ब्रू+क्त्वा । पूर्ववदेव वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफस्य लोपाभावे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० एकारस्य ओकारे ओप्पि इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । अहम् । अस्मद्+सि । १०४६ सू० अस्मदः स्थाने हउं इत्यादेशे,

१०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे ह्रउँ इति भवति । जानामि । जा अवबोधने । जा + मिव् । ६७८ सू० जा-धातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जाणउँ इति भवति । एषः=एहो, प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । हरिः । हरि + सि । १०१५ सू० सेलोपे हरि इति भवति । यदि=जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । मम=महु, प्रक्रिया १०५० सूत्रे ज्ञेया । अग्रतः । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १७७ सू० तकारलोपे, ३७ सू० विसर्गस्य स्थाने डो(ओ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००० सू० ओकारस्य इकारे अगइ इति भवति । उक्त्वा=ओपिण्णु, उक्त्वा=ओपि इत्यत्र वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०६३—व्रजति । व्रज्-धातुः गमने । व्रज् + तिव् । १०६३ सू० व्रज्-धातोः स्थाने वुज इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे वुजइ इति भवति । व्रजित्वा । व्रज् + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण व्रज्-धातोः स्थाने वुज इत्यादेशे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पि, एप्पिण्णु इत्यादेशौ, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये वुजेप्पि वुजेप्पिण्णु इति भवति ।

१०६४—पश्यति । दृशिर्-दृश् दर्शने । दृश् + तिव् । १०६४ सू० दृश्-धातोः स्थाने प्रस्स इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे प्रस्सदि इति भवति ।

१०६५—पठ । पठ्-धातुः पठने । पठ् + हि । ९१० सू० अकारागमे, १९९ सू० ठकारस्य ढकारे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सु इत्यस्य लोपे पढ इति भवति । गृहीत्वा । ग्रह्-धातुः उपादाने । ग्रह् + क्त्वा । १०६५ सू० ग्रह्-धातोः स्थाने गृण्ह इत्यादेशे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पिण्णु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये गृण्हेप्पिण्णु इति भवति । व्रतम् । व्रत + अम् । वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफ-लोपाऽभावे, बाहुल्येन १७७ सू० तकारलोपाऽभावे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे व्रतु इति भवति । गृहीत्वा=गृण्हेप्पिण्णु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते ।

१०६६—यथा यथा तीक्ष्णान् लात्वा करान् यदि शशी अतक्षिष्यत ।

तदा जगति गौर्याः मुखकमलस्य सदृशत्वं किमपि अलप्स्यत ॥१॥

भावार्थः—कश्चिदुमाभक्तस्तस्याः शोभातिरेकं स्तौति । यथा यथा-येन केनाऽपि प्रकारेण शशी-चन्द्रः, यदि तीक्ष्णान् भयंकरान् आयुधान् लात्वा-आदाय करान्-स्वरश्मीन् अतक्षिष्यत-तेषां तक्षणमकरिष्यत्, तदा जगति-संसारे गौर्याः-पार्वत्याः, मुखकमलस्य-मुखं कमलमिव मुखकमलं तस्य सदृशत्वं-समानत्वं किमपि—किञ्चिदपि, स्वल्पमेव अलप्स्यत—प्राप्तमकरिष्यत् ? तथापि गौर्याः मुखमण्डलस्य सौन्दर्यस्य सादृश्यं प्राप्तुं न शक्नोतीति भावः । यतोहि शशी आयुधैः स्वकरान् तक्षयितुं नाऽलमस्ति, अतएव स शशी गौर्याः सादृश्यमपि प्राप्तुं न समर्थोऽस्ति । अनेन गौरीमुखस्य रूपलावण्यं शोभातिशयि उपमारहितं च वर्तते इति ध्वन्यते कविना ।

यथा=जिवँ, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । तथा=तिवँ, प्रक्रिया १०४७ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । तीक्ष्णान् । तीक्ष्ण + शस् । इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५३ सू० णकारस्य लोपे, २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे तिक्खा इति भवति । लात्वा । ला आदाने । ला + क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये लेवि इति भवति । करान् । कर + शस् । १०१५ सू० शसो लोपे कर इति भवति । यदि=जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे

ज्ञेया । शशी । शशिन् + सि । २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे ससि इति भवति । अतक्षिप्यत । तक्ष् [तक्ष्] धातुः तक्षणे । तक्ष् + स्यत । १०६६ सू० तक्ष्-धातोः स्थाने छोल्ल इत्यादेशे, ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये ज्ज इत्यस्य विकरणे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे छोल्लिज्ज + स्यत इति जाते, ६६९ सू० स्यत इत्यस्य न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे छोल्लिज्जन्तु इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । जगति । जगत् + डि । १७७ सू० गकारलोपे, ११ सू० तकारलोपे १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे जइ इति भवति । गौर्याः । गौरी + डस् । १५९ सू० औकारस्य स्थाने ओकारे, १००१ सू० ईकारस्य स्थाने इकारे, १०२१ सू० डसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे गोरिहे इति भवति । मुखकमलस्य । मुखकमल + डस् । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १०१६ सू० डसो लोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे मुहकमलि इति भवति । सहशत्वम् । सहशत्व + अम् । १४२ सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, ३४८ सू० दकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ४२५ सू० त्वप्रत्ययस्य डिमा (इमा) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये सरिसिमा + अम् इति जाते, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सरिसिम इति भवति । किम् । किम् + अम् । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे का इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । अलप्स्यत । डुलभ्-लभ् लाभे । लभ् + स्यत । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ६६९ सू० स्यत इत्यस्य न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे लहन्तु इति भवति । अतक्षिप्यत = छोल्लिज्जन्तु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । आदिग्रहणाद् । १०६६ सूत्रे आदि-पद-ग्रहणाद् देशेषु—*तत्तद्देश्य-भाषासु ये क्रियावचनाः, तिङन्त-कृदन्तादयः क्रियावाचकाः शब्दा उपलभ्यन्ते, ते उदाहार्याः, तेषामुदाहरणानि बोधव्यानि । यथा—

चूटकः चूर्णीभवति स्वयं, मुग्धे ! कपोले निहितः ।

श्वासानल-ज्वाला-सन्तप्तः, वाष्प-सलिल-संसिक्तः ॥ २॥

भावार्थः—विरहवत्याः नायिकायाः दूःखपूर्णं दशां वीक्ष्य धैर्य-धारणाय कश्चित्तां प्रत्याह—मुग्धे !—हे सुन्दरि !, कपोले-गण्डस्थले निहितः—स्थापितः चूटकः—विवाहकाले परिधापितो मङ्गलभूतो हस्तिदन्तनिर्मितो नववधू-भुजाया आभूषणविशेषः चूर्णीभवति अचूर्णः चूर्णी भवतीति । किम्भूतः चूटकः ? श्वासानल-ज्वाला-सन्तप्तः, श्वासानामनलः-वन्हिः, तस्य ज्वाला, ताभिः सन्तप्तः-दग्धप्रायः । पुनः किम्भूतः चूटकः ? वाष्प-सलिल-संसिक्तः, वाष्पस्य सलिलम् अश्रुजलमित्यर्थः, तेन संसिक्त-संचितः ।

चूटकः । चूटक + सि । १०९३ सू० चूटकार्ये चूडुल्लग्र-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे चूडुल्लउ इति भवति । चूर्णी भवति । चूर्णीभू + तिव् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे चुण्णीहोइ इति भवति । अथवा—चूर्णीभवति इत्यस्य क्रियावचनस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण चुण्णीहोइ इत्यादेशे चुण्णीहोइ इति भवति । स्वयम् । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० वकारलोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे, २९ सू० अनुस्वारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे सइ इति भवति । मुग्धे ! = मुद्धि !, प्रक्रिया १०४७ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । कपोले । कपोल + डि । २३१ सू०

*अमुक-देशे भवः देश्यः, देशविशेष-प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

पकारस्य वकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे कबोलि इति भवति । निहितः । निहित + सि । ३७० सू० तकारद्वित्वे, ४३५ सू० कप्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे निहितउ इति भवति । इवासानल-ज्वाला-संतप्तः । इवासानल-ज्वाला-संतप्त + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० उभयत्रापि वकारलोपे, ४ सू० द्वितीय-ल-कारस्थस्याऽऽकारस्य अकारे, संतप्त अयं शब्दः सम्-पूर्वक-तप्-धातुना निष्पन्नः, अतः प्रस्तुतसूत्रेण सम्पूर्व-कतप्धातोः स्थाने भलक्क इत्यादेशे भलक्क + त इति जाते, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० त-कारलोपे, सिप्रत्यये, ४३५ सू० क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सासानल-जाल-भलक्कअउ इति भवति । वाष्प-सलिल-संसिक्तः । वाष्पसलिल-संसिक्त + सि । ३४१ सू० षस्य हकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४३५ सू० क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, कप्रत्ययस्य च लोपे, पूर्ववदेव बाह-सलिल-संसिक्तउ इति भवति । संतप्तः = भल-क्कअउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अनुगम्य द्वे पदे प्रम निवर्तते यावत् ।

सर्वाशन-रिपु-संभवस्य कराः परिवृत्ताः तावत् ॥३॥

भावार्थः—प्रेमेति । लक्षणया प्रेमपदात् प्रेमवती-नायिका गृह्यते । काचित् प्रेमवती नायिका प्रदेशं गन्तु-कामस्य स्वकीय-पत्युः द्वे पदेऽनुगम्य-प्रास्थानिकं द्विपदानुगमनं विधाय यावत्-यस्मिन् काले निवर्तते-प्रत्यावर्तते तावत्-तस्मिन् काले सा एवं प्रतीयते यथा सर्वाशन-रिपुसंभवस्य-सर्वमशनातीति सर्वाशनः-वन्हिः तस्य रिपुः-शत्रुः सागर इत्यर्थः । तस्मात् संभवः-उत्पत्तिर्यस्य स सर्वाशनरिपु-संभवः-चन्द्रः, तस्य कराः-किरणाः परिवृत्ताः-प्रत्यावर्तिताः । नायिकायाः सौन्दर्यातिशयं व्यज्यते ।

अनुगम्य । क्रियापदमिदम् । १०६६ सू० अनुगम्याऽर्थे अबभड्वंचिउ-शब्दः प्रयुज्यते । द्वे । द्वि + औ । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६०९ सू० शसा सह द्विशब्दस्य वे इत्यादेशे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे वे इति भवति । पदे । पद + औ । इत्यत्र ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १७७ सू० द-कारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०२४ सू० शसः स्थाने इं इत्यादेशे पयइ इति भवति । प्रेम । प्रेमन् + सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, ३७० सू० मकारस्य द्वित्वे, ११ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पेम्मु इति भवति । निवर्तते । निपूर्वकः वृत्-वृत् निवर्तने । निवृत् + ते । संस्कृतनिय-मेन निवर्त् + ते इति जाते, १७७ सू० वकारलोपे, ९१० सू० अकारागमे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० तकारस्य द्वित्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे निअत्तइ इति भवति । यावत् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७७ सू० वत् इत्यस्य मकारे, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे जा-वँ इति भवति । सर्वाशन-रिपु-संभवस्य । सर्वाशन-रिपु-संभव + डस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० व-कारद्वित्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० तकारस्य णकारे, १७७ सू० पकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे सव्वासण-रिउ-संभवहो इति भवति । कराः । कर + जस् । इत्यत्र १०१५ सू० जसो लोपे कर इति भवति । परिवृत्ताः । परिवृत्त + जस् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० वकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे परिअत्ता इति भवति । तावत् । अव्ययपदमिदम् । १०७७ सूत्रेण वत् इत्यस्य मकारे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे तावँ इति भवति । अनुगम्य = अबभड्वंचिउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

हृदये श्लथायते गौरी, गगने नर्जति मेघः ।

वर्षारात्रि-प्रवासिनां विषमं संकटमेतद् ॥४॥

भावाथः—कश्चित्कामुकः वर्षतौ नायिका-विरहाद् दुःखी भवन्नाह । यद् यदा गगने-नभसि मेघो गर्जति तदा हृदये गौरी-प्रिया शल्यायते शल्यमिवाचरति, शल्यमिव पीडयतीति यावत् । हेतुमाह-वर्षा-रात्रि-प्रवासिनां-वर्षाणां रात्रिः, तस्यां ये प्रवासिनः-प्रदेशयात्रिकाः, तेषां कामुकानां कृते एतद्-मेघगर्जनं विषमं-भीषणं संकटं-दुःखोत्पादकं भवतीति भावः ।

हृदये । हृदय+ङि । इत्यत्र १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारस्य यकारस्य च लोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे हिग्रइ इति भवति । शल्यायते । शल्याय+ते । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण शल्याय+ते इत्यर्थे खुडुक्कइ इति शब्दः प्रयुज्यते । गौरी । गौरी+सि । इत्यत्र १५९ सू० औकारस्य ओ-कारे, ४३५ सू० कप्रत्यये, ११०० स्वार्थे ङङ्-(ग्रङ्)-प्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेर्लोपे गोरङ् इति भवति । गगने । गगन+ङि । इत्यत्र १७७ सू० द्वितीयगकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे गयणि इति भवति । गर्जति । गर्ज्-घातुः गर्जने । गर्ज्+तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण गर्ज्+तिव् इत्यर्थे घुडुक्कइ-शब्दः प्रयुज्यते । मेघः । मेघ+सि । १८७ सू० घकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे मेहु इति भवति । वर्षा-रात्रि-प्रवासिनाम् । वर्षा-रात्रि-प्रवासिन्+ग्राम् । १०६९ सू० रेफलोपे, ४३ सू० आदेर-कारस्य आकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १०६९ सूत्रेण पुनः उभयत्राऽपि रेफलोपे, ३६० सू० तकार-द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११ सूत्रमनुसृत्य समासे वाक्य-विभक्त्यपेक्षायामन्त्यत्वमनन्त्यत्वञ्च भ-वति । तेन पकारस्य आदिभूतत्वात् ३६० सू० द्वित्वाऽभावे, ९५ सू० सकारस्थस्य इकारस्य उकारे, ११ सू० नकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे वासा-रत्ति-पवासुग्रहं इति भवति । विषमम् । विषम+सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे विसमा इति भवति । संकटम् । संकट+सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे संकडु इति भवति । एतद्=एहु प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । शल्यायते=खुडुक्कइ, गर्जति=घुडुक्कइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अम्ब ! पयोधरौ वज्रमयौ नित्यं यौ संमुखं तिष्ठतः ।

मम कान्तस्य समराङ्गणके गजघटाः भङ्क्त्वा यान्ति ॥५॥

भावाथः—काचिन्नायिका निज-कुच-दाढ्याधिक्यं वीक्ष्य आश्चर्यचकिता जाताऽतएव सा नि-जमातरमेवमुवाच-हे अम्ब!-मातः! मम पयोधरौ-स्तनौ, वज्रमयौ-वज्रसदृशौ दृश्येते, यतः एतौ नित्यं-सर्वदा मम कान्तस्य सम्मुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठतः, प्रतिदिनं मर्दनेऽप्येतयोः किञ्चिदपि शैथिल्यं न जायते । कि-म्भूतस्य कान्तस्य ? समराङ्गणके-युद्धभूमौ । तिष्ठतः, युद्धं कुर्वत इत्यर्थः, यस्य मम कान्तस्य सम्मुखं गज-घटाः-गजानां-हस्तिनां घटाः-समूहा अपि भङ्क्त्वा यान्ति-भग्नीभूय पलायन्ते । परन्तु स्तनयोरुपरि तस्य प्रभावः न किञ्चिदपि उपलक्षितो भवति । अतः मदीय-स्तनाभ्यां सिंहपुरुषोऽपि मे कान्तः परा-जित इति भावः ।

अम्ब! अम्बा+सि । इत्यत्र ३५० सू० बकारलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, १००० सू० आकार-स्य इकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे अम्मि! इति भवति । पयोधरौ । पयः-दुग्धं धरतीति पयोधरस्तौ । पयोधर +ग्रौ । १७७ सू० यकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकार-श्रुतिर्न जाता, १८७ सू० घकारस्य स्थाने हकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य स्थाने बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे पओहर इति भवति । वज्रमयौ ।

वज्रमय + औ । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १७७ सू० यकारलोपे, अत्राऽपि बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतिर्न जाता, ततः वज्रमय + औ इति जाते, ५ सू० दीर्घसन्धौ, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, जसो लोपे वज्रमा इति भवति । नित्यम् । नित्य + सि । २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, १००२ सू० प्रकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि निचु इति भवति । यौ । यद् + औ । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ५४७ सू० जसः स्थाने डित् ए इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०८१ सू० उच्चारण-लाघवे जे इति भवति । सम्मुखम् । क्रियाविशेषणमिदम् । सम्मुख + अम् । २३ सू० मकारस्यानुस्वारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, १०१५ सू० अमो लोपे संमुह इति भवति । तिष्ठतः । ष्ठा-स्था गतिनिवृत्तौ । स्था + तस् । ३४८ सू० सकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६३१ सू० अन्ति इत्यस्य न्ति इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे थन्ति इति भवति । मम = महु, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । कान्तस्य = कन्तहो, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । समराङ्गणके । समराङ्गणक + डि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे समरङ्गणइ इति भवति । गजघटाः । गजघटा + जस् । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० जसो लोपे गयघड इति भवति । भङ्क्त्वा । भञ्जो (भञ्ज्) विनाशे । भञ्ज् + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण भञ्ज् इत्यस्य भज्ज इत्यादेशे, १११० सू० क्त्वः स्थाने इउ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये भज्जिउ इति भवति । अथवा भञ्ज् + क्त्वा इत्यत्र २५ सू० अकारस्याऽनुस्वारे, २८ सू० अनुस्वारलोपे, ३७० सू० जकारद्वित्वे, १११० सू० क्त्वः स्थाने इउ इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये भज्जिउ इति भवति । अनया रीत्याऽपि पदमिदं निष्पन्नं भवति । यान्ति । याधातुः गमने । या + अन्ति । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे जन्ति इति भवति । भङ्क्त्वा = भज्जिउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

पुत्रेण जातेन को गुणः ? अपगुणः को मृतेन ? ।

या [यस्मिन् जीवति] पैतृकी भूमिः, आक्रम्यतेऽपरेण ॥६॥

भावायः—पुत्रेण जातेन को गुणः ? अथवा जातस्य पुत्रस्य मृतेन कोऽपगुणः, अपकृष्टो गुणः—अपगुणः-हानिः, न कोऽपीति भावः, यतः यस्मिन् पुत्रे जीवति सति या पैतृकी-पितृसम्बन्धिनी भूमिः-स्थानं भवति, सा अपरेण-शत्रुजनेन आक्रम्यते-आक्रम्याच्छद्यते । यः पुरुषः पैतृकीं भूम्यादिसम्पत्तिमपि रक्षितुं नाऽनमस्ति तस्य जीवितमरणे तुल्ये स्तः, स हि कापुरुषो भूमौ भारायते, अतएव ईदृशः कुल-घातकः पुरुषः निन्दनीयो धिक्करणीयश्चाऽस्ति ।

पुत्रेण । पुत्र + टा । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० तकारस्य द्वित्वे, १०१३ सू० टा-स्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पुत्ते इति भवति । जातेन । जात + टा । १७७ सू० तकारलोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे जाएं इति भवति । कः । किम् + सि । १०३८ सू० किमः स्थाने कवण इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि कवणु इति भवति । गुणः । गुण + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि गुण इति भवति । अपगुणः । अपगुण + सि । इत्यत्र २३१ सू० पकारस्य वकारे, पूर्ववदेव अवगुण इति भवति । मृतेन । मृत + टा । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे मुएण इति भवति । या यद् ।

+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १०१५ सू० सेलोपे जा इति भवति । पैतृकी । पैतृकी +सि । १०९३ सू० पैतृकी इत्यर्थे वप्पोकी-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेलोपे वप्पोकी इति भवति । भूमिः । भूमि +सि । १०९३ सू० भूम्यर्थे भुं-हडी-शब्दः प्रयुज्यते, पूर्ववदेव सेलोपे भुं हडी इति भवति । आक्रम्यते । आङ्पूर्वकः क्रमु [क्रम] धातुः आक्रमणे । आक्रम् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण आक्रम्यते इत्यर्थे चम्पिज्जइ इति प्रयुज्यते । अपरेण । अपर + टा । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे अवरेण इति भवति । आक्रम्यते = चम्पिज्जइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

तत्तावज्जलं सागरस्य, स तावान् विस्तारः ।

तृषायाः निवारणं पलमपि नाऽपि परं शब्दायतेऽसारः ॥७॥

भावार्थः—सागरोन्योक्त्या कञ्चिद् कृपणं धनिनं प्रति कञ्चिदाह-तत् तावज्जलम्—स महान् जलराशिरित्यर्थः, तथा स तावान् विस्तारः—महान् विस्तारः सागरस्य—समुद्रस्य विद्यते तथाऽप्यसौ तृषायाः—तृषितस्य पिपासायाः पलमपि-किञ्चिन्मात्रमपि निवारणं-निवृत्तिं नाऽपि-नैव करोति, परं-किन्तु सागरोऽयमसारः-न विद्यते सारो यस्मिन् सः असारः-सारशून्यः, व्यर्थमिति यावत् शब्दायते-शब्दं करोति । अयं भावः-तेन घनेन किं यो न ददाति न भुङ्क्ते ? ।

तत् = तं, प्रक्रिया १०५९ सूत्रे ज्ञेया । तावत् । तावत् + सि । ४२८ सू० वत् इत्यस्य डित् एत्तिअ इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झोने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे तेत्ति ३ इति भवति । बाहुत्येनाऽत्र ८४ सू० ह्रस्वो न जातः । जलम् । जल + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जलु इति भवति । सागरस्य । सागर + डस् । इत्यत्र १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे सायरहो इति भवति । सः = सो, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । तावान् । तावत् + सि । १०७८ सू० वत् इत्यस्य डित् एवड इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झोने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे तेवडु इति भवति । विस्तारः । विस्तार + सि । इत्यत्र ३१६ सू० स्तस्य थ-कारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विस्थाह इति भवति । तृषायाः । तृषा + डस् । इत्यत्र १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०२१ सू० डसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे तिसहे इति भवति । निवारणम् । निवारण + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे निवारणु इति भवति । पलम् । पल + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, पूर्ववदेव पलु इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य पर इत्यादेशे पर इति भवति । शब्दायते । शब्दं करोतीति । शब्दाय ध्वनिकरणे । शब्दाय + ते । प्रस्तुतसूत्रेण शब्दायते इत्यस्य स्थाने धुटुअइ इति-शब्दः प्रयुज्यते । असारः । असार + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे असारु इति भवति । शब्दायते = धुटुअइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ कृ आदि धातुओं को होने वाली आदेश-विधि ★

अपभ्रंश-भाषा में डुकृज् (कृ) आदि धातुओं के स्थान में जो आदेशादि कार्य होते हैं, अब सूत्रकार द्वारा उनका निर्देश किया जा रहा है ।

१०६०—अपभ्रंश-भाषा में 'क्रिये' इस क्रियापद के स्थान में कीसु यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—

सतो भोगान् यः परिहरति तस्य कान्तस्य बलि क्रिये ।

तस्य दैवेनाऽपि मुण्डितं, यस्य खल्वाटं शीर्षम् ॥१॥

अर्थात्—जिस ने विद्यमान (सम्प्राप्त) भोगों (भोग्य पदार्थों) का परित्याग कर दिया है, उस कान्त (प्रीतम) के मैं बलिहारी जाती हूँ। जिस का सिर खल्वाट (गंजा) है, उसे तो दैव (भाग्य) ने ही मुण्डित किया हुआ है।

यहां पर—क्रिये इस क्रियापद के स्थान में कीसु (करती हूँ) यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में साध्यमान अवस्था वाले क्रिये इस संस्कृत-शब्द का बलि क्रिये सुजनस्य = बलि किज्जउं सुअणस्सु (मैं सुजन-श्रेष्ठ मनुष्य के बलिहार जाता हूँ) यह रूप बनता है। यहां पर एक प्रश्न उपस्थित होता है कि वृत्तिकार ने साध्यमान अवस्था का जो उल्लेख किया है, इसका क्या अभिप्राय है? उत्तर में निवेदन है कि धात्वर्थ दो प्रकार का होता है। एक सिद्धावस्थापन्न दूसरा साध्यावस्थापन्न। साध्यावस्थापन्न को साध्यमानावस्थापन्न भी कहा जाता है। लिङ्ग और संख्या के अन्वय (सम्बन्ध) से युक्त कृदन्त प्रयोग सिद्धावस्थापन्न धात्वर्थ कहलाता है। जैसे—पाक (पकाना), पठन (पढ़ना) आदि कृदन्त शब्द लिङ्ग और संख्या के अन्वय से युक्त होते हैं। इनमें पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग या नपुंसक कोई न कोई लिङ्ग अवश्य रहता है तथा एक वचन, द्विवचन आदि संख्या भी पाई जाती है। अतः ये शब्द सिद्धावस्थापन्न कहे जाते हैं। इसके विपरीत, जो धात्वर्थ कृदन्त न हो, लिङ्ग और संख्या के अन्वय से भी युक्त न हो वह साध्यावस्थापन्न माना गया है। जैसे—पचति (वह पकाता है)। यह तिङन्त शब्द कृदन्त नहीं है। तथा पुल्लिङ्ग आदि धर्मों से भी रहित है। इसलिए इसे साध्यमानावस्थापन्न कहा जाता है। इसी प्रकार 'क्रिये' यह क्रियापद भी तिङन्त होने से पुंस्त्व आदि धर्मों से रहित है। अतः यह साध्यमानावस्थापन्न शब्द स्वीकार किया गया है। इसी दृष्टि को आगे रखकर वृत्तिकार ने—साध्यमान अवस्था वाले क्रिये इस संस्कृत शब्द का उल्लेख किया है।

१०६१—अपभ्रंश भाषा में पर्याप्त (पर्याप्त होने का भाव, समर्थ, तृप्ति) अर्थ में भू धातु के स्थान में हुच्च यह आदेश होता है। जैसे—

अतितुङ्गत्वं यस्तनयोः तच्छेदकं न खलु लाभः ।

सखि ! यदि कथमपि त्रुटिवेशन अधरे प्रभवति नाथः ॥१॥

अर्थात्—हे सखि ! स्तनों का अतितुङ्गत्व (अधिक ऊंचाई) लाभदायक नहीं है, किन्तु हानिकारक है, क्योंकि मेरे प्रीतम कठिनाई के साथ तथा देरी के साथ ही अधर (नीचे का होंठ) तक पहुंचने में समर्थ हो पाते हैं। भाव यह है कि स्तनों की अधिक ऊंचाई के कारण ही प्रीतम के लिए अधर-चुम्बन करना भी कठिन हो गया है।

यहां पर—पर्याप्त्यर्थक भू धातु के स्थान में हुच्च यह आदेश करके प्रभवति का पहुच्चइ (वह समर्थ होता है, वह तृप्त होता है) यह रूप बनाया गया है।

१०६२—अपभ्रंश भाषा में ब्रू (ब्रू) धातु के स्थान में ब्रुव यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—ब्रूत सुभाषितं किमपि = ब्रुवह सुहासिउ किं पि (कुछ भी सुभाषित-सुन्दर उक्ति कहो) यहां पर ब्रू धातु को ब्रुव यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभाव पक्ष में—

इयद् उक्त्वा शकुनिः स्थितः पुनर्दुःशासन उक्त्वा ।

तदाऽहं जानामि एष हरिः यदि ममाऽग्रतः उक्त्वा ॥१॥

अर्थात्—दुर्योधन अभिमानपूर्ण भाषा में बोलता हुआ कहता है कि मेरे सामने इतना कह कर शकुनि बैठ गया, फिर दुःशासन भी इतना बोल कर बैठ गया, किन्तु तब जानूं यदि मेरे आगे यह कृष्ण भी कुछ कह कर दिखाए ? अर्थात् श्री कृष्ण का मेरे सामने बोलने का साहस नहीं है ।

यहां पर—उक्त्वा=बोपिण्ण तथा बोपि (कहकर) इन पदों में ब्रूग् धातु का प्रयोग किया गया है, किन्तु वैकल्पिक होने के कारण प्रस्तुत सूत्र से इसे ब्रूव यह आदेश नहीं हो सका ।

१०६३—अपभ्रंश-भाषा में व्रज् धातु के स्थान में 'वुज्' यह आदेश होता है । जैसे—१—व्रजति =वुजइ (वह जाता है), २—व्रजित्वा=वुजेपि, वुजेपिण्ण (जाकर) यहां पर व्रज् धातु को वुज् यह आदेश किया गया है ।

१०६४—अपभ्रंश-भाषा में दृश्-धातु के स्थान में 'प्रस्स' यह आदेश होता है । जैसे—पश्यति = प्रस्सदि (वह देखता है) यहां पर दृश् धातु को प्रस्स यह आदेश किया गया है ।

१०६५—अपभ्रंश भाषा में ग्रह्-धातु के स्थान में 'गृण्ह' यह आदेश होता है । जैसे—पठ ग-हीत्वा व्रतम् = पठ गृण्हेपिण्ण व्रतु (व्रत को ग्रहण करके पढो) यहां पर ग्रह्-धातु के स्थान में गृण्ह यह आदेश किया गया है ।

१०६६—अपभ्रंश भाषा में तक्षि आदि धातुओं के स्थान में 'छोल्ल' आदि आदेश होते हैं । जैसे—

यथा यथा तीक्ष्णान् लात्वा करान् यदि शशी अतक्षिष्यत ।

तदा जगति गौर्याः मुखकमलस्य सदृशत्वं किमपि अलप्स्यत ॥१॥

अर्थात्—यदि तीक्ष्ण शस्त्रों को लेकर चन्द्रमा अपनी किरणों का तक्षण करे, चन्द्रमा अपनी किरणों को छोले तो ही वह [चन्द्रमा] गौरी [गौरवर्ण वाली नायिका या शिव-पत्नी पार्वती] के मुख-कमल की कुछ [थोड़ी सी] समानता को प्राप्त कर सकता है । अर्थात्—गौरी की सुन्दरता के सामने चन्द्रमा का सौन्दर्य नगण्य है ।

यहां पर अतक्षिष्यत=छोल्लिज्जन्तु (तक्षण किया जाए) इस पद में प्रस्तुत सूत्र से तक्षिधातु के स्थान से छोल्ल यह आदेश किया गया है । वृत्तिकार फरमाते हैं कि सूत्रोक्त 'तक्ष्यादीनाम्' इस पद में पठित आदि-पद से देशीय प्राकृत-भाषाओं में जो-जो भी क्रिया-वचन उपलब्ध होते हैं, उन सब के उदाहरण भी ग्रहण कर लेने चाहिए । जैसे—

चूटकः चूर्णीभवति स्वयं मृगधे ! कपोले निहितः ।

श्वासानल-ज्वाला-संतप्तः बाष्प-सलिल-संसिक्तः ॥२॥

अर्थात्—हे मृगधे ! (हे सुन्दरि !) कपोल पर रखा हुआ कंकण श्वासरूपी अग्नि-ज्वालाओं से संतप्त तथा अश्रु-जल से संसिक्त (सींचा हुआ) हो जाने के कारण अपने आप ही चूरा-चूरा हो रहा है ।

यहां पर श्वासानल-ज्वाला-संतप्तः इस समस्त पद में पठित संतप्त इस क्रियापद के स्थान में भ्रूलक्षक यह आदेश किया गया है । दूसरा उदाहरण—

अनुगम्य द्वे पदे प्रेम निवर्तते यावत् ।

सर्वाशन-रिपु-संभवस्य कराः परिवृत्ताः तावत् ॥३॥

अर्थात्—दो कदम पीछे चल कर प्रेम [प्रेमवती न

तो उस समय ऐसे प्रतीत हो रही थी, जैसे सर्वाशन-रिपु-संभव (चन्द्रमा) की किरणें वापिस लौट गई हैं।
अर्थात् नायिका का रंगरूप चन्द्रकिरणों जैसा तेजस्वी था।

यहां पर 'अनुगम्य' इस क्रियापद के स्थान में प्रस्तुतसूत्र से—'अबभडवंचिउ' यह आदेश किया गया है। तीसरा उदाहरण—

हृदये शल्यायते गौरी, गगने गर्जति मेघः।

वर्षा-रात्रि-प्रवासिनां विषमं संकटमेतद् ॥४॥

अर्थात्—आकाश में मेघ गरज रहा है, हृदय में गौरी-सुन्दरी का शल्य-काँटा वेदना कर रहा है। सचमुच प्रवासियों [प्रदेश में यात्रा करने वालों] के लिए वर्षा की रात्रि बड़ी संकट-मय होती है।

यहां पर 'शल्यायते' इस क्रियापद के स्थान पर 'खुडुक्कइ' यह आदेश किया गया है। तथा 'गर्जति' इस क्रियापद के स्थान पर 'घुडुक्कइ' यह आदेश कर रखा है। चौथा उदाहरण—

अम्ब ! पयोधरौ वज्रमयौ नित्यं यौ सम्मुखं तिष्ठतः।

मम कान्तस्य समराङ्गणके गजघटाः भङ्क्त्वा यान्ति ॥५॥

अर्थात्—जिस मेरे कान्त—प्रीतम के सामने रणभूमि में हाथियों के भुण्ड भी हार कर भाग जाते हैं, उस के सामने भी ये स्तन वैसे ही खड़े रहते हैं। अतः हे मात! मेरे ये स्तन वज्रमय प्रतीत हो रहे हैं।

यहां पर प्रस्तुतसूत्र के द्वारा 'भञ्जो (भञ्ज)' इस धातु के स्थान पर 'भञ्ज' यह आदेश किया गया है। पांचवां उदाहरण—

पुत्रेण जातेन को गुणः अपगुणः को मृतेन ?।

या पैतृकी भूमिः आक्रम्यतेऽपरेण ॥६॥

अर्थात्—उस पुत्र के पैदा होने से क्या लाभ है ? तथा उसके मर जाने पर भी क्या हानि हो सकती है ? जिस के होते हुए पैतृकी भूमि दूसरे से आक्रान्त हो जाती हो।

यहां 'आक्रम्यते' इस अर्थ में 'चम्पिज्जइ' इस क्रियापद का आदेश किया गया है। छठा उदाहरण—

तत्तावत् जलं सागरस्य, स तावान् विस्तारः।

तृषायाः निवारणं पलमपि, नाऽपि परं शब्दायतेऽसारः ॥७॥

अर्थात्—सागर में इतना महान जल है और इसका इतना विशाल विस्तार है, तथापि यह प्यासे की थोड़ी सी तृषा का भी निवारण नहीं कर सकता और व्यर्थ ही शब्द कर रहा है।

यहां पर 'शब्दायते' इस क्रियापद के स्थान में धुट्ठुइ यह आदेश किया गया है।

★ अथ काऽऽद्विव्यञ्जनानां गाऽऽद्यादेशविधिः ★

१०६७—अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग-घ-द-ध-ब-भाः । ८ । ४ । ३६६ ।

अपभ्रंशेषदादौ वर्तमानानां स्वरात्परेषामसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां स्थाने यथासंख्यं ग-घ-द-ध-ब-भाः प्रायो भवन्ति । कस्य गः ।

जं दिट्ठुं सोम-ग्गहणु असइहिं हसिउं निसङ्कु ।

पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु गिलि गिलि राहु ! मयङ्कु ॥१॥

खस्य घः—

अम्मीए ! सत्थावत्थेहिं सुधिं चिन्तिज्जइ माणु ।

पिए दिट्ठे हल्लोहलेण को चेअइ अप्पाणु ? ॥२॥

त-थ-प-फानां द-ध-ब-भाः । सबधु केरप्पिणु कधिदु मई तसु पर सभलउ जम्मु ।

जासु न चाउ, न चारहडि, न य पम्हट्टउ धम्मु ॥३॥

अनादाविति किम् ? सबधु करेप्पिणु । अत्र कस्य गत्वं न भवति । स्वरादिति किम् ? गिलि गिलि राहु ! मयड्कु । असंयुक्तानामिति किम् ? एक्कहिं अक्खिहिं सावणु [३५७,४] प्रायोऽधिकारात् क्वचिन्न भवति ।

जइ केवँ इ पावीसु पिउ अकिआ कुडु करीसु ।

पाणिउ नवइ सरावि जिवँ सव्वङ्गे पइसीसु ॥४॥

उअ कणिआरु पफुल्लिअउ कञ्चण-कन्ति-पयासु ।

गोरी-वयण-विणिज्जिअउ नं सेवइ वण-वासु ॥५॥

१०६८—मोऽनुनासिको वो वा । ८ । ४ । ३६७ । अपभ्रंशेऽनादौ वर्तमानस्याऽसंयुक्तस्य मकारस्य अनुनासिको वकारो वा भवति । कवँलु, कमलु । भवँरु, भमरु । लाक्षणिकस्याऽपि । जिवँ । तिवँ । जेवँ । तेवँ । अनादावित्येव । मयणु । असंयुक्तस्थेत्येव । तसु पर सभलउ ज-म्मु [३६६,४] ।

१०६९—वाऽधो रो लुक् । ८ । ४ । ३६८ । अपभ्रंशे संयोगादधो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति । जइ केवँ इ पावीसु पिउ [३६६,४] । पक्षे ।

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि ! मज्झु प्रियेण [३७६,४] ।

१०७०—अभूतोऽपि क्वचित् । ८ । ४ । ३६९ । अपभ्रंशे क्वचिदविद्यमानोऽपि रेफो भवति ।

वासु महारिसि एउ भणइ जइ सुइ-सत्थु पमाणु ।

मायहँ चलण नवन्ताहं दिवि दिवि गङ्गा-ण्हाणु ॥१॥

क्वचिदिति किम् ? वासेण वि भारह-खम्भि बद्ध ।

१०७१—आपद्विपत्संपदां द इः । ८ । ४ । ४०० । अपभ्रंशे आपद्, विपद्, संपद् इत्येतेषां दकारस्य इकारो भवति । “अणउ करन्तहो पुरिसहो आवइ आवइ” । विवइ । संपइ । प्रायो-ऽधिकारात् । गुणहिं न संपय कित्ति पर [३३५,४] ।

★ अथ काऽऽदि-व्यञ्जनानां गाऽऽदिव्यञ्जनादेशविधिः ★

अपभ्रंशभाषायां क, ख, त, थ, प, फ इत्यादि-व्यञ्जनानां स्थाने गकारादयः ये आदेशा संजायन्ते, तान् प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

१०६७—कस्य गः । अपभ्रंशभाषायां ककारस्य स्थाने गकारो भवति । यथा—

यद् दृष्टं सोम-ग्रहणमसतीभिः [तदा] हसितं निशंकम् ।

प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करं गिल गिल राहो ! मृगाङ्कम् ॥१॥

भावार्थः—असतीभिः-कुलटाभिः नारीभिः यत् सोमग्रहणम्-सोमस्य चन्द्रस्य ग्रहणं-प्रसनं, राहु-चन्द्र-सम्मिलनं वा दृष्टं, तदा ताभिः निश्शंकम्-शंकायाः निर्गतः, तदिव निश्शंकं-यथेच्छं यथा स्यात्तथा हसितम्-चन्द्रस्य उपहासो विहितः । किमूचूस्ताः—हे राहो ! मृगाङ्कम्-मृगोऽङ्के-क्रोडे यस्य सः, अथवा मृगः अङ्कः-चिन्हं यस्य सः, तं चन्द्रं गिल गिल—ग्रस ग्रस, चन्द्रग्रसनं कुरु इति यावत् । यतोह्ययं चन्द्रः अस्मादृशानां कृते दुःखवः, अतः एतस्य ग्रसनमेव वरम् । किम्भूतं चन्द्रम् ? प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करम्, प्रियाश्च ते मानुषाः-जनाः ते प्रियमानुषाः तेषां वियोगे यः विक्षोभः—व्याकुलत्वं त करोतीति प्रिय-मानुषविक्षोभकरः, तम् । लोकदर्शनभिया उपपत्तिः प्रकाशे रन्तुन्तोत्सहते, अपितु भीतिमाप्नोति, अन्त-निहिते च निशाकरे जातान्धकारतया सः निश्शंकं रंस्यतीति भावः ।

यद्=जं, प्रक्रिया १०६१ सूत्रे ज्ञेया । दृष्टम् । दृष्ट+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० षट्स्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलपि विटुडं इति भवति । सोम-ग्रहणम् । सोमग्रहण+सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलपि सोमग्रहण इति भवति । असतीभिः । असती+भिस् । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे असइहि इति भवति । हसितम् । हसित+सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारस्याऽनुस्वारे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे हसिडं इति भवति । निश्शंकम् । निश्शंक+अम् । ३४८ सू० शकारलोपे, बाहुल्येन ४३ सू० इ-कारस्य दीर्घाभावे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३० सू० अनुस्वारस्य वगन्त्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे निसङ्कु इति भवति । प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करम् । प्रिय-मानुष-विक्षोभकर +अम् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, २६० सू० ष-कारस्य स्थाने सकारे, २८८ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, १०६७ सू० ककारस्य गकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे पिअ-माणुस-विच्छोह-गर इति भवति । गिल । गिल्-धातुः निगलने । गिल्+हि । इत्यत्र १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, अजभीने परेण संयोज्ये गिलि इति भवति । राहो ! । राहु+सि । १०१५ सू० सेलपि राहु ! इति भवति । मृगाङ्कम् । मृगाङ्क+अम् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० ग-कारलोपे, १८० सू० यकारश्चुती, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मयङ्कु इति भवति । प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करम्=पिअ-माणुस-विच्छोह-गर इत्यत्र प्र-स्तुतसूत्रेण ककारस्य स्थाने गकारो जातः । खस्य घः । साम्प्रतं प्रस्तुतेन (१०६७) सूत्रेण खकारस्य स्थाने घकारो विधीयते । यथा—

अम्बिके ! स्वस्थावस्थेः सुखेन चिन्त्यते मानः ।

प्रिये दृष्टे व्याकुलत्वेन कश्चेतते आत्मानम् ? ॥२॥

भावार्थः—हे अम्बिके !-मातः !, सुखेन-सुखपूर्वकं स्वस्थावस्थेः, स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्था अवस्था येषां ते स्वस्थावस्थाः, तैः, स्वस्थचित्तरित्यर्थः, मानोऽहङ्कारः चिन्त्यते, परं-किंतु प्रिये दृष्टे सति तदागमन-जनित-प्रसन्नताऽतिरेकेन व्याकुलत्वेन आत्मानं कः चेतते जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः ।

अम्बिके ! । अम्बिका+सि । इत्यत्र ३५० सू० बकारस्य लोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, १७७ सू०

ककारलोपे, ५३० सू० आकारस्य एकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे अम्मि ए ! इति भवति । स्वस्थावस्थैः । स्वस्थावस्थ+भिस् । ३५० सू० संयुक्त-वकारलोपे, ३४८ सू० उभयत्राऽपि अनादि-संयुक्त-सकार-लोपे, ३६० सू० उभयत्राऽपि थकारद्वित्वे, ३६१ सू० उभयत्राऽपि पूर्वथकारस्य तकारे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे सत्यावर्थे हि इति भवति । सुखेन । सुख+टा । प्रस्तुत-सूत्रेण खकारस्य घकारे, प्रयोगदर्शनात् ३६० सू० घकारस्य द्वित्वाभावे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टाप्रत्ययस्य सानुनासिके एकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००० सू० एकारस्य इकारे सुधिं इति भवति । चिन्त्यते । चिती चिन्तायाम् । संस्कृतनियमेन चिन्त्+क्य+ते इति जाते, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे चिन्तिज्जइ इति भवति । मानः । मान+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे माणु इति भवति । प्रिये । प्रिय+डि । इत्यत्र १०६९ सू० रेकलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य एकारे पिए इति भवति । दृष्टे । दृष्ट+डि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य एकारे दिट्टे इति भवति । व्याकुलत्वेन । व्याकुलत्व+टा । १०९३ सू० व्याकुलत्वाऽर्थे हल्लोहल-शब्दः प्रयुज्यते, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे हल्लोहलेण इति भवति । कः । किम्+सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे को इति भवति । चेतते । चित् [चित्] सावधानतायाम् । चित्+ते । १००० सू० इकारस्य एकारे, ९१० सू० अकारस्यागमे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे चैअइ इति भवति । आत्मानम् । आत्मन्+अम् । ३२२ सू० त्मस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आण इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अप्पाण इति भवति । सुखेन=सुधिं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण खकारस्य घकारो जातः । त-थ-प-फ-नां द-घ-ब-भाः । प्रस्तुतसूत्रेण यथा तकारस्य स्थाने दकारो भवति, तथा थकारस्य स्थाने घकारो भवति । एवमेव पकारस्य बकारः, फकारस्य च स्थाने भकारो भवति । एतदेव प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

शपथं कृत्वा कथितं मया तस्य परं सफलं जन्म ।

यस्य न त्यागः, न चारभटी, न च प्रमुषितो धर्मः ॥३॥

भावार्थः—शपथं-प्रणं कृत्वा मया कथितं-भणितम्, यत् परं-केवलं तस्य एव जन्म सफलम्-फलेन सह वर्तमानं सफलं विद्यते, यस्य त्यागः न प्रमुषितः-न नष्टः, यस्य च चारभटी—साहसः, शूरता, न नष्टा, तथा यस्य च धर्मः-कर्तव्यपरायणता न नष्टा भवति । यावज्जीवनं त्याग-शौर्य-युतैः, कर्तव्य-परायणैश्च भा यमिति यावत् । शपथं विधाय वचिम यत् तेषामेव नराणां जन्म सफलं जगति भवति, येः पुरुषैः दानं दत्तं, येषां साहसः धर्म-संरक्षकः जनगण-कल्याणकारकश्च विद्यते, यैश्च धर्मो न परित्यक्तः, ते एव प्राणिनः जीविताः सन्तीति भावः ।

शपथम् । शपथ+अम् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, प्रस्तुतसूत्रेण पकारस्य बकारे, थकारस्य च घकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सबधु इति भवति । कृत्वा । डुकृञ् [कृ] करणे । कृ+क्त्वा । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ११११ सू० कत्वः स्थाने एप्पिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये करेप्पिणु इति भवति । कथितम् । कथित+सि ।

प्रस्तुतसूत्रेण थकारस्य धकारे, तकारस्य च दकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे क-
 धिदु इति भवति । मया । अस्मद् + टा । इत्यत्र १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मद् स्थाने मइ इत्यादेशे
 मइ इति भवति । तस्य । तद् + ङस् । ११ सू० दकारस्य लोपे, १००९ सू० ङस् स्थाने सु इत्यादेशे तसु
 इति भवति । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य स्थाने पर इत्यादेशे पर इति भवति ।
 सफलम् । सफल + सि । प्रस्तुतसूत्रेण फकारस्य भकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे,
 १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे सभलउं इति
 भवति । जन्म । जन्मन् + सि । ३३२ सू० न्मस्य स्थाने मकारे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ११ सू० नकार-
 लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जम्मु इति भवति । यस्य = जासु, प्रक्रिया
 १०२९ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । त्यागः ।
 त्याग + सि । २८४ सू० त्यस्य चकारे, १७७ सू० गकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे चाउ
 इति भवति । च । अव्ययपदमिदं संस्कृत-तुल्यमेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । *आरभटी । आरभटी + सि । १८७
 सू० भकारस्य हकारे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे
 आरहडि इति सिद्धम् । च आरहडि इत्यत्र ५ सूत्रेण दीर्घसन्धौ चारहडि इति भवति । च । अव्ययपद-
 मिदम् । १७७ सू० चकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ य इति भवति । प्रमुषितः । प्रमुषित + सि ।
 १०९३ सू० [अथवा ९०२९ सूत्रेण] प्रमुषितस्य स्थाने पम्हुडु इत्यादेशे, १००० सू० उकारस्य अकारे,
 ११०० सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पम्हुडु इति भवति ।
 धर्मः । धर्म + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५
 सू० सेलोपे धम्मु इति भवति । शपथम् = सबधु, कथितम् = कधिदु, सफलम् = सभलउं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्र-
 स्य प्रवृत्तिर्जाता । अनादाविति किम् ? अनादि-भूतानामेव ककारादिव्यञ्जनानां स्थाने गकारादिव्य-
 ञ्जनानि भवन्ति, नान्यथा । यथा—शपथं कृत्वा—सबधु करेप्पिणु, प्रक्रिया प्रस्तुतसूत्रस्य तृतीयश्लोके
 समवलोकनीया । अत्र ककारस्याऽऽदिभूतत्वात् गकारो न जातः । स्वरादिति किम् ? स्वरात्पर-वर्ति-
 नामेव ककारादिव्यञ्जनानां गकारादिव्यञ्जनानि भवन्ति, नान्यथा । यथा—गिल गिल राहो ! मृगा-
 डकम् = गिलि गिलि राहु ! मयङ्कु, प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मयङ्कु इत्यत्र ककारस्य
 स्वरात्परत्वाभावात् गकारो न जातः । असंयुक्तानामिति किम् ? संयोग-शून्यानामेव ककारादिव्यञ्ज-
 नानां गकारादिव्यञ्जनानि भवन्ति, नान्यथा । यथा—एकस्मिन् अक्षिण श्रावणः = एकर्हि अक्खिहि
 सावणु, प्रक्रिया १०२८ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । एकर्हि, अक्खिहि इत्यत्र ककारस्य संयुक्तत्वाद् ग-
 कारो न जातः । तथा खकारस्याऽपि च संयुक्तत्वात् घकारो न जातः । प्रायोऽत्रिकारत् क्विन्न भवति ।
 प्रस्तुत-सूत्रे १००० सूत्रतः प्रायः इत्यस्य पदस्याऽनुवृत्तिरायाति, अतः क्वचित्-कस्मिंश्चित् स्थले प्रस्तुत-
 सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जायते । यथा—

यदि कथंचित् प्राप्स्यामि प्रियमकृतं कौतुकं करिष्यामि ।

पानीयं नवके शरावे, यथा सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामि ॥४॥

भावार्थः—काचिन्नायिका निजनायकं प्रति स्नेहाऽऽधिक्यं संसूचयति । यथा—यदि कथंचित्-
 केनाऽपि प्रकारेण प्रियं निजकान्तं प्राप्स्यामि निजपाश्वरवर्तिनं कुर्वानि, तदाऽहं अकृतं न कृतम्, अकृतम्-
 अपूर्वं कौतुकं कुतूहलोत्पादकं किमपि कृत्यं करिष्यामि । यथा—नवके-नूतने शरावे मृण्मयभाजनविशेषे

*कोषेषु आरभटी-शब्दः नृत्यविशेषे, साहसे, रोद्र-भयानक-वीर-रस-विवेचक-वृत्तौ च प्रयुज्यते ।

पानीयं जलं सर्वाङ्गेण सर्वेषामङ्गानां समाहारः इति सर्वाङ्गम्, तेन सर्वाङ्गेन प्रवेशं करोति, एवमेव अहमपि निजकान्ते सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामि, कान्ताय सर्वस्वमपि समर्पयिष्यामीति भावः ।

यवि=जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । कथम्=केवँ, इत्यस्य प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । चित् । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १७७ सू० चकारलोपे, ११ सू० तकारलोपे इ इति भवति । प्राप्स्यामि । प्रपूर्वकः आप्-लृ-(आप्)-धातुः प्राप्तौ । प्राप्+स्य+मिव् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ९१० सू० अकारागमे, २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकारे, १००० सू० अकारस्य ईकारे, १०५६ सू० स्यस्य सकारे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये पावीसु इति जाते, बाहुल्येन अनुस्वारस्य लोपे पावीसु इति भवति । प्रियम् । प्रिय+अम् । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे पिउ इति भवति । अकृतम् । अकृत+अम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अकिआ इति भवति । प्रस्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारादत्र ककारस्य गकारो न जातः । कौतुकम् । कौतुक+अम् । इत्यत्र १०९३ सू० कौतुकार्थे कोडु-शब्दः प्रयुज्यते, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० अमो लोपे कुडु इति भवति । करिष्यामि । डुकृत्(कृ)करणे । कृ+स्य+मिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १००० सू० द्वितीयस्य अकारस्य ईकारे, १०५९ सू० स्यस्य सकारे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारस्य लोपे करीसु इति भवति । पानीयम् । पानीय+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१ सू० ईकारस्य इकारे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे पाणिउ इति भवति । नवके । नवक+डि । १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य स्थाने इकारे, बाहुल्येन १० सू० स्वरस्य लोपाऽभावे नवइ इति भवति । शरावे । शराव+डि । २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव सरावि इति भवति । यथा=जिवँ, इत्यस्य प्रक्रिया १०५६ सूत्रे ज्ञेया । सर्वाङ्गेण । सर्वाङ्ग+टा । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, अनुस्वारस्य स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे सव्वङ्गं इति भवति । प्रवेक्ष्यामि । प्रपूर्वकः विश्-धातुः प्रवेशे । प्रविश्+स्य+मिव् । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १००० सू० द्वितीयस्य अकारस्य ईकारे, १०५९ सू० स्यस्य स्थाने सकारे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारस्य लोपे पइसीसु इति भवति । अकृतम्=अकिआ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्राप्तिरासीत् किन्तु प्रायोऽधिकारात् ककारस्य गकारो न जातः ।

पश्य कर्णिकारः प्रफुल्लितकः, काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः ।

गौरी-वदन-विनिर्जितकः, इव सेवते वनवासम् ॥५॥

भावार्थः—गौर्याः सौन्दर्याऽऽधिक्यं कर्णिकार-पुष्पेणोत्प्रेक्ष्यते । हे सखि ! त्वमेतत्पश्य यत्कर्णिकारः-पुष्पविशेषः (कनेर इति नागर्याम्) गौरीमुखसौन्दर्येण पराजितो भूत्वा खिन्नमनाः इव वनवासम्-वनस्य वासः, तं सेवते । किम्भूतः कर्णिकारः ? प्रफुल्लितकः, प्रकर्षेण विकसितः, पुनः किम्भूतः ? काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः, काञ्चनस्य-सुवर्णस्य कान्तिः-दीप्तिः, तदिव प्रकाशो यस्य सः । पुनः किम्भूतः ? गौरी-वदन-विनिर्जितकः, गौर्याः-सुन्दर्याः वदनं-मुखं तेन विनिर्जितकः-पराजितः । परमसौन्दर्यसम्पन्नोऽपि कर्णिकारः गौरीमुखसौन्दर्याऽतिशयेन पराजितः सन् सलज्जः वनमाश्रित इति भावः ।

पश्य । दृशिर(दृश)दर्शने । दृश् + हि । संस्कृतनियमेन पश्य इति जाते । ४८२ सू० पश्यार्थे उअ इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । कर्णिकारः । कर्णिकार + सि । ३५० सू० रेफलोपे, बाहुल्येन ३६० सू० णकार-द्वित्वाभावे, १७७ सू० अन्तिम-ककार-लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कर्णिकार इति भवति । प्रफुल्लितकः । प्रफुल्लितक + सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १०६७ सू० प्रायोऽधिकारादत्र फकारस्य स्थाने भकारो न जातः, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे प्रफुल्लितक इति भवति । काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः । काञ्चन-कान्ति-प्रकाश + सि । ८४ सू० उभयत्राऽपि संयोगे परे ह्रस्वे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे कञ्चन-कान्ति-पयासु इति भवति । प्रस्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारादत्राऽपदादौ वर्तमानस्य ककारस्य गकारो नाऽभूद् । गौरी-वदन-विनिर्जितकः । गौरी-वदन-विनिर्जितक + सि । इत्यत्र १५९ सू० औकारस्य ओकारे, १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे गौरी-वयण-विणिज्जग्रउ इति भवति । अत्राऽपि प्रस्तुतसूत्रे प्रायो-ऽधिकारात् ककारस्य गकारो न जातः । इव । अव्ययपदमिदम् । १११५ सू० इवार्थे न इति प्रयुज्यते । सेवते । सेव् (सेव्) सेवायाम् । सेव् + ते । ९१० सू० अकारस्यागमे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच् (इ) इत्यादेशे सेवइ इति भवति । वनवासम् । वनवास + अम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वणवासु इति भवति । प्रस्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारात् प्रफुल्लितकः = प्रफुल्लितकः, काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः = कञ्चन-कान्ति-पयासु, गौरी-वदन-विनिर्जितकः = गौरी-वयण-विणिज्जग्रउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०६८—कमलम् । कमल + सि । १०६८ सू० मकारस्य वैकल्पिके सानुनासिके वकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कवैलु कमलु इति भवति । भ्रमरः । भ्रमर + सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १०६८ सू० मकारस्य वैकल्पिके सानुनासिके वकारे, पूर्ववदेव भवैह भमर इति भवति । लाक्षणिकस्याऽपि । लक्षणोन्-सूत्रेण जातम्-निष्पन्नं लाक्षणिकं तस्य लाक्षणिकस्याऽपि मकारस्य स्थाने सानुनासिको वकारो भवति । यथा—तथा इत्यस्मिन्नव्ययपदे १०७२ सू० था इत्यस्य स्थाने डेम (एम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तेम इति भवति । इत्यत्र मकारः लाक्षणिकः, नतु प्रतिपदोक्तः-स्वाभाविकः । अतोऽत्राऽपि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते । कमलम् इत्यत्र मकारो न केनापि सूत्रेण जातोऽतोऽयं मकारः प्रतिपदोक्तः । व्याकरणशास्त्रे लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं भवतीति न्यायेन १०६८ सूत्रेण मकारस्य स्थाने यः सानुनासिको वकारो भवति स प्रतिपदोक्तस्यैव मकारस्याऽव-सेयं न तु लाक्षणिकस्याऽपि । परन्तु बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रेण लाक्षणिकस्य मकारस्य स्थानेऽपि सानुनासिको वकारो भवति । अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः । तेन प्रतिपदोक्तस्य मकारस्य, लाक्षणिकस्य च मकारस्य स्थानेऽपि सानुनासिको वकारः करणीयः । तथाहि—यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य स्थाने डिम(इम), डेम (एम) इत्यादेशौ, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० लाक्षणिकस्य मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे जिवै जेवै इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० था इत्यस्य डिम(इम), डेम (एम) इत्यादेशौ, जिवै-जेवै-वदेव तिवै तेवै इति साध्यम् । एषु प्रयोगेषु लाक्षणिकस्य मकारस्य स्थाने सानुनासिको वकारो जातः ।

अनादावित्येव । अनादौ वर्तमानस्यैव मकारस्य स्थाने सानुनासिको वकारो भवति, नान्यथा । यथा—**म-दनः ।** मदन+सि । मकारस्याऽऽदिभूतत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्याऽप्रवृत्तौ १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे **मयणु** इति भवति । असंयुक्तस्येव । असंयुक्तस्य [संयोगरहितस्य] मकारस्यैव साऽनुनासिको वकारो भवति, नान्यथा । यथा—**तस्य परं सफलं जन्म** = तसु परं सभल उ जम्मु, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । **सफलम् ।** सफल+सि । इत्यत्र तु १०६७ सू० फकारस्य स्थाने भकारे, ४३५ सू० कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे **सभल उ** इति भवति । **जन्म=जम्मु** इत्यत्र मकारस्य संयुक्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

१०६६—संयोगादधो वर्तमानस्य । यस्य वर्णस्योच्चारणं संयुक्तवर्णात् पूर्वं जायते तद् ऊर्ध्ववर्णमुच्यते, यस्योच्चारणं संयुक्तव्यञ्जनयोः पश्चाद् भवति तद्-वर्णमधः उच्यते । पश्चाद्वर्ती वर्णः अधोवर्णः, पूर्ववर्ती च वर्णः ऊर्ध्ववर्णः समवसेयः । **यदि कथञ्चित् प्राप्स्यामि प्रियम्** = जइ केवँ इ पावीसु पिउ, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य चतुर्थ-श्लोके ज्ञेया । **प्राप्स्यामि=पावीसु** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लोपोऽभवद् । **पक्षे ।** प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—**यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि ! मम प्रियेण** = जइ भग्ना पारक्कडा तो सहि ! मज्झु प्रियेण, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । **प्रियेण=प्रियेण** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिकत्वाद् रेफस्य लोपाऽभावः, १७७ सूत्रेण बाहुल्येन यकारलोपाऽभावश्च समवसेयः ।

१०७०—अभूतोऽपीति । अभूतः—अविद्यमानः, यस्य पूर्वमभाव इत्यर्थः । अपभ्रंशभाषायां यस्मिन् शब्दे रेफस्य सर्वथाऽभावो दृश्यते, तस्मिन् [अविद्यमानरेफेऽपि] शब्दे रेफस्य योजना विधेया । यथा—**व्यासो महर्षिः एतद् भणति, यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।**

मातृणां चरणौ नमतां, दिवा दिवा गङ्गास्नानम् ॥१॥

भावार्थः—मातृचरण-नमस्कार-महिमानं व्यासर्षिः भणति । **व्यासः—**व्यासनामधेयः प्रसिद्धस्त-पस्वी **महर्षिः—**महाश्चासौ ऋषिः, महर्षिः, **एतद् भणति—**प्रतिपादयति । **यदि श्रुतिशास्त्रम्—**श्रुतयः-वेदाः, शास्त्राणि-वेदातिरिक्ताः धर्मग्रन्थाः, तेषां समाहारः **श्रुतिशास्त्रम्, प्रमाणम्—**शिष्टजनसम्मतं तदा **मातृणां—**जननीनां **चरणौ नमतां** सतां पुरुषाणां **दिवा-दिवा—**प्रतिदिनं **गङ्गास्नानं** भवति । वैदिकसंसारे गङ्गानाम्नो पवित्रा नदी, तत्र स्नानं यथा कल्याणकरं, मङ्गलकरं, दुःखहरञ्च मन्यते तथैव मातृचरण-नमस्कारोऽपि तत्तुल्यमेवाऽवगन्तव्यः ।

व्यासः । व्यास+सि । इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, १०७० सू० रेफस्याऽऽगमे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे **वासु** इति भवति । **महर्षिः ।** महद्-ऋषि+सि । इत्यत्र वाक्यापेक्षया अन्त्यत्वे, ११ सू० दकारलोपे, ४ सू० हकारस्थाकारस्य आकारे, १४१ सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १०१५ सू० सेलोपे **महारिसि** इति भवति । **एतद् ।** एतद्+अम् । इत्यत्र १७७ सू० तकारस्य लोपे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे **एउ** इति भवति । **भणति ।** भण [भण्] भणने । भण्+तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे **भणइ** इति भवति । **यदि=जइ**, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । **श्रुतिशास्त्रम् ।** श्रुतिशास्त्र+सि । इत्यत्र १०६९ सू० उभयत्राऽपि रेफलोपे, २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे **सुइ-सत्थु** इति भवति । **प्रमाणम् ।** प्रमाण+सि । १०६९ सू० रेफ-

लोपे, अकारस्य उकारे, सेलोपि **पमाणु** इति भवति । **मातृणाम्** । मातृ + आम् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे **मायहं** इति भवति । **चरणौ** । चरण + औ । २५४ सू० रेफस्य लकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे **चलण** इति भवति । **नमताम्** । नम [नम्] नमने । नम् + शतृ । ९१० सू० अकारस्याऽऽगमे, ८९७ सू० मकारस्य वकारे, ६७० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, आम्-प्रत्यये, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे **नवन्ताहं** इति भवति । **दिवा** । अव्ययपदमिदम् । १०९० सू० दिवास्थाने दिवे इत्यादेशे, १००० सू० एकारस्य इकारे **दिवि** इति भवति । **गङ्गा-स्नानम्** । गङ्गास्नान + सि । ३४६ सू० स्नस्य स्थाने ण्ह इत्यादेशे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि **गङ्गाण्हाणु** इति भवति । **व्यासः = ब्रासु** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । **क्वचिदिति किम् ?** प्रस्तुतसूत्रेण क्वचित्—कस्मिंश्चित् स्थले एव रेफाऽऽगमो विधीयते, न तु सर्वत्र । यथा—**व्यासेन** । व्यास + टा । ३४९ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे **वासेण** इति भवति । **अपि = वि**, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । **भारतस्तम्भे** । भारतस्तम्भ + डि । २१४ सू० तकारस्य हकारे, २७९ सू० स्तस्य खकारे, ११ सूत्रमनुसृत्य “समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षायाम् अन्त्यत्वम् अनन्त्यत्वं च” स्वीकृतम्, तेन खकारस्याऽऽदिभूतत्वात् ३६० सूत्रेण द्वित्वाभावे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य स्थाने इकारे **भारह-खम्भि** इति भवति । **बद्धम्** । बद्ध + सि । १०१५ सू० सेलोपि **बद्ध** इति भवति । प्रस्तुतसूत्रे **क्वचित्** इति पाठबलाद् **व्यासेन = वासेण** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

१०७१—अनयम् । न नयः—नीतिः, अनयः—अनीतिस्तम् । अनय + आम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे **अणउ** इति भवति । **कुर्वतः** । डुकृञ् [कृ] करणे । कृ + शतृ । इत्यत्र ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, डस्-प्रत्यये, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे **करन्तहो** इति भवति । **पुरुषस्य** । पुरुष + डस् । १११ सू० रोरुकारस्य इकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, पूर्ववदेव **पुरिसहो** इति साध्यम् । **आपद्** । आपद् + सि । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १०७१ सू० दकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपि **आवइ** इति भवति । **आयाति** । आङपूर्वकः याधातुः आगमने । आया + तिव् । अपभ्रंशे १०६६ सू० आया इत्यर्थे आव इत्यस्य प्रयोगे, ६२८ सू० तिव् इत्यादेशे **आवइ** इति भवति । **विपद्** । विपद् + सि । इत्यत्र २३१ सू० पकारस्य वकारे, प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य इकारे, सेलोपि **विवइ** इति भवति । **संपद्** । सपद् + सि । बाहुल्येन २३१ सू० पकारस्य वकाराऽभावे, पूर्ववदेव **संपइ** इति साध्यम् । **आपद् = आवइ, विपद् = विवइ, संपद् = संपइ** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । **प्रायोऽधिकारात्** । प्रस्तुतसूत्रे **प्रायः** इति पदस्य अधिकारात् क्वचित् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—**गुणैः न संपत् कीर्तिः परं = गुणहिं न संपय किति पर**, प्रक्रिया १००६ सूत्रे ज्ञेया । **प्रायोऽधिकारात् संपत् = संपय** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । **संपय** इत्यस्य पदस्य साधना त्वित्थम्—**संपद्** । संपद् + सि । बाहुल्येन २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकाराऽभावे, १५ सू० दकारस्य स्थाने आकारे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे **संपय** इति भवति ।

★ अथ कादि व्यञ्जनो को होने वाली गकारादि आदेशविधि ★

अपभ्रंशभाषा में क, ख, त और थ आदि व्यञ्जनों के स्थान में जो ग और घ आदि

आदेशकार्य होते हैं। अब सूत्रकार द्वारा उनका निर्देश किया जा रहा है—

१०६७—अपभ्रंश भाषा में, पद के अनादि में वर्तमान (विद्यमान) स्वर से परे, असंयुक्त क, ख, त, थ, प और फ इन व्यञ्जनों के स्थान में प्रायः यथासंख्य (क्रमशः) ग, घ, द, ध, ब और भ ये आदेश होते हैं। ककार के स्थान में किए गए गकार का उदाहरण—

यद् दृष्टं सोम-ग्रहणमसतीभिः हसितं निशंकम् ।

प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करं गिल, गिल राहो ! मृगाङ्कम् ॥१॥

अर्थात्—असती [कुलटा] स्त्रियों ने जब चन्द्र-ग्रहण को देखा, तो वे खिलखिलाकर हंसीं और कहने लगीं कि हे राहो! प्रिय मनुष्यों के विरह के कारण अशान्ति पैदा करने वाले चन्द्रमा को तू बिना किसी शंका के निगल जा, निगल जा ।

यहां पर—प्रिय-मानुष-विक्षोभकरम्=पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु [प्रिय मनुष्यों के वियोग के कारण विक्षुब्ध करने वाले को] इस पद में ककार के स्थान में गकार का आदेश किया गया है। खकार के स्थान में किए जाने वाले घकार का उदाहरण—

अम्बिके ! स्वस्थावस्थैः, सुखेन चिन्त्यते मानः ।

प्रिये दृष्टे व्याकुलत्वेन कश्चेतते आत्मानम् ? ॥२॥

अर्थात्—हे जननि ! स्वस्थ अवस्था में स्वाभिमान का चिन्तन करना सुगम है, परन्तु प्रिय-जन के दिखाई देने पर व्याकुलता के कारण अपने-आप का किस को भान रहता है ?

यहां पर सुखेन=सुधिँ (सुख के साथ) इस पद में खकार के स्थान में घकार का आदेश किया गया है। तकार, थकार, पकार तथा फकार के स्थान में क्रमशः किए जाने वाले दकार, धकार, बकार तथा भकार रूप आदेश के उदाहरण—

शपथं कृत्वा कथितं मया, तस्य परं सफलं जन्म ।

यस्य न त्यागः, न चारभटी, न च प्रमुषितो धर्मः ॥३॥

अर्थात्—मैं शपथ [सौगन्ध] खाकर कहता हूं कि उसी व्यक्ति का जन्म सफल होता है कि जिस का त्याग [दानधर्म], आरभटी [शूरवीरता] तथा धर्म नष्ट नहीं हुआ है।

यहां पर—१—कथितम्=कधिदु [कहा है] इस पद में थकार को घकार और तकार को दकार का आदेश किया गया है। २—शपथम्=सबधु [सौगन्ध] इस पद में पकार को बकार तथा थकार को घकार कर रखा है। ३—सफलम्=सभलउ [फल वाला], इस पद में फकार को भकार बनाया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में “अनादौ [आदि में अविद्यमान] इस पद का ग्रहण क्यों किया गया है ? उत्तर में निवेदन है कि—शपथं कृत्वा=सबधु करेपिणु [शपथ करके] आदि प्रयोगों में आदिभूत ककार को गकारादेश न हो जाए, इसलिए सूत्रकार ने अनादौ इस पद का उल्लेख किया है। पुनः प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में “स्वराद् [स्वर से परे हो]” यह पद क्यों पढ़ा है ? उत्तर में निवेदन है कि—गिल गिल राहो ! मृगाङ्कम्=गिलि गिलि राहु ! मयङ्कु [हे राहो ! चन्द्र को निगल जा, निगल जा] इस प्रयोग में डकार [व्यञ्जन] से परे ककार को गकारादेश न हो, इस दृष्टि से सूत्रकार ने स्वरात् इस पद का आश्रयण किया है। पुनः आशंका उत्पन्न होती है कि सूत्रकार ने “असंयुक्तानाम् [संयोग-रहितों को] इस पद का उल्लेख किस उद्देश्य से किया है ? उत्तर में निवेदन है कि—एकस्मिन् अक्षिण श्रावणः=एकहिं अक्खिहिं सावणु [एक आंख में श्रावण मास है] यहां पर

एवकहिं, अखिहिं इन पदों में संयुक्त ककार को गकार तथा संयुक्त खकार को घकार न हो, इसलिए सूत्रकार ने 'असंयुक्तानाम्' यह पद पड़ा है। इस के अतिरिक्त-प्रस्तुत सूत्र में प्रायः [आमतौर पर] इस पद का १००० वें सूत्र से अधिकार आ रहा है। "प्रायः" यह शब्द प्रस्तुत में बहुलार्थक का बोधक है। अतः कहीं-कहीं पर प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं भी होती। जैसे—

यदि कथञ्चित् प्राप्स्यामि प्रियमकृतं कौतुकं करिष्यामि ।

पानीयं नवके शरावे यथा सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामि ॥४॥

अर्थात्—यदि किसी तरह अपने प्रिय को प्राप्त कर लूँ तो अकृत [जो किया न हो] कौतुक [तमाशा] करूँगी। नवीन प्याले में पानी की भाँति सर्व अङ्गों से प्रवेश करूँगी। भाव यह है कि नूतन प्याले के कण-कण में जैसे जल समा जाता है, वैसे मैं भी अपना सर्वस्व प्रीतम के चरणों में निछावर कर दूँगी।

यहां पर अकृतम् = अकिम्ना [जो किया न हो] इस पद में ककार को गकारादेश होना था, परन्तु बहुलाधिकार के कारण नहीं हो पाया।

पश्य कर्णिकारः प्रफुल्लितकः काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः ।

गौरी-वदन-विनिर्जितकः इव सेवते वनवासम् ॥५॥

अर्थात्—स्वर्ण की कान्ति के समान प्रकाश वाले और फूले हुए कनेर के फूल को देख, मानों गौरी [सुन्दरी] के सुन्दर मुख से पराजित हो कर यह वनवास का सेवन कर रहा है।

यहां पर—प्रफुल्लितकः = पफुल्लिअउ [विकसित] इस पद में प्रस्तुत सूत्र से फकार के स्थान में भकार, तकार के स्थान में दकार और ककार के स्थान में गकार का आदेश होना था, परन्तु बहुलाधिकार के कारण वह नहीं हो सका।

१०६८—अपभ्रंश-भाषा में अनादि में वर्तमान तथा असंयुक्त मकार के स्थान में विकल्प से सानुनासिक (अनुनासिक वाले) वकार का आदेश होता है। जैसे—१—कमलम् = कवँलु, कमलु (कमल), २—अमरः = भवँरु, भमरु (भँवरा) यहां मकार के स्थान में सानुनासिक वकार का विकल्प से आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि लाक्षणिक अर्थात् लक्षण = सूत्र से निष्पन्न मकार को भी सानुनासिक वकार का आदेश हो जाता है। जैसे—१—यथा = जिम = जिवँ (जैसे), २—तथा = तिम = तिबँ (वैसे), ३—यथा = जेम = जेवँ (जैसे), ४—तथा = तेम = तेवँ (वैसे) यहां पर लाक्षणिक मकार को सानुनासिक वकारादेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि अनादिभूत मकार को ही सानुनासिक वकारादेश होता है, आदिभूत को नहीं। जैसे—मदनः = मयणु (कामदेव) यहां मकार आदिभूत था, अतः इसे सानुनासिक वकारादेश नहीं हो सका। इसके अलावा—मकार यदि असंयुक्त हो तो ही इसे उक्त आदेश होता है, अन्यथा नहीं। जैसे—तस्य परं सफलं जन्म = तसु पर सभलउ जम्मु (उस का जन्म बड़ा सफल है) यहां पर संयुक्त होने से मकार के स्थान में सानुनासिक वकारादेश नहीं हो सका।

१०६९—अपभ्रंश-भाषा में संयोग से अधो-वर्तमान (संयुक्त वर्ण में दूसरा वर्ण) रेफ का विकल्प से लोप होता है। जैसे—यदि कथञ्चित् प्राप्स्यामि प्रियम् = जइ केवँ इ पावीसु पिउ (यदि किसी तरह प्रिय को प्राप्त कर लूँ) यहां पर—प्रियम् = पिउ (प्रीतम को) इस पद में अधोवर्तमान रेफ का विकल्प से लोप किया गया है। लोप के अभावपक्ष में—यदि भग्नाः परकीयाः, ततः सखि मम प्रियेण = जइ भग्ना पारक्कडा, तो सहि ! मज्झु प्रियेण (हे सखि ! यदि शत्रुओं को भगाया है, तो मेरे प्रीतम

ने यह रूप बनता है। यहां पर—प्रियेण = प्रियेण (प्रीतम ने) इस पद में सूत्र का विधान वैकल्पिक होने से रेफ का लोप नहीं हो सका।

१०७०—अपभ्रंश-भाषा में कहीं-कहीं पर अविद्यमान (जो विद्यमान न हो), रेफ भी प्रयुक्त हो जाता है। जैसे—

व्यासो महर्षिः एतद् भणति यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।

मातृणां चरणौ नमतां दिवा दिवा गङ्गा-स्नानम् ॥१॥

अर्थात्—महर्षि व्यास ऐसा कहते हैं कि यदि श्रुति शास्त्र प्रमाण हैं, प्रमाणस्वरूप हैं, सच्चे हैं तो माता के चरणों में किया गया दैनिक प्रणाम गंगा-स्नान के समान है।

यहां पर, व्यासः-वासो (व्यास ऋषि) इस पद में रेफ का सर्वथा अभाव था, किन्तु प्रस्तुतसूत्र ने उसका प्रयोग करके वासो यह रूप बना दिया। प्रश्न हो सकता है कि सूत्रकार ने 'ववचित्' (कहीं पर), इस पद का आश्रयण क्यों किया है? उत्तर में निवेदन है कि सर्वत्र अविद्यमान रेफ का प्रयोग न हो जाए इसलिए सूत्रकार ने ववचित् इस पद का उल्लेख किया है। जैसे व्यासेनापि भारतस्तम्भे बद्धम् = वासेण वि भारह-खम्भि बद्ध (व्यास ऋषि के द्वारा भी भारत-रूपी स्तम्भ में बांधा गया है) यहां वासेण इस पद में रेफ का प्रयोग नहीं किया गया है। भाव यह है कि रेफका प्रयोग सार्वत्रिक नहीं समझना चाहिए।

१०७१—अपभ्रंश-भाषा में आपद्, विपद् और संपद् इन शब्दों के दकार को इकारादेश होता है। जैसे—१—अनयं कुर्वतः पुरुषस्य आपद् आयाति = अणउ करन्तहो पुरिसहो आवइ आवइ [अन्याय करने वाले मनुष्य पर मुसीबत आती है], २—विपद् = विवइ [विपत्ति], ३—संपद् = संपइ [सम्पत्ति] यहां आपद् आदि शब्दों के दकार को इकार किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में प्रायः [बहुल] का अधिकार होने पर कहीं पर प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं होती। जैसे—गुणैः न सम्पद्, कीर्तिः परम् = गुणहिँ न संपय कित्ति पर [गुणों से सम्पत्ति नहीं, परन्तु कीर्ति मिलती है] यहां सम्पत् शब्द था, प्रस्तुत सूत्र से इसके दकार को इकार होना चाहिए था, परन्तु बहुलाधिकार के कारण नहीं हो सका।

★ अथ कथन्नादिशब्दसम्बन्धी आदेशविधिः ★

१०७२—कथं-यथा-तथां थादेरेमेहेधा डितः। ८। ४। ४०१। अपभ्रंशे कथं, यथा, तथा इत्येतेषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम् एम, इम, इह, इध इत्येते डितश्चत्वार आदेशा भवन्ति।

केम समप्पउ दुट्ठु दिणु किध रयणी छुडु होइ।

नव-वहु-दंसण-लालसउ वहइ मणोरह सो इ ॥१॥

ओ गोरी-मुह-निज्जिअउ वदलि लुक्कु मियङ्कु।

अणु वि जो परिहविय-तणु सो किवँ भवँइ निसङ्कु ॥२॥

बिम्बाहरि तणु रयण-वणु किह ठिउ सिरि-आनन्द !।

निरुवम-रसु पिणं पिअवि जणु सेसहोँ दिण्णी मुद्द। ३॥

भण सहि! निहुअउँ तेवँ मइँ जइ पिउ दिट्ठु सदोसु।

जेवँ न जाणइ मज्झु मणु पक्खावडिअं तासु ॥४॥

जिवँ जिवँ वङ्कम लोअणहं । तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर (३४४,४) ।

मइँ जाणिउ प्रिय ! विरहिअहं क वि धर होइ विअलि ।

नवर मिअङ्कु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥५॥ (३७७,४)

एवं तिध-जिधाबुदाहार्यौ ।

१०७३—यादृक्तादृक्कीदृगोदृशां दादेड्हः । ८ । ४ । ४०२ । अपभ्रंशे यादृगादीनां दादेर-
वयवस्य डित् एह इत्यादेशो भवति ।

मइं भणिअउ बलिराय ! तुहुं केहुउ मग्गण एहु ।

जेहु तेहु न वि होइ, वढ ! सइं नारायणु एहु ॥१॥

१०७४—अतां डइसः । ८ । ४ । ४०३ । अपभ्रंशे यादृगादीनामदन्तानां यादृश-तादृश-
कीदृशेदृशानां दादेरवयवस्य डित् अइस इत्यादेशो भवति । जइसो । तइसो । कइसो । अइसो ।

१०७५—यत्र-तत्रयोस्त्रस्य डिदेत्श्वत्तु । ८ । ४ । ४०४ । अपभ्रंशे यत्र-तत्र-शब्दयोस्त्रस्य
एत्थु, अत्तु इत्येतौ डितौ भवतः ।

जइ सो घडदि प्रयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु ।

जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु ॥१॥

जत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ।

१०७६—एत्थु कुत्राऽत्रे । ८ । ४ । ४०५ । अपभ्रंशे कुत्र, अत्र इत्येतयोस्त्र-शब्दस्य डित्
एत्थु इत्यादेशो भवति । केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु । जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि । (४०४,४) ।

१०७७—यावत्तावतोर्वदिर्म उं मंहि । ८ । ४ । ४०६ । अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वका-
रादेरवयवस्य म, उं, मंहि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

जाम न निवडइ कुम्भ-यडि सीह-चवेड-चडक्क ।

ताम समत्तहँ मयगलहं पइ पइ वज्जइ ढक्क ॥१॥

तिलहँ तिलत्तणु ताउँ पर जाउँ न नेह गलन्ति ।

नेहि पणट्टइ ते ज्जि तिल तिल फिट्टवि खल होन्ति ॥२॥

जामहिँ विसमी कज्जगइ जीवहँ मज्जे एइ ।

तामहिँ अच्छउ इयर जणु सुअणु वि अन्तरु देइ ॥३॥

१०७८—वा यत्तदोतोर्वडः । ८ । ४ । ४०७ । अपभ्रंशे यद्, तद् इत्येतयोस्त्वन्तयोर्वा-
वत्तावतोर्वकारादेरवयवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति ।

जेवडु अन्तरु रावण-रामहँ, तेवडु अन्तरु पट्टण-गामहँ ।

पक्षे । जेतुलो तेत्तुलो ।

१०७६—वेदं-किमोयदिः । ८ । ४ । ४०८ । अपभ्रंशे इदम्, किम् इत्येतयोरत्वन्तयो-
रियत्कियतोर्यकारादेरवयवस्य डित् एवङ् इत्यादेशो वा भवति । एवङ् अन्तरु । केवङ् अन्तरु ।
पक्षे एत्तुलो । केत्तुलो ।

१०८०—परस्परस्याऽऽदिरः । ८ । ४ । ४०९ । अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति ।

ते मुग्गडा हराविआ जे परिविट्ठा ताहं ।

अवरोप्परु जोअन्ताहं सामिउ गज्जिउ जाहं ॥१॥

१०८१—कादि-स्थैदोतोरुच्चार-लाघवम् । ८ । ४ । ४१० । अपभ्रंशे कादिषु व्यञ्जनेषु
स्थितयोः ए, ओ इत्येतयोरुच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ।

मुघे चिन्तिज्जइ माणु । (३६६,४) । तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो (३३८,४) ।

१०८२—पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकाराणाम् । ८ । ४ । ४११ । अपभ्रंशे पदान्ते वर्तमानानां
उं, हुं, हिं, हं इत्येतेषां उच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ।

अन्नु जु तुच्छउं तहे धणहे । (३५०,४) । बलि किज्जउं सुअणस्सु । (३३८,४) ।

दइउ घडावइ वणि तरुहं । (३४०,४) । तरुहं वि वक्कलु । (३४१,४) ।

खग्ग-विसाहिउ जहिं लहहं । (३८६,४) । तणहं तइज्जो भज्जि न वि । (३३६,४) ।

१०८३—म्हो म्भो वा । ८ । ४ । ४१२ । अपभ्रंशे म्ह इत्यस्य स्थाने म्भ इति मकाराक्रा-
न्तो भकारो वा भवति । म्ह इति पक्षम-श्म-ष्म-स्म-ह्यां म्हः (८।२।७४) इति प्राकृत-लक्षण-
विहितोऽत्र गृह्यते, संस्कृते तदसंभवात् । गिम्भो । सिम्भो ।

वम्भ ते विरला के वि नर जे सव्वङ्ग-छइल्ल ।

जे वड्ढा ते वञ्चयर जे उज्जुअ ते बइल्ल ॥१॥

१०८४—अन्यादृशोऽन्नाइसाऽवराइसौ । ८ । ४ । ४१३ । अपभ्रंशे अन्यादृश-शब्दस्य अन्ता-
इस, अवराइस इत्यादेशो भवतः । अन्नाइसो, अवराइसो ।

१०८५—प्रायसः प्राउ-प्राइव-प्राइम्व-पग्गिम्वाः । ८ । ४ । ४१४ । अपभ्रंशे प्रायस्
इत्येतस्य प्राउ, प्राइव, प्राइम्व, पग्गिम्व इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

अन्ने ते दीहर लोअण, अन्नु तं भुअ-जुअलु ।

अन्नु सुघ ण-थण-हारु, तं अन्नु जि मुह-कमलु ।

अन्नु जि केस-कलावु सु अन्नु जि प्राउ विहि ।

जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुण-सायण-णिहि ॥१॥

प्राइव मुणिहँ वि भन्तडी तँ मणिअडा गणन्ति ।

अखइ निरामइ परम-पइ अज्ज वि लउ न लहन्ति ॥२॥

अंसु-जलँ प्राइम्ब गोरिअहे सहि! उव्वत्ता नयण-सर ।

तँ संमुह संपेसिआ देन्ति तिरिच्छी घत्त पर ॥३॥

एसी पिउ रूसेसु हउँ रुढी मई अणुणेइ ।

पगिगम्ब एइ मणोरहइं दुक्करु दइउ करेइ ॥४॥

१०८६—वाऽन्यथोऽनुः । ८ । ४ । ४१५ । अपभ्रंशे अन्यथा शब्दस्य अनु इत्यादेशो वा भवति ।

विरहाणल-जाल-करालिअउ पहिउ को वि बुड्ढिवि ठिअउ ।

अनु सिसिर-कालि सीअल-जलहु धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ । १॥

पक्षे । अन्नह ।

१०८७—कुतसः कउ कहन्तिहु । ८ । ४ । ४१६ । अपभ्रंशे कुतस्-शब्दस्य कउ, कहन्तिहु इत्यादेशौ भवतः ।

महु कन्तहोँ गुट्ठ-ट्ठिअहो कउ भुम्पडा वलन्ति ।

अह रिउ-रुहिरँ उल्हवइ अह अण्णणँ न भन्ति ॥१॥

धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ [४१५,४] ।

१०८८—ततस्तदोस्तोः । ८ । ४ । ४१७ । अपभ्रंशे ततस्, तदा इत्येतयोस्तो इत्यादेशो भवति ।

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि! मज्झु पिएण ।

अह भग्गा अम्हहं तणा तो तँ मारिअडेण ॥१॥ [३७६,४]

१०८९—एवं-परं-समं-ध्रुवं-मा-मनाक एम्ब-पर-समाणु-ध्रुवु-मं-मणाउं । ८ । ४ । ४१८ । अपभ्रंशे एवमादीनां एम्बादय आदेशा भवन्ति । एवम एम्ब ।

पिय-संगमि कउ निह्डी पिअहोँ परोक्खहोँ केम्ब ।

मई बिण्णि वि विन्नासिआ निह् न एम्ब न तेम्ब ॥१॥

परमः परः । गुणहि न संपइ कित्ति पर [३३५,४] । सममः समाणुः ।

कन्तु जु सीहहोँ उवमिअइ तं महु खण्डिउ माणु ।

सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय-रक्ख-समाणु ॥२॥

ध्रुवमो ध्रुवुः चञ्चलु जीविउ, ध्रुवु मरणु, पिअ! रूसिज्जइ काइं ।

होसहिँ दिअहा रूसणा दिव्वइँ वरिस-सयाइं ॥३॥

मो मं । मं धणि करहि विसाउ [३८५,४] प्रायोग्रहणात्—

माणि पणट्टइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज ।

मा दुज्जण-कर-पल्लवेहिं दंसिज्जन्तु भमिज्ज ॥४॥

लोणु विलिज्जइ पाणिण अरि खल-मेह ! म गज्जु ।

वालिउ गलइ सु भुम्पडा गोरी तिम्मइ अज्जु ॥५॥

मनाको मणाउं । विहवि पणट्टइ वड्कुडउ रिद्धिहिं जण-सामन्नु ।

किं पि मणाउं महु पिअहो ससि अणुहरइ न अन्नु ॥६॥

१०६०—किलाऽथवा-दिवा-सह-नहेः किराऽहवइ दिवे सहं नाहिं । ८।४।४१६। अपभ्रंशे
किन्नाऽदीनां किराऽऽदय आदेशा भवन्ति । किलस्य किरः ।

किर खाइ न पिअइ न विहवइ धम्मि न वेचचइ रुअडउ ।

इह किवणु न जाणइ जह जमहो खणेण पहुचचइ दूअडउ ॥१॥

अथवो हवइ । अहवइ न सुवंसहं एह खोडि ।

प्रायोऽधिकारात्— जाइज्जइ तहिं देसडइ लब्भइ पियहो पमाणु ।

जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥२॥

दिवो दिवे । दिवि दिवि गज्जा-ण्हाणु । [३६६,४] ।

सहस्य सहं । जउ पवसन्ते सहं न गय न मुअ विश्रोएं तस्सु ।

लज्जिज्जइ संदेसडा दिन्तेहिं सुहय-जणस्सु ॥३॥

नहेर्नाहिं । एत्तहे मेह पिअन्ति जलु एत्तहे वडवानल आवट्टइ ।

पेक्खु गहीरिम सायरहो एक वि कणिअ नाहिं ओहट्टइ ॥४॥

१०६१—पश्चादेवमेवैवेदानीं-प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्बइ जि एम्बहिं पच्चलिउ एत्तहे ।

८।४।४२०। अपभ्रंशे पश्चादादीनां पच्छइ इत्यादय आदेशा भवन्ति । पश्चातः पच्छइ ।

पच्छइ होइ विहाणु [३६२,४] । एवमेवस्य एम्बइ । एम्बइ सुरउ समत्तु [३३२,४] ।

एवस्य जिः । जाउ म जन्तउ पल्लवह देक्खउं कइ पय देइ ।

हिअइ तिरिच्छी हउं जि पर पिउ डम्बरइं करेइ ॥१॥

इदानीमः एम्बहिं । हरि नच्चाविउ पङ्गणइ विम्हइ पाडिउ लोउ ।

एम्बहिं राह-पओहरहं जं भावइ तं होउ ॥२॥

प्रत्युतस्य पच्चलिउ । साव-सलोणी गोरडी नवखी क वि विस-गण्ठि ।

मडु पच्चलिओ सो मरइ जासु न लग्गइ कण्ठि ॥३॥

इतस इत्तहे । एत्तहे मेह पिअन्ति जलु । [४१६,४] ।

१०६२—विषण्णोक्त-वर्त्मनो वुन्न-वुत्त-विच्चं । ८ । ४ । ४२१ । अपभ्रंशे विषण्णा-
दीनां वुन्नादय आदेशा भवन्ति । विषण्णस्य वुन्नः ।

मइं वुत्तउं तुहुं धुरु घरहि कसरेहि विगुत्ताइं ।

पइं विणु धवल ! न चडइ भरु एम्बइ वुन्नउ काइं ? ॥१॥

उक्तस्य वुत्तः । मइं वुत्तउं [४२१,४] । वर्त्मनो विच्चः । जे मणु विच्चि न माइ [३५०,४] ।

१०६३—शीघ्राऽऽदीनां बहिल्लादयः । ८ । ४ । ४२२ । अपभ्रंशे शीघ्राऽऽदीनां बहि-
ल्लाऽऽदयः आदेशा भवन्ति ।

एक्कु कइअह वि न आवही अन्नु बहिल्लउ जाहि ।

मइं मित्तडा प्रमाणिअउ पइं जेहउ खलु नाहि ॥१॥

कलहस्य घङ्गलः । जिवं सुपुरिस तिवं घङ्गलइं जिवं नइ तिवं बलणाइं ।

जिवं डोङ्गर तिवं कोट्टरइं हिआ ! विसूरहि काइं ॥२॥

अस्पृश्य-संसर्गस्य विट्टालः । जे छड्डेविणु रयणनिहि अप्पउं तडि घल्लन्ति ।

तहं सङ्गहं विट्टालु परु फुक्किज्जन्त ममन्ति ॥३॥

भयस्य द्रवकः— दिवेंहिं विठत्तउं खाहि वढ ! संचि म एक्कु वि द्रम्मु ।

को वि द्रवकउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥४॥

आत्मीयस्य अप्पणः । फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउं [३६७,४] ।

दृष्टेर्द्रेहिः । एकमेकउं जइ वि जोएदि हरि सुट्ठु सव्वायरेण,

तो वि द्रेहि जहिं कहिं वि राही ।

को सक्कइ संवरे वि दड्डु-नयणा नेहिं पल्लुट्टा ॥५॥

गाढस्य निच्चट्टः । विहवे कस्सु थिरत्तणउं जोव्वणि कस्सु मरट्टु ।

सो लेखडउ पठाविअइ जो लग्गइ निच्चट्टु ॥६॥

साधारणस्य सङ्गलः— कहिं ससहर कहिं मयरहर कहिं बरिहिणु कहिं मेहु ।

दूर-ठिआहं वि सज्जणहं होइ असङ्गलु नेहु ॥७॥

कौतुकस्य कोडुः— कुञ्जर अन्नहं तरु-अरहं कुड्डेण घल्लइ हत्थु ।

मणु पुणु एकहिं सल्लइहिं जइ पुच्छह परमत्थु ॥८॥

क्रीडायाः खेडुः— खेडुयं कयमहेहिं निच्छयं किं पयम्पह ।

अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चयं सामिअ ! ॥९॥

रम्यस्य रवणाः— सरिहिं न सरेहिं न सरवरेहिं न वि उज्जाणवर्णेहि ।

देस रवणा होन्ति वढ !, निवसन्तेहिं सुअणेहिं ॥१०॥

अदभुतस्य ढक्करिः— हिअडा ! पइं एहु बोल्लिअओ महु अगइ सय-वार ।

फुट्टिसु पिए पवसन्ति हउं मण्डय ! ढक्करि-सार ! ॥११॥

हे सखीत्यस्य हेल्लिः । हेल्लि ! म भद्धहि आलु [३७६,४] पृथक्पृथगित्यस्य जुअंजुअः—

एक्क कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी तहें पञ्चहें वि जुअंजुअ बुद्धी ।

बहिणुए ! तं घरु कहि किवं नन्दउ जेतु कुडुम्बउं अप्पण-छन्दउं ॥१२॥

मूढस्य नालिअ-वढी—जो पुणु मणि जि खसफसिहूअउ चिन्तइ देइ न दम्मु न रूअउ ।

रइ-वस-भमिरु करगुल्लालिउ घरहिं जि कोन्तु गुणइ सो नालिउ ॥१३॥

दिवेहिं विढत्तउं खाहि वढ ! [४२२,४] नवस्य नवखः । नवखी क वि विसगण्ठि [४२०, ४], अक्कन्दस्य दडवडः—

चलेहिं चलन्तेहिं लोअणेहिं जे तइं दिट्ठा बालि ! ।

तहिं मयरद्धय-दडवडउ पडइ अपूरइ कालि ॥१४॥

यदेश्छुडुः—छुडु अगइ ववसाउ [३८५,४] संबन्धिनः केर-तणो—

गयउ सु केसरि पिअहु जलु निच्छिन्तइ हरिणाइं ! ।

जसु केरए हुंकारडएं मुहहं पडन्ति तृणाइं ॥१५॥

अह भग्गा अम्हहं तणा [३७६,४] मा भेषोरित्यस्य मग्गीसेति स्त्रीलिङ्गम्—

सत्थावत्थहं आलवणु साहु वि लोउ करेइ ।

आदन्नहं मग्गीसडी जो सज्जणु सो देइ ॥१६॥

यद्यद्दृष्टं तत्तदित्यस्य जाइट्ठिआ—

जइ रच्चसि जाइट्ठिअए हिअडा !, मुद्ध-सहाव ! ।

लोहें फुट्टणएण जिवं घणा सहेसइ ताव ॥१७॥

१०६४—हुहुरु-घुग्घादयः शब्द-चेष्टाऽनुकरणयोः । ८।४।४२३। अपभ्रंशे हुहुरादयः शब्दाऽनुकरणे, घुग्घादयश्चेष्टाऽनुकरणे यथासंख्यं प्रयोक्तव्याः ।

मइं जाणिउं बुड्डीसु हउं पेम्म-द्रहि हुहुरु त्ति ।

नवरि अचिन्तिअ संपडिय विप्पिय-नाव भड त्ति ॥१८॥

आदिग्रहणात्— खज्जइ न उ कसरक्केहिं पिज्जइ न उ घुण्टेहिं ।

एम्बइ होइ सुहच्छडी पिएं दिट्ठें नयणेहिं ॥२॥

अज्ज वि नाहु महु जिज घरि सिद्धत्था वन्देइ ।

ताउं जि विरहु गवक्खेहिं मक्कड-घुग्घिउ देइ ॥३॥

सिरि जर-खण्डी लोअडो गलि मणियडा न वीस ।

तो वि गोठुडा कराविआ मुद्धए उट्ठबईस ॥४॥ इत्यादि ।

★ अथ कथन्मादि-शब्दसम्बन्धी विधिः ★

अपभ्रंश-भाषायां कथम्, यथा इत्यादि-शब्दैः सम्बन्धितं यद्विधिविधानं समुपलभ्यते, तत्प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

१०७२—थादेरिति । थ आदिर्यस्य अवयवस्य स थादिस्तस्य थादेरवयवस्येत्यर्थः ।

कथं समाप्यतां दुष्टं दिनं, कथं रजनीं शीघ्रं भवति ।

नव-वधू-दर्शन-लालसः [कामुकः], वहति मनोरथान् सोऽपि ॥१॥

भावार्थः—काम-वासनाकुलः कश्चिद् नव-विवाहितो युवा यद्विचारयति तदाह—दुष्टं दिनं कथं समाप्यताम्-केन प्रकारेण समाप्तिं गच्छेद् ? तथा रजनी-निशा कथं शीघ्रं भवति, सत्त्वरमेव भवेदिति यावद् । सोऽपि-नवविवाहितयुवकः एव एतादृशान् मनोरथान् प्रायः वहति-धारयति । किंभूतः युवकः ? नव-वधू-दर्शन-लालसः, नवा चासौ वधू-पत्नी, तस्याः दर्शनं, तस्य लालसा-अभिलाषाऽस्ति यस्य सः ।

कथम् । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० थम् इत्यंशस्य डेम (एम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरा-देर्लोपे, अज्जानीने परेण संयोज्ये केम इति भवति । समाप्यताम् । सम्पूर्वकः आप्लृ (आप्) धातुः समाप्तौ । समाप्+क्य+ताम् । संस्कृतनियमेन समाप्य+ताम् इति जाते, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० पकार-द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६६२ सू० ताम् इत्यस्य दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारस्य लोपे समप्यउ इति भवति । दुष्टम् । दुष्ट+सि । ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य ठकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे दुट्ठु इति भवति । दिनम् । दिन+सि । २२८ सू० नका-रस्य णकारे, अकारस्य उकारे, सेर्लोपे विणु इति भवति । कथम् । प्रस्तुतसूत्रेण थम् इत्यंशस्य डिघ (इघ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्जानीने परेण संयोज्ये किघ इति भवति । रजनी । रजनी+सि । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे रयणी इति भवति । शीघ्रम् । शीघ्रं यथा स्यात्तथा भवतीति क्रियाविशेषणमिदम् । शीघ्र+अम् अपभ्रंशे १०९३ सू० शीघ्रार्थे छुडु-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० अमो लोपे छुडु इति भवति । भवति=होइ, प्रक्रिया ७३१ सू० ज्ञेया । नव-वधू-दर्शन-लालसः । नव-वधू-दर्शन-लालस+सि । १८७ सू० घकारस्य हकारे, ४ सू० ऊ-कारस्य उकारे, २६ सू० दकारस्थस्याऽकारस्य अनुस्वारागमे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६३ सू० शकारस्य द्वि-त्वनिषेधे, २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे नव-वधू-दर्शन-लालसउ इति भवति । वहति । वह्-धातुः प्रापणे । वह्+तिव् । ९१० सू० प्रकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे वहइ इति भवति । मनोरथान् । मनोरथ+शस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १८७ सू० थकारस्य स्थाने हकारे, १०१५ सू० शसो लोपे मणोरह इति भवति । सः । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अ-कारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सो इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे, १७७ सू० वकारलोपे इ इति भवति । कथम्=केम, कथम्=किघ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

ओ ! गौरीमुख-निजितकः, वार्दले निलीनः मृगाङ्कः ।

अन्योऽपि यः परिभूत-तनुः, स कथं भ्रमति निःशङ्कम् ॥२॥

भावार्थः—यदा निशाकरः कृष्णतमेषु मेघेषु प्रविशति तदा गौरी-मुख-सौन्दर्य-प्रभावितेन केनचित् पुरुषेण यद् भणितं तदाह-ओ इत्यव्ययपदमभिमुखीकरणे । अथवा पदमिदं सूचनायां प्रयुज्यते । भो लोकाः ! इत्यर्थः । यदा गौरीमुख-निजितकः, गौर्याः मुखं, तेन निजितकः-विजितः पराजितो यः सः मृगाङ्कः-चन्द्रः, वार्दले-मेघसमूहे निलीनः-तिरोहितो जातः, गौरी-मुख-सौन्दर्यातिरेकं वीक्ष्य सलज्जः चन्द्रः मेघेषु प्रच्छन्न इति भावः । यदा चन्द्रस्यैतादृशी दशा विद्यते तदा यः अन्योऽपि-अन्यः-सामान्यो जनः, कीदृशोऽन्यो जनः ? परिभूततनुः-परिभूतं तिरस्कृतं तनु-शरीरं यस्य सः, साधारण-जन इति यावत् । कथं निःशङ्कं-यथेच्छं भ्रमति-भ्रमितुं शक्नोति ? न कोऽपीति यावत् ।

ओ । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र ४७४ सू० सूचनार्थे ओ इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । गौरी-मुख-निजितकः । गौरी-मुख-निजितक+सि । १५९ सू० औकारस्य ओकारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे गौरी-मुख-निजितकः इति भवति । वार्दले । वार्दल+ङि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे वद्वलि इति भवति । निलीनः । निलीन+सि । इत्यत्र ९२९ सू० निलीनस्य लुक् इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपे लुक् इति भवति । मृगाङ्कः । मृगाङ्क+सि । इत्यत्र १३० सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० गकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अकारस्य उकारे, सेलोपे मियङ्क इति भवति । अन्यः । अन्य+सि । इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्नु इति भवति । अपि=वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । यः । यद्+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे जो इति भवति । परिभूत-तनुः । परिपूर्वकः भूधातुः परिभावे-तिरस्कारे । परिभू+क्त+त+सि । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हव इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, परिहवियतनु+सि इति जाते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० सेलोपे परिहविय-तनु इति भवति । सः । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपे सो इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण थम् इत्यंशस्य डिम् (इम्) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे किबे इति भवति । भ्रमति । भ्रम्(भ्रम्)भ्रमणे । भ्रम्+तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे भवैइ इति भवति । निःशङ्कम् । क्रियाविशेषणमिदम् । निःशङ्क+अम् । ३४८ सू० शकारलोपे, बाहुल्येन ४३ सूत्रेण इकारस्य दीर्घाभावे, २६० सू० शकारस्य सकारे, बाहुल्येन ३६० सकारस्य द्वित्वाभावे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे निसङ्क इति भवति । कथम्=किबे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

विम्बाधरे तन्व्याः रदन-व्रणः, कथं स्थितः श्री-आनन्द ! ।

निरुपमरसं प्रियेण, पीतवेव शेषस्य दत्ता मुद्रा ॥३॥

भावार्थः—शृङ्गार-रस-रसिकः कश्चित्पुरुषः पृच्छति—हे श्रीआनन्द ! एषा कस्यचित् कामुक-

व्यक्तेः संज्ञा, तत्सम्बोधनम् । यदा श्रीआनन्दशब्दः रदनव्रणस्य विशेषणीभूतः, तदा नाऽयं सम्बोधनः । श्रियः आनन्दः, श्रीआनन्दः—शोभाकारक इत्यर्थः । तन्व्याः—कृशाङ्ग्याः नायिकायाः बिम्बाधरे—बिम्बं रक्ततमपुष्पविशेषस्तदिव अधरः-निम्नोष्ठः इति बिम्बाधरः, तस्मिन् रदनव्रणः—रदनैः-दन्तैः कृतो व्रणः, दन्तक्षतम् [कीदृशः रदनव्रणः ? श्रीआनन्दः-नायिकायाः कृते शोभावर्धकः] कथं स्थितः—जातः ? इति प्रश्नः, तदा श्री-आनन्द उत्तरयति—यत् प्रियेण अधरस्य निरुपमरसम्, निरुपमः, निगंतः उपमायाः, उपमाहीनः, इति यावत् । निरुपमश्च सः रसः, निरुपम-रसः, तमद्भुतरसं पीत्वा इव तेन प्रियेण शेषस्य—अवशिष्टस्य रसस्योपरि पुनः पानार्थं मुद्रा दत्ता । बिम्बाधरः मुद्राङ्कित इव कृत इति भावः ।

बिम्बाधरे । बिम्बाधर+ङि । इत्यत्र १८७ सू० धकारस्य हकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे बिम्बाहरि इति भवति । तन्व्याः । तन्वी+ङस् । ३५० सू० वकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००० सू० ईकारस्य उकारे, १०१६ सू० ङसो लोपे तणु इति भवति । रदन-व्रणः । रदनव्रण+सि । १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०६९ सू० रेफलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे रयण-वणु इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण थम् इत्यंशस्य स्थाने ड्ह[इह] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये किह इति भवति । स्थितः । णा[स्था] गतिनिवृत्तौ । स्था+क्त-त । इत्यत्र ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ठिउ इति भवति । श्रीआनन्द ! । श्रीआनन्द+सि । ३७५ सू० रेफात् पूर्वे इकारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ४ सू० ईकारस्य इकारे, २२८ सू० असंयुक्त-नकारस्य णकारे, १०१५ सू० सेलोपे सिरिआणन्द ! इति भवति । निरुपम-रसम् । निरुपम-रस+अम् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे निरुपम-रसु इति भवति । प्रियेण । प्रिय+टा । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टा-स्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे पिएं इति भवति । पीत्वा । पाधातुः पाने । पा+क्त्वा । इत्यत्र १००० सू० आकारस्य स्थाने इकारे, १११० सू० क्तवः स्थाने अवि इत्यादेशे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ पि-अवि इति भवति । एव । अव्ययपदमिदम् । १११५ सू० एवार्थे जणु इत्यस्य प्रयोगे जणु इति भवति । शेषस्य । शेष+ङस् । २६० सूत्रेण शकारस्य षकारस्य च सकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे सेसहो इति भवति । दत्ता । दत्ता+सि । इत्यत्र ४६ सू० आदेरकारस्य इकारे, ३१४ सू० तस्य णकारे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे दिण्णी इति भवति । मुद्रा । मुद्रा+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे मुद् इति भवति । कथम्=किह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

भण सखि ! निभूतकं तथा मयि यदि प्रियो दूष्टः संबोधः ।

यथा न जानाति मम मनः पक्षाऽपतितं तस्य ॥४॥

भावार्थः—काचिन्नायिका निज-नायक-विषये सन्दिहाना काञ्चित् निजसखीं पृच्छन्त्याह—हे सखि ! यदि मम प्रियः—कान्तः मयि-मद्विषये संबोधः-दोषोपेतोऽस्ति, मनुपरि सरोषो वर्ततेऽथवा मत्कान्तेन मदीयः कश्चिदपराधः कृतो भवेदिति यावत्, तर्हि तथा भण—तत्सर्वं मां प्रति कथय । यतो मम मनः तस्य कान्तस्य पक्षाऽपतितं पक्षे आपतितं, पक्षपातयुक्तं वर्तते, अतस्तद् मे मनः, यथा-सम्यक्

प्रकारेण दोषान्न जानाति । पक्षपातपूर्ण मनः मम तस्य दोषान् ज्ञातुं न शक्नोति, अतः निभृतकम्-प्रच्छन्नं, गुप्तरूपेणेति यावत्, त्वं तदीयान्-मम कान्तस्य दोषान् ब्रूहि, यतोऽहं वास्तविकीं स्थितिमवगच्छेयम् ।

भण । भण[भण्]भणने । भण्+हि । ११० सू० अकारागमे, ६६२ सूत्रेण हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोलोपि भण इति भवति । सखि!! सखी+सि । १८७ सू० खकारस्य स्थाने हकारे, १००१ सू० ईकारस्य स्थाने इकारे, १०१५ सू० सेलोपि सहि ! इति भवति । निभृतकम् । क्रियाविशेषणमिदम् । निभृतक+अम् । १८७ सू० भकारस्य स्थाने हकारे, १३१ सूत्रेण ऋकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १०२५ सू० अन्त्याकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे, निहुग्रउ इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० था इत्यंशस्य डेम(एम)इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे तेवँ इति भवति । मयि । अस्मद्+डि । १०४८ सू० डिप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । यदि=जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । प्रियः । प्रिय+सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि पिउ इति भवति । दृष्टः । दृष्ट+सि । इत्यत्र १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-ठकारस्य टकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि बिट्ठु इति भवति । सदोषः । सदोष+सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, पूर्ववदेव सदोसु इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यंशस्य डेम(एम)इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे जेवँ इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृततुल्यमेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । जानाति । ज्ञा-धातुः अवबोधने । ज्ञा+तिव्=जाणइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ६७८ सूत्रे ज्ञेया । मम=मज्झु, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । मनः । मनस्+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि मण इति भवति । पक्षापतितम् । पक्षापतित+सि । २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ८९० सू० प्रथम-तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे पक्षखावडिग्रं इति भवति । तस्य । तद्+उस्=तासु, प्रक्रिया १०२९ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । तथा=तेवँ, यथा=जेवँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यथा यथा वक्रिमाणं लोचनयोः । तथा तथा मन्मथः निजकशरान्=जिवँ जिवँ वङ्किम लोअणहं । तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर, प्रक्रिया १०१५ सूत्रे ज्ञेया । जिवँ, तिवँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । साधना त्वित्थम्-यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यंशस्य डिम (इम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे जिवँ इति भवति । तथा । अव्यय-पदमिदम् । १०७२ सू० था इत्यस्य डिम (इम) इत्यादेशे, जिवँ-वदेव तिवँ इति साध्यम् ।

मया ज्ञातं प्रिये ! विरहितानां, काऽपि घरा भवति विकाले ।

केवलं मृगाङ्कोऽपि तथा तपति यथा दिनकरः क्षयकाले ॥५॥

एतेषां पदानां शब्दसाधना १०४८ सूत्रे समवलोकनीया । भावाऽर्थश्चाऽपि तत्रैवाऽवलोकनीयः । जाणिउ(ज्ञातम्) इत्यत्र ५१४ सू० सेर्मकारो न जातः किन्तु १०१५ सूत्रेण तस्य लोपोऽभवत् । प्रिय इत्यत्र वैकल्पिकत्वाद् १०६९ सूत्रेण रेफस्य लोपो नाऽभवत्, बाहुल्येन १७७ सू० यकारस्य लोपोऽपि न जातः । नवर इत्यत्र केवलशब्दाऽर्थे ४५८ सू० णवर इत्यादेशे, बाहुल्येन णकारस्य नकारे नवर इति भवति । एषं

तिषजिषाबुदाहार्यौ । एवमेव—तिष[तथा], जिष[यथा] इत्यनयोरप्युदाहरणानि कल्पनीयानि । साधना तिवत्यम्—तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सूत्रेण या इत्यंशस्य स्थाने डिध(इध)इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये तिष इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, १०७२ सू० या इत्यंशस्य स्थाने डिध-इत्यादेशे, पूर्ववदेव जिष इति भवति ।

१०७३— मया भणितः बलिराज !, त्वं कीदृग् मार्गण एषः ।

यादृक् तादृग् नाऽपि भवति, मूढ ! स्वयं नारायणः ईदृक् ॥१॥

भावार्थः—हे बलिराज !-पातालाधिप !, मया त्वं भणितः-पृष्ठः, यदेषः वामनो मार्गणः-याचकः, कीदृग् ? को नाम महात्मा विद्यते ? इति पृच्छाया मुत्तरयति बलिराजः, हे मूढ ! एषः याचकः, यादृक् तादृग् नाऽपि-नैव भवति-वर्तते, किन्तु ईदृग्-अयन्तु मार्गणः स्वयं भगवान् नारायणः-विष्णुर्वर्तते ।

मया । अस्मद्+टा । इत्यत्र १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । भणितः । भणित+सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे भणिअउ इति भवति । बलिराज ! । बलिराज+सि । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, सेर्लोपे बलिराय ! इति भवति । त्वम् । युष्मद्+सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहुं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेर्लोपे तुहुं १०८२ सू० उच्चारणलाघवे तुहुं इति भवति । कीदृग् । कीदृक्+सि । १०७३ सू० दृक् इत्यंशस्य स्थाने डेह (एह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे केहु इति भवति । मार्गणः । मार्गण+सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० सेर्लोपे मगगण इति भवति । एषः=एहु, प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । यादृग् । यादृक्+सि । २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, १०७३ सू० दृक् इत्यंशस्य डेह (एह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे जेहु इति भवति । तादृग् । तादृक्+सि । प्रस्तुतसूत्रेण दृक् इत्यंशस्य डेह (एह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे तेहु इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृततुल्यमेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । भवति=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । मूढ ! । मूढ+सि । १०९३ सू० मूढशब्दस्य स्थाने वढ इत्यादेशे, १०१५ सू० सेर्लोपे वढ इति भवति । स्वयम् । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० वकारलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००० सू० अकारस्य इकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे सइ इति भवति । नारायणः । नारायण+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे नारायणु इति भवति । ईदृग् । ईदृक्+सि । प्रस्तुतसूत्रेण दृक् इत्यंशस्य स्थाने डित् एह इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे एहु इति भवति । कीदृग्=केहु, यादृक्=जेहु, तादृक्=तेहु, ईदृक्=एहु इत्येतेषु पदेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०७४—यादृगादीनाम् । यादृक्-शब्दस्त्रिविधो भवति । यथा—१—किप्-प्रत्ययान्तः—यादृक्, २—टक्-प्रत्ययान्तः—यादृशः, ३—सक्-प्रत्ययान्तश्च—यादृक्षः । प्रस्तुतसूत्रे सूत्रकारस्य टक्-प्रत्ययान्त-स्य यादृश-शब्दस्य ग्रहणमभीष्टमस्ति । यथा—यादृशः । यादृश+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७४ सूत्रेण दृश इत्यंशस्य स्थाने डित् अइस इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे जइसो इति भवति । तादृशः । तादृश+सि ।

पूर्ववदेव तइसो इति भवति । कोट्टशः । कोट्टश+सि । पूर्ववदेव कइसो इति भवति । ईट्टशः । ईट्टश+सि । प्रस्तुतसूत्रेण दृशस्य स्थाने डित् अइस इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००३ सू० अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे अइसो इति भवति ।

१०७५— यदि स घटयति प्रजापतिः कुत्राऽपि लात्वा शिक्षाम् ।

यत्राऽपि तत्राऽपि अत्र जगति भण तदा तस्याः सादृश्यम् ॥१॥

भावार्थः—यदि स प्रजापतिः, प्रजानां पतिः-स्वामी ब्रह्मा इत्यर्थः । कुत्राऽपि शिक्षां लात्वा-प्राप्य घटयति-जगन्निर्माणं करोति तदा-तदैव अत्र-अस्मिन् जगति तस्याः नायिकायाः निर्माणं जातम् । ब्रह्मणा परिपूरण-सतर्कतया एतस्याः नार्यः रचना कृताऽस्ति, अतएव यत्राऽपि तत्राऽपि-कुत्रचिदपीति तस्याः नायिकायाः सादृश्यम्-सादृश्यं, समानरूपता नहि प्राप्नोतीति भण-कथय, मया एतत् सत्यमुक्तमिति त्वमपि स्वीकुरु । ब्रह्मा यदि कुत्रचित् शिक्षां लब्ध्वा जगतः निर्माणं कुर्यात् तदैव एतादृशीं काञ्चिन्नायिकां निर्मातुं प्रभवेन्नान्यथा । अतएव साम्तं जगति तत्सप्रदृशी काऽपि सुन्दरी नास्तीति परमार्थः ।

यदि=जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । सः=सो, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । घटयति । घट [घट्] चेष्टायाम् । घट्+णिग्+तिव् । इत्यत्र १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, बाहुल्येन ६४२ सूत्रेण आदेरकारस्य आकाराभावे, ९४५ सू० तिवः स्थाने दि इत्यादेशे घडि इति भवति । प्रजापतिः । प्रजापति+सि । वैकल्पिकत्वाद् १०६९ सूत्रेण रेफस्याऽलोपे, १७७ सू० जकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १११८ सूत्रेण भाषाव्यत्यये, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, १००१ सू० इकारदीर्घे, १०१५ सू० सेर्लोपे प्रयावदो इति भवति । कुत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू० त्रस्य स्थाने डित् एत्थु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये केत्थु इति भवति । अपि=वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । लात्वा । लाधातुः आदाने । ला+क्त्वा । ११११ सू० क्तवः स्थाने एप्पिण्णु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये लेप्पिण्णु इति भवति । शिक्षाम् । शिक्षा+अम् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सिक्खु इति भवति । यत्र । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७५ सू० त्रस्य डिट् एत्थु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये जेत्थु इति भवति । तत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७५ सू० त्रस्य डिट् एत्थु इत्यादेशे, जेत्थुवदेव तेत्थु इति भवति । अत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू० त्रस्य स्थाने डिट् एत्थु इत्यादेशे, तेत्थुवदेव एत्थु इति भवति । जगति । जगत्+डि । ११ सू० तकारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे जगि इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १७७ सू० गकारस्य लोपो न जातः । भण । भण [भण्] धातुः भणने । भण्+हि । ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लुकि भण इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । तस्याः । तद्+डस् । ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०३० सू० डसः स्थाने डहे (अहे) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये तहे १००१ सू० एकारस्य इकारे जाते तहि इति भवति । सादृश्यम् । सादृश्य+सि । १४२ सू० ऋकारस्य स्थाने रि इत्यादेशे, ३४८ सू० दकारस्य लोपे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सारिक्खु इति

भवति । यत्र=जेत्थु, तत्र=तेत्थु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सम्प्रति अत्तु इत्यादेशस्योदाहरण-
द्वयं प्रदर्शयति वृत्तिकारो यथा—यत्र । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, प्रस्तुतसूत्रेण त्रस्य
स्थाने डिद् अत्तु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये जत्तु इति भवति । स्थितः ।
ष्ठा-[स्था]-धातुः गतिनिवृत्तौ । स्था+क्त-त । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, १००० सू०
आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १११८ सू० भाषाव्यत्यये, ९३१ सू० तकारस्य
दकारे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ठिदो इति भवति । तत्र । अव्ययपदमिदम् ।
१०७५ सू० त्रस्य स्थाने डिद् अत्तु इत्यादेशे, जत्तु-वदेव तत्तु इति भवति । स्थितः । पूर्ववदेव ठिदो इति
साध्यम् ।

१०७६—कुत्राऽपि लात्वा शिक्षां, यत्राऽपि तत्राऽपि अत्र जगति=केत्थु वि लेप्पिराणु सिक्खु, जेत्थु
वि तेत्थु वि एत्थु जगि, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०७५ सूत्रे ज्ञेया । अत्र=एत्थु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण त्र-
प्रत्ययस्य स्थाने डिद् एत्थु इत्यादेशो विहितः । साधना त्वित्यम्-अत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू०
त्रस्य स्थाने डिद् एत्थु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे एत्थु इति भवति ।

१०७७— यावन्न निपतति कुम्भतटे सिंह-चपेटा-चटात्कारः ।

तावत्समस्तानां मदकलानां पदे पदे वाद्यते ढक्का ॥१॥

भावार्थः—यावत् कुम्भतटे-कुम्भस्य-हस्तिमस्तकस्य तटः-शरीरस्य अवयवानां संज्ञा, यथा-जघ-
नतटः कुचतटः । प्रस्तुतप्रकरणे मस्तक-तटो ग्राह्यः, तस्मिन् सिंहचपेटा-चटात्कारः, सिंहस्य चपेटा, तज्ज-
नितः चटात्कारः-ध्वनेरनुकरणं, सिंहस्य भीषणः प्रहार इत्यर्थः । न निपतति, तावत्समस्तानां मदकलानां-
मदमत्तानां गजानाम्-हस्तिनाम् पदे पदे प्रतिपदं ढक्का-महान् पटहः वाद्यते । अयं भावः-अभिमानो त-
देव वाचालो भवति यदा विद्वान् मौनावलम्बी अवतिष्ठते ।

यावत् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७७ सू० वत् इत्यस्य मकारे जाम
इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । निपतति । निपूर्वकः पत्तृ [पत्]
धातुः निपतने । निपत्+तिव् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे, ८९० सू० तकारस्य
डकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे निवडइ इति भवति । कुम्भतटे । कुम्भतट+डि । १७७ सू०
तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १९५ सू० टकारस्य स्थाने डकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य
इकारे कुम्भयडि इति भवति । सिंह-चपेटा-चटात्कारः । सिंह-चपेटा-चटात्कार+सि । २९ सू० अनु-
स्वारलोपे, ९२ सू० इकारस्य ईकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १९५ सू० टकारस्य स्थाने डकारे, ४
सू० प्रथमाऽऽकारस्य अकारे, १०९३ सू० चटात्काराऽर्थे चडक्क-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेर्लोपे
सोह-चवेड-चडक्क इति भवति । तावत् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण वत् इत्यस्य स्थाने मकारे ताम
इति भवति । समस्तानाम् । समस्त+ग्राम् । ३४८ सू० संयुक्तसकारस्य लोपे, ३६० सू० तकारस्य
द्वित्वे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे समस्तहं इति भवति ।
मदकलानाम् । मदकल+ग्राम् । १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०६७ सू० ककारस्य
गकारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे मयगलहं इति भवति । पदे । पद+डि । १७७ सू० द-
कारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे पइ इति भवति । वाद्यते । वद (वद्) सन्देशकथने ।
वद्+क्व+ते । संस्कृतनियमेन वाद्य+ते इति जाते, २९५ सू० छस्य जकारे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे,
८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे वज्जइ इति भवति । ढक्का । ढक्का+
सि । १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ढक्क इति भवति । तावत्=ताम, यावत्=

जाम इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

तिलानां तिलत्वं तावत्परं यावन्न स्नेहाः गलन्ति ।

स्नेहे प्रणष्टे ते एव तिलाः, तिलाः भ्रष्ट्वा खला भवन्ति ॥२॥

भावार्थः—स्वत्वसम्पन्नतेव स्थितेः सम्मानकारणं भवति, निःस्वत्वानो यादृशी दशा भवति तां तिलाऽप्योक्त्याऽऽह—तिलानां तिलत्वं तावद् भवति यावत्तेषु स्नेहाः-तैलानि न गलन्ति-न नश्यन्ति, परं-किन्तु स्नेहे-तैले प्रणष्टे सति ते एव तिलाः-तिलवृक्षस्य बीजानि, तिलाः भ्रष्ट्वा-तिलत्वेन नष्टा खलाः निस्साराः भवन्ति । सस्नेहः एव तिलः, तिल उच्यते, अग्न्यथा स एव तिलः खलत्वमुपयातीति भावः ।

तिलानाम् । तिल+ग्राम् । इत्यत्र १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तिलहं इति भवति । तिलत्वम् । तिलत्व+सि । ४२५ सू० त्वप्रत्ययस्य तण् इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे तिलत्तणु इति भवति । तावत् । अव्ययपदमिदम् । १०७७ सू० वत् इत्यस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे ताउं इति भवति । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य स्थाने पर इत्यादेशे पर इति भवति । यावत् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ताउं-वदेव जाउं इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृत-सममे-वाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । स्नेहाः । स्नेह+जस् । इत्यत्र ३४८ सू० सकारलोपे, १०१५ सू० जसो लोपे नेह इति भवति । गलन्ति । गल्-धातुः गलने । गल्+अन्ति । ९१० सू० अकारस्यागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे गलन्ति इति भवति । स्नेहे । स्नेह+ङि । ३४८ सू० सकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे नेहि इति भवति । प्रणष्टे । प्रणष्ट+ङि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य ठकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे पणट्टइ इति भवति । ते । तद्+जस्=ते, इत्यस्य प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । एव । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० एवार्थे जि इत्यस्य प्रयोगे, ३६० सू० जकारद्वित्वे जिज इति भवति । तिलाः । तिल+जस् । १०१५ जसो लोपे तिल इति भवति । भ्रष्ट्वा । भ्रंशु-[भ्रंश]-धातुः नाशे । भ्रंश्+क्त्वा । इत्यत्र ८४८ सू० भ्रंश्धातोः स्थाने फिट् इत्यादेशे, १११० सू० क्त्वः स्थाने अवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये फिट्ठवि इति भवति । खलाः । खल+जस् । १०१५ सू० जसो लोपे खल इति भवति । भवन्ति=होन्ति, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । तावत्=ताउं, यावत्=जाउं इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यावद् विषमा कार्यगतिः, जीवानां मध्ये एति ।

तावद् आस्तामितरो जनः सुजनोऽप्यन्तरं ददाति ॥३॥

भावार्थः—यावद्-यदा जीवानां—प्राणिनां मध्ये-जीवनमध्ये कार्यगतिः-कार्यसंचालनं, जीवनस्य निर्वाहः, कर्मगतिर्वा विषमा एति-भवति, वैषम्यं भजते, तावद् तदा इतरो जन आस्ताम्-तिष्ठतु, तस्य का चर्चा ?, किन्तु सुजनोऽपि-शिष्टजनोऽपि, अन्तरं ददाति-पृष्ठं ददाति । कर्मप्रतिकूलतायां दुःखवेलायां वा न कोऽपि सहायको भवतीति भावः ।

यावत् । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, प्रस्तुतसूत्रेण वत्प्रत्ययस्य मर्हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जामहिं इति भवति । विषमा । विषमा+सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००० सू० आकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपे विसमी इति भवति । कार्यगतिः । कार्यगति+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २९५ सू० र्यस्य जकारे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, सेलोपे कज्जगइ इति भवति । जीवानाम् । जीव+ग्राम् । इत्यत्र १०१० सू० ग्रामः स्थाने

हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जीवहँ इति भवति । मध्ये । मध्य + डि । २९७ सू० घ्यस्य भकारे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य स्थाने जकारे, १००५ सू० ङिना सह प्रकारस्य एकारे मज्जे इति भवति । एति । इण्-(इ)-धातुः गतौ-गमने । संस्कृतनियमेन एति इति जाते, १७७ सू० तकारस्य लोपे एइ इति भवति । तावद् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण वत्प्रत्ययस्य स्थाने मर्हि इत्यादेशे जामर्हि-वदेव तामर्हि इति भवति । आस्ताम् । आस (आस्) उपवेशने । ८८६ सू० सकारस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६६२ सू० ताम् इत्यस्य दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे अच्छड इति भवति । इतरः । इतर + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे इयरु इति भवति । जनः । जन + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव जणु इति भवति । सुजनः । सुजन + सि । १७७ सू० जकारलोपे, पूर्ववदेव सुणु इति भवति । अपि = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । अन्तरम् । अन्तर + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्तरु इति भवति । ददाति । डुदात् (दा) दाने । दा + तिव् । १००० सू० आकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच् (इ) इत्यादेशे देइ इति भवति । यावत् = जामर्हि, तावत् = तामर्हि इत्यत्र प्रस्तुतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता

१०७८—“यावद् अन्तरं राम-रावणयोः, तावदन्तरं पट्टनग्रामयोः”—अयं भावः—रामरावणयोः, रामश्च रावणश्च रामरावणौ, तयोः यावदन्तरं—पार्थक्यं विद्यते तावदेवाऽन्तरं पट्टन-ग्रामयोः—पट्टनश्च ग्रामश्च पट्टन-ग्रामौ, तयोरन्तरं नगर-ग्रामयोर्भवति । एतेषां पदानां साधना त्वित्थम्—यावद् । यावद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७७ सू० वत्प्रत्ययस्य विकल्पेन डिद् एवड इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जेवडु इति भवति । अन्तरम् = अन्तरु, प्रक्रिया १०७७ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । राम-रावणयोः । रामरावण + ओस् । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१० सू० ग्रामा स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे राम-रावणहँ इति भवति । तावद् । तावद् + सि । प्रस्तुतसूत्रेण वत्प्रत्ययस्य स्थाने डेवड (एवड) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे तेवडु इति साध्यम् । पट्टन-ग्रामयोः । पट्टन-ग्राम + ओस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, पूर्ववदेव पट्टनग्रामहँ इति भवति । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यावद् । यावद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्र-स्य प्रवृत्त्यभावः । प्रत्यय-ग्रहणे तदन्तस्याऽपि ग्रहणमिति परिभाषया डावतोरपि ग्रहणम्, ततः ११०६ सू० अतु-प्रत्ययस्य स्थाने डिद् एत्तुल इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००३ सू० अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे जेतुलो इति भवति । तावद् । तावद् + सि । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, ११०६ सू० अतु इत्यस्य प्रत्ययस्य स्थाने डेतुल (एत्तुल) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००३ सू० अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे तेत्तुलो इति भवति ।

१०७९—इयद् । यत् परिमाणमस्येति । इयद् + सि । १०७९ सू० यद् इत्यस्य स्थाने विकल्पेन डिद् एवड इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे एवडु इति भवति । अन्तरम् । अन्तर + सि । १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्तरु इति भवति । कियद् । कि परिमाणमस्येति । कियद् + सि । प्रस्तुतसूत्रेण यत् इत्यंशस्य

स्थाने विकल्पेन डिद् एवङ् इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, एवङ्-वदेव के-
बहु इति भवति । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । इयत् । इदम् + अतु = इय् + अतु इति
संस्कृतनियमेन जाते, ११०६ सू० अतोः स्थाने डेतुल (एत्तुल) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, सि-
प्रत्यये, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे एत्तुलो इति भवति । कियत् । किम् + अतु
= किय् + अतु इति संस्कृत-नियमेन जाते, ११०६ सू० यद् इत्यस्य स्थाने डेतुल [एत्तुल] इत्यादेशे, ए-
त्तुलो-वदेव केत्तुलो इति साध्यम् । अत्र वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतस्य [१०७९] सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

१०८०—

ते मुद्गाः हारिताः ये परिविष्टास्तेषाम् ।

परस्परं युध्यमानानां स्वामी पीडितो येषाम् ॥१॥

भावार्थः—परस्परम्-मिथो युध्यमानानां येषां-कलहकारिणां मनुजानां स्वामी पीडितः-दुखितो
भवति, तेषां पुरुषाणां कृते ये मुद्गाः-धान्यविशेषाः परिविष्टाः-प्रदत्ताः सन्ति ते हारिताः-व्यर्थीभूता एव
भवन्तीति ज्ञेयम् । कलहप्रियाणां नराणां भोजनादिना पोषणं अव्यर्थमेव भवतीति भावः ।

ते । तद् + जस् = ते, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । मुद्गाः । मुद्ग + जस् । ३४८ सू० दकारस्य लोपे,
३६० सू० गकारद्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे डङ्-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण
संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मुग्गडा इति भवति । हारिताः ।
हृम् (हृ) हरणे । हृ + णिग् + क्त-त । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिग स्थाने आव
इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकार-
लोपे, जस्-प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, जसो लोपे हराविष्ठा इति भवति । ये = जे, प्रक्रिया ५४७
सूत्रे ज्ञेया । परिविष्टा । परिविष्ट + जस् । ३०५ सू० षट्स्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे,
३६१ सू० पूवठकारस्य स्थाने टकारे, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे परि-
विष्टा इति भवति । तेषाम् । तद् + ग्राम् । ११ सू० दकारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आ-
कारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे ताहं इति भवति । परस्परम् । परस्पर + अम् । १०८० सू०
परस्परशब्दस्य आदौ अकारस्य प्रयोगे, २३१ सू० प्रथम-पकारस्य वकारे, ६२ सू० प्रथमरेफस्याकारस्य
ओकारे, ३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००२ सू० अका-
रस्य उकारे, १०१५ सू० अम्-प्रत्ययस्य लोपे अवरोप्पह इति भवति । युध्यमानानाम् । युध् + घातुः संप्रहारे ।
युध् + आनश् । अपभ्रंशे १०६६ सू० युध्-घातोः स्थाने जोअ इत्यस्य प्रयोगे, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त
इत्यादेशे, ग्राम्-प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे जोअन्ताहं
इति भवति । स्वामी । स्वामिन् + सि । ३५० सू० वकारस्य लोपे, ११ सू० नकारस्य लोपे, ४३५ सू०
स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सामिड
इति भवति । पीडितः । पीडित + सि । १०९३ सू० पीडितार्थे गज्जिअ-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अका-
रस्य स्थाने उकारे, सेर्लोपे गज्जिड इति भवति । येषाम् । यद् + ग्राम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११
सू० दकारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे जाहं इति भ-
वति । परस्परम् = अवरोप्पह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०८१—उच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति । एकारस्य, ओकारस्य च दीर्घत्वं सर्वे वैयाकरणा
अवगच्छन्त्येव, परन्तु अपभ्रंशभाषायां कादि-व्यञ्जनेषु ये एकाराः, ओकाराश्च स्थिताः भवन्ति, तेषा-
मुच्चारणं लघु [ह्रस्वः] जायते । यथा—सुखेन चिन्त्यते मानः = सुखे चिन्तिज्जह माणु, प्रक्रिया १०६७

सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सुधे इत्यत्र सुख+टा इति स्थिते, १०६७ सू० खकारस्य घकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० एकारस्योच्चारणस्य लाघवे सुधे इति भवति । तस्याऽहं कलियुगे दुर्लभस्य=तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । दुल्लहहो इत्यत्र १०८१ सूत्रेण ओकारस्योच्चारणस्य लाघवं जातम् ।

१०८२—उच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्र*-मध्य-मूलानां शैथिल्यं जायते, तल्लघूच्चारणम् । अनुस्वारस्योच्चारणं गुरु भवति, परन्तु प्रस्तुतसूत्रेणाऽनुस्वारस्याऽनुनासिकत्वं विधीयते । अनुनासिकोच्चारणस्य लाघवं सर्वप्रसिद्धमेव । यथा—अन्यद् यत्तुच्छकं तस्याः धन्यायाः=अन्नु जु तुच्छउं तहे धणहे, प्रक्रिया १०२१ सूत्रे ज्ञेया । तुच्छकम्=तुच्छउं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । बलिक्रिये सुजनस्य=बलि किज्जउं सुअणस्सु, एषां पदानां प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । बलि क्रिये=बलि किज्जउं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । देवं घटयति वने तरुणाम्=दइउ घडावइ वणि तरुहुं, प्रक्रिया १०११ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । देवम् । देव+सि । इत्यत्र १५३ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि बइउ इति भवति । तरुणाम्=तरुहुं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । तरुम्योऽपि बल्कलम्=तरुहुं वि वक्कलु, प्रक्रिया १०१२ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । तरुम्यः=तरुहुं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । खड्गविसाधितं यस्मिन् लभामहे=खग्गविसा-ह्तिउ जहि लहुहुं, प्रक्रिया १०५७ सूत्रे ज्ञेया । यस्मिन्=जहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेणोच्चारणस्य लाघवं जातं, किन्तु प्रस्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारात् लहुहुं इत्यत्र उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । तृणानां तृतीया भङ्गी नाऽपि=तणहं तइज्जी भङ्गि न वि, प्रक्रिया १०१० सूत्रे ज्ञेया । तृणानाम्=तणहं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । उक्तेषु प्रयोगेषु यथास्थानं प्रस्तुतसूत्रेण विहितमुच्चारणस्य लाघवं दृश्यते ।

१०८३—संस्कृते तवसंभवात् । म्ह इत्यस्य संस्कृतभाषायामुपयोगो न भवत्यतः ३४५ सूत्रेण प-क्षमशब्द-सबन्धिनः संयुक्तस्य, इम-ष्म-स्म-ह्यां स्थाने विहितो यो म्ह इत्यादेशस्तस्यैवाऽत्र ग्रहणं भवति, तेन म्ह इत्यस्य स्थाने म्भ इत्यादेशो जायते इत्युक्तम् । यथा—ग्रीष्मः । ग्रीष्म+सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ८४ सूत्रेण संयोगे परे ह्रस्वे, ३४५ सू० षमस्य स्थाने म्ह इत्यादेशे, १०८३ सू० म्हस्य स्थाने म्भ इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलपि गिम्भो इति भवति । श्लेष्मा । श्लेष्मन् +सि । ३५० सू० लकारलोपे, २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४५ सू० षमस्य म्हादेशे, पूर्ववदेव सिम्भो इति भवति । निम्नोक्तश्लोकेऽन्यदुदाहरणं प्रदीयते । यथा—

ब्रह्मन् ! ते बिरलाः केऽपि नराः ये सर्वाङ्गछेकाः ।

ये वक्राः ते बन्धकतराः, ये ऋजवस्ते बलीवर्वाः ॥१॥

भावार्थः—हे ब्रह्मन् !, हे विधातः !, ते केऽपि नराः बिरलाः—स्वल्पाः वर्तन्ते ये सर्वाङ्गछेकाः, सर्वाणि च तान्यङ्गानि सर्वाङ्गाणि—सर्वकार्याणि तेषु, छेकाः—दक्षाः, हेयोपादेयविवेककुशलाः नराः अल्पीयांस एव सन्ति, यतोहि ये वक्राः—सरलेतराः, ते बन्धकतराः—प्रतिशयेन धूर्ताः भवन्ति । ये च पुनः ऋजवः—सरलाः सन्ति ते खलु बलीवर्वाः—वृषभतुल्याः, मूर्खाः भवन्तीति भावः ।

ब्रह्मन् ! । ब्रह्मन् +सि । अत्र बाहुल्येन २३७ सू० बकारस्य वकारे, १०६९ सू० रेफलोपे, ३४५ सू० ह्रास्य स्थाने म्ह इत्यादेशे, १०८३ सू० म्हस्य स्थाने म्भ इत्यादेशे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलपि बम्भ ! इति भवति । ते । तद् +जस्=ते, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । बिरलाः । बिरल+जस् ।

*उपाग्रम्-अग्रभागस्य समीपवर्ती भागः ।

१००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे बिरला इति भवति । के=के, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । नराः । नर+जस् । इत्यत्र १०१५ सू० जसो लोपे नर इति भवति । ये=जे, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । सर्वाङ्गछेकाः । सर्वाङ्गछेक+जस् । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, ८४ सूत्रेण संयोगे परे ह्रस्वे, १०९३ सू० छेकाऽर्थे छइल्लशब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० जसो लोपे सव्वङ्ग-छइल्ल इति भवति । बक्राः । वक्र+जस् । २६ सू० प्रथमस्वरस्याऽनुस्वारगमे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये वर्णे, १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे वङ्गा इति भवति । वञ्चकतराः । वञ्चकतर+जस् । १७७ सू० ककारस्य लोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारस्य श्रुत्यभावे [वञ्च+अ+तर+जस्], १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, जसो लोपे वञ्चयर इति भवति । ऋजवः । ऋजु+जस् । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, ३७० सू० जकारस्य द्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, जसो लोपे उज्जुअ इति भवति । ते । तद्+जस्=ते, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे ते इति भवति । बलीवर्धः । बलीवर्द+जस् । ४४५ सू० बलीवर्दस्य बइल्ल इति निपातिते, १०१५ सू० जसो लोपे बइल्ल इति भवति । बह्वन् ! =वम्भ ! इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०८४—अन्यादृशः । अन्यादृश+सि । १०८४ सू० अन्यादृशस्य शब्दस्य अन्नाइस, अवराइस इत्यादेशौ, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे अन्नाइसो, अवराइसो इति भवति ।

१०८५— अन्ये ते दीर्घे लोचने, अन्यद् तद् भुजयुगलम् ।

अन्यः स घनस्तनभारः, तदन्यदेव मुखकमलम् ॥

अन्यः स केशकलापः, सोऽन्य एव प्रायो विधिः ।

येन नितम्बिनी घटिता सा गुण-लावण्य-निधिः ॥१॥

भावार्थः—कस्याश्चन नायिकायाः लावण्यं सौन्दर्यातिशयश्च निरूप्यते—ते दीर्घे—लम्बायमाने लोचने—नेत्रे, अन्ये—विलक्षणे, अनुपमे एव ज्ञेये । तद् भुजयुगलम्—भुजयोः युगलमन्यदेव-अपूर्वमेव, स घनस्तनभारः, घनो-अशिथिलो च तौ स्तनौ-कुची, तयोः भारः, अन्यः—अद्भुत इति यावत् । तद्मुखकमलं, मुखं कमलमिव मुखकमलम्, तदन्यदेव, स केशकलापः, केशानां—कचानां कलापः अन्य एव, एतत्सर्वं विलक्षमेतस्याः इति यावत् । प्रायः स विधिः-विधाता अन्यः-विलक्षण एव प्रतिभाति, येन सा नितम्बिनी-प्रशस्तनितम्बवती [नितम्बप्रशस्त्ये इतिः] काचित् परमसुन्दरी—परमलावण्यमयी नायिका घटिता—निर्मिता । किम्भूता सा नायिका ? गुणलावण्यनिधिः, गुणाश्च लावण्यञ्च तेषां समाहारः, गुणलावण्यम्, तस्य निधि-भण्डारः गुण-लावण्य-निधिः । सहिष्णुता, कार्यकुशलता इत्यादयो गुणाः ज्ञेया । लावण्यञ्च अङ्गोपाङ्गानां सौन्दर्यं बोध्यम् ।

अन्ये । अन्यद्+घो । ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ५४७ सू० जसः स्थाने डित् एत् (ए) इत्यादेशे, डिति परेऽन्यस्वरदेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये अन्ने इति भवति । ते । तद्+घो । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, अन्ने-वदेव ते इति साध्यम् । दीर्घे । दीर्घं+घो । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६३ सू० घकारस्य द्वित्वनिषेधे, १८७ सू० घकारस्य स्थाने हकारे, ४४२ सू० स्वार्थे रेफस्याऽऽगमे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे बीहर इति भवति । लोचने । लोचन+घो । इत्यत्र १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, द्विवचनस्य बहुवचने, जसो लोपे लोअण इति भवति । अन्यद् । अन्यद्+सि । ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू०

नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे अन्नु इति भवति । एवमेव अन्यः । अन्यद् + सि = अन्नु इति साध्यम् । तद् । तद् + सि । इत्यत्र बाहुल्येन २४ सू० दकारस्य स्थाने मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे, १०१५ सू० सेर्लोपे तं इति भवति । भुजयुगलम् । भुजयुगल + सि । १७७ सू० जकारलोपे, ११ सूत्रमनुसृत्य वाक्यापेक्षया पदस्यादिभूतत्वात् २४५ सूत्रेण यकारस्य स्थाने जकारे, १७७ सू० गकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे भुअ जुअलु इति भवति । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे सु इति भवति । घन स्तन-भारः । घन-स्तन-भार + सि । २२८ सू० उभयत्रापि नकारस्य णकारे, ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ११ सूत्रमनुसृत्य वाक्यापेक्षया थकाराऽऽदेशस्य पदाऽऽदिभूतत्वात् ३६० सू० थकारद्वित्वाभावे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे घण-थण-हार इति भवति । एव । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० एवार्थे जि इत्ययं प्रयोगे जि इति भवति । मुखकमलम् । मुखकमल + सि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे मुहकमलु इति भवति । केशकलापः । केशकलाप + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, पूर्ववदेव केशकलावु इति भवति । प्रायः । अव्ययपदमिदम् । १०८५ सू० प्रायः इत्यस्य प्राउ इत्यादेशे प्राड इति भवति । विधिः । विधि + सि । १८७ सू० घकारस्य स्थाने हकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे विहि इति भवति । येन । यद् + टा । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे जेण इति भवति । नितम्बिनी । नितम्बिनी + सि । २२९ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १७७ सू० तकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेर्लोपे निअम्बिणि इति भवति । घटिता । १९५ सू० टकारस्य स्थाने डकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, सेर्लोपे घडिउ इति भवति । सा । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे स इति भवति । गुण-लावण्य-निधिः । गुण-लावण्य-निधि + सि । १७७ सू० वकारस्य लोपे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० णकारस्य द्वित्वे, २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १८७ सू० घकारस्य स्थाने हकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे गुण-लावण्य-णिहि इति भवति । प्रायः = प्राउ इत्यत्र प्रस्तुतस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

प्रायः मुनीनामपि भ्रान्तिः तेन मणिकान् गणयन्ति ।

अक्षये निरामये परमपदे अद्याऽपि लयं न लभन्ते ॥२॥

भावार्थः—प्रायो मुनीनामपि तपश्चरण-परायणानामपि भ्रान्तिर्वर्तते, तेन—अतएव ते मुनयः मणिकान्—मालासंलग्नान् मणीन् गणयन्ति—जपन्ति । यद् अद्याऽपि ते अक्षये, न क्षयो यस्य सः, तस्मिन्, निरामये, ग्रामयाद्—उत्पादविनाशाभ्यां निर्गतः सः, तस्मिन्, परमपदे, परमं च तत्पदं—मोक्षः तस्मिन्, लयं—तल्लीनतां न लभन्ते । केवलं बाह्याडम्बरेण न किमपि हस्तगतं भवति, परन्तु शुद्धमनसा सहैव विहितं जापादिकं सफलं जायत इति भावः ।

१. ११ सूत्रे “४मासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षायाम् अन्त्यत्वम्, अनन्त्यत्वं च” इत्युक्तम् । तेन वाक्यापेक्षया, पदममूहो वाक्यं तदपेक्षया, पदस्य आदिभूतत्वात् यकारस्य जकारो जातः ।

२. ११ सूत्रे “समासावस्थायां वाक्यापेक्षया विभक्त्यपेक्षया च अन्त्यत्वम्, अनन्त्यत्वञ्च भवति” इत्युक्तम् । तत्र वाक्यापेक्षया थकारादेशस्य आदिभूतत्वात् ३६० सूत्रेण थकारस्य द्वित्वं न जातम् ।

प्रायः । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण प्रायः इत्यस्य प्राइव इत्यादेशे प्राइव इति भवति । मुनीनाम् । मुनि+आम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे मुणिहँ इति भवति । अपि वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । भ्रान्तिः । भ्रान्ति+सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११०० सू० स्वार्थे डङ्-(अङ्)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, स्त्रीत्वविवक्षायां ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेर्लोपे भन्तडो इति भवति । तेन । तद्+टा । ११ सू० दकारस्य लोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, अनुस्वारस्य स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे तं इति भवति । मणिकान् । मणिक+शस् । ११०० सू० स्वार्थे डङ्-(अङ्)-प्रत्यये, क-प्रत्ययस्य च लोपे, बाहुल्येन डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपाऽभावे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे—मणिअडा इति भवति । गण्यन्ति । गण [गण्] गणनायाम् । गण्+णिग्+अन्ति । ६३८ सू० णिग अकारे, बाहुल्येन ६४२ सू० आदेरकारस्य दीर्घाऽभावे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे गणन्ति इति सिद्धम् । अक्षये । अक्षय+डि । २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ११ सूत्रमनुसृत्य *वाक्यापेक्षया खकारादेशस्य पदादिभूतत्वात् ३६० सू० खकारस्य द्वित्वाऽभावे, १७७ सू० यकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे अखइ इति भवति । निरामये । निरामय+ङि । १७७ सू० यकारलोपे, पूर्ववदेव निरामइ इति भवति । परमपदे । परमपद+ङि । १७७ सू० दकारलोपे, पूर्ववदेव परम-पइ इति भवति । अद्य । अव्यय-पदमिदम् । २९५ सू० द्यस्य जकारे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे अज्ज इति भवति । लयम् । लय+अम् । १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे लः इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । लभन्ते । डुलभष [लभ्] लाभे । लभ्+अन्ते । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ६३१ सू० अन्ते इत्यस्य न्ति इत्यादेशे लहन्ति इति भवति । प्रायः=प्राइव इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अश्रुजलेन प्रायः गौर्याः सखि ! उद्बृत्ते नयनसरसी ।

ते संमुखे सम्प्रेषिते दत्तः तिर्यग् घातं परम् ॥३॥

भावार्थः—हे सखि ! पतिवियोगात् समुद्वृत्तेन गौर्याः—सुन्दरीनायिकायाः अश्रुजलेन, अश्रुरूपं जलं, तेन नयनसरसी नयने एव सरसी—तडागौ, उद्बृत्ते—उच्छलिते, ते नयन-सरसी कस्यचित् पुरुषस्य सम्मुखं सम्प्रेषिते तिर्यक् यथा स्यात्तथा व्यापारिते परं विलक्षणं घातं हननस्वरूपं दुःखं दत्तः । पति-विरह-जन्यदुःखेन व्याप्ता काचिन्नायिका अश्रुपूर्ण-नयनाभ्यामपि यदि कश्चित् पुरुषं तिर्यग्-दृष्ट्या, कामपूर्णदृष्ट्या समवलोकते तदाऽसौ दृष्टः पुरुषः कामवासनाजन्यां महतीं वेदनामनुभवति । कामुकाया अश्रुपूर्णनयनयोरपि वक्रा दृष्टिः भयंकरा भवतीति भावः ।

अश्रुजलेन । अश्रुजल+टा । २६ सू० प्रथमस्वराऽन्तेऽनुस्वारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०६९ सू० रेफलोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे अं-सु-जलं इति भवति । प्रायः । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण प्रायः इत्यव्ययस्य स्थाने प्राइम्ब इति प्रयुज्यते । गौर्याः । गौरी+ङस् । १५९ सू० ओकारस्य ओकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे गोरिअहे इति भवति । सखि ! =सहि !, प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । उद्बृत्ते । उद्बृत्त+ओ । ३४८ सू० दकारस्य लोपे, ३६० सू० वकारस्य

*१०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोकस्य व्याख्यायाः टिप्पणी समवलोकनीया ।

द्वित्वे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे उव्वत्ता इति भवति । नयनसरसी । नयनसरस्+औ । वैकल्पिकत्वाद् २२९ सूत्रेण आदिमस्य नकारस्य णकाराऽभावे, २२८ सू० द्वितीय-नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे नयनसर इति भवति । ते । तद्+औ । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ११ सू० दकारलोपे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००० सू० इकारस्य एकारे तं इति भवति । संमुखे । संमुख+औ । १८७ सू० खकारस्य हकारे, द्विवचनस्य बहुवचने, जसो लोपे संमुह इति भवति । संप्रेषिते । संप्रेषित+औ । १०६९ सू० रेफलोपे, २६० सू० षकारस्य स्थाने सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे संपेसिआ इति भवति । दत्तः । डुडाञ् [दा] दाने । दा+तस् । १००० सू० आकारस्य एकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे वेन्ति इति भवति । तिर्यक् । क्रियाविशेषणमिदम् । तिर्यक्+अम् । ४१४ सू० तिर्यच्-शब्दस्य तिरिच्छि इत्यादेशे, १००१ सू० अन्त्यस्य इकारस्य ईकारे, १०१५ सू० अमो लोपे तिरिच्छो इति भवति । घातम् । घात+अम् । ३७० सू० तकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अमो लोपे घत्त इति भवति । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य पर इत्यादेशे पर इति भवति । प्रायः=प्राइम्ब इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

एष्यति प्रियः रोषिष्याम्यहं रुष्टां मामनुनयति ।

प्रायः एतान् मनोरथान् दुष्करान् दयिता करोति ॥४॥

भावार्थः—काचन सगर्वा नायिका प्राह—यदा मम प्रियः-कान्तः, एष्यति-गमिष्यति, तदाऽहं रोषिष्यामि-रुष्टा भविष्यामि । यतोऽसौ मम प्रियः कान्तः रुष्टां-सरोषां मामनुनयति-अनुकूलं कर्तुं प्रार्थयिष्यति । प्रायः दयिता-नायिका एतान् दुष्करान् कठिनान् पूर्वोक्तमनोरथान् करोति । प्रियवल्लभा नायकः प्रायः प्रणय-प्रकोपविषयकं चिन्तनं कुर्वन्तीति भावः ।

एष्यति । इण्-(इ)-धातुः गतौ । संस्कृतनियमेन ए+स्य+तिव् इति जाते, १०५९ सू० स्यस्य स्थाने सकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे एस+इ इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००० सू० इकारस्य ईकारे एसी इति भवति । प्रियः । प्रिय+सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पिठ इति भवति । रोषिष्यामि । रुष् रोषे । रुष्+स्य+स्यामि । इत्यत्र ९०७ सू० उकारस्य स्थाने उकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य एकारे, १०५६ सू० स्यामि इत्यस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारस्य लोपे रुसेसु इति भवति । अहम्=हउं, प्रक्रिया १०११ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । रुष्टाम् । रुष्टा+अम् । ३०५ सू० षट्स्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००० सू० आकारस्य ईकारे, १०१५ सू० अमो लोपे रुट्टो इति भवति । माम् । अस्मद्+अम् । १०४८ सू० अमा सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । अनुनयति । अनुपूर्वकः णीञ्-(नी)-धातुः अनुनयने । अनुनी+तिव् । २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, ९०८ सू० ईकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अणुरोइ इति सिद्धम् । प्रायः । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण प्रायस् इत्यस्य पणिम्ब इत्यादेशे पणिम्ब इति भवति । एतान् । एतद्+शस्=एइ, प्रक्रिया १०३४ सूत्रे ज्ञेया । मनोरथान् । मनोरथ+शस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, ३४ सू० क्लीबत्वे, १०२४ सू० शसः स्थाने इं इत्यादेशे मणोरहइ इति

भवति । दुष्करान् । दुष्कर+शस् । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० शसो लोपे दुष्कर इति भवति । दयिता । दयिता+सि । १७७ सू० यकारस्य तकारस्य च लोपे, १००० सू० आकारस्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे दइउ इति भवति । करोति । डुकृञ् [कृ] करणे । कृ+तिव् । १०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० द्वितीयाऽकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे करेइ इति भवति । प्रायः=पणिगन्व इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०८६— विरहानल-ज्वाला-करालितः, पथिकः कोऽपि मङ्क्त्वा स्थितः ।

अन्यथा शिशिरकाले शीतलजलाद् धूमः कुतः उत्थितः ॥१॥

भावार्थः—जले धूमं प्रेक्ष्य कश्चित् पुरुषः प्राह—विरहानल-ज्वाला-करालितः, कान्तायाः विरहः-वियोगः, तज्जनितोऽनलः वन्हिः तस्य ज्वाला, तया करालितः-पीडितः दग्ध इव इति यावत् । एतादृशः कोऽपि-कश्चित् पथिकः जले मङ्क्त्वा-निमज्ज्य स्थितोऽस्ति, अन्यथा शिशिरकाले, शिशिरस्य शीतर्तोः कालः, तस्मिन्, शीतलजलात्, शीतलं च तज्जलं तस्मात् कुतः-कथं धूमः उत्थितः ?

विरहानल-ज्वाला-करालितः । विरहानल-ज्वाला-करालित+सि । २२८ सू० नकारस्य एकारे, ३५० सू० संयुक्त-वकारलोपे, ४ सू० लकारस्थाऽऽकारस्य अकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विरहाणल-ज्वाल-करालिअउ इति भवति । पथिकः । पथिक+सि । १८७ सू० थकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे पहिउ इति भवति । कः । किम्+सि । इत्यत्र ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपे को इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । मङ्क्त्वा । दुमस्ज् [मस्ज्] विशुद्धौ । मस्ज्+क्त्वा । ७७२ सू० मस्ज्धातोः स्थाने बुहु इत्यादेशे, १११० सू० क्तवः स्थाने इवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये बुडुवि इति भवति । स्थितः । ष्ठा [स्था] गतिनिवृत्तौ । स्था+क्त—त । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सूत्रेण अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सिप्रत्यये, १०१५ सू० सेलोपे ठिअउ इति भवति । अन्यथा । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण अन्यथाशब्दस्य विकल्पेन अनु इत्यादेशे अनु इति भवति । शिशिरकाले । शिशिरकाल+ङि । २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे सिसिरकालि इति भवति । शीतलजलात् । शीतलजल+ङसि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००७ सू० ङसेः स्थाने हु इत्यादेशे सीअलजलहु इति भवति । धूमः । धूम+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे धुमु इति भवति । कुतः । अव्ययपदमिदम् । १०८७ सू० कुतः इत्यस्य स्थाने कहन्तिहु इत्यादेशे कहन्तिहु इति भवति । उत्थितः । उत्पूर्वकः स्थाधातुः उत्थाने । उद्स्था+क्त-त । ३४८ सू० दकारलोपे ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, सि-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे उडुिअउ इति भवति । अन्यथा=अनु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य वैकल्पिका प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । अन्यथा । इत्यत्र ३४८ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, १००० सूत्रेण आकारस्य अकारे अन्नह इति भवति । अत्र वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०८७— मम कान्तस्य गोष्ठस्थितस्य कुतः कुटीरकाणि वलन्ति ।

अथ रिपुरुधिरेण विध्यापयति, अथाऽऽत्मना न भ्रान्तिः ॥१॥

भावार्थः—गोष्ठस्थितस्य-गोशालायां स्थितस्य-विराजितस्य मम कान्तस्य कुटीरकाणि-गृहाणि कथं वलन्ति ?-ज्वलन्ति ? मम कान्तस्याऽवस्थितावपि गृहाणि ज्वलन्तीति महदाश्चर्यम् । अथ-अथवा यदीमानि कुटीरकाणि केनचित् शत्रुणा ज्वालितानि तदा मम प्रियतमः रिपुरुधिरेण रिपोः-शत्रोः रुधिरेण तानि कुटीरकाणि विध्यापयति-विध्यापयिष्यति-शमयिष्यतीति यावत् । अथ-अथवा यदीमानि कारणान्तरेण स्वयमेव ज्वलन्ति तदात्मना-स्वयमेव कस्याऽपि साहाय्यं विनैव मम कान्तः तानि कुटीरकाणि विध्यापयिष्यति, नाऽत्र भ्रान्तिः-सन्देहः कर्तव्येति भावार्थः । एतावता कथनेन काऽपि नारी स्वपत्युः शौर्यं श्लाघते ।

मम=मह, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । कान्तस्य=कन्तहो, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । गोष्ठ-स्थितस्य । गोष्ठ-स्थित+ङस् । इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४८ सू० पकारस्य लोपे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, (स्था+क्त =त इत्यत्र ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे) १७७ सू० तकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे गुट्-टिठअहो इति भवति । कुतः । अव्ययपदमिदम् । १०८७ सू० कुतस् इत्यस्य स्थाने कउ इत्यादेशे कउ इति भवति । कुटीरकाणि । कुटीरक+जस् । अपभ्रंशे १०९३ सू० कुटीरकाऽर्थे भुम्पड-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे भुम्पडा इति भवति । वलन्ति । वल-धातुः प्रीणने । “अनेकाऽर्थाः हि घातवः” इति न्यायेनाऽत्र वलधातुः ज्वलनेऽपि प्रयुज्यते । ततः वल्+अन्ति इति स्थिते, ९१० सू० अकारस्याऽऽगमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे वलन्ति इति भवति । अथ=अह, इत्यस्य प्रक्रिया १०१० सूत्रे ज्ञेया । रिपु-रुधिरेण । रिपु-रुधिर+टा । १७७ सू० पकारलोपे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे रिउरुहिरं इति भवति । विध्यापयति । विपूर्वकः ध्यै-(ध्या)-धातुः विध्यापने । वि-ध्या+णिग्+तिव् । अपभ्रंशे विध्या+णिग् इत्यर्थे १०६६ सू० उल्हव इत्यस्य प्रयोगे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे उल्हवइ इति भवति । आत्मना । आत्मन्+टा । ३२२ सू० त्मस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आण इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००० सू० आकारस्य अकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे अप्पणं इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृततुल्यमेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । भ्रान्तिः । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० सेलोपे भन्ति इति भवति । कुतः=कउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । धूमः कुतः उत्थितः=धूम कहन्तिहु उट्टिमउ, प्रक्रिया १०८६ सूत्रे ज्ञेया । अत्र कुतः इत्यव्ययस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण कहन्तिहु इत्यादेशो जातः ।

१०८८— यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि ! मम प्रियेण ।

अथ भग्नाः अस्माकं सम्बन्धिनस्तदा तेन मारितेन ॥१॥

एतेषां पदानामर्थः, शब्दसाधना च १०५० सूत्रे समवलोकनीया । अत्र ततः इत्यव्ययस्य तथा तदा इत्यव्ययस्य च स्थाने प्रस्तुतेन [१०८८] सूत्रेण तो इत्यादेशो तो इति भवति ।

१०८९—एवम् एवम् । एवम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने एम्ब इत्यादेशो भवति । यथा—

प्रियसंगमे कुतः निद्रा ? प्रियस्य परोक्षस्य कथम् ? ।

मया द्वेऽपि विनाशिते, निद्रा नैवं न तथा ॥१॥

भावार्थः—काचिन्नायिका नायकं प्रति प्रेमाऽतिरेकं प्रकटयति । प्रियसंगमे, प्रियस्य-कान्तस्य संगमः-समागमः, तस्मिन् संजाते कुतो निद्रा ? संयोगजन्यहर्षहेतोः निद्रा नाऽऽयातीत्यर्थः । प्रियस्य परोक्षस्य-प्रिये परोक्षे सति कथं निद्रा ? अत्र सप्तम्यर्थे षष्ठो, अक्षणोः परं परोक्षम्, तस्मिन् परोक्षे नयनाऽगोचरे सति प्रिये कथं निद्रा समायाति ? नाऽऽयातीति यावत् । मया द्वेऽपि विनाशिते संयोगवियोग-कालयोः निद्राद्वयमपि सम्पूर्णतां नीतम् । संयोगवियोगाऽवस्थाद्वयेऽपि मम निद्रा विनष्टा । अयं भावः—एवं-पतिसमागमे सति न-निद्रा न प्राप्यते, तथा-पतिवियोगेऽपि न-निद्रा नैव लभ्यते इति भावः ।

प्रियसंगमे । प्रियसंगम+ङि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, बाहुल्येन १७७ सू० यकारस्य लोपाऽभावे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे पियसंगमि इति भवति । कुतः । अव्ययपदमिदम् । १०८७ सू० कुतः इत्यस्य कउ इत्यादेशे कउ इति भवति । निद्रा । निद्रा+सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे डङ-(अङ्)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०२ सूत्रेण डी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेर्लोपे निद्दङ्ङी इति भवति । प्रियस्स । प्रिय+ङस् । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे पिग्रहो इति भवति । परोक्षस्य । परोक्ष+ङस् । इत्यत्र २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, बाहुल्येन ङङ् सू० संयोगे परे ह्रस्वाऽभावे पिग्रहो-वदेव परोखहो इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंशे १०९३ सू० कथम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने केम्ब इत्यादेशे केम्ब इति भवति । मया मङ्, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । द्वे=विणिष्ण, इत्यस्य प्रक्रिया ६०९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारो जातः । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । विनाशिते । विनाशिता+ग्रौ । ३७० सू० नकारस्य द्वित्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य स्थाने बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे विन्नासिग्रा इति भवति । निद्रा । निद्रा+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे निद् इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । एवम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० एवम् इत्यस्य स्थाने एम्ब इत्यादेशे एम्ब इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंशे तथाऽर्थे १०९३ सूत्रेण तेम्ब इतिशब्दः प्रयुज्यते । एवम्=एम्ब इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । परमः परः । परम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने पर इत्यादेशो भवति । यथा—गुणैः न संपत् कीर्तिः परम्=गुणहि न संपद् किति पर, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००६ सूत्रे ज्ञेया । अन्तरं त्वित्थम्—गुणैः । गुण+भिस् । १११८ सू० भाषाव्यत्यये जाते सति, ४९६ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे गुणहि इति भवति । परम्=पर, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सममः समाणुः । समम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने समाणु इत्यादेशो भवति । यथा—

कान्तो यत् सिंहस्योपमीयते तन्मम खण्डितो मानः ।

सिंहः नीरक्षकान् गजान् हन्ति प्रियः पदरक्षः समम् ॥२॥

भावार्थः—यन्मे कान्तः सिंहस्य उपमीयते—सिंहेनोपमीयते, तत्-तदा, मम-मदीयः, मानः-अभिमानः, खण्डितः-विनाशितः, यतः सिंहः नीरक्षकान्, निर्गताः रक्षकेभ्यः पुरुषेभ्यः, नीरक्षकाः, तान्—रक्ष-

करहितान् गजान् हन्ति—मारयति, किन्तु मम कान्तः । पदरक्षः—पदाति-रक्षकः समम्-सह, पदाति-रक्षकेषु विद्यमानेष्वपि गजान् रणे हन्ति, अतः मम कान्तः सिंहादधिकः पराक्रमी, इति व्यङ्ग्यार्थः ।

कान्तः । कान्त+सि । इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कन्तु इति भवति । यत् । यत्+सि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जु इति भवति । सिंहस्य । सिंह+ङस् । इत्यत्र २९ सू० अनुस्वारस्य लोपे, ९२ सू० इकारस्य ईकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे सीहहो इति भवति । उपमीयते । उपपूर्वकः माधातुः उपमाने । उपमा+क्य+ते । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने ईश्म इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे उवमिअइ इति भवति । तद्=तं इत्यस्य प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । मम । अस्मद्+ङस्=महु, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । खण्डितः । खण्डित+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे खण्डित इति भवति । मानः=माणु, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सिंहः । सिंह+सि । पूर्ववदेव सीह+सि इति जाते, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, सेलोपे सीह इति भवति । नीरक्षकान् । नीरक्षक+शस् । १००० सू० ईकारस्य इकारे, २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-खकारस्य स्थाने ककारे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू० शसो लोपे निरक्षय इति भवति । गजान् । गज+शस् । १७७ सू० जकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, शसो लोपे गय इति भवति । हन्ति । हन् [हन्] हिसायाम् । हन्+तिव् । ९१० सू० अकारागमे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे हणइ इति भवति । भियः=पिउ, प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । पदरक्षः । पदरक्ष+भिस् । इत्यत्र १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-खकारस्य ककारे, बाहुल्येन १०१६ सू० भिसो लोपे पयरक्ख इति भवति । समम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण समम् इत्यस्य समाणु इत्यादेशे समाणु इति भवति । समम्=समाणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । ध्रुवमो ध्रुवः । ध्रुवम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने ध्रुवु इत्यादेशो भवति । यथा—

चञ्चलं जीवितं, ध्रुवं मरणं, प्रिय ! रुष्यते किम् ? ।

भविष्यन्ति दिवसाः रोषणस्य दिव्यानि वर्षशतानि ॥३॥

भावार्थः—प्रिय !-स्वामिन् !, जीवितम्-जीवनं चञ्चलम्-क्षणभङ्गुरम्, विनाशशीलमिति यावत् । मरणम्—मृत्युश्च ध्रुवम्—निश्चितम्, अतो भवता किम्-कथं रुष्यते ?-रोषः क्रियते । यतः रोषणस्य—रोषयुक्तस्य नरस्य दिवसाः—दिनानि दिव्यानि—देवस्य इमानि दिव्यानि, वर्षशतानि वर्षाणां शतानि भविष्यन्ति । दुःखावस्थायाः कानिचिद् दिनान्यपि शतवर्षतुल्यानि प्रतीयन्त इति भावः ।

चञ्चलम् । चञ्चल+सि । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे चञ्चलु इति भवति । जीवितम् । जीवित+सि । १७७ सू० तकारलोपे, अकारस्य उकारे, सेलोपे जीविउ इति भवति । ध्रुवम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण ध्रुवम् इत्यस्य ध्रुवु इत्यादेशो ध्रुवु इति भवति । मरणम् । मरण+सि । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मरणु इति भवति । प्रिय ! । प्रिय+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, सेलोपे पिअ ! इति भवति । रुष्यते । रुष [रुष्] रोषे । रुष+क्य+ते । इत्यत्र ९०७ सू० उकारस्य ऊकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने

इज्ज इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे रुसिज्जइ इति भवति । किम् । अव्ययपदमिदम् । १०३८ सू० किमः स्थाने काइ इत्यादेशे काइ इति भवति । भविष्यन्ति । भूधातुः सत्तायाम् । भू+स्य+अन्ति । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, १०५९ सू० स्यस्य सकारे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे होसहिं इति भवति । विवसाः । दिवस+जस् । इत्यत्र १७७ सू० वकारस्य लोपे, २६३ सू० सकारस्य स्थाने हकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे विग्रहा इति भवति । रोषणस्य । रुष्यतीति रोषणस्तस्य । रुष्-धातुः रोषे । रुष्+ल्युट् (अन) । १०७ सू० उकारस्य ऊकारे, ११० सू० अकारागमे, २६० सू० षकारस्य सकारे रुस+अन इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, २२८ सू० नकारस्य णकारे, इस्प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१६ सू० डसो लोपे रुसणा इति भवति । दिव्यानि । दिव्य+जस् । इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सूत्रेण वकारस्य द्वित्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे दिव्वई इति भवति । वर्ष-शतानि । वर्षशत+जस् । इत्यत्र ३७६ सू० रेफात्पूर्वे इकारागमे, २६० सू० षकारस्य शकारस्य च सकारे १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकार-श्रुतौ, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे वरिस-सयाइ इति भवति । ध्रुवम् = ध्रुव इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । मो मं । मा इत्यस्य शब्दस्य स्थाने मं इत्यादेशो भवति । यथा—मा धन्ये! कुरु विषादम् = मं धनि ! करहि विसाउ, प्रक्रिया १०५६ सूत्रे ज्ञेया । अत्र मा इत्यव्ययस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण मं इत्यादेशो जातः । प्रायोग्रहणात् । प्रस्तुतसूत्रे प्रायः इत्यस्य पदस्य ग्रहणात् कुत्रचित् मा इत्यस्य मं इत्यादेशो न भवति । यथा—

माने प्रणष्टे यदि न तनु तदा देशं त्यज !

मा दुर्जन-कर-पल्लवैः दृश्यमानः भ्राम्य ॥४॥

भावार्थः—माने-स्वाभिमाने प्रणष्टे सति यदि तनु-शरीरं न त्यक्तुं शक्यं तदा देशं त्ववश्यमेव त्यज—परिहर, त्यक्तव्यो देश इति यावत् । यतः दुर्जनकर-पल्लवैः, कराश्च ते पल्लवाः, करपल्लवाः दुर्जनानां करपल्लवाः, तैः दुर्जनकरपल्लवैः दृश्यमानः—भो लोकाः! असौ स एव याति, इति प्रकारेण करैः दृश्यमानः मा भ्राम्य—भ्रमणं मा कुरु । संभावितस्य चाऽकीर्तिः, मरणादतिरिच्यते, इति हार्दम् ।

माने । मान+ङि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे माणि इति भवति । प्रणष्टे । प्रणष्ट+ङि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ पणदुइ इति भवति । यदि = जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृत-सममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । तनु । तनु+सि । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १०१५ सू० सेलोपे तणु इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । देशम् । देश+अम् । २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे देसडा इति भवति । त्यज । त्यज [त्यज्] त्यागे । त्यज्+हि । ७५७ सूत्रे “त्यजतेरपि चयइ” इति पाठात् त्यज्धातोः स्थाने चय इत्यादेशे, १७७ सू० यकारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, ६६६ सू० हि इत्यस्य ज्ज इत्यादेशे चइज्ज इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रे प्रायोग्रहणात् मा-शब्दस्य स्थाने मं इत्यादेशाऽभावे, संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । दुर्जन-कर-पल्लवैः । दुर्जनकरपल्लव+भिस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे, २२८ सू० नका-

रस्य स्थाने णकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, ५०४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे बुज्जण-कर-पल्लवे हि इति भवति । दृश्यमानः । दृशिर [दृश्] दर्शने । दृश् + णिगु + क्य + आनश् । ७०३ सू० ण्यन्तस्य दृशः स्थाने दंस इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलौपि दंसिज्जन्तु इति भवति । आभ्य । अमु (अम्) धातुः अभणे । अम् + हि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ९१० सू० अकारस्याऽऽगमे, ६६६ सू० हि इत्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये भमिज्ज इति भवति । प्रायो-ग्रहणाद् मा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

लवणं विलीयते पानीयेन अरे खलमेघ ! मा गर्ज ।

वालितं गलति तत्कुटीरकं गौरी तिम्यति अद्य । ५॥

भावार्थः—गर्जन्तं मेघं प्रति कश्चित् पुरुषः कथयति—अरे-अयि खलमेघ !-दुष्टमेघ ! मा गर्ज ग-जनां मा कुरु । यतः वालितं—वन्हि । दग्धं कुटीरकम्-सदनं पानीयेन-जलेन गलति-विनष्टो भवति, तथा गौरी-नायिका अद्य तिम्यति विषोदति, गर्जनेन वा-नातिरेको जायते, अतएव नायिका खेद-खिन्ना भवति, तथा तस्याः लवणं—लावण्यं सौन्दर्यमपि विलीयते—क्षयते ।

लवणम् । लवण + सि । १७१ सू० परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह आदिस्वरस्य स्थाने ओकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपि लोणु इति भवति । विलीयते । विपूर्वकः लीड्(लो)धातुः विलये—क्षरणे । विली + क्य + ते । इत्यत्र ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे विलिज्जइ इति भवति । पानीयेन । पानीय + टा । १०१ सू० ईकारस्य इकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे १००४ सू० अकारस्य एकारे पाणिण इति भवति । अरे । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० एकारस्य इकारे अरि इति भवति । खलमेघ ! । खलमेघ + सि । १८७ सू० थकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलौपि खलमेघ ! इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । प्र-स्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारात् मा इत्यस्य स्थाने मं इत्यादेशो न जातः । गर्ज । गर्ज्-धातुः गर्जने । गर्ज् + हि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० जकारस्य द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने उ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये गज्जु इति भवति । वालितम् । वालित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपि वालिउ इति भवति । गलति । गल् गलने । गल् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे गलइ इति भवति । तत् । तद् सि । बाहुल्येन ५७५ सू० तकारस्य स्थाने सकारे, ११ सू० दकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपि सु इति भवति । कुटीरकम् । कुटीरक + सि = भुम्पडा, प्रक्रिया १०८७ सूत्रे ज्ञेया । तत्र कुटीर-कारिण वर्तते अत्र कुटीरकम्, अतः तत्र जसो लोपो जातः, अत्र तु सिप्रत्ययस्य लोपो ज्ञातव्यः । गौरी । गौरी + सि । १५९ सू० ओकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलौपि गोरी इति भवति । तिम्यति । तिम् आर्द्रिभावे । तिम् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ९०१ सू० मकारस्य द्वित्वे, ६२८ सू० तिव इचादेशे तिम्मइ इति भवति । अद्य । अव्ययपदमिदम् । २९५ सू० दस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १००० सू० अकारस्य स्थाने उकारे अज्जु इति भवति । प्रायोग्रहणात् मा = म इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । मनाको मनाउ । प्रस्तुतसूत्रेण मनाक् इत्यस्य शब्दस्य मनाउ इत्यादेशो भवति । यथा—

विभवे प्रणष्टे वक्रः, ऋद्धिभिः जनसामान्यः ।

किमपि मनाक् मम प्रियस्य शशी अनुहरति नाऽन्यः ॥६॥

भाषार्थः—काचिन्नायिका विगतविभवस्य निज-प्रिय-नायकस्य चन्द्रमसा सह सादृश्यं प्रति-
पादयति । विभवे—सम्पत्तौ प्रणष्टे—विगते मम प्रिय-कान्तो वक्रो भवति—वक्रिमो जायते । यदा मानवः
समृद्धो भवति, तदाऽसौ वक्षःस्थलमुत्तम्य प्रचलति, परं यदाऽसौ समृद्धिहीनो जायते तदा स नैव तथा
गच्छति, नतकण्ठो यातीति । एवमेव मत्कान्तः धनहीनतया वक्रः—नतकण्ठः प्रचलति । विभवे प्रणष्टे
सत्येवाऽसौ नतकण्ठो न गच्छति, किन्तु ऋद्धिसम्पन्नोऽप्यसौ जनसामान्यो भवति, सम्पन्नदशायामपि सा-
मान्यजन इव मानं परित्यक्त्वा नतकण्ठः प्रचलति, वैभवशालि-दशायामपि असावभिमानं न करोति । वि-
नश्रीभूय जीवन-यापनं करोति । एवम्भूतस्य मम वल्लभस्य यदि किमपि मनाक्—स्वल्पमपि अनुहरति—
अनुकरणं करोति तदा स शशी—चन्द्र एव वर्तते नाऽन्यः । अयं भावः—यथा चन्द्रः विभवे-किरणसमूहे
प्रणष्टे सति वक्राकारयुक्तो दृश्यते, कलानां सम्पूर्णतायान्तु सरलो जायते । एवमेव मम पत्युर्दशा विद्यते ।

विभवे । विभव+ङि । इत्यत्र १८७ सू० भकारस्य हकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य
इकारे विह्वि इति भवति । प्रणष्टे । प्रणष्ट+ङि=पणट्ठइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य चतुर्थ-
श्लोके ज्ञेया । वक्रः । वक्र+सि । इत्यत्र २६ सू० आदिस्वरस्याऽनुस्वाराऽऽगमे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये,
१०६९ सू० रेफस्य लोपे, ११०१ सू० स्वार्थे डडम्र-(अडम्र)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने
परेण संयोज्ये, १००० सू० द्वितीयस्य अन्त्यस्य च अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे वङ्कुडउ
इति भवति । ऋद्धिभिः । ऋद्धि+भिस् । १४० सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि
इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे रिद्धिर्हि इति भवति । जन-सामान्यः । जन-सामान्य+सि ।
२२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० नकार-द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे
परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे जगतामन्नु इति भवति । किम् ।
किम्+सि=कि, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । अपि=पि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । मनाक् । प्रव्ययपद-
मिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण मनाक् इत्यस्य शब्दस्य मणाउं इत्यादेशे मणाउं इति भवति । मम=मह, प्रक्रिया
१०५० सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । प्रियस्य । प्रिय+ङस् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकार-
स्य लोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे पिअहो इति भवति । शशी । शशिन्+सि । २६० सू०
उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेर्लोपे ससि इति भवति । अनुहरति ।
अनुपूर्वकः हञ्-(ह-धातुः अनुहरणे—अनुकरणे । अनुह्+तिव् । २२८ नकारस्य णकारे, ९०५ सू०
ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे अणुहरइ इति भवति । न । प्रव्ययपदमिदम् । सं-
स्कृततुल्यमेवाऽपञ्चं प्रयुज्यते । अन्यः=अन्नु, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । मनाक्=म-
णाउं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६० :—किलस्य किरः । किल इत्यव्ययस्य स्थाने किर इत्यादेशो भवति । यथा—

किल खावति, न पिबति, न विद्वति, धर्मं न व्ययति रूप्यम् ।

इह कृपणो न जानाति यथा यमस्य क्षणेन प्रभवति दूतः ॥१॥

भाषार्थः—इह जगति कृपणः प्रायः न किमपि खावति, किल-निश्चयः, नाऽत्र सन्देह इति यावत् ।
न किञ्चित् दुग्धादिकं पौष्टिकं पेय-पदार्थं पिबति, न किञ्चिद् धर्म-परमार्थं रूप्यम्-रूप्यकं व्ययति
व्ययं करोति, एवं न किमपि विद्वति कुत्राऽपि दानादिकं ददाति, तथाऽसौ कृपण एतदपि न जानाति,

यद् यथा यमस्य दूतः क्षणेन प्रभवति-यमराजस्य सन्देशवाहकः क्षणमात्रेणैव जीवनलीलायाः समाप्तिं करोति । कृपणस्यैतादृशी शोचनीया दशा भवतीति भावः ।

किल । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण किल इत्यव्ययस्य किर इत्यादेशे किर इति भवति । **खा-**
वति । खाद्(खाद्)भोजने । खाद्+तिव् । ८९९ सू० दकारस्य लोपे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **खाइ**
इति भवति । **न** । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । **पिबति** । पाधातुः पाने । संस्कृत-
नियमेन पिब+तिव् इति जाते । १७७ सूत्रेण बकारस्य लोपे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **पिअइ** इति
भवति । **विद्ववति** । विपूर्वकः द्रवधातुः दाने । विद्वव्+तिव् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० इ-
कारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, पूर्ववदेव **विद्ववइ** इति भवति । **धर्म** । धर्म+डि । १०६९ सू० रेफस्य
लोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, १००५ सू० डि-प्रत्ययेन सह अकारस्य इकारे **धम्मि** इति भवति । **व्य-**
यति । विपूर्वकः अयधातुः व्ययकरणे । व्यय्+तिव् । अपभ्रंशे व्यय् इत्यर्थे १०६६ सूत्रेण वेच्च इति-
पदं प्रयुज्यते, ६२८ सू० तिव इचादेशे **वेच्चइ** इति भवति । **रूप्यम्** । रूप्य+सि । इत्यत्र ३४८ सू० य-
कारलोपे, १७७ सू० पकारलोपे, ११०१ सू० स्वार्थे डडग्र-(अडग्र)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, बाहु-
ल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००२ सू० अन्त्याकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे **रूअडउ** इति
भवति । **इह** । अव्ययपदमिदम् । संस्कृत-तुल्यमेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । **कृपणः** । कृपण+सि । १२८ सू०
ऋकारस्य इकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे **किवणु**
इति भवति । **जानाति** । जा भवबोधने । जा+तिव् । ६७८ सू० जाधातोः स्थाने जान इत्यादेशे, ६२८
सू० तिव इचादेशे **जाणइ** इति भवति । **यथा** । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे,
१८७ सू० थकारस्य हकारे, १००० सू० आकारस्य स्थाने अकारे **जह** इति भवति । **यमस्य** । यम+उस् ।
२४५ सू० यकारस्य जकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे **जमहो** इति भवति । **क्षणेन** । क्षण
+टा । २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्वात् १००४ सू०
अकारस्य स्थाने एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे **खणोण** इति भवति । **प्रभवति** । प्रपू-
र्वकः भूधातुः प्रभुत्वे । प्रभू+तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, १०६१ सू० भूधातोः स्थाने हुच्च इत्यादेशे,
६२८ सू० तिव इचादेशे **पहुच्चइ** इति भवति । **दूतः** । दूत+सि । १७७ सू० तकारलोपे, ११०१ सू०
स्वार्थे डडग्र-(अडग्र)-प्रत्यये जाते, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००२ सू०
अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे **दूअडउ** इति भवति । **किल**—किर इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-
र्जाता । **अथवा** इत्यस्य पदस्य स्थाने अहवइ इत्यादेशो भवति । यथा—**अथवा न सुवंशा-**
नामेषः दोषः । अयं भावः—सुवंशानां शोभनाः वंशाः येषां, तेषां पुरुषाणामेषो दोषो नास्ति । **अथवा** ।
अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण अथवा इत्यस्य स्थाने अहवइ इति प्रयुज्यते । **न** । अव्ययपदमिदं संस्कृ-
तवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । **सुवंशानाम्** । सुवंश+आम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१० सू० आमा-
स्थाने हं इत्यादेशे **सुवंसहं** इति भवति । **एषः** । पुल्लिङ्गोऽयं शब्दः, किन्तु दोष-शब्दस्य स्थाने यः खोडि-
शब्दः प्रयुज्यते, सः स्त्रीलिङ्गकोऽस्ति, अतोऽयमपि स्त्रीलिङ्गको जातः । **अत्र-विशेषण-विशेष्ययोः समान-**
लिङ्गकत्वं, समानविभक्तिकत्वं, समानवचनत्वं च भवति” इति न्यायः प्रवर्तते । तेन—एतद्+सि । इत्यत्र
१०३३ सू० स्त्रीलिङ्गे एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेर्लोपे **एह** इति भवति । **दोषः** । दोष+
सि । अपभ्रंशे दोषाऽर्थे १०९३ सू० खोडि-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेर्लोपे **खोडि** इति भवति । **अ-**
थवा—अहवइ इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । प्रायोऽधिकारात् । प्रस्तुतसूत्रे प्रायः इत्यस्य पदस्या-

अधिकारात् कदाचिद् अथवा-पदस्य स्थाने अहवइ इत्यादेशोऽपि न भवति । यथा—

यायते तस्मिन् देशे लभ्यते प्रियस्य प्रमाणम् ।

यदि आयाति तदाऽऽनीयते अथवा तदेव निर्वाणम् ॥२॥

भावार्थः—प्रोषितभर्तृका काचिन् नायिका दुःखभरेण विह्वला सती इदं विचिन्तयति-यत् तस्मिन् देशे मया यायते-गम्यते, यत्र—यस्मिन् देशे प्रियस्य प्रमाणम्-शुभाऽशुभाऽऽदिसूचकं किञ्चिद् वृत्तान्तं चिह्नं वा लभ्यते । यद्यसौ प्रार्थनया आयाति-गृहमागच्छति, तदाऽऽनीयते-आनेतव्यः, अथवा-यद्यसौ नाऽ-गच्छेत्तदा तु, तदेव-तत्रैव निर्वाणम्-मृत्युरालिङ्गनीयो मयेति भावः ।

यायते । या-धातुः गतो । या+क्य+ते । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इ-त्यादेशे, बाहुल्येन १० सू० स्वरलोपाऽभावे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे आइज्जइ इति भवति । तस्मिन् । तद्+ङि । ११ सू० दकारस्य लोपे, १०२८ सू० डिप्रत्ययस्य हि इत्यादेशे तर्हि इति भवति । देशे । देश+ङि । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, ११०१ सू० स्वार्थे डडग्र-(अडग्र)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादे-लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य स्थाने इकारे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ बैसइइ इति भवति । लभ्यते । डुलभष्-(लभ्)-धातुः लाभे । लभ्+क्य+ते । संस्कृत-नियमेन लभ्यते इति जाते, ३४९ सूत्रेण यकारस्य लोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-भकारस्य बकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे लभइइ इति भवति । प्रियस्य=पिअहो, इत्यस्य शब्दस्य प्रक्रिया १०८९ सूत्रस्य षष्ठे श्लोके ज्ञेया । १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे पअहो इति जायते । प्रमाणम् । प्रमाण+सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पमाणु इति भवति । यदि=जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । आयाति । आङ्-(आ)-पूर्वकः या-धातुः आगमने । आया+तिव् । अपभ्रंशे आया इत्यर्थे १०६६ सू० भाव इत्यस्य प्रयोगे, ६२८ सू० तिव इचादेशे आवइ इति भवति । तदा=तो, इत्यस्य प्रक्रिया १०८८ सूत्रे ज्ञेया । आनीयते । आङ्-(आ)-पूर्वकः णीञ्-(नी)-धातुः आनयने । आनी+क्य+ते । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, ६४९ सू० क्यस्य ईअ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे आगिअइ इति भवति । अथवा । अव्ययपदमिदम् । प्रायोग्रहणात् प्रस्तुतसूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १८७ सू० थकारस्य स्थाने हकारे अहवा इति भवति । तद्=तं, इत्यस्य प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । एव । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० एवाऽर्थे जि इत्यस्य प्रयोगे जि इति भवति । निर्वाणम् । निर्वाण+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, बाहुल्येन ३६० सू० णकारस्य द्वित्वाऽभावे, १००२ सूत्रेण अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे निवाणु इति भवति । प्रायोग्रहणाद् अथवा=अहवा, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । दिवो दिवे । दिवा इत्यस्य पदस्य स्थाने दिवे इत्यादेशो भवति । यथा—विवा दिवा गङ्गा-स्नानम्=दिवि दिवि गङ्गाण्हाणु, प्रक्रिया १०७० सूत्रे ज्ञेया । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण विवा इत्यस्य पदस्य स्थाने दिवे इत्यादेशो जातः । सहस्य सहं । सह इत्यस्य पदस्य स्थाने सहं इत्यादेशो भवति । यथा—

यतः प्रवसता सह न गता मृता वियोगेन तस्य ।

लज्जयते सन्देशान् वदतीभिः सुभगजनस्य ॥३॥

भावार्थः—कस्याश्चित् प्रोषितभर्तृकायाः (प्रोषितः-प्रवासं गतो भर्ता यस्यास्तस्याः) नायिकायाः स्वसखीं प्रत्युक्तिः । हे सखि ! सुभगजनस्य, सुभगभ्रासौ जनः सुभगजनः, तस्य सुभगजनस्य सौभाग्यवतः मम कान्तस्य सन्देशान्-वृत्तान् वदतीभिः-प्रेषयन्तीभिरस्माभिः लज्जयते-त्रप्यते, यतः प्रवसता-प्रवासं-दे-

शान्तरं गच्छता कान्तेन सह-नाऽहं गता-गतवती, तस्य कान्तस्य वियोगेन च नाऽहं मृता-पञ्चत्वमुपगता ।
अतः कथन्ताम सन्देशरस्माभिः दातुमुचितः ? नोचित इति भावः ।

यतः । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ३७ सू० विस-
र्गस्य डो(ओ)इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००० सू० ओकारस्य उ-
कारे जउ इति भवति । प्रवसता । प्रपूर्वकः वस्-धातुः प्रवासे । प्रवस् + शतृ । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१०
सू० अकारस्याऽऽगमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, टाप्रत्यये, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानि-
वत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे पवसन्ते इति भवति । सह । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण
सह इत्यस्य सहं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सहं इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् ।
संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । गता । गता + सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ,
१००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे गय इति भवति । मृता । मृता + सि । १३१
सू० ऋकारस्य स्थाने उकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेर्लोपे मुअ इति
भवति । वियोगेन । वियोग + टा । १७७ सू० यकारस्य गकारस्य च लोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे,
स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे विओएँ इति भवति । तस्य । तद् + ङस् । ११ सू०
दकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्मु इत्यादेशे तस्मु इति भवति । लज्ज्यते । ओलस्ज् (लस्ज्) ल-
ज्जाकरणे । लस्ज् + क्य + ते । इत्यत्र ३४९ सू० सकारलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ६४९ सू० क्यस्य
इज्ज इत्यादेशे, अज्जनीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इवादेशे लज्जिज्जइ इति भवति । स-
न्देशान् । सन्देश + शस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ११०० सू० स्वार्थे ङङ्(अङ्)-प्रत्यये, डिति प-
रेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्जनीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे स-
न्देशङा इति भवति । दवतीभिः । डुदाज्-(दा)-धातुः दाने । दा + शतृ । १००० सू० आकारस्य एकारे,
६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे,
अज्जनीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य एकारे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे, भिस्-प्रत्यये,
१०१८ सू० भिसः स्थाने हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे देन्ते हिं ८४ सू० संयोगे परे
ह्रस्वे दिन्ते हिं इत्यपि भवति । सुभगजनस्य । सुभगजन + ङस् । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १७७ सू०
गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ११ सूत्रवृत्तिमनुसृत्य जकारस्याऽऽदिभूतत्वात् १७७ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ,
२२८ सू० नकारस्य णकारे, १००९ सू० ङसः स्मु इत्यादेशे सुहय-जनस्मु इति भवति । सह = सहं इ-
त्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । नहेर्नाहिं । नहि इत्यस्य पदस्य स्थाने नाहिं इत्यादेशो भवति । यथा —

इतः मेघाः पिबन्ति जलमितः ब्रह्मानलः आवर्तते ।

प्रेक्षस्व गभीरिमाणं सागरस्येकाऽपि कणिका नह्यपभ्रश्यते ॥४॥

भावार्थः—सागरस्य गाम्भीर्यं प्रतिपाद्यते । इतः-अस्मात् पार्श्वत् मेघाः-जलदाः जलं पिबन्ति,
इतः-अस्मात् पार्श्वत् ब्रह्मानलः-सामुद्रो बन्धिः आवर्ततन्ते-आवर्तनं करोति, सागरस्य जलं शोषयतीति या-
वत् । तथापि हे मित्र ! सागरस्य गभीरिमाणम्-गाम्भीर्यं प्रेक्षस्व-पश्य यद् एकाऽपि कणिका-बिन्दुमात्र-
मपि नहि अपभ्रश्यते-हीनतां, न्यूनतां न यातीति भावः ।

इतः । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० इतस् इत्यस्य स्थाने एत्तहे इत्यादेशे, १०८१ सू० हकारगत-
स्य एकारस्य उच्चारणस्य लाघवे एत्तहे इति भवति । मेघाः । मेघ + जस् । इत्यत्र १८७ सू० घकारस्य
हकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मेह इति भवति । पिबन्ति । पा पाने । संस्कृतनियमेन पिब + अन्ति इति

जाते, १७७ सू० बकारलोपे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशो पिबन्ति इति भवति । जलम् । जल + सि । १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलौपे जलु इति भवति । वडवानलः । वडवानल + सि । १०१५ सू० सेलौपे वडवानल इति भवति । आवर्तते । आङ्(आ)-उपसर्ग-पूर्वकः वृतु-(वृत्)-धातुः आवर्तने । संस्कृत-नियमेन आवर्त + ते इति जाते, ३०१ सू० तस्य टकारे, ३६० सू० टकारस्य द्वित्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशो आवट्टइ इति भवति । प्रेक्षस्व । प्र-पूर्वकः ईक्ष्धातुः प्रेक्षणे-दर्शने । प्रेक्ष् + हि । १०६९ सू० रेकलोपे, २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने उकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये पेक्खु इति भवति । गभीरिमाणम् । गभीरिमन् + ग्रम् । १८७ सू० भकारस्य स्थाने हकारे, ११ सू० नकारस्य लोपे १०१५ सू० अमो लोपे गहीरिम् इति भवति । सागरस्य । सागर + डस् । १७७ सू० गकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशो सायरहो इति भवति । एका । एक + सि । ३७० सू० ककारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० सेलौपे एक्क इति भवति । अपि = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । कणिका । कणिका + सि । १७७ सू० ककारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलौपे कणिअ इति भवति । नहि । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण नहि इत्यस्य नाहि इत्यादेशो नाहि इति भवति । अपभ्रश्यते । अपपूर्वकः भ्रंशधातुः अपभ्रंशे । अपभ्रंश् + ते । १०९३ सू० अपभ्रंश्-धातोः स्थाने ओहट्ट इति प्रयुज्यते, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशो ओहट्टइ इति भवति । नहि = नाहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६१-पश्चातः पच्छइ । पश्चात् इत्यव्ययस्य स्थाने पच्छइ इत्यादेशो भवति । यथा—प-श्चाद् भवन्ति विभातम् = पच्छइ होइ विहाणु, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । पश्चात् = पच्छइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवमेवस्य एम्बइ । एवमेव इत्यस्य पदस्य स्थाने एम्बइ इत्यादेशो भवति । यथा—एवमेव सुरतं समाप्तम् = एम्बइ सुरतं समत्तु, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । एवमेव = एम्बइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवस्य जिः । एव इत्यस्य पदस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण जि इत्यादेशो भवति । यथा—

यातु मा यान्तं पल्लवत द्रक्ष्यामि कति पदानि ददाति ।

हृदये तिर्यग्गहमेव परं प्रियः डम्बराणि करोति ॥१॥

भावार्थः काचिन्नायिका कथयति—हे सखि ! यातु असौ मम प्रियः गच्छतु, यान्तं गच्छन्तं मा पल्लवत-तस्याऽत्रोदाय वस्त्राञ्चलं न गृह्णीत, द्रक्ष्यामि—अवलोकयिष्ये कति पदानि ददाति—कति पदानि गच्छतीति भावः । यतस्तस्य हृदये-हृदयस्य तिर्यग्—मध्ये तु अहमेव स्थिताऽस्मि, अतः द्रढीयान् मे वि-श्वासः न यास्यति मे भर्ता, परं—केवलं प्रियः डम्बराणि—आडम्बराणि करोति । मम धैर्यं परीक्षते ।

यातु । या प्रापणे । या + तुव् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६६२ सू० तुवः स्थाने दु इत्यादेशो, १७७ सू० दकारलोपे जाउ इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । यान्तम् । या-धातुः गतौ । या + शतु । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशो, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अम्-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे जन्तउ इति भवति । पल्लवत । पल्लवम्-अञ्चलं गृह्णीतेति पल्लवत । पल्लव + त । ६३२ सू० त इत्यस्य हच् (ह) इत्यादेशो पल्लवह इति भवति । द्रक्ष्यामि । दृशिर्[दृश्]दर्शने । दृश् + मिव् । ८५२ सू० दृशः स्थाने देक्ख इत्यादेशो, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशो, बाहुल्येन १० सू०

स्वरस्य लोपाऽभावे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे **देवखड्डे** इति भवति । **कति** । कति+घस् । १७७ सू० तकारलोपे, १०१५ सू० शसो लोपे **कइ** इति भवति । **पवानि** । पद+जस् । १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू० जसो लोपे **पय** इति भवति । **दवाति**—देइ, प्रक्रिया १०७७ सूत्रस्य तृतीय-श्लोके ज्ञेया । **हृदये** । हृदय+डि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारस्य यकारस्य च लोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **हिअइ** इति भवति । **तिर्यग्** । तिर्यच्+सि । ४१४ सू० तिर्यचः स्थाने तिरिच्छि इत्यादेशे, १००१ सू० अन्त्यस्य इकारस्य स्थाने ईकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे **तिरिच्छी** इति भवति । **अहम्**—हउं, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । **एव** । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण एव इत्यस्य पदस्य जि इत्यादेशे **जि** इति भवति । **परम्** । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य पर इत्यादेशे **पर** इति भवति । **प्रियः** । प्रिय+सि । १०६६ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे **पिउ** इति भवति । **डम्बरणि** । डम्बर+जस् । १०२४ सू० जसः स्थाने ईं इत्यादेशे **डम्बरइ** इति भवति । **करोति**—करेइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । **एव**—जि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । **इदानीमः एम्वाहि** । प्रस्तुतसूत्रेण इदानीमः स्थाने एम्वाहि इत्यादेशो भवति । यथा—

हरिः नतितः प्राङ्गणे, विस्मये पातितो लोकः ।

इदानीं राधा-पयोधरयोः, यद् भाति तद् भवतु ॥२॥

भावार्थः—पातालराजेन बलिदैत्येन **हरिः**—विष्णुः, **प्राङ्गणे**—त्रिभुवनाऽङ्गणे नतितः—ताण्डवकारितः । वामनावतार-ग्रहणात्तस्य नृत्यत्वं समवसेयम्, तत्र शारीरिक-विलक्षण-व्यापार-सत्त्वादित्यर्थः । तेन **लोकः विस्मये आश्चर्ये पातितः** । वामनः सन्नपि त्रिलोकमेकपदे कृतवानिति विस्मयकारणम् । **इदानीं कामातुराऽवस्थायां राधा-पयोधरयोः** राधा-कुचयोः **यद् भाति**—शोभते तद् भवतु । निजस्वामिनो वामनावतार-रूपं वीक्ष्य राधामनसि कामातिरेको जात इति भावः ।

हरिः । हरि+सि । १०१५ सू० सेर्लोपे **हरि** इति भवति । **नतितः** । नृती [नृत्] गात्रविक्षेपे-नर्तने । नृत्+णिग्+क्त—त+सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ८९६ सू० तकारस्य च्च इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने आवि इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे **नच्चाविउ** इति भवति । **प्राङ्गणे** । प्राङ्गण+डि । १०६९ सू० रेफलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **पङ्गणइ** इति भवति । **विस्मये** । विस्मय+डि । ३४५ सू० स्मस्य म्ह इत्यादेशे, १७७ सू० यकारलोपे, पङ्गणइ-वदेव **विम्हइ** इति भवति । **पातितः** । पातित+सि । ८९० सू० प्रथमतकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० **पाडिउ** इति भवति । **लोकः** । लोक+सि । १७७ सू० ककारलोपे, अकारस्य उकारे, सेर्लोपे **लोउ** इति भवति । **इदानीम्** । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इदानीमः स्थाने एम्वाहि इत्यादेशे **एम्वाहि** इति भवति । **राधा-पयोधरयोः** । राधा-पयोधर+ओस् । १८७ सू० उभयत्राऽपि घकारस्य हकारे, ४ सू० हकारस्थाऽऽकारस्य अकारे, १७७ सू० यकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकार-श्रुत्यभावे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे **राह-पओहरहं** इति भवति । **यत्** । यद्+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, बाहुल्येन २४ सू० दकारस्य मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे, १०१५ सू० सेर्लोपे **जं** इति भवति । **भाति** । भाधातुः दीप्तौ । भा+णिग्+तिव् । ६३८ सू० णिगः स्थाने आव इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे **भाअइ** इति भवति । **तत्**—तं, प्रक्रिया १०८५

सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेयम् । भवतु । भूधातुः सत्तायाम् । भू + तुव् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६६२ सू० तुवः दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे होउ इति भवति । इदानीम्-एम्बहि, इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । प्रत्युतस्य पञ्चलिउ । प्रस्तुतसूत्रेण प्रत्युत इत्यस्य पदस्य पञ्चलिउ इत्यादेशो भवति । यथा—

सर्वलावण्या गौरी नवा काऽपि विषग्रन्थिः ।

भटः प्रत्युत स झियते यस्य न लगति कण्ठे ॥३॥

भावार्थः—इयं गौरी—गौर-वर्ण-वती नायिका काऽपि काचित् नवा-नवीना अद्भुतेत्यर्थः, विषग्रन्थिः विषस्य—हलाहलस्य ग्रन्थिवर्तते, प्रत्युत-यतो यस्य भटस्येयं कण्ठे न लगति-स्पृशति, तयाऽस्पृष्टोऽपि स भटः—योद्धा झियते । या लोक-प्रसिद्धा विषग्रन्थिर्विद्यते, सा तु कण्ठे विलग्ना सति प्राणिनं मारयति, किन्त्वियं गौरीरूपा विषग्रन्थिरेतादृशी भीष्मा वर्तते यत् कण्ठेऽलग्नैव प्राणिनं मारयतीति भावः ।

सर्वलावण्या । सर्वलावण्या + सि । १०६९ सू० रेफलोपे, १००० सू० आद्याऽकारस्य आकारे, दीर्घत्वात् ३६३ सू० वकारस्य द्वित्वाऽभावे, अत्र लवणार्थको लावण्यशब्दोऽस्त्यतः १७१ सू० परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह आद्याकारस्य स्थाने ओकारे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६३ सू० णकारस्य द्वित्वाभावे स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे सावलोणी इति भवति । गौरी । गौरी + सि । १५९ सू० ओकारस्य स्थाने ओकारे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे गोरङ्गी इति भवति । नवा । नवा + सि । १०९३ सू० नव इत्यस्य स्थाने नवख इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सेलोपे नवखो इति भवति । का । किम् + सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, सेलोपे क इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । विषग्रन्थिः । विषग्रन्थि + सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, ७९१ सू० ग्रन्थ-धातोः गण्ठ स्थाने इत्यादेशे विसगण्ठ + इ + सि इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे विसगण्ठि इति भवति । भटः । भट + सि । इत्यत्र १९५ सू० टकारस्य स्थाने डकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे भड्ड इति भवति । प्रत्युत । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण प्रत्युत इत्यस्य पञ्चलिउ इत्यादेशे, १००० सू० उकारस्य ओकारे पञ्चलिओ इति भवति । सः । तद् + सि = सो, प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । झियते । मृड् प्राणत्यागे । मृ + ते । ९०५ सू० ऋकारस्य ऋर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे मरइ इति भवति । यस्य = जासु, प्रक्रिया १०२९ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । न । अव्ययपमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । लगति । लग्-धातुः लगने । लग् + तिक् = लगगइ, इत्यस्य प्रक्रिया ९०१ सूत्रे ज्ञेया । कण्ठे । कण्ठ + डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे कण्ठि इति भवति । प्रत्युत = पञ्चलिओ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । इतस एतहे । इतः इत्यस्य पदस्य स्थाने एतहे इत्यादेशो भवति । यथा—इतः मेघाः पिबन्ति जलम् = एतहे मेह पिबन्ति जलु, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०९० सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । इतः = एतहे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्ज्ञेया ।

१०६२—विषण्णस्य वुन्नः । प्रस्तुतसूत्रेण विषण्णशब्दस्य वुन्न इत्यादेशो भवति । यथा—

मयोक्तं त्वं घुरां घर गलिवृषभः विगुप्तानि ।

त्वया विना धवल ! नारोहति भरः एवमेव विषण्णः किल ? ॥१॥

भावाथः—युग-काष्ठविक्षेपकं वृषभं प्रति कस्यचन शाकटिकस्य उक्तिरियम्-गलिवृषभः, गल-यश्च ते वृषभाः गलिवृषभाः, तैः शक्तिचौरवृषभैः विगुप्तानि-अरक्षितानि, नीचैः पातितानि शकटादीनी-त्यर्थः, हे धवल ! श्वेतवृषभ ! त्वया विना केनचिदप्यन्येन वृषभेन एष भरः-भारः नारोहति-नाऽवरोहुं शक्यः, इति किल निश्चयोऽस्ति । अतः मयोक्तं यत्त्वं धुरां धर-भारं वाहय, एवमेव-अन्यथैवं विषण्णः-दुःखितः सन् किं करिष्यसि ? न किमपीति भावः ।

मया—मइ, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य तृतीय-श्लोके ज्ञेया । उक्तम् । उक्त+सि । प्रस्तुतसूत्रेण उ-क्त इत्यस्य वुत्त इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेर्लोपे वुत्तं इति भवति । **त्वम्**—तुहुं, प्रक्रिया १०३९ सूत्रे ज्ञेया । **धुराम्** । धुरा-+अम् । १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे धुर १००० सू० अकारस्य उकारे धुर इति भवति । **धर** । धृत्र्-(धृ)-धरणे । धृ+हि । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे धरहि इति भवति । **गलिवृषभः** । गलिवृषभ+भिस् । अपभ्रंशे गलिवृषभाऽर्थे १०९३ सू० कसर-शब्दः प्रयुज्यते, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे कसरेहि इति भवति । **विगुप्तानि** । विगुप्त+जस् । ३४९ सू० पकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे विगुप्ताइ इति भवति । **त्वया**—पइ, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । **विना** । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे हुं-(उ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजम्भीने परेण सयोज्ये विण्णु इति भवति । **धवलः** । धवल+सि । १०१५ सू० सेर्लोपे धवल इति भवति । **न** । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । **आरोहति** । आङ्पूर्वकः रुह्-धातुः आरोहणे । आरुह्+तिव् । ८७७ सू० आरुह् इत्यस्य स्थाने चड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे चडइ इति भवति । **भरः** । भर+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे भर इति भ-वति । **एवमेव**—एम्बइ, प्रक्रिया १०९१ सूत्रे ज्ञेया । **विषण्णः** । विषण्ण+सि । प्रस्तुतसूत्रेण विषण्णशब्दस्य वुत्त इत्यादेशे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे वुत्तं इति भवति । **किम्**—काइ, प्रक्रिया १०३८ सूत्रे ज्ञेया । **विषण्णः**—वुत्तं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । **उक्तस्य वुत्तः** । उक्त इत्यस्य पदस्य वुत्त इत्यादेशो भवति । यथा—**मया उक्तम्**—मइ वुत्तं, प्रक्रियाऽस्मिन्नेव सूत्रे समु-ल्लिखिताऽस्ति । **मया** । अस्मद्+टा । इत्यत्र १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । **वर्त्मनो विच्च** । वर्त्मन् इत्यस्य पदस्य स्थाने विच्च इत्यादेशो भवति । यथा—**येन मनो वर्त्मनि न माति**—जें मण्णु विच्चि न माइ, प्रक्रिया १०२१ सूत्रे ज्ञेया । न इत्यत्र वैकल्पिकत्वात् २२९ सू० नकारस्य णकारो न जातः । **वर्त्मनि**—विच्चि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६३— एकं कस्मिन् ह ! अपि नाऽऽयासि अन्यत् शीघ्रं याति ।

मया मित्र ! प्रमाणितः त्वया यादृशः खलः नहि ॥१॥

भावाथः—मित्रं प्रति रोषपूर्णमुपालम्भवाक्यं कश्चिदाह-ह इति सम्बोधने, हे इत्यर्थः । **एकं-**प्रथमं तु त्वमस्माकं गृहे कस्मिन्-कदाचिदपि नाऽऽयासि, यदि कदाचिदायासि तदा शीघ्रमेव यासि-प्रस्थितो भवसि । **त्वया** आचरितमिदं व्यवहारं समीक्ष्य हे मित्र ! **मयाऽयं प्रमाणितः**-निश्चितः, यद्यादृशस्त्वं खलः-कठोरः तादृशः खलु न कोऽपि खलो वर्तते । त्वं बहुनिष्ठुरोऽसीति भावः ।

एकम् । एक+सि । ३७० सू० ककारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे एकु इति भवति । **कस्मिन्** । किम्+ङि । इत्यत्र ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, ५५४ सू०

डि इत्यस्य स्थाने इम्मा इत्यादेशे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे कड्डा इति भवति । ह । अव्ययपदमिदम् । संस्कृत-तुल्यमेवाऽप्यभ्रंशे प्रयुज्यते । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽप्यभ्रंशे प्रयुज्यते । आयासि । आङ्-पूर्वकः याधातुः आगमने । आया+सि । अपभ्रंशे आया इत्यर्थे १०६६ सू० आव इति प्रयुज्यते, १०५४ सू० सिप्रत्ययस्य स्थाने हि इत्यादेशे, १००० सू० इकारस्य ईकारे आवही इति भवति । अन्यत् । अन्यद्+सि । इत्यत्र ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्नु इति भवति । शीघ्रम् । शीघ्र+ग्रम् । प्रस्तुतसूत्रेण शीघ्र-पदस्य वहिल्ल इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वहिल्लउ इति भवति । यासि । या-धातुः गतौ । या+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०५४ सू० सिवः स्थाने हि इत्यादेशे जाहि इति भवति । मया=मह्यं, प्रक्रिया १०४८ सूत्रे ज्ञेया । मित्र ! । मित्र+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे मित्ताड ! इति भवति । प्रमाणितः । प्रमाणित+सि । वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफस्याऽलोपे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे प्रमाणितउ इति भवति । त्वया=पह्यं, इत्यस्य प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । यादृशः । यादृश+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७३ सू० दृश इत्यस्य डेह (एह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे जेहउ इति भवति । खलः । खल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे खलु इति भवति । नहि । अव्यय-पदमिदम् । १०९० सू० नहि इत्यस्य नाहि इत्यादेशे नाहि इति भवति । शीघ्रम्=वहिल्लउ इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । कलहस्य घञ्जलः* । कलह-शब्दस्य स्थाने घञ्जल इत्यादेशो भवति । यथा—

यथा सुपुरुषाः तथा कलहाः, यथा नद्यस्तथा वलनानि ।

यथा पर्वताः तथा कोटराणि, हृदय ! खिद्यसे किम् ? ॥२॥

भावार्थः—दुःख-भार-विकलं पुरुषं प्रति कस्यचन पुरुषस्य आश्वासनोक्तिरियम्—यथा-यादृशाः, सुपुरुषाः—शोभनाः पुरुषाः भवन्ति तथा तादृशा एव कलहा अपि भवन्ति । यथा नद्यः सजलाः परोपकारिण्यश्च भवन्ति । तथा तासु वलनानि-वक्रत्वान्यपि भवन्ति । यथा विशालाः पर्वताः तथैव तेषु कोटराणि—गह्वराण्यपि भवन्ति । अतः हे हृदय ! दुःखेन किम्-कथम् खिद्यसे—किमर्थं दुःखी भवसि? यावन्तो महापुरुषाः सम्भूताः ते सर्वे दुःखान्यनुभूयैव महत्त्वमुपगताः । अतः स्वल्पेन दुःखेन निराशो मा भव ।

यथा=जिवं, इत्यस्य प्रक्रिया १०६८ सूत्रे ज्ञेया । सुपुरुषाः । सुपुरुष+जस् । १११ सू० रोरुका-रस्य इकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १०१५ सू० जसो लोपे सुपुरिस इति भवति । तथा=तिवै, प्रक्रिया १०६८ सूत्रे ज्ञेया । कलहाः । कलह+जस् । प्रस्तुतसूत्रेण कलहस्य घञ्जल इत्यादेशे, बाहुल्येन १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे घञ्जलइं इति भवति । नद्यः । नदी+जस् । १७७ सू० दकारस्य लोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० जसो लोपे नइ इति भवति । वलनानि । वलन+जस् । २२८ सू० नकार-स्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे वलणाइं इति भवति । पर्वताः । पर्वत+जस् । अपभ्रंशे पर्वताऽर्थे प्रस्तुतसूत्रेण डोङ्गर-शब्दः प्रयुज्यते, जसो लोपे डोङ्गर इति

*कलहस्य घञ्जलः, इति पाठान्तरमपि समुपलभ्यते ।

भवति । कोटराणि । कोटर+जस् । ३७० सू० टकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११६ सू० उकारस्य ओकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे कोटरइ इति भवति । हृदय ! हृदय+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारस्य लोपे, २६९ सू० सस्वरयकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे हिआ ! इति भवति । खिद्यसे । खिद् खेदे । खिद्+से । ८०३ सू० खिद्-धातोः स्थाने विसूर इत्यादेशे, १०५४ सू० से इत्यस्य हि इत्यादेशे विसूरहि इति भवति । किम्=काई, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । कलहाः=घङ्घलइं, पर्वताः=डोङ्गर, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अस्पृश्यसंसर्गस्य विट्टालः । अस्पृश्यसंसर्ग-शब्दस्य स्थाने विट्टाल इत्यादेशो भवति । यथा-
ये मुक्त्वा रत्ननिधिमात्मानं तटे क्षिपन्ति ।

तेषां शङ्खानामस्पृश्यसंसर्गः परं फूत्कुर्वाणा भ्रमन्ति ॥३॥

भावार्थः—योग्यस्थानं पारित्यज्य गच्छन्तं कञ्चिन्नरं प्रति शङ्खान्योक्त्या कश्चिदाह-ये शङ्खाः, रत्ननिधिम्, रत्नानां निधिः, रत्ननिधिः, तं रत्ननिधिम्-रत्नाकरं समुद्रं मुक्त्वा—त्यक्त्वा आत्मानं तटे—समुद्रतटे क्षिपन्ति—स्थापयन्ति, तेषां शङ्खानां संग्रहणं कृत्वा, अस्पृश्यसंसर्गः, अस्पृश्यः संसर्गो येषां तेऽधमजनाः गोपालकाः वा फूत्कुर्वाणाः-वादनपरा इतस्ततः भ्रमन्ति पर्यटन्तीति भावः ।

ये=जे, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । मुक्त्वा । मुच्लृ(मुच्)मोचने । मुच्+क्त्वा । ७६२ सू० मुच्-धातोः स्थाने छड् इत्यादेशे, ११११ सू० क्तवः स्थाने एविण् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये छड्देविण् इति भवति । रत्ननिधिम् । रत्ननिधि+अम् । ३७२ सू० नकारात्पूर्वोऽकाराऽऽगमे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २२८ सू० प्रथमनकारस्य णकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे रयणनिहि इति भवति । ११ सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य नकारस्याऽऽदिभूतत्वाद् २२८ सू० णकारो न जातः । आत्मानम् । आत्मन्+अम् । ३२२ सू० त्मस्य पकारे, ३६० सू० पकार-द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११ सू० नकारलोपे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे अप्यउं इति भवति । तटे । तट+ङि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे तंङि इति भवति । क्षिपन्ति । क्षिप् क्षेपे । क्षिप्+अन्ति । अपभ्रंशे क्षिपर्थे १०६६ सू० घल्ल इति देश्य-धातुः प्रयुज्यते, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे घल्लन्ति इति भवति । तेषाम् । तद्+आम् । ११ सू० दकारलोपे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे तहं इति भवति । शङ्खानाम् । शङ्ख+आम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव सङ्खहं इति भवति । अस्पृश्यसंसर्गः । अस्पृश्य-संसर्ग+जस् । प्रस्तुतसूत्रेण अस्पृश्यसंसर्गस्य स्थाने विट्टाल-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० जसो लोपे विट्टालु इति भवति । परम्=पर, प्रक्रिया १०८९ सूत्रे ज्ञेया, १००० सू० अकारस्य उकारे पर इत्यपि भवति । फूत्कुर्वाणाः । फूत्पूर्वकः डुकृ(कृ)धातुः फूत्-करणे । फूत्कृ+आनश्+जस् । इत्यत्र अपभ्रंशे १०६६ सू० फूत्कृ इत्यस्य स्थाने फुक्किज्ज इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे फुक्किज्जन्त इति भवति । भ्रमन्ति । भ्रमु(भ्रम्)भ्रमणे । भ्रम्+अन्ति । १०६९ सू० रेफ-लोपे, ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशो भ्रमन्ति इति भवति । असंस्पृश्य-संसर्गः=विट्टालु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । भयस्य द्रव्यकः । प्रस्तुतसूत्रेण भयशब्दस्य स्थाने द्रव्यक इत्यादेशो भवति । यथा—

दिवंः अर्जितं खाद मूढ ! संचिनु मा एकमपि द्रमम् ।

किमपि भयं तत्पतति येन समाप्यते जग्म ॥४॥

भाषार्थः—कृपणं नरं प्रति कस्यचित् पुरुषस्योक्तिरियम् । हे मूढ !-हे विवेकविकल !, दिवः-दिव-सरेजितम्-उपाजितं द्रव्यं-धनादिकं खाद-भक्षय, सेवय । एकमपि द्रम्मम्-गणितशास्त्रप्रसिद्धं मानम्, तं मा । त्यव्ययपदं निषेधे संचिनु-संग्रहं कुरु, यतः किमपि-अचिन्तितम्, तत्-तादृशं भयं पतति-प्रायःति येन भटिति जन्म-जीवनं समाप्यते-समाप्तिमेति । कर्मणो गतिः विचित्रा वर्तते, अतः न जाने कदा कर्मणः प्रकोपो भवेदिति भावः ।

दिवः । दिव+भिस् । १००६ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे दिवे हि इति भवति । अजितम् । अजित+सि । ९२९ सू० अजितस्य स्थाने विद्धत इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे विद्धतउं इति भवति । खाद । खाद् भक्षणे । खाद्+हि । ८९९ सू० दकारलोपे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे खाहि इति भवति । मूढ ! । मूढ+सि । प्रस्तुतसूत्रेण मूढस्य स्थाने वढ इत्यादेशे, सेलोपे वढ ! इति भवति । संचिनु । सम्पूर्वकः चित्र-(चि)-धातुः चयने-संचये । संचि+हि । १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये संचि इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । एकम् । एक+अम् । इत्यत्र ३७० सू० ककारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे एककु इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । द्रम्मम् । द्रम्म+अम् । वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफलोपस्याभावे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे द्रम्मु इति भवति । किम् । किम्+सि । अत्र किम्-शब्दः नपुंसकलिङ्गको वर्तते किन्तु भयस्य स्थाने यः द्रवक्क-शब्दाऽऽदेशो भवति, स पुल्लिङ्गः, तद्विशेषणत्वात् अयं किम्-शब्दोऽपि पुल्लिङ्ग एव संगृहीतः । ततः ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे को इति भवति । भयम् । भय+सि । प्रस्तुतसूत्रेण भयस्य स्थाने द्रवक्क इति पुल्लिङ्गाऽऽदेशे जाते, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे द्रवक्कउं इति भवति । तद् = सो, इत्यस्य प्रक्रिया १०११ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । पतति = पडइ, प्रक्रिया ८९० सूत्रे ज्ञेया । येन = जेण, प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । समाप्यते । सम्पूर्वकः आप्ल्-(आप्)-धातुः समाप्तौ । समाप्+क्य+ते । संस्कृतनियमेन समाप्य+ते इति जाते, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे समप्पइ इति भवति । जन्म । जन्मन्+सि = जन्मु, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । भयम् = द्रवक्कउ, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । आत्मीयस्य अप्पणः । प्रस्तुतसूत्रेण आत्मीय-शब्दस्य स्थाने अप्पण-शब्दः प्रयुज्यते । यथा—स्फोटयतः यौ हृदयमात्मीयम् = फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउं, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । हिअडउं, अप्पणउं इत्यत्र बाहुल्येन १०८२ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । आत्मी-यम् = अप्पणउं, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । दृष्टेर्द्रहिः । दृष्टिशब्दस्य स्थाने द्रेहि इत्यादेशो भवति । यथा—

एकमेकं यद्यपि पश्यति हरिः सुष्ठु सर्वादरेण,

ततोऽपि दृष्टिः यस्मिन् कस्मिन्नपि राधा ।

कः शक्नोति संवरीतुं दृढनयने स्नेहेन पर्यस्ते ॥५॥

भाषार्थः—सर्वप्रियस्याऽपि कृष्णस्य राधाया उपरि स्नेहाऽतिरेकं वीक्ष्य कस्यचनोक्तिरियम् । हरिः-कृष्णः यद्यपि, एकमेकं-प्रत्येकं प्रियजनं सुष्ठु-शोभनेन प्रकारेण सर्वादरेण, सर्वश्चासौ आदरस्तेन च

पश्यतीति सत्यं ततोऽपि-तथापि यस्मिन् कस्मिन्नपि-यत्र कुत्राऽपि राधा भवति तत्रैव तस्य कृष्णस्य दृष्टिः-पतति । यतः स्नेहेन पर्यस्ते-परिपूर्णं दृढनयने, दृढे-सबले नयने, संवरीतुं-निरोद्धुं कः शक्नोति ? को नाम समर्थो भवति ? न कोऽपीति । यत्र स्नेहाऽऽधिक्यं भवति, तत्रैव दृष्टिर्यातीति भावः ।

एकमेकम् । एक+अम्, एक+अम् । इत्यत्र ३७० सूत्रेण प्रथमस्य ककारस्य द्वित्वे, ४९० सू० वीप्साऽर्थके पदे परे अम्-प्रत्ययस्य मकारे, अजम्भीने परेण संयोज्ये एकमेक+अम् इति जाते, ३७० सू० ककारस्य द्वित्वे, ४३५ सू० कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० अमो लोपे एकमेककडं इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ८४ सू० ह्रस्वो न जातः । यदि=जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । पश्यति । दृशिर्-(दृश्)-धातुः दर्शने । दृश्+तिव् । अपभ्रंशे दृश् इत्यर्थे १०६६ सू० जोअ इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे जोएवि इति भवति । हरि । हरि+सि । १०१५ सू० सेलोपि हरि इति भवति । सुष्ठु । अव्ययपदमिदम् । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे सुटु इति भवति । सर्वादरेण । सर्वादर+टा । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, १७७ सूत्रेण दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ । १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे सम्बाधरेण इति भवति । ततः=तो, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । दृष्टिः । दृष्टि + मि । प्रस्तुतसूत्रेण दृष्टि-शब्दस्य द्वेहि इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपि द्वेहि इति भवति । यस्मिन्=जहिं, प्रक्रिया ५४९ सूत्रे ज्ञेया । कस्मिन्=कहि, प्रक्रिया ५४९ सूत्रे ज्ञेया । राधा । राधा+सि । इत्यत्र १८७ सू० धकारस्य हकारे, १००० सू० आकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपि राही इति भवति । कः=को, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । शक्नोति । शक्लृ [शक्] शक्तौ । शक्+तिव्=सक्कइ, प्रक्रिया ९०१ सूत्रे ज्ञेया । संवरीतुम् । सम्पूर्वकः वृ-धातुः संवरणे । संवृ+तुम् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १११२ सू० तुम्-प्रत्ययस्य स्थाने एवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे संवरे वि इति भवति । दृढनयने । दृढनयन+औ । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ३७० सू० ढकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वढकारस्य डकारे, ११ सूत्रमनुसृत्य “समासे तु वाक्य-विभक्त्यपेक्षायामन्त्यत्वमनन्त्यन्त्वञ्च भवति, अतोऽत्र नयनस्य आदिमनकारस्य आदिभूत्वात् २२९ सूत्रेण प्राप्तः णकारः वैकल्पिको भवति, वैकल्पिकत्वादेवाऽत्र नकारस्य णकाराऽभावे, २२८ सू० अन्त्य-नकारस्य एकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे दृढनयणा इति भवति । स्नेहेन । स्नेह+टा । ३४८ सू० सकारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थानेऽनुस्वारे नेहि इति भवति । पर्यस्ते । पर्यस्त+औ । ३३९ सू० र्यस्य ल्ल इत्यादेशे, ३१८ सू० स्तस्य टकारे, ३६० सू० टकारस्य द्वित्वे, १००० सू० ल्ल-स्थस्य अकारस्य उकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जस्-प्रत्ययस्य लोपे पल्लुट्टा इति भवति । दृष्टिः=द्वेहि, इत्यत्र प्रस्तुतस्य [१०९३] सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । गाढस्य निच्चट्टः । गाढशब्द-स्य स्थाने निच्चट्ट इत्यादेशो भवति । यथा—

विभवे कस्य स्थिरत्वं, यौवने कस्य गर्वः ?

सः लेखः प्रस्थाप्यते, यः लगति गाढम् ॥६॥

भावार्थः—यौवन-वैभव-मान-द्योतकं पत्रकं वीक्ष्य कस्यचन-ज्ञानिन उक्तिरियम्—विभवे-सम्पत्तौ कस्य स्थिरत्वम् ? को नाम सर्वदा धनी भवति ? न कोऽपीति भावः । यौवने कस्य गर्वः ?,

अभिमानः स्थिरो भवेत् ? न कस्यापि । इयं वस्तुस्थितिः परन्तु तेन पुरुषेण स एव लेखः-यौवन-वैभव-मान-परिपूर्णः लेखः प्रस्थाप्यते-प्रेष्यते, यः गाढं लगति अतिशयता-पूर्णम्, अतिशयोक्ति-युक्तं प्रतीयते ।

विभवे । विभव+ङि । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे विहवे इति भवति । कस्य । किम्+ङस् । इत्यत्र ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे कस्सु इति भवति । स्थिरत्वम् । स्थिरत्व+सि । ३४८ सू० सकारस्य लोपे, ४२५ सू० त्वस्य त्त्तण इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे थिरत्तणउं इति भवति । यौवने । यौवन+ङि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १५९ सू० औकारस्य ओकारे, ३७० सू० वकारद्वित्वे, बाहुल्येनाऽत्र ८४ सू० ह्रस्वाऽभावे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ ङिना सह अकारस्य इकारे जोवणि इति भवति । गर्वः । गर्व+सि । अपभ्रंशे गर्वाऽर्थे १०९३ सू० मरट्ट-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मरट्टु इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । लेखः । लेख+सि । प्रायोग्रहणादत्र १८७ सू० खकारस्य हकाराऽभावे, ११०१ सू० स्वार्थे डङग्र-(मङग्र)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे लेखङउ इति भवति । प्रस्थाप्यते । प्रपूर्वकः षठा-[स्था]-धातुः प्रस्थापने । प्रस्था+णिग्+ते । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, बाहुल्येन ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वाऽभावे, ६३९ सू० णिगः स्थाने अवि इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, क्य-प्रत्यये, ६४९ सू० क्यस्य ईग्र इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये पठावीग्र+ते इति जाते, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे पठाविग्रइ इति भवति । यः=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । लगति=लगइ, प्रक्रिया ९०१ सूत्रे ज्ञेया । गाढम् । क्रिया-विशेषणमिदम् । गाढ+अम् । प्रस्तुतसूत्रेण गाढ-शब्दस्य स्थाने निच्चट्ट इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे निच्चट्टु इति भवति । गाढम्=निच्चट्टु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-र्जाता । साधारणस्य सङ्गुलः । साधारणशब्दस्य सङ्गुल इत्यादेशो भवति । यथा—

कुत्र शशधरः, कुत्र मकरधरः, कुत्र बर्हिणः, कुत्र मेघः ?

दूरस्थितानामपि सज्जनानां भवत्यसाधारणः स्नेहः ॥७॥

भावार्थः—कुत्र-क, शशधरः शशम्-शशकं धरतीति शशधरः चन्द्रः, कुत्र मकरधरः-समुद्रः, तथा कुत्र बर्हिणः-मयूरः, कुत्र मेघः-घनः, समस्ति, तथापि एषां मिथो-परस्परं महान् स्नेहो विद्यते, चन्द्रं समोक्ष्य समुद्रः उच्छलति, तथा बर्हिणाः-मयूराः मेघ-गर्जनं निशम्य केकारवं कुर्वन्ति, अत्राऽसाधारणः स्नेहः एवं कारणं प्रतीयते । सत्यमेतत्, यद् दूरस्थितानामपि दूरवर्तिनामपि सज्जनानां सतां, सहृदयानां, पुरुषाणाम् असाधारणः-अतिशयितः स्नेहो भवति ।

कुत्र । अत्र कस्मिन् इत्यर्थकः कुत्र-शब्दो बोध्यः । अतोऽत्र किम्+ङि इति जाते, ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, ५४९ सू० ङेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे कर्हि इति भवति । शशधरः । शशधर+सि । २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ससहइ इति भवति । मकर-धरः । मकरधर+सि । १७७ सू० ककारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १८७ सू० धकारस्य स्थाने हकारे, पूर्ववदेव मयूर-हइ इति भवति । बर्हिणः । बर्हिण+सि । ३७५ सू० रेफात् पूर्वं इकारागमे, पूर्ववदेव बरिहिणु इति भवति । मेघः । मेघ+सि । १८७ सू० धकारस्य हकारे, पूर्ववदेव मेहु इति भवति । दूरस्थितानाम् । दूर-षठा (स्था)

+क्त-त । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ११ सूत्रमनुसृत्य ठकारस्य आदिभूतत्वात् ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वाभावे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, आम्-प्रत्यये, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे दूरिष्ठिर्ग्राह्यं इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । सज्जनानाम् । सज्जन+आम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे सज्जनहं इति भवति । भवति=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । असाधारणः । असाधारण+सि । प्रस्तुतसूत्रेण साधारणशब्दस्य सङ्कुल इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे असङ्कुल इति भवति । स्नेहः । स्नेह+सि । ३४८ सू० सकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे नेह इति भवति । असाधारणः=असङ्कुल इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । कौतुकस्य कोडुः । कौतुक-ब्दस्य स्थाने कोडु इत्यादेशो भवति । यथा—

कुञ्जरोऽन्येषां तरुवराणां कौतुकेन क्षिपति हस्तम् ।

मनः पुनरेकस्यां सल्लब्ध्यां यदि पृच्छथ परमार्थम् ॥८॥

भावार्थः—कविः गजानां सल्लब्ध्यां स्नेहाऽऽधिक्यं वर्णयति-कुञ्जरो-हस्ती, अन्येषां तरुवराणाम्, तरुषु वराः, तरुवराः, तेषाम् । अत्र सप्तम्यर्थे षष्ठी । अन्येषु तरुष्वित्यर्थः, कौतुकेन-कुतूहलेन हस्तं-करं क्षिपति, किन्तु यदि यूयं परमार्थं, परमचाशसौ अर्थः, परमार्थस्तं वस्तुतत्त्वमिति यावत्, पृच्छथ, तदाऽहं कथयामि यत्तस्य मनस्त्वेकस्यां सल्लब्ध्यां, सल्लकिरिति हस्तिप्रियः कश्चिद् वृक्षविशेषः, तस्यां वर्तते । हस्ती खलु सल्लकिप्रियो भवतीति भावः ।

कुञ्जरः । कुञ्जर+सि । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कुञ्जर इति भवति । अन्येषाम् । अन्यद्+आम् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे अन्नहं इति भवति । तरुवराणाम् । तरुवर+आम् । इत्यत्र १७७ सू० वकारलोपे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे तरु-अरहं इति भवति । कौतुकेन । कौतुक+टा । प्रस्तुतसूत्रेण कौतुकस्य स्थाने कोडु इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे कुड्डेण इति भवति । क्षिपति । क्षिप्-धातुः क्षेपे । क्षिप्+तिव् । अपभ्रंशे क्षिप् इत्यस्य धातोः स्थाने १०६६ सू० घल्ल इत्यस्य प्रयोगे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे घल्लइ इति भवति । हस्तम् । हस्त+अम् । ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे हत्थु इति भवति । मनः=मणु, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । पुनः=पुणु, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । एकस्याम् । एका+ङि । इत्यत्र ३७० सू० ककारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०२८ सू० डिप्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे एकहिं इति भवति । सल्लब्ध्याम् । सल्लकि+ङि । १७७ सू० ककारलोपे, पूर्ववदेव सल्लइहिं इति भवति । अत्र १०२३ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशो जातः । यदि=जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । पृच्छथ । प्रच्छ्-धातुः पृच्छायाम् । प्रच्छ्+थ । ७६८ सू० प्रच्छधातोः पुच्छ इत्यादेशे, ६३२ सू० थ इत्यस्य हच् (ह) इत्यादेशे पुच्छह इति भवति । परमार्थम् । परमार्थ+अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे परमत्थु इति भवति । कौतुकेन=कुड्डेण इत्यत्र

प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । क्रीडायाः खेडुः । क्रीडाशब्दस्य स्थाने खेडु इत्यादेशो भवति । यथा—

क्रीडा कृता अस्माभिः, निश्चयं किं प्रकथयथ ।

अनुरक्ताः भक्ताः अस्मान् मा त्यज स्वामिन् ! ॥६॥

भावार्थः—काश्चन नायिकाः उपहासजन्य-निजाऽपराधेन सरोषं नायकं प्रत्याऽऽहुः—हे स्वामिन् ! अस्माभिस्तु क्रीडा कृता, उपहासो विहितः, किन्तु यूयं किं निश्चयं-सत्यमेव प्रकथयथ-मन्यध्वे ? वयन्तु भवदीयाः भक्ताः, अनुरक्ताः-अनुरागिण्यः स्मः, अतः हे स्वामिन् ! रोषं मा कार्षीः, तथा भक्ताः, अनुरक्ताश्च अस्मान् मा त्यज ।

क्रीडा । क्रीडा + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्रीडाशब्दस्य खेडु इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे खेडुयं इति भवति । कृता । कृता + सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकार-श्रुतौ, खेडुशब्दः पुल्लिङ्गः, तस्य क्रियापदमपि पुल्लिङ्गमेव भविष्यति, अतोऽत्र आप्रत्ययो न जातः, ततः ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे कयं इति भवति । अस्माभिः=अम्हेहि प्रक्रिया १०४९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र बाहुल्येन १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । कथम् + अम्हेहि । इत्यत्र अज्झीने परेण संयोज्ये कथमम्हेहि इति भवति । निश्चयम् । निश्चय + अम् । २९२ सू० इचस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे निश्चयं इति भवति । किम् । किम् + अम् = किं, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । प्रकथयथ । प्रपूर्वकः कथं धातुः प्रकथने । प्रकथ् + थ । १०६९ सू० रेफलोपे, ६७३ सू० कथं धातोः स्थाने जप्प इत्यादेशे, १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ६३२ सू० थ इत्यस्य हकारे पयम्पह इति भवति । अनुरक्ताः । अनुरक्ता + शस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ५१६ सू० शसः स्थाने उकारे अणुरक्ताउ इति भवति । भक्ताः । भक्ता + शस् । ३४८ सू० ककारस्य लोपे, तकारस्य द्वित्वे, शसः स्थाने उकारे भक्ताउ इति भवति । अस्मान् । अस्मद् + शस् । १०४७ सू० अस्मदः स्थाने अम्हे इत्यादेशे, १०१५ सू० शसो लोपे अम्हे इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । त्यज । त्यज [त्यज्] त्यागे । त्यज् + हि । बाहुल्येन ७५७ सू० त्यज्-धातोः स्थाने चय इत्यादेशे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लुकि चय इति भवति । स्वामिन् ! । स्वामिन् + सि । ३५० सू० वकारलोपे, ११ सू० नकारस्य लोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १०१५ सू० सेर्लोपे सामिन् ! इति भवति । क्रीडा=खेडुयं, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । रम्यस्य रचणः । रम्य-शब्दस्य स्थाने रचण इत्यादेशो भवति । यथा—

सरिद्वभिः न सरोभिः न सरोवरैः नाऽपि उद्यानवनैः ।

देशाः रम्याः भवन्ति मूढ ! निवसद्वभिः सुजनैः ॥१०॥

भावार्थः—सतां पुरुषाणां महिमानं वर्णयन् कविराह-हे मूढ ! सरिद्वभिः-नदीभिः, देशाः रम्याः न भवन्ति, सरोभिः-तडागैः देशाः रम्याः न भवन्ति, सरोवरैः, सरस्सु वराः सरोवराः, तैः उत्तमसरोवरैः, तथा उद्यानवनैः, पुष्पवाटिका-काननदिभिरपि देशाः रम्याः न भवन्ति, देशास्तु देशनिवसद्वभिः सुजनैः-सज्जनैः सत्पुरुषैश्च रम्याः भवन्तीत्यर्थः ।

सरिद्वभिः । सरिद् + भिस् । ११ सू० दकारलोपे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सरिहि इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते ।

सरोभिः । सरस् + भिस् । ११ सू० सकारलोपे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे **सरोहिं** इति भवति । **सरोवरैः** । सरस्-वर + भिस् । वाक्यापेक्षया सकारस्याऽन्त्यत्वेन ११ सू० सकारलोपे, १००६ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे **सर-वरेहिं** इति भवति । **अपि** = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । **उद्यानवनैः** । उद्यानवन + भिस् । २९५ सू० घस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, प्रयोगदर्शनात् १०८२ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ **उज्जाण-वरोहिं** इति भवति । **देशाः** । देश + जस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१५ सू० जसो लोपे **देस** इति भवति । **रम्याः** । रम्य + जस् । प्रस्तुतसूत्रेण रम्यस्य स्थाने रवण इत्यादेशे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, जसो लोपे **रवणा** इति भवति । **भवन्ति** = होन्ति, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । **मूढः** । मूढ + सि । प्रस्तुतसूत्रेण मूढस्य वढ इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपि **वढ** ! इति भवति । **निवसद्भिः** । निपूर्वकः वस्-धातुः निवासे । निवस् + शतृ । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, भिस्-प्रत्यये, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे **निवसन्तेहिं** इति भवति । **सुजनः** । सुजन + भिस् । १७७ सू० जकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १००६ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे **सुअरोहिं** इति भवति । **रम्याः** = रवणा, **मूढः** ! = वढ ! = इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । **अद्भुतस्य ढक्करिः** । अद्भुत-शब्दस्य स्थाने **ढक्करिः** इत्यादेशो भवति । यथा—

हृदय ! त्वया एतत्कथितं ममाग्रतः शतवारम् ।

स्फुटिष्यामि प्रिये प्रवसति ग्रहं भण्ड ! अद्भुतसार ! ॥११॥

भावार्थः—काचित् श्रोषितभर्तृका निजपत्युः विद्योगोऽसहनयो भवति, इति व्यनक्ति—हे अद्भुतसार !, अद्भुतः सारो यस्य, सः विलक्षणसत्त्वा, विलक्षणपरिणामो वा, तत्सम्बोधनम् । **भण्ड !**—भाजन-विशेषः, तत्सम्बोधनम्, कुत्सितपात्रविशेषरूप इत्यर्थः, **हृदय !** हे हृदय-भण्ड ! **त्वया मम अग्रतः-सम्मुखे एतत् शतवारम्-शतधा कथितम्**, यत् प्रिये-कान्ते प्रवसति, प्रवासं-प्रदेशं गते सति स्फुटिष्यामि-नाशमुपयास्यामि । हे हृदय ! त्वं कठोरतमोऽसि, यत्प्रिये प्रवासमुपगतेऽपि न स्फुटितोऽसीति भावः ।

हृदय ! । हृदय + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे, २६९ सू० सस्वर-यकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(ग्रड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि **हिग्रडा !** इति भवति । **त्वया** । युष्मद् + टा । १०४१ सू० टाप्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने पइ इत्यादेशे **पइ** इति भवति । **एतद्** । एतद् + सि = एहु, प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । **कथितम्** । कथ(कथ)कथने । कथ् + क्त-त । ६७३ सू० कथ्धातोः स्थाने बोल्ल इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि **बोल्लिग्रड** इति भवति । **अग्रतः** । अव्ययपदमिदम् । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, १७७ सू० तकारलोपे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (ओ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००० सू० ओकारस्य इकारे **अग्रइ** इति भवति । **शतवारम्** । शतवार + अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ अमो लोपे **सयवार** इति भवति । **स्फुटिष्यामि** । स्फुट्-धातुः अंशे । स्फुट् + स्य + मिव् । ३४८ सू० सकारलोपे, ९०२ सू० टकारद्वित्वे, ९१०

सू० अकाराऽऽगमे, १०५९ सू० स्यस्य सकारे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारलोपे **फुट्टिसु** इति भवति । प्रिये । प्रिय+ङि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सूत्रेण यकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे **पिए** इति भवति । प्रवसति । प्रपूर्वकः वस्-धातुः प्रवासे । प्रवस्+शतृ । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकाराऽऽगमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ङिप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **पवसन्ति** इति भवति । **अहम्** = हउं, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । **भण्ड** ! । भण्ड+सि । ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, १०१५ सू० सेलोपे **भण्डय** ! इति भवति । **अद्भुतसार** ! । अद्भुतसार+सि । प्रस्तुतसूत्रेण अद्भुतस्य शब्दस्य स्थाने ढक्करि इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे **ढक्करिसार** ! इति भवति । **अद्भुतसार** ! = ढक्करिसार ! इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । हे सखीत्यस्य हेल्लिः । हे सखि ! इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने हेल्लि ! इत्यादेशो भवति । यथा-हेसखि ! मा उपालम्भस्व अलीकम् = हेल्लि ! म भङ्गहि आलु, एषां पदानां प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । हे सखि ! = हेल्लि ! इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पृथक्-पृथगित्यस्य **जुअं-जुअः** । पृथक्पृथक् इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने **जुअंजुअ** इत्यादेशो भवति । यथा—

एका कुटो पञ्चभिः रुद्धा तेषां पञ्चानामपि पृथक्-पृथक् बुद्धिः ।

भगिनि! तद् गृहं कथय कथं नन्दतु यत्र कुटुम्बमात्मच्छन्दकम् ॥१२॥

भावार्थः—कयाचिद् वनितया निज-परिवारस्य स्वच्छन्दाचारित्वं परस्पर-विचार-पार्थक्यञ्च शरीरस्य उदाहरणेन निवेदयन्त्या स्वसखी भगिनीपदेन सम्बोध्य उच्यते-एका कुटो-शरीरं, पञ्चभिः श्रोत्र-प्रभृति-ज्ञानेन्द्रियैः रुद्धा-वशीकृता, तेषां ज्ञानेन्द्रियाणां पञ्चानामपि पृथक् पृथक् बुद्धिः, स्वच्छाचारित्वं विद्यते, तेनैव प्राणिनो विकलाः खेदखिन्नाश्च दृश्यन्ते, इन्द्रियाणां स्वतन्त्रत्वे कुतः सुखप्राप्तिर्भवेद् ? न भविष्यतीति भावः । एवमेव हे भगिनि ! कथय-प्रतिपादय तद् गृहं-सदनं कथं नन्दतु ? सुखी भवेत् ? यत्र कुटुम्बम्-परिवारः, आत्मच्छन्दकम्-उच्छृङ्खलो, उदृण्डो वा भवेत् । अतः पारिवारिकी व्यवस्था स-र्वथा सम्माननीया स्नेहपूर्णा च भाव्येति भावः ।

एका । एका+सि । ३७० सू० ककारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे **एक्क** इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ८४ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । **कुटो** । कुटो+सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, ११०० सू० स्वार्थे डल्ल- (उल्ल)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे **कुडुल्ली** इति भवति । **पञ्चभिः** । पञ्चन्+भिसु । ११ सू० नकारलोपे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे **पञ्चहि** इति भवति । **रुद्धा** । रुद्धा+सि । इत्यत्र १००० सू० आकारस्य ईकारे, सेलोपे **रुद्धी** इति भवति । **तेषाम्** । तद्+आम् । ११ सू० दकारलोपे, १०१० सू० आ-मः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे तहं इति भवति । **पञ्चानाम्** । पञ्चन्+आम् । ११ सू० नकारलोपे, तहं-वदेव **पञ्चहं** इति भवति । **अपि** = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । पृथक्पृथक् । अव्ययपदद्वयमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण पृथक्पृथक् इत्यस्य पदद्वयस्य **जुअंजुअ** इति प्रयुज्यते । **बुद्धिः** । बुद्धि+सि । १००१ सू० इकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपे **बुद्धी** इति भवति । **भगिनि** ! । भगिनी+सि । ३९७ सू० भगिनीशब्दस्य बहिणी इत्यादेशे, १००० सू० ईकारस्य स्थाने उकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, स्त्रीत्वविवक्षायामाप- (आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, ५३० सू० आकारस्य एकारे, १०१५ सू० सेलोपे **बहिणुए** ! इति भवति । तद् = तं, प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । गृहम् = घर,

प्रक्रिया १०२२ सूत्रे ज्ञेया । कथय । कथ (कथ्) कथने । कथ्+हि । १८७ सू० थकारस्य हकारे, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, अज्झीने परेण संयोज्ये कहि इति भवति । कथम्=किम्, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । नन्वतु । दुनदि (नद्) समृद्धौ । संस्कृतनियमेन नन्द्+तुव् इति जाते, ११० सू० अकाराऽऽगमे, ६६२ सू० तुवः स्थाने दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे नन्वउ इति भवति । यत्र । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७५ सू० त्रप्-प्रत्ययस्य डिद् एत्थु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये जेत्यु इति भवति । कुटुम्बम् । कुटुम्ब+सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेर्लोपे कुटुम्बउ इति भवति । आत्मच्छन्दकम् । आत्मन्च्छन्दक+सि । ३२२ सू० त्मस्य पकारे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आणादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००० सू० आकारस्य अकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे, १००५ सू० सेर्लोपे अप्पण-छन्दउ इति भवति । पृथक्पृथक्=जुअंजुअ इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । मूढस्य नालिअ-वडौ । मूढशब्दस्य नालिअ, वड इत्यादेशौ भवतः । यथा—

यः पुनो मनस्येव व्याकुलीभूतः चिन्तयति ददाति न द्रम्मं न रूपकम् ।

रतिभ्रमणशीलः कराग्रोल्लालितं गुहे एव कुन्तं गुणयति स मूढः ॥१३॥

भावार्थः—मूर्खस्य लक्षणं प्रतिपादयत्याचार्यः । यथा—यः पुनः मनस्येव—हृदये एव व्याकुलीभूतः—विह्वलीभूतः सन् चिन्तयति—विचारयति, किन्तु द्रम्मम्—अल्पपरिमाणविशेषम्, रूपकं मुद्रां न ददाति न वितरति । अर्थोपाजनं—शक्तोऽपि कुतश्चिद् धनमुपाज्यं गृहस्वामिने नाऽर्पयति, तथा रतिभ्रमणशीलः, रत्याः-कामवासनायाः वशः—अधीनः, तेन भ्रमणशीलः, काम-वासनाधीनः, पर्यटन-स्वभावः सन् गुहे—निज-सदने एव कराग्रोल्लालितम्, हस्ताग्रभागोच्चालितं कुन्तं—भल्लं गुणयति—चालयति, स मूढः—मूर्खः लौकैरुच्यते इति शेषः ।

यः=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । पुनः=पुनः, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मनसि । मनस्+डि । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे मणि इति भवति । एव=जि, प्रक्रिया १०९१ सूत्रे प्रथमश्लोके ज्ञेया । व्याकुलीभूतः । व्याकुलीभूत+सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० व्याकुलीभूताऽर्थे खसफसि-हूअ इति शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे खसफसि-हूअउ इति भवति । चिन्तयति । चिति संज्ञाने । संस्कृतनियमेन चिन्त्+णिग्+तिव् इति जाते, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे चिन्तइ इति भवति । ददाति । दुदात्र (दा) दाने । दा+तिव्=देइ, प्रक्रिया १०७७ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । द्रम्मम्=द्रम्मु, प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । रूपकम् । रूपक+अम् । १७७ सू० पकारस्य ककारस्य च लोपे, १००२ सू० द्वितीयस्य अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे हूअउ इति भवति । रतिभ्रमणशीलः । रतिभ्रमणशील+सि । १७७ सू० तकारलोपे, भ्रमणशीलः इत्यर्थे तून्-प्रत्ययो भवति, तेन अम्+तून् इति जाते, १०६९ सू० रेफलोपे, ४१६ सू० तनः स्थाने इर इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये रइ-भमिर+सि इति स्थिते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे रइ-भमिर इति भवति । कराग्रोल्लालितम् । कराग्रोल्लालित+अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू०

गकारद्वित्वे, ८४ सू० ओकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे करगुल्लालिउ इति भवति । गृहे । गृह+ङि । ४१५ सू० गृह-शब्दस्य घर इत्यादेशे, १०२८ सूत्रे बहुलाधिकारात् डेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे घरहिं इति भवति । कुन्तम् । कुन्त+अम् । ११६ सू० उकारस्य ओकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कोन्तु इति भवति । गुणयति । गुण्-धातुः चालने । गुण+णिग्+तिव् । ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे गुणइ इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मूढः । मूढ+सि । प्रस्तुतसूत्रेण मूढस्य शब्दस्य स्थाने नालिअ इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे नालिउ इति भवति । मूढः=नालिउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सम्प्रति वडाऽऽदेशस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—दिवसेंरजितं खाइ मूढ ! =दिवेहिं विठ-तउं खाहि वढ !, प्रक्रियाऽस्य सूत्रस्यैव चतुर्थश्लोके ज्ञेया । मूढ ! =वढ ! इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-र्जाता । नवस्य नवखः । नवशब्दस्य स्थाने नवख इत्यादेशो भवति । यथा—नवा काऽपि विषग्रन्थिः=न-वखी क वि विसगण्ठि, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । अवस्कन्दस्य दडवडः । अवस्कन्दशब्दस्य स्थाने दडवड इत्यादेशो भवति । यथा—

चलाभ्यां चलद्भ्यां लोचनाभ्यां ये त्वया दृष्टा बाले ! ।

तेषु मकरध्वजावस्कन्दः पतत्यपूरे काले ॥१४॥

भावार्थः—कस्याश्चन नायिकायाः सौन्दर्यातिरेकं व्यञ्जयति—हे बाले ! लोचनाभ्यां-नयनाभ्यां, कथम्भूताभ्यां लोचनाभ्यां ? चलाभ्यां-चपलाभ्यां, पुनः किम्भूताभ्याम् लोचनाभ्याम् ? चलद्भ्यां-परि-स्पन्दमानाभ्यां त्वया ये पुरुषाः दृष्टाः-दृष्टिपथं नीताः, तेषु अपूरे-अपूर्णे काले-समयात्पूर्वमेव, मकरध्वजा-वस्कन्दः, मकरध्वजः-कामदेवः, तस्य अवस्कन्दः-आक्रमणम्, पतति-जायते । अतः हे बाले ! एतादृशं का-मवासनोत्तेजकं दृष्टिक्षेपं मा कार्षीरिति भावः ।

चलाभ्याम् । चल+भ्याम् । इत्यत्र ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे चलेहिं इति भवति । चलद्भ्याम् । चल्-धातुः चलने । चल्+शत्+भ्याम् । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः न्त इत्यादेशे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, पूर्ववदेव अकारस्य एकारे, एकारस्य उच्चारण-लाघवे, भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे चलन्तेहिं इति भवति । लोचनाभ्याम् । लोचन+भ्याम् । १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव लोभणेहिं इति भवति । ये=जे, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । त्वया=युष्मद्+टा । १०४१ सू० टाप्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने तइ इत्यादेशे तइ इति भवति । दृष्टाः । दृष्ट+जस् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे बिट्ठा इति भवति । बाले ! । बाला+सि । १००० सू० अन्त्यस्य आकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे बालि ! इति भवति । तेषु । तद्+सुव् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, १०१८ सू० सुवः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे तहिं इति भवति । मकरध्वज-अवस्कन्दः । मकरध्वज-अवस्कन्द+सि । १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, ३५० सू० वकारलोपे, ३६० सू० घकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वघकारस्य दकारे, १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, प्रस्तुतसूत्रेण अवस्कन्दस्य स्थाने दडवड इत्यादेशे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मयरद्वय-

वडवडउ इति भवति । पतति=पडइ, प्रक्रिया ८९० सूत्रे ज्ञेया । अपूरे । अपूर+सि । ११०० सू० अ-
प्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य स्थाने इकारे अपुरइ इति भवति । काले । काल+ङि । १००५
सू० ङिना सह अकारस्य इकारे कालि इति भवति । मकर-ध्वज-अवस्कन्दः=मयर-द्वय-दडवडउ, इत्यत्र
प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यदेच्छुडुः । यदि इत्यस्य पदस्य छुडु इत्यादेशो भवति । यथा—यदि राजते
व्यवसायः=छुडु अग्रध्वज व्यवसाय, प्रक्रिया १०५६ सूत्रे ज्ञेया । यदि=छुडु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-
र्जाता । संबन्धिनः केर-तणौ । सम्बन्धिन् इत्यस्य पदस्य स्थाने केर, तण इत्यादेशौ भवतः । यथा—

गतः स केसरी पिबत जलं निश्चिन्तं हरिणाः !।

यस्य सम्बन्धिना हुंकारेण मुखेभ्यः पतन्ति तृणानि ॥१५॥

भावार्थः—हे हरिणाः! हे मृगाः !, यस्य सिंहस्य सम्बन्धिना हुंकारेण-गर्जनशब्देन युष्माकं मुखे-
भ्यः तृणानि-घासकवलानि पतन्ति-अधस्तात् स्खलन्ति, स केसरी-सिंहो गतः, अतो यूयं निश्चिन्तम्,
निर्गता चिन्ता यस्मात्तत् निश्चिन्तं चिन्तारहितं यथा स्यात्तथा, क्रियाविशेषणमिदम्, जलं पिबत, जल-
पानं करणीयम्, भयकारणाऽपगमे सति भयं न कार्यमिति भावः ।

गतः । गत+सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२
सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे गयउ इति भवति । सः । तद्+सि । इत्यत्र ५७५ सू० तकारस्य
सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सु इति भवति । केसरी ।
केसरिन्+सि । ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे केसरि इति भवति । पिबत । पाधातुः पाने ।
पा+त । संस्कृतनियमेन पिब+त इति जाते, १७७ सू० बकारस्य लोपे, १०५५ सू० त इत्यस्य स्थाने हु
इत्यादेशे पिबहु इति भवति । जलम् । जल+अम् । १००२ सू० अकारस्य, स्थाने उकारे, १०१५ सू०
अमो लोपे जलु इति भवति । निश्चिन्तम् । निश्चिन्त+अम् । ३४८ सू० शकारलोपे, ३६० सू० चकार-
द्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००० सू० अकारस्य स्थाने इकारे, ६१३ सू० अदन्तवदतिदेशात्
४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे निश्चिन्तइ इति भवति । हरिणाः । हरिण+जस् ।
३४ सूत्रेण क्लीबत्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे हरिणाइं इति
भवति । यस्य । यद्+उस् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, १० सू० दकारलोपे, १००९ सू०
उसः स्थाने सु इत्यादेशे जमु इति भवति । सम्बन्धिना । सम्बन्धिन्+टा । प्रस्तुतसूत्रेण सम्बन्धिन् इत्यस्य
स्थाने केर इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू०
अकारस्य एकारे केरए इति भवति । हुंकारेण । हुंकार+टा । इत्यत्र १००० सू० स्वार्थे डडअ-(अडअ)-
प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात्
१००४ सू० अकारस्य एकारे हुंकारडए इति भवति । मुखेभ्यः । मुख+भ्यस् । इत्यत्र १८७ सू० भकारस्य
हकारे, १००८ सू० भ्यसः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे मुहहं इति भवति । पतन्ति ।
पत्ल् (पत्) पतने । पत्+अन्ति । ८९० सू० तकारस्य उकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः
स्थाने न्ति इत्यादेशे पडन्ति इति भवति । तृणानि । तृण+जस् । १००० सू० ऋकारस्य ऋकारे एव
स्थिते, १००० सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे तृणाइं इति भवति । स-
म्बन्धिना=केरए इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सम्प्रति वृत्तिकारः तणादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयति ।
यथा—अथ भग्ना अस्माकं सम्बन्धिनः=अहं भग्ना अम्हहं तणा, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य
द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सम्बन्धिनः=तणा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । मा भेषीरित्यस्य । मा भेषी, इ-

त्यस्य पद-द्वयस्य स्थाने मञ्जीसा इत्यादेशो भवति । शब्दोऽयं स्त्रीलिङ्गको बोध्यः । यथा—

स्वस्थावस्थानामालपनं सर्वोऽपि लोकः करोति ।

आर्तानां मा भैषीः, यः सज्जनः स ददाति ॥१६॥

भावार्थः—सज्जनानां लक्षणं निरूप्यते-स्वस्थावस्थानाम्, स्वस्था-शोभना अवस्था येषां ते, स्व-स्थावस्थाः, तेषामालपनं-संलापं सस्नेहं वातालापं सर्वोऽपि लोकः-जनसमुदायः करोति, किन्तु आर्तानां-पीडितानां नराणां मा भैषीः-भयं मा कार्षीः, इति आश्वासनं यः ददाति, स एव सज्जनः, शोभनो जनः सज्जनो, महाजनो भवति । धनाढ्यानां तु सर्वे जनाः सहायकाः भवन्ति, किन्तु निर्धनानां, निराश्रितानां परिव्यथितानाञ्च पुरुषाणां यः सहायको भवति स एव सत्पुरुषो ज्ञेयः ।

स्वस्थावस्थानाम् । स्वस्थावस्थ + आम् । ३५० सू० संयुक्त-वकारलोपे, ३४८ सू० उभयत्राऽपि संयुक्त-सकारलोपे, ३६० सू० उभयत्राऽपि थकारद्वित्वे, ३६१ सू० उभयत्राऽपि पूर्वथकारस्य तकारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सत्थावत्थहं इति भवति । आलपनम् । आ-लपन + अम् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अम्-प्रत्ययस्य लोपे आलवणु इति भवति । सर्वोऽपि लोकः=साहु वि लोड, प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । करोति=करेड, प्रक्रिया १००८ सूत्रे ज्ञेया । आर्तानाम् । आर्त + आम् । अपभ्रंशे आर्त इत्यस्य १०९३ सू० आदन्न इत्यस्य पदस्य प्रयोगे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे आदन्नहं इति भवति । मा भैषीः । मा इत्यव्ययपदम्, भैषीः इति त्रिभीधातोः लुङ्-लकारे मध्यम-पुरुषस्यैकवचनम् । मा भैषीः इत्यनयोः पदयोः स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण मञ्जीसा इत्यादेशो, सिप्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, स्त्रीत्वविवक्षया ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेर्लोपे मञ्जीसडी इति भवति । यः=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । सज्जनः । सज्जन + सि । २२८ सू० नकार-स्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सज्जणु इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । ददाति । डुदात्र्(दा)दाने । दा + तिव् । १००० सू० आकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशो वेइ इति भवति । मा भैषीः=मञ्जीसडी इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यद्यदृष्टं तत्तदित्यस्य । यद्यदृष्टं तत्तद् इत्यस्य स्थाने जाइट्टिआ इत्यादेशो जातः । यथा—

यदि रज्यसे यद्यद् दृष्टं तत्तद् हृदय ! मुग्धस्वभाव ! ।

लोहेन स्फुटिन्ना यथा घनः सहिष्यते तापम् ॥१७॥

भावार्थः—कश्चित् महामनाः पुरुषः यत्र तत्र वस्तुन्यासकतं हृदयमुपदिशति-मुग्धस्वभाव !, मुग्धः-मोहं प्राप्तः स्वभावः-प्रकृतिरित्यस्य सः, तत्सम्बोधनम् । हे हृदय ! यदि भ्रमणशीलेन त्वया यद् यद् दृष्टं तत्तत्-तस्मिन्-तस्मिन् तत्र तत्रेति यावत् अनुरज्यसे-पदार्थेष्वासक्तो भवसि तदा त्वं तापं-दुःखं सहिष्यसे । स्फुटिन्ना-स्फोटमुपगच्छता लोहेन यथा घनः-लोहकुट्टनावारः तापं सहिष्यते-सहते इत्यर्थः । एवमेव त्वमपि परिपीडितो भविष्यसि । अयं भावः-तप्तो लोहः यदा कुट्टितो भवति, ततः उत्पतितैः स्फुलिङ्गकैः घनो दितान्तं तापं यथा सहते तथैव विषयेषु व्यासक्तस्त्वमपि तापं वासनाजनितं दुःखं सहेथाः ।

यदि=जड्, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । रज्यसे । रज्ज्-[रज्ज्]-धातुः रागे । रज्ज् + से । अपभ्रंशे १०६६ सूत्रेण रज्ज् इत्यस्य धातोः स्थाने रच्च इत्यस्य प्रयोगे, ६२९ सू० से इत्यस्य स्थाने सि इत्यादेशो रच्चसि इति भवति । यद्-यद् दृष्टं तत्तद् । अपभ्रंशे 'यद् यद् दृष्टं तत्तद्'

एतेषां पदानां स्थाने जाइट्टिआ इत्यादेशे, तत्तद् इति पदद्वयं तस्मिन्-तस्मिन् इति सप्तम्यर्थ-बोधकं वर्तते, अतएवाऽत्र डिप्रत्ययो भवति । ततः जाइट्टिआ+डि इति जाते, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य एकारे जाइट्टिअए इति भवति । हृदय ! = हिअडा !, प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य एकादशे श्लोके ज्ञेया । मुग्धस्वभाव ! । मुग्धस्वभाव+सि । ३४८ सू० गकारलोपे, ३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, ३५० सू० संयुक्तवकारलोपे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलौपे मुद्ध-सहाव ! इति भवति । लोहेन । लोह+टा । १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे लोहें इति भवति । स्फुटिआ । स्फुट्-धातुः भ्रंशे । स्फुट्+तृन् । ३४८ सू० सकारलोपे, ९०२ सू० टकारद्वित्वे, १११४ सू० तृनः स्थाने अणअ इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, टाप्रत्यये, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे फुट्टणएण इति भवति । यथा=जिवें, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । घनः । घन+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलौपे घणा इति भवति । सहिष्यते । षह-[सह्]-धातुः सहने । सह्+स्य+क्य+ते । इत्यत्र ६४९ सूत्रे 'बबचित् क्योऽपि विकल्पेन भवतीति' पाठात् क्योऽभावे, सह्+स्य+ते इति स्थिते, ९१० सू० घातोरन्ते अकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०५९ सू० स्यस्य स्थाने सकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे सहेसइ इति भवति । तापम् । ताप+अम् । इत्यत्र २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकारे, १०१५ सू० अम्-प्रत्ययस्य लोपे ताव इति भवति । यद् यद् दृष्टं तत्तद्=जाइट्टिअए, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६४— मया ज्ञातं मंक्ष्यामि अहं प्रेम-हृदे हृद्वर इति ।

केवलमचिन्तिता संपतिता विप्रियनोः भटिति ॥१॥

भावार्थः—काचिन्नायिका स्व-प्रिय-वियोगेन दुःखाऽऽधिक्यं व्यनक्ति—मयेदं ज्ञातम्-अवगतं यदहं हृद्वर इति शब्दं कृत्वा प्रेमहृदे, प्रेम एव हृदस्तस्मिन् स्नेहसरोवरे निमंक्ष्यामि-निमज्जनं करिष्यामि, एतत्सर्वं मया केवलम्—निश्चितरूपेण यथा स्यात्तथा चिन्तितमासीत् किन्तु दुर्दैवात् मम-सम्मुखेऽचिन्तिता-आकस्मिकी विप्रियनोः-वियोगरूपा नौका भटिति संपतिता-समागता ।

मया=मई, इत्यस्य प्रक्रिया १०४८ सूत्रे ज्ञेया । ज्ञातम् । ज्ञाधातुः अवबोधने । ज्ञा+क्त-त् । ६७८ सू० ज्ञाधातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे जाणिडं इति भवति । मंक्ष्यामि । मस्ज्-[मस्ज्]-शुद्धौ । मस्ज्+स्य+मिव् । ७७२ सू० मस्ज्धातोः स्थाने बुड्ड इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य ईकारे, १०५९ सू० स्यस्य सकारे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारलोपे बुड्डोसु इति भवति । अहम्=हउँ, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । प्रेमहृदे । प्रेम-हृद+डि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६९ सू० मकारद्वित्वे, ३९१ सू० हकारदकारयोः व्यत्यये-परिवर्तने, वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफाऽलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे पेम्मद्वहि इति भवति । हृद्वर इति शब्दाऽनुकरणं विद्यते, प्रस्तुतसूत्रेण शब्दाऽनुकरणे हृद्वर इति शब्दः प्रयुज्यते । इति=त्ति, प्रक्रिया ४२ सूत्रे ज्ञेया । केवलम् । क्रियाविशेषण-मिदम् । केवल+अम् । इत्यत्र ४५८ सू० केवलार्थे नवर इत्यस्य प्रयोगे, १००० सू० अकारस्य इकारे, अव्यय-पदत्वात् अमो लोपे नवरि इति भवति । अचिन्तिता । अचिन्तिता+सि । १७७ सू० असंयुक्त-त-कारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलौपे अचिन्तिय

इति भवति । संपत्तिता । संपत्तिता+सि । ८९० सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० अन्त्य-तकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे संप्रिय इति भवति । विप्रियनौः । विप्रियनौ+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, १६४ सू० ओकारस्य आव इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे विप्रिय-नाव इति भवति । भटिति । अव्ययपदमिदम् । १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००० सू० प्रथमस्येकारस्य अकारे, ३७० सू० तकारद्वित्वे भटिति इति भवति । हुहुरः=हुहुर । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । आदि-ग्रहणात् । आदिपदस्य ग्रहणात् निम्नोक्तस्थलेष्वपि प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति । यथा—

खाद्यते न तु कसरक्क शब्दं कृत्वा, पीयते न तु घुण्ट शब्दं कृत्वा ।

एवमेव भवति सुखाशा प्रियेण दृष्टेन नयनाभ्याम् ॥२॥

भावार्थः—कस्याश्चिन्नायिकायाः प्रिय-दर्शनजनितं प्रेमातिरेकं वर्ण्यते । यथा—नयनाभ्यां-प्रियेण दृष्टेन इत्यत्र हेतौ तृतीया सप्तम्यर्थे वा तृतीया, अतएव प्रिये दृष्टे सतीत्यर्थः कदाचित् नायिका-हृदये सुखाशा—सुखस्य आशा-वाञ्छा एवमेव-एतादृशी व्यधिका समुत्पन्ना भवति, यत्सा अन्न-पान-ग्रहणस्य स्वाभाविक-प्रक्रियामपि कर्तुं-न शक्नोति । यथा-तया कसरक्क-शब्देन चर्वणघ्वनिनाऽपि न खाद्यते, भोजनसमये ये कसरक्क-शब्दाः जायन्ते, हर्षातिरेकेण सा नायिका तान् शब्दानपि न करोति, चर्वणमकृत्यैव भोजनमस्ति । तथा तया घुण्टशब्देन न पीयते, जलपान-करण-समये घुण्ट इति शब्दः प्रायो भवति, परन्तु प्रियदर्शन-जनित-हर्षाधिक्येन सा नायिका इयती विह्वला संजाता, यद् घुण्टशब्दानपि न करोति, घुण्ट-शब्दमकृत्यैव जलं पिबतीति भावः ।

खाद्यते । खाद्धातुः भोजने । खाद्+क्य+ते । संस्कृतनियमेन खाद्य+ते इति जाते, २९५ सू० घस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे खज्जइ इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । तु । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे उ इति भवति । कसरक्क-शब्दं कृत्वा इत्यर्थे प्रस्तुतसूत्रेण कसरक्क इति शब्दः प्रयुज्यते, भिस्-प्रत्यये, कसरक्क+भिस् इति जाते, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे कसरक्केहि इति भवति । पीयते । पाधातुः पाने । पा+क्य+ते । ६४९ सू० क्य-स्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० इचादेशे पिज्जइ इति भवति । घुण्ट शब्दं कृत्वा इत्यर्थे प्रस्तुतसूत्रेण घुण्ट इत्यस्य पदस्य प्रयोगे, भिस्-प्रत्यये घुण्ट+भिस् इति जाते, कसरक्केहिवदेव घुण्टेहि इति भवति । एवमेव=एवम्, प्रक्रिया १०९१ सूत्रे ज्ञेया । भवति=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । सुखाशा । सुखाशा+सि । अपभ्रंशे सुखाशा-स्थाने १०९३ सू० सुहच्छडी-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेलोपे सुहच्छडी इति भवति । प्रियेण । प्रिय+टा । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पिण् इति भवति । दृष्टेन । दृष्ट+टा । १२८ सू० ऋकारस्य डकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे बिट्ठे इति भवति । नयनाभ्याम् । नयन+भ्याम् । २२८ सू० द्वितीय-नकारस्य णकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे नयणोहि इति भवति । कसरक्क-शब्दं कृत्वा=कसरक्केहि, घुण्ट शब्दं कृत्वा=घुण्टेहि

इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अद्याऽपि नाथः ममेव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते ।

तावदेव विरहः गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां ददाति ॥३॥

भावार्थः—अद्याऽपि-अधुना तु नाथः मम गृहे सिद्धार्थान्-सर्षपान् वन्दते-नमस्करोति, पुरातन-समये गन्तुकामो नरः सर्षपान् वन्दते स्मः । अतएव नायकस्य सर्षपवन्दनाद् प्रियो गन्तुमिच्छतीति नायिका प्रत्येति, सम्प्रति तु मम कान्तः गृहे एवाऽवस्थितोऽस्ति, नाऽत्र तस्याऽभाव इत्यर्थः । तथाऽपि तावदेव-पत्युः गमनात्पूर्वमेव विरहः-वियोगः गवाक्षेषु-वातायनेषु मर्कट-चेष्टां, मर्कटस्य-वानरस्य चेष्टां, व्यापारं ददाति-नर्तनं करोति । इष्टजनस्य गमनात्पूर्वमेव वियोगः परिपीडयतीति भावः ।

अद्य=अज्ज, इत्यस्य प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । नाथः=नाहु, प्रक्रिया १०३१ सूत्रे ज्ञेया । मम=महु, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । एव । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० एवपदस्य जि इत्यादेशे, ३७० सू० जकारद्वित्वे जिञ्ज इति भवति । गृहे । गृह+ङि । ४१५ सू० गृहस्य घर इत्यादेशे, १००५ ङिना सह अकारस्य इकारे घरि इति भवति । सिद्धार्थान् । सिद्धार्थं+शस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे सिद्धत्वा इति भवति । वन्दते । वदि अभिवादनस्तुत्योः । संस्कृतनियमेन वन्द्+ते इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वन्देइ इति भवति । तावद्=ताऊँ, प्रक्रिया १०७७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । एव=जि, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । विरहः । विरह+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विरहु इति भवति । गवाक्षेषु । गवाक्ष+सुव् । इत्यत्र २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१८ सू० सुवः स्थाने हि इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे गवक्खेहि इति भवति । मर्कटचेष्टाम् । मर्कट-चेष्टा+अम् । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, प्रस्तुतसूत्रेण चेष्टाऽनुकरण-द्योतकस्य चेष्टा-शब्दस्य घुग्घ इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य इकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मक्कड-घुग्घिउ इति भवति । ददाति=देइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०९३ सूत्रस्य षोडशे श्लोके ज्ञेया । मर्कटचेष्टाम्=मक्कडघुग्घिउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

शिरसि जराखण्डा लोमपटी गले मणिका न विशतिः ।

ततोऽपि गोष्ठाः कारिताः मुग्धया उत्थानोपवेशनम् ॥४॥

भावार्थः—कस्याश्चिद् नायिकायाः सौन्दर्यातिरेकं व्यञ्जयति कविः-मुग्धयाः-सुन्दर्याः शिरसि-शीर्षे लोमपटी-ऊर्णप्रावरणं वर्तते, कीदृशी लोमपटी ? जराखण्डा जरया-वृद्धत्वेन खण्डा-खण्डशो जाता, अतिपुरातनेत्यर्थः, तस्याः गले-कण्ठे विशतिः-विशतिसंख्यकाः मणिका अपि न वर्तन्ते, शोभावर्धक-बहुमूल्य-हारादिकमपि तस्याः पार्श्वे नाऽस्तीति । ततोऽपि-तथापि तया मुग्धया गोष्ठा-गोकुले तिष्ठन्तीति गोष्ठाः, अत्र “तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेशः” इति न्यायात् गोष्ठस्थाः पुरुषाः, गोपालाः उत्थानोपवेशनम्, उत्थानं च उपवेशनं चेत्युत्थापनोपवेशनं कारिताः । दीनहीनदशाया अपि तस्याः सुन्दर्याः सम्मुखे गोपालाः वद्धाञ्जलयः, आज्ञाकारिणश्च तिष्ठन्तीति भावः ।

शिरसि । शिरस्+ङि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००५ सू० ङिना

सह अकारस्य इकारे सिरि इति भवति । जरा-खण्डः । जराखण्ड+सि । ४ सू० आकारस्य अकारे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेर्लोपे जरखण्डी इति भवति । लोमपटी । लोमपटी+सि । अपभ्रंशे, १०९३ सू० लोमपटी इत्यर्थे लो-अङी-शब्दः प्रयुज्यते, सेर्लोपे लोअङी इति भवति । गले । गल+डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे गलि इति भवति । मणिकाः । मणिक+जस् । इत्यत्र १७७ सू० ककारस्य लोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मणियडा इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृत-वदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । विंशतिः । विंशति+सि । २८ सू० अनुस्वारस्य लोपे, ९२ सू० तिश्चन्देन सह इ-कारस्य ईकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे बीस इति भवति । ततः=तो, इत्यस्य प्रक्रिया १०८८ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । गोष्ठाः । गोष्ठ+जस् । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे गोड्डा इति भवति । कारिताः । डुकृन्-(कृ)-धातुः करणे । कृ+णिग्+क्त । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिग आव इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० त-कारलोपे, जस्-प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे कराविआ इति भवति । मुग्धया । मुग्वा+टा । ३४८ सू० गकारलोपे ३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, ५१८ सू० टा-स्थाने एकारे मुद्घए इति भवति । उत्थानोपवेशनम् । उत्थानोपवेशन+अम् । अपभ्रंशे १०९४ सू० उत्थानोपवेशनस्य उट्टुबईस इति प्रयुक्ते, १०१५ सू० अमो लोपे उट्टुबईस इति भवति । उत्थानोपवेशनम्=उट्टु-बईस इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । इत्यादि । एवमेवाऽन्यान्यपि उदाहरणानि बोध्यानि ।

★ अथ कथम् आदि पदों को होने वाली आदेशविधि ★

अपभ्रंशभाषा में कथम् आदि शब्दों से सम्बन्धित जो-जो आदेशादि कार्य होते हैं, अब सूत्रकार द्वारा उन का निर्देश किया जा रहा है—

१०७२—अपभ्रंशभाषा में कथम्, यथा और तथा इन शब्दों के थादि [जिस के आदि में थकार हो] अवयव के स्थान में डेम=एम, डिम=इम, डिह=इह और डिष=इष ये चार डित् [जिस में ड-कार इत्-लुप्त किया गया हो] आदेश होते हैं । जैसे—

कथं समाप्यतां दुष्टं दिनं, कथं रजनो शीघ्रं भवति ।

नव-वधू-दर्शन-लालसः बहति मनोरथान् सोऽपि ॥१॥

अर्थात्—यह दुष्ट दिन कैसे समाप्त हो, और शीघ्र ही रात हो जाए, नव-वधू के दर्शन की लालसा रखने वाला मनुष्य इस प्रकार के मनोरथों को धारण कर रहा है ।

यहां पर १—कथम्=कैम [किस तरह], २—कथम्=किध [कैसे] इन पदों में थादि अवयव को डेम=एम और डिष=इष ये दो डित् आदेश किए गए हैं । डिम=इम आदेश का उदाहरण—

ओ ! गौरी-मुख-निजितकः, बार्दले निलीनः मुगाङ्कः ।

अन्योऽपि यः परिभूत-तनुः स कथं भ्रमति निशंकम् ॥२॥

अर्थात्—अरे ! गौरी [सुन्दरी] के सुन्दर मुख से पराजित यह मृगाङ्ग [चन्द्र] बादलों में छिप गया है, जब चन्द्रमा की यह दशा है, तो दूसरा व्यक्ति जिस का कि पराभव [तिरस्कार] हो गया है, वह निश्चय हो कर कैसे भ्रमण कर सकता है ?

यहाँ पर कथम्=किवें (कैसे), इस पद में थादि अवयव को डिम् [डित् इम्] यह आदेश किया गया है। डिह्=इह आदेश का उदाहरण—

बिम्बाधरे तन्व्याः रदन-व्रणः कथं स्थितः श्री-आनन्द !।

निरुपमस्य प्रियेण पीत्वा शेषस्य दत्ता मुद्रा ॥३॥

अर्थात्—हे श्री आनन्द [किसी व्यक्ति का नाम है] तनु-पतले शरीर वाली स्त्री के बिम्ब फल के समान लाल अवर [निचले होंठ] पर दन्तकृत व्रण [जख्म] ऐसे प्रतीत होता है कि मानों निरुपम [अनुपम] रस पीकर प्रिय के द्वारा शेष रस पर मुद्रा [मोहर] अंकित कर दी गई हो।

यहाँ पर कथम्=किह [कैसे] इस अव्ययपद के थादि अवयव को डिह् अर्थात् डित् इह यह आदेश किया गया है। डेम=एम आदेश के अन्य उदाहरण—

भग्न सखि ! निभूतकं तथा मयि यदि प्रियो वृण्टः सदोषः ।

यथा न जानाति मम मनः पक्षाऽऽपतितं तस्य ॥४॥

अर्थात्—हे सखि ! यदि तू ने प्रिय को मुझ में सदोष [दोष वाला, नाराज] देखा है, तो गुप्त-रूप से कह दे क्योंकि उस के पक्ष में पड़ा हुआ मेरा मन उस के दोष को नहीं जान सकता।

यहाँ पर १—तथा=तेवें (वैसे), २—यथा=जेवें (जैसे) इन दोनों पदों में थादि अवयव के स्थान में डेम [डित् एम्] यह आदेश किया गया है। डिम्=इम् के अन्य उदाहरण—यथा यथा व-क्रिमाणं लोचनयोः । तथा तथा मन्मथः निजकशरान्=जिवें जिवें वङ्कित लोम्रणहं । तिवें तिवें वम्महु निम्रय-सर [जैसे-जैसे नेत्रों की वक्रता होती है। वैसे-वैसे मन्मथ-कामदेव अपने वाणों को] यहाँ पर—१—यथा=जिवें (जैसे), २—तथा=तिवें (वैसे) इन पदों में थादि अवयव के स्थान में डिम् [डित् इम्] यह आदेश किया गया है।

मया ज्ञातं प्रिये ! विरहितानां, काऽपि घरा भवति विकाले ? ।

केवलं मृगाङ्गोऽपि तथा तपति, यथा विनकरः क्षयकाले ॥५॥

इस श्लोक की व्याख्या १०४८ वें सूत्र में की जा चुकी है। पाठक वहाँ देखें। यहाँ पर—तथा=तिह [वैसे] २—यथा=जिह [वैसे] इन पदों में थादि अवयव के स्थान में डिह् [डित् इह] यह आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार तथा=तिघ (वैसे) और यथा=जिघ (जैसे) इन पदों के उदाहरण भी समझ लेने चाहिए। इन पदों में थादि अवयव को डित् इघ यह आदेश किया गया है।

१०७३—अपभ्रंश भाषा में याहक् आदि शब्दों के बादि [जिस के आदि में दकार हो] अवयव के स्थान में डित् (जिस में डकार इत् हो) एह यह आदेश होता है। जैसे—

मया भणितं बलिराज ! त्वं कीदृग् मागंण एषः ।

याहक् ताहग् नाऽपि भवति, मूढ ! स्वयं नारायणः ईदृक् ॥१॥

अर्थात्—हे बलिराज ! (बलियों के स्वामिन् !) मैंने तुम्हें कहा है कि यह मांगने वाला कैसा है ? कौन है ? । इस प्रश्न का समाधान करते हुए बलिराज फरमाते हैं कि हे मूर्ख ! यह जैसा तैसा अर्थात् साधारण याचक नहीं है, किन्तु यह तो स्वयं नारायण [विष्णु] ही हो सकता है।

यहां—१—कीदृग्=केहउ (कैसा), २—यादृग्=जेहु (जैसा), ३—तादृग्=तेहु (वैसा), ४—ईदृग्=एहु (ऐसा) इन पदों में दादि अवयव के स्थान में डेह [डित् एह] यह आदेश किया गया है।

१०७४—अपभ्रंश भाषा में अवन्त [जिस के अन्त में अकार हो] यादृग् आदि अर्थात् यादृश तादृश, कीदृश तथा ईदृश इन शब्दों के दादि [जिस में दकार आदि में हो] अवयव के स्थान डित् [जिस में डकार इत् हो] अइस यह आदेश होता है। जैसे—१—यादृशः=जइसो [जैसा], २—तादृशः=तइसो [वैसा], ३—कीदृशः=कइसो [कैसा], ४—ईदृशः=अइसो [ऐसा] यहां पर यादृश आदि शब्दों के दादि अवयव को डित् अइस यह आदेश किया गया है।

१०७५—अपभ्रंश-भाषा में यत्र और तत्र इन शब्दों के 'त्र' प्रत्यय के स्थान में एत्थु और अत्तु ये दो डित् आदेश होते हैं। जैसे—

यदि स घटयति प्रजापतिः, कुत्राऽपि लात्वा शिक्षाम्।

यत्राऽपि तत्राऽपि अत्र जगति भण तदा तस्याः सादृश्यम्?॥१॥

अर्थात्—यदि वह प्रजापति-ब्रह्मा यहां पर, वहां पर अथवा कहीं पर भी शिक्षा प्राप्त करके रचना करे तो क्या इस संसार में उस स्त्री के समान [किसी पुरुष की] रचना कर सकता है? कभी नहीं। भाव यह है कि इस नारी का सौन्दर्य अद्वितीय है।

यहां पर १—यत्र=जैत्थु (जहां पर), २—तत्र=तेत्थु (वहां पर) इन दोनों पदों में 'त्र' के स्थान में डित् एत्थु यह आदेश किया गया है। इस के अतिरिक्त—१—यत्र स्थितः=जत्तु ठिदो (जहां पर ठहरा हुआ है), २—तत्र स्थितः=तत्तु ठिदो (वहां पर ठहरा हुआ है), यहां पर त्र प्रत्यय के स्थान में डित् अत्तु यह आदेश किया गया है।

१०७६—अपभ्रंशभाषा में कुत्र और अत्र इन शब्दों के 'त्र' के स्थान में डित् एत्थु यह आदेश होता है। जैसे—कुत्राऽपि लात्वा शिक्षां, यत्राऽपि तत्राऽपि अत्र जगति=केत्थु वि लेप्पिण्णु सिक्खु, जैत्थु वि, तेत्थु वि, एत्थु जगि [यहां पर, वहां पर अथवा कहीं पर भी शिक्षा प्राप्त करके इस जगत में] यहां पर—१—कुत्र=केत्थु [कहां पर], २—अत्र=एत्थु [यहां पर] इन पदों में 'त्र' प्रत्यय के स्थान में डित् 'एत्थु' यह आदेश किया गया है।

१०७७—अपभ्रंश-भाषा में यावत् और तावत् इन दोनों अवयवपदों के दादि [जिस के आदि में वकार हो] अवयव को म, उं और महि ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—

यावत् न निपतति कुंभ-तटे सिंह-चपेटा-चटात्कारः।

तावत् समस्तानां मदकलानां पदे पदे बाह्यते ढक्का ॥१॥

अर्थात्—जब तक समस्त मदोन्मत्त हाथियों के *कुम्भ-तट पर चटात्कार शब्द करता पर सिंह का चपेटा नहीं पड़ता तभी तक उन पर पग-पग पर ढक्का (बड़ा ढोल) सुनाई देती है।

यहां पर—१—यावत्=जाम (जबतक), २—तावत्=ताम (तब तक) इन पदों में दादि अवयव को 'म' का आदेश किया गया है। 'उं' आदेश का उदाहरण—

तिलानां तिलत्वं तावत्, परं यावत् न स्नेहाः गलन्ति।

स्नेहे प्रणष्टे ते एव तिलाः, तिलाः भ्रष्टा खलाः भवन्ति ॥२॥

अर्थात्—तिलों का तिलत्वं [तिलपना] तभी तक है, जब तक उन में से स्नेह [चिकनाहट,

*हाथी के माथे के दो मांसपिण्ड। तट शरीर के कतिपय अवयवों की संज्ञा है। जैसे—कटितट, कुचतट आदि।

तेल] नहीं निकलता। स्नेह के निकल जाने पर वे तिल भी तिल रूप से भ्रष्ट हो कर खल रूप हो जाते हैं।

यहां पर—१—तावत्=ताउं (तब तक), २—यावत्=जाउं [जब तक] इन पदों में वादि अवयव को 'उ' यह आदेश किया गया है। 'महि' आदेश का उदाहरण—

यावद् विषमा कार्य-गतिः, जीवानां मध्ये एति ।

तावद् आस्तामितरो जनः, सुजनोऽप्यन्तरं ददाति ॥३॥

अर्थात्—जब जीवों पर विषम कार्यगति [कर्मगति] आती है, अर्थात् जीवों का अशुभ कर्मोदय होता है, तब औरों [साधारण मनुष्यों] का क्या कहना, वे तो बदल ही जाते हैं किन्तु सुजन [श्रेष्ठ व्यक्ति] में भी अन्तर आ जाता है।

यहां पर—१—यावद्=जामहिं [जब तक], २—तावद्=तामहिं [तब तक] इन पदों में वादि अवयव को 'महि' यह आदेश किया गया है।

१०७८—अपभ्रंश भाषा में अत्वन्त [जिस के अन्त में अतु प्रत्यय हो] यद् और तद् इन शब्दों के अर्थात् यावत् और तवत् इन शब्दों के वादि [जिस के आदि में वकार हो] अवयव को डित् [जिस में डकार इत् हो] एवड यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—यावद् अन्तरं रामरावणयोः, तवद्, अन्तरं पट्टन-ग्रामयोः=जेवडु अन्तरं रावण-रामहं, तेवडु अन्तरं पट्टनगामहं [जितना अन्तर राम और रावण में डकार है, उतना ही अन्तर पट्टन-नगर और ग्राम में होता] यहां पर १—यावद्=जेवडु (जितना), २—तावद्=तेवडु (उतना) इन पदों में वादि अवयव को डिट् 'एवड' यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभाव पक्ष में—यावद् का जेतुलो [जितना] और तवद् का तेत्तुलो [उतना] यह रूप बनता है।

१०७९—अपभ्रंश भाषा में अत्वन्त इदम् और किम् अर्थात् इयत् और कियत् इन शब्दों के यकारादि [जिसके आदि में यकार हो] अवयव को डित् 'एवड' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—इयद् अन्तरम्=एवडु अन्तरं [इतना अन्तर है], २—कियद् अन्तरम्? =केवडु अन्तरं? [कितना अन्तर है?] यहां तर यकारादि अवयव के स्थान में डित् 'एवड' यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में—इयद् का ऐत्तुलो और कियद् का केत्तुलो यह रूप बन जाता है।

१०८०—अपभ्रंश भाषा में 'परस्पर' शब्द के आदि में अकार जोड़ दिया जाता है। जैसे—

ते मुद्गाः हारिताः ये परिविष्टाः तेषाम् ।

परस्परं युध्यमानानां स्वामी पीडितः येषाम् ॥१॥

अर्थात्—परस्पर लड़ने वाले जिन लोगों के स्वामी पीडित-दुःखी हों, उनको परोसे गए मूंग व्यर्थ ही जाते हैं। भाव यह है कि जो सेवक परस्पर लड़ते रहते हैं, और स्वामी को खेद-खिन्न बनाते रहते हैं, उनको दिया गया वेतन या पारितोषिक निष्फल ही समझना चाहिए। यहां पर—परस्परम् =अवरोप्पर [आपस में] इस पद में आदि में अकार का संयोजन किया गया है।

१०८१—अपभ्रंश-भाषा में ककार आदि व्यञ्जननों में यदि एकार और ओकार स्थित हों तो प्रायः इन के उच्चारण में लाघव किया जाता है। अर्थात् इनके उच्चारण में लघुता आ जाती है, ए-कार और ओकार को ह्रस्व मान लिया जाता है। जैसे—१—सुखेन चिन्तयते मानः=सुधे चिन्तिज्जह माणु [सुख की दशा में स्वाभिमान का चिन्तन किया जाता है], २—तस्य ग्रहं कलियुगे दुर्लभस्य=तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो [कलियुग में उस दुर्लभ को] यहां पर—सुखेन=सुधे इस पद में ए-

कार के तथा दुर्लभस्य=दुल्लहो, इस पद में ओकार के उच्चारण में लाघव लाया गया है। अर्थात्-उच्चारण करते समय इनको हलकी आवाज से [ह्रस्व की भाँति] बोला जाता है।

१०८२—अपभ्रंश-भाषा में पद के अन्त में विद्यमान उं, हुं, हिं और हं इन शब्दों के उच्चारण में प्रायः लाघव होता है। अर्थात्-अपभ्रंश भाषा में उं, हुं, हिं और हं इनका अनुस्वार अनुनासिक हो जाता है। ध्यान रहे कि अनुस्वार को गुरु माना जाता है और अनुनासिक को लघु। अतः उच्चारण के लाघव का अर्थ है—उस का ह्रस्व बन जाना। जैसे १—अन्यद् यत् तुच्छकं तस्याः धन्यायाः=अन्नु जु तुच्छउं, तहेँ धणहे [उन नायिका का अन्य जो तुच्छ है], २—बलि क्रिये सुजनस्य=बलि किज्जउं सुअणस्सु [सज्जन पुरुष के मैं बलिहारो जाती हूँ], ३—देवं घटयति वने तरुणाम्=दइउ घडावइ वणि तरुहुँ [वन में पक्षियों के लिए देव-भाग्य वृक्षों के फल पैदा कर देता है], ४—तरुण्योऽपि बल्कलम्=तरुहुँ वि वक्कलु [वृक्षों से छाल भी], ५—खड्ग-विसाधितं यस्मिन् लभामहे=खग-विसाहिउ जहिँ लहुहुँ [जिस देश में तलवार से विसाधित-कमाया हुआ, प्राप्त करते हैं], ६—तृणानां तृतीया भङ्गी नाऽपि=तणहँ तइज्जो भङ्गि न वि [तिनकों की तीसरी प्रवस्था नहीं है] यहां पर—१—तुच्छकम्=तुच्छउं, तथा क्रिये=किज्जउं, इन पदों में 'उ' के, २—तरुणाम्=तरुहुँ, इस पद में हुं के तथा ३—तृणानाम्=तणहँ, इन पदों में हं के उच्चारण में लाघव लाया गया है। प्रायः [बहुल] का अधि-कार होने से लहुहुँ यहां पर प्रस्तुतसूत्र की प्रवृत्ति नहीं हो सकी।

१०८३—अपभ्रंश-भाषा में 'म्ह' इस के स्थान में मकाराक्रान्त [मकार से युक्त] भकार अर्थात् 'म्भ' यह आदेश विकल्प से होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि ३४५ सूत्र से क्षम, इम, षम और स्म आदि संयुक्त व्यञ्जनों के स्थान में होने वाले 'म्ह' इस आदेश का यहां पर ग्रहण किया जाता है, क्योंकि संस्कृतभाषा में 'म्ह' यह संयुक्तवर्ण सम्भव ही नहीं है। जैसे—१—ग्रीष्मः=गिम्हो=गिम्भो (गरमी की ऋतु), और २—श्लेष्मा=सिम्हो=सिम्भो (बलशाम) इन पदों में 'म्ह' के स्थान में 'म्भ' यह आदेश किया गया है। ब्रह्मन् ! ते विरलाः केऽपि नराः ये सर्वाङ्ग-क्षेकाः।

ये वक्राः ते वञ्चकतराः, ये ऋजवः ते बलीवर्दाः ॥१॥

अर्थात्—हे ब्राह्मण ! ऐसे मनुष्य संसार में बहुत कम हैं, जो सर्वप्रकार से दक्ष [चतुर] हों, क्योंकि जो वक्र हैं, वे तो वञ्चक [धोखा देने वाले] हैं, और जो ऋजु-सरल हैं, वे बलीवर्द-बल के समान हैं, मूर्ख हैं। यहां पर—ब्रह्मन् !=वम्ह !=वम्भ ! [हे ब्राह्मन्] इस पद के 'म्ह' को 'म्भ' यह आदेश किया गया है।

१०८४—अपभ्रंशभाषा में अन्यादृश इस शब्द के स्थान में अन्नाइस और अवराइस ये दो आदेश होते हैं। जैसे—अन्यादृशः=अन्नाइसो, अवराइसो [प्रौरो जैसा] यहां पर अन्यादृश शब्द के स्थान में अन्नाइस और अवराइस ये दो आदेश किए गए हैं।

१०८५—अपभ्रंशभाषा में "प्रायः" इस अव्ययपद के स्थान में प्राउ, प्राइव, प्राइम्ब औद प-गिम्ब ये चार आदेश होते हैं। जैसे—

अन्ये ते दीर्घे लोचने, अन्यद् तव् भुज-युगलम्।

अन्यः स घन-स्तन-भारः, तदन्यदेव मुख-कमलम् ॥

अन्यः स केश-कलापः सोऽन्य एव प्रायो विधिः।

येन नितम्बिनी घटिता, सा गुण-लावण्य-निधिः ॥१॥

अर्थात्—वे विशाल नेत्र, वह भुज-युगल [भुजाओं का जोड़ा], वह घन-स्तन-भार [घन-रुसे हुए, स्तनों का भार-बोझ], वह मुख-कमल और वह केश-कलाप [बालों का ढेर] अन्य है, अर्थात् असाधारण [विलक्षण] ही है। यहां तक कि वह विधि [भाग्य] भी अन्य [और] ही है जिस ने कि गुणों और लावण्य की निधिस्वरूप उस नितम्बिनी [बड़े और सुन्दर नितम्बों वाली स्त्री] की रचना की है। यहां पर 'प्रायः' इस अव्ययपद के स्थान में 'प्राउ' यह आदेश किया गया है। 'प्राइव' आदेश का उदाहरण—

प्रायो मुनीनामपि भ्रान्तिः, तेन मणिकान् गणयन्ति ।

अक्षये, निरामये परमपदे, अद्यापि सत्यं न लभन्ते ॥२॥

अर्थात्—मुनिजनों को भी प्रायः भ्रान्ति बनी हुई है, इसी लिए वे माला के मणिकों [मनकों] को गिनते हैं, अर्थात् मालाएं फेरते हैं। इन मुनियों ने अभी तक अक्षय और निरामय [रोग-रहित] परमपद में लीनता को प्राप्त नहीं किया। यहां पर 'प्रायः' इस पद के स्थान में 'प्राइव' यह आदेश किया गया है। 'प्राइम्ब' का उदाहरण—

अश्रुजलेन प्रायः गौर्याः सखि ! उद्बुत्ते नयनसरसी ।

ते सम्मुखे सम्प्रेषिते दत्तः तिर्यग् घातं परम् ॥३॥

अर्थात्—हे सखि ! गौरी के नयन-रूप सरोवर यद्यपि अश्रुजल से उद्बुत्त हैं, अर्थात् उछल रहे हैं, फिर भी वे किसी कामुक व्यक्ति के सम्मुख प्रेषित किए गए तिर्यक् [टेढा] एवं विलक्षण घात कर डालते हैं। अकथनीय दुःख पहुंचाते हैं। भाव यह है कि पति-विरह-जन्य दुःख से व्याकुल सुन्दरी अश्रु पूर्ण नयनों से भी यदि किसी कामी व्यक्ति को निहारती है तब भी उसके विकार-पूर्ण नयन उस कामुक व्यक्ति को परिव्यथित कर देते हैं। इसके विपरीत, यदि वह सुन्दरी प्रसन्न नयनों द्वारा किसी कामुक व्यक्ति को देख ले तब तो उस व्यक्ति की दुर्दशा का कहना ही क्या है ? यहां पर प्रायः इस अव्ययपद के स्थान में प्रस्तुतसूत्र से प्राइम्ब यह आदेश किया गया है। पणिम्ब का उदाहरण—

एष्यति प्रियः रोषिष्यामि, अहं रुष्टां मामनुनयति ।

प्रायः एतान् मनोरथान् दुष्करान् दयिता करोति ॥४॥

अर्थात्—प्रीतम जायगा, मैं रुष्ट हो जाऊंगी, रुष्ट हुई मुझ को वह मनायगा, इस प्रकार के दुष्कर [जिन का पूर्ण होना कठिन हो] मनोरथों को प्रायः दयिता [नायक की प्रिय नायिका] ही किया करती है। यहां पर 'प्रायः' इस अव्ययपद के स्थान में 'पणिम्ब' यह आदेश किया गया है।

१०८६—अपभ्रंश भाषा में 'अन्यथा' इस अव्ययपद के स्थान में 'अनु' यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—

विरहाऽनल-ज्वाला-करालितः पथिकः कोऽपि मङ्क्त्वा स्थितः ।

अन्यथा शिशिरकाले शीतलजलाद् धूमः कुतः उत्थितः ॥१॥

अर्थात्—प्रतीत होता है कि विरहाऽग्नि की ज्वालाओं से दग्ध कोई पथिक डुबकी लगाए हुए जल में स्थित है, यदि ऐसा न होता तो शिशिर काल [माघ और फाल्गुण मास] में शीतल जल से धूँआँ कैसे निकलता ? यहां पर अन्यथा इस अव्ययपद के स्थान में 'अनु' यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में-अन्यथा=अन्नह [नहीं तो] यह रूप बनता है।

१०८७—अपभ्रंश-भाषा में "कुतः" इस अव्ययपद के स्थान में कउ और कहन्तिहु ये दो

आदेश होते हैं। जैसे—

मम कान्तस्य गोष्ठस्थितस्य कुतः कुटीरकाणि वलन्ति ।

अथ रिपुरुधिरेण विध्यापयति अथ आत्मना, न भ्रान्तिः ॥१॥

अर्थात्—गोष्ठ [गोशाला, गृहीरों का झुंडा, जमाव] में स्थित होने पर भी मेरे प्रिय के कुटीरक [छोटी कुटियाएं] क्यों जल रहे हैं ? यदि ये किसी शत्रु ने जलाए हैं तो वह स्वयं रिपु के रुधिर से उन्हें बुझाएगा। अथवा अपने आप ही ये जल रहे हैं तो भी यह बिना किसी से सहायता लिए अपने आप ही इन को बुझा डालेगा, इस में कोई भ्रान्ति [सन्देह] नहीं करनी चाहिए।

यहां पर 'कुतः' इस अव्ययपद के स्थान में 'कुत' यह आदेश किया गया है। कहन्तिहु का उदाहरण—धूमः कुतः उत्थितः=धूमं कहन्तिहु उड्डिग्रज [धूमां कहां से उठा हुआ है] यहां पर 'कुतः' इस अव्ययपद के स्थान में 'कहन्तिहु' यह आदेश किया गया है।

१०८८—अपभ्रंश-भाषा में ततः और तदा इन शब्दों के स्थान में 'तो' यह आदेश किया जाता है। जैसे—

यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि ! मम प्रियेण ।

अथ भग्ना अस्माकं सम्बन्धिनः तदा तेन मारितेन ॥१॥

इस श्लोक का अर्थ १०५० वें सूत्र के दूसरे श्लोक में दिया जा चुका है। यहां पर 'ततः' इस अव्ययपद के स्थान में 'तो' यह आदेश किया गया है।

१०८९—अपभ्रंश-भाषा में सूत्रोक्त १—एवम्, २—परम्, ३—समम्, ४—ध्रुवम्, ५—मा, और ६—मनाक् इन पदों के स्थान में क्रमशः १—एम्ब, २—पर, ३—समाणु, ४—ध्रुबु, ५—मं और ६—मणाउ ये आदेश होते हैं। एवम् के स्थान में होने वाले एम्ब का उदाहरण—

प्रियसंगमे कुतः निद्रा, प्रियस्य परोक्षस्य कथम् ।

मया द्वे अपि बिनाशिते, नैवं न तथा ॥१॥

अर्थात्—प्रीतम का संगम होने पर निद्रा कहां ? और उस के परोक्ष [वियोग] में भी निद्रा कहां ? दोनों प्रकार से मेरी निद्रा का नाश हो चुका है। भाव यह है कि न निद्रा इस तरह [पति की उपस्थिति में] आती है, और नाहीं उस तरह [पति के विरह-काल में] निद्रा की स्थिति बनती है। यहां पर—'एवम्' [इस प्रकार] इस अव्ययपद के स्थान पर एम्ब यह आदेश किया गया है। परम् के स्थान में किए पर आदेश का उदाहरण—गुरां न सम्पत् कीर्तिः परम्=गुणहि न संपद कित्ति पर [गुणों से सम्पत्ति नहीं, किन्तु कीर्ति मिलती है] यहां पर 'परम्' के स्थान में 'पर' यह आदेश किया गया है। समम् के स्थान में किए गए समाणु का उदाहरण—

कान्तो यत् सिंहस्य उपमीयते तन्मम खण्डितः मानः ।

सिंहः नीरक्षकान् गजान् हन्ति प्रियः पक्ष-रक्षः समम् ॥२॥

अर्थात्—मेरे प्रीतम को जो सिंह से उपमा दी गई है, इस से मेरा मान खण्डित हुआ है क्योंकि सिंह तो नीरक्षक [जिस का कोई रक्षक न हो] हाथियों को ही मारता है, किन्तु मेरा प्रीतम पदातियों [पेदल सेना] से रक्षित हाथियों को मारता है। यहां पर—समम् [साथ] इस पद को समाणु यह आदेश किया गया है। ध्रुवम् के स्थान में किये गए ध्रुबु आदेश का उदाहरण—

चञ्चलं जीवितं, ध्रुवं मरणं, प्रिय ! रुष्यते किम् ।

भविष्यन्ति दिवसाः रोषणस्य दिव्यानि वर्षशतानि ॥३॥

अर्थात्—हे प्रिय ! जीवन चञ्चल है, अस्थिर है, और मृत्यु ध्रुव-निश्चित है, अतः तू क्यों रुष्ट हो रहा है। रोषयुक्त व्यक्ति के थोड़े दिन भी सैंकड़ों दिव्य [स्वर्गीय] वर्षों के समान हो जाएंगे। भाव यह है कि दुःखी जन को कुछ दिन भी सैंकड़ों वर्षों तुल्य प्रतीत होते हैं। यहां पर 'ध्रुवम्' इस पद के स्थान पर 'ध्रुवु' यह आदेश किया गया है। 'मा' के स्थान में किए गए 'मं' इस आदेश का उदाहरण—**मा धन्ये ! कुरु विषादम्**—मं धणि ! करहि विसाउ [हे सुन्दरि ! विषाद मत कर] यहां पर 'मा' को 'मं' यह आदेश किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में १००० वें सूत्र से प्रायः [बहुल] इस पद की अनुवृत्ति आने से कहीं पर 'मा' के स्थान में 'मं' यह आदेश नहीं भी होता। जैसे—

माने प्रणष्टे यवि न तनु, तदा देशं त्यज ।

मा दुर्जन-कर-पल्लवैः बर्ष्यमानः भ्राम्य ॥४॥

अर्थात्—स्वाभिमान के नष्ट हो जाने पर यदि शरीर नहीं तो देश को अवश्य छोड़ देना चाहिए, क्योंकि दुर्जनों से कर-पल्लवों [कर रूपी पल्लव-कोपल] द्वारा दिखाए जाते हुए व्यक्ति का भ्रमण करना सर्वथा अनुचित है। यहां पर 'मा' इस पद के स्थान में मं यह आदेश नहीं हो सका।

लवणं विलीयते पानीयेन अरे ! खलमेघ मा गर्जं ! ।

वालितं गलति तत्कुटीरकं गौरी तिम्यति अद्य ॥५॥

अर्थात्—अरे दुष्ट मेघ ! तू आज गरजना मत कर, क्योंकि पानी से लवण-लावण्य [सौन्दर्य] विलीन (नष्ट) हो रहा है और जलाया हुआ कुटीर गल रहा है तथा गौरी [सुन्दरी] वासनाजन्य अन्तर्वेदना से पीड़ित हो रही है। यहां पर भी 'मा' इस अव्ययपद के स्थान में 'मं' यह आदेश नहीं हो सका। मनाक् के स्थान में किए गए 'मणाउं' इस आदेश का उदाहरण—

विभवे प्रणष्टे वक्रः ऋद्धिभिः जन-सामान्यः ।

किमपि मनाक् मम प्रियस्य शशी अनुहरति नाऽन्यः ॥६॥

अर्थात्—वैभव के नष्ट हो जाने पर मेरा प्रीतम वक्र और ऋद्धि के होने पर जनसामान्य की भाँति चलता है। अर्थात् वक्रता से रहित हो जाता है। मेरे प्रिय की इस स्थिति का चन्द्रमा ही कुछ-कुछ अनुकरण करता है, अन्य कोई नहीं। यहां पर 'मनाक्' इस अव्ययपद के स्थान में 'मणाउ' यह आदेश किया गया है।

१०१०—अपभ्रंशभाषा में—१—किल, २—अथवा, ३—दिवा, ४—सह और ५—नहि इन शब्दों के स्थान में क्रमशः १—किर, २—अहवइ, ३—बिबे, ४—सहू और ५—नाहि ये आदेश होते हैं। किल के स्थान में किए गए 'किर' का उदाहरण—

किल खादति, न पिबति, न विद्वति, धर्मं न व्ययति रूप्यम् ।

इह कृपणो न जानाति यथा यमस्य क्षणेन प्रभवति दूतः ॥१॥

अर्थात्—निश्चय ही कृपण व्यक्ति न तो कुछ खाता है, न पीता है, न धर्म में ही रुपया दान करता है, और नाही [अन्य किसी कार्य में] व्यय करता है, क्योंकि वह नहीं जानता कि यम का दूत क्षणभर में अपना प्रभुत्व जमा लेगा। तात्पर्य यह है कि व्यक्ति किसी भी क्षण मृत्यु के मुंह में जा सकता है, तथापि वह अपना हानिलाभ सोचने का यत्न नहीं करता। यहां पर 'किल' के स्थान में 'किर' यह आदेश किया गया है। अथवा के स्थान में किए गए 'अहवइ' इस आदेश का उदाहरण—**अथवा न सुवंशानामेष दोषः**—अहवइ न सुवंसहं एह खोडि [अथवा अच्छे वंश वालों का यह दोष नहीं

है] यहां पर 'अथवा' इस अव्ययपद को 'अहवइ' यह आदेश किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में "१००० वें सूत्र में पठित 'प्रायः [बहुल]' इस पद का अधिकार [अनुवृत्ति] होने से" कहीं पर अथवा के स्थान में 'अहवइ' यह आदेश नहीं भी होता। जैसे—

यायते (गम्यते) तस्मिन् देशे, लभ्यते प्रियस्य प्रमाणम्।

यदि आयाति तदा आनीयते, अथवा तदेव (तत्रैव) निर्वाणम् ॥२॥

अर्थात् जिस देश में प्रीतम का प्रमाण [चिन्ह] मिलेगा उस देश में जाऊंगी, यदि वह आ-एगा तो ले आऊंगी, यदि वह नहीं आयागा तो वहीं पर निर्वाण [मृत्यु] को प्राप्त हो जाऊंगी। यहां पर 'अथवा' के स्थान में 'अहवइ' यह आदेश नहीं हो सका। दिवा के स्थान में किए गए दिवे इस आदेश का उदाहरण-दिवा दिवा गङ्गा-स्नानम्=दिवि-दिवि गङ्गा-ण्हाणु [प्रतिदिन गङ्गास्नान है] यहां पर 'दिवा' के स्थान में 'दिवे' यह आदेश किया गया है। 'सह' के स्थान किए 'सहु' का उदाहरण—

यतः प्रवसता सह न गता, न मृता वियोगेन तस्य।

लज्जयते सन्देशान् ददतीभिः सुभग-जनस्य ॥३॥

अर्थात् न तो मैं प्रवास [विदेश-गमन] करते हुए के साथ गई और नाँही मैं उस के वियोग में मरी, अतः अब सौभाग्यशाली प्रिय को सन्देश देती हुई मुझ को लज्जा आ रही है। यहां पर 'सह' के स्थान में 'सहु' यह आदेश किया गया है। नहि के स्थान में कृत 'नाहि' इस आदेश का उदाहरण—

इतः मेघाः पिबन्ति जलम्, इतः बडवानलः आवर्तते।

प्रेक्षस्व गभीरमाणं सागरस्य, एकाऽपि कणिका नहि अपभ्रश्यते ॥४॥

अर्थात् -इधर तो बादल पानी पी रहे हैं और उधर बडवानल (समुद्र की आग) पानी को शोषित कर रहा है, फिर भी पानी की एक बून्द भी उसमें से कम नहीं होती। समुद्र की इस गम्भीरता को देखो। यहां पर 'नहि' इस अव्ययपद के स्थान में 'नाहि' यह आदेश किया गया है।

१०६१—अपभ्रंश-भाषा में—१—पश्चाद्, २—एवमेव, ३—एव, ४—इदानीम्, ५—प्रत्युत और ६—इतस्, इन शब्दों के स्थान में क्रमशः—१—पच्छइ, २—एम्बइ, ३—जि, ४—एम्बहि, ५—पच्चलिउ और ६—एत्तहे ये आदेश होते हैं। पश्चात् के स्थान में किए गए पच्छइ इस आदेश का उदाहरण—पश्चात् भवति विभातम्=पच्छइ होइ विहाणु, इन पदों का अर्थ १०३३ वें सूत्र में लिखा जा चुका है। यहां पश्चाद् के स्थान में 'पेच्छइ' यह आदेश किया गया है। एवमेव के स्थान में किए एम्बइ का उदाहरण—एवमेव सुरतं समाप्तम्=एम्बइ सुरउ समत्तु [इसी तरह सम्भोग समाप्त हो गया] यहां पर एवमेव इस पद के स्थान में एम्बइ यह आदेश किया गया है। एव शब्द के स्थान में किए गए जि इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

यातु मा यान्तं पल्लवत द्रक्ष्यामि पदानि ददाति।

हृदये तिर्यग् अहमेव परं प्रियः डम्बराणि करोति ॥१॥

अर्थात्—हे सखि ! मेरे प्रीतम को जाने दो, जाते हुए का पल्ला मत पकड़ो, मैं देखूंगी कि वह कितने पग जाता है ? उस के हृदय में तो मैं ही छिपी हुई हूं, ऐसी स्थिति में वह जा ही नहीं सकता, वह मेरा प्रिय कवल जाने का आडम्बर करता है। यहां पर 'एव' इस पद को 'जि' यह आदेश किया गया है। इदानीम् के स्थान में किए गए 'एम्बहि' आदेश का उदाहरण—

हरि नतितः प्राङ्गणे, विस्मये पातितः लोकः।

इदानीं राधा-पयोधरयोः, यद् भाति तद् भवतु ॥२॥

अर्थात्—प्राङ्गण [ग्रांगन] में हरि को नचाया गया है, और सब लोगों को विस्मय में डाल दिया गया है, अब राधा के पयोधरों को जो अच्छा लगता है, वह हो। भाव यह है कि पाताल के राजा बलि के बढ़ते हुए प्रभाव को रोकने के लिए विष्णु भगवान को वामन अवतार धारण करना पड़ा। एक पाँव से तीन लोक को आवृत कर लेने के कारण समस्त संसार आश्चर्य-चकित रह गया। भगवान को वामन रूप में देखकर राधा के मन में कामवासना अँगड़ाइए लेने लगीं। यहां पर 'इदानीम्' इस अव्ययपद के स्थान में 'एम्वाहि' यह आदेश किया गया है। प्रत्युत इस अव्ययपद के स्थान में किए गए 'पच्चलिउ' इस आदेश का उदाहरण—

सर्वलावण्या गौरी नद्या काऽपि विषग्रन्थिः।

भटः प्रत्युत स म्रियते यस्य न लगति कण्ठे ॥३॥

अर्थात्—सर्व प्रकार के लावण्य से युक्त गौरी [गौर वर्ण वाली नायिका] कोई नवीन ही विषग्रन्थि [विष की गाँठ] है, क्योंकि जिस योद्धा के कण्ठ में यह नहीं लगी, वह योद्धा भी मारा जा रहा है। तब जिस के कण्ठ का यह स्पर्श करती है, उसकी मरणदशा का तो कहना ही क्या है? यहां पर—'प्रत्युत' के स्थान 'पच्चलिउ' यह आदेश किया गया है। इतः के स्थान में किए एतहे का उदाहरण—इतः मेघाः पिबन्ति जलम् = एतहे मेह पिग्रन्ति जलु [इधर मेघ पानी पी रहे हैं] यहां पर इतः इस अव्ययपद के स्थान में 'एतहे' यह आदेश किया गया है।

१०६२—अपभ्रंश भाषा में १—विषण्ण, २—उक्त और ३—वर्त्म इन तीन शब्दों के स्थान में क्रमशः १—वुन्न, २—वुत्त और ३—विच्च ये तीन आदेश होते हैं। विषण्ण के स्थान में किए गए वुन्न इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है। जैसे—

मया उक्तं त्वं धुरा धर, गलिवृषभेः विगुप्तानि।

त्वया विना धवल ! नाऽऽरोहति भरः एवमेव विषण्णः किम् ? ॥१॥

अर्थात्—मैंने तुम्हें कहा है कि तू धुरा को धारण कर, गलिवृषभों [शक्ति के चोर बैलों] के द्वारा हम बिडम्बित हो चुके हैं। हे धवल [श्वेत] वृषभ ! तेरे बिना यह भार नहीं उठाया जा सकेगा, अतः अब तू व्यर्थ ही विषण्ण [विषादयुक्त] क्यों हो रहा है? यहां पर 'विषण्ण' शब्द के स्थान में 'वुन्न' यह आदेश किया गया है। 'उक्त' के स्थान में किए गए 'वुत्त' आदेश का उदाहरण—मया उक्तम् = मइ वुत्तउं [मैंने कहा है] यहां 'उक्त' के स्थान में 'वुत्त' यह आदेश किया गया है। 'वर्त्म' के स्थान में किये गए 'विच्च' इस आदेश का उदाहरण—येन मनो वर्त्मनि न माति = जे मणु विच्चि न माइ [क्योंकि मन मार्ग में समाता नहीं है] यहां पर 'वर्त्म' के स्थान में विच्च यह आदेश किया गया है।

१०९३—अपभ्रंश-भाषा में शीघ्र आदि शब्दों के स्थान में 'बहिल्ल' आदेश आदि होते हैं। १—शीघ्र के स्थान में किए गए 'बहिल्ल' आदेश का उदाहरण—

एकं कवा ह ! अपि नाऽऽयासि, अन्यत् शीघ्रं यासि।

मया मित्र ! प्रमाणितः, त्वया यादृशः खलः नहि ॥१॥

अर्थात्—हे मित्र ! पहिले तो तू कभी आता ही नहीं है, यदि आता भी है तो शीघ्र ही चला जाता है, मुझे यह प्रमाणित हो गया है कि तेरे जैसा दुष्ट कोई नहीं है। यहां पर 'शीघ्र' के स्थान में 'बहिल्ल' यह आदेश किया गया है। २—कलह के स्थान में किए गए 'घङ्गल' आदेश का उदाहरण—

यथा सुपुरुषाः तथा कलहाः, यथा नद्यः तथा बलनानि।

यथा पवताः तथा कोटराणि, हृदय ! खिद्यसे किम् ॥२॥

अर्थात्—जैसे सत्पुरुष वैसे कलह । अर्थात् सत्पुरुषों के साथ क्लेश लगे हुए हैं । जैसे—नदियां, वैसे बलन-मोड़ तोड़ । अर्थात् नदियों में बहुत मोड़-तोड़ होते हैं । जैसे पर्वत वैसे कोटर । अर्थात् पर्वतों में कोटर-गढ़े बहुत होते हैं । अतः हे हृदय ! तू खिन्न क्यों हो रहा है ? यहां पर “कलह” के स्थान ‘घड्घल’ यह आदेश किया गया है । ३—अस्पृश्य-संसर्ग इस शब्द के स्थान में किए गए ‘विट्ठाल’ इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

ये मुक्त्वा रत्ननिधिं, आत्मानं तटे क्षिपन्ति ।

तेषां शङ्खनामस्पृश्यसंसर्गाः, परं फूत्कुर्वाणाः भ्रमन्ति ॥३॥

अर्थात्—जो शङ्ख रत्नाकर-समुद्र को छोड़कर अपने आप को तट पर फेंक देते हैं, उन शङ्खों को अस्पृश्य-संसर्ग [जिन का संसर्ग-सहवास अस्पृश्य है, करने योग्य नहीं है, ऐसे अधमजन] बजाते हुए भ्रमण करते रहते हैं । अर्थात्-समुद्र को छोड़कर शङ्ख नीचजनों के संसर्ग से नीच हो जाते हैं । यहां पर—‘अस्पृश्य-संसर्ग’ इस शब्द के स्थान में ‘विट्ठाल’ यह आदेश किया गया है । ४—भय इस शब्द स्थान में किए गए द्रवक्क इस आदेश का उदाहरण—

दिवेः (विवसेः) अर्जितं खाद मूढ !, संचिनु मा एकमपि द्रम्मम् ।

किमपि भयं तत् पतति येन समाप्यते जन्म ॥४॥

अर्थात्—हे मूढ ! बहुत दिनों से जो धन उपार्जित किया गया है, उसका उपभोग कर, उसमें से एक भी द्रम्म [प्राचीन सिक्का या नाप, तौलविशेष] का संग्रह मत कर, क्योंकि कोई उस तरह का भय (बीमारी, रोग या डर) आ जायगा कि जिस से यह जीवन ही समाप्त हो जायेगा । यहां पर भय के स्थान में द्रवक्क यह आदेश किया गया है । ५—आत्मीय शब्द के स्थान में विहित अप्पण इस आदेश का उदाहरण-स्फोटयतः यौ हृदयमात्मीयम्=फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउं (जो दोनों अपने हृदय को फोड़ डालते हैं) यहां पर आत्मीय इस शब्द के स्थान में अप्पण यह आदेश किया गया है । ६—दृष्टि इस शब्द के स्थान में किए गए द्रेहि इस आदेश का उदाहरण—

एकमेकं यद्यपि पश्यति हरिः सुष्ठु सर्वादरेण ।

ततोऽपि दृष्टिः यस्मिन् कस्मिन् अपि राधा ॥

कः शक्नोति संवरोतुं दृढनयने स्नेहेन पर्यस्ते ॥५॥

अर्थात्—हरि [कृष्ण] यद्यपि प्रत्येक को बड़े आदर के साथ देखते हैं, तथापि उन की दृष्टि वहीं पर पड़ती है, जहां कि राधा होती है । स्नेह से परिपूर्ण नेत्रों को भला कौन नियंत्रित कर सकता है ? अर्थात् कोई नहीं । यहां पर ‘दृष्टि’ इस शब्द के स्थान में ‘द्रेहि’ यह आदेश किया गया है । ७—गाढ [अतिशय, दृढ] के स्थान में विहित ‘निच्चट्ट’ इस आदेश का उदाहरण—

विभवे कस्य स्थिरत्वम् ?, यौवने कस्य गर्वः ? ।

सः लेखः प्रस्थाप्यते, यः लगति गाढम् ॥६॥

अर्थात्—विभव-धन किस का स्थिर है ? अर्थात्—किसी का नहीं, और यौवन पर कौन गर्व [मान] कर सकता है ? अर्थात्—कोई नहीं । यह वस्तुस्थिति है, तथापि उस व्यक्ति ने यौवन और विभव का अभिमान-सूचक जो लेख भेजा है, वह गाढ [अतिशयोक्ति पूर्ण] प्रतीत होता है । यहां पर—‘गाढ’ इस शब्द के स्थान में ‘निच्चट्ट’ यह आदेश किया गया है । ८—साधारण इस शब्द के स्थान में किए गए ‘सङ्कुल’ इस आदेश का उदाहरण—

कुत्र शशधरः, कुत्र मकरधरः, कुत्र बर्हिणः ? कुत्र मेघः ? ।

दूरस्थितानामपि सज्जनानां, भवति असाधारणः स्नेहः ॥७॥

अर्थात्—कहां तो शशधर-चन्द्रमा, और कहां मकरधर-समुद्र ? कहां बर्हिण-मोर और कहां मेघ-बादल ? तथापि इन में अद्भुत प्यार पाया जाता है । वस्तुतः दूर-स्थित होने पर भी सज्जनों का स्नेह असाधारण [जो साधारण न हो] ही होता है । यहां पर साधारण शब्द के स्थान में 'सङ्कुल' यह आदेश किया गया है । ६—कौतुक [कुतूहल, उत्सव, हर्ष, आमोद-प्रमोद, हंसीमजाक] इस शब्द के स्थान में किए गए 'कोडु' इस आदेश का उदाहरण—

कुञ्जरोऽन्येषां तरवराणां, कौतुकेन क्षिपति हस्तम् ।

मनः पुनः एकस्यां सल्लव्यां, यदि पृच्छथ परमार्थम् ॥८॥

अर्थात्—कुञ्जर [हाथी] अन्य वृक्षों पर भी बड़े कौतुक-हर्ष के साथ सूण्ड को फेंकता है, घिसाता है, परन्तु यदि सच पूछो तो उसका मन तो केवल सल्लकि [वृक्ष-विशेष, जो हाथी को अत्यधिक प्रिय होता है] में ही रहता है । यहां पर 'कौतुक' इस शब्द के स्थान में 'कोडु' यह आदेश किया गया है । १०—क्रीडा [खेल] के स्थान में विहित 'खेडु' इस आदेश का उदाहरण—

क्रीडा कृता अस्माभिः, निश्चयं किं प्रकथयत ? ।

अनुरक्ताः भक्ताः, अस्मान् मा त्यज स्वामिन् ॥९॥

अर्थात्—हम ने तो केवल क्रीडा [उपहास] की थी, आप इसे निश्चय क्यों मान रहे हैं ? हम तो आप के प्रनुरागो [स्नेहो] एवं भक्त [भक्ति रखने वाले] व्यक्ति हैं । इसलिए हे स्वामिन् ! हम स्नेही और भक्त जनों को मत छोड़ो । यहां पर 'क्रीडा', शब्द के स्थान में 'खेडु' यह आदेश किया गया है । ११—रम्य (सुन्दर) के स्थान में किए गए 'रवण' इस आदेश का उदाहरण—

सरिद्रभिः न, सरोभिः न, सरोवरैः नाऽपि उद्यान-वनैः ।

देशाः रम्याः भवन्ति मूढ !, निवसद्भिः सुजनैः ॥१०॥

अर्थात्—हे मूर्ख ! नदियों से, सरों [जलप्रपातों-जल के झरनों] से, सरोवरों [झीलों] से, उद्यानों से तथा वनों से देश रमणीक नहीं होते किन्तु वहां रहने वाले सुजनों [श्रेष्ठ पुरुषों] से ही वे रमणीक बन सकते हैं । यहां पर 'रम्य' शब्द के स्थान में 'रवण' यह आदेश किया गया है । १२—अद्भुत [अपूर्व] इस शब्द के स्थान में विहित 'ढक्करि' इस आदेश का उदाहरण—

हृदय ! त्वया एतत् कथितं, मम अग्रतः शतवारम् ।

स्फुटिष्यामि प्रिये प्रवसति अहं भण्ड ! अद्भुतसार ॥११॥

अर्थात्—हे हृदय रूप भण्ड ! तू मेरे आगे सौ बार कह चुका है कि प्रिय के प्रवास करते ही मैं फूट जाऊंगा, अतः हे अद्भुतसार [अद्भुत-विलक्षण सार [शक्ति या परिणाम] वाला] भण्ड ! अब तू फूट जा । भाव यह है कि हे हृदयभण्ड ! तू महान कठोर है, जो प्रियतम के प्रदेश चले जाने पर भी फूट नहीं पाया । यहां पर 'अद्भुत' इस शब्द के स्थान में 'ढक्करि' यह आदेश किया गया है । १३—'हे सखि !' इन पदों के स्थान में किए गए 'हेल्लि !' इस आदेश का उदाहरण—सखि ! मा उपा-लम्भस्व अलीकम् =हेल्लि ! म भङ्गहि आलु [हे सखि ! भूठा उपालंभ मत दे] यहां पर 'हे सखि !' इन पदों के स्थान में 'हेल्लि !' यह आदेश किया गया है । १४—'पृथक् पृथक्' इन पदों के स्थान में किए जाने वाले 'जुअंजुअ' इस आदेश का उदाहरण—

एका कुटी पञ्चभिः रद्धा, तेषां पञ्चानामपि पृथक्-पृथक् बुद्धिः ।

भगिनि ! तद् गृहं कथय, कथं नन्दतु यत्र कुटुम्बमात्मनन्दकम् ॥१२॥

अर्थात्—कुटिया एक है, किन्तु पांचों ने उसे रोक रखा है, फिर इन पांचों की बुद्धि भी पृथक्-पृथक् (अलग-अलग) है। हे बहिन ! तू ही बतला, उस घर की वृद्धि कैसे हो सकती है, जिस में रहने वाला कुटुम्ब स्वच्छन्द हो, स्वेच्छाचारी हो ? भाव यह है कि एकता को ही ऋद्धि, वृद्धि और सम्बृद्धि का मूल स्रोत समझना चाहिए। यहां पर 'पृथक्-पृथक्' इन पदों के स्थान में 'जुअं-जुअं' यह आदेश किया गया है। संस्कृत-शब्दार्थ-कौस्तुभ नामक कोष में अद्भुतसार शब्द के अद्भुत राल, सर्जरस यक्ष-धूप ये अर्थ लिखे हैं। प्रस्तुत में इस शब्द का "जिस का सार [शक्ति या परिणाम] अद्भुत हो, आश्चर्य जनक हो" यही अर्थ प्रतीत होता है। १५—मूढ (मूर्ख) शब्द के स्थान में किए गए 'नालिअ' और वढ इन दो आदेशों के उदाहरण इस प्रकार हैं—

यः पुनः मनस्येव व्याकुलीभूतः चिन्तयति वदाति न द्रम्भं न रूपकम् ।

रति-वश-भ्रमण-शीलः कराग्रोल्लालितं गृहे एव कुन्तं गुणयति स मूढः ॥१३॥

अर्थात्—जो रुपया और द्रम्भ [पैसा] दान तो नहीं करता है, किन्तु व्याकुल हो कर मन में ही चिन्तन करता रहता है, तथा जो रति [काम-क्रीडा, हर्ष, अनुराग] वश भ्रमणशील है, अर्थात् अमोद-प्रमोद के लिए सदा भ्रमण करता रहता है और घर में ही कुन्त [भाले] को हाथ में उछालता रहता है, वह पुरुष मूर्ख होता है। अथवा मूर्ख के चार लक्षण होते हैं। जैसे—१—जो हृदय में व्याकुलता रखकर सोचता रहता है। २—जो धन कमा कर मालिक को नहीं सौंपता है, स्वयं ही रख लेता है। ३—धनार्जन [धन कमाने] में अशक्त होने पर भी काम-वासना के अधीन हो इधर-उधर भ्रमण करता है। और ४—घर में ही भाले को उछाल-उछाल कर अपने को वीर समझता है। यहां पर 'मूढ' शब्द के स्थान में 'नालिअ' यह आदेश किया गया है। 'मूढ' के स्थान में विहित 'वढ' इस आदेश का उदाहरण-विवसेः अजितम् खाद मूढ ! = दिवेंहिं विदत्तं खाहि वढ ! [हे मूढ ! दिनों से कमाए को खा, सेवन कर] यहां पर मूढ को 'वढ' यह आदेश किया गया है। १६—नव के स्थान में कृत 'नवख' इस आदेश का उदाहरण—नवा काऽपि विषग्रन्थिः = नवखी क वि विस-गण्ठि [यह कोई नई विष की गाँठ है] यहां पर 'नव' को 'नवख' यह आदेश किया गया है। १७—अवस्कन्द [आक्रमण, ऊपर से नीचे उतरने की क्रिया, छावनी] इस शब्द के स्थान में किए गए 'दडवड' इस आदेश का उदाहरण—

चलाभ्यां चलद्भ्यां लोचनाभ्यां ये त्वया दृष्टा बाले ! ।

तेषु मकरध्वजाऽवस्कन्दः पतति अपूरे काले ॥१४॥

अर्थात्—हे बाले ! चञ्चल और वक्र नयनों द्वारा तू ने जिन्हें देख लिया है उन पर अपूर्णकाल में [समय से पहले ही] मकरध्वज [कामदेव] का अवस्कन्द [आक्रमण] हो जाता है। यहां पर 'अवस्कन्द' के स्थान में 'दडवड' यह आदेश किया गया है। १८—यदि [अगर] के स्थान में किए गए छुडु इस आदेश का उदाहरण—यदि राजते व्यवसायः = छुडु अग्रघइ ववसाउ [अगर व्यवसाय-व्यापार सुन्दर चल रहा है] यहां पर 'यदि' के स्थान में 'छुडु' यह आदेश किया गया है। १९—सम्बन्धी शब्द स्थान में किए गए केर और तण इन दो आदेशों के उदाहरण—

गतः स केसरी, पिबत जलं, निश्चिन्तं हरिणाः ! ।

यस्य सम्बन्धिना हुंकारेण, मुखेभ्यः पतन्ति तृणानि ॥१५॥

अर्थात्—जिस की हुङ्कार [गरजना] के कारण मुख से तिनके गिर जाते हैं, वह केसरी-सिंह चला गया है। अतः हे हिरणो! अब तुम सब निश्चिन्त हो कर पानी पीओ। यहां पर सम्बन्धी के स्थान में 'केर' यह आदेश किया गया है। सम्बन्धी के स्थान में किए गए 'तण' आदेश का उदाहरण—अथ भग्ना अस्माकं सम्बन्धिनः=ग्रह भग्ना ग्रहं तणा [अथवा हमारे सम्बन्धी जो मारे गए हैं] यहां पर 'सम्बन्धी' के स्थान में 'तण' यह आदेश किया गया है। २०—“मा भैंषीः (तू मत डर)” इन पदों के स्थान में किए गए मन्भीसा इस स्त्रीलिङ्गीय आदेश का उदाहरण—

स्वस्थाऽवस्थानामालपनं सर्वोऽपि लोकः करोति ।

घातानां मा भैंषीः यः सज्जनः स वदति ॥१६॥

अर्थात्—स्वस्थ [रोग रहित] अवस्था वालों के साथ सभी लोग वार्तालाप करते हैं, परन्तु दुःखियों को “भय मत कर” ऐसा वही कहता है, जो सज्जन होता है। भाव यह है दुःखी और निर्धन व्यक्तियों को विशेषरूप से सम्मान देना चाहिए। यहां पर ‘मा भैंषीः’ इन पदों के स्थान में—‘मन्भीसा’ इस शब्द का आदेश किया गया है। २१—“यद् यद् दृष्टं तद् तद्” इन पदों के स्थान में किए गए ‘जाइट्टिआ’ इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

यदि रज्यसे यद् यद् दृष्टं तस्मिन् तस्मिन् हृदय ! मुग्धस्वभाव ! ।

लोहेन स्फुटित्वा यथा घनः सहिष्यते तापः ॥१७॥

अर्थात्—हे मुग्धस्वभाव [जिस का भोला स्वभाव हो] हृदय ! यदि तू प्रत्येक दृष्ट पदार्थ में अनुराग करेगा तो घन [हथौड़े] द्वारा तोड़े जाने वाले लोहे के समान तुझे ताप [सन्ताप] कष्ट सहन करना पड़ेगा। यहां पर—“यद् यद् दृष्टं तद् तद्” इन पदों के स्थान में “जाइट्टिआ” इस शब्द का आदेश किया गया है। श्लोक में पठित “यद् यद् दृष्टं तस्मिन् तस्मिन्” इन पदों में ‘तस्मिन् तस्मिन्’ ये तद् शब्द के ही सप्तम्यन्त रूप दे रखे हैं।

१०६४—अपभ्रंश भाषा में हुहुर आदि पद ‘शब्द के अनुकरण’ इस अर्थ में तथा ‘घुग्घ’ आदि शब्द चेष्टा के अनुकरण में यथासंख्य [क्रमशः] प्रयुक्त करने चाहिए। जैसे—

मया ज्ञातं मंक्ष्यामि अहं प्रेम-हृदे हुहुर इति (शब्दं कृत्वा) ।

केवलमचिन्तिता संपतिता विप्रय-नौः भटिति ॥१॥

अर्थात्—मैंने समझा था कि प्रेमहृद [प्रेम के तालाब] में हुहुर यह शब्द करके निमज्जित [जलमग्न] हो जाऊंगा, किन्तु अकस्मात् और शीघ्र ही विप्रय-नावा [वियोग की नौका] सम्प्राप्त हो गई। अर्थात् शीघ्र ही परस्पर वियोग हो गया। यहां पर शब्द के अनुकरण में ‘हुहुर’ यह प्रयोग किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में पठित आदि शब्द के ग्रहण से शब्दानुकरण में प्रयुक्त किए जाने वाले कसरक्क आदि अन्य शब्दों का भी आश्रयण किया जा सकता है। जैसे—

खाद्यते न तु ‘कसरक्क’ (इति शब्दं कृत्वा), पीयते न तु घुष्ट (इति शब्दं कृत्वा) ।

एवमेव भवति सुखाशा प्रियेण दृष्टेन नयनाभ्याम् ॥२॥

अर्थात्—अपने प्रिय नायक को निहारने से विह्वल हुई किसी नायिका के भावावेश का वर्णन करता हुआ कवि कहता है कि नयनों से प्रिय को देख लेने पर नायिका के हृदय में सुख की आशा इतनी अधिक अँगड़ाइयाँ लेने लगी कि वह अन्य सब कुछ भूल बैठी। अधिक क्या, भोजन को चबाते समय कसरक्क यह जो स्वाभाविक ध्वनि होती है, वह ध्वनि भी निकलनी बन्द हो गई, तथा जलपान

करते समय घूँट भरने की जो घुण्ट यह आवाज़ आया करती है, वह भी समाप्त हो गई ।

अद्यापि नाथः ममैव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते ।

तावदेव विरहः गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां ददाति ॥३॥

अर्थात्—अभी तो मेरा नाथ घर में ही सिद्धार्थ (देवविशेष) को वन्दन कर रहा है, तथापि विरह-वियोग गवाक्ष (झरोखे) में मर्कट-चेष्टा (वानर का हावभाव) कर रहा है । अर्थात्—पतिदेव के विदेश जाने से पूर्व ही उनका विरह मुझे परिपीडित बना रहा है । यहाँ पर चेष्टा के अनुकरण में घुग्घ शब्द का प्रयोग किया गया है । सूत्र में पठित आदि शब्द से चेष्टा के अनुकरण में अन्य शब्दों का भी ग्रहण किया जाता है । जैसे—

शिरसि जरा-खण्डा लोमपुटी गले मणिका न विशतिः ।

ततोऽपि गोष्ठाः कारिताः, मुग्धया उत्थानोपवेशनम् ॥४॥

अर्थात्—उस मुग्धा-सुन्दरी के सिर पर जरा-खडित (बहुत पुरानी, फटी हुई), लोमपुटी (लोई) है और गले में बीस मनके भी नहीं हैं । अर्थात्—उस ने कोई हार भी नहीं पहन रखा है, तथा प अपने स्वाभाविक सौन्दर्य के कारण वह गोष्ठ (गोशाला) में स्थित व्यक्तियों को उत्थानोपवेशन (उठना, बैठना) करवा रही है, उन्हें नचवा रही हैं । यहाँ पर उठने बैठने की चेष्टा के अनुकरण में 'उठुबईस' इस शब्द का प्रयोग किया गया है ।

★ अथ निपात-शब्द-विधिः ★

१०६५—घइमादयोऽनर्थकाः । ८ । ४ । ४२४ । अपभ्रंशे घइमित्यादयो विपाताः अनर्थकाः प्रयुज्यन्ते ।

अम्मडि ! पच्छायावडा पिउ कलहिअउ विआलि ।

घइं विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहो कालि ॥१॥

आदिग्रहणात् खाइं इत्यादयः ।

१०६६—तादर्थ्यं केहि-तेहि-रेसि-रेसि-तणेणाः । ८ । ४ । ४२५ । अपभ्रंशे तादर्थ्यं द्योत्ये केहि, तेहि, रेसि, रेसि, तणेण इत्येते पंच निपाताः प्रयोक्तव्याः ।

ढोल्ला ! एह परिहासडी अइ ! मण कवणहिं देसि ? ।

हउं भिज्जउं तउ केहिं पिअ ! तुहुं पुणु अन्नहि रेसि ॥१॥

एवं तेहि-रेसिमाबुदाहार्यौ । वडत्तणहो तणेण (३६६,४) ।

★ अथ निपातशब्द-विधिः ★

निपात-शब्दस्य यदर्थसम्बन्धि-चिन्तनमपेक्षितं वर्तते तत् ६२६ सूत्रे विहितमस्ति । अपभ्रंश-भाषायां निपात-शब्दानां यत्स्वरूपं स्वीक्रियते तन्निरूप्यते ।

१०६५—घइमित्यादयः । घइं, खाइं इत्यादयोऽनर्थकाः, न विद्यतेऽर्थो यस्य, सोऽनर्थकः, तदेवा-नर्थकः, ते निपात-शब्दाः अपभ्रंशभाषायां प्रयुज्यन्ते । यथा ४८८ सूत्रेण पादपूतौ इ, जे, रा इत्यादयः अग्र्य-शब्दाः प्रयुज्यन्ते, एवमेवाऽपभ्रंश-भाषायामपि प्रस्तुतेन [१०९५] सूत्रेण घइं इत्यादयोऽर्थशून्याः

विविधाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथा—

अम्ब ! पश्चात्तापः प्रियः कलहायितः विकाले ।

[घट्ट] विपरीता बुद्धिः भवति विनाशस्य काले ॥१॥

भावार्थः—विवादाऽनन्तरं काचिद् मुग्धा दुःखानुभूतिं व्यञ्जयति । हे अम्ब ! अद्य विकाले, विगतः कालः, तस्मिन्-असमये प्रियः कान्तः कलहायितः—क्लेशं प्राप्तितः, तेन सह कलहो जातः । इति महान् मे पश्चात्तापः—दुःखं वर्तते । सत्यमुक्तम्—विनाशस्य काले बुद्धिः विपरीता-प्रतिकूला, लाभालाभ-ज्ञान-विकला भवतीति भावः । घट्टं अयं शब्दोऽत्र निरर्थको बोध्यः ।

अम्ब ! अम्बा + सि । ३५० सू० वकारस्य लोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, ११०० सू० डड- (अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे अम्मडि ! इति भवति । **पश्चात्तापः** । पश्चात्ताप + सि । इत्यत्र २९२ सू० इवस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ३४८ सू० संयुक्त-तकारलोपे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे पच्छायावडा इति भवति । प्रियः=पिउ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । **कलहायितः** । कलहायित + सि । १००० सू० आकारस्य इकारे, इ-कारस्य च अकारे, १७७ सू० यकारस्य तकारस्य च लोपे, १००२ सू० अन्त्यस्य अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे कलहिअड इति भवति । **विकाले** । विकाल + डि । १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० डिना अकारस्य इकारे विआलि इति भवति । **विआलि** इत्यस्यानन्तरं पादपूर्यर्थकः घट्ट इत्यनर्थकः शब्दः प्रयु-ज्यते । **विपरीता** । विपरीता + सि । अपभ्रंशे विपरीताऽर्थे १०९३ सू० विवरीरी-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेर्लोपे विवरीरी इति भवति । **बुद्धिः** । बुद्धि + सि । ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेर्लोपे बुद्धि इति भवति । **भवति**=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । **विनाशस्य** । विनाश + डस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, २६० सूत्रेण शकारस्य सकारे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे विणासहो इति भवति । **काले** । काल + डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे कालि इति भवति । **घट्ट** इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । **आदिग्रहणात्** । १०९५ सूत्रे आदिपदस्य ग्रहणात् आइ इत्यादीनामप्यनर्थकपदानां ग्रहणं करणीयमिति भावः ।

१०६६—**तावर्ष्यं द्योत्ये** । तस्मै इदं तदर्थम्, तस्य भावः, तादर्थ्यम्, तस्मिन् द्योत्ये-प्रकटिते इत्यर्थः ।

नायक ! एषः परिहासः, अयि ! भण कस्मिन् देशे ?

अहं क्षीये तव कृते, प्रिय ! त्वं पुनरन्यस्याः कृते ॥१॥

भावार्थः—अन्याऽऽसक्तं नायकं प्रति नायिकोपालम्भमुखेन प्रतिवक्ति-अयि नायक ! एषः परि-हासः-उपहासः, कस्मिन् देशे वर्तते ? अथवा अयि नायक ! एषा परिभाषा-रीतिः कस्मिन् देशे वर्तते ? इति भण-कथय । हे प्रिय ! तव कृतेऽहं क्षीये—क्षीणा भवामि । त्वं पुनः अन्यस्याः कस्याश्चिदन्यायाः प्रेमिकायाः कृते क्षीणो भवसि । नोचितमिदमिति भावः ।

नायक ! । नायक + सि । अपभ्रंशे नायकार्थे ढोल्ल-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आ-कारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ढोल्ला ! इति भवति । **एषः** । एतद् + सि । विशेषणविशेष्ययोः समानलिङ्ग-

कत्वादत्र परिहामडीशब्दस्य विशेषणत्वात् एतद्-शब्दः स्त्रीलिङ्ग एव ग्राह्यस्तेन, १०३३ सू० एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे एह इति भवति । परिहासः । परिहास+सि । इत्यत्र ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १११६ सू० स्त्रीत्वे, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे परिहासडी इति भवति । परिभाषा इतिच्छायायान्तु १८७ सू० भकारस्य हकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, पूर्ववदेव परिहासडी इति भवति । अयि । अव्ययपदमिदम् । १७७ सू० यकारलोपे अइ इति भवति । भण-[भण्]-धातुः भणने । भण्+हि । ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लुकि भण इति भवति । कस्मिन् । किम्+ङि । इत्यत्र १०३८ सू० किमः स्थाने कवण इत्यादेशे, १०२८ सू० ङि इत्यस्य हि इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारण-लाघवे कवणहि इति भवति । देशे । देश+ङि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे देसि इति भवति । अहम्=हउँ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । क्षीये । क्षि-धातुः क्षये । क्षि+मिव् । २७४ सू० क्षस्य स्थाने भकारे, ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये जज इत्यस्य प्रयोगे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे भिज्जउँ इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ११ सू० स्वरस्य लोपाभावः । तव=तउ, प्रक्रिया १०४३ सूत्रे ज्ञेया । कृते । अव्ययपदमिदमस्ति, तादर्थ्यद्योतकञ्च । इत्यत्र १०९६ सू० तादर्थ्ये द्योत्ये कृते इत्यस्य पदस्य स्थाने केहि इत्यस्य प्रयोगे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे केहि इति भवति । प्रियः । प्रिय+सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १०१५ सू० सेलोपे पअ इति रूपं भवति । त्वम्=तुहँ, इत्यस्य प्रक्रिया १०३९ सूत्रे ज्ञेया । पुनः पुण्, इत्यस्य प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । अन्यस्याः । अन्यद्+ङस् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादात्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दोष-तन्धौ, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे, एकारस्य च इकारे अन्नहि इति भवति । कृते । अव्ययपदमिदं तादर्थ्यद्योतकम्, अतएव प्रस्तुतसूत्रेण इत्यस्य पदस्य स्थाने रेसि इत्यस्य निपातस्य प्रयोगे रेसि इति भवति । कृते=केहि, कृते=रेसि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवं तेहि रेसिमिति । एवमेव तेहि, रेसि इत्यनयोः निपातयोरपि उदाहरणानि कल्पनायानाति भावः । तरोण इत्यस्य निपातस्योदाहरणं प्रदीयते—बृहत्त्वस्य कृते=बडतणहो तरोण, एषां पदानां प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । कृते=तरोण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ निपातसम्बन्धी विधि ★

निपातशब्द की अर्थ-विचारणा ६२६ वे सूत्र में की जा चुकी है । अपभ्रंशभाषा में निपातों को लेकर जो विधि-विधान होता है, अब सूत्रकार उसका निरूपण कर रहे हैं—

१०६५—अपभ्रंश-भाषा में अनर्थक [अथहीन] घड़ आदि निपातों का प्रयोग किया जाता है । जैसे—

अम्ब ! पश्चात्तापः, प्रियः कलहायितः विकाले ।

[घड़] विपरीता बुद्धिः भवति, विनाशस्य काले ॥१॥

अर्थात्—हे अम्ब ! [हे मातः !] मुझे पश्चात्ताप है, हादिक दुःख है कि मैंने विकाल-मन्या-काल के समय प्रीतम से कलह कर लिया । यह सत्य ही है कि विनाश-काल में बुद्धि विपरीत हो जाती है । यहां पर—विपरीता=विपरीती (उलटो) इस शब्द से पूर्व घड़ इस अर्थहीन निपात का प्रयोग किया गया है । अर्थात्—घड़ इस पद का अपना कोई अर्थ नहीं है, तथापि इसका प्रयोग कर लिया

जाता है। सूत्र में पठित आदि पद के ग्रहण से खाई आदि निरर्थक निपातों का भी प्रयोग किया जाता है।

१०६६—अपभ्रंश-भाषा में यदि तादर्थ्य (उसके लिए) अर्थ द्योत्य (व्यक्त) हो तो १—केहि, २—तेहि, ३—रेसि, ४—रेसि, और ५—तरोण इन पांच निपातों का प्रयोग किया जाता है। जैसे—
नायक ! एषः परिहासः, अयि ! भण कस्मिन् देशे ? ।

अहं क्षीये तव कृते प्रिय !, त्वं पुनः अन्यस्याः कृते ॥१॥

अर्थात्—हे नायक ! मुझे बतला, यह परिहास [मजाक] किस देश में होता है ? प्रिय ! मैं तो तेरे लिए क्षीण हो रही हूँ और तू किसी दूसरी प्रेमिका के लिए मर रहा है। यहां पर पठित तव कृते—तउ केहि, इन पदों में 'कृते' यह पद तादर्थ्य का द्योतक है, अतः इसके स्थान पर 'केहि' इस निपात का प्रयोग किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार 'तेसि' और 'रेसि' इन दोनों निपातों के उदाहरण भी जान लेने चाहिएं। 'तरोण' इस निपात का उदाहरण इस प्रकार है—बृहत्त्वस्य कृते—बडत्तणहो तरोण [महत्त्व के लिए] यहां पर पठित 'कृते' यह पद तादर्थ्य का द्योतक है, अतः इस के स्थान में भी 'तरोण' इस निपात का प्रयोग कर दिया गया है।

★ अथ प्रत्यय-विधिः ★

१०६७—पुनर्विनः स्वार्थे डुः । ८ । ४ । ४२६ । अपभ्रंशे पुनर्विना इत्येताभ्यां परः स्वार्थे डु प्रत्ययो भवति ।

सुमरिज्जइ तं वल्लहउं, जं वीसरइ मणाउं ।

अहिं पुणु सुमरणु जाउं, गउ तहो नेहहो कइ नाउं ? ॥१॥

विणु जुज्झो न वलाहुं (३८६, ४) ।

१०६८—अवश्यमो डे-डौ । ८ । ४ । ४२७ । अपभ्रंशेऽवश्यमः [स्थाने] स्वार्थे डे, ड इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ।

जिबिभन्दिउ नायगु वसि करहु जसु अधिन्नइ अन्नइ ।

मूलि विणट्टइ तुबिणिहे अवसें *सुक्कइं पण्णइं ॥१॥

अवस न सुअहिं सुहच्छिअहिं [३७६, ४] ।

१०६९—एकशसो डिः । ८ । ४ । ४२८ । अपभ्रंशे एकशशब्दात्स्वार्थे डिर्भवति ।

एकसि सील-कलंकिअहं, देज्जहिं पच्छित्ताइं ।

जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु, तसु पच्छित्तं काइं ? ॥१॥

११००—अ-डड-डुल्लाः स्वार्थिक-क-त्तुक् च । ८ । ४ । ४२९ । अपभ्रंशे नाम्नः परतः स्वार्थे अ, डड, डुल्ल इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति, तत्संनियोगे स्वार्थे क-प्रत्ययस्य लोपश्च ।

विरहाणल-जाल-करालिअउ पहिउ पन्थि जं दिट्ठउ ।

तं मेलवि सव्वहिं पन्थिअहिं सो जि किअउ अग्गिट्ठउ ॥१॥

*सुक्कहिं इत्यपि पाठान्तरं समुपलभ्यते ।

डड । महु कन्तहो बे दोसडा । [३७६.४] डुल्ल । एक्क कुडुल्ली पञ्चहिँ रुढी [४२२.४] ।

११०१—योगजाश्चैषाम् । ८ । ४ । ४३० । अपभ्रंशे अ-डड-डुल्लानां योगभेदेभ्यो ये जायन्ते डडग्र इत्यादयः प्रत्ययास्तेऽपि स्वाऽर्थे प्रायो भवन्ति । डडग्र । फोडेन्ति जे हिग्रडउं अप्पणउं [३५०.४] अत्र किसनय० [१.२६६] इत्यादिना य-लुक् । डुल्लग्र । चूडुल्लउ चुन्तीहोइ सइ [३६५.४] डुल्लडड—

सामि-पसाउ सलज्जु पिउ, सीमा संधिहिँ वासु ।

पेक्खवि बाहु-बलुल्लडा, धण मेल्लइ नीसासु । १॥

अत्राऽमि “स्याऽऽदौ दीर्घह्रस्वौ” [३३०,४] इति दीर्घः । एवं बाहु-बलुल्लडउ । अत्र त्रयाणां योगः ।

११०२—स्त्रियां तदन्ताड्डीः । ८ । ४ । ४३१ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानेभ्यः प्राक्तन-सूत्रद्वयोक्त-प्रत्ययान्तेभ्यो डी-प्रत्ययो भवति ।

पहिआ ! दिट्ठी गोरडी ?, दिट्ठी मग्गु निअन्त ।

अंसूसासेहिँ कञ्चुआ तितुव्वाण करन्त ॥१॥

एक्क कुडुल्ली पञ्चहिँ रुढी [४२२.४] ।

११०३—आन्तान्ताड्डीः । ८ । ४ । ४३२ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानादप्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तात् डा-प्रत्ययो भवति । डचपवादः ।

पिड आइउ सुअ वत्तडी भुणि कण्णडइ पइट्ट ।

तहो विरहहो नासन्तअहो धूलडिआ वि न दिट्ट ॥१॥

११०४—अस्येदे । ८ । ४ । ४३३ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य आकारे प्रत्यये परे इकारो भवति । धूलडिआ वि न दिट्ट । [४३२.४] स्त्रियामित्येव । भुणि कण्णडइ पइट्ट [४३२.४] ।

११०५—युष्मदादेरीयस्य डारः । ८ । ४ । ४३४ । अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईय-प्रत्ययस्य डार इत्यादेशो भवति ।

संदेसें काई तुहारेण, जं सङ्गहो न मिलिज्जइ ।

सुइणन्तरि पिएं पाणिण पिअ ! पिआस किं छिज्जइ ? ॥१॥

दिक्खि अम्हारा कन्तु [३४५.४], बहिणि ! महारा कन्तु । [३५१.४] ।

११०६—अतोर्देत्तुलः । ८ । ४ । ४३५ । अपभ्रंशे इदं-कियत्तदेतद्भ्यः परस्य अतोः प्रत्ययस्य डेतुल इत्यादेशो भवति । एत्तुलो । केत्तुलो । जेतुलो । तेत्तुलो । एत्तुलो ।

११०७—अस्य डेतहे । ८।४।४३६। अपभ्रंशे सर्वादिः सप्तम्यन्तात्परस्य अ-प्रत्ययस्य डेतहे [एतहे] इत्यादेशो भवति ।

एतहे तेतहे वारि घरि लच्छि विसण्ठुल धाइ ।

पिअ-पवभट्ट व गोरडी निचचल कहिं वि न ठाइ ॥१॥

११०८—त्व-तलोः प्पणः । ८।४।४३७। अपभ्रंशे त्व-तलोः प्रत्यययोः प्पण इत्यादेशो भवति । वडुप्पणु परिपाविअइ । [३६६.४] । प्रायोऽधिकारात् । वडुत्तणहो तणेण । [३६६.४] ।

११०९—तव्यस्य इएव्वउं एव्वउं एवा । ८।४।४३८। अपभ्रंशे तव्य-प्रत्ययस्य इ-एव्वउं, एव्वउं, एवा इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

एउ गूणहेप्पिणु ध्रुं मइं जइ प्रिउ उव्वारिउजइ ।

महु करिएव्वउं किं पि ण वि मरिएव्वउं पर देजइ ॥१॥

देसुच्चाडणु सिहि-कठणु घण-कुट्टणु जं लोइ ।

मंजिट्टए अइरत्तिए सव्वु सहेव्वउं होइ ॥२॥

सोएवा पर वारिआ पुप्फवईहिं समाणु ।

जगेवा पुणु को धरइ ?, जइ सो वेउ पमाणु ॥३॥

१११०—क्त्व इ-इउ-इवि-अवयः । ८।४।४३९। अपभ्रंशे क्त्वा-प्रत्ययस्य इ, इउ, इवि, अवि इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति । इ—

हिअडा ! जइ वेरिअ घणा, तो किं अन्नि चडाहुं ।

अम्हाहिं बे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥१॥

इउ—गय-घड भज्जिउ जन्ति [३६५.४] इवि ।

रक्खइ सा विस-हारिणी बे कर चुम्बिवि जीउ ।

पडिबिम्बिअ-मुंजालु जलु जेहिं अडोहिउ पीउ ॥२॥

अवि । बाह विछोडवि जाहि तुहुं हउ तेवं इ को दोसु ? ।

हिअय-ट्टिउ जइ नीसरहि जाणउं मुञ्ज ! सरोसु ॥३॥

११११—एप्पेप्पिण्वेव्वेविणवः । ८।४।४४०। अपभ्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य एप्पि, ए-प्पिणु, एवि, एविणु इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

जेप्पि असेसु कसाय-बलु देप्पिणु अभउ जयस्सु ।

लेवि महव्वय सिवु लहहिं भाएविणु तत्तस्सु ॥१॥ पृथग्योग उत्तरार्थः ।

१११२—तुम एवमणाणहमणहि च । ८ । ४ । ४४१ । अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एवं, अणा, अणाहं, अणाहि इत्येते चत्वारः, चकारात् एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु इत्येते, एवं चा-ऽष्टावादेशा भवन्ति ।

देवं दुक्करु निअय-धणु करण न तउ पडिहाइ ।

एम्बइ सुहु भुञ्जणहँ मणु पर भुञ्जणहिँ न जाइ ॥१॥

जेप्पि चएप्पिणु सयल धर लेविणु तवु पालेवि ।

विणु सन्ते तित्थेसरेण को सक्कइ भुवणो वि ? ॥२॥

१११३—गमेरेप्पिणवेप्प्योरेलुंग् वा । ८ । ४ । ४४२ । अपभ्रंशे गमेर्धातोः परयोरेप्पिणु, एप्पि इत्यादेशयोरेकारस्य लुग् वा भवति ।

गम्पिणु वाणारसिहिँ नर, अह उज्जेणिहिँ गम्पि ।

मुआ पराविहिँ परम-पउ दिव्वन्तरइँ म जम्पि ॥१॥

पक्षे—

गङ्गः गमेप्पिणु जो मुआइ जो सिव-तित्थ गमेप्पि ।

कीलदि तिदसावास-गउ सो जम-लोउ जिणोप्पि ॥२॥

१११४—तृनोऽणम्रः । ८ । ४ । ४४३ । अपभ्रंशे तृनः प्रत्ययस्य अणम्र इत्यादेशो भवति ।

“हत्थि मारणउ । लोउ बोल्लणउ, पडहु वज्जणउ, सुणउ भसणउ ।”

★ अथ प्रत्ययानां विधिः ★

कस्यचिद् धातोः, अथवा कस्यचित् प्रातिपदिकशब्दस्याऽन्ते यत् किमप्यक्षरमथवा कश्चित् शब्दः प्रयुज्यते तत् प्रत्यय-शब्देनाऽभिधीयते । अपभ्रंश-भाषायां प्रत्ययानां यद् विधिविधानं समुपलभ्यते, आचार्य-देवैः श्री-हेमचन्द्रैः तन्निरूप्यते—

१०६७—स्मर्यते तद्-बल्लभकं, यद् विस्मर्यते मनाक् ।

यस्मिन् पुनः स्मरणं जातं, गतं तस्य स्नेहस्य किं नाम ? ॥१॥

भावार्थः—सामान्यतः प्रेमविषयकं कथनमिदम्—तद् बल्लभकं—प्रियं वस्तु भवतीति यावत्, यत् स्मर्यते, स्मृतिपथे आनीयते । यद् वस्तु मनाक् ईषद्, प्रेमशून्यं भवति, तद् विस्मर्यते-स्मृतिपथात् भ्रश्यते । तस्य वस्तुन एव स्मरणं क्रियते, येन सह स्नेहसम्बन्धो भवतीति शेषः । यस्मिन् वस्तुनि पुनः स्मरणं जातम्, यस्य विस्मृतस्य पुनः स्मरणं क्रियते, तत्-तत्सम्बन्धि प्रेम गतम्-विनष्टम्, तादृशस्य विस्मरणशीलस्य प्रेम-वस्तुनः न किमपि महत्त्वम् । तस्य स्नेहस्य किं महत्त्वं यस्य विस्मरणमपि जायते, यस्य कदाचिदपि विस्मरणं नैव भवेत्तदेव प्रेम वास्तविकं ज्ञेयमिति भावः ।

स्मर्यते । स्मृ-धातुः चिन्तायाम् । स्मृ + वय + ते । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने सुमर इत्यादेशे, ६४९ सू० वयस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे सुमरिज्जइ इति भवति । तद् । तद् + सि = तं, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । बल्ल-

भकम् । वल्लभक + सि । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेलोपे वल्लहउं इति भवति । यद् = जं, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । विस्मर्यते । विपूर्वकः स्मृधातुः विस्मरणे । विस्मृ + क्य + ते । ७४६ सू० विस्मृधातोः वीसर इत्यादेशे, ६४९ सूत्रे बहुलाधिकारात् क्यस्य अभावे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वीसरइ इति भवति । मनाक् = मणाउं, प्रक्रिया १०८९ सूत्रस्य षष्ठे श्लोके ज्ञेया । १०८२ सू० उच्चारणलाघवे मणाउं इति भवति । यस्मिन् = जहिँ, प्रक्रिया १०५७ सूत्रे ज्ञेया । पुनः । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, प्रस्तुतेन [१०९७] सूत्रेण स्वाऽर्थे डु-[उ]-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये पुणु इति भवति । स्मरणम् । स्मृधातुः चिन्तायाम् । स्मृ + ल्युट् = अन । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने सुमर इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, २२८ सू० नकारस्य णकारे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सुमरणु इति भवति । जातम् । जात + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे जाउं इति भवति । गतम् । गत + सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, अकारस्य उकारे, सेलोपे गउ इति भवति । तस्य । तद् + डस् । ११ सू० दकारलोपे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे तहो इति भवति । स्नेहस्य । स्नेह + डस् । ३४८ सू० सकारलोपे तहो-वदेव नेहो इति भवति । किम् । अव्ययपदमिदम् । १०३८ सू० किमः स्थाने काइँ इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे कइँ इति भवति । नाम । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंशे १०९३ सू० नामार्थे नाउं इत्यव्ययस्य प्रयोगे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे नाउं इति भवति । पुनर् = पुणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । विना इत्यस्य पदस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—विना युद्धेन न वलामहे = विणु जुज्झे न वलाहुं, प्रक्रिया १०५७ सूत्रे ज्ञेया । विना = विणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । साधना त्वित्थम्—विना । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, प्रस्तुतेन [१०९७] सूत्रेण डु-(उ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये विणु इति भवति ।

१०६८— जिह्वेन्द्रियं नायकं वशे, कुरुत यस्याऽधीनान्यन्यानि ।

मूले विनष्टे तुम्बिन्याः, अवश्यं शुष्काणि पर्णानि ॥१॥

भावार्थः—अयि मानवाः ! यूयं नायकं-प्रधानं जिह्वेन्द्रियं जिह्वा च तदिन्द्रियं-जिह्वेन्द्रियम्-रसनेन्द्रियं वशे कुरुत, यस्य जिह्वेन्द्रियं वशीकृतं भवति तस्याऽन्यानीन्द्रियाणि अधीनानि भवन्ति । दृष्टान्तयति-यथा तुम्बिन्याः, तुम्बिनीति वृक्षविशेषस्य संज्ञा, तस्याः मूले विनष्टे सति पर्णानि-पत्राणि अवश्यमेव शुष्क्यन्ति शुष्काणि भवन्ति, एवमेव यस्य पुरुषस्य एकं जिह्वेन्द्रियं स्वाऽधीनं वर्तते, तस्य अन्यानि घ्राणादीनि सर्वाण्यपीन्द्रियाणि वशे सञ्जायन्ते । नाऽत्र सन्देहः कर्तव्यः ।

जिह्वेन्द्रियम् । जिह्वेन्द्रिय + अम् । ३२८ सू० ह्रस्वस्य स्थाने भकारे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे जिडिभिन्डिउ इति भवति । नायकम् । नायक + अम् । १०६७ सू० ककारस्य गकारे, पूर्ववदेव अकारस्य उकारे, अमो लोपे नायगु इति भवति । वशे । वश + डि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे वसि इति भवति । कुरुत । डुकृञ्-(कृ)-करणे । कृ + त । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५५ सू० त इत्यस्य स्थाने हु इत्यादेशे करहु इति भवति । यस्य = जसु, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । अधीनानि । अधीन + जस् ।

३७० सू० नकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने ईं इत्यादेशो अधिन्नईं इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १८७ सू० धकारस्य हकारो न जातः । अन्यानि । अन्यद् + जस् । इत्यत्र ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, अधिन्नइं-वदेव अन्नईं इति भवति । अत्र १०२४ सू० जसः स्थाने ईं इत्यादेशो जातः । मूले । मूल + डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे मूलि इति भवति । विनष्टे । विनष्ट + डि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३०५ सू० षट्स्य ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे धिणट्टइ इति भवति । तुम्बिन्याः । तुम्बिनी + डस् । बाहुल्येन २४ सू० मकारस्याऽनुस्वारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२१ सू० डसः स्थाने हे इत्यादेशो तुं चिणिहे इति भवति । अवश्यम् । अव्ययपदमिदम् । ३४९ सू० यकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, प्रस्तुतसूत्रेण स्वार्थे डे-(ए)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये अवसे इति भवति । शुष्काणि । शुष्क + जस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३४८ सू० षकारस्य लोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने ईं इत्यादेशो सुक्कईं इति भवति । सुक्कईं इत्यपि पाठान्तरं समुपलभ्यते । अत्र शुष्क + जस् = सुक्क + जस् इति पूर्ववदेव जाते, बाहुल्येन १०१८ सू० जसः स्थाने हि इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सुक्कईं इति भवति । पर्णानि । पर्ण + जस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, पूर्ववदेव पण्णईं इति भवति । अवश्यम् = अवसे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डे इत्यस्य प्रत्ययस्य प्रवृत्तिर्जाता । ड-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायाम् = अवस न सुग्रहिं सुहृच्छिग्रहि, प्रक्रिया १०४७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । अवश्यम् = अवस इत्यत्र ड-प्रत्ययो जातः । साधना त्वित्थम्-अवश्यम् । अव्ययपदमिदम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण ड-(अ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये अवस इति भवति ।

१०६६— एकशः शील-कलङ्कितानां दीयन्ते प्रायश्चित्तानि ।

यः पुनः खण्डयति अनुदिवसं तस्य प्रायश्चित्तं न किम् ? ॥१॥

भावार्थः—एकशः-एकवारं शीलकलङ्कितानां, शीलं-सदाचारं कलङ्कितं येषां, ते शीलकलङ्कितानां, तेषां कृते प्रायश्चित्तानि-दण्डानि आचार्यप्रवरेः दीयन्ते, किन्तु यः पुनः अनुदिवसं, दिवसं दिवसमिति अनुदिवसं-प्रतिदिनं व्रतं खण्डयति तस्य प्रायश्चित्तं न किम् ? न किमपीति भावः ।

एकशः । अव्ययपदमिदम् । एकशस् इत्यत्र ३७० सू० ककारद्वित्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०९९ सू० स्वार्थे डि-(इ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये एकसि इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ८४ सू० ह्रस्वो न जातः । शील-कलङ्कितानाम् । शील-कलङ्कित + ग्राम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, २५ सू० डकारस्याऽनुस्वारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशो शील-कलङ्कितं इति भवति । दीयन्ते । डुदात्र-[दा]-दाने । दा + क्य + अन्ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशो, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००० सूत्रेण इकारस्य स्थाने एकारे, १०५३ सू० अन्ते इत्यस्य हि इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे देज्जईं इति भवति । प्रायश्चित्तानि । प्रायश्चित्त + जस् । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, २९२ सू० श्चस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने ईं इत्यादेशो पच्छित्ताईं इति भवति ।

यः=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । पुनः=पुण, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । खण्डयति । खडि-धातुः खण्डने । संस्कृतनियमेन खण्ड्+णिग्+तिव् इति जाते, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० तिव इचादेशे खण्डइ इति भवति । अनुदिवसम् । अनुदिवस+अम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० वकारलोपे, २६३ सू० सकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अणुदिग्रह इति भवति । तस्य=तसु, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । प्रायश्चित्तेन । प्रायश्चित्त+टा । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, २९२ सू० इचस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पच्छित्ते इति भवति । किम्=काइ, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । अत्र १०३८ सू० किमः स्थाने काइ इत्यादेशे, १०१५ सू० अमो लोपे काइ इति भवति । एकशः=एकसि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डि-प्रत्ययो जातः ।

११००—स्वार्थिक-क-प्रत्यय-लोपश्च । प्रस्तुतसूत्रेण अपभ्रंशभाषायां नाम्नः-प्रातिपदिकात् परतः स्वार्थे अ, डड [अड], डुल्ल [उल्ल] इत्येते त्रयः प्रत्ययाः प्रतिपादिताः सन्ति, तथा तत्सन्नियोगे यदि स्वार्थिक-क-प्रत्ययो भवेत्तदा तस्य लोपः करणीयः, अन्यथा [क-प्रत्ययाऽभावे] सूत्रोक्ताः प्रत्ययास्तु भविष्यन्त्येवेत्यपि संसृजितम् ।

विरहाऽनल-ज्वाला-करालितः पथिकः पथि यद् दृष्टः ।

तद् मिलित्वा सर्वैः पथिकैः स एव कृतः अग्निष्ठः ॥१॥

भावार्थः—विरहानल-ज्वाला-करालितः । विरहः-वियोगः, स एव अनलः-बन्धिः, विरहाऽनलः, तस्य ज्वालाः, ताभिः करालितः-पीडितः, पथिकः-पान्थः पथि-मार्गे यद् दृष्टः-यदाऽवलोकितः तद्-तदा सर्वैः पथिकैः मिलित्वा स एव अग्निष्ठः-अग्निसात् कृतः । अयं भावः-कश्चित् पान्थः प्रिया-विरहाऽनलेन न केवलं सन्तप्तः, अपितु तेन दग्धः सन् मृत एव ।

विरहानल-ज्वाला-करालितः । विरहानल-ज्वाला-करालित+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ४ सू० ल-स्थस्याऽऽकारस्य अकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विरहाणल-ज्वाल-करालिअड इति भवति । पथिकः । पथिक+सि=पहिउ, प्रक्रिया १०८६ सूत्रे ज्ञेया । पन्थे । पन्थ+ङि । १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे पन्थि इति भवति । यद्=जं, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । दृष्टः । दृष्ट+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० षट्स्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-ठकारस्य टकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विट्ठड इति भवति । तब्=तं, प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मिलित्वा । मिल [मिल्] सम्मिलने । मिल्+क्त्वा । १००० सू० इकारस्य एकारे, १११० सू० क्त्वः स्थाने अवि इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये, मेलवि इति भवति । सर्वैः । सर्व+भिस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सव्वहिं इति भवति । पान्थैः । पान्थ+भिस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००० सू० अन्त्यस्य अकारस्य इकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे पन्थिर्अहि इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । एव=जि, प्रक्रिया १०१२ सूत्रस्य तृतीयश्लोकांशे ज्ञेया । कृतः । कृत+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू०

तकारलोपे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपि किअउ इति भवति । अग्निष्ठः । अग्निष्ठ+सि । ३४९ सू० नकारलोपे, ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० गकारस्य ठकास्स्य च द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपि अग्निष्ठः इति भवति । विरहानल-ज्वाला-करालितः=विरहाणल-जाल-करालिअउ, दृष्टः=दिट्ठउ, पान्थैः=पन्थिअहि, कृतः=किअउ, अग्निष्ठः=अग्निष्ठः इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण अप्रत्ययो जातः । डड । डड-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा-मम कान्तस्य द्वौ दोषौ=महं कन्तहो वे दोसडा, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । दोषौ=दोसडा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डड-प्रत्ययो जातः । डुल्ल । डुल्ल-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—एका कुटो पञ्चभिः रुद्धा=एक कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी, एषां पदानां प्रक्रिया १०९३ सूत्रस्य द्वादशे श्लोके ज्ञेया । कुटो=कुडुल्ली इत्यत्र डुल्ल-प्रत्ययो जातः ।

११०१—योगभेदेभ्यः । ११०० सूत्रेण अ, डड, डुल्ल इत्येते त्रयः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः विहिताः सन्ति । इत्येतेषां त्रयाणां प्रत्ययानां योगभेदात्—भिन्न-भिन्नप्रकारेण योजनाकरणात् ये प्रत्ययाः संजायन्ते, तेऽपि प्रत्ययाः प्रायः प्रस्तुतसूत्रेण स्वार्थे विधीयन्ते । यथा—डड, अ इत्यनयोः सम्मीलनेन डड-अ इति प्रत्ययो भवति । डुल्ल, अ, इत्यनयोः संयोगे जाते डुल्लअ इति प्रत्ययोऽजायत । एवमेवास्येषां प्रत्ययानामपि कल्पना करणीया । डडअ । डडअ-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—स्फोटयतः यो हृदयमात्मीयम्=फोडेन्ति जे हिअडउं अण्णउं, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । हृदयम्=हिअडउं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डडअ-प्रत्ययो जातः । प्रायोग्रहणाद् जे इत्यत्र १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । हिअडउं, तथा अण्णउं इत्यत्र चापि १०८२ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । अत्र किसलय० । हृदयम्=हिअडउं इत्यत्र २६९ सूत्रेण सस्वर-यकारस्य लोपोऽभवद् । डुल्ल-अ । डुल्लअ-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—चूटकः चूर्णोभवति स्वयम्=चूडुल्लउ चूर्णीहोइ सइ, प्रक्रिया १०६६ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । चूटकः=चूडुल्लउ इत्यत्र प्रस्तुतेन [११०१] सूत्रेण डुल्लअ-प्रत्ययो जातः । डुल्लडड । डुल्लडड-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारो यथा—

स्वामिप्रसादं सलज्जं प्रियं सीमासन्धौ वासम् ।

प्रक्षयं बाहुबलं धन्या मुञ्चति निःश्वासम् ॥१॥

भावार्थः—कस्याश्चन नायिकायाः वियोगजनकं कारण-कलापमाह—धन्या-पुण्यवती पतिपरायणत्वात्, काचिन्नायिका निःश्वासं मुञ्चति, किं कृत्वा ? तदाह—स्वामिप्रसादम्, स्वामिनः प्रसादम-कृपाभावं प्रक्षय-वीक्ष्य, ये खलु सेवकाः स्वामिनः कृपा-पात्रा भवन्ति, तान् स्वामी न कदाचिदपि परित्यजति, निजपाश्वे एव सदा संरक्षति । एतत्सर्वं वियोग-मूलकमेव भवत्यतएव नायिका निःश्वासान् मुञ्चति । पुनः किं कृत्वा ? सलज्जम्, लज्जया सह वर्तमानं प्रियं वीक्ष्य । नायकस्येयमेव सलज्जता यदसौ निजस्वामिन आदेशं न कदाचिदप्युल्लंघयति, एतदपि वियोगमूलकं विद्यते, यतः सलज्जतया सः राज्ञः आज्ञा-सान्निध्यं न परित्यजति, अतएव नायिकापाश्वे न समायाति । पुनः किं कृत्वा ? नायकस्य सीमासन्धौ, सीमयोः-विभिन्नप्रदेशयोः पार्थक्य-संसूचकस्थानयोः वासं-निवासं वीक्ष्य, देशान्ते वासं वियोगसम्पादकं, मृत्युभयोत्पादकञ्च भवतीति हेतोः, पुनः किं कृत्वा ? बाहुबलं बाहोः बलं, युद्धकरणक्षमतां च वीक्ष्य, ये खलु युद्धोत्सुकाः नराः भवन्ति, ते खलु न निजगृहे तिष्ठन्ति, प्रत्युत युद्धस्थले एव निवसन्ति, फलतः तेषां सज्जनानां सान्निध्यं परिवार-सदस्यानां कृते न सार्वकालिकं भवति, अतएवाऽसौ नायिका खेदविन्ना निःश्वासान् मुञ्चतीति भावः ।

स्वामिप्रसादम् । स्वामि-प्रसाद+अम् । ३५० सू० वकारस्य रेफस्य च लोपे, १७७ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सामि-पसाड इति भवति । ११ सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य पकारस्याऽऽदिभूतत्वादत्र ३६० सूत्रस्याऽप्रवृत्तिः बोध्या । सलज्जम् । सलज्ज+अम् । पूर्ववदेव अकारस्य उकारे, अमो लोपे सलज्जु इति भवति । प्रियम् । प्रिय+अम् । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, पूर्ववदेव पिड इति भवति । सोमासन्धौ । सोमासन्धि+ङि । १०२३ सू० डि-प्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सोमासन्धिहिँ इति भवति । वासम् । वास+अम् । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वासु इति भवति । प्रेक्ष्य । प्रपूर्वकः ईक्ष्-घातुः प्रेक्षणे-दर्शने । प्रेक्ष्+क्त्वा । १०६९ सू० रेफलोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १११० सू० क्तवः स्थाने इवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये पेक्खिक्खि इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ८४ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । बाहुबलम् । बाहुबल+अम् । प्रस्तुतसूत्रेण डुल्ल-डड-[उल्लमड]-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये बाहुबलुल्लमड+अम् इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे बाहुबलुल्लडा इति भवति । घन्या । घन्या+सि । ३४९ सू० यकारलोपे, बाहुल्येन ३६० सू० नकारस्य द्वित्वाऽभावे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे घण इति भवति । मुञ्चति=मेल्लइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ७६२ सूत्रे ज्ञेया । निर्श्वासम् । निर्श्वास+अम् । १३ सू० रेफलोपे, ४३ सू० इकारस्य स्थाने ईकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे नीसासु इति भवति । बाहुबलम्=बाहुबलुल्लडा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डुल्ल-डड-प्रत्ययो जातः । अत्राऽमि स्यादौ । बाहुबलुल्लडा इत्यत्र अम्-प्रत्यये परे सति १००१ सू० अन्त्याऽकारस्य आकारो जातः । एवं बाहुबलुल्लडउ । एवमेव बाहुबलुल्ल-डउ इत्यत्र डुल्ल, डड, अ इत्येतेषां त्रयाणां प्रत्ययानां योगेन-सम्बन्धेन रूपनिष्पत्तिर्दृश्यते । यथा— बाहुबलः । बाहुबल+सि । ११०१ सू० स्वार्थिके डुल्ल-डड-अ-[उल्लमड-अ]-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १० सू० ल्ल-स्थस्य अकारस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये बाहुबलुल्लड-अ+सि इति जाते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे बाहुबलुल्लडउ इति भवति । अत्र त्रयाणां प्रत्ययानां योगः-सम्बन्धो ज्ञेयः । अयं भावः—हिअडउ इत्यत्र डडअ-प्रत्ययस्य योगः । चूडुल्लउ इत्यत्र डुल्लअ-प्रत्ययस्य सम्बन्धः । बाहुबलुल्लडा इत्यत्र डुल्ल-डड-प्रत्ययस्य संयोगः, तथा बाहुबलुल्लड-उ इत्यत्र डुल्ल-डड-अ-प्रत्ययस्य स्थितिर्दृश्यते ।

११०२— पथिक ! दृष्टा गौरी, दृष्टा मार्गं पश्यन्ती ।

अश्रूच्छ्वासेः कञ्चुकमार्द्रशुष्कं कुर्वन्ती ॥१॥

भाषार्थः—हे पथिक !—पान्थ !, त्वया गौरी-सुन्दरी दृष्टा ? तेन पथिकेनोत्तरितम्—मया सा मार्गं पश्यन्ती-अवलोकयमाना दृष्टा—अवलोकिता । पुनः सा किं कुर्वती ? अश्रूच्छ्वासेः-अश्रूणि उच्छ्वासाश्च, अश्रूच्छ्वासाः, तैः कञ्चुकं-परिधानविशेषमार्द्रशुष्कम्, मार्द्रं च शुष्कं चाऽनयोः समाहारः, तं कुर्वती । अयं भावः त्वद्वियोगेन यदा सा रुदन्ती-अश्रूणि मुञ्चति तदाऽश्रुजलेन कञ्चुकमार्द्रयति, यदा चोच्छ्वासनिःश्वासानादत्ते तदा तज्जनितीक्ष्ण्येन कञ्चुकं शोषयति ।

पथिक ! । पथिक+सि । १८७ सू० थकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे पहिमा ! इति भवति । दृष्टा । दृष्टा+सि । १२८ सू० ऋकार-

स्य इकारे, ३०५ सू० षट्स्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० आकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलौपे विट्ठी इति भवति । गौरी । गौरी+सि । १५९ सू० औकारस्य ओकारे, ११०० सू० स्वार्थे डङ्-(अङ्)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलौपे गोरङी इति भवति । मार्गम् । मार्ग+अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मग्नु इति भवति । पश्यन्ती । दृश्-[दृश्]-धातुः दर्शने । दृश्+शतृ । ८५२ सू० दृशः स्थाने निम्न इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, सि-प्रत्यये, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलौपे निमन्त इति भवति । अभूच्छ्वासैः । अश्रु-उत्-श्वास+भिस् । २६ सू० आदिस्वरस्याऽनुस्वारागमे, १०६९ सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३६३ सू० सकारस्य द्वित्वाभावे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ ११ सू० तकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० वकारलोपे, १०१८ सू० भिसः स्थाने, इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०८२ सू० हकारगतस्य अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे अंसूसासेहि इति भवति । कञ्चुकम् । कञ्चुक+अम् । १७७ सू० अन्त्यककारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कञ्चुआ इति भवति । आर्द्रशुष्कम् । आर्द्रशुष्क+अम् । अपभ्रंशे आर्द्रशुष्कस्य स्थाने १०९३ सू० तितुव्वाण इति शब्दप्रयुक्ते, १०१५ सू० अमो लोपे तितुव्वाण इति भवति । कूर्बती । कुञ्ज [कु] करणे । कृ+शतृ । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलौपे करन्त इति भवति । गौरी=गोरङी इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डीप्रत्ययो विहितः । एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा=एक कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी, प्रक्रिया १०९३ सूत्रस्य द्वादश-श्लोके ज्ञेया । कुटी=कुडुल्ली इत्यत्राऽपि प्रस्तुतसूत्रेण डी-प्रत्ययः कृतः ।

११०३—स्त्रयां वर्तमानादप्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तात् । अ-प्रत्ययोऽन्ते यस्य सः, अ-प्रत्ययान्तः । यथा डङ्-अ अयं प्रत्ययः अ-प्रत्यायान्तः । एतादृशः अ-प्रत्ययान्तः प्रत्ययः [डङ्अ] अन्ते यस्य सोऽप्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तः । यथा घूलिः=घूलङ्अ+सि, अयं शब्दः अ-प्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तो बोध्यः । एतादृशात् शब्दात् डाप्रत्ययो भवतीति भावः । व्यपवादः । ११०२ सूत्रेण डीप्रत्ययो जायते परन्तु ११०३ सूत्रेण अ-प्रत्ययान्त-प्रत्ययान्त-शब्दात् डाप्रत्ययो भवत्यतः तस्य [११०२] सूत्रस्य अपवादसूत्रमिदं बोध्यम् । सम्प्रति डा-प्रत्यय-स्थोदाहरणं प्रदीयते । यथा—

प्रिय आयातः, श्रुता वार्ता, ध्वनिः कर्णं प्रविष्टा ।

तस्य विरहस्य नश्यतः घूलिरपि न नष्टा ॥१॥

भावार्थः—विदेशात् प्रत्यागतं निजपतिं प्राप्य नायिकायाः हर्षद्विकोक्तिरियम्—प्रियः-कान्तः, आयातः-समागतः, इति वार्ता-वृत्तान्तः श्रुता, तस्य समागच्छतः पादयोः ध्वनिरेव कर्णं-प्रविष्टा, तदा पत्युरागमनवेलायां तस्य-पूर्वोक्तस्य, विरहस्य-वियोगस्य, नश्यतः-धावतः घूलिरपि न नष्टा, प्रियः समायातः इति ज्ञात्वा विरहजन्यं दुःखं तत्क्षणमेव समाप्तमिति भावः ।

प्रियः=पिउ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । आयातः । आङ्पूर्वकः याघातुः आगमने । आया+क्त=त । १००० सू० य-स्थस्य आकारस्य इकारे, १७७ सू० यकारस्य तकारस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपे आङ् इति भवति । श्रुता । श्रुता+सि । १०६९

सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, से-
लोपि सुभ्र इति भवति । वार्ता । वार्ता+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू०
तकारद्वित्वे, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०२
सू० डी-[ई]-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपि वत्तडी इति
भवति । ध्वनिः । ध्वनि+सि । २८६ सू० ध्वस्य स्थाने भकारे, ५२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, २२८
सू० नकारस्य णकारे, सेलोपि भुणि इति भवति । कर्णो । कर्ण+डि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू०
णकारद्वित्वे, ११०२ सू० डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये,
१००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे कण्णडइ इति भवति । प्रविष्टा । प्रविष्टा+सि । १०६९ सू०
रेफलोपे, १७७ सू० वकारलोपे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य
टकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि पड्डु इति सिद्धम् । तस्य = तहो, प्रक्रिया
१०९७ सूत्रे ज्ञेया । विरहस्य । विरह+डस । १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू०
उच्चारणलाघवे विरहो इति भवति । नश्यतः । नश-[नश्]-धातुः नाशे । नश्+शतृ । १००० सू०
अकारस्य आकारे, ९१० सू० अकारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इ-
त्यादेशे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे ना-
सन्तअहो इति भवति । धूलिः । धूलि+सि । ११०१ सूत्रेण डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्व-
रादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-प्रत्ययस्य प्राप्तिरासीत् किन्तु ११०३ सू० डा-(आ)-
प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, बाहुल्येन ५ सू० दीर्घ-सन्ध्यभावे, ११०४ सू० द्वितीयस्य अकारस्य
इकारे, १०१५ सू० सेलोपि धूलडिआ इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । अपि=वि,
प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽऽभ्रं प्रयुज्यते । हृष्टा । हृष्टा+सि । १२८
सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे,
१००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि विट्टु इति भवति । धूलिः = धूलडिआ इत्यत्र प्रस्तुत-
सूत्रेण डा-प्रत्ययो विहितः ।

११०४—धूलिरपि न हृष्टा=धूलडिआ वि न विट्टु, प्रक्रिया ११०३ सूत्रे ज्ञेया । धूलिः=धूल-
डिआ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य इकारो जातः । साधना त्वित्थम्-धूलिः । धूलि+सि । ११०१
सू० डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०३ सू० डा-[आ]-
प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, बाहुल्येन ५ सू० दीर्घ-सन्ध्यभावे, प्रस्तुतसूत्रेण द्वितीयस्य अकारस्य
इकारे, १०१५ सू० सेलोपि धूलडिआ इति भवति । स्त्रियामित्येव । स्त्रीलिङ्गे एव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-
र्जायते, नान्यत्र । यथा—ध्वनिः कर्णो प्रविष्टा=भुणि कण्णडइ पड्डु, प्रक्रिया ११०३ सूत्रे ज्ञेया । कण्ण-
डइ इत्यत्र स्त्रीलिङ्गत्वाऽभावात् प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य इकारो न विहितः । साधना त्वित्थम्—कर्णो ।
कर्ण+डि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, ११०१ सू० डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽ-
न्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये कण्णडअ+डि इति जाते, १००५ सू० डिना सह अकारस्य
इकारे कण्णडइ इति भवति । वृत्तिकारकथनमनुसृत्य स्त्रीलिङ्गत्वाऽभावाच्च प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न
जाता । इदमत्र विचारणीयं यत् स्त्रीलिङ्गेऽपि आकार-प्रत्यय-परवर्तित्वादेव ११०४ सूत्रस्य प्रवृत्ति-
र्जायते, नान्यथा । परन्तु कण्णडइ-शब्दे आकार-प्रत्यय एव नास्ति, ११०३ सूत्रेण डा-(आ)-प्रत्ययोऽपि
स्त्रीलिङ्गे एव भवति, अस्त्रीलिङ्ग-कर्ण-शब्दात् डा-प्रत्ययस्य ११०३ सूत्रेण प्राप्तिरेव न भवितुमर्हति ।

अतः ११०४ सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव भवितुं न शक्नोति, तथाऽपि वृत्तिकारेण कण्णङ्ग इत्यस्योदाहरणस्यो-
ल्लेखः कथं कृतः ? इति तत्त्वविद्भिः चिन्तनीयम् ।

११०५— सन्देशेन किं युष्मदीयेन, यत्संगाय न मिल्यते ।

स्वप्नाऽन्तरे पीतेन पानीयेन, प्रिय ! पिपासा किं छिद्यते ? ॥१॥

भावार्थः—प्रियवियोगोऽसह्यो भवतीति व्यञ्ज्यते । युष्मदीयेन, युष्माकमयं युष्मदीयस्तेन त्व-
दीयेन, संदेशेन-समाचारेण किम् ? न किमपीति । यत् संगाय-सम्भोगाय, कामक्रीडाऽर्थं न मिल्यते, अव-
सरो न प्राप्यते । दृष्टान्तयति, प्रिय ! स्वप्नाऽन्तरे, स्वप्नस्यान्तरं स्वप्नान्तरं तस्मिन् स्वप्न-मध्ये पीतेन
पानीयेन-जलेन किं पिपासा छिद्यते, शान्तिमुपयाति ? न कदाचिदपीति भावः ।

सन्देशेन । सन्देश + टा । २५ सू० नकारस्याऽनुस्वारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१३ सू०
टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे संदेशे इति भवति । किम् = काङ्, प्रक्रिया
१०३८ सूत्रे ज्ञेया । युष्मदीयेन । युष्माकमयमिति युष्मदीयः । संस्कृतनियमेन युष्मद् + ईय + टा इति
जाते । २४६ सू० यकारस्य तकारे, बाहुल्येन षमस्य हकारे, ११०५ सू० *ईय-प्रत्ययस्य डार (आर) इ-
त्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, टाप्रत्यये, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे,
स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे तुहारेण इति भवति । यत् = जं, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य
द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सङ्गाय । सङ्ग + डे । ६२० सू० चतुर्थ्याः स्थाने षष्ठीविभक्तौ, १००९ सू० डसः
स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे सङ्गहो इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदे-
वाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । मिल्यते । मिल् समागमे । मिल् + क्य + ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, अ-
जभीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे मिलिज्जङ्ग इति भवति । स्वप्नाऽन्तरे । स्वप्नान्तर
+ डि । इत्यत्र ३५० सू० वकारस्य लोपे, ४६ सू० आद्यस्य अकारस्य स्थाने उकारे, ३७९ सू० नकारात्पूर्वे
इकारागमे, १७७ सू० पकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००५ सू०
ङिना सह अकारस्य इकारे सुइणन्तरि इति भवति । पीतेन । पीत + टा । १७७ सू० तकारलोपे, १०१३
सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पिपं इति भवति । पानीयेन । पा-
नीय + टा । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१ सू० ईकारस्य इकारे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू०
टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पाणिण्ण इति भवति । प्रिय ! =
पिप्र !, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०८९ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । पिपासा । पिपासा + सि । १७७ सू०
द्वितीय-पकारलोपे, बाहुल्येनाऽत्र १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे
पिप्रास इति भवति । किम् । किम् + अम् । ५६९ सू० अमा सह किमः स्थाने किं इत्यादेशे किं इति भ-
वति । छिद्यते । छिदि- [छिद्]-धातुः भेदने । छिद् + ते । ६४९ सूत्रे बहुलाधिकारात् क्यस्य अभावे, ८९५
सू० दकारस्य ज्ज इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे छिज्जङ्ग इति भवति । युष्मदीयेन = तुहारेण
इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पश्य अस्मदीयं कान्तम् = दिक्खि अम्हारा कन्तु, एषां पदानां प्रक्रिया
१०१६ सूत्रे ज्ञेया । दृश् + हि इत्यत्र ८५२ सू० दृशः देक्ख इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०५८
सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे दिक्खि इति भवति । अस्मदीयम् = अम्हारा इत्यत्र प्र-
स्तुतसूत्रेण ईय-प्रत्ययस्य डार इत्यादेशो जातः । साधना त्वित्थम्—अस्मदीयम्-अस्मद् + अम् । ३४५

*युष्मद्-शब्दाद् हेमशब्दानुशासनस्य व्याकरणस्य ६।३।६७। सूत्रेण ईयण्-(ईय)-प्रत्ययो ज्ञायते । सिद्धान्तकोमुद्याः
युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ४।३।१। अनेन सूत्रेण छ्-(ईय)-प्रत्ययो भवति ।

सू० स्मस्य म्ह इत्यादेशे, ११०५ सू० ईयस्य डार [आर] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अम्हारा इति भवति । भ-
गिनि ! अस्मदीयः कान्तः=बहिणि ! महारा कन्तु, प्रक्रिया १०२२ सूत्रे ज्ञेया । अस्मदीयः=महारा इ-
त्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । साधना त्वित्थम्-अस्मदीयः । अस्मदीय+सि । बाहुल्येन ६०२ सू० अ-
स्मदः स्थाने मह इत्यादेशे, ११०५ सू० ईय-प्रत्ययस्य डार-[आर] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे,
अजभीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे महारा इति भवति ।

११०६—इयान् । इदं परिमाणं यस्य । इदम्+अतु । इत्यत्र शमानार्थे ७।१।१४८। इत्यनेन सू-
त्रेण अतु-(अत्)-प्रत्ययः, इदमः स्थाने इय् इत्यादेशश्च जातः, ११०६ सू० अतुप्रत्ययस्य डेतुल [एत्तुल]
इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, सि-प्रत्यये, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ए-
त्तुलो इति भवति । कियान् । किं परिमाणमस्येति । किम्+अतु । ७।१।१४८ सू० अतु-प्रत्यये किमश्च
किय् इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण अतु-प्रत्ययस्य डेतुल इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण
संयोज्ये, पूर्ववदेव केत्तुलो इति भवति । यावान् । यत् परिमाणमस्येति यावद् । इत्यत्र ७।१।१४९। सूत्रेण
शमानार्थे डावतु-प्रत्ययो जायते, ततः संस्कृतनियमेन यद्+डावतु इति जाते, २४५ सू० यकारस्य
जकारे, प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति, इति नियमेन अतु-कथनेन डावतु-प्रत्ययस्यापि ग्रहणं
जायते । ततः प्रस्तुतसूत्रेण डावतु-प्रत्ययस्य डेतुल (एत्तुल) इत्यादेशे, पूर्ववदेव जेतुलो इति भवति ।
तावान् । तत्परिमाणमस्येति । तद्+डावतु । प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्यापि ग्रहणम्, इति नियमेन अतु-प्रत्य-
यस्य ग्रहणेन डावतोरपि ग्रहणं भवति । ततः ११०६ सू० डावतुप्रत्ययस्य स्थाने डेतुल इत्यादेशे, पूर्ववदेव
तेत्तुलो इति भवति । एतावान् । एतत् परिमाणमस्येति एतावान् । एतत्+डावतु । संस्कृतनियमेन इय्
+डावतु इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण डावतुप्रत्ययस्य स्थाने डेतुल [एत्तुल] इत्यादेशे, बाहुल्येन ४२७ सू०
एतद्-शब्दस्य लुकि, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे एत्तुलो इति भवति ।

११०७— अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मीः विसंजुला धावति ।

प्रियप्रभ्रष्टेव गौरी निश्चला कस्मिन्नपि न तिष्ठति ॥१॥

भावार्थः—लक्ष्म्याः चाञ्चल्यं वर्णयति—अत्र तत्र द्वारे, तथा गृहे, लक्ष्मीः विसंजुला-चंचला
धावति, चंचला लक्ष्मीरिति भावः । कविरत्र उदाहरणमाह—इव-यथा, प्रियप्रभ्रष्टा, प्रियात्-कान्तात्
प्रियनायकाद्वा प्रभ्रष्टा-प्रकर्षेण भ्रष्टा, प्रिय-प्रभ्रष्टा गौरी-सुन्दरी, कस्मिन्नपि स्थाने निश्चला-चाञ्च-
ल्य-रहिता, स्थायिरूपेण न तिष्ठति । एवमेव लक्ष्म्याः चाञ्चल्यं वर्तते ।

अत्र । अस्मिन्निति अत्र । अव्ययपदमिदम् । ११०७ सू० त्रप्रत्ययस्य डेतुहे [एत्तुहे] इत्यादेशे,
डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०८२ सू० हकारगतस्य एकारस्य उच्चारणलाघवे एत्तुहे इति भवति ।
तत्र । तस्मिन्निति तत्र । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण त्रप्रत्ययस्य स्थाने डेतुहे [एत्तुहे] इत्यादेशे,
डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०८२ सू० हकारगतस्य एकारस्य उच्चारणलाघवे
तेत्तुहे इति भवति । द्वारे । द्वार+ङि । ३४८ सू० दकारलोपे, १००५ सू० डित्ता सह अकारस्य इकारे

१. इदं किमाऽतु(र्य-किय् चास्य । ७।१।१४८। आभ्यां मानाऽर्थभ्यां षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुः स्यात्, तद्योगे चानयोयंथा-
संख्यमिय्कियौ स्याताम् । ईयान् । कियान् पटः ।

—हैमशब्दानुशासने ।

२. यत्तदेतदोर्डावादिः । ७।१।१४९। एभ्यः मानाऽर्थेभ्यः षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुर्डावादिः स्यात् । यावान् । तावान् । एतावान् ।

आन्यराशिः ।

—हैमशब्दानुशासने ।

वारि इति भवति । गृहे । गृह + डि । ४१५ सू० गृह-शब्दस्य घर इत्यादेशे, वारि-वदेव घरि इति भवति । लक्ष्मीः । लक्ष्मी + सि । ३४९ सू० मकारलोपे, २७४ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे लच्छि इति भवति । विसं-
ष्ठुला । विसंष्ठुला + सि । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६३ सू० ठकार-द्वित्वाभावे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेर्लोपे विसंठुल इति भवति । धावति । धाव्-धातुः धावने । धाव् + तिप् । ८९९ सू० वकार-
लोपे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे धाइ इति भवति । प्रिय-प्रभ्रष्टा । प्रियप्रभ्रष्टा + सि । १०६९
सू० सर्वत्रैव रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० आका-
रस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे पिअ-पभ्रष्ट इति भवति । ११ सूत्रमनुसृत्य समासे वाक्यविभक्त्यपेक्षया
भिन्नपदत्वाद्वात्र आदिभूतस्य पकारस्य १७७ सूत्रेण लोपो न जातः । तथा २३१ सू० पकारस्य वकारोऽपि
न जातः । इव । अव्ययपदमिदम् । ४५३ सू० स्वार्थे व इति प्रयुज्यते । गौरी = गोरडी, प्रक्रिया ११०२
सूत्रे ज्ञेया । निश्चला । निश्चला + सि । ३४८ सू० शकारलोपे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, १००१ सू० आ-
कारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे निश्चल इति भवति । कस्मिन् । किम् + डि । ५६० सू० किमः स्थाने
क इत्यादेशे, १०२८ सू० डिप्रत्ययस्य हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे कहिं इति भवति ।
अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । तिष्ठति = ठाइ, प्रक्रिया ६८७ सूत्रे ज्ञेया । अत्र = एतद्, तत्र =
तेत्तद् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण त्र-प्रत्ययस्य डेतद् इत्यादेशो जातः ।

११०८— बृहत्त्वं परिप्राप्यते = वडुप्पणु परिपाविअइ, प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । बृहत्त्वम् =
वडुप्पणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण त्वप्रत्ययस्य प्पण इत्यादेशो जातः । साधना त्वित्थम् । बृहत्त्वम् । बृहत्-त्व
+ सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, बाहुल्येन २३७ सू० बकारस्य वकारे, ४४५ सू० हकारस्य
हु इत्यादेशे, ११ सू० तकारलोपे, ११०८ सू० त्वप्रत्ययस्य स्थाने प्पण इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य
उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे वडुप्पणु इति भवति । प्रायोऽधिकारात् । प्रस्तुतसूत्रे प्रायः इत्यस्य पदस्याऽधि-
कारात् कस्मिंश्चित् स्थले त्व-प्रत्ययस्य प्पण इत्यादेशो न भवति । यथा— बृहत्त्वस्य कृते = वडुत्तणहो
तरणे, प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । प्रायोग्रहणाद् बृहत्त्वस्य = वडुत्तणहो इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न
जाता । साधना त्वित्थम् । बृहत्त्वस्य । बृहत्त्व + डस् = वड्ड-त्व + डस् । ४२५ सू० त्वस्य स्थाने तण
इत्यादेशे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे वड्डत्तणहो इति भवति ।

११०९— एतद् गृहीत्वा यन्मया यदि प्रियः उद्धार्यते ।

मम कर्तव्यं किमपि नाऽपि मर्तव्यं परं दीयते ॥१॥

भावार्थः— पतिव्रता-नारी जीवनस्य पतिरेव सर्वस्वं भवति, नतु धनादिकमिति व्यज्यते । यद्
एतद् रजत-सुवर्ण-भवनार्थकं धनं सम्पत्तिं वा गृहीत्वा यदि मया प्रियः—कान्तः उद्धार्यते—त्यज्यते,
ततः पतिदानाऽनन्तरं मम कर्तव्यं करणीयं कार्यं नाऽपि नैवाऽन्यत् किमपि वर्तते, परं—केवलं मर्तव्यम्—
मरणमेव दीयते । पतिवियोगः नारी-जीवने मृत्युरेव भवतीति भावः ।

एतद् । एतद् + अम् । १७७ सू० तकारलोपे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उ-
कारे, १०१५ सू० अमो लोपे एउ इति भवति । गृहीत्वा = गृह्णेष्वणु, प्रक्रिया १०६५ सूत्रे ज्ञेया । यद् ।
यद् + सि = ध्रु, प्रक्रिया १०३१ सूत्रे ज्ञेया । मया । अस्मद् + टा । १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः
स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । यदि = जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । प्रियः ।

प्रिय+सि । १०६९ सूत्रस्य वैकल्पिकत्वाद् रेफलोपाभावे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे प्रिउ इति भवति । उद्धार्यते । उत्पूर्वकः वृधातुः त्यागे । उद्+क्य+ते । ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १००० सू० आदेरकारस्य दीर्घे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे उध्वारिज्जइ इति भवति । मम=महु, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रे ज्ञेया । कर्तव्यम् । डुकृञ् [कृ] करणे । कृ+तव्य । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ११०९ सू० तव्यप्रत्ययस्य इ-एव्वउं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेलोपे करिएव्वउं इति भवति । किम्=किं, प्रक्रिया ११०५ सूत्रे ज्ञेया । अपि=पि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदम् । २२९ सू० नकारस्य णकारे ण इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे वि इति भवति । मर्तव्यम् । मृड् [मृ] मरणे । मृ+तव्य+सि । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, करिएव्वउं-वदेव मरिएव्वउं इति साध्यम् । परम्=परं, प्रक्रिया १०८९ सूत्रे ज्ञेया । दीयते । डुदाञ्-[दा]-धातुः दाने । दा+क्य+ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, ५ सू० गुण-[अ+इ=ए]-सन्धौ, दा+इज्ज+ते=देज्ज+ते इति जाते, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे देज्जइ इति भवति । दिज्जइ इति पाठे तु दा+इज्ज+ते इत्यत्र १० सू० आकारस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, पूर्ववदेव दिज्जइ इति भवति । कर्तव्यम्=करिएव्वउं, मर्तव्यम्=मरिएव्वउं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य इएव्वउं इत्यादेशो जातः ।

देशोच्चाटनं शिखिक्कथनं घनकुट्टनं यद् लोके ।

मज्जिष्ठया अतिरिक्तया सर्वं सोढव्यं भवति ॥२॥

भावार्थः—देशोच्चाटनं-देशस्य-जन्मभूमेः उच्चाटनं-त्याजनं, देशपरित्याग इत्यर्थः, शिखिक्कथनं, शिखिना-वन्हिना कथनं (उबालना इति नागर्थात्), घनकुट्टनम् घनैः-लोहनिर्मितैः शस्त्रविशेषैः कुट्टनम् नितरां ताडनम्, एतत्सर्वं यद् लोके वर्तते तत्सर्वमतिरिक्तया-अतिलोहितया मज्जिष्ठया सोढव्यं भवति । अतिरागत्वाद् मज्जिष्ठा यथा महान्ति दुःखान्यनुभवन्ति एवमेव अत्र लोके यो नरः खलु अतिरागी, घनजनादिषु महान् आसक्तो भवति, सोऽपि मज्जिष्ठावद् भूयांसि दुःखान्यनुभविष्यतीति भावः ।

देशोच्चाटनम् । देशोच्चाटन+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे देसुच्चाडणु इति भवति । शिखि-क्कथनम् । शिखि-क्कथन+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ८९१ सू० थकारस्य ढकारे, बाहुत्येन ढकारस्य ३६० सू० द्वित्वाभावे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे सिहिक्कडणु इति भवति । घन-कुट्टनम् । घन-कुट्टन+सि । २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे घणकुट्टणु इति भवति । यद्=जं, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । लोके । लोक+ङि । १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे लोइ इति भवति । मज्जिष्ठया । मज्जिष्ठा+टा । २५ सू० अकारस्याऽनुस्वारे, ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, ५१८ सू० टाप्रत्ययस्य एकारे मज्जिट्टए इति भवति । अतिरिक्तया । अतिरिक्त+टा । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, आप्-(आ)-प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने

परेण संयोज्ये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, पूर्ववदेव टास्थाने एकारे अहरसि ए इति भवति । सर्वम् । सर्व+अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सव्वु इति भवति । सोढव्यम् । षह-[सह]-धातुः सहने । सह्+तव्य । ११०९ सू० तव्य-प्रत्ययस्य एव्वउं इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेलपि सहेव्वउं इति भवति । भवति=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । सोढव्यम्=सहेव्वउं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य स्थाने एव्वउं इत्यादेशो जातः ।

स्वपितव्यं परं वारितं, पुष्प-वतीभिः समम् ।

जागरितव्यं पुनः कः धरति ?, यदि स वेदः प्रमाणम् ॥३॥

भावार्थः—ऋतुमती-नारीभिः सह समागमं निषेधयत्याचार्यः । पुष्पवतीभिः-ऋतुमतीभिः स्त्रीभिः सह रात्रावपि स्वपितव्यम्-शयनं परम्-अत्यन्तं वारितं-निषिद्धमस्ति । यदि इत्यर्थप्रतिपादकः सः-वेदः-श्रुतिः प्रमाणम् । तदा जागरितव्यं कः धरति ? जागृतदशायाम्-दिवसे पुष्पवतीप्रमदया सह संभोगादिकरणं प्रमाणयितुं कः शक्नोति ? न कोऽपीति । अयं भावः-पुष्पवतीस्त्रिया सह रात्रौ शयनं चे-न्निषिद्धं तर्हि दिवसेऽपि तथा सार्द्धं विहितं संभोगादिकं सर्वथा निषिद्धमेवावसेयम् ।

स्वपितव्यम् । णिष्वप्-[स्वप्]-धातुः स्वपने । स्वप्+तव्य+सि । इत्यत्र ३५० सू० वकारस्य लोपे, ६४ सू० आदेरकारस्य स्थाने ओकारे, १७७ सू० पकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य एवा इ-त्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलपि सोएवा इति भवति । बाहुल्येनात्र १० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । परम्=पर, प्रक्रिया १०८९ सूत्रे ज्ञेया । वारितम् । वारित+सि । १७७ सू० तकार-लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, सेलपि वारिआ इति भवति । पुष्पवतीभिः । पुष्पवती+भिस् । ३२४ सू० षस्य फकारे, ३६० सू० फकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वफकारस्य पकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे पुष्पवईहिं इति भवति । समम्=समागु, प्रक्रिया १०८९ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । जागरितव्यम् । जागृ-धातुः निद्राक्षये, जागरणे । जागृ+तव्य । ७५१ सू० जागृ-धातोः जग्ग इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य एवा इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १०१५ सू० सेलपि जग्गेवा इति भवति । पुनः=पुणु, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । कः=को, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । धरति=धरइ, प्रक्रिया ९०५ सूत्रे ज्ञेया । यदि=जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सः । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य स्थाने सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलपि सो भवति । वेदः । वेद+सि । १७७ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि वेउ इति भवति । प्रमाणम्=पमागु, प्रक्रिया १०७० सूत्रे ज्ञेया । स्वपितव्यम्=सोएवा, जागरितव्यम्=जग्गेवा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण तव्य-प्रत्ययस्य स्थाने एवा इत्यादेशो जातः ।

१११०—इ । प्रस्तुतसूत्रेण क्तवः स्थाने इ इत्यादेशो भवति । इकारादेशस्योदाहरणं प्रदीयते वृत्तिकरेण । यथा— हृदय ! यदि वैरिणो घनाः, ततः किमभ्रे आरोहामः ? ।

अस्माकं द्वौ हस्तौ यदि पुनः मारयित्वा स्त्रियामहे ॥१॥

भावार्थः—हे हृदय ! यदि वैरिणः-शत्रवः, घनाः-बहवः सन्ति, ततः—तदा किं वयमभ्रे—आकाशे, आरोहामः-प्रच्छन्ना भवामः, अतः भीतिं मा कुरु इति हार्दम् । यदि पुनस्ते बहवः सन्ति, तदास्माकमपि द्वौ हस्तौ स्तः, अतः तान् शत्रून् मारयित्वैव मरिष्यामः । बहुभ्योऽपि वैरिभ्यो भीत्वा

विवेकिजनैः न पलायितव्यं, प्रत्युत तैः सह स-साहसं योद्धव्यमिति भावः ।

हवय ! = हिम्रडा !, प्रक्रिया १०२८ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । **यदि** = जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । **वैरिणः** । वैरिन् + जस् । १४८ सू० ऐकारस्य एकारे, ११ सू० नकारलोपे, ११०० सू० अप्रत्यये, १०१५ सू० जसो लोपे **वैरिअ** इति भवति । **घनाः** । घन + जस् । २२८ सू० नका-
रस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे **घणा** इति भवति । **ततः** = तो, प्रक्रिया १०८८ सूत्रे ज्ञेया । **किम्** = किं, प्रक्रिया ११०५ सूत्रे ज्ञेया । **अभ्रे** । अभ्र + डि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-भकारस्य बकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे **अभि**
इति भवति । **आरोहामः** । आङ्-[आ]-पूर्वकः रुह्-धातुः आरोहणे । आरुह् + मस् । ८७७ सू० आरुह्-
इत्यस्य चड इत्यादेशे, ६४७ सूत्रे “**क्वचिद् आस्वमपि**” इति पाठात् अन्त्यस्य अकारस्य आकारे, १०५७
सू० मसः स्थाने हुं इत्यादेशे **चडाहुं** इति भवति । **अस्माकम्** = अमहहं, प्रक्रिया १०५१ सूत्रे ज्ञेया ।
ह्रौ = वे, प्रक्रिया ६०९ सूत्रे ज्ञेया । बाहुल्येनाऽत्र २३७ सूत्रेण वकारस्य बकारे **बे** इति भवति । **हस्तौ** ।
हस्त + औ । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ११००
सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहु-
वचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे **हत्थडा** इति भवति । **पुनः** = पुणु, प्रक्रिया
१०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । **मारयित्वा** । मृङ्-[मृ]-धातुः प्राणत्यागे । मृ + णिग + क्त्वा । इत्यत्र
९०५ सू० ऋकारस्य स्थाने अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदिस्वरस्य दीर्घे,
१० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे,
अजभीने परेण संयोज्ये **मारि** इति भवति । **अयामहे** । मृङ्-(मृ)-धातुः प्राणत्यागे । मृ + महे = मर +
महे । ६४७ सूत्रे **क्वचिद् आस्वमपि** इति विधानाद् अकारस्य आकारे, १०५७ सू० महे इत्यस्य हुं इत्या-
देशे **मराहुं** इति भवति । **मारयित्वा** = मारि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने इ इत्यादेशो जातः ।
इउ । इउ इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—**गजघटाः भङ्क्त्वा यान्ति** = गयघड भ-
ज्जिउ जन्ति, प्रक्रिया १०६६ सूत्रस्य पञ्चमे श्लोके ज्ञेया । **भङ्क्त्वा** = भज्जिउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण
क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने इउ इत्यादेशो जातः । **इवि** । इवि इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा—

रक्षति विष-हारिणी द्वौ करो चुम्बित्वा जीवम् ।

प्रतिबिम्बित-मुञ्जालं जलं याम्यामनवगाहितं पीतम् ॥२॥

भावार्थः—सा स्त्री **विषहारिणी** विषस्य-जलस्य **हारिणी** हतुं शीलमस्याः सा विषहारिणी [प-
निहारिणी इति नाग्य्याम्] द्वौ करो सहर्षं **चुम्बित्वा जीवम्**—आत्मानं रक्षति, विषहारिण्याः सर्वाणि
कार्याणि हस्ताभ्यामेव सिद्धयन्ति, अतः सा तौ हस्तौ चुम्बति । चुम्बनस्य कारणमाह—**याम्यां** हस्ता-
भ्यामेव जीवन-निर्वाह रूपं **जलं** तथा **पीतं** भवति । **किम्भूतं जलम् ? प्रतिबिम्बित-मुञ्जालम्** प्रतिबिम्बं
जातमस्येति प्रतिबिम्बितं तानि मुञ्जालानि-तृणानि यस्मिन् तत् । **पुनः किम्भूतम्-अनवगाहितम्**, अव-
गाहरहितम्, अनवलोलितम् । तत्र केनचित् प्रवेशादिकं, स्नानादिकं वा न कृतं, स्वच्छमित्यर्थः ।

रक्षति । रक्ष-[रक्ष्]-धातुः रक्षणे । रक्ष् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, २७४ सू० क्षस्य खकारे,
३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे **रखइ** इति भ-
वति । **सा** । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू०
दीर्घ-सन्धौ, १०१५ सू० सेर्लोपे **सा** इति भवति । **विष-हारिणी** । विषहारिणी + सि । २६० सू० षकारस्य

सकारे, १०१५ सू० सेलौपे विसहारिणी इति भवति । द्वौ=वे, प्रक्रिया ६०९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य बकारे बे इति भवति । करो । कर+ग्रौ । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जस्-प्रत्ययस्य लोपे कर इति भवति । चुम्बित्वा । चुम्बिधातुः चुम्बने । संस्कृतनियमेन चुम्ब्+क्त्वा । इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने इवि इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये चुम्बिवि इति भवति । जी-बम् । जीव+ग्रम् । १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे जी उ इति भवति । प्रतिबिम्बित-मुञ्जालम् । प्रतिबिम्बित-मुञ्जाल+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, २५ सू० अकारस्याऽनुस्वारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपे पडिबिम्बितअमुञ्जालु इति भवति । जलम् । जल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपे जलु इति भवति । याम्याम् । यद्+भ्याम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे जेहिँ इति भवति । अनवगाहितम् । अनवगाहित+सि । अपभ्रंशे अनवगाहिताऽर्थे १०९३ सू० अडोहिअ इत्यस्य शब्दस्य प्रयोगे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलौपे अडोहिउ इति भवति । पीतम् । पीत+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपे पीउ इति भवति । चुम्बित्वा=चुम्बिवि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने इवि इत्यादेशो जातः । अवि । अवि इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—

बाहू त्याजयित्वा याहि त्वं भवतु तथा को दोषः ? ।

हृदय-स्थितः यदि निःसरसि जानामि मुञ्ज ! सरोषः ॥३॥

भावार्थः—काचिन्नायिका प्रियानुरागं प्रदर्शयति । हे प्रिय मुञ्ज ! मुञ्जनामधेयो नायकः, तत्सम्बोधनम् । त्वं बाहू—भुजौ त्याजयित्वा—मोचयित्वा याहि—गच्छ, को नाम अत्र दोषः भवितुं शक्नोति, न कश्चिदित्यर्थः । यतस्त्वं मम हृदयस्थितः, हृदये स्थितोऽसि । यदि हृदयात्त्वं निःसरसि-निर्गच्छेः, तदा जानामि—अवगमिष्यामि, यद् भवान् सरोषः-रुष्टः सन् निर्गतः । एनमेवाऽभिप्रायं हिन्दीकविना एवं संसूचितम्—

बांह मरोरे जात हो, अबल जानके मोय ।

हृदय से जब जाओगे, सबल बखानूँ तोय ॥१॥

बाहू । बाहु+ग्रौ । ३६ सू० उकारस्य आकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० जसो लोपे बाहू इति भवति । त्याजयित्वा । त्यज[त्यज्]त्यागे । त्यज्+णिग्+क्त्वा । अपभ्रंशे त्यज्+णिग् इत्यस्य १०६६ सू० विछोड इत्यादेशे, १११० सू० क्त्वः स्थाने अवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये विछोडवि इति भवति । याहि । या-धातुः गतौ । या+हि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे जाहि इति भवति । त्वम्=तुहूँ, प्रक्रिया १००१ सू० सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । भवतु । भूधातुः सत्तायाम् । भू+तुव् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, १००० सू० ओकारस्य अकारे, ६६२ सू० तुवः स्थाने दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे हउ इति भवति । तथा=तेवँ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । इ । अव्ययपदमिदम् । ४८८ सू० पादपूरणाऽर्थे प्रयुज्यते । कः । किम्+सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलौपे को इति भवति । दोषः । दोष+सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपे दोसु इति भवति । हृदय-स्थितः । हृदय-स्थित+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे [ष्ठा-स्था+क्त=त], ६८७

सू० स्थाधातोः ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे हिग्रय-ट्टिउ इति भवति । यदि=जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके जेया । निःसरसि । निर-पूर्वकः सृधातुः निस्सरणे । निरसृ+तिव् । १३ सू० रेफलोपे, ९३ सू० इकारस्य दीर्घे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२९ सू० सिवः सि इत्यादेशे नीसरसि इति भवति । जानामि । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा+मिव् । ६७८ सू० ज्ञाधातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे जाणउं इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । मुञ्ज ! । मुञ्ज+सि । १०१५ सू० सेर्लोपे मुञ्ज ! इति भवति । सरोषः । सरोष+सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सरोमु इति भवति । त्याजयित्वा=विच्छेदवि इत्यत्र प्रस्तुतेन [१११०] सूत्रेण क्त्वः स्थाने अवि इत्यादेशो जातः ।

११११— जित्वाऽशेष-कषायबलं दत्त्वाऽभयं जगतः ।

लात्वा महाव्रतं शिवं लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वस्य ॥१॥

भावार्थः—मोक्षलाभोपायानाह—अशेषं, न विद्यते शेषो यस्मिन् तदशेषं-सम्पूर्णं, कषायबलं कषायाणां बलं-सैन्यं शक्तिर्वा तमिति । कषः-जन्ममरणरूप-संसारः तस्य आयः-लाभः कषायः क्रोधमान-माया-लोभरूपः । येन संसारे जन्ममरणवृद्धिर्जायते सः कषायः, तं कषायं जित्वा जगतः कृतेऽभयं न विद्यते भयं यस्मिन् तदभयं दयाधर्मं निर्भयतां वा दत्त्वा, महाव्रतम्, महच्चेदं व्रतं महाव्रतम्, जैनानां पारिभाषिकोऽयं शब्दः । जैनसाधूनां कृतेऽनुष्ठान-विशेषः, मनसा वचसा कर्मणा च प्राणातिपातविरमण-मृषावादविरमण—चौर्यविरमण-मैथुनविरमण-परिग्रहविरमणरूपः । एनं लात्वा-संगृह्य तत्त्वस्य—नवतत्त्वस्य जीव-अजीव-पुण्य-पाप-आश्रव-संवर-निर्जरा-बन्ध-मोक्ष-स्वरूपस्य ध्यात्वा—ध्यानं विधाय, अत्र सम्बन्धे षष्ठी । एतत्सर्वं संगृह्य विवेकवन्तः संयताः शिवं—मोक्षं लभन्ते-प्राप्नुवन्तीति भावः ।

जित्वा । जि-धातुः जये । जि+क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये जेप्पि इति भवति । अशेषम् । अशेष+अम् । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे असेमु इति भवति । कषायबलम् । कषायबल+अम् । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कषायबलु इति भवति । दत्त्वा । डुदाञ्-[दा]-धातुः दाने । दा+क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने ए-प्पिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये देप्पिणु इति भवति । अभयम् । अभय+अम् । १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे अभउ इति भवति । जगतः । जगत् +ङस् । १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ११ सू० तकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे जयस्सु इति भवति । लात्वा । ला-धातुः आदाने । ला+क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने एवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये लेवि इति भवति । महाव्रतम् । महाव्रत+अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू० अमो लोपे महव्य इति भवति । शिवम् । शिव+अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सिवु इति भवति । लभन्ते । डुलभ् [लभ्] लाभे । लभ्+अन्ते । १८७ सू० भकारस्य हकारे, ९१० सू० अकाराऽऽगमे, १०५३ सू० अन्ते इत्यस्य हि इत्यादेशे लर्हहि इति भवति । ध्यात्वा । ध्ये चिन्तायाम् । ध्ये+क्त्वा । ६७७ सू० ध्ये-धातोः स्थाने भा

इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने एविणु इत्यादेशे, बाहु-येन १० सू० स्वरस्य लोपाऽभावे भाएविणु इति भवति । तत्त्वस्य । तत्त्व+ङस् । ३५० सू० वकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे तत्तस्सु इति भवति । जिस्वा=जेप्पि, वस्वा=देप्पिणु, लास्वा=लेवि, ध्यास्वा=भाएविणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्रमशः क्त्वः स्थाने एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु इत्यादेशाः संजाताः । पृथग्योगः उत्तरार्थः । १११० सूत्रे इ, इउ, इवि, अवि इत्येते चत्वार आदेशाः पठिताः सन्ति । ११११ सूत्रे एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु इत्येते चत्वार आदेशाः निर्दिष्टाः वर्तन्ते । एते अष्टावपि आदेशाः क्त्वः स्थाने जायन्ते । यदि क्त्वः स्थाने एव एतेऽष्ट आदेशाः क्रियन्ते, तर्हि एकस्मिन्नेव सूत्रे तेषां संग्रहणमुचितमासीत्, किमर्थं सूत्रद्वयस्य निर्माणं विहितमिति प्रश्नः । उत्तरयति वृत्तिकारः—पृथग्योगः । पृथक्-सूत्रकरणमुत्तरार्थः, उत्तरसूत्रमर्थः प्रयोजनं यस्य स उत्तरार्थः । १११२ सूत्रेण तुम्प्रत्ययस्य स्थाने एवं, अण, अणहं, अणहि, एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु इत्येतेऽष्ट आदेशाः विधीयन्ते । एप्पिप्रभृतीनां चतुर्णामादेशानां ११११ सूत्रतोऽनुवर्तनं कृतं, यदि सर्वेषां क्त्वास्थानीयादेशानामष्टानाम् एकस्मिन्नेव सूत्रे विश्रानं सूत्रकारा अकरिष्यन्, तदा ११११ सूत्रतः क्त्वः स्थानीयादेशानामष्टानामेव १११२ सूत्रे ग्रहणमावश्यकमासीत्, इष्टन्तु चतुर्णामेव ग्रहणम्, एनमेवाऽभिप्रायमुपलक्ष्य ११११ सूत्रस्य पृथक् रचना कृता ।

१११२—

दातुं दुष्करं निजक-धनं कर्तुं न तपः प्रतिभाति ।

एवमेव सुखं भोक्तुं मनः भोक्तुं न याति ॥१॥

भावार्थः—निजकधनम्, निजमेव निजकं, निजकं च तद् धनं निजकधनम्-स्वकीयधनं दातुं दुष्करं-कठिनम्, निजसम्पत्तेः दानकरणं न सुकरमित्यर्थः । तथा तपः कर्तुं मनो न प्रतिभाति-समुत्सहते । तथाऽपि मानसमिदं एवमेव-दानतपोभ्यां विनैव सुखं भोक्तुमिच्छति, परं किन्तु भोक्तुं न याति-समर्थो न भवति । सुखन्तु दानेन, तपसा चैव समुपलभ्यते, एतद्विना सुखप्राप्तिर्न न सुलभेति भावः ।

दातुम् । इडात्र-[दा]-धातुः दाने । दा+तुम् । १११२ सू० तुमः स्थाने एवं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये देवं इति भवति । दुष्करम् । दुष्कर+सि । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि दुष्कर इति भवति । निजक-धनम् । निजक-धन+सि । १७७ सू० जकारस्य ककारस्य च लोपे, १८० सू० द्वितीयाऽकारस्य यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव अकारस्य उकारे, सेलपि निअय-धणु इति भवति । ११ सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य धकारस्याऽऽदिभूतत्वात् १८७ सूत्रेण हकारो न जातः । कर्तुम् । डुकृञ् [कृ] करणे । कृ+तुम् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण तुमः स्थाने अण इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये करण इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । तपः । तपस्+सि । १७७ सू० पकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि तउ इति भवति । प्रतिभाति । प्रतिपूर्वकः भा-धातुः रोचने । प्रतिभा+तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे पडिहाइ इति भवति । एवमेव=एम्बइ, प्रक्रिया १०९१ सूत्रे ज्ञेया । सुखम्=सुहु, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । भोक्तुम् । भुज-[भुज]-धातुः पालनाऽभ्यवहारयोः । भुज्+तुम् । संस्कृतनियमेन भुञ्ज+तुम् इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण तुमः स्थाने अणहं इत्यादेशे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे भुञ्जणहं इति भवति । मनः=मणु, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । परम्=पर, प्रक्रिया १०८९ सूत्रे ज्ञेया । भोक्तुम् । भुज-[भुज]-धातुः पालनाऽभ्यवहारयोः ।

भुज्+तुम् । संस्कृतनियमेन भुज्+तुम् इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण तुमः स्थाने अणहि इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे भुज्जणहि इति भवति । याति=जाइ, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । दातुम्=देवं, कर्तुम्=करण, भोक्तुम्=भुज्जणहं, भोक्तुम्=भुज्जणहि इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रेण तुम्-प्रत्ययस्य स्थाने एवं, अण, अणहं, अणहि इत्यादेशाः जाताः ।

जेतुं त्यक्तुं सकलां घरां लातुं तपः पालयितुम् ।

विना शान्त्या तीर्थेऽवरेण कः शक्नोति भुवनेऽपि ॥२॥

भावार्थः—तीर्थेऽवरेण, तीर्थः-चतुर्विधसंघः, साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविका-समुदायरूपः तस्य ईश्वरेण-स्वामिना, तीर्थाधिपतिना शान्त्या-शान्तिनाथेन विना सकलां-सम्पूर्णां घराम्-पृथ्वी जेतुं पुनः त्यक्तुं-मोक्तुं, तपो लातुम्-ग्रहीतुं पालयितुं वा त्रिभुवनेऽपि-त्रिलोकेऽपि कः शक्नोति ? न कोऽपि सम्मर्थोऽस्ति । अयं भावः-चक्रवर्तिशान्तिनाथेन प्रथमं पृथिवी जिता, पुनः वैराग्य-वासितान्तः-करणेन तस्याः त्यागो विहितः, पुनश्च तपश्चारब्धम् । सतो वस्तुनः त्यागो दुष्कर एव भवति । अत एव श्री-दशवैकालिकाऽऽख्ये जैनागमे जैनाचार्यैः भण्यते —

१जे य कन्ते पिए भोए, लखे विपिट्टि कुब्बइ ।

साहीरो चयइ भोए, से हु चाइ ति वुच्चइ ॥ [दशवैकालिकसू० अ० २]

भगवान् शान्तिनाथः त्यागशिरोमणिरासीत् । लोकत्रयेऽपि विश्वकल्याणकरः, अहिंसास्वरूपः एतैः प्रभुवरैः विना एतादृशमद्वितीयं त्यागं कर्तुं न कोऽपि शक्नोतिस्म । अनेन जिनदेवस्य भगवतः शान्तिनाथस्याऽसाधारणाऽऽत्मशक्तिरासीद्, इदमेव प्रकटितं कविना ।

जेतुम् । जि-धातुः जये । जि+तुम् । १११२ सू० तुम्प्रत्ययस्य स्थाने एप्पि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये जेप्पि इति भवति । त्यक्तुम् । त्यज-[त्यज्]-धातुः त्यागे । त्यज्+तुम् । ७५७ सू० त्यजधातोः स्थाने २चय इत्यादेशे, १७७ सू० यकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण तुमः स्थाने एप्पिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे चएप्पिणु इति भवति । सकलाम् । सकला+अम् । १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सयल इति भवति । घराम् । घरा+अम् । सयलवदेव घर इति साध्यम् । लातुम् । ला-धातुः आदाने । ला+तुम् । प्रस्तुतसूत्रेण तुमः स्थाने एविणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये लेविणु इति भवति । तपः । तपस्+अम् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे तवु इति भवति । पालयितुम् । पाल-[पाल्]-धातुः पालने । पाल्+तुम् । प्रस्तुतसूत्रेण तुम्प्रत्ययस्य एवि इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये पालेवि इति भवति । विना=विणु, प्रक्रिया १०९२ सूत्रे ज्ञेया । शान्तिना । शान्ति+टा । २६० सू० शकारस्य सकारे, बाहुल्येन २५ सू० नकाःस्याऽनुस्वाराऽभावे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१४ सू० टास्थानेऽनुस्वारे सन्ति १००१ सू० इकारस्य एकारे सन्ते इति भवति । तीर्थेऽवरेण । तीर्थेऽवर+टा । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ३५० सू० वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अका-

१. यच्च कान्तान् प्रियान् भोगान्, लब्धान् विपृष्ठीकुरुते ।

स्वाधीनान् त्यजति भोगान्, स हि त्यागी इत्युच्यते ॥१॥

२. ७१७ सूत्रे “एवं त्यजतेरपि” इति पाठात् ।

रस्य एकारे तित्थेसरेण इति भवति । कः=को, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । शक्नोति=सक्कइ, प्रक्रिया ९०१ सूत्रे ज्ञेया । भुवने । भुवन+ङि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे भुवणे इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । जेतुम्=जेप्पि, त्य-वतुम्=चएप्पिण्णु, लातुम्=लेविण्णु, पालयितुम्=पालेवि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण तुम्-प्रत्ययस्य स्थाने एप्पि, एप्पिण्णु, एविण्णु, एवि च इत्यादेशाः संजाताः ।

१११३— गत्वा वाराणस्यां नराः, अथ उज्जयिन्यां गत्वा ।

मृताः प्राप्नुवन्ति परमपदं, दिव्यान्तराणि मा कथय ॥१॥

भाषार्थः—वाराणस्या उज्जयिन्याश्च महत्त्वं वर्णयति-ये नराः वाराणस्यां गत्वा, अत्र द्वितीयाऽर्थे सप्तमी वर्तते, वाराणसीं गत्वेत्यर्थः । अथ-अथवा उज्जयिन्यां गत्वा उज्जयिनीमधिगम्य मृताः पञ्चत्वमुपगताः, ते परमपदम्—मोक्षं प्राप्नुवन्ति । अतः दिव्यान्तराणि । अन्यानि दिव्यानि, तीर्थान्तराणि मा कथय । अन्यस्मिन् तीर्थे गमनस्य न काऽप्यावश्यकताऽस्ति, प्रत्युत मरणकाले वाराणस्यामुज्जयिन्यां वा गन्तव्यम् । इति श्लोकाऽर्थः, किन्तु नैतत् सत्यम्, यतः—“आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः” “ज्ञानक्रियाम्यां मोक्षः” इत्यादिवचनैः सदाचरणशीलः पुरुषः एव स्वर्गार्हः, मोक्षार्हश्च प्रमाणीकृतः । दुराचारिणः पुरुषाः कुत्रापि पञ्चत्वमुपगच्छेयुः, परं ते न कदापि मोक्षार्हाः संभवितुं शक्नुवन्ति ।

गत्वा । गम्लृ-[गम्]-धातुः गतौ । गम्+क्त्वा । ११११ सू० क्तवः स्थाने एप्पिण्णु इत्यादेशे, १११३ सू० विकल्पेन एकारलोपे गम्पिण्णु इति भवति । बाहुल्येन २५ सू० मकारस्याऽनुस्वारो न जातः । वाराणस्याम् । वाराणसी+ङि । ३८७ सू० रेफणकारयोः व्यत्यये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२३ सू० ङि-प्रत्ययस्य स्थाने हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे वाराणसिहिं इति भवति । नराः । नर+जस् । १०१५ सू० जसो लोपे नर इति भवति । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य हकारे अह इति भवति । उज्जयिन्याम् । उज्जयिनी+ङि । १७७ सू० यकारलोपे, उज्जइनी+ङि इत्यत्र ५ सू० संस्कृतव्याकरणेन गुणसन्धौ [अकारस्य इकारस्य च संगमे सति गुणसन्धौ-एकारे जाते], उज्जेनी+ङि इति स्थिते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२३ सू० ङि-प्रत्ययस्य हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे उज्जेणिहिं इति भवति । गत्वा । गम्लृ-[गम्]-धातुः गतौ । गम्+क्त्वा । ११११ सू० क्तवः स्थाने विकल्पेन एप्पि इत्यादेशे, १११३ सू० एकारलोपे गम्पि इति भवति । अत्रापि बाहुल्येन २५ सू० मकारस्याऽनुस्वारो न जातः । मृताः । मृत+जस् । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मुआ इति भवति । प्राप्नुवन्ति । प्र-पूर्वकः आपलृ-(आप्)-धातुः प्रापणे । प्र-आप्+अन्ति । अपभ्रंशे ‘प्र’ इत्यस्य परा इत्यादेशो जायते, ५ सू० दीर्घसन्धौ, पराप्+अन्ति इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, २३१ सू० द्वितीय-पकारस्य वकारे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हिं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे पराविहिं इति भवति । परमपदम् । परमपद+अम् । १७७ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे परमपदं इति भवति । दिव्यान्तराणि । दिव्यान्तर+जस् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे दिव्यन्तरई इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । कथय । कथि-[कथ्]-धातुः जल्पने । कथ्+णिग्+हि । ६७३ सू० कथधातोः स्थाने जम्प इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे,

१० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये **अम्पि** इति भवति । गत्वा=गम्पिणु, गत्वा=गम्पि इत्यत्र **एप्पिणु**, **एप्पि** इत्यादेशयोरेकारस्य वैकल्पिको लोपो जातः । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः ।

गङ्गां गत्वा यः स्त्रियते यः शिवतीर्थं गत्वा ।

क्रीडति त्रिदशाऽऽवासगतः स यमलोकं जित्वा ॥२॥

भावार्थः—गङ्गायाः शिवालयस्य च माहात्म्यं व्याकुरुते—यः गङ्गां गत्वा-प्राप्य स्त्रियते तथा यश्च शिवतीर्थं, शिवस्य तीर्थं-शिवालयं काशीं वा गत्वा स्त्रियते, स यम-लोकम्, यमस्य लोकः नरक-लोकः तं जित्वा-विजित्य त्रिदशावासगतः, त्रिदशानां-देवानामावासः-स्थानं-स्वर्गः तत्र गतः-सम्प्राप्तः, स त्रिदशाऽऽवासगतः सन् क्रीडति, स्वर्गे सानन्दं निवसति । इति श्लोकार्थः, किन्तु नाऽयं वास्तविको-ऽर्थः, यतः स्थानविशेषेषु गतानां नराणां न पापविमुक्तिर्जायते, मुक्तिस्तु पापकर्माणि भुक्त्वैव परित्य-ज्यैव च भवति, नाऽन्यथा । उक्तञ्च जैनागमे—

*उदगेण जे सिद्धिमुदाहरन्ति सायं च पायं उदगं फुसन्ता ।

उदगस्स फासेण सिया य सिद्धी सिज्झंसु पाणा बहवा दग्गि ॥१४॥

मच्छा य कुम्भा य सिरीसिवा य मग्गू य उट्ठा दगरक्खसा य ।

अट्ठाणमेयं कुसला वयन्ति उदगेण ये सिद्धिमुदाहरन्ति ॥१५॥

उदगं जइ कम्ममलं हरेज्जा एव सुहं इच्छामि तमेव ।

अन्धं व नेयारमणुस्सरित्ता पाणाणि चेवं विणिहन्ति मन्दा ॥१६॥

पावाइ कम्माइ पक्कुवओ हि सिओदगं उ जइ तं हरेज्जा ।

सिज्झंसु एगे दगसत्तघाई मुसं वयन्ते जलसिद्धिमाहु ॥१७॥

—सूत्रकृताङ्गसूत्र अ० ७

गङ्गाम् । गङ्गा + अम् । १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे गङ्गा इति भवति । गत्वा । गम्लृ-[गम्]-धातुः गतौ । गम् + क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पिणु इत्या-देशे, वैकल्पिकत्वात् १११३ सू० एकारस्य लोपाऽभावे, अज्झीने परेण संयोज्ये **गमेप्पिणु** इति भवति । यः=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । स्त्रियते । म्ङ्-[मृ]-धातुः प्राणत्यागे । मृ + ते । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे **मुअइ** इति भवति बाहुल्ये नाऽत्र १० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । शिवतीर्थम् । शिवतीर्थ + अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकारद्वित्वे,

*उदकेन ये सिद्धिमुदाहरन्ति, सायञ्च प्रातरुदकं स्पृशन्ताः ।

उदकस्य स्पर्शेन स्याच्चेत्सिद्धिः सिध्येयुः प्राणाः बहव उदके ॥१४॥

मत्स्याश्च कूर्माश्च सरीसृपाश्च मद्गवश्चोष्ट्रा उदकराक्षसाश्च ।

अस्थानमेतत्कुशला वदन्त्युदकेन ये सिद्धिमुदाहरन्ति ॥१५॥

उदकं यदि कर्ममलं हरेदेवं शुभमिच्छामात्रमेव ।

अन्धमिव नेतारमनुसृत्य प्राणिनश्चेवं विनिघ्नन्ति मन्दाः ॥१६॥

पापानि कर्माणि प्रकुर्वन्तो हि शीतोदकन्तु यदि तद्धेतुः ।

सिद्धयेयुरेके दक्षस्त्वघातिनो मृषा वदन्ति जलसिद्धिमाहुः ॥१७॥

३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १०१५ सू० अमो लोपे विवर्तित्थ इति भवति । गत्वा । गम्-[गम्]-धातुः गतौ । गम् + क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पि इत्यादेशे, वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रेण एकारस्य लोपाऽभावे, अज्झीने परेण संयोज्ये गमेप्पि इति भवति । क्रीडति । क्रीड्-धातुः क्रीडायाम् । क्रीड् + तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे, २०२ सू० डकारस्य लकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे कीलडि इति भवति । त्रिदशावास-गतः । त्रिदशा-वास-गत + सि । १०६९ सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० अन्त्य-नकारलोपे, बाहु-ल्येनाऽत्र १८० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता, ततः १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे त्रिदशा-सगड इति भवति । सः = सो, प्रक्रिया ११०९ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । यमलोकम् । यमलोक + अम् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जमलोड इति भवति । जित्वा । जि-धातुः जये । जि + क्त्वा । ९१२ सू० णकारागमे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पि इत्यादेशे, वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याऽवृत्तौ, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये जिरोप्पि इति भवति । गत्वा = गमेप्पिणु, गत्वा = गम्पि, जित्वा = जिरोप्पि इत्यत्र प्र-स्तुतसूत्रस्य वैकल्पिकत्वात् एप्पिणु, एप्पि इत्यादेशयोरेकारस्य लोपो न जातः ।

१११४- हस्ती मारयिता, लोकः कथयिता, पटहः वादयिता, शुनकः भषिता ।

भावार्थः—हस्त्यादि-स्वभाव-मुखेन कस्यचन दयालुपुरुषस्य स्वभावेन पीडित-जनं प्रति सान्त्व-नावाक्यमाह । यदयं दुष्टस्त्वां चेद् दुःखी करोति तथापि त्वया शान्तेः परित्यागा न विधेयः । दुष्टानां स्वाभाव एव पर-पीडनमतस्त्वं मा दुष्टमाचर । यथा—लोकः-जनसमुदायः, कथयिता-कथनशीलो भ-वति । पटहः-वाद्यविशेषः, वादयिता-वादनशीलो भवति, एवमेव दुष्टानामपि पर-पीडनस्य स्वभावो बोध्यः । हस्ती-गजः मारयिता-मारणशीलो भवति, शुनकः-कुक्कुरः भषिता-भषणशीलो भवति ।

हस्ती । हस्तिन् + सि । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकार-स्य तकारे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे हत्थि इति भवति । मारयिता । मृड्-[मृ]-धातुः प्राण-त्यागे । मृ + णिण् + तृन् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १११४ सू० तृन्-त्ययस्य अणञ् इत्यादेशे मार + अणञ् इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मारणउ इति भवति । लोकः = लोउ, प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । कथयिता । कथि-धातुः जल्पने । कथि + तृन् । ६७३ सू० कथिधातोः स्थाने बोल्ल इत्यादेशः, १११४ सू० तृन्-प्रत्ययस्य अणञ् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अ-कारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बोल्लणउ इति भवति । पटहः । पटह + सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे पडड्ड इति भवति । वादयिता । वद्-धातुः व्यक्तायां वाचि । वद् + णिण् + तृन् । ८९५ सू० दकारस्य द्विरुक्ते जकारे, ६३८ सू० णिगः अकारे वज्ज + अ + तृन्, इति जाते, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने प-रेण संयोज्ये, प्रस्तुतसूत्रेण तृन्ः स्थाने अणञ् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये बोल्लणउ-वदेव वज्जणउ इति भवति । शुनकः । शुनक + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सुणउ इति भवति । भषिता । भष-[भष्]-धातुः भषणे । भष् + तृन् । ९१० सू० अकाराऽगमे, २६० सू०

षकारस्य स्थाने सकारे, प्रस्तुत-सूत्रेण तून्प्रत्ययस्य स्थाने अणम् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अ-
ज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे भसणउ इति भवति । मार-
यिता=मारणउ, कययिता=बोल्लणउ, वादयिता=वज्जणउ, भयिता=भसणउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण-
तून्-प्रत्ययस्य स्थाने अणम् इत्यादेशो जातः ।

★ अथ प्रत्ययों से सम्बन्धित विधि ★

वह अक्षर या शब्द जो किसी धातु या शब्द के अन्त में संज्ञापद या क्रियापद आदि पदों के बनाने के लिए जोड़ा जाता है, उस को प्रत्यय कहते हैं । अपभ्रंशभाषा में प्रत्ययों से सम्बन्धित जो विधिविधान पाया जाता है, अब उस का निरूपण किया जा रहा है—

१०६७—अपभ्रंश भाषा में पुनर् और विना इन दोनों अव्ययपदों से आगे 'हु [उ]' यह प्रत्यय होता है । जैसे— स्मर्यते तद् बल्लभकं, यद् विस्मर्यते मनाक् ।

यस्मिन् पुनः स्मरणं जातं, गतं तस्य स्नेहस्य किं नाम ? ॥१॥

अर्थात्—जो प्रिय वस्तु होती है, उसी का स्मरण किया जाता है, जो कभी विस्मृत हो जाए, वह प्रिय वस्तु नहीं होती ? विस्मृत कर देने के अनन्तर जिसका स्मरण किया जाए उस वस्तु के स्नेह का कोई मूल्य नहीं है । अर्थात् वास्तविक स्नेह वही है जो सदा स्मरण रहे । यहां पर पठित 'पुनर्' इस अव्ययपद से 'हु [उ]' प्रत्यय करके 'पुणु' यह रूप बनाया गया है । विना का उदाहरण इस प्रकार है—विना युद्धेन न बलामहे=विणु जुद्धं न बलाहं [युद्ध के विना नहीं लौटते हैं] । यहां पर पठित 'विना' इस अव्ययपद से 'हु [उ]' यह प्रत्यय करके 'विणु' यह रूप बनाया गया है ।

१०६८—अपभ्रंश-भाषा में 'अवश्यम्' इस शब्द से आगे डे [ऐं] और ड [अ] ये दो प्रत्यय किए जाते हैं । जैसे— जिह्वेन्द्रियं नायकं वशे कुक्षत यस्य अधीनानि अन्यानि ।

मूले विनष्टे तुम्बिन्याः अवश्यं शुष्काणि पर्णानि ॥१॥

अर्थात्—जिस व्यक्ति के रसनेन्द्रिय अधीन होती है, उसके अन्ध सब इन्द्रियां अधीन हो जाती हैं । अतः सब इन्द्रियों के नायक [प्रधान] जिह्वेन्द्रिय [रसना] को वश में करो । जैसे—तुम्बिनी [तुम्बी] के मूल का नाश हो जाने पर उसके पत्र अवश्य ही सूख जाते हैं, ऐसे ही रसनेन्द्रिय के वश हो जाने पर शेष इन्द्रियें वश में आ जाती हैं । यहां पर प्रस्तुत सूत्र से अवश्यम् = अवसें इस पद से डे [ऐं] यह प्रत्यय किया गया है । ड-प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायाम्=अवस न सुग्रहिं सुहृच्छिग्रहिं [अवश्य ही वे सुखशय्या पर नहीं सोते हैं] यहां पर पठित अवश्यम्=अवस इस पद से ड [अ] यह प्रत्यय किया गया है ।

१०६९—अपभ्रंश-भाषा में एकशः इस शब्द से परे स्वार्थ में डि-प्रत्यय होता है । जैसे—

एकशः शील-कलङ्कितानां दीयन्ते प्रायश्चित्तानि ।

यः पुनः खण्डयति अनुदिवसं तस्य प्रायश्चित्तं किम् ? ॥१॥

अर्थात्—जिन्होंने एक बार शील को कलङ्कित किया हो, उन्हें प्रायश्चित्त दिये जाते हैं, परन्तु जो प्रतिदिन शील को खण्डित करता है, उसको प्रायश्चित्त देने से क्या लाभ हो सकता है ? यहां पर पठित एकशः=एकशः, इस शब्द से डि-[इ]-प्रत्यय किया गया है ।

११००—अपभ्रंश-भाषा में नाम [प्रातिपदिक] से परे स्वार्थ में अ, डड (अड) और डुल्ल (उल्ल)

ये तीन प्रत्यय होते हैं, और इन का संनियोग [साम्निध्य] होने पर स्वार्थ में किए गए क-प्रत्यय का लोप हो जाता है। ध्यान रहे, यदि क-प्रत्यय की अवस्थिति हो तभी उस का लोप होता है, अन्यथा नहीं। अर्थात् अ और डड आदि प्रत्यय तो कप्रत्यय के अभाव में भी होते हैं। जैसे—

विरहानल-ज्वाला-करालितः पथिकः पथि यद् [यदा] दृष्टः।

तद् [तदा] मिलित्वा सर्वैः पथिकैः स एव कृतः अग्निष्ठः ॥१॥

अर्थात्—अन्य पथिकों ने वियोग रूपी अग्नि की ज्वालाओं से दग्ध पथिक को जब पथ (मार्ग) में देखा, तो सब पथिकों ने मिल कर उसका वहीं अग्नि-संस्कार कर दिया। भाव यह है कि विरहाग्नि-जन्य वेदना जब अपना चरम सीमा पार कर जाती है तब विरही व्यक्ति के प्राणों को भी लूट लेती है। यहां पर पठित १—विरहानल-ज्वाला-करालितः=विरहाणल-जाल-करालिग्र-उ, २—दृष्टः=दिष्टु, ३—पान्थैः=पन्थिग्रहि, ४ कृतः=किग्र-उ, ५—अग्निष्ठः=अग्निष्टु इन पदों में करालित आदि शब्दों से स्वार्थ में अ-प्रत्यय किया गया है। डड-प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—मम कान्तस्य द्वौ दोषौ=महू कन्तहों के दोसडा [मेरे प्रीतम के दो दोष हैं] यहां पर पठित दोषौ=दोसडा, इस दोष-पद में डड-[अड]-प्रत्यय किया गया है। डुल्ल-प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—एका कुटी पञ्चभिः बद्धा=एक कुडुल्ली पञ्चहिँ रुद्धी [एक कुटिया पांच जनों ने रोक रखी है] यहां पर कुटी=कुडुल्ली, इस शब्द से डुल्ल-(उल्ल)-प्रत्यय किया गया है।

११०१—अपभ्रंश-भाषा में—१—अ, २—डड (अड), और ३—डुल्ल (उल्ल) इन प्रत्ययों के योगभेद [योग=मेल का भेद=भिन्नता अर्थात् प्रत्ययों का भिन्न-भिन्न प्रकार से मेल करने] से जो 'डडअ' आदि प्रत्यय बन सकते हैं, वे भी प्रायः स्वार्थ में होते हैं। जैसे—१—डडअ का उदाहरण—स्फोटयतः यो हृदयमात्मीयम्=फोडेन्ति जे हिअडअं अप्पणअं [जो अपने हृदय को फोड़ डालते हैं] यहां पर पठित—हृदयम् से डडअ [अडअ] प्रत्यय करके हिअडअ [हृदय को] यह रूप बनाया गया है। यहां पर २६९ वें सूत्र के द्वारा हृदय शब्द के स-स्वर यकार का लोप किया गया है। २—डुल्लअ [डुल्ल और अ इन दो प्रत्ययों के योग-मिलाप से बना हुआ प्रत्यय] का उदाहरण इस प्रकार है—चूटकः चूर्णीभवति स्वयम्=चूडुल्लउ चूर्णीहोइ सइ [चूडा स्वयं चूर-चूर हो रहा है] यहां पर पठित चूटकः इस शब्द से डुल्लअ [उल्लअ] यह प्रत्यय करके 'चूडुल्लउ' यह रूप बनाया गया है। डुल्ल-डड [डुल्ल-उल्ल और डड-अड इन दो प्रत्ययों के संयोग से बने] प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—

स्वामी-प्रसादं सलज्जं प्रियं सीमा-सन्धौ वासम्।

प्रेक्ष्य बाहुबलं धन्या मुञ्चति निःश्वासम् ॥१॥

अर्थात्—नायिका के पति पर उस के स्वामी का प्रसाद है, पूर्ण अनुग्रह है, नायिका-पति सलज्ज [लज्जा वाला] भी है, लज्जावश ही अपने स्वामी के आदेश का पालन करने से कभी वह मन नहीं चुराता, वह देश की सीमा पर निवास कर रहा है, उसे देश का पहरेदार बनने का सौभाग्य प्राप्त हो रहा है, उसकी भुजाओं में अदम्य बल है, युद्ध करने की विलक्षण क्षमता है, इसी क्षमता के कारण वह युद्धार्थ सदा उत्सुक भी रहता है, नायिका के पति के भले ही ये [स्वामिप्रसाद आदि] गुण हैं, परन्तु नायिका के लिए ये गुण वियोग का कारण बन रहे हैं। इसी लिए नायिका अपने नायक की यह गुणसम्पदा देखकर निःश्वास ले रही है, प्राहें भर रही है। यहां पर पठित—'बाहुबलम्' इस शब्द से डुल्ल-डड [उल्ल-अड] प्रत्यय करके—'बाहु-बलुल्लडा' यह रूप बनाया गया है। यहां पर अमप्रत्यय

होने पर १००१ सूत्र से अकार को दीर्घ किया गया है। इसी प्रकार बाहु-बलम् = बाहु-बलुल्लडउ [भुजा का बल] यह रूप बनता है। यहां पर—१—डुल्ल [उल्ल], २—डड [अड] और ३—अ इन तीन प्रत्ययों का योग [मेल] पाया जाता है। अर्थात् यहां पर बाहुबल-शब्द से डुल्ल-डड-अ [उल्ल-अड-अ = उल्लडअ] ये तीन प्रत्यय करके बाहुबलुल्लडउ इस रूप की निष्पत्ति की गई है।

११०२—अपभ्रंश-भाषा में, स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान-विद्यमान प्राक्तन [पहले] सूत्रद्वयोक्त [दो सूत्रों द्वारा उक्त] प्रत्ययान्त [प्रत्यय है अन्त में जिस के] शब्दों से अर्थात्—११०० वें सूत्र से प्रतिपादित अ, डड, और डुल्ल इन तीन प्रत्ययों वाले तथा ११०१ वें सूत्र से उक्त डडअ, डुल्ल-अ, डुल्ल-अड तथा डुल्ल-डड-अ इन प्रत्ययों वाले शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में डी-प्रत्यय होता है। जैसे—

पथिक ! दृष्टा गौरी ? दृष्टा मार्गं पश्यन्ती ।

अश्चुच्छ्वासैः कञ्चुकमाद्रंशुकं कुर्वन्ती ॥१॥

अर्थात्—हे पथिक ! तूने गौरी [नायिका] को देखा है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए उसने कहा—हां देखा है, वह मार्ग देख रही थी, आसुओं से अपने कञ्चुक [अंगिया] को आद्र बना रही थी और साथ ही गरम उच्छ्वासों [आहों] द्वारा उसे सुखा भी रही थी। यहां पर पठित गौरी = गोरड = गोरडी [गौर वर्ण वाली नारी] इस पद में डड-प्रत्यय से आगे डी-[ई]-प्रत्यय किया गया है। डुल्ल-प्रत्यय से किए गए डी-प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा = एक कु-डुल्ली पञ्चहिं रुद्धी [एक कुटिया पांचों ने रोक रखी है] यहां पर पठित कुटी—कुडुल्ल = कुडुल्ली [कुटिया] इस पद में डुल्ल-प्रत्यय से डी-प्रत्यय किया गया है।

११०३—अपभ्रंश-भाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान [विद्यमान] *अप्रत्ययान्त वाले प्रत्ययान्त शब्द से परे डा-प्रत्यय होता है। यह ११०२वें सूत्र से होने वाले डी-प्रत्यय का अपवाद सूत्र है। जैसे—

धिय आयातः, श्रुता वार्ता, ध्वनिः कर्णे प्रविष्टा ।

तस्य विरहस्य नश्यतः धूलिरपि न दृष्टा ॥१॥

अर्थात्—प्रीतम आगए हैं, यह बात सुनी, प्रीतम के आने की ध्वनि [आवाज] जब कानों में पड़ी, तब नष्ट होते हुए विरह की धूलि भी दिखाई नहीं दी। यहां पर पठित धूलिः = धूलडअ = धूल-डिआ [धूलि] इस पद में अ-प्रत्ययान्त [अड-अ] वाले प्रत्ययान्त [जिस के अन्त में प्रत्यय हो] धूलडअ इस शब्द से डा-प्रत्यय करके धूलडिआ यह रूप बनाया गया है।

११०४—अपभ्रंश-भाषा में, स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान नाम-प्रातिपदिक का जो अकार है, उसको आकार-प्रत्यय परे होने पर इकार होता है। जैसे—धूलिरपि न दृष्टा = धूलडिआ वि न दिदु [धूलि भी दिखाई नहीं दी] यहां पर आकार [डा] प्रत्यय परे होने पर धूलडअ = धूलड + आ + सि इस पद में अकार के स्थान में इकार करके “धूलडिआ” यह रूप बनाया गया है। ध्यान रहे कि यह अकार के स्थान में होने वाला इकारादेश स्त्रीलिङ्ग में ही होता है, अन्यत्र नहीं। जैसे—ध्वनिः कर्णे प्रविष्टा = भुणि

*जिस प्रत्यय के अन्त में अ-प्रत्यय हो उसे अ-प्रत्ययान्त प्रत्यय कहते कहते हैं। जैसे—डड-अ यह प्रत्यय है, इसके अन्त में अ-प्रत्यय है, अतः यह अ-प्रत्ययान्त प्रत्यय समझना चाहिए। तथा जिस शब्द के अन्त में अ-प्रत्ययान्त वाला प्रत्यय हो वह शब्द अ-प्रत्ययान्त-प्रत्ययान्त कहलाता है। जैसे—धूलिः = धूलडअ + आ + सि इस प्रक्रिया से धूलडिआ यह शब्द बनता है। धूलि शब्द के अन्त में अ-प्रत्ययान्त वाला प्रत्यय [डड-अ] दृष्टिगोचर हो रहा है, अतः धूलडिआ यह शब्द अ-प्रत्ययान्त-प्रत्ययान्त जानना चाहिए।

कण्णडइ पड्डु [ध्वनि कानों में प्रवृष्ट हुई] यहां पर स्त्री-लिङ्गो शब्द न होने से कर्ण = कण्णडअ + डि, इस पद में अकार को इकारादेश नहीं हो सका। कण्णडइ शब्द की प्रक्रिया इस प्रकार है—कर्ण + डि। यहां पर ३५० वें सूत्र से रेफत्रोप, ३६० वें सूत्र से णकारद्वित्व, ११०१ वें सूत्र से डडअ- [अडअ]-प्रत्यय होता है। तत्पश्चात् डित्-प्रत्यय परवर्ती होने से अन्त्यस्वरादि वर्ण [णकारगत अकार] का लोप, अज्झीन व्यञ्जन में स्वर का संगम तथा १००५ वें सूत्र से डि-प्रत्यय के साथ अकार को इकारादेश हो जाने पर कण्णडइ यह रूप सिद्ध होता है। वैसे कण्णडअ + डि यहां पर अकार से परे आकार-प्रत्यय का अभाव होने से प्रस्तुत सूत्र की प्राप्ति ही नहीं है। तथापि वृत्तिकार ने इस उदाहरण का क्यों उल्लेख किया है? यह विचारकों को विचार करना चाहिए।

११०५—अपभ्रंश-भाषा में युष्मद् आदि शब्दों से परे आए ईय-प्रत्यय के स्थान में डार (भार) यह आदेश होता है। जैसे—

सन्देशेन किं युष्मदीयेन, यत्संगाय न मित्यते ?।

स्वप्नाऽन्तरे पीतेन पानीयेन, प्रिय ! पिपासा किं छिद्यते ॥१॥

अर्थात्—हे प्रिय पतिदेव ! तुम्हारे सन्देश से क्या लाभ ? क्योंकि तुम संगमार्थ तो कभी मिलते ही नहीं हो। भला स्वप्न में किए जाने वाले जल-पान से क्या पिपासा [प्यास] शान्त हो सकती है ? यहां पर पठित युष्मदीयेन = तुम्हारे [तुम्हारे] इस पद में युष्मद्-शब्द सम्बन्धी 'ईय'-प्रत्यय के स्थान 'डार' यह आदेश किया गया है। २—पश्य अस्मदीयं कान्तम् = दिक्खि अम्हारा कन्तु [हमारे कान्त [प्रिय] को देखो] यहां पर पठित—अस्मदीयम् = अम्हारा [हमारे] इस पद में अस्मद्-शब्द के ईय-प्रत्यय के स्थान में 'डार' यह आदेश किया गया है। ३—भगिनि ! अस्मदीयः कान्तः = बहिणि ! महारा कन्तु [बहिन ! हमारा कान्त-प्रीतम्] यहां पर पठित अस्मदीयः = महारा [हमारा] इस पद में अस्मद्-शब्द के ईय-प्रत्यय को 'डार' यह आदेश किया गया है।

११०६—अपभ्रंश-भाषा में इदम्, किम्, यद्, तद् और एतद् इन पांच शब्दों से आए अतु-प्रत्यय के स्थान में डेतुल [एतुल] यह आदेश होता है। जैसे—१—इयान् = एतुलो [इतना], २—कियान् = केतुलो [कितना], ३—यावान् = जेतुलो [जितना], ४—तावान् = तेतुलो [उतना], ५—एतावान् = एतुलो [इतना] यहां पर पठित १—इदम् + अतु = एतुलो, २—किम् + अतु = केतुलो, ३—यद् + डावतु = जेतुलो, ४—तद् + डावतु = तेतुलो, और ५—एतद् + डावतु = एतुलो इन पदों में अतु प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुतसूत्र से डेतुल आदेश किया गया है। प्रत्यय-ग्रहणे तदन्तस्याऽपि ग्रहणम् [प्रत्यय का ग्रहण करने पर, वह प्रत्यय जिस के अन्त में हो उस प्रत्यय का भी ग्रहण कर लिया जाता है] इस परिभाषा के आधार पर अतु-प्रत्यय कहने से डावतु इस प्रत्यय का भी ग्रहण कर लिया जाता है। इसी लिए यावान्, तावान् तथा एतावान् इन शब्दों के डावतु-प्रत्यय को भी प्रस्तुत सूत्र से डेतुल यह आदेश किया गया है।

११०७—अपभ्रंश—भाषा में सर्व आदि शब्दों से सप्तम्यन्त अर्थ में विहित अ-प्रत्यय के स्थान में डेतुहे [एत्तहे] यह आदेश होता है। जैसे—

अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मीः विसंछुला धावति।

प्रिय-प्रभ्रष्टेव गौरी निश्चला कस्मिन्नपि न तिष्ठति ॥१॥

अर्थात्—विसंछुल-चंचल लक्ष्मी यहां, वहां, द्वारों और घरों में भ्रमण करती रहती है। जैसे—

प्रिय [प्रीतम्] से भ्रष्ट [च्युत या परित्यक्त] गौरी [गोरे वर्ण वाली नारी] कहीं भी स्थिर होकर नहीं रहती, वैसी ही स्थिति लक्ष्मी की दृष्टिगोचर हो रही है। यहां पर पठित—अत्र=एतद् [यहां पर] तथा तत्र=तेतद् [वहां पर], इन पदों में सप्तम्यन्तार्थ [सप्तम्यन्त है अर्थ जिस का] त्र-प्रत्यय के स्थान में तेतद् [एतद्] यह आदेश किया गया है।

११०८—अपभ्रंश-भाषा में त्व और तल् इन प्रत्ययों के स्थान में 'प्पण' यह आदेश होता है। जैसे—बृहत्स्व परिप्राप्यते=वड्डप्पणु परिपाविमइ [उस से महत्त्व प्राप्त किया जाता है] यहां पर पठित बृहत्स्वम्=वड्डप्पणु [महत्त्वम्] इस पद में त्व-प्रत्यय के स्थान में 'प्पण' यह आदेश किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में १००० वें सूत्र से 'प्रायः' इस पद का अधिकार आ रहा है। प्रायः का अर्थ है—*बहुल। अतः कहीं-कहीं पर त्व-प्रत्यय को 'प्पण' यह आदेश नहीं भी होता। जैसे—बृहत्स्वस्य कृते=वड्डत्तणो तणेण [महत्त्व के लिए] यहां पर पठित त्व-प्रत्यय को 'प्पण' यह आदेश नहीं हो सका।

११०९—अपभ्रंश-भाषा में तव्य-प्रत्यय के स्थान में इएव्वउं, एव्वउं और एवा ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—

एतद् गृहीत्वा यन्मया यदि प्रियः उद्धार्यते।

मम कर्तव्यं किमपि नाऽपि मर्तव्यं परं वीर्यते ॥१॥

अर्थात्—रजत और सुवर्ण आदि धन सम्पदा ले कर यदि मैं प्रिय का त्याग कर दूँ, तो मरने के अतिरिक्त, मेरा कोई भी कर्तव्य शेष नहीं रह जाता क्योंकि नारीजीवन में पति ही सर्वस्व होता है। पतिविहीन जीवन सर्वथा निस्सार होता है। यहां पर पठित १—कर्तव्यम्=करिएव्वउं [करने योग्य कार्य], २—मर्तव्यम्=मरिएव्वउं [मरना चाहिए, मरण] इन पदों में तव्यत्-प्रत्यय के स्थान में 'इएव्वउं' यह आदेश किया गया है 'एव्वउं' का उदाहरण इस प्रकार है—

देशोच्चाटनं शिखिक्लथनं घनकुट्टनं यद् लोके।

मज्जिज्ठया अतिरक्तया सर्वं सोढव्यं भवति ॥२॥

अर्थात्—देश से उच्चाटन-पृथक् होना, जड़मूल से उखाड़ा जाना, तत्पश्चात् क्वाथ के रूप में अग्नि पर उबाला जाना तथा हथौड़ों से कूटा जाना, ये सब के सब संकट संसार में अत्यधिक राग—रंगवाली मज्जी [एक लता जिस की जड़ों और डंठलों को उबाल कर तथा कूट कर लाल रंग निकाला जाता है] को सहन करने पड़ते हैं। राग [रंग] की अधिकता जैसे मज्जिज्ठ के लिए संकटदायिका होती है, वैसे अति-राग [मोहाधिक्य] करने वाले मनुष्य को भी भीषण संकट सहन करने पड़ते हैं। यहां पर पठित सोढव्यम्=सहेव्वउं [सहन करने योग्य], इस पद में तव्यत्-प्रत्यय के स्थान में 'एव्वउं' यह आदेश किया गया है। 'एवा' का उदाहरण—

स्वपितव्यं परं वारितं पुष्पवतीभिः समम्।

जागरितव्यं पुनः को धरति यदि स वेदः प्रमाणम् ॥३॥

अर्थात्—ऋतुमती-रजस्वला नारियों के साथ रात्रि को शयन-संगम करना निषिद्ध है। यह बात यदि वेदशास्त्र-धर्मशास्त्र से प्रमाणित मानते हैं तो जागृत-दशा [दिन] में रजस्वला नारी के साथ किए जाने वाले संगम को कैसे शास्त्र-सम्मत माना जा सकता है? यहां पर पठित—१—स्वपितव्यम्=सोएवा [शयन करना चाहिए, या शयन] तथा २—जागरितव्यम्=जगोवा [जागना चाहिए, जागृत दशा में] इन पदों के तव्यत्-प्रत्यय के स्थान में 'एवा' यह आदेश किया गया है।

*बहुल शब्द के अर्थ के लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ के प्रथम खण्ड का चतुर्थ पृष्ठ

१११०—अपभ्रंश-भाषा में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में—इ, इउ, इवि और अवि ये चार आदेश किए जाते हैं। इ इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

हृदय ! यदि वरिणो घनाः, ततः किमभ्रे आरोहामः ?।

अस्माकं द्वौ हस्तौ यदि पुनः मारयित्वा म्रियामहे ॥१॥

अर्थात्—हे हृदय ! यदि वरि [शत्रु] अधिक हैं, बहुत ज्यादा हैं तो क्या हम आकाश पर चढ़ जाएं, हमारे भी तो दो हाथ हैं, अतः हम उन को मार कर ही मरेंगे। यहां पर पठित—मारयित्वा=मारि [मार कर] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में 'इ' का आदेश किया गया है। 'इउ' का उदाहरण इस प्रकार है—गजघटाः भङ्क्त्वा यान्ति=गजघट भञ्जित जन्ति [हाथियों के समूह को भेद करके जाते हैं] यहां पर पठित भङ्क्त्वा=भञ्जित [भेद करके] इस में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में 'इउ' यह आदेश किया गया है। 'इवि' का उदाहरण इस प्रकार है—

रक्षति सा विषहारिणी द्वौ करो चुम्बित्वा जीवम् ।

प्रतिबिम्बित-मुञ्जालं जलं याम्यामनवगाहितं पीतम् ॥२॥

अर्थात्—विषहारिणी [पनिहारिणी] महिला अपने हाथों को चूम-चूम कर अपने जीवन का संरक्षण कर रही है। हाथों से हो वह उस जल का पान करती है, जिस में किसी ने स्नान नहीं किया तथा जिस में मुञ्ज प्रतिबिम्बित हो रही है। इस तरह हाथों द्वारा अपने जीवन की समस्त समस्याओं को समाहित कर लेने के कारण ही वह अपने हाथों को चूमती रहती है, हाथों की उपकारिता के लिए उन को स्नेह प्रदान करती है। यहां पर पठित चुम्बित्वा=चुम्बि [चूम कर, चुम्बन लेकर] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में 'इवि' यह आदेश किया गया है। अवि का उदाहरण इस प्रकार है—

बाहु त्वाजयित्वा याहि त्वं भवतु तथा को रोषः ? ।

हृदये स्थितः यदि निःसरसि ज्ञानामि मुञ्ज ! सरोषः ॥३॥

अर्थात्—हे मुञ्ज ! यदि तू बाहु [भुजा] छुड़ा कर जाता है, तो भले ही चला जा, परन्तु यदि हृदय से भी तू निकल जाए तो मैं समझू कि तू सरोष है, रोषयुक्त है। यहां पर पठित—त्वाजयित्वा=विच्छोडयि [छुड़ा करके] इस पद में क्त्वा के स्थान में अवि यह आदेश किया गया है।

११११—अपभ्रंश—भाषा में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में एप्पि, एप्पिणु, एवि और एविणु ये चार आदेश होते हैं। जैसे—

जित्वा अशेषं कषायबलं दत्त्वा अभयं जगतः ।

लात्वा महाव्रतं शिवं लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वम् ॥१॥

अर्थात्—सम्पूर्ण कषाय [जिस से कष-जन्म-मरणरूप संसार को आय=पामदनी, लाभ हो, क्रोध मान, माया और लोभ ये चार महादोष] के बल को जीतकर, संसार को अभयदान देकर अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य तथा अपरिग्रह इन पांच महाव्रतों को धारण करके तथा जीव और अजीव आदि तत्त्वों का चिन्तन करके संयत प्राणी मोक्ष को प्राप्त करते हैं। यहां पर पठित १—जित्वा=जैप्पि [जीत कर], इस पद में क्त्वा-प्रत्यय को एप्पि, २—दत्त्वा=देप्पिणु [दे कर] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय को एप्पिणु, ३—लात्वा=लेवि [ले कर] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय को एवि और ४—ध्यात्वा=झाएविणु [चिन्तन करके] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में एविणु यह आदेश किया गया है। यहां एक प्रश्न उपस्थित होता है कि १११० वां सूत्र क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में इ, इउ आदि चार आदेश करता है और

प्रस्तुत सूत्र भी क्त्वा के स्थान में ही एप्पि आदि चार आदेशों का विधान करता है, इस तरह ये आठ आदेश क्त्वा के स्थान में किए गए हैं, इन आदेशों का एक ही सूत्र से विधान किया जा सकता था, फिर सूत्रकार ने दो सूत्र बना कर ग्रन्थ-गौरव क्यों किया ? उत्तर में निवेदन है कि क्त्वा-प्रत्यय को विहित आठ आदेशों का निर्देश एक ही सूत्र द्वारा हो सकता था, यह सत्य है किन्तु इस सूत्र का जो योग [रचना] किया गया है, यह वह केवल उत्तर [अगले] सूत्र के निमित्त किया गया है, १११२ वां सूत्र तुम् प्रत्यय के स्थान में १—एवं, २—अण, ३—अणहं, ४—अणहि, ५—एप्पि, ६—एप्पिणु, ७—एवि और ८—एविणु, इन आठ आदेशों का विधान करता है। इन आठ आदेशों में से एप्पि, एप्पिणु, एवि और एविणु इन चार आदेशों की अनुवृत्ति ११११ वें सूत्र से ग्रहण की गई है। यदि क्त्वा के स्थान में होने वाले इ, इउ, इवि, अवि तथा एप्पि, एप्पिणु, एवि और एविणु इन सभी आठ आदेशों को एक ही सूत्र में संकलित कर लेते तो १११२ वें सूत्र में इन सभी आठों आदेशों की अनुवृत्ति हो जाती, परन्तु १११२ वें सूत्र को क्त्वास्थानीय समस्त आदेशों का ग्रहण करना इष्ट नहीं है, उसे तो केवल एप्पि, एप्पिणु, एवि और एविणु ये चार आदेश ही अपेक्षित हैं। अतएव सूत्रकार ने १११० तथा ११११ इन सूत्रों का पृथक् योग [निर्माण] किया है। इस पृथक् योग से १११० वें सूत्र में पठित इ, इउ, इवि और अवि इन चार आदेशों की अनुवृत्ति की १११२ वें सूत्र में निवृत्ति हो जाती है।

१११२—अपभ्रंश-भाषा में तुम्-प्रत्यय के स्थान में, १—एवं, २—अण, और ३—अणहं, ४—अणहि ये चार तथा सूत्रोक्त चकार के कारण १—एप्पि, २—एप्पिणु, ३—एवि—और ४—एविणु ये चार, इस तरह समस्त आठ आदेश होते हैं। जैसे—

दातुं दुष्करं निजकथनं, कतुं न तपः प्रतिभाति ।

एवमेव सुखं भोक्तुं मनः, परं भोक्तुं न याति ॥१॥

अर्थात्—अपने धन का दान करना कठिन है, तथा तप करना भी अच्छा नहीं लगता है। ऐसे ही [दान और तप के बिना ही] यह मन सुख का उपभोग करना चाहता है, किन्तु इस तरह ऐसे सुख का उपभोग कैसे हो सकता है ?। यहां पर पठित—१—दातुम्=देव [देने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय को एवं, २—कतुम्=करण [करने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय को अण, ३—भोक्तुम्=भुञ्जणहं [भोगने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय को अणहं और ४—भोक्तुम्=भुञ्जणहि [भोगने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय के स्थान में अणहि यह आदेश किया है। एक ही श्लोक में वृत्तिकार ने उक्त चारों आदेशों का निर्देश करने की कृपालुता की है।

जेतुं त्यक्तुं सकलां धरां लातुं तपः पालयितुम् ।

विना शात्या तीर्थेन्द्रेण कः शक्नोति भुवनेऽपि ? ॥२॥

अर्थात्—सम्पूर्ण पृथ्वी को पहले तो जीतना, फिर उस का परि-त्याग करना, फिर तप का ग्रहण करना और फिर उस की परिपालना करना, त्रिभुवन [तीन लोक] में ये सब बातें तीर्थंकर श्री शान्ति नाथ के बिना और कौन कर सकता है ? यहां पर—पठित—१—जेतुम्=जेप्पि [जीतने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय के स्थान में एप्पि, २—त्यक्तुम्=चएप्पिणु [छोड़ने को] इस पद में तुम् प्रत्यय के स्थान में एप्पिणु, ३—लातुम्=लेविणु [लाने को, धारण करने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय के स्थान में एविणु और ४—पालयितुम्=पालेवि [पालन करने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय को एवि यह

आदेश किया गया है। यहां पर भी वृत्तिकार ने तुम्-प्रत्यय के स्थान में होने वाले एप्पि आदि चारों आदेशों का एक ही श्लोक में उल्लेख कर दिया है।

१११३—अपभ्रंश-भाषा में गम्लृ [गम्] धातु से परे आए एप्पिणु और एप्पि इन आदेशों के एकार का विकल्प से लोप हो जाता है।

गत्वा वाराणस्यां नराः अथ उज्जयिन्यां गत्वा ।

मृताः प्राप्नुवन्ति परमपदं दिव्यान्तराणि मा कथय ॥१॥

अर्थात्—वाराणसी अथवा उज्जयिनी में जा कर मरने वाले व्यक्ति परमपद को प्राप्त कर लेते हैं, अतः अन्य तीर्थों को चर्चा मत कर। अर्थात् अन्य तीर्थों में जाने की आवश्यकता नहीं। यहां पर पठित १—गत्वा। गम्लृ-गम् + क्त्वा = गम् + एप्पिणु = गम् + प्पिणु = गम्पिणु [जा कर] इस पद में 'एप्पिणु' के एकार का विकल्प से लोप किया गया है। २—गत्वा। गम्लृ-गम् + क्त्वा = गम् + एप्पि = गम् + प्पि = गम्पि [जाकर] इसमें 'एप्पि' के एकार का विकल्प से लोप किया गया है। लोप के अभावपक्ष में एप्पिणु तथा एप्पि के एकार का लोप नहीं होता। जैसे—

गङ्गां गत्वा यः म्रियते यः शिवतीर्थं गत्वा ।

क्रीडति त्रिदशावासगतः स यमलोकं जित्वा ॥२॥

अर्थात्—गङ्गा अथवा शिव-तीर्थ पर जा कर जो मरता है, वह यमलोक को जीत कर स्वर्गीय आवासों को प्राप्त करके सानन्द उन में क्रीडाएं करता है। यहां पर पठित गत्वा। गम्लृ-गम् + क्त्वा = गम् + एप्पिणु = गमेप्पिणु [जाकर] इस पद में एप्पिणु के एकार का लोप नहीं हो सका। तथा-गत्वा। गम्लृ-गम् + क्त्वा = गम् + एप्पि = गमेप्पि [जा कर] और जित्वा। जि + क्त्वा = जिण + एप्पि = जिणोप्पि [जीत कर] इन पदों में 'एप्पि' के एकार का लोप नहीं किया गया।

१११४—अपभ्रंश-भाषा में तृन्-प्रत्यय के स्थान में अणअ यह आदेश होता है। जैसे—हस्ती मारयिता, लोकः कथयिता, पटहः वादयिता, शुनकः भषिता = हत्थि मारणउ, लोउ बोल्लणउ, पडहु वज्जणउ, सुणउ भसणउ [हाथी मारने की वृत्त वाला होता है, लोक-प्राणिवर्ग बोलने का स्वभाव रखता है, पटह [ढोल] का स्वभाव बजना और कुत्ते का स्वभाव भौंकना होता है] यहां पर पठित १—मारयिता = मारणउ [मारने के स्वभाव वाला], २—कथयिता = बोल्लणउ [बोलने के स्वभाव वाला], ३—वादयिता = वज्जणउ [वजने के स्वभाव वाला], ४—भषिता = भसणउ [भौंकने के स्वभाव वाला] इन समस्त पदों में तृन्-प्रत्यय के स्थान में 'अणअ' यह आदेश किया गया है।

★ अथ इवाऽर्थोऽऽदेश-विधिः ★

१११५—इवार्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः। ८। ४। ४४४। अपभ्रंशे इव-शब्दस्यार्थे नं, नउ, नाइ, नावइ जणि, जणु इत्येते षड् आदेशा भवन्ति। नं। नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहि [४, ३८२] नउ।

रवि-अथमणि समाउलेण कण्ठि विइणु न छिन्नु ।

चक्के खण्डु मुणालिअहे नउ जीवगलु दिण्णु ॥१॥

नाइ—

वलयावलि-निवडण-भएण धण उद्धम्भुअ जाइ ।

वल्लह-विरह-महादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥२॥

नावइ—

पेक्खेविणु मुहु जिण-वरहो दीहर-नयण सलोणु ।

नावइ गुरु-मच्छर-भरिउ जलणि पवीसइ लोणु ॥३॥

जणि—

चम्पय-कुसुमहो मज्झि सहि ! भसलु पइट्टउ ।

सोहइ इन्दनीलु जणि कणइ बइट्टउ ॥४॥

जणु । निरुवम-रसु पिणं पिणवि जणु [४,४०१] ।

★ अथ इवाऽर्थाऽऽदेश-विधिः ★

अपभ्रंश-भाषायाम् इव इत्यव्यय-पदस्यार्थे नं, नउ, नाइ, नावइ इत्यादयः ये आदेशाः संभवन्ति, सम्प्रति तान् प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

१११५—नं । नं इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदीयते वृत्तिकारेण । यथा—इव मल्लपुद्धं शशिराह कुरुतः=नं मल्लजुञ्जु ससिराहु करहि, प्रक्रिया १०५३ सूत्रे ज्ञेया । इव=नं, इत्यव प्रस्तुत-सूत्रेण इव इत्यव्ययस्य स्थाने नं इत्यादेशो विहितः । नउ । नउ इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा—

रव्यस्तमने समाकुलेन कण्ठे वितीर्णः न छिन्नः ।

चक्रेण खण्डः मृणालिकायाः इव जीवाऽर्गलः दत्तः ॥१॥

भावार्थः—चक्रवाकयोः स्नेहाऽतिशयो व्यञ्ज्यते । रव्यस्तमने, रवेः-सूर्यस्य अस्तमने-तिरोधाने-सूर्यास्तसमये, समाकुलेन-व्याकुलेन, चक्रेण-चक्रवाकेण, रात्रौ चक्रवाकी-चक्रवाकयोः वियोगो भवति, अतः प्रिया-वियोगजनकं सूर्यास्तमनं समालोक्य चक्रवाकः [चक्रवा इति भाषायाम्] व्याकुलो जातः, व्याकुलेन तेन चक्रवाकेण कण्ठे वितीर्णः-स्थापितः सन् मृणालिकायाः-कमलिन्याः खण्डः न छिन्नः-भक्षितः । उत्प्रेक्ष्यते । इव-यथा चक्रवाकेण जीवाऽर्गलो दत्तः । तेन चक्रवाकेण कमलिन्याः खण्डः एतदर्थं न भक्षितः, यद् रात्रौ चक्रवाकी-वियोगेन ममाऽऽत्मा न निर्यच्छेद्, सः कमलिन्याः खण्डो जीवाऽर्गलत्वेनोपात्तः । जीवस्य अर्गलः, जीवाऽर्गलः । यथा कपाटयोः पृष्ठे अर्गलो दीयते तेन न कोऽपि बहिर्गन्तुं शक्नोति । एवमेव मृणालिकायाः खण्डोऽपि मुखेऽर्गलः इव स्थापितः ।

रवि-अस्तमने । रवि-अस्तमन+ङि । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे रवि-अत्यमणि इति भवति । वेंकट्पकत्वात् ५ सूत्रेणाऽत्र यण्-सन्धिर्न जाता । समाकुलेन । समाकुल+टा । १७७ सू० ककारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे समाउलेण इति भवति । कण्ठे=कण्ठि, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । वितीर्णः । वितीर्ण+सि । १७७ सू० तकारलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० एकारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विङ्णु इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृत-वदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । छिन्नः । छिन्न+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे छिन्नु इति भवति । चक्रेण । चक्र+टा । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे चक्कं इति भवति । खण्डः । खण्ड+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, छिन्नुवदेव खण्डु इति साध्यम् । मृणालिकायाः । मृणालिका+ङस् । १३१ सू० ऋका-रस्य उकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००१ सू० अन्त्यस्य आकारस्य अकारे, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे

इत्यादेशे मुणालिअहे इति भवति । इव । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इवासर्थे नउ इति पदं प्रयुज्यते । जीवार्गलः । जीवार्गल+सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे जीवगलु इति भवति । दत्तः । दत्त+सि । ४६ सू० आदेरकारस्य इकारे, ३१४ सू० तस्य णकारे, ३६० सू० णकारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेर्लोपे दिण्णु इति भवति । इव=नउ, अत्र प्रस्तुत-सूत्रेण इव-शब्दस्य स्थाने नउ इत्यादेशो जातः । नाइ । नाइ इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा—

वल्यावलि-निपतन-भयेन धन्या ऊर्ध्व-भुजा याति ।

वल्लभ-विरह-महा-हृदस्य स्ताघं गवेषयतीव ॥२॥

भावार्थः—नायिकायाः पतिवियोग-जनितं दैन्यं वर्णयति । काचिद् धन्या-नायिका, सुकृतिनीति यावत्, पतिविरह-दुःखेन अतीव कृशाङ्गी जाता । अतएव सा वल्यावलि-निपतन-भयेन, वलयो हस्ताऽलङ्कारविशेषः, तेषामावलिः पंक्तिः, तस्याः निपतनं, तस्य भयेन, ऊर्ध्वभुजा, ऊर्ध्वौ भुजौ यस्याः, सा याति-गच्छति । उत्प्रेक्ष्यते ! सा अनया रीत्या व्यर्थमेव न गच्छति, किन्तु वल्लभ-विरह-हृदस्य वल्लभस्य प्रियस्य, विरहः-वियोगः स एव महा-हृदः, महाश्चासौ हृदः-तडागः, तस्य स्ताघं-गाम्भीर्यं गवेषयतीव-अन्वेषयतीव । कियान् विरहस्य-महा-हृदः ?, एतस्य अन्तस्तलं कियदस्ति ? एतदर्थमेव सा भुजौ ऊर्ध्वौ कृत्य यातीति कल्प्यत इति भावः ।

वल्यावलि-निपतन-भयेन । वल्यावलि-निपतन-भय-टा । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ८९० सू० तकारस्य डकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० अन्त्य-यकारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे वल्यावलि-निवहण-भएण इति भवति । धन्या=घण, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ११०१ सूत्रे ज्ञेया । ऊर्ध्वभुजा । ऊर्ध्वभुजा+सि । ३५० सू० रेफस्य वकारस्य च लोपे, ३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३६८ सूत्रे “बहुलाऽधिकाराद् अशेषाऽऽदेशयोरपि” इति पाठाद् भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, १७७ सू० जकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे उद्ध-ब्भुअ इति भवति । याति=जाइ, प्रक्रिया इत्यस्य पदस्य १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । वल्लभ-विरह-महा-हृदस्य । वल्लभ-विरह-महा-हृद+उस् । १८७ सू० भकारस्य स्थाने हकारे, ३९१ सू० हकार-दकारयोर्व्यत्यये, ३५० सू० संयुक्तेरेफलोपे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे वल्लह-विरह-महावहो इति भवति । स्ताघम् । स्ताघ+अम् । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, १०१५ सू० अमो लोपे थाह इति भवति । गवेषयति । गवेष-[गवेष]-धातुः गवेषणायाम् । गवेष्+णिग्+तिव् । ९१० सू० अकारागमे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिग अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६४२ सू० आद्याऽकारस्य आकारे, १००० सू० आद्याकारस्य अकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे गवेसइ इति भवति । इव । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इवासर्थे नाइ इति प्रयुज्यते । इव=नाइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इवशब्दस्य स्थाने नाइ इत्यादेशो जातः । नावइ । नावइ इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

प्रेक्ष्य मुखं जिनवरस्य दीर्घनयनं सलावण्यम् ।

इव गुरु-मत्सर-भरितं ज्वलने प्रविशति लवणम् ॥३॥

भावार्थः—जिनवरस्य परमपावनं सौन्दर्याऽऽधिक्यं व्यञ्जयति । जिनवरस्य, राग-द्वेषौ जयतीति

जिनः, जिनश्चासौ वरः जिनवरः, तस्य अर्हंतो भगवतः मुखं प्रेक्ष्य-समीक्ष्य, किम्भूतं मुखम् ? दीर्घनयनम्, दीर्घं लम्बायमाने नयने-नेत्रे यस्मिन् तत्, पुनः किम्भूतं मुखम् ? सलावण्यम्, लावण्यसहितम्, सौन्दर्यार्थ-धिक्योपेतमित्यर्थः । एतादृशं परम-विलक्षण-सुषमा-ललितं मुखं वीक्ष्य । लावण्यशब्दस्य सुन्दरार्थकता-र्थोऽपि गृह्यते, अतः लवणं-लावण्यं, सौन्दर्यं ज्वलने-वन्तौ प्रविशतीव प्रतीयते । कीदृशं लावण्यम् ? गुरु-मत्सर-भरितम्, गुरुश्चासौ मत्सरः-ईर्ष्या, तेन भरितम्-परिपूर्णम् । जिनवर-सौन्दर्योऽतिशयं वीक्ष्य लाव-ण्यं भस्मसादिव जातमिति भावः ।

प्रेक्ष्य । प्रपूर्वकः ईक्षधातुः प्रेक्षरो । प्रेक्ष् + क्त्वा । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एविण् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये पेक्खेविण् इति भवति । **मुखम्** । मुख + अम् । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मुहु इति भवति । **जिनवरस्य** । जिनवर + डस् । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे **जिणवरहो** इति भवति । **दीर्घनयनम्** । दीर्घनयन + अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६३ सू० घकारस्य द्वित्वनिषेधे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, ४४२ सू० स्वाधिके रेफे, २२८ सू० अन्त्य-नकारस्य णकारे, अमो लोपे दीहरनयण इति भवति । ११ सूत्रमनुसृत्य समासे तु वाक्य-विभक्त्यपेक्षायामन्त्यत्व-मनन्त्यत्वञ्च भवति, अतः नकारस्याऽऽदिभूतत्वात् २२९ सूत्रेण नकारस्य णकार-प्राप्तिर्वर्तते, परन्त्व-स्य वैकल्पिकत्वादत्र नयन-गत-प्रथम-नकारस्य णकारो न जातः । **सलावण्यम्** । सलावण्य + अम् । १७१ सू० वकारेण अन्त्यव्यञ्जनेन सह आदेः स्वरस्य स्थाने ओकारे सलोण्य + अम् इति जाते, बाहुल्येनाऽत्र ८४ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता, ३४९ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सलोण् इति भवति । **इव** । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इवाऽर्थे नावइ इति प्रयुज्यते । **गुरु-मत्सर-भरितम्** । गुरु-मत्सर-भरित + अम् । २९२ सू० त्सस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य चकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे **गुरु-मच्छर-भरिउ** इति भवति । **ज्वलने** । ज्वलन + डि । ३५० सू० वकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे **जलणि** इति भवति । **प्रविशति** । प्रपूर्वकः विश्-धातुः प्रवेशे । प्रविश् + तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, १००० सू० इकारस्य ईकारे, ९१० सू० अकारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे पवीसइ इति भवति । **लवणम्** = लोण्, प्रक्रिया १०८९ सूत्र-स्य पञ्चमे श्लोके ज्ञेया । **इव** = नावइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इवशब्दस्य नावइ इत्यादेशो जातः । **जणि** । जणि इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा—

चम्पक-कुसुमस्य मध्ये सखि ! भ्रमरः प्रविष्टः ।

शोभते इन्द्रनील इव कनके उपविष्टः ॥४॥

भावायः— हे सखि ! चम्पक-कुसुमस्य-चम्पकनाम्नः कुसुमस्य-पुष्पस्य मध्ये भ्रमरः-द्विरेफः प्र-विष्टः । भ्रमरेण तत्र प्रवेशः कृतः, स तत्र एवं शोभते, शोभां ददाति, इव-यथा कनके-सुवर्णे इन्द्रनीलः-कृष्णवर्णो मणिविशेषः उपविष्टः-स्थितोऽस्तीति उत्प्रेक्ष्यते । कनकवर्ण-समानवर्णवत् चम्पक-कुसुमम्, इन्द्रनील-समान-वर्णवांश्च भ्रमरो भवतीति भावः ।

चम्पक-कुसुमस्य । चम्पक-कुसुम + डस् । १७७ सू० प्रथम-ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १००१ सू० उच्चारणलाघवे चम्पय-कुसुमहो इति भवति । ११

सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य ककारस्य आदिभूतत्वादत्र १७७ सू० ककारस्य लोपो न जातः । मध्ये । मध्य+ङि । २९७ सू० ध्यस्य भकारे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे मङ्गिभ इति भवति । सखि !—सहि !, प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । भ्रमरः । भ्रमर+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, २४४ सू० मकारस्य सकारे, २५४ सू० सू० रेफस्य लकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे भसलु इति भवति । प्रविष्टः । प्रविष्ट+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० वकारलोपे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-ठकारस्य टकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे पङ्कटु इति भवति । शोभते । शुभ-धातुः शोभायाम् । शुभ+ते । संस्कृतनियमेन शोभ्+ते इति जाते, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ६२८ सू० ते इच्चादेशे सोहइ इति भवति । इन्द्रनीलः । इन्द्रनील+सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे इन्द्रनीलु इति भवति । इव । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इवाऽर्थे जणि इति प्रयुज्यते । कनके । कनक+ङि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० द्वितीय-ककारस्य लोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे कणइ इति भवति । उपविष्टः । उपविष्ट+सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० उपविष्ट इत्यस्य शब्दस्य स्थाने बङ्कटु इति प्रयुज्यते, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे बङ्कटु इति भवति । इव=जणि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इव-शब्दस्य जणि इत्यादेशो जातः । जणु । जणु इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—निरुपमरसं प्रियेण पीत्वेव=निरुपमरसु पिएं पिएवि जणु, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य तृतीय-श्लोके ज्ञेया । पीत्वा । पाधातुः पाने । पा+क्त्वा । इत्यत्र तु ११११ सू० क्तवः स्थाने एवि इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य इकारे पिएवि भवति । बाहुल्येनाऽत्र १० सू० स्वरस्य लोपाऽभावः । इव=जणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इव-शब्दस्य स्थाने जणु इत्यादेशो विहितः ।

★ अथ इव शब्द के अर्थ में होने वाली आदेशविधि ★

अपभ्रंश-भाषा में इव इस अव्ययपद के स्थान में नं, नउ, नाइ और नावइ आदि जो

छ आदेश होते हैं । अब सूत्रकार उन का निर्देश कर रहे हैं—

१११५—अपभ्रंश-भाषा में इव इस अव्ययपद के अर्थ में १—नं, २—नउ, ३—नाइ, ४—नावइ, ५—जणि और ६—जणु ये छ आदेश होते हैं । नं का उदाहरण इस प्रकार है—इव मल्ल-युद्धं शशि-राहू कुरुत=नं मल्लजुज्झु सशि-राहु करहि [मानों चन्द्रमा और राहु मल्ल-युद्ध करते हैं] यहां पर पठित 'इव' इस शब्द के अर्थ में 'नं' इस शब्द का आदेश किया गया है । नउ का उदाहरण—

रव्यस्तमने समाकुलेन कण्ठे वितीर्णः न छिन्नः ।

चक्रण खण्डः मृणालिकायाः इव जीवाग्नलः दत्तः ॥ १ ॥

अर्थात्—सूर्यास्त के समय व्याकुल हुए चक्रवाक ने कमल-नाल के खण्ड को गले में ही धारण कर रखा था, उसने उस का छेदन नहीं किया, मानों जीवन [आणधारण] के लिए उसने यह अग्नल दे रक्खी हो । यहां पर पठित 'इव' इस पद के अर्थ में नउ इस पद का आदेश किया गया है । नाइ इस पद का उदाहरण इस प्रकार है—

वलयावलि-निपतन-भयेन धन्या ऊर्ध्व-भुजा याति ।

वल्लभ-विरह-महाहृदस्य स्ताघं गवेषयतीव ॥ २ ॥

अर्थात्—बलयावलि [कंकणावलि-कंगनों की श्रेणी] को गिरने के भय से नायिका ऊँची भुजा करके चल रही है, मानों वह बल्लभ [प्रीतम] के विरह-[वियोग]-रूप महा-हृद [महान तालाब] के अन्तस्तल की गवेषणा कर रही हो। यहां पर पठित 'इव' इस पद के अर्थ में 'नाव' इस शब्द का आदेश किया गया है। नावइ का उदाहरण इस प्रकार है -

प्रेक्ष्य मुखं जिनवरस्य दीर्घनयनं सलावण्यम् ।

इव गुरुमत्सर-भरितं, ज्वलने प्रविशति लवणम् ॥३॥

अर्थात्—जिनवर के विशाल नेत्रों वाले और लावण्य [सौन्दर्य] से युक्त मुख को देख कर अत्यन्त ईर्ष्या से भरा हुआ लवण [लावण्य-सौन्दर्य] मानों अग्नि में प्रवेश कर रहा है। यहां पर पठित 'इव' इस अव्ययपद के अर्थ में 'नावइ' इस शब्द का आदेश किया गया है। जणि इस अव्ययपद का उदाहरण इस प्रकार है—

चम्पक-कुसुममध्ये सखि ! भ्रमरः प्रविष्टः ।

शोभते इन्द्र-नील इव कनके उपविष्टः ॥४॥

अर्थात्—हे सखि ! चम्पलता के पुष्प के मध्य में भ्रमर प्रविष्ट क्या हो गया, मानों इन्द्रनील मणि [कृष्ण वर्ण वाली मरकत मणि, पन्ना] कनक [स्वर्ण] के ऊपर शोभा पा रही है। यहां पर पठित 'इव' इस पद के अर्थ में 'जणि' इस पद का आदेश किया गया है। जणु का उदाहरण इस प्रकार है—निरुपम-रसं प्रियेण पीत्वेव = निरुपम-रसु पिएं पीएवि जणु [मानों अनुपम रस पीकर प्रीतम ने] यहां पर पठित 'इव' पद के अर्थ में 'जणु' इस शब्द का आदेश किया गया है।

★ अथ लिङ्ग-प्रकरणम् ★

१११६—लिङ्गमतन्त्रम् । ८ । ४ । ४४५ । अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं-व्यभिचारि प्रायो भवति । गय-कुम्भइं दारन्तु [४, ३४५] । अत्र पुल्लिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

अबभा लगा डुङ्गरिहिं पहिउ रडन्तउ जाइ ।

जो एहो गिरि-गिलण-मणु सो किं धणहें घणाइ? ॥१॥

अत्र 'अबभा' इति नपुंसकस्य पुंस्त्वम् ।

पाइ बिलगी अन्नडो सिरु ल्हसिउं खन्धस्सु ।

तो वि कटारइ हत्थडउ बलि किज्जउं कन्तस्सु ॥२॥

अत्र 'अन्नडो' इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् ।

सिरि चडिआ खन्ति फलइं पुणु डालइं मोडन्ति ।

तो वि महद्दुम सउणाहं अवराहिउ न करन्ति ॥३॥

अत्र 'डालइं' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

★ अथ लिङ्ग-प्रकरणम् ★

लिङ्गत्वं प्राकृत-गुण-गतावस्थात्मको धर्म एव भवति । तद्विशेषश्च पुं-नपुंसक-

त्वादिः । विकृत-सत्त्वादीनां तुल्यरूपेण प्रवस्थानात् नपुंसकत्वम् । सत्त्वस्याऽऽधिक्ये पुंस्त्वम् । सत्त्वस्य अल्पत्वे, रजसश्च आधिक्ये स्त्रीत्वम् । सर्वेषां त्रिगुणात्मक-प्रकृतिकार्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुण-गत-विशेषात् शब्देषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते । सोऽपि च पुंस्त्वादिभेदेन त्रिविधो भवति । अपभ्रंश-भाषायां लिङ्ग-सम्बन्धि यद् विधि-विधानं भवति, तत् प्रतिपादयत्याचार्यः । यथा—

१११६—लिङ्गमन्त्रम् । अतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति । अत्र अतन्त्रपदस्य पर्यायवाचिपदं व्यभिचारि इति वर्तते । व्यभिचारि-अनियतमित्यर्थः । संस्कृतभाषायां यथा रामादिशब्दाः नियतत्वेन पुल्लिङ्गाः, रामादिशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः, तथा ज्ञानादिशब्दाश्च नपुंसकलिङ्गाः वर्तन्ते, अपभ्रंश-भाषायां तादृशी स्थितिर्न वर्तते, अत्र रामादिशब्दानां लिङ्ग-गत-नियतत्वं प्रायो न विद्यते । यथा—गजानां कुम्भान् दारयन्तम्=गज-कुम्भान् दारन्तु, प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । कुम्भशब्दः पुल्लिङ्गः, किन्त्वपभ्रंश-भाषायां तस्य क्लीबत्वं जातम् । तदेवाऽत्र १०२४ सूत्रेण जसः स्थाने इ इत्यादेशो जातः ।

अभ्राणि लग्नानि पर्वतेषु पथिकः रटन् याति ।

यः एष गिरि-गिलन-मनाः स किं धन्याया घृणायते ? ॥१॥

भावार्थः—अभ्राणि-मेघाः पर्वतेषु-महीधरेषु लग्नानि एतद् दृष्ट्वा पथिकः-पान्थः रटन्-शब्दायमानो याति-गच्छति । आचार्यः उत्तराऽर्धेन शब्द-करण-कारणमाह-एष यो मेघः गिरिगिलन-मनाः, गिरेः-पर्वतस्य गिलनं-ग्रसनं भक्षणं वा तस्मिन् मनो यस्य, सः, एतादृशः स किं [वितर्के] धन्यायाः नायिकायाः घृणायते । अत्र द्वितीयाऽर्थे षष्ठी, धन्या कथमनुकम्प्यते ? नाऽनुकम्प्यते, धन्याया गिलनमवश्यमेव करिष्यति, तां कामबिह्वलां विधाय निःसन्देहं मारयिष्यतीति भावः ।

अभ्राणि । अभ्र+जस् । प्रस्तुतेन [१११६] सूत्रेण नपुंसकलिङ्गोऽभ्रशब्दः पुल्लिङ्गे प्रयुज्यते, १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, १०७१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे अब्भा इति भवति । नपुंसकत्वाभावेनाऽत्र १०२४ सूत्रेण जसः स्थाने इ इत्यादेशो न जातः । लग्नानि । लग्न+जस् । विशेषण-विशेष्ययोः समानलिङ्गकत्वमिति न्यायेन अभ्रशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्तस्य विशेषणस्याऽपि पुल्लिङ्गत्वे जाते, ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे लग्ना इति भवति । पर्वतेषु । पर्वत+सुव् । अपभ्रंशे पव-तार्थे १०९३ सूत्रेण डुङ्गरिशब्दः प्रयुज्यते, १०१८ सू० सुवः स्थाने हि इत्यादेशे डुङ्गरिहि इति भवति । पथिकः=पहिउ, इत्यस्य प्रक्रिया १०८६ सूत्रे ज्ञेया । रटन् । रट्धातुः शब्दकरणे । रट्+शतृ । ९१० सू० अकारागमे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६७० सू० शतुः न्त इत्यादेशे, ११०० सू० अप्रत्यये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि रडन्तउ इति भवति । याति=जाइ, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । यः=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थे श्लोके ज्ञेया । एषः । एतद्+सि । १०३३ सू० एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि एहो इति भवति । गिरि-गिलन-मनाः । गिरि-गिलन-मनस्+सि । २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपि गिरि-गिलन-मणु इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया ११०९ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । किम्=किं, प्रक्रिया ११०५ सूत्रे ज्ञेया । धन्यायाः=धनहे, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । अत्र १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे जाते घणहे इति

भवति । घृणायते । घृणां करोतीति । घृणायधातुः घृणाकरणे । घृणाय+ते । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० यकारलोपे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे घृणाइ इति भवति । अत्र अन्भा इति । अत्र श्लोके पठितः अन्न-शब्दः नपुंसकलिङ्गकोऽस्ति परन्तु प्रस्तुतसूत्रेणाऽसौ पुल्लिङ्गको जातः ।

पादे विलग्नमन्त्रं शिरः स्तं स्कन्धस्य ।

ततोऽपि कटारिकायां हस्तः बलिक्रिये कान्तस्य ॥२॥

भावाथः—काचिन्नायिका निजकान्तस्याऽद्भुतं वीरत्वमुपदर्शयति । हे सखि ! मम पत्युः पादे-चरणे, अन्त्रं [आंत, अंतड़ी इति नागय्याम्] विलग्नम्, तस्य शिरः-शीर्षं, स्कन्धस्य, अत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी, स्कन्धात् इत्यर्थः । स्तं-पतितम्, ततोऽपि—तथापि एतादृश्यामवस्थायामपि तस्य मम कान्तस्य हस्तः-करः कटारिकायां-छुरिकायामेव वर्तते, एवंविधस्य अति-बलवतः कान्तस्य कृतेऽहमात्मानं बलिं क्रिये-तदुपरि बलिहारं गच्छामि, तस्य पूजां करोमि । शौर्यवतो दयितस्याद्धीङ्गिन्या स्वस्य अहोभाग्यत्वं व्यञ्जितम् ।

पादे । पाद+ङि । १७७ सू० दकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे पाइ इति भवति । विलग्नम् । विलग्न+ति । १११२ सू० क्लीबस्य अन्त्र इत्यस्य शब्दस्य स्त्रीत्वे, विशेषणस्य विलग्न इत्यस्याऽपि विशेषण-विशेष्ययोः समानलिङ्गकत्वे ५२१ सू० ङी-(ई)-प्रत्यये, ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १०१५ सू० सेलौपे विलग्नो इति भवति । अन्त्रम् । अन्त्र+सि । १०६९ सू० वैकल्पिकत्वाद् रेफस्य लोपाभावे, ११०० सू० डङ्-(अङ्)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, प्रस्तुतसूत्रेण अस्य नपुंसकलिङ्ग-शब्द-स्य स्त्रीलिङ्गत्वे, ११०२ सू० ङी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सि-प्रत्यये, १०१५ सू० सेलौपे अन्त्रडो इति भवति । शिरः । शिरस्+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलौपे सिह इति भवति । स्तम् । स्तं-सु-[स्तं-सु]-धातुः विनाशे । स्तं-सु+क्त-त । ८६८ सू० स्तं-सु-धातोः स्थाने ल्हस इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे ल्हसिउं इति भवति । स्कन्धस्य । स्कन्ध+ङस् । २७५ सू० स्कस्य स्थाने खकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे खन्धस्सु इति भवति । ततः=तो, प्रक्रिया १०८८ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । कटारिकायाम् । कटारिका+ङि । अपन्नं-भाषार्या कटारिकायाः स्थाने १०९३ सू० कटार-शब्दः प्रयुज्यते, ११०० सू० अप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे कटारइ इति भवति । हस्तः । हस्त+सि । ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, ३६० सू० थकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ११०१ सू० डङ्अ-(अङ्अ)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादे-र्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलौपे हत्यङ्ङु इति भवति । बलिम् । बलि+अम् । १०१५ सू० अमो लोपे बलि इति भवति । क्रिये । डुकृञ्-[कृ]-धातुः करणे । कृ+क्य+ए । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०५६ सू० ए इत्यस्य उं इत्यादेशे, बाहुल्येनाऽत्र १० सू० अन्त्यस्वरस्य लोपा-भावे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे किज्जुं इति भवति । कान्तस्य । कान्त+ङस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे कन्तस्सु इति भवति । अत्र अन्त्रडो इति । अस्मिन् श्लोके पठितः अन्न-शब्दः नपुंसकलिङ्गी वर्तते, परन्तु प्रस्तुतसूत्रेणाऽसौ शब्दः स्त्री-लिङ्गको जातः,

तेन ५२१ सूत्रेण डी-प्रत्यया जातः ।

शिरसि आरूढाः खादन्ति फलानि, पुनः शाखाः मोटयन्ति ।

ततोऽपि महाद्रुमाः शकुनानामपराधितं न कुर्वन्ति ॥३॥

भावार्थः— उपद्रव्यमाणेनाऽपि धैर्यं न हातव्यमिति फलवद्-वृक्ष-दृष्टान्तेनोपदिशति । शिरसि-शीर्षे, आरूढाः खगाः फलानि खादन्ति-भक्षयन्ति, पुनस्ते शाखाः मोटयन्ति-त्रोटयन्ति, ततोऽपि—तथापि महाद्रुमाः महाश्वासो द्रुमः महाद्रुमः, ते महान्तो द्रुमाः, शकुनानाम्-पक्षिणां कृतेऽपराधितम्-अपराधम-निष्टं वा नैव कुर्वन्ति । यथा वृक्षाः सर्वेषामुपकारकाः भवन्ति, तथैव सर्वेर्भाव्यमिति भावः ।

शिरसि । शिरस्+ङि । २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, ११ सू० सकारस्य लोपे, १००५ सू० ङिनां सह अकारस्य इकारे सिरि इति भवति । आरूढाः । आङ्-पूर्वकः रुह्-धातुः आरोहणे । आ-रुह्+क्त-त । ८७७ सू० आरुह् इत्यस्य स्थाने चड इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, जस्प्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे चङिआ इति भवति । खादन्ति । खाद्-[खाद]-धातुः भोजने । खाद्+अन्ति । ८९९ सू० दकारलोपे, ६३१ सू० अन्ति इत्यस्य न्ति इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे खन्ति इति भवति । फलानि । फल+शस् । बाहुल्येन ३७० सू० फकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वफकारस्य पकारे, १०२४ सू० शसः स्थाने इ इत्यादेशे फलइ इति भवति । पुनः=पुनः, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । शाखाः । शाखा+शस् । अपभ्रंशे शाखाऽर्थे १०९३ सू० डालशब्दः प्रयुज्यते, प्रस्तुत-सूत्रेण डालशब्दस्य क्लीबत्वे, १०२४ सू० शसः स्थाने इ इत्यादेशे डालइ इति भवति । मोटयन्ति । मोट्-धातुः मोटने-त्रोटने । मोट्+णिग्+अन्ति । ९१० सू० अकारस्याऽऽगमे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिग अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झाने परेण संयोज्ये, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे मोडन्ति इति भवति । ततः=तो, प्राक्रिया १००७ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । महाद्रुमाः । महाद्रुम+जस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारस्य द्वित्वे, १०१५ सू० जसो लोपे महद्द्रुम इति भवति । ११ सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य दकारस्याऽऽदिभूतत्वाद् यत्र ३६० सूत्रेण दकारद्वित्वं न जातं तत्र महद्द्रुम इति भवति । शकुनानाम् । शकुन+ग्राम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० ककारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने ह इत्यादेशे लउणाहं इति भवति । अपराधितम् । अपराधित+अम् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अवराहिउ इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । कुर्वन्ति । कुर्व्-[कु]-धातुः करणे । कु+अन्ति । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे करन्ति इति भवति । अत्र डालइ इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य । अत्र श्लोके पठितः शाखा-शब्दः स्त्रीलिङ्गी वर्तते परन्तु प्रस्तुतसूत्रेणाऽसौ नपुंसक-लिङ्गी विहितः । तेन डालइ इत्यत्र १०२४ सूत्रेण जसः स्थाने इ इत्यादेशो जातः ।

★ अथ लिङ्गसम्बन्धी प्रकरणम् ★

लिङ्ग शब्द की अर्थविचारणा प्रस्तुत प्राकृत-व्याकरण के प्रथम खण्ड के ४२ वें पृष्ठ पर की जा चुकी है । अपभ्रंश भाषा में लिङ्गसम्बन्धी जो विधि-विधान पाया जाता है । अब सूत्रकार उस का निर्देश करने लगे हैं—

१११६ अपभ्रंश-भाषा में लिङ्ग प्रायः अतन्त्र[व्यभिचारी] अर्थात् अनियत होता है। संस्कृत भाषा में जैसे रामः यह शब्द है। इस शब्द का नियतरूप से पुल्लिङ्ग में प्रयोग होता है। रमा शब्द का स्त्रीलिङ्ग में और जलम् शब्द का नियतरूप से नपुंसकलिङ्ग में प्रयोग किया जाता है, वैसे अपभ्रंश भाषा में राम आदि सभी शब्द प्रायः अनियतलिङ्ग वाले होते हैं, इन का कोई निश्चित लिङ्ग नहीं होता है। इस तरह अपभ्रंश-भाषा-गत शब्दों का प्रायः सभी लिङ्गों में प्रयोग हो जाता है। जैसे—गजानां कुम्भान् दारयन्तम् = गयकुम्भइं दारन्तु [हाथियों के कुम्भों-मस्तकों को विदीर्ण करते हुए को] यहां पर पठित पुल्लिङ्गी कुम्भ शब्द का नपुंसकलिङ्ग में प्रयोग किया गया है।

अभ्राणि लग्नानि पर्वतेषु पथिकः रटन् याति।

य एष गिरिगिलन-मनाः स किं धन्याया घृणायते ? ॥१॥

अर्थात्—पर्वतों के साथ लगे हुए बादलों को देखकर कोई पथिक आक्रन्दन करता हुआ जा रहा है, और यह कह रहा है कि जब ये बादल पर्वतों को ही निगल जाना चाहते हैं तो ये मेरी नायिका पर क्या अनुकम्पा करेंगे ? यहां पर पठित नपुंसकलिङ्गी-अभ्रम् इस शब्द का पुल्लिङ्ग में प्रयोग किया गया है।

पादे विलग्नमन्त्रं, शिरः खस्तं स्कन्धस्य।

ततोऽपि कटारिकायां हस्तः, बलिः क्रिये कान्तस्य ॥२॥

अर्थात्—आँतें पांव पर आ लगी हैं, और सिर कंधे से लुढ़क गया है, तथापि इस का हाथ कटारी [तलवार] पर है, ऐसे कान्त के मैं बलिहार जाती हूं। यहां पर पठित अन्त्रम् = अन्त्रडी [आँत] इस नपुंसलिङ्गी शब्द का स्त्रीलिङ्ग में प्रयोग किया गया है।

शिरसि आरुढाः खादन्ति फलानि पुनः शाखाः मोटयन्ति।

ततोऽपि महाद्रुमाः शकुनानामपराधितं न कुवन्ति ॥३॥

अर्थात्—पक्षी सिर [शिखर] पर चढ़ कर फलों को खा रहे हैं, और शाखाओं को तोड़-मरोड़, रहे हैं। तथापि महान वृक्ष इन पक्षियों को दण्ड नहीं देते हैं। परोपकारी होने से वृक्ष उद्दण्ड पक्षियों का भी बुरा नहीं करते। यहां पर पठित शाखाः = डालें [टहनियों का] यह स्त्री-लिङ्गी शब्द नपुंसक लिङ्ग में प्रयुक्त किया गया है।

★ अथ शौरसेनी-भाषा-सम्मान-विधिः ★

१११७—शौरसेनीवत् । ८।४।४४६। अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति।

सीसि सेहर खणु विणिम्मविदु, खणु कण्ठ पालंबु किदु रदिए।

विहिदु खणु मुण्ड-मालिए जं पणएण, तं नमहु कुसुम-दाम-कोदण्डु कामहो ॥१॥

★ अथ शौरसेनी-भाषा-सम्मान-विधिः ★

शौरसेनी-भाषायाः नियमाः ६३१ सूत्रादारभ्य ६५६ सूत्रपर्यन्तं पूर्वं भणिताः सन्ति। तेषां शौरसेनी-भाषा-नियमानामपभ्रंशभाषायामपि प्रवृत्तिर्जायते। अपभ्रंशभाषायां शौरसेनी-भाषातुल्यमपि कार्यं भवतीति भावः। प्रस्तुते प्रकरणे इयमेव शौरसेनी-भाषायाः तुल्यता निरूप्यते वृत्तिकारेण। यथा—

१११७—शौरसेनीवत्। अपभ्रंशभाषायां प्रायः शौरसेनी-भाषा-तुल्यं कार्यं जायते, शौरसेनी-

भाषाया ये नियमाः सन्ति, तेषां प्रवृत्तिरपभ्रंश-भाषायामपि जायते । यथा—

शोर्षे शेखरः क्षणं विनिर्मापितम्, क्षणं कण्ठे प्रालम्बं कृतं रत्या ।

विहितं क्षणं मुण्डमालिकायां यत्प्रणयेन, तन्नमत कुसुम-दाम-कोदण्डं कामस्य ॥१॥

भावार्थः—कामदेवप्रभावं विनिर्दिष्ट । कामस्य-कामदेवस्य, तत् कुसुम-दाम-कोदण्डम्, कुसुमानां-पुष्पाणां दाम-माला तदेव कोदण्डः-धनुः यस्य तं नमत नमस्कारं कुरुत । कीदृशं तद् धनुः ? भगवत्या रत्या-कामदेव्या पुरा क्षणं-क्षणं यावत् शोर्षे-शिरसि, शेखरः-शिरोभूषणं विनिर्मापितम्-विहितम् । पुनः किम्भूतं तद् धनुः ? रत्या कण्ठे क्षणं यावत् प्रालम्बं-कण्ठाभरणं कृतम्-ग्रीवा-हारतया स्थापितम् । पुनः किम्भूतम् तद् धनुः ? यत्क्षणं प्रणयेन-स्नेहेन *निजकण्ठत्रिभ्रस्यां मुण्ड-मालिकायाम्-माला एव मालिका, मुण्डानां-नरमुण्डानां मालिका, तस्यां विहितं-संयोजितम् ।

शोर्षे । शोर्ष + ङि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य स्थाने इकारे सोसि इति भवति । अत्र ३६३ सू० द्वितीय-सकारस्य द्वित्वं न जातम् । शेखरः । शेखर + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सेह्रु इति भवति । क्षणम् । क्षण + अम् । २७४ सू० क्षस्य खकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे खण्णु इति भवति । विनिर्मापितम् । वि-निर्-पूर्वकः माधातुः विनिर्माणे । विनिर्मा + णिग + क्त-त । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ६३६ सू० णिगः स्थाने अवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, सि-प्रत्यये, प्रस्तुतसूत्रस्य—“अत्र शोर्षे शौरसेनीवत् कार्यं भवति” इति कथनेन ९३१ सू० तकारस्य दकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे विणिम्मविदु इति भवति । कण्ठे = कण्ठ, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । प्रालम्बम् । प्रालम्ब + सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, २३ सूत्रे “क्व-चिद् प्रनन्त्यस्याऽपि” इति कथनेन मकारस्याऽनुस्वारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे पालंबु इति भवति । कृतम् । कृत + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन ९३१ सू० तकारस्य दकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे किदु इति भवति । रत्या । रति + टा । प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ५१८ सू० टाप्रत्ययस्य एकारे रदि ए इति भवति । विहितम् । विहित + सि । विदु-वदेव विहिदु इति साध्यम् । मुण्ड-मालिकायाम् । मुण्ड-मालिका + ङि । १७७ सू० ककारलोपे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० लकारस्यस्य आकारस्य इकारे, ५१८ सू० डिप्रत्ययस्य एकारे मुण्डमालि ए इति भवति । यत् = जं, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । प्रणयेन । प्रणय + टा । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पणएण इति भवति । तद् = तं, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । नमत । णम-[नम्]-धातुः नमने । नम् + त । ९१० सू० अकारागमे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०५५ सू० त इत्यस्य हु इत्यादेशे नमहु इति भवति । कुसुम-दाम-कोदण्डम् । कुसुम-दाम-कोदण्ड + अम् । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कुसुम-दाम-कोदण्डु इति भवति । कामस्य । काम + डस् । १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे कामहो इति भवति । विनिर्मापितम् = विणिम्मविदु, कृतम् = किदु, रत्या = रदि ए, विहितम् = विहिदु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रबलेन शौरसेनी-भाषा-वत्त्वात् ९३१ सूत्रेण तकारस्य दकारो जातः ।

*मुण्डमालिका मालिका दैव्यव धार्यते, इति पौराणिकी-प्रसिद्धिः ।

★ अथ शौरसेनी-भाषा के सम्मान विधि ★

शौरसेनी भाषा के विधि-विधान का वर्णन पोछे ६३१ वें सूत्र से ले कर ६५६ वें सूत्र तक किया जा चुका है। अपभ्रंश-भाषा में भी शौरसेनी भाषा के विधिविधान का आश्रयण किया जाता है। इसी तथ्य को प्रस्तुत प्रकरण में सूत्रकार बतलाने लगे हैं—

१११७—अपभ्रंश-भाषा में प्रायः शौरसेनी-भाषा के समान कार्य होता है। जैसे—

शीर्षे शेखरः क्षणं विनिर्मापितम्, क्षणं कण्ठे प्रालम्बं कृतं रत्या।

विहितं क्षणं मुण्डमालिकायां यत् प्रणयेत्, तन्ममत् कुसुम-दाम-कोदण्डं कामस्य ॥१॥

अर्थात्—कामदेव के उस पुष्प-माला-रूप धनुष को प्रेम के साथ नमस्कार करो, जिसे रति [कामदेव की पत्नी] ने एक क्षण में तो सिर का आभूषण बना लिया है, और क्षण भर में उसे अपना प्रालम्ब हार [वह हार जो कुर्चों तक लम्बा हो] बना डाला है और क्षण भर में मुण्डमालिका [खो-पड़ियों की माला] के ऊपर रख दिया है। यहां अपभ्रंशभाषा में १—विनिर्मापितम् = विणिम्मविदु [बना दिया है], २—कृतम् = किदु [किया], ३—रत्या = रदिए [रति ने], ४—विहितम् = विहिदु [किया] इन पदों में शौरसेनी भाषा के ९३१ वें सूत्र से तकार को दकार किया गया है।

★ अथ व्यत्यय-विधिः ★

१११८—व्यत्ययश्च । ८ । ४ । ४४७ । प्राकृतादि-भाषा-लक्षणानां व्यत्ययश्च भवति । यथा मागध्यां तिष्ठश्चिष्ठः [४, २६८] इत्युक्तं तथा प्राकृत-पैशाची-शौरसेनीष्वपि भवति । चिष्ठदि । अपभ्रंशे रेफस्याऽधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति । शद-माणुश-मंश-मालके कुम्भ-शहश्च-वशाहे शंचिदे इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् । न केवलं भाषा-लक्षणानां त्याद्यादेशा-नामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमाने काले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति । अह पेच्छइ रहू-त-रणओ । अथ प्रेक्षांचके इत्यर्थः । आभासइ रयणीअरे । आबभाषे रजनीचरानित्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि । सोहीअ एस वण्ठो । शृणोत्येष वण्ठ इत्यर्थः ।

★ अथ व्यत्यय-विधिः ★

व्यत्यय-शब्दः परिवर्तनार्थको विद्यते । प्राकृत-शौरसेनी-प्रभृति-भाषा-नियमानामप-भ्रंश-भाषायां व्यत्ययो जायते । अयं भावो यत् प्राकृतादि-भाषाणां नियमा अपभ्रंश-भाषाया-मपि आद्रियन्ते । प्रस्तुत-प्रकरणेऽयमेव व्यत्ययो निरूप्यते । यथा—

१११८—प्राकृतादि-भाषा-लक्षणानाम् । प्राकृत-शौरसेनी-प्रभृतिभाषासु याति लक्षणानि-नियमाः सन्ति, तेषां व्यत्ययः-परिवर्तनं जायते । प्राकृतभाषानियमाः शौरसेन्यादिभाषासु समाश्रिता भवन्ति, शौरसेन्यादिभाषा-नियमाश्च प्राकृतभाषायां प्रयुज्यन्ते । यथा—मागधी-भाषायां ९६९ सूत्रेण स्थाधातु-निष्पन्नस्य तिष्ठ इत्यस्य पदस्य चिष्ठ इत्यादेशो जायते, तथैव प्राकृत-पैशाची-शौरसेनी-भाषास्वपि सं-जायते । यथा-तिष्ठति । ण्ठा-[स्था]-धातुः गतिनिवृत्तौ । स्था+तिव् । संस्कृतनियमेन तिष्ठ+तिव् इति जाते, १११८ सू० भाषाव्यत्यये जाते, ९६९ सू० तिष्ठ इत्यस्य चिष्ठ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे, ९४५ सू० इवः स्थाने वि इत्यादेशे चिष्ठवि इति भवति । चिष्ठवि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रबलेन ९६९ इत्यस्य

मागधीभाषा-नियामकस्य सूत्रस्य मागधीभिन्नभाषायां प्रवृत्तिर्जाता । अपभ्रंशे रेफस्याऽधो वा । अपभ्रंशभाषायां १०६९ सू० अधोवर्तिनः-पश्चाद्वर्तिनः रेफस्य लोपे विधीयते, स च मागध्यामपि भवति । यथा— शतमानुष-मांस-भारकः । कुम्भसहस्र-वसायाः सञ्चितः । शतानि मानुषाः, शतमानुषाः, तेषां मांसानि, शतमानुषमांसानि, तेषां भारकः-भारवाहकः, सः । कुम्भानाम्-घटानां सहस्राणि, तेषु वसा [चरबी इति भाषायाम्] कुम्भसहस्रवसा, तस्याः-तया अत्र तृतीयाऽर्थे षष्ठी वर्तते, संचितः-पूर्णः । शत-मानुष-मांसभारकः । शतमानुष-मांस-भारक+सि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, ९५९ सू० उभयत्राऽपि सकारस्य शकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ७० सू० मांस-स्थस्याऽऽकारस्य अकारे, ९५९ सू० मांसस्थस्य सकारस्य शकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे शब्द-माणुश-मंश-भालके इति भवति । म्भसहस्र-वसायाः । कुम्भ-सहस्र-वसा+ङसि । ९५९ सू० सर्वत्रैव सकारस्य शकारे, वैकल्पिकलात् १०६९ सू० रेफस्य लोपाऽभावे, १०२१ सू० ङसेः स्थाने हे इत्यादेशे कुम्भ-शब्दश्च वशाहे इति भवति । प्रस्तुत-सूत्रबलेन शहश्च इत्यत्र मागधी-भाषा-शब्दे अपभ्रंश-भाषा-नियामकस्य १०६९ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । संचितः । संचित+सि । ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे शब्दि इति भवति । इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् । इत्यादीनि अन्यान्यपि शब्दानि द्रष्टव्यानि, मागध्यां संभवितुमर्हन्ति । न केवलं भाषा-लक्षणानाम् । भाषाणाम्-प्राकृतादि-भाषाणां लक्षणानि-नियमाः, भाषालक्षणानि, तेषामेव केवलं व्यत्ययो न भवति, प्रत्युत त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ति आदिर्येषां ते त्यादयः, तेषामादेशानां त्याद्यादेशानाम् । प्राकृतादिभाषासु ये त्याद्यादेशाः वर्तमानकाले प्रसिद्धाः, ते भूतकालेऽपि भवन्ति । यथा— अथ प्रेक्षांचक्रे रघुतनयः । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य स्थाने हकारे अह इति भवति । प्रेक्षांचक्रे । प्रपूर्वकः ईक्ष्-धातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+णव् । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २७४ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, प्रस्तुतसूत्रेण त्याद्यादेश-व्यत्ययो जातः, अतएवाऽत्र भूतेऽर्थे वर्तमानकालिके तिव्-प्रत्यये कृते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे पेच्छइ इति भवति । रघुतनयः । रघोः तनयः रघुननयः । रघुननय+सि । १८७ सू० घकारस्य हकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० यकारलोपे, ४९१ सू० सेडोः, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे रहुतणओ इति भवति । आबभाषे । आङ्-पूर्वकः भाष्-धातुः आभाषणे । आभाष्+णव् । ९१० सू० अकारागमे, २६० सू० षकारस्य सकारे, [आबभाषे इत्ययं प्रयोगः भूतकालिको वर्तते, किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण भूतकालिकस्य प्रत्ययस्य स्थाने वर्तमानकालिके तिव्-प्रत्यये जाते] ६२८ सू० तिव इच्चादेशे आभासइ इति भवति । रजनीचरान् । रजनीं वरन्तीति, तान् । रजनीचर+शस् । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० चकारलोपे, ४९३ सू० जसो लोपे, स्थानिवत्त्वात् ५०३ सू० अकारस्य एकारे रयणी-अरे इति भवति । भूते प्रसिद्धो वर्तमानेऽपि । भूतकाले प्रसिद्धाः-इष्टाः ये प्रत्ययाः भवन्ति ते वर्तमानेऽपि सञ्जायन्ते । यथा—शृणोति । श्रु-धातुः श्रवणे । श्रु+तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९०८ सू० उकारस्य ओकारे, शृणोति इति वर्तमानकालिकः प्रयोगः, प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन भूतकाले ये इष्टाः प्रत्ययास्ते वर्तमानकालेऽपि भवन्ति, अतएवाऽत्र वर्तमानकालिक-तिव्-प्रत्ययस्य स्थाने ६५१ सू० भूतकालिके होअ इत्यादेशे सोहीअ इति भवति । एषः । एतद्+सि । ५७४ सू० सिना एह एतदः स्थाने एस इत्यादेशे एस इति भवति ।

वण्ठः । व'ठ+सि । १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे वण्ठो इति भवति । वण्ठः अ-विवाहितः पुरुषः भृत्यो वा भवति । शृणोति=सोहीअ इत्यस्मिन् वर्तमानकालिके प्रयोगे प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन वर्तमानकालिक-तिब्-प्रत्ययस्य स्थाने ६५१ सूत्रेण भूतकालिकः हीअ इत्यादेशो जातः ।

★ अथ व्यत्यय से सम्बन्धित विधि ★

व्यत्यय परिवर्तन का नाम है । प्राकृत और शौरसेनी आदि समस्त भाषाओं के नियम अपभ्रंश-भाषा में भी परिवर्तित किए जा सकते हैं । प्रस्तुत प्रकरण में इसी परिवर्तन [व्यत्यय] का निर्देश किया जा रहा है—

१११८—प्राकृत आदि भाषाओं के लक्षणों [नियमों] का व्यत्यय हो जाता है । अर्थात् एक भाषा के नियम दूसरी भाषा में भी लागू हो जाते हैं । जैसे—मागधीभाषा में ९६९ सूत्र से स्थाघातु से सम्बन्धित तिष्ठ के स्थान में चिष्ठ यह आदेश होता है, परन्तु यही आदेश प्राकृत, पेशाबी और शौरसेनी भाषा में भी हो जाता है । जैसे—‘तिष्ठति’ इस पद का चिष्ठति [वह ठहरता है] यह रूप मागधी-भाषागत होने पर भी प्राकृत आदि सभी भाषाओं में प्रयुक्त किया जा सकता है । अपभ्रंश-भाषा में अधो-रेफ [संयुक्त वर्ण में दूसरा रेफ] का १०६९ वें सूत्र द्वारा विकल्प से लोप किया जाता है, परन्तु यही नियम मागधी भाषा में भी ग्रहण हो जाता है । जैसे—

१—शतमानुष-मांस-भारकः । कुम्भ-सहस्र-वसायाः सञ्चितः=शद-माणुश-मंश-भाल-के । कुम्भ-शहस्र-वशाहे शचिदे [सैंकड़ों मनुष्यों के मांस को उठाने वाला, हजारों घड़ों की चरबी से पूर्ण] यहां कुम्भ-सहस्र-वसायाः=कुम्भ-शहस्र-वशाहे [हजारों घड़ों में विद्यमान चरबी का] इस पद में पठित शहस्र इस शब्द में अपभ्रंश भाषा के १०६९ वें सूत्र द्वारा वैकल्पिक रेफ-लोप नहीं हो सका । इसी प्रकार अन्य उदाहरण भी समझ लेने चाहियें ।

इस के अतिरिक्त, यह भी समझ लेना चाहिए कि केवल प्राकृत, शौरसेनी आदि भाषा के नियमों का तथा ति आदि प्रत्ययों के स्थान में होने वाले इच्चादि आदेशों का ही व्यत्यय [परिवर्तन] नहीं होता, प्रत्युत जो प्रत्यय वर्तमान काल में प्रसिद्ध हैं । अर्थात् वर्तमान काल में होते हैं, वे भूतकाल में भी हो जाते हैं । जैसे—१—अथ प्रेक्षांचक्रे रघुतनयः=अह पेच्छइ रहु-तणओ [इस के अनन्तर रघु के तनय-लड़के ने देखा], २—आबभाषे रजनीधरान्=आभासइ रयणीअरे [राक्षसों को कहा] यहां पर पठित १—प्रेक्षांचक्रे तथा २—आबभाषे ये भूतकालीन क्रिया-पद प्रसिद्ध हैं किन्तु व्यत्यय-विधायक प्रस्तुत सूत्र ने भूतकाल में वर्तमानकालिक प्रत्यय करके प्रेक्षांचके का पेच्छइ [उस ने देखा] तथा आब-भाषे का आभासइ [उस ने कहा] यह रूप बना दिया है । यहां प्रत्यय वर्तमानकालिक है, किन्तु अर्थ भूतकालीन किया जाना है । कहीं पर प्रत्यय भूतकाल का रहता है परन्तु अर्थ वर्तमान काल का किया जाता है । जैसे—शृणोत्येष वण्ठः=सोहीअ एस वण्ठो [यह वण्ठ [अविवाहित पुरुष, नौकर] सुनता है] यहां भूतकालिक प्रत्यय होने पर भी अर्थ वर्तमानकालिक है ।

★ अथ संस्कृत-भाषा-समान-विधिः ★

१११९—शेषं संस्कृतवत् सिद्धम् । ८ । ४ । ४४८ । शेषं यदत्र प्राकृत-भाषासु अष्टमे नोक्तं तत्सप्ताऽध्यायो-निबद्ध-संस्कृत-वदेव सिद्धम् ।

हेट्ट-ट्टिय-सूर-निवारणाय छत्रं ग्रहो इव वहन्ती ।

जयइ ससेसा वराह-सास-दूखखुया पुहवी ॥१॥

अत्र चतुर्थ्याः आदेशो नोक्तः । स च संस्कृतवदेव सिद्धः । उक्तमपि क्वचित् संस्कृत-वदेव भवति । यथा प्राकृते उरस्-शब्दस्य सप्तम्येक-वचनान्तस्य उरे, उरम्मि इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचिदुरसि इत्यपि भवति । एवं सिसरे, सिरिमि, सिरसि । सरे, सरम्मि, सरसि । सिद्ध-ग्रहणं मङ्गलार्थम् । ततो ह्यायुष्मच्छोनुकृताऽभ्युदयश्चेति ।

इत्याचार्य-श्री-हेमचन्द्र-विरचितायां सिद्धहेम-चन्द्राभिधान-स्वोपज्ञ-शब्दानुशासन-वृत्ता-वष्टमस्याऽध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

समाप्ता चेयं सिद्ध-हेमचन्द्र-शब्दानुशासन-वृत्तिः प्रकाशिका नामेति ।

✽ चतुर्थः पादः समाप्तः ✽

★ अथ संस्कृत-भाषा-सम्मान-विधिः ★

हैमशब्दानुशासनस्य व्याकरणस्य अष्टाध्यायाः सन्ति । आदिम-सप्ताऽध्यायेषु संस्कृत-भाषायाः विवेचनं विहितम्, अन्तिमेऽष्टमाऽध्याये च प्राकृत-शौरसेनी-प्रभृति-षड्-भाषाणां विधि-विधानं निरूपितमस्ति । संस्कृतभाषायाः नियमाः प्राकृतादिभाषास्वपि समाश्रिताः भवन्ति । अतएव प्रस्तुतप्रकरणे सूत्रकारेण संसूच्यते यत् प्राकृतादिभाषासु ये नियमाः न प्रतिपादिताः सन्ति ते सर्वे नियमाः सप्ताध्यायी-निबद्धस्य संस्कृतभाषा-व्याकरणस्य तुल्यमेव प्राकृतादि-भाषास्वपि संगृहीतव्याः भवन्ति । यथा—

१११६—शेषं यदत्र । हैमशब्दानुशासनस्य अष्टमाऽध्याये वर्णितासु प्राकृत-शौरसेनी-मागधी-पैशाची-चूलिकापैशाची—अपभ्रंश-भाषासु यद् विधिविधानं नोक्तं तत्सर्वं सप्ताध्यायी-निबद्ध-संस्कृत-भाषा-वदेव ज्ञेयम् । सप्तानामध्यायानां समाहारः इति सप्ताध्यायी, तस्यां निबद्धम्-विनिर्मितं यत् सं-स्कृतम्-संस्कृतव्याकरणम्, तत् सप्ताध्यायी-निबद्धसंस्कृतम्, तेन तुल्यमिति सप्तध्यायी-निबद्ध-संस्कृतव-दिति । संस्कृत-भाषाया ये नियमास्ते प्राकृतादिभाषास्वपि समाश्रियन्ते इति भावः । यथा—

अधःस्थित-सूर-निवारणाय छत्रं अधः इव वहन्ती ।

जयति सशेषा वराह-श्वास-दूरोत्क्षिप्ता पृथिवी ॥१॥

भावार्थः—पौराणिक-मतानुसारेण यदा हिरण्य-राक्षसेन सर्वमेव ब्रह्माण्डजालं न्युब्जीकृतमासीत्तदा भगवता नारायणेन तत्समीकरणाय वराहस्याऽवतारो गृहीतः, तमेव वर्णयति—अधःस्थित-सूर-निवारणाय । अयं भावः—पृथ्व्याः न्युब्जीकरणदशायां पातालस्थितानां प्राणिनामातपनिवारणाय भगवता नारायणेन पृथ्व्याः पूर्वावस्थासम्पादनं कृतमतेव पातालस्थितानां प्राणिनां कृते छत्रत्वमुप-पन्नं पृथ्व्याः, फलतः अधःस्थित-सूर-निवारणायेत्युक्तम् । पृथिवी-भूमिः, किम्भूता पृथिवी ? अधःछत्रमिव वहन्ती—अधःस्थितानां प्राणिनां कृते छत्रमिव जायमाना, पुनः किम्भूता ? वराह-श्वास-दूरोत्क्षिप्ता, वराहस्य-शूकरस्य श्वासः, तेन दूरोत्क्षिप्ता, दूरे उत्क्षिप्ता, इति दूर-त्क्षिप्ता, पुनः किम्भूता पृथिवी ? सशेषा । शेषेण—शेषनागेन सह वर्तमाना, जयति—सर्वोत्किष्टा दृश्यते, जयशीला वर्तते ।

अधःस्थित-सूर-निवारणाय । अधःस्थित-सूर-निवारण+ङे । ४१२ सू० अधसूशब्दस्य हेट् इत्यादेशो, स्थित—इत्यत्र ष्ठा [स्था]+क्त-त इति जाते, ६८७ सू० स्थाघातोः स्थाने ठा इत्यादेशो, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, संस्कृत-नियमेन डे इत्यस्य प्रत्ययस्य यकारे, पूर्वदीर्घे च हेट्-द्वि-सूरनिवारणाय इति भवति । छत्रम् । छत्र+अम् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे छत्त इति भवति । अधः । अव्यय-पदमिदम् । १८७ सू० धकारस्य हकारे, ३७ सू० विसर्गस्य ङो इत्यादेशो, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये अहो इति भवति । इव । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपञ्चशे प्रयुज्यते । वहन्ती । वह प्रापणो । वह्+शतृ । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशो, स्त्रीत्व-विवक्षायां ५२१ सू० ङो-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेर्लोपे वहन्ती इति भवति । जयति । जि जये । जि+तिव् । संस्कृतनियमेन जय+तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशो जयइ इति भवति । सशेषा । सशेषा+सि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, ११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे ससेसा इति भवति । वराह-श्वास-दूरोक्षप्ता । वराह-श्वास-दूरोक्षप्ता+सि । ३५० सू० संयुक्त-वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९२९ सू० उत्क्षिप्ता-शब्दस्य उक्खुया इत्यस्य प्रयोगे वराह-सास-दूर+उक्खुया+सि इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे वराह-सास-दूरुक्खुया इति भवति । पृथिवी । पृथिवी+सि । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, ८८ सू० आदेरिकारस्य अकारे, पूर्ववदेव सेर्लोपे पुहवी इति भवति । अत्र चतुर्थ्याः आदेशो नोक्तः । प्राकृतादिभाषासु चतुर्थीविभक्तेः स्थाने न कोऽप्यादेशो विहितः । स चाऽत्र संस्कृत-भाषातुल्य एव बोध्यः । यथा संस्कृते डेप्रत्ययस्य स्थाने यकारः पूर्वदीर्घश्च भवति, तथैव प्राकृतादि-भाषास्वपि भवति । यथा—हेट्-द्वि-सूर-निवारणाय इत्यस्य प्राकृतादि-भाषा-शब्दस्य प्रस्तुतसूत्रबलेन संस्कृत-भाषा-वदेव डेप्रत्ययस्य स्थाने यकारादेशः पूर्वदीर्घश्च जातः । उक्तमपि-क्वचिद् । प्राकृतादि-भाषासु क्वचित्-कस्मिंश्चित् स्थाने उक्तम्-भणितमपि संस्कृतवदेव भवति । यस्य शब्दस्य विधिविधानं प्राकृत-भाषायां भणितमपि वर्तते तथापि कुत्रचित्स्य शब्दस्य संस्कृतभाषानिष्पन्नमपि रूपं प्राकृत-भाषायां आद्रियते । यथा—प्राकृतभाषायाम् उरस्-शब्दस्य सप्तम्येक-वचनान्तस्य उरे, उरम्मि इति द्वे रूपे भवतः, संस्कृत-भाषायामस्य शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य उरसि इति रूपं भवति । प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन उरसि इति संस्कृत-भाषा-निष्पन्नमपि रूपं कस्मिंश्चित् स्थले प्राकृत-भाषायां संगृह्यते । उरे, उरम्मि इत्यनयोः साधना तिवत्थम्—उरसि । उरस्+ङि । ५०० सू० डिप्रत्ययस्य स्थाने डे [ए], मि । इत्यादेशो भवतः, यत्र डे [ए] इत्यादेशो जातस्तत्र उरस्+ए इति जाते, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे उरे, म्मि इत्यादेशो तु उरस्+म्मि इति जाते, ११ सू० सकारलोपे उरम्मि इति भवति । एवम् । एवमेव-अनयैव रीत्या शिरसि इत्यादीनि संस्कृतभाषानिष्पन्नानि रूपाण्यपि प्राकृतभाषायां कुत्रचित् संगृह्यन्ते । यथा—शिरसि । शिरस्+ङि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ५०० सू० डेः स्थाने डे [ए], म्मि इत्यादेशो, पूर्ववदेव सरे, सिरम्मि इति भवति । किन्तु संस्कृतभाषासिद्धं सिरसि इति रूपमपि प्राकृते क्वचिद् आद्रियते । सरसि । सरस्+ङि । पूर्ववदेव सरे, सरम्मि इति भवति । किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण प्राकृते क्वचित् सरसि इति संस्कृतसिद्धरूपमपि गृह्यते । सिद्धग्रहणं मङ्गलार्थम् । १११९ सूत्रे “शेषं संस्कृतवद्” इति कथनेवाऽऽसी-

त्कार्यसिद्धिः, तर्हि किमर्थं सिद्धपदस्य ग्रहणम् ? उत्तरयति वृत्तिकारो यदत्र सिद्धपदग्रहणं मङ्गलार्थं सम्बोध्यम् । मङ्गलम् अर्थः-प्रयोजनमस्य तद् मङ्गलार्थम् । मङ्गलशब्दस्येमेऽङ्गिः बोध्याः १-मङ्ग्यते-अधिगम्यते हितमनेनेति मङ्गलम् । २-मां गलयति भवात्, समागदपनयतीति मङ्गलम्, ३-मङ्ग्यते अलंक्रियते आत्मा येनति मङ्गलम्, ४ मङ्ग्यन्ते-पूज्यन्तेऽनेनेति मङ्गलम्, ५-मोदन्तेऽनेनेति मङ्गलम्, ६-मङ्गति-हितार्थं समर्पयतीति मङ्गलम् । सिद्धपदं माङ्गलिकमिति सारांशः । ततो ह्याऽऽयुष्मच्छ्रोतृकताऽऽयुदयश्च । सिद्ध-शब्दस्य मङ्गल-जनकत्वं भवतीति सर्वविदितं वर्तते, तेन मङ्गलेन कार्यद्वयं सिध्यति । यथा-श्रोतृणामध्येतृणाञ्चाध्ययनकर्तृत्वं चिरस्थायि भूयात्, तथा तेषामभ्युदयश्च भवेदिति । अभ्युदयः लौकिकी प्रतिष्ठा उन्नतिश्च । विग्रहस्तिवत्थम्-श्रोता एव श्रोतृकः, तस्य भावः श्रोतृकता, आयुरस्ति अस्यामिति आयुष्मती, आयुष्मती चासौ श्रोतृकता इति आयुष्मच्छ्रोतृकता ।

इत्याचार्य-श्री-हेमचन्द्रः । इति शब्दोऽत्र पूर्वसन्दर्भस्य संसूचकः । आचार्यश्चासौ श्री-हेमचन्द्रः आचार्य-श्री-हेमचन्द्रः, तेन विरचितायाम्-निर्मितायाम्, इत्याचार्य-श्री-हेमचन्द्र-विरचितायाम् । सिद्ध-हेमचन्द्रः अभिधानं-नाम यस्य तत् सिद्धहेमचन्द्राऽभिधानम् । स्वस्य उपज्ञा-स्वयं प्राप्तं ज्ञानं, यत्परम्परया नोपलब्धं तत् स्वोपज्ञं, स्वोपज्ञं च तत् शब्दानुशासनम् [व्याकरणम्] स्वोपज्ञ-शब्दानुशासनम् । सिद्ध-हेमचन्द्राऽभिधानं च तत् स्वोपज्ञ-शब्दानुशासनम्, सिद्ध-हेमचन्द्राऽभिधानस्वोपज्ञ-शब्दानुशासनम्, तस्य वृत्तौ-सूत्रार्थे, सिद्ध-हेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-शब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमस्य अध्यायस्य [प्रस्तुतस्य प्राकृत-व्याकरणस्य] चतुर्थः पादः समाप्तः-समाप्ति गतः ।

समाप्ता चेयम् । इयं प्रकाशिका नामधेया सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासनस्य [हेमशब्दानुशासनस्य] वृत्तिः-टीका व्याख्या समाप्ता-समाप्ति गता । यदा मूलग्रन्थे सिद्ध-हेमचन्द्र-शब्दानुशासन-वृत्तः समाप्ति गता तदाऽस्मदीया तद्-व्याख्यात्री बालमनोरमाऽऽख्या संस्कृतव्याख्याऽपि समाप्तिमेति ।

अपभ्रंश-गिराया हि, टीका बालमनोरमा ।

आत्मगुरोः प्रसादेन, पूर्णा ज्ञानेन्दुनिर्मिता ॥१॥

*चतुर्थपादोऽयं विपुलतर-सज्ज्ञान-भरितः,

सहायो व्युत्पत्तिसोर्भवतु नितरां कण्ठकलितः ।

भवचित् स्यात् तद्दोषे यदि कठिनता कस्यचिदपि,

तदेयं टीका स्यात् सु-सुहृदिव साहाय्यकरणी ॥२॥

इदं हैमं सद्-व्याकरणमभितः प्राकृतगिराम्,

समर्थं व्याख्यातुं पुनरपि तदर्थोऽवगतये ।

*विपुलतर-श्रेष्ठ-ज्ञानेन भरितः-पूरितोऽयं चतुर्थपादः व्युत्पत्तिसोः-व्युत्पत्तिमिच्छतो जनस्य नितरामतिशयेन कण्ठकलितः सन्-स्मृतौ धारितः सन् सहायः-सहायको भवतु । यदि कुत्रचित् कस्मिंश्चित् स्थले तद्दोषे, व्याकरण-मूल-सूत्राणां ज्ञाने विज्ञकलने कस्यचिदपि कठिनता भवेत्तदा इयं प्रस्तुता बालमनोरमा संस्कृत-टीका सु-सुहृद्-प्रियमित्र इव साहाय्यकरणी-सहायतादात्री भवेदिति तात्पर्यम् । शिखरिणी छन्दः ।

हैमम् हेमचन्द्रसुरिभिर्मितं सद्-श्रेष्ठमस्यैभ्यः प्राकृतव्याकरणैभ्यः, व्याकरणम्-शब्दानुशासनम् प्राकृतगिराम् वण्णामपि प्राकृतभाषाणाम्, अभिनः-सर्वतोभावेन व्याख्यातुं समर्थं प्रवृत्तं यावत् । पुनरपि अस्मिन्नाऽधिकं तदर्थोऽवगतये-व्याकरणसूत्राणामर्थ-वबोधाय प्रचलि-गिरायां संस्कृते हिन्दीभाषायाञ्च सुसरला-प्रत्यन्तसरला टीकाऽपेक्षयाऽऽसी-त्तस्माद् हेतोरयं प्रयासो मया मुनिज्ञानेन्दुना कृतः । इति सूक्ष्मबुद्धयः सुखियो विदाङ्कुर्वन्तु । अत्राऽपि शिखरिणी-छन्दः ।

अपेक्षया टीकाऽऽसीत् प्रचलित-गिरायां सुसरला,
प्रयासोऽयं तस्मात् कृत इति विजानन्तु सुबियः ॥३॥

★ चतुर्थः पादः सम्पूर्णः ★

★ अथ संस्कृत-भाषा के सम्मान होने वाली विधि ★

प्राकृत और शौरसेनी आदि षड्विध भाषाओं का विधि-विधान हैमशब्दानुशासन नामक व्याकरण के अष्टमाध्याय के १११८ सूत्रों में निरूपित किया गया है। प्राकृत आदि समस्त भाषाओं के कुछ एक नियम ऐसे भी हैं जो उक्त १११८ सूत्रों में वर्णित नहीं किए जा सके हैं। अतः उन नियमों को हैमशब्दानुशासन के सप्ताध्यायीरूप संस्कृत-व्याकरण से ग्रहण कर लेना चाहिए। प्रस्तुत प्रकरण में इसी बात का वर्णन किया जा रहा है।

१११९—इस अष्टम अध्याय में १—प्राकृत, २—शौरसेनी, ३—मागधी, ४—वैशाची, ५—चूलिकापेशाची और ६—अपभ्रंश इन ६ भाषाओं के जो नियम नहीं बताए गए हैं, वे सप्ताध्यायी में दिए गए संस्कृत-भाषा के नियमों के समान ही जानने चाहिए। हैमशब्दानुशासन व्याकरण के आठ अध्याय हैं। पहले के सात अध्यायों में संस्कृत-भाषा के विधि-विधान का वर्णन किया गया है और आठवें अध्याय में प्राकृत आदि छह भाषाओं का निरूपण कर रखा है। सूत्रकार फरमाते हैं कि प्रस्तुत अष्टमाध्याय में प्राकृत आदि भाषाओं का जो विधि-विधान नहीं कहा गया, वह सब पहले सात अध्यायों में वर्णित संस्कृत-भाषा की भांति ही सिद्ध है। अर्थात् उसी के समान समझ लेना चाहिए। जैसे—

अधःस्थित-सूर-निवारणाय, छत्रं अधः इव वहन्ती ।

जयति सशेषा वराह-ध्वज-दूरोत्क्षिप्ता पृथिवी । १॥

अर्थात्—वराह के श्वास द्वारा दूर तक ऊपर को उठाई गई तथा शेष नाग से युक्त पृथ्वी मानों अधःस्थित सूर्य के प्रतिपक्ष का निवारण करने के लिये छत्र का रूप धारण कर रही है। ऐसी पृथ्वी की विजय हो। पौराणिक मान्यता है कि हिरण्यक्ष राक्षस ने समस्त ब्रह्माण्ड को उलटा दिया था। ब्रह्माण्ड को उलटा देने पर सूर्य देव भूतल के नीचे आ गए। अधःस्थित सूर्य के भयंकर प्रतिपक्ष को सहन न कर सकने के कारण पाताल-निवासी जनजीवन को सूर्यजन्य परिताप से सुरक्षित करने के लिये भगवान् विष्णु ने वराह [सूर्य] का अवतार धारण किया। तदनन्तर वराह रूप धारी भगवान् ने अपने प्रबल उच्छ्वासों से ब्रह्माण्ड को सीधा किया। ब्रह्माण्ड के अपने स्वरूप में अवस्थित हो जाने पर पृथ्वी ने पाताल-निवासियों को छत्र की भांति सूर्यजन्य परिताप से सुरक्षित कर दिया। यहां पर पठित अधःस्थित-सूर-निवारणाय—हेट्ट-ट्टिय-सूर-निवारणाय [नीचे विद्यमान सूर्य को रोकने के लिए] इस पद के निवारणाय इस शब्द में चतुर्थी विभक्ति का प्रयोग किया गया है, परन्तु प्राकृत आदि भाषाओं में चतुर्थी विभक्ति के प्रत्यय के स्थान में किसी प्रकार के आदेश का विधान नहीं किया गया है। अतः सूत्रकार फरमाते हैं कि प्राकृत आदि भाषाओं में जिस नियम का विधान नहीं किया गया, वह विधान संस्कृत-भाषा के समान ही प्राकृतादि भाषा में ग्रहण कर लेना चाहिये। फलतः चतुर्थी-विभक्ति के डे-प्रत्यय के स्थान में संस्कृत-व्याकरण से यकार का आदेश करके निवारणाय यह रूप बनता है। इस तरह संस्कृतभाषा के नियम का प्राकृत आदि भाषाओं में भी आश्रयण कर लिया जाता है।

इसके प्रतिरिक्त, प्राकृत आदि भाषाओं में जिस शब्द का विधिविधान बताया जा चुका है, उसी शब्द का संस्कृत-व्याकरण के आधार पर संस्कृत-भाषा में जो विधिविधान बतलाया गया है, कहीं-कहीं पर संस्कृत-भाषा के उस विधिविधान को भी प्राकृत-भाषा में ग्रहण कर लिया जाता है। जैसे—उरस् शब्द के सप्तमी के एक वचन में प्राकृत-भाषा में उरे और उरम्मि [छाती में] ये दो रूप बनते हैं, और संस्कृत भाषा में इस शब्द का उरसि यह रूप होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि प्राकृत भाषा में भी कहीं-कहीं पर संस्कृत-भाषा-निष्पन्न 'उरसि' इस रूप का आश्रयण कर लिया जाता है। इसी प्रकार शिरस् शब्द के सप्तमी के एक वचन में जहाँ सिरे, सिरम्मि इन रूपों के प्रयोग प्राकृत आदि भाषाओं में चलते हैं, वहाँ संस्कृत भाषा-निष्पन्न सिरसि [सिर में] इस रूप का भी प्राकृतादि भाषाओं में उपयोग होता है। शिस् शब्द की भाँति सरस् शब्द के—सरे, सरम्मि और सरसि [तालाब में] इन तीनों रूपों का भी प्राकृत आदि भाषाओं में उपयोग कर लिया जाता है। भाव यह है कि प्राकृत आदि भाषाओं में, प्राकृत आदि भाषाओं के नियमों से निष्पन्न शब्दों का तो प्रयोग होता ही है किन्तु कहीं-कहीं पर संस्कृत-भाषा-निष्पन्न शब्दों का भी प्रयोग हो जाता है।

प्रस्तुत सूत्र में पठित 'सिद्धम्' यह शब्द मङ्गल-सूचक है। मङ्गल का अर्थ है—१—जिस से हित की प्राप्ति हो, २—जो आत्मा को जन्म-मरण रूप संसार से अलग करता हो, ३—जिस से आत्मा शोभायमान हो, ४—जिम से आनन्द तथा हर्ष की उपलब्धि होती हो, तथा ५—जिस के द्वारा आत्मा विश्वपूज्य, लोकवन्द्य तथा लोक-प्रिय बन जाता हो। मङ्गल से अध्येता [विद्यार्थी] और अध्यापक [पढ़ाने वाला] सब दीर्घायु होते हैं और अभ्युदय [उन्नति, वृद्धि] को प्राप्त करते हैं।

इस तरह आचार्य श्री हेमचन्द्र जी महाराज द्वारा अपनी उपज्ञा [स्वयं प्राप्त बोध] से विरचित हैम-शब्दानुशासन की 'सिद्ध-हेमचन्द्र' नामक वृत्ति [व्याख्या] में अष्टमाध्याय का चतुर्थ पाद पूरा होता है। अर्थात् आचार्य हेमचन्द्र द्वारा रचित हैमशब्दानुशासन नामक व्याकरण के अष्टमाध्याय [प्राकृत-व्याकरण] की प्रकाशिका नाम वाली वृत्ति [व्याख्या] समाप्त होती है। मूल ग्रन्थ में प्राकृत-व्याकरण के चतुर्थपाद तथा उस की प्रकाशिका व्याख्या के समाप्त हो जाने पर इस पर लिखी हमारी "आत्मगुण-प्रकाशिका" हिन्दी-टीका भी समाप्त हो रही है।

मुनिवर आत्माराम हैं, गुरु मेरे भगवान्।

धर्मदिवाकर संयमी, पावन ज्ञान-निधान ॥१॥

गुरुवरणों की ही कृपा, हिन्दी में मुनि ज्ञान।

तुर्थ पाद का है हुआ, परिपूर्ण व्याख्यान ॥२॥

★ चतुर्थपाद का विवरण समाप्त ★

★ अथ ग्रन्थकृत्-प्रशस्तिः ★

आसीद्विशां पतिरमुद्रचतुःसमुद्र-

मुद्राङ्कित-क्षितिभर-क्षम-बाहुदण्डः ।

श्रीमूलराज इति दुर्धर-वैरि-कुम्भि-

कण्ठीरवः शुचि-चुलुबय-कुलावतंसः ॥१॥

तस्याऽन्वये समजनि प्रबल-प्रताप-

तिग्म-द्युतिः क्षिति-पतिर्जयसिंहदेवः ।

येन स्ववंश-सवितर्यपरं सुधांशौ,

श्रीसिद्धराज इतिनाम निजं व्यलेखि ॥२॥

सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोऽप्युपायान्,

जित्वोपभुज्य च भुवं चतुरब्धि-काञ्चीम् ।

विद्या-चतुष्टय-विनीत-मतिजितात्मा,

काष्ठामवाप पुरुषार्थ-चतुष्टये यः ॥३॥

तेनाऽति-विस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्ण—

शब्दानुशासन - समूह - कदर्थितेन ।

अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त,

शब्दानुशासनमिदं मुनि-हेमचन्द्रः ॥४॥

ग्रन्थाग्रं ११८५ श्लोकाः ।

* प्राकृतव्याकरणं समाप्तम् *

★ अथ ग्रन्थकृत्-प्रशस्तेः व्याख्या ★

ग्रन्थकृत्-प्रशस्तिः । ग्रन्थ-शास्त्रं करोतीति ग्रन्थकृत्, तेन कृता प्रशस्तिः-प्रशंसायां निमिता पद्यमयी रचना, विरुदावली इति ग्रन्थकृत्-प्रशस्तिः । आसीद्विशाम् । श्री-मूलराज इति नामधेयः, विशाम्-वैश्यानां पतिः-स्वामी आसीत् । मूलराजं विशिनष्टि-अमुद्र-चतुः-समुद्र-मुद्राऽङ्कित-क्षिति-भर-क्षम-बाहुदण्डः । अविद्यमाना मुद्रा [मोहर इति नागर्याम्] येषां ते अमुद्राः-स्वामिरहिता इत्यर्थः । चत्वारश्च ते समुद्राः इति चतुःसमुद्राः, अमुद्राश्चाऽनी चतुःसमुद्राः अमुद्रचतुःसमुद्राः, तेषु या मुद्रा तथा अङ्किता-चिन्हीकृता या क्षितिः-पृथिवी इति अमुद्र-चतुःसमुद्र-मुद्राङ्कितक्षितिः, तस्याः यो भरः-भारः, संरक्षणादिकदायित्वं तस्मिन् क्षमौ समथौ, अमुद्र-चतुःसमुद्र-मुद्राङ्कित-क्षितिभर-क्षमौ बाहुदण्डौ भुजदण्डौ यस्य सः । पुनः किम्भूतः ? दुर्धर-वैरि-कुम्भि-कण्ठीरवः, वैरिण एव कुम्भिनः-हस्तिनः, वैरि-कुम्भिनः, दुर्धराश्च [दुःखेन वशीकर्तुं शक्याः] ते वैरि-कुम्भिनः दुर्धरवैरि-कुम्भिनः, तेभ्यः कृते कण्ठीरवः-पिहः इव दुर्धर-वैरि-कुम्भि-कण्ठीरवः । पुनः किम्भूतः शुचि-चुलुक-कुलावतंसः, चुलुक्याभिधानं कुलं, चुलुक-कुलं शुचि-नावनं तत् चुलुक-कुलं, शुचि-चुलुक-कुलं तस्य अन्तः-आभूषणमिव शुचि-चुलुक-कुलावतंसः । १॥

तस्य विशां पत्युः श्री मूलराजस्याऽन्वये-वंशे जयसिंहदेवः क्षितिपतिः समजनि-अभूत् । किम्भूतः जयसिंहदेवः ? प्रबल-प्रताप-तिग्मद्युतिः, प्रकृष्टं बलं प्रबलम्, प्रतापशब्दः पुल्लिङ्गः, प्रतापशब्दस्य विशेषणत्वात् प्रबलशब्दोऽपि पुल्लिङ्गः एव संगृह्यः, अतः प्रबलश्चासीत् प्रतापः, प्रबलप्रतापः, तिग्माः तीक्ष्णाः द्युतयः-किरणाः यस्य सः तिग्मद्युतिः । पुनः किम्भूतः जयसिंहदेवः ? येन जयसिंहदेवेन स्ववंश-सवितरि, स्वस्य वंशः स्ववंशः, स्ववंशस्य कृते यः सविता-दिवाकरः, स्ववंशस्य सविता, तस्मिन् अवरम-प्रथवा सुधांशौ, सुधा-अमृतमिव अंशवः-किरणाः यस्य सः सुधांशुः, तस्मिन्-चन्द्र-दिवाकरतुल्ये स्ववंशे श्रीसिद्धराज इति नाम निजं-स्वकीयं नाम व्यलेखि । पूर्वन्तु श्री मूलराजस्य वंशजस्य नाम श्री जयसिंहदेव आसीत्

किन्त्वग्रे तस्य श्रीसिद्धराज इति नाम जगतप्रसिद्धं जातमिति भावः ॥२॥

चतुरः-प्रतिभासम्पन्नः । विद्या-चतुष्टय-विनीतमतिः । चत्वारोऽवयवाः यस्य तत् चतुष्टयं विद्यानां त्रिनुष्टयं विद्या-चतुष्टयं, तेन विनीता-विनम्रा मतिर्यस्य सः विद्या-चतुष्टय-विनीत-मतिः । विद्यानां चतुष्टयस्तु वेद्यमित्यम् १—आन्वीक्षिकी, २—त्रयी, ३—वार्ता, ४—दण्डनीतिः । अनु-शास्त्रश्रवणानन्तरम् ईक्षा-परीक्षणम्, अन्वीक्षा, सा प्रयोजनमस्याः तत्र साधुः वा इति आन्वीक्षिकी—अध्यात्मविद्या, न्यायदर्शनं, तर्कशास्त्रं वा । त्रयोऽवयवाः यस्याः सा त्रयी, त्रयी पुनः ऋग्-यजुः-साम-वेदाः स्युः । वार्ता-प्रवृत्तिः, वृत्तान्तः, उदन्तः । वृत्तिः-लोकवृत्तमस्ति अस्यां सा वार्ता । अथवा-आजीविकासाधनोपायप्रधानं शास्त्रं वार्ता । दण्डयतेऽनेनेति दण्डः, दण्ड एव नीतिः दण्डनीतिः । यस्मिन् शास्त्रे नागरिकी शासनपद्धतिः, सैनिकशासनपद्धतिश्च वर्ण्यते तच्छास्त्रं दण्डनीति-नाम्ना बोध्यते । एताः चतस्रः विद्याः वर्तन्ते, एतासु श्रीसिद्धराजस्य निर्वाधगतिरासीत् । जित आत्मा येन स जितात्मा । यः चतुरोऽपि उपायान् । उपैति-कार्यं सिद्धिं पाप्नोति एभिरिति उपायाः । साम-दाम-भेद-दण्डाः उपायाः । साम सान्त्वनम् । स्थिति-विनश्यति वैरमनेनेति साम प्रियवचनादि । प्राभूतं, ढोकनमिति दाम, सुवर्णादिद्रव्य-प्रदानेन शत्रुजनस्य निजपक्षे करणमित्यर्थः । * उपजापः पुनर्भेदः । दण्डः-साहसम् । एतान् उपायान् सम्यग् निषेव्य चतुरब्धिकाञ्चीम् चत्वारः अब्धयः चतुरब्धयः, चतुरब्धय एव काञ्ची [तडागी इति नागव्याम्] यस्याः सा चतुरब्धिकाञ्ची, ताम्, भुवं-पृथ्वीं जित्वा उपभुज्य पुरुषार्थचतुष्टये, पुरुषार्थानाम्-धर्मार्थकाममोक्षरूपाणां चतुष्टयं पुरुषार्थ-चतुष्टयम्, तस्मिन् काष्ठां-चरमसीमाम् अवाप-प्राप्तः इत्यर्थः ॥३॥

तेन श्रीसिद्धराजेन निरवमं-विनम्रमभ्यथितः-प्राथितः, मुनिहेमचन्द्रः, कलिकाल-मर्वज आचार्य-श्रीहेमचन्द्रः इदं, सन्निकृष्टे एव [इदमस्तु सन्निकृष्टे, समीपतर-वति चेतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टे, तदिति परोक्षे विजानीयाद्], प्रस्तुतमित्यर्थः । शब्दानुशासनं-शब्दानामनुशासनं-व्याकरणं शब्दानुशासनम्, विधिवत्-विधिमहितम्, व्यवस्त-कृतवान् । किम्भूतेन श्रीसिद्धराजेन ? अतिविस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्णं-शब्दानुशासन-समूह-कदर्थितेन, अतिविस्तृतम्-अतिविशालं च तद् दुरागमम्-दुरधिगमम् [दुःखेन बोध्यम्], अतिविस्तृत-दुरागमम्, अतिविस्तृतं-दुरागमञ्च तत् विप्रकीर्णम्-यत्र तत्र प्रसृतम्, अति-विस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्णम्, अतिविस्तृतविप्रकीर्णञ्च तत् शब्दानुशासनं-व्याकरणं, तेषां समूहः, तेन कदर्थितेन—दुःखितेन, अतिविस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्णं-शब्दानुशासन-समूह-कदर्थितेनेति भावः ॥४॥

ग्रन्थाग्रं ११८५ श्लोकाः । ग्रन्थस्य-प्राकृतव्याकरणस्य अग्रम्-समूहः, परिमाणं वा ११८५ श्लोक-परिमितं भवति । निखिलस्य प्राकृतव्याकरणस्य १११९ सूत्रेषु यावान् पाठो वर्तते, तस्य पद्यरूपेण गणना इष्टा भवेच्चेतदा सा ११८५ श्लोक-परिमिता संभवितुं शक्नोतीति भावः । एकस्मिन् पुस्तके ग्रन्थाग्रं २१८५ इत्यपि समुल्लिखितं दृश्यते । किं सत्यम् ? इति तु तत्त्वविद्भिः चिन्तनीयम् । समाप्तोऽयं ग्रन्थः । प्राकृतव्याकरण-नामधेयोऽयं ग्रन्थः, समाप्तः-सम्पूर्णतां गतः । प्राकृतव्याकरणस्य समाप्तौ सत्यामस्मदीयाऽऽराध्यानां जैनधर्म-दिवाकराणाम्, आचार्यसम्राट्-पूज्य-वर-श्रीमदात्मारामजीमहाराजानां वन्दनीय-गुरु-चरणानामनुग्रहेण अस्मदीया बालमनोरमाऽऽख्या सस्कृत-व्याख्याऽपि समाप्तिं गच्छति ।

रम्या-प्राकृत-भाषायाः, शब्दानुशासनस्य हि ।

बालमनोरमा व्याख्या, पूर्णं ज्ञानेन्दु-निर्मिता ॥१॥

✽ समाप्तं प्राकृत-व्याकरणम् ✽

* उपाशु-मन्दस्वरेण जपनम्-कथनमित्युपजापः, कर्णजपता, विद्रोहाय प्रोत्साहन-प्रदानमित्यर्थः ।

★ अथ ग्रन्थकार द्वारा की गई प्रशस्ति ★

ग्रन्थ के निर्माता को ग्रन्थ-कृत् कहते हैं। उसके द्वारा की गई प्रशस्ति को ग्रन्थकृत्-प्रशस्ति कहा जाता है। प्रशस्ति शब्द “विरुदावली, विस्तृत यशोगान, प्रशंसा, किसी की प्रशंसा में लिखी गई कविता, प्राचीन ग्रन्थ या पुस्तक का प्रादि और अन्त वाला वह अंश जिस से उस के रचयिता, काल, विषय आदि का ज्ञान होता है” प्रादि ग्रन्थ होते हैं।

प्रश्न हो सकता है कि आचार्य श्री हेमचन्द्र जी को हैमशब्दानुशासन नामक व्याकरण के निर्माण करने की क्या आवश्यकता थी? इस को इन्होंने अपनी इच्छा में ही लिखा है या इसके लिखने में किसी ग्रन्थ व्यक्ति की प्रेरणा रही है? प्रादि बातों का बोध कराते हुए आचार्य श्री हेमचन्द्र ग्रन्थ-कृत्-प्रशस्ति में महाराजा जयसिंह देव “सिद्धराज” का प्रशंसा-प्रधान परिचय कराते हुए फरमाते हैं—

व्यापारियों के नायक, चार समुद्रों की भूमि के शासन-गत भार को उठाने में समर्थ भुजादण्ड वाले, दुर्धर [जिन्हें बड़ी कठिनता से वश में लाया जा सके] शत्रु रूपी हाथियों के लिये कण्ठारव-सिंह के समान और परम पवित्र चुलुक्य वंश के भूषण श्री मूलराज नाम के भूपति थे ॥१॥

भूपति मूलराज के वंश में जयसिंह देव के एक राजा हुए हैं। ये सूर्य के समान तेजस्वी थे। इनका वंश सूर्य की भाँति प्रकाशमान तथा चन्द्रमा की भाँति सौम्य एवं शान्त था। ये सूर्य तथा चन्द्र तुल्य वंश में ‘सिद्धराज’ इस उपाधि से विभूषित हो रहे थे ॥२॥

नरेश सिद्धराज चतुर [प्रतिभा-सम्पन्न] व्यक्ति थे। १ ग्रन्थीक्षिकी [तर्कशास्त्र, अध्यात्म-विद्या], २—त्रयी [जिस विद्या के १ ऋग्वेद, २—यजुर्वेद और ३—सामवेद ये तीन अवयव हों], ३—वार्ता [जिस विद्या में कृषि, वाणिज्य, गोरक्षा और कुसीद के धंधे का वर्णन हो अथवा जिस में आजीविका के उपायों का वर्णन हो] और ४—दण्डनीति [जिस विद्या में न्यायविधान, नागरिक और सैनिक शासनपद्धति, राजनीति और शासन-व्यवस्था का पर्याप्त वर्णन हो] इन चार विद्याओं के ज्ञान-भण्डार थे, तथापि वे विनोत मति वाले थे। १—साम [शान्तिकरण, राजाओं के लिए शत्रु को वश में करने का साधनविशेष], २—दान [घूस, भेंट जिस से शत्रु को अपने में मिलाया जाता है], ३—मेघ [जिस के द्वारा शत्रु और उस के मित्रों में परस्पर भगड़ा उत्पन्न कर दिया जाता है] और ४—दण्ड [सज्जा, जुर्माना, आक्रमण, कारागृह-वास, शारीरिक दण्ड] इन चार उपायों का अच्छी तरह सेवन करके इन्होंने चार समुद्र ही जिस की काञ्ची [तड़ागी] हो, ऐसी भूमि पर विजय प्राप्त की और उस का सानन्द उपभोग किया। अन्त में, ये धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चार पुरुषार्थों की साधना में चरम सीमा प्राप्त करके जितात्मा [जितेन्द्रिय] बन गए ॥३॥

अति विस्तृत, दुरागम [दुर्बोध] और विप्रकीर्ण [बिखरे हुए, अस्तव्यस्त] शब्दानुशासनों [व्याकरण ग्रन्थों, शास्त्रों] के समूह से रुद्धित [खेदविन्त] श्री सिद्धराज जयसिंह देव ने विस्तार-रहित, सुबोध और सुव्यवस्थित नूतन व्याकरण की रचना के लिए मुनि हेमचन्द्र [कलिकालसर्वज्ञ आचार्य श्री हेमचन्द्र] से विनयपूर्वक प्रार्थना की। श्री सिद्धराज की इस प्रार्थना के कारण ही आचार्य श्री हेमचन्द्र ने इस शब्दानुशासन [व्याकरण] की विधिपूर्वक [अच्छी प्रणाली के साथ] रचना सम्पन्न की।

ग्रन्थाग्र शब्द का अर्थ है—ग्रन्थ का परिमाण। हैमशब्दानुशासन में जो कुछ भी लिखा गया है, इसकी यदि पद्यरचना करने लगे तो इसका परिमाण लगभग ११८५ श्लोक बन सकते हैं। भाव

यह है कि हैमशब्दानुशासन का परिमाण ११८५ श्लोक जितना समझना चाहिए। एक पुस्तक में ग्रन्थाग्र २१८५ भी लिखा है। अर्थात् किसी विद्वान के मत में प्राकृत-व्याकरण का श्लोक-परिमाण २१८५ भी स्वीकार किया गया है। वस्तुस्थिति क्या है? यह व्याकरण शास्त्र के मनीषी विद्वानों को स्वयं विचार करना चाहिए।

* प्राकृत-व्याकरण समाप्त *

★ हमारा अपना निवेदन ★

आचार्य श्री हेमचन्द्र को “हैम-शब्दानुशासन” की रचना क्यों करनी पड़ी? इस प्रश्न का समाधान उन्होंने ग्रन्थ-कृत-प्रशस्ति में कर दिया है। इस हैमशब्दानुशासन व्याकरण पर “आत्म-गुण-प्रकाशिका हिन्दी-टीका” लिखने का क्या उद्देश्य रहा है? यह प्रकट कर देना भी अनावश्यक नहीं है। अतः दोहों की भाषा में “हमारा अपना निवेदन” द्वारा हम यह अंकित करने लगे हैं -

महावीर भगवान के, हुए सपूत अनेक। अमरसिंह मुनिराज जी, उन में से थे एक ॥१॥
 दया-सदन आचार्य थे, जपा तपी गुणवान। मङ्गलमय आदर्श थे, संयम दिव्य निधान ॥२॥
 मूलपुरुष पंजाब के, शासन के शृंगार। अनुपम इनका तेज था, महिमा अपरम्पार ॥३॥
 शासन इनका राज भी, हरा भरा गुलजार। गौरव है पंजाब का, माने यह संसार ॥४॥
 अन्तेवासी पांचवें, इनके इक धीमान। ज्ञानी ध्यानी संयमी, क्षमा दया की खान ॥५॥
 विद्या के भण्डार थे, जीवन इक अद्यान। गुणसौरभ से था हुआ, सुरभित सकल जहान ॥६॥
 सुखदायक शुभ नाम था मुनिवर मोती राम। तप, संयम, वैराग्य के, मानों थे आराम ॥७॥
 पूज्यपाद आचार्य थे, नय्या के पतवार। बड़े प्रतापी सन्त थे, तेजस्वी अविकार ॥८॥
 गणपतिराए शिष्य थे, इनके परम उदार। शान्त, दान्त थी जीवनी, जाते सब बलिहार ॥९॥
 सूक्तबूझ के थे धनी, पावन शुद्ध विचार। रग त्याग का था चढ़ा, पाया जीवन-सार ॥१०॥
 जयरामदास जी हुए, इनके शिष्य महान। “बाबा जी” के नाम से, जाने इन्हें जहान ॥११॥
 बड़े निराले सन्त थे, जग नहीं अभिमान। सहनशील मन स्वच्छ था, कोमल दया-निधान ॥१२॥
 अन्तेवासी थे गुणी, इनके शालिग्राम। सेवाभावी ज्योतिषी, हर्षित आठों याम ॥१३॥
 विनय-धर्म के पारखी, ऊचा था आचार। मोक्ष-साधना लक्ष्य था, जीते सभी विकार ॥१४॥
 शिष्य आपके थे बड़े, गुरुवर आत्मा राम। दिनकर थे जिनधर्म के, भाग्यवान गुणधाम ॥१५॥
 लब्ध था साहित्य के, बया धम अवतार। इनके आत्मज्ञान पर, जन-गण-मन बलिहार ॥१६॥
 श्रमणसंघ के नाथ थे, थे आचार्य प्रधान। रत्नाकर थे ज्ञान के, क्षमावीर बलवान ॥१७॥
 चमत्कारमय जीवनी, जीत लिया था काम। कल्पवृक्ष, युगपुरुष थे, जीवन था अभिराम ॥१८॥

१. पंजाब की स्थानकवासी परम्परा में राज जो साधु-साध्वी-वर्ग उपलब्ध हो रहा है, इस के आदिगुरु पूज्य श्री अमर सिंह जी महाराज थे, अतएव ये पंजाब के मूलपुरुष कहे गए हैं।
२. पूज्य श्री अमर सिंह जी महाराज के पांचवें शिष्य पूज्य श्री मोती राम जी महाराज थे।
३. उपवन।
४. जैनधर्म-दिवाकर, साहित्यरत्न, जेनागम-रत्नाकर, श्री वर्धमान स्थानकवासी जैन श्रमण संघ के आचार्य-सम्राट् गुरुदेव पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज।
५. कामदेव।

मेरे ये गुरुदेव हैं, इन का ही आधार । मेरी जीवन-नाव के, बने यही पतवार ॥१६॥
 आज्ञा इन की थी हुई, मुझ को यह इक बार । प्राकृत भाषा को पढ़ो, इसका करो प्रचार ॥२०॥
 आज्ञा पा गुरुदेव की, चरणों का कर ध्यान । प्राप्त किया फिर यत्न से, प्राकृत-भाषा ज्ञान ॥२१॥
 हेमचन्द्र गुरुघात हैं, ज्येष्ठ बड़े विद्वान । प्राकृत, संस्कृत आदि का, इन को ज्ञान महान ॥२२॥
 पण्डित मेधावान हैं, करते विद्यादान । नम्र, सरल, गंभीर हैं, मिलनसार गुणवान ॥२३॥
 ज्ञान बढ़ा गम्भीर है, करते पूरी शोध । मैं भी इन से हूं पढ़ा, पाया है कुछ बोध ॥२४॥
 शब्दशास्त्र सब कठिन हैं, कहते ये विद्वान । प्रतिभा-शाली छात्र भी, हो जाते हैरान ॥२५॥
 प्राकृत-भाषा-व्याकरण, यह भी कठिन महान । बिना सामग्री हो भला, कैसे इसका ज्ञान ॥२६॥
 मन में यह संकल्प था, इस का हो अनुवाद । बिना कष्ट के हो सके, छात्रों को यह याद ॥२७॥
 वर्ष सहस्र दो, पांच[२००५]था, विक्रम का सुखकार । लुघियाना में कर रहे, गुरुवर थे उपकार ॥२८॥
 गुरु-चरणों में बैठ के, ले इन का आधार । व्याख्या फिर आरम्भ की, दिल में हर्ष अगार ॥२९॥
 एक वर्ष के मध्य में, हुआ ग्रन्थ तैयार । शोधन फिर होता रहा, जैसे मिले विचार ॥३०॥
 टीकाएं हैं वो लिखीं, किया बहुत विस्तार । संस्कृत-टीका है बड़ी, हिन्दी में है सार ॥३१॥
 मूलसूत्र के भाव का, हिन्दी से हो ज्ञान । शब्द-साधना इष्ट हो, संस्कृत से लो जान ॥३२॥
 टीका में जो है लिखा, और किया अनुवाद । वन्दनीय गुरुदेव का, है यह सकल प्रसाद ॥३३॥
 मुद्रण इसका शीघ्र हो, सबका था अरमान । किन्तु हुई ना कामना, पूर्ण हुआ व्यवधान ॥३४॥
 दुष्कर्मों ने आन के, पाया ऐसा जाल । स्वर्ण-पुरी गुरु चल दिए, काल बढ़ा विकराल ॥३५॥
 गुरुवियोग के दुःख से, हुआ पूर्ण व्यवधान । अतः ग्रन्थ न छप सका, समय बढ़ा बलवान ॥३६॥
 बीस वर्ष जब हो गए, किया प्रयत्न महान । तब अम्बाला में किया, पूरण अनुसन्धान ॥३७॥
 यही विनति है अन्त में, करो बोधपरिहार । हंस-तुल्य मानस करो, प्राकृत-भाषा-प्यार ॥३८॥
 कार्य बढ़ा यह कठिन था, समझो न आसान । कृपा हुई गुरुदेव की, सफल हुआ मुनिज्ञान ॥३९॥

ॐ आत्मगुरुवे नमः ॐ

★ गुर्वावली-विषये^५ किञ्चिदैतिह्यम् ★

सौधर्मोऽयम्^५ ऋषिलवजितः स्वच्छतां प्राप्य गच्छः, अद्यावध्या प्रचलिततरामुत्तरे भारतेऽस्मिन् ।

तस्याऽऽचार्यो गुरुरमरसिंहः स पञ्जाबसिंहः, गच्छाऽध्यक्षस्तदनु च मुनी रामबक्षो बभूव ॥१॥

१. बाधा, विघ्न ।
२. अम्बाला शहर (हरियाणा प्रान्त) ।
३. आयोजन ।
४. गुर्वावली-विषये । गुरुणा-प्रज्ञानतिमिर-परिहर्तृणां महापुरुषाणाम्, आवली-परम्परा, तद्विषये किञ्चिद् ऐतिह्यम्-पौराणिकवृत्तान्त इत्यर्थः ।
५. अयं सौधर्मो गच्छः पूर्वं काञ्चिन्मलिनतां गतोऽपि लवजीऋषिसकाशात् स्वच्छतां प्राप्य आ पञ्जाबधिः-अद्यावधि यावत्, प्रचलिततरामतिशयेन प्रचलतीत्यर्थः । अस्मिन्नुत्तरे भारते पञ्जाब-दिल्ली-हरियाणादिप्रान्तेषु, तस्यैव गच्छस्याऽऽचार्यो पञ्जाबसिंहः-पञ्जाबकेसरी इत्यभिधातुं शक्योऽमरसिंह इति नाम्ना गुरुरासीत् । तदनु च-तेषाम-नन्तरं च गच्छाऽधिपतिः रामबक्षनामवेयो मुनिः समभवत् । मुनी इत्यत्र दीर्घः, ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६।३। १११। इति विद्वान्तकौमुदी-सूत्रेण ॥१॥

मोतीरामो^१ गुण-गण-युतः शासनेऽथाऽऽहरोह, सर्वं संधं खलु नियमयन् संयमाऽऽराधनायाम् ।
 तस्यैवाऽऽसीच्च गणपतिराण-नामधेयो विनेयः, शन्तो दान्तो विविध-विषयेऽवात्त-प्रज्ञा-प्रचारः ॥२॥
 बाबोपाह्वः^२ तदनु जयरामेति नाम्ना तदीयः, शिष्यो भिक्षुः सुमधुर-मना इक्षुतुल्यस्तिभिक्षुः ।
 शालिग्रामस्तदनुचरकः सद्-गुण-ग्रामधारी, सोऽभूज्योतिर्विदिति कथया प्रोदगतं यत्र तत्र ॥३॥
 अन्तेवासी^३ यमिह सुजनाः संस्तुवन्ते च तस्य, आत्मारामोऽति-लघुवयसि ध्वस्तकामो निकामम् ।
 अध्येताऽऽसीत् श्रुत-गतगिरां शुद्धचेता मनस्वी, सोपाध्यायो महति शुशुभे शुभ्र-स्वाध्याय-सौधे ॥४॥
 शास्त्राऽब्धिञ्च^४ परान् गाहयन् गाढवान् सः, टीकाः शोधानुसरण-सरणीतः सुबोधाः व्यधत् ।
 सत्कार्येऽस्मिन्नथ कलितवान् भारतीं भारतीयाम्, देशे देशे प्रथितसुयशाः तेन रूपेण चाऽभूत् ॥५॥
 जज्ञे^५ जंघाबल-विरहितः साधु-संघाग्रयायो, आचार्यत्वं स्वयमपि बभौ यद्गतं स्मार्य-शोभम् ।
 पुण्यारामो विकसित-तरः शाश्वदुद्दाम-धामा, स्वयतोऽपि सुरभिरभितः स्तूयमानो जनोद्यः ॥६॥
 तस्यैवाऽहं^६ सुकृतवशतः शिष्य-संज्ञामवापं, नाम्नाऽवैति स्वजन-निवहो ज्ञानचन्द्रेति यं माम् ।
 तेन श्रित्वा मुनिमथ गुरु-भ्रातरं हेमचन्द्रम्, टीकाऽकारि प्रमद-मनसा पूर्णतां प्रापिता च ॥७॥

❀ आत्मगुरवे नमः ❀

१. अथ-अनन्तरे गुणगणयुतो मोतीरामो मुनिप्रवरः शासने आचार्यपदव्यामार्हवान् । स च सर्वं संधं संयमाऽऽराधनायां नियमयन्-वर्तयन्नासीत् । तेषां च विनेयः-शिष्यः, गणपतिराह् (गणपतिराय) इति नामधेयः शान्तो दान्तो विविधशास्त्रादिविषयेषु आत्तप्रज्ञाप्रचारः-गृहीतबुद्धिगतिकः प्राप्तमतिप्रसारो वाऽऽसीत् ॥२॥
२. तदनु-तदनन्तरं तदीयः गणपतिरायमुनेः शिष्यः सुमधुरमनाः साम्ये चेक्षुतुल्यो भिक्षुः कर्मभेदनशीलः, तितिक्षुश्च सहनशीलः क्षमावांस्तपस्वी बाबा इति उपाह्वा-संज्ञा यस्य, बाबा जी महाराज इत्युपनामधारी वाऽऽसीत् । तदनुचरकस्तेषां गुरुग्रामन्तेवासी, सद्गुणानां ग्रामं धारयन् शालिग्रामनामो बभूव । स ज्योतिर्विद् अभूद् इति कथया-वार्तया यत्र तत्र देशे देशे प्रोदगतम्-प्रसृतमिति भावः ॥३॥
३. तस्य शालिग्रामगुरोरन्तेवासी, यमिह भारते सुजनाः संस्तुवन्ति, स आत्माराम-नाम्ना प्रथामलभत । स चाऽति-लघुवयसि-शिष्यवस्थायामेव निकामम्-अत्यन्तं ध्वस्तकामो-नाशिताशेषवासनः, श्रुतगत-गिराम् आगमवाण्या अ-ध्ययनशीलः, शुद्धचेताः-मनस्वी, मनोबलसम्पन्नः, स उपाध्याय-पदवीं विभद् महति स्वाध्यायरूपे सौधे महाभवने शुशुभे-शोभां कलितवान् ॥४॥
४. स उपाध्यायप्रवरः शास्त्रसागरं स्वयं गाढवान्, अवगाहयामास, परांश्चावगाहयन्नासीत् । शोधानुसरण-सरणीतः research अनुरूपशैल्या सुबोधाः टीकाः व्यधत्-अकार्षीत्, अस्मिंश्च सत्कार्ये टीकासम्पादनरूपे भारतीयां भारतीं हिन्दीभाषां कलितवान्-स्वीचकार, तेन रूपेण आगमटीकाकार-रूपेण देशे देशे-भारतेऽन्यत्राऽपि च प्रथितं सुयशो यस्य स प्रथितसुयशा अभूत् ॥५॥
५. स मुनिप्रवरः जंघाबल-विरहितः, क्षीण-गमन-शक्तिर्जज्ञेऽजायत, तथाऽपि साधुसंघस्य अग्रे यातुं शीलं यस्य ईदृश आसीत्, यानञ्चाऽत्र न चरणाम्भ्यामपितु श्रुतचारित्र्याभ्यामिति ज्ञेयम् । यद्गतं-यत् सविधे समागतम्, आचार्यत्वं स्वयमपि बभौ-शोभां वितेने, स्मार्यशोभम्, अधुनाऽपि स्मार्या शोभा यस्य स आत्माराम ईदृक् पुण्या-रामः शुभोद्यानमासीद्, योऽतिशयेन विकसितः, शश्वन्निरन्तरम्, उद्दामधामाः-प्रखण्डप्रभावः, सुरभिरश्च शोभव-गन्धेन युतः, यत् स्वर्गं गतोऽपि जनोद्यः स्तूयमानोऽधुना स्तुतिविषयोऽस्ति ॥६॥
६. सुकृतवशतः-पुण्योदयेनाऽहं तस्यैवाऽऽचार्यसत्तमस्य शिष्यसंज्ञामवापम्-प्राप्तवान्, यं मां स्वजन-निवहः-परिचित-जनसमूहो ज्ञानचन्द्र (ज्ञानमुनि) इति नाम्ना अवैति-जानाति, तेन-मया गुरुभ्रातरं हेमचन्द्रं मुनि पण्डितपदेना-लङ्कृतं श्रित्वा-चरणसेवां विधाय इयं टीकाऽकारि-कृता । प्रमदमनसा-प्रसन्नचेतसा च पूर्णतां-समाप्तिं प्रापिता ॥७॥

प्राकृतधातूनामनुक्रमणिका

धातुपाठः

*प्राकृतधातुः सूत्रांकः

अइच्छ (गम्) ४/१६२
अई (गम्) ४/१६२
अकस (गम्) ४/१६२
अकसोड (कृष्) ४/१८८
अकस (दृश्) ४/१८१
अघ (राज्) ४/१००
अङ्गुम (पूर) ४/१६९
अगध (,,) ,, ,,
अगघाड (,,) ,, ,,
अण्ड (भास्) ४/२१५
अण्ड (कृष्) ४/१८७
अट्ट (कथ्) ४/११९
अट्ट (अट्) ४/२३०
अङ्गुस (क्षिप्) ४/१४३
अणच्छ (कृष्) ४/१८७
अङ्गुवज्ज (गम्) ४/१६२
अण् (भुज्) ४/११०
अण्मह (सं दिश्) ४/१८०
अण्भिड (सं गम्) ४/१६४
अण्भुत्त (प्र दीप्) ४/१५२
अण्भुत्त (स्ना) ४/१४
अण्छ (कृष्) ४/१८७
अण्त्तलत्थ (उत् क्षिप्) ४/१४४
अण्त्तिलभ (उप सृप्) ४/१३९
अण्त्तिलव (अपि) ४/३९
अण्त्तो (आङ् लीङ्) ४/५४
अण्भकस (दृश्) ४/१८१
अण्भकस (ह्लाद्) ४/१२२
अण्भकस (दृश्) ४/१८१
अण्भकस (,,) ,, ,,

प्राकृतधातुः सूत्रांकः

अवज्जस (गम्) ४/१६२
अवयच्छ (दृश्) ४/१८१
अवयज्ज (दृश्) ४/१८१
अवयास (श्लिष्) ४/१९०
अवसेह (गम्) ४/१६२
अवसेह (नश्) ४/१७८
अवह (रच्) ४/९४
अवहर (गम्) ४/१६२
अवहर (नश्) ४/१७८
अवहाव (कृष्) ४/१५१
अवहेड (मुच्) ४/९१
अवुक्क (वि जप्) ४/३८
अहिऊल (दह्) ४/२०८
अहिपच्चुअ (आङ् गम्) ४/१६३
अहिपच्चुअ (अह्) ४/२०९
अहिरेम (पूर) ४/१६९
अहिलङ्ग (काङ्क्ष्) ४/१९२
अहिलङ्ग (,,) ,, ,,
आअड्ड (व्या प्) ४/८१
आअघ (आङ् घ्रा) ४/१३
आअछ (कृष्) ४/१८७
आअड्ड (मस्ज्) ४/१०१
आअत्क (आङ् चक्ष्) ४/२९७
आअण्प (,, रभ्) ४/२५४
आअयज्ज (वेप्) ४/१४७
आअयम्ब (,,) ,, ,,
आअरोअ (उद् लस्) ४/२०२
आअरोल (पुञ्ज्) ४/१०२
आअलिह (स्पृश्) ४/१८२
आअलुङ्ग (स्पृश्) ४/१८२

प्राकृतधातुः सूत्रांकः

आलुङ्ग (दह्) ४/२०८
आलुक्क (वि जप्) ४/३८
आसङ्ग (सं भावि) ४/३५
आह (काङ्क्ष्) ४/१९२
आहोड (तड्) ४/२७
इच्छ (इष्) ४/२१५
उक्कस (गम्) ४/१६२
उक्कुड (तुड्) ४/११६
उग (उद् घट्) ४/३३
उगह (रच्) ४/९४
उगघुस (मृज्) ४/१०५
उङ्ग (नि, द्रा) ४/१२
उत्थङ्ग (उद् नम्) ४/३६
उत्थङ्ग (,, क्षिप्) ४/१४४
उत्थङ्ग (रुष्) ४/१३३
उत्थार (आङ् क्रम्) ४/१६०
उत्थल (उत् शल्) ४/१७४
उद्दाल (आङ् छिद्) ४/१२५
उद्दुमा (पूर) ४/१६९
उण्पाल (कथ्) ४/२
उण्पेल (उद् नम्) ४/३६
उण्भाव (रम्) ४/१६८
उण्भुत्त (उद् क्षिप्) ४/१४४
उण्मच्छ (वञ्च्) ४/९३
उण्मत्थ (अभ्याङ् गम्) ४/१६५
उल्लाल (उद् नम्) ४/३६
उल्लुक्क (तुड्) ४/११६
उल्लुण्ड (वि रिच्) ४/२६
उल्लूर (तुड्) ४/११६
उवहत्थ (समा रच्) ४/९५

*यह धातुपाठ भावनगर से प्रकाशित प्राकृत-व्याकरण [अष्टमाध्यायसूत्रपाठ] से साभार उद्धृत किया गया है ।

उग्विव (उद् विज्) ४/२२७
 उग्वेढ („ वेष्ट) ४/२२३
 उग्वेल्ल („ „) ४/२२३
 उग्वेल्ल (प्र सृ) ४/७७
 उस्सिक्क (उद् क्षिप्) ४/१४४
 उस्सिक्क (मुच्) ९१
 ऊसल (उद् लस्) ४/२०२
 ऊसुम्भ („ „) ४/२०२
 ओअक्ख (दृश्) ४/१८१
 ओअग (वि आप्) ४/१४१
 ओअन्द (आङ् छिद्) ४/१२५
 ओगाल (रोमन्थ) ४/४३
 ओम्वाल (छिद्) ४/२१
 ओम्वाल (प्लावि) ४/४१
 ओरस (अव त्) ४/८५
 ओरुम्मा (उद् वा) ४/११
 ओलुण्ड (वि रिच्) ४/२६
 ओसुक्क (तिज्) ४/१०४
 ओह (अव त्) ४/८५
 ओहाम (तुल्) ४/२५
 ओहाव (आङ् क्रम्) ४/१६०
 ओहीर (नि द्रा) ४/१२
 कङ्ढ (कुप्) ४/१८७
 कढ (कथ्) ४/२२०
 कत्थ (कथ्) ४/२४९
 कमवस (स्वप्) ४/१४६
 कम्म (कु) ४/७२
 कम्म (भुज्) ४/११०
 कम्मव (उप भुज्) ४/१११
 करञ्ज (भञ्ज्) ४/१०६
 का (क्) ४/२१४
 किला (की) ४/५२
 किलिकिञ्च (रम्) ४/१६८
 कीर (क्) ४/२५०
 कुक्कुर (उद् छा) ४/१७
 कुञ्ज (कुघ्) ४/२१७

कुण (क्) ४/६५
 कुप्प (कुप्) ४/२३०
 केलाय (समा रच्) ४/९५
 कोआस (वि कस्) ४/१९५
 कोक्क (व्या ह्) ४/७६
 कोट्टुम (रम्) ४/१६८
 खउर (क्षुभ्) ४/१५४
 खड्डु (मृद्) ४/१२६
 खम्म (खञ्ज्) ४/२४४
 खा (सं स्तयै) ४/१५
 खा (खाद्) ४/२२८
 खिज्ज (खिद्) ४/२२४
 खिर (क्षर्) ४/१७३
 खुट्ट (तुड्) ४/११६
 खुड („ „) „ „
 खुप्प (मस्ज्) ४/१०१
 खेड्डु (रम्) ४/१६८
 गच्छ (गम्) ४/२१५
 गच्छं (गम्) ३/१७१
 गढ (घट्) ४/११२
 गण्ठ (ग्रन्थ्) ४/१२०
 गम्म (गम्) ४/२४९
 गमेस (गवेष्) ४/१८९
 गल (सं घट्) ४/११३
 गलत्थ (क्षिप्) ४/१४३
 गा (गै) ४/६
 गिज्झ (गृध्) ४/२१७
 गुञ्ज (हस्) ४/१९६
 गुञ्जोल्ल (उत् लस्) ४/२०२
 गुण्ठ (उद् धूल्) ४/२९
 गुम (भ्रम्) ४/१६१
 गुम्म (मुह्) ४/२०७
 गुम्मड („ „) „ „
 गुलल (क्) ४/७३
 गुलगुञ्छ (उत् क्षिप्) ४/१४४

गुलुगुञ्छ (उद् नस्) ४/३६
 गुण्ह (ग्रह्) ४/३९४
 गेण्ह („ „) ४/२०९
 घत्त (क्षिप्) ४/१४३
 घत्त (गवेष्) ४/१८९
 घिस (ग्रस्) ४/२०४
 घुम्म (घृण्) ४/११७
 घुल („ „) „ „
 घुसल (मन्थ) ४/१२१
 घेप्प (ग्रह्) ४/२५६
 घोट्ट (पिब्) ४/१०
 घोल (घूर्ण्) ४/११७
 चक्कम्म (भ्रम्) ४/१६१
 चच्चुप्प (अपि) ४/३९
 चच्छ (तक्ष्) ४/१९४
 चड (आङ् रुह्) ४/२०६
 चड्डु (मृद्) ४/१२६
 चड्डु (पिप्) ४/१८५
 चड्डु (भुज्) ४/११०
 चमढ („ „) „ „
 चय (शक्) ४/८६
 चत्तल (चल्) ४/२३१
 चव (कथ्) ४/२
 चिञ्च (मण्डय्) ४/११५
 चिञ्चअ („ „) „ „
 चिञ्चित्तल („ „) „ „
 चिट्ठ (स्था) ४/१६
 चिण (चि) ४/२४१
 चिम्म (चि) ४/२४३
 चिन्व (चि) ४/२४२
 चुक्क (भ्रंश्) ४/१७७
 चुलुघुल (स्पन्द्) ४/१२७
 चोप्पड (अक्ष्) ४/१९१
 छज्ज (राज्) ४/१००
 छड्डु (मुच्) ४/९१

छिन्द (छिद्) ४/२१६
 छिप्प (स्पृह्) ४/२५७
 छिव („) ४/१८२
 छिह (स्पृश्) ४/१८२
 छुन्द (आङ्० क्रम्) ४/१६०
 छुप्प (छुप्) ४/२४९
 छुह (क्षिप्) ४/१४३
 छेच्छं (छिद्) ३/१७१
 जअड (त्वर्) ४/१७०
 जग (जागृ) ४/८०
 जच्छ (यम्) ४/२१५
 जम्प (कथ्) ४/२
 जम्भा (अव० जृम्भ्) ४/१५७
 जम्म (जत्) ४/१३६
 जव (यापि) ४/४०
 जा (जन्) ४/१३६
 जाण (ज्ञा) ४/७
 जिण (जि) ४/२४१
 जिम (भुज्) ४/११०
 जिम्म („) ४/२३०
 जिव्व (जि) ४/२४२
 जोर (ज्) ४/२५०
 जोह (लज्ज्) ४/१०३
 जुज्ज (युज्) ४/१०९
 जुज्भ (युध्) ४/२१७
 जुञ्ज (युध्) ४/१०९
 जुप्प (युज्) ४/१०९
 जूर (खिद्) ४/१३२
 जूर (कुध्) ४/१३५
 जूरव (वञ्च्) ४/९३
 जेम (भुज्) ४/११०
 भड (शद्) ४/१३०
 भम्प (भ्रम्) ४/१६१
 भर (स्मृ) ४/७४
 भर (क्षर्) ४/१७३

भङ्ग (सं तप्) ४/१४०
 भङ्ग (वि० लप्) ४/१४८
 भङ्ग (उपा० लम्भ) ४/१५६
 भङ्ग (निः श्रस) ४/२०१
 भण्ट (भ्रम्) ४/१६१
 भा (द्यै) ४/६
 भुण (जुगुप्स्) ४/४
 भूर (स्मृ) ४/७४
 टिरिटिल्ल (भ्रम्) ४/१६१
 टिविडिक्क (मण्ड्) ४/११५
 ठ (उत्त० स्था) ४/१७
 ठा (स्था) ४/१६
 डज्भ (दह्) ४/२४६
 डर (त्रस्) ४/१९८
 डल्ल (पिब्) ४/१०
 डिम्भ (सं स्) ४/१९७
 ढक्क (छद्) ४/२१
 ढण्डल्ल (भ्रम्) ४/१६१
 ढण्डोल (गवेष्) ४/१८९
 ढव (रभ्) ४/१५५
 ढंस (वि० वृत्) ४/११८
 ढिक्क (गज्) ४/९९
 दुण्डुल्ल (गवेष्) ४/१८९
 दुण्डुल्ल (भ्रम्) ४/१६१
 दुम (भ्रम्) „ „
 दुस („) „ „
 णज्ज (ज्ञा) ४/२५२
 णड (गुप्) ४/१५०
 णव्व (ज्ञा) ४/२५२
 णिआर (कु) ४/६६
 णिउड्ड (मज्ज्) ४/१०१
 णिच्चल (क्षर्) ४/१७३
 णिच्छल्ल (छिद्) ४/१२४
 णिज्भर (क्षि) ४/२०
 णिज्भोड (छिद्) ४/१२४

णिट्ठुअ (क्षर्) ४/२७३
 णिट्ठुह (वि० गल्) ४/१७५
 णिट्ठुह (कु) ४/६७
 णिम (नि० अस्) ४/१९९
 णिम्मह (गम्) ४/१६२
 णिरणास (नश्) ४/१७८
 णिरिणज्ज (पिष्) ४/१८५
 णिरिगघ (नि० लीड्) ४/५५
 णिरिणास (गम्) ४/१६२
 णिरिणास (पिष्) ४/१८५
 णिल्लस (उत्त० लिङ्) ४/२०२
 णिल्लीय (नि० लीड्) ४/५५
 णिलुक्क („ „) „ „
 णिलुक्क (तुङ्) ४/११६
 णिल्लुच्छ (मुच्) ४/९१
 णिल्लर (छिद्) ४/१२४
 णिवह (गम्) ४/१६२
 णिवह (नश्) ४/१७८
 णिवह (पिष्) ४/१८५
 णिव्वड (भू) ४/६२
 णिव्वर (कथ्) ४/३
 णिव्वर (छिद्) ४/१२४
 णिव्वल (मुच्) ४/९२
 णिव्वा (वि० श्रम्) ४/१५९
 णिव्वोल (कु) ४/६९
 णिहुव (कम्) ४/४४
 णिहोड (निर्० वृ० पत्) ४/२२
 णिसुड (नम्) ४/१५८
 णी (गम्) ४/१६२
 णीण („) „ „
 णीरव (बुभुक्ष्) ४/५
 णीरव (आङ्० क्षिप्) ४/१४५
 णीलुक्क (गम्) ४/१६२
 णीलुच्छ (कु) ४/७१
 णीसर (रम्) ४/१६८

णीहर (निर्० सृ) ४/७९

णीहर (आङ्० क्रन्द्) ४/१३१

णुम (छद्) ४/२१

णुम (नि० अस्) ४/१९९

णुव्व (प्र० कास्) ४/४५

णोल्ल (क्षिप्) ४/१४३

तच्छ (तक्ष्) ४/१९४

तड (तन्) ४/१३७

तडु (,,) ,, ,,

तडुव (,,) ,, ,,

तमाड (भ्रम्) ४/३०

तर (शक्) ४/८६

तलअण्ट (भ्रम्) ४/१६१

तालिअण्ट (भ्रम्) ४/३०

तीर (शक्) ४/८६

तीर (त्) ४/२५०

तुट्ट (तुड्) ४/११६

तुट्ट (तुट्) ४/२३०

तुर (त्वर्) ४/१७२

तुवर (,,) ४/१७०

तूर (,,) ४/१७१

तेअव (प्र० दीप्) ४/१५२

तोड (तुड्) ४/११६

थक्क (स्था) ४/१६

थक्क (फक्क) ४/८७

थिप्प (तृप्) ४/१३८

थिप्प (वि० गल्) ४/१७५

थुण (स्तु) ४/२४१

थुव्व (,,) ४/२४२

दक्खव (दृश्) ४/३२

दङ्ग (दह्) ४/२४६

दह (धा) ४/९

दंस (दृश्) ४/३२

दाव (,,) ४/३२

दुगुच्छ (जुगुप्स्) ४/४

दुगुच्छ (जुगुप्स्) ४/४

दुग्भ (दुह्) ४/२४५

दुम (धवल) ४/२४

दुहाव (छिद्) ४/१२४

द्रम (द्रड्) ४/२३

देक्ख (दृश्) ४/१८१

धंसाड (मुच्) ४/९१

धा (धाव्) ४/२२८

धाड (निर्० सृ) ४/७९

धुण (धृज्) ४/२४१

धुमा (उद्० ष्मा) ४/८

धुव (धृज्) ४/५९

धुव्व (,,) ४/२४२

नच्च (तृत्) ४/२२५

नट्ट (नट्) ४/२३०

नव (नम्) ४/२२६

नस्स (नश्) ४/२३०

नासव (,,) ४/३१

निअ (दृश्) ४/१८१

निअच्छ (,,) ,, ,,

निम्मव (निर्० मा) ४/१९

निम्माण (,,) ,, ,,

निरप्प (स्था) ४/१६

निरुवार (ग्रह्) ४/२०९

नोरञ्ज (भञ्ज्) ४/१०६

नील (निर्० सृ) ४/७९

नूम (छद्) ४/२१

पउल (पच्) ४/९०

पक्खोड (वि० कोश्) ४/४२

पक्खोड (शद्) ४/१३०

पच्चड (क्षर्) ४/१७३

पच्चडु (गम्) ४/१६२

पच्चार (उपा० लम्भ्) ४/१५६

पच्छन्द (गम्) ४/१६२

पज्ज (पद्) ४/२२४

पज्जर (कथ्) ४/२

पज्झर (क्षर्) ४/१७३

पट्ट (पिब्) ४/१०

पट्टव (प्र० स्थापय) ४/३७

पड (पत्) ४/२१९

पडिअग (अनु० व्रज्) ४/१०७

पडिसा (शम्) ४/१६७

पडिसा (नश्) ४/१७८

पड्डुह (क्षुभ्) ४/१५४

पणाम (अपि) ४/३९

पदअ (गम्) ४/१६२

पन्नाड (मृद्) ४/१२६

पम्हुस (वि० स्मृ) ४/७५

पहुह (स्मृ) ४/७४

पङ्ग (ग्रग्) ४/२०९

पयर (स्मृ) ४/७४

पयल्ल (कु) ४/७०

पयल्ल (प्र० सृ) ४/७७

पर (भ्रम्) ४/१६१

परिअन्त (श्लिप्) ४/१९०

परिअल (गम्) ४/१६२

परिअल्ल (,,) ,, ,,

परिआल (वेष्ट) ४/५१

परिवाड (घट्) ४/५०

परिसाम (शम्) ४/१६७

परिहट्ट (मृद्) ४/१२६

परी (क्षिप्) ४/१४३

परी (भ्रम्) ४/१६१

पलाव (नश्) ४/३१

पल्लट्ट (परि० अस्) ४/२००

पल्लहत्थ (परि० अस्) ४/२००

पल्लहत्थ (वि० रिच्) ४/२६

पलोट्ट (प्रत्याङ्० गम्) ४/१६६

पलोट्ट (परि० अस्) ४/२००

पव्वाय (म्लै) ४/१८

पव्वाल (छद्) ४/२१
 पव्वाल (प्लावि) ४/४१
 पविरञ्ज (भञ्ज्) ४/१०६
 पहल्ल (घूर्ण्) ४/११७
 पार (शक्) ४/८६
 पास (दृश्) ४/१८१
 पिज्ज (पिब्) ४/१०
 पिसुरा (कथ्) ४/२
 पुच्छ (प्रच्छ्) ४/९७
 पुच्छ (मृज्) ४/१०५
 पुण (पू) ४/२४१
 पुलअ (दृश्) ४/१८१
 पुलआअ (उत्० लस) ४/२०२
 पुलोअ (दृश्) ४/१८१
 पुव्व (पू) ४/२४२
 पुस (मृज्) ४/१०५
 पुंस (,,) ,, ,,
 पोक्क (व्या० ह्) ४/७६
 पेच्छ (दृश्) ४/१८१
 पेण्डव (प्र० स्थापय्) ४/३७
 पेल्ल (क्षिप्) ४/१४३
 फंस (विसं० वद्) ४/१२९
 फंस (स्पृश्) ४/१८२
 फरिस (,,) ,, ,,
 फास (स्पृश्) ४/१८२
 फिट् (भ्रंश्) ४/१७७
 फिड (,,) ,, ,,
 फुट् (,,) ,, ,,
 फुट् (स्फुट्) ४/२३१
 फुड (भ्रंस्) ४/१७७
 फुड (स्फुट्) ४/२३१
 फुम (भ्रन्) ४/१६१
 फुस (,,) ,, ,,
 फुस (मृज्) ४/१०५
 बज्झ (बन्ध्) ४/२४७

बीह (भी) ४/५३
 बुक्क (गर्ज्) ४/९८
 बुज्झ (बुध्) ४/२१७
 बुड्ड (मज्ज्) ४/१०१
 बोज्ज (व्रस्) ४/१९८
 बोल्ल (कथ्) ४/२
 भण्ण (भण्) ४/२४९
 भमड (भ्रम्) ४/१६१
 भम्मड (,,) ,, ,,
 भमाड (,,) ,, ,,
 भर (स्मृ) ४/७४
 भल (,,) ,, ,,
 भा (भी) ४/५३
 भिन्द (भिद्) ४/२१६
 भिस (भास्) ४/२०३
 भुक्क (भष्) ४/१८६
 भुज्ज (भुज्) ४/२४९
 भुज्ज (,,) ४/११०
 भुम (भ्रम्) ४/१६१
 भुल्ल (भ्रंश्) ४/१७७
 भेच्छं (भिद्) ३/१७१
 भोच्छं (भुज्) ३/१७१
 मग (मग्) ४/२३०
 मच्च (मद्) ४/२२५
 मज्ज (निरं० सद्) ४/१२३
 मड्ड (मृ) ४/१२६
 मढ (,,) ,, ,,
 मल (मृद्) ४/१२६
 मह (काङ्क्ष्) ४/१९२
 महमह (प्र० सृ) ४/७८
 मित्त (मील्) ४/२३२
 मुज्झ (मुह्) ४/२१७
 मुण (ज्ञा) ४/७
 मुर (घट्) ४/११४
 मुसुमूर (भञ्ज्) ४/१०६

म्हुस (प्र० मृश-मुष्) ४/१८४
 मूर (भञ्ज्) ४/१०६
 मोच्छं (मुच्) ३/१७१
 मोट्टाय (रम्) ४/१६८
 मेलव (मिश्) ४/२८
 मेल्ल (मुच्) ४/९१
 रम्प (तक्ष्) ४/१९४
 रम्फ (,,) ,, ,,
 रम्भ (आङ्० रभ्) ४/१५५
 रम्भ (गम्) ४/१६२
 रङ्गोल (दोल्) ४/४८
 राव (रज्) ४/४९
 रिअ (प्र० विश्) ४/१८३
 रीड (मण्ड्) ४/११५
 रीर (राज्) ४/१००
 रुज्झ (रुध्) ४/२१८
 रुज्ज (रुत्) ४/५७
 रुण्ट (,,) ,, ,,
 रुन्ध (रुध्) ४/२१८
 रुब्भ (,,) ४/२४५
 रुम्भ (,,) ४/२१८
 रुव (रुद्) ४/२२६
 रोच्छं (,,) ३/१७१
 रोच्च (पिष्) ४/१८५
 रोव (रुद्) ४/२२६
 रोसाण (मृज्) ४/१०५
 रेअव (मुच्) ४/९१
 रेह (राज्) ४/१००
 लग (लग्) ४/२३०
 लढ (स्मृ) ४/७४
 लब्भ (लभ्) ४/२४९
 ल्हस (संस्) ४/१९७
 लिक्क (नि० लीड्) ४/५५
 लिहक्क (,,) ,, ,,
 लिम्प (लिप्) ४/१४९

लिङ्भ (लिह्) ४/२४५
 लिस (स्वप्) ४/१४६
 लुक्क (नि० लीड्) ४/५५
 लुक्क (तुङ्) ४/११६
 लुच्छ (मृज्) ४/१०५
 लुण (लू) ४/२४१
 लुव्व (,,) ४/२४२
 लुह (मृज्) ४/१०५
 लूर (छिद्) ४/१२४
 लोट्ट (स्वप्) ४/१४६
 लोट्ट (लुट्) ४/२३०
 वगोल (रोमन्थ्) ४/४३
 वच्च (काङ्क्ष्) ४/१९२
 वच्च (व्रज्) ४/२२५
 वज्ज (व्रस्) ४/१९८
 वज्ज (दृश्) ४/१८१
 वज्जर (कथ्) ४/२
 वडवड (वि० लप्) ४/१४८
 वड्ड (वर्ध्) ४/२२०
 वमाल (पुञ्ज्) ४/१०२
 वम्फ (वल्) ४/१७६
 वम्फ (काङ्क्ष्) ४/१९२
 वरहाड (निर्० सृ) ४/७९
 वल (आङ्० रोपि) ४/४७
 वल (निर् पद्) ४/१२८
 वल (ग्रह्) ४/२०९
 वलग (आङ्० रुह्) ४/२०६
 वसुआ (उद्० वा) ४/११
 वा (म्लै) ४/१८
 वावम्फ (कृ) ४/६८
 वास (अव० काश्) ४/१७९
 वाह (,, गाह्) ४/२०५
 वाहिण्य (व्या० ह्) ४/२५३
 विअट्ट (विसं० वद्) ४/१२९
 विउड (नश्) ४/३१

विक्क (वि० कृ) ४/५२
 विच्छोल (कम्पि) ४/४६
 विडविड्ड (रच्) ४/९४
 विडण्य (अर्ज्) ४/२५१
 विढव (,,) ४/१०८
 विण्णाल (नश्) ४/३१
 विम्हर (वि० स्मृ) ४/७५
 विम्हर (,,) ४/७४
 विर (भञ्ज्) ४/१०६
 विर (गुप्) ४/१५०
 विरमाल (प्रति० ईक्ष्) ४/१९३
 विरल्ल (तन्) ४/१६७
 विरा (वि० लीड्) ४/५६
 विरोल (मन्थ्) ४/१२१
 विलुम्प (काङ्क्ष्) ४/१९२
 विल्लोट्ट (विसं० वद्) ४/१२९
 विसट्ट (दल्) ४/१७६
 विसूर (खिद्) ४/१३२
 विहोर (प्रति० ईक्ष्) ४/१९३
 विहोड (तङ्) ४/२७
 वीसर (वि० स्मृ) ४/७५
 वीसाल (मिथ्) ४/२८
 वुब्भ (वह्) ४/२४५
 वेअड (खच्) ४/८९
 वेढ (वेष्ट्) ४/२२१
 वेमय (भञ्ज्) ४/१०६
 वेलव (उपा० लम्भ्) ४/१५६
 वेलव (वञ्च्) ४/९३
 वेल्ल (रम्) ४/१६८
 वेहव (वञ्च्) ४/९३
 वोक्क (वि० ज्ञप्) ४/३८
 वोच्छं (वच्) ३/१७१
 वोज्ज (वीज्) ४/५
 वोत् (वच्) ४/२११
 वोत्त (गम्) ४/१६२

वोसट्ट (वि० कस्) ४/१९५
 वोसिर (मृज्) ४/२२९
 सक्क (शक्) ४/२३०
 सङ्खुड्ड (रम्) ४/१६८
 सङ्घ (कथ्) ४/२
 सड (सद्) ४/२१९
 सन्दाण (कृ) ४/६७
 सन्दुम (प्र० दीप्) ४/१५२
 सन्धुक्क (प्र० दीप्) ४/१५२
 सन्नाम (आङ्० दृङ्) ४/८३
 सन्नुम (छद्) ४/२१
 समाण (भुज्) ४/११०
 समाण (सम्० आप्) ४/१४२
 समार (समा० रच्) ४/९५
 संभाव (लुभ्) ४/१५३
 संवेल्ल (सं० वेष्ट्) ४/२२२
 सलह (श्लाघ्) ४/८८
 सव्वव (दृश्) ४/१८१
 सह (राज्) ४/१००
 साअट्ट (कृष्) ४/१८७
 सामग (श्लिष्) ४/१९०
 सामय (प्रति० ईक्ष्) ४/१९३
 सार (प्र० ह्) ४/८४
 सारव (समा० रच्) ४/९५
 साह (कथ्) ४/२
 साहट्ट (सं० वृ) ४/८२
 साहर (,, ,,) ४/८२
 सिज्ज (खिद्) ४/२२४
 सिज्झ (सिध्) ४/२१७
 सिञ्च (सिच्) ४/९६
 सिण्प (स्नेह० सिच्) ४/२५५
 सिम्प (सिच्) ४/९६
 सिव्व (सिच्) ४/२३०
 सिंह (स्पृह्) ४/३४
 सिंह (काङ्क्ष्) ४/१९२

सोस (कथ्) ४/२
 सुण (श्रु) ४/२४२
 सुमर (स्मृ) ४/७४
 सुव्व (श्रु) ४/२४१
 सूड (भञ्ज्) ४/१०६
 सूर („) „ „
 सेह (नश्) ४/१७८
 सोल्ल (पच्) ४/९०
 सोल्ल (क्षिप्) ४/१४३

हक्क (नि० सिध्) ४/१३४
 हक्खुव (उद्० क्षिप्) ४/१४३
 हण (श्रु) ४/५८
 हम्म (हन्) ४/२४४
 हर (ग्रह्) ४/२०९
 हव (भू) ४/६०
 हस्स (हस्) ४/२४९
 हारव (नश्) ४/३१
 हीर (ह्) ४/२५०

हु (भू) ४/६१
 हुण (हु) ४/२४१
 हुप्प (भू) ४/६३
 हुल (मृज्) ४/१०५
 हुल (क्षिप्) ४/१४३
 हुव (भू) ४/६०
 हुव्व (हु) ४/२४२
 ह् (भू) ४/६४
 हो (भू) ४/६०

अकारादिक्रमेण-प्राकृत-व्याकरणस्य

सूत्र-सूची

[अ]

अइवेत्यादौ च १, १५१
 अइ सम्भावने २, २०५
 अडः पौरादौ च १, १६२
 अक्खीवे सो ३, १९
 अङ्कोठे ल्लः १, २००
 अंचलपुरे च-लोः २, ११८
 अजातेः पुंसः ३, ३२
 अ-डड-डुल्लाः स्वार्थिक ४, ४२९
 अण णाहं नञर्थे २, १९०
 अत इज्जस्विज्जहीज्जे ३, १७५
 अत एत्तो पुंसि ४, २८७
 अत एवं च् से ३, १४५
 अतसी-सातवाहने १, २११
 अतां डइसः ४, ४०३
 अतो डसेडातो ४, ३२१
 अतो डसेडादो ४, २७६
 अतो डसेडातो-डात् ४, ३२१
 अतोडेतुलः ४, ४३५
 अतो डो विसर्गस्य १, ३७
 अतो देश्च ४, २७४

अतो रिश्चार-रिज्ज २, ६७
 अतः समृद्ध्यादौ १, ४४
 अतः सर्वादिर्जसः ३, ५८
 अतः सेडोः ३, २
 अथ प्राकृतम् १, १
 अतिथस्त्यादिना ३, १४८
 अदस ओइ ४, ३६४
 अवृतः सूक्ष्मे वा १, ११८
 अदेत्तुल्लयादेरत ३, १५३
 अघः क्वचित् ४, २६१
 अघसो हेट्ठं २, १४१
 अघो म-न-याम् २, ७८
 अनङ्कोठात् तलस्य २, १५५
 अनादौ स्वरादसंयुक्तानां ४, ३९६
 अनादौ शेषादेश २, ८९
 अनुत्साहोत्सन्ने १, ११४
 अनुव्रजेः पडिअगः ४, १०७
 अन्त्य-त्रयस्याद्यस्य ४, ३८५
 अन्त्यव्यञ्जनस्य १, ११
 अन्यादशोन्नाइस ४, ४१३
 अभिमन्यो जञ्जौ २, २५

अभूतोऽपि क्वचित् ४, ३९९
 अभ्याडोम्मत्थः ४, १६५
 अमेणम् ३, ७८
 अम्महे ह्वं ४, २८४
 अमोऽस्य ३, ५
 अम्मो आइच्ये २, २०८
 अम्ह अम्हे अम्हो ३, १०६
 अम्ह-मम-मह ३, ११६
 अम्हहं म्यसाम्भ्याम् ४, ३८०
 अम्हे अम्हो अम्ह ३, १०८
 अम्हेहि अम्हाहि ३, ११०
 अम्हेहि भिसा ४, ३७८
 अयो वेत् १, १६९
 अरिहंते १, १४४
 अर्जे विट्ठवः ४, १०८
 अर्जे विट्ठपः ४, २५१
 अपेरल्लिव-चच्चुप ४, ३९
 अलाहि निवारणे २, १८९
 अवणाद्वि डसो ४, २९९
 अवणो य-श्रुतिः १, १८०
 अवतरेरोह-ओरसो ४, ८५

अवश्यमो डे-डो ४, ४२७
 अवात्काशो ४, १७९
 अवद् गाहेर्वाहः ४, २०५
 अवाणोते १, १७२
 अविति हुः ४, ६१
 अवेर्जम्भो ४, १५७
 अव्ययम् २, १७५
 अव्वो सूचना-दुःख २, २०४
 असावक्खोडः ४, १८८
 अस्मदो म्मि ३, १०५
 अस्येदे ४, ४६३
 अहं वयमोर्हणे ४, ३०१

[आ]

आ अरा मातुः ३, ४६
 आ आमन्त्र्ये ४, २६३
 आ कुगो ४, २१४
 आक्रमेरोहा ४, १६०
 आकन्देर्णोहरः ४, १३१
 आक्षिपेर्णोरवः ४, १४५
 आघ्रे राइघः ४, १३
 आडा अहिपचुअः ४, १६३
 आडा ओअन्वो ४, १२५
 आडो रमे ४, १५५
 आचार्ये चोच्च १, ७३
 आच्च गौरवे १, १६३
 आजस्य टा-डसि ३, ५५
 आट्टो जानुस्वारौ ४, ३४२
 आत् कश्मीरे १, १००
 आत्कुशा-मृदुक- १, १२७
 आत्तेश्च ४, ३१९
 आत्मनष्टो णिआ ३, ५७
 आहडोः सन्नामः ४, ८३
 आवेर्योः जः १, २४५
 आवेः १, ३९
 आवेः इमधुः २, ८६

आहने ढिः १, १४३
 आनन्तर्ये णवरि २, १८८
 आन्तान्ताड्डाः ४, ४३२
 आपद्-विपत् ४, ४००
 आम अम्युपगमे २, १७७
 आमन्त्र्ये जसो ४, ३४६
 आमो डाहो वा ४, ३००
 आमो डेसि ३, ६१
 आमो हं ४, ३३९
 आर्षायां र्यः १, ७७
 आयुरप्सरसोर्वा १, २०
 आरः स्यादो ३, ४५
 आरमेराढपः ४, २५४
 आरुहेश्चड-वलंगो ४, २०६
 आरोपेवंलः ४, ४७
 आर्षम् १, ३
 आलाने लनोः २, ११७
 आलीडोल्लो ४, ५४
 आल्विल्लोल्लाल- २, १५९
 आश्वर्ये २, ६६
 आश्लिष्टे ल-मो २, ४९
 आ सो न वा ३, ४८

[इ]

इचेचः ४, ३१८
 इच्च मो-मु-मे ३, १५५
 इ-जे-राः पाठपुरणो २, २१७
 इणममामा ३, ५३
 इत एडा १, ८५
 इतेः स्वरात् १, ४२
 इतौ तो वाक्यादौ १, ९१
 इत्कपादौ १, १२८
 इत्वे वेतसे १, २०७
 इत्सेन्धव- १, १४९
 इदंकिमश्च डेत्तिअ २, १५७
 इदम आयः ४, ३६५

इदम इमः ३, ७२
 इदम इमुः ४, ३६१
 इदमर्थस्य केरः २, १४७
 इदमेतत्कि-यत्तद् ३, ६९
 इदानीमो दाणि ४, २७७
 इदितो वा ४, १
 इदुतो दीर्घः ३, १६
 इदुतौ वृष्ट-वृष्टि १, १३७
 इदेतो नूपुरे १, १२३
 इदेवोद्वृन्ते १, १३९
 इदं किमश्च २, १५७
 इन्धौ भा २, २८
 इजस्य णो-गा-डो ३, ५२
 इभ्रूकुटौ १, ११०
 इवार्थे न-नउ ४, ४४४
 इहरा इतरथा २, २१२
 इह-हचोहस्य ४, २६८
 इः स्वप्नादौ १, ४६
 इ. सदादौ वा १, ७२

[ई]

ईअ-इज्जौ ३, १६०
 ई च स्त्रियाम् ३, १८२
 ईतः सेष्वा ३, २८
 ईद-धैर्ये १, १५५
 ईद भिस्-भ्यसा ३, ५४
 ईदुतोह स्वः ३, ४२
 ईदभ्यः स्ता ३, ६४
 ईयस्याऽऽत्मनो २, १५३
 ईजिह्वा-सिह- १, ९२
 ईर्वोद्व्यूढे १, १२०
 ईर्हरे वा १, ५१
 ईः क्षुते १, ११२
 ई. स्त्यान-खल्वाटे १, ७४

[उ]

उअ पश्य २, २११

उत्क्षिपेर्गुल ४, १४४
 उच्चाहंति २, १११
 उच्चैर्नोचस्येभ्यः १, १५४
 उच्छल उत्थल्लः ४, १७४
 उज्जोर्णो १, १०२
 उत्-सौन्दर्यादौ १, १६०
 उतो मुकुलादिष्वत् १, १०७
 उद्-ऋत्वादौ १, १३१
 उदण्ठ-कुक्करो ४, १७
 उदूदोन्मृषि १, १३६
 उदोद्-वाऽऽदे १, ८२
 उदो ध्मो ४, ८
 उदघटेरुगः ४, ३३
 उदधूलेर्गुण्ठः ४, २९
 उद्वातेरोरुम्मा-प्रसुआ ४, ११
 उद्विजः ४, २२७
 उन्नमेरुत्थङ्गोल्लाल- ४, ३६
 उपरेः संघ्याने २, १६६
 उपसर्परत्तिलभः ४, १३९
 उपालम्भेभङ्गः ४, १५६
 उमो निषण्णे १, १७४
 उभ्र-हनुमत् १, १२१
 उल्लसेरुसलोमुम्भ- ४, २०२
 उवर्णस्याऽवः ४, २३३
 उः सास्ना- १, ७५

[ऊ]

ऊ गर्हाक्षेप २, १९९
 ऊचोपे १, १७३
 ऊत्-मुभग- १, ११३
 ऊत्-सोच्छ्वासे १, १५७
 ऊत्वे दुर्भग- १, १९२
 ऊद्वाऽऽसारे १, ७६
 ऊर्हान-विहीने १, १०३
 ऊः स्तेने वा १, १४७

[ऋ]

ऋक्षे वा २, १९
 ऋणज्जुषभ १, १४१
 ऋतामुदस्य ३, ४४
 ऋतोऽत् १, १२६
 ऋतोऽद्वा ३, ३९
 ऋवर्णस्याऽरः ४, २३४

[लृ]

लृत् इलिः १, १४५

[ए]

एहर्जस्-शसोः ४, ३६३
 एकशसोः ४, ४२८
 एक-स्वरे २, ११४
 एकसरिभ्रं २, २१३
 एच्च क्त्वा-तुम् ३, १५७
 एच्च देवे १, १५३
 एच्छय्यादौ १, ५७
 एट्टि ४, ३३३
 एणिहं एत्ताहे २, १३४
 एत् ३, १२९
 एत इद्वा वेदना १, १४६
 एतः पर्यन्ते २, ६५
 एत्त्रयोवशादौ १, १६५
 एतवः स्त्री ४, ३६२
 एत्थु कुत्रात्रे ४, ४०५
 एत् पीयूषापीड- १, १०५

एद् ग्राह्ये १, ७८
 एवोतोः स्वरे १, ७
 एण्येपिण्डे- ४, ४४०
 एरवीतो ३, ८४
 एवं-परं-समं- ४, ४१८
 एवार्थे व्येव ४, २८०
 एं चेदुतः ४, ३४३

[ऐ]

ऐत एत् १, १४८

[ओ]

ओच्च द्विषा १, ९७
 ओत् कूष्माण्डो- १, १२४
 ओत् पदमे १, ६१
 ओत् पूतर-बदर- १, १७०
 ओत् संयोगे १, ११६
 ओतोऽद्वा न्योन्य- १, १५६
 ओदात्यां १, ८३
 ओ सूचना- २, २०३

[औ]

औत ओत् १, १५९

[क]

ककुदे हः १, २२५
 ककुभो हः १, २१
 क-ग-च-ज- १, १७७
 क-ग-ट-ड-त-द- २, ७७
 कथेर्वज्जर- ४, २
 कथं-यथा-तथां ४, ४०१
 कदम्बे वा १, २२२
 कदथिते वः १, २२४
 कदल्यामद्रुमे १, २२०
 कन्दरिका-भिन्दि- २, ३८
 कबन्धे म-यो १, २३९
 कमेणिहुवः ४, ४४
 कम्पेविच्छोलः ४, ४६
 करवीरे णः १, २५३
 करेण-वाराणस्यो २, ११६
 कर्णिकारे वा २, ९५
 कश्मीरे भो वा २, ६०
 काङ्क्षेराहाऽहि- ४, १९२
 कारोक्षिते णिआरः ४, ६६
 कादि-स्थेदोतो ४, ४१०
 कान्तस्याऽत् ४, ३५४
 कार्षापणो २, ७१
 किणो प्रश्ने २, २१६
 किमः कस्त्र-तसोश्च ३, ७१

किमः कि ३, ८०
 किमः काइ- ४, ३६७
 किमो डिहे ४, ३५६
 किमो डिणो-डोसो ३, ६८
 किराते चः १, १८३
 किरि-मेरे रो डः १, २५१
 किरेर हिर किलार्थे २, १८६
 किलास्थवा- ४, ४१९
 किसलय-कालायस- १, २६९
 कि-तद्भ्यां डासः ३, ६२
 कियत्तबोऽस्य- ३, ३३
 कि-यत्तद्भ्यो ३, ६३
 किशुके वा १, ८६
 कुतसः कउ ४, ४१६
 कुतूहले वा १, ११७
 कुब्ज-कर्पर- १, १८१
 कूष्माण्ड्यां णो २, ७३
 कु-गमो डडुअः ४, २७२
 कुगेः कुणः ४, ६५
 कुगो डोरः ४, ३१६
 कृत्ति-चत्तरे चः २, १२
 कृत्वसो हुत्तं २, १५८
 कृ-दो हं ३, १७०
 कृषेः कडु-सा- ४, १८७
 कृष्णे वर्णो वा २, ११०
 कूटभे भो वः १, २४०
 कौक्षेयके वा १, १६१
 कृते ३, १५६
 कृतेनाऽऽफुण्णादयः ४, २५८
 कृते हः ४, ६४
 कृत्व इ-इउ- ४, ४३९
 कृत्व इय-डूणो ४, २७१
 कृत्वस्तुमत्तूण- २, १४६
 कृत्वस्तूनः ४, ३१२
 कृत्वा-तुम्-तव्येषु ४, २१०

कृत्वा-स्यादेर्ण- १, २७
 क्यडोर्यलुक् ३, १३८
 क्यस्येयः ४, ३१५
 कपोऽवहो ४, १५१
 क्रियः किणो ४, ५२
 क्रियातिपत्तेः ३, १७९
 क्रियेः कीसु ४, ३८९
 क्रुधेर्जू रः ४, १३५
 क्लीबे जस-शसो रि ४, ३५३
 क्लीबे स्यमेद- ३, ७९
 क्लीबे स्वरान्म सेः ३, २५
 क्रचिद् द्वितीयावेः ३, १३४
 क्वथवर्धा ङः ४, २२०
 क्वथेरट्टः ४, ११६
 क्विपः ३, ४३
 क्षः खः क्वचित्तु २, ३
 क्षण उत्सवे २, २०
 क्षमायां कौ २, १८
 क्षरः खिर-भर- ४, १७३
 क्षस्य कः ४, २९६
 क्षिपेर्गलत्था- ४, १४३
 क्षुधो हा १, १७
 क्षभेः खडर- ४, १५४
 क्षुरे कम्मः ४, ७२
 क्षेणिज्भरो वा ४, २०
 क्षमा-इलाघा- २, १०१
 क्ष्वेटकावौ २, ६

[ख]

ख-घ-थ-ध-भाम् १, १८७
 खचित-पिशाचयो १, १९३
 खचेर्वअडः ४, ८९
 खाद्-धावोलुक् ४, २२८
 खिदेर्जू र-विसूरो ४, १३२

[ग]

गमेरई-प्रइच्छ ४, १६२

गमादीनां द्वित्वम् ४, २४९
 गमिष्यमासां ४, २१५
 गमेरेऽपिष्वेऽप्योरेर्लुङ् ४, ४४२
 गजेर्बुक्कः ४, ९८
 गर्ते ङः २, ३५
 गर्दभे वा २, ३७
 गर्भिताऽतिमुक्तके १, २०८
 गवये वः १, ५४
 गवेषेर्दुर्दुल्ल- ४, १८९
 गव्यउ-आम्रः १, १५८
 गुणाद्याः क्लीबे १, ३४
 गुप्येर्विर-णडौ ४, १५०
 गुरो के वा १, १०९
 गुवद्विरविर्धा ३, १५०
 गृहस्य घरो- २, १४४
 गोणादयः २, १७४
 गौणस्येषत २, १२९
 गौणान्त्यस्य १, १३४
 ग्मो वा २, ६२
 ग्रन्थो गणः ४, १२०
 ग्रसेर्घिसः ४, २०४
 ग्रहेर्गुणः ४, ३९४
 ग्रहेर्घेऽप्यः ४, २५६
 ग्रहो वलगेणह ४, २०९

[घ]

घइमादयो ४, ४२४
 घञ्-वृद्धेर्वा १, ६८
 घटेः परिवाडः ४, ५०
 घटेर्गढः ४, ११२
 घूर्णो घुल-घोल- ४, ११७

[ङ]

ङ-ञ-ण-नो १, २५
 ङसः स्तः ३, १०
 ङसः सु-हो-स्तवः ४, ३३८
 ङस्-ङस्योर्ह ४, ३५०

डसि-डसो पुं बलीवे ३, २३
 डसिभ्यस्-डोनां ४, ३४१
 डङि-डस्भ्यां तउ ४, ३७२
 डमेर्लुक् ३, १२६
 डसेर्हा ३, ६६
 डमेर्ह ४, ३३६
 डमेस्तो-दो-दु- ३, ८
 डिमेच्च ४, ३३४
 डेः स्तिं-म्मि ३, ५९
 डेडैः ३, १२८
 डेडहि डाला इआ ३, ६५
 डेर्मेन हः ३, ७५
 डेर्त्रि ४, ३५२
 डेहि ४, ३५७

[च]

चतुरो वा ३, १७
 चतरश्चतारो ३, १२२
 चतुर्थ्याः षष्ठी ३, १३१
 चन्द्रिकायां मः १, १८५
 चपेटा-पाटो वा १, १९८
 चाटो गुललः ४, ७३
 चि-जि-धु-हु- ४, २४१
 चिन्हे न्धो वा २, ५०
 चूलिका-पेशाचिके ४, ३२५

[छ]

छदेर्णोर्णुम- ४, २१
 छस्य इचोऽनादो ४, २९५
 छागे लः १, १९१
 छायायां हो- १, २४९
 छाया-हरिदयोः ३, ३४
 छिदि-भदो न्दः ४, २१६
 छिवेदुहाव- ४, १२४
 छोक्ष्यादो २, १७

[ज]

जटिले जो भो १, १९४

ज-द्य-यां यः ४, २९२
 जनो जा-जम्मो ४, १३६
 जस्-शस ई-ई-णयः ३, २६
 जस्-शस्-डसि-डसां ३, ५०
 जस्-शस्-डसि-तो- ३, १२
 जस्-शसोर्णो वा ३, २२
 जस्-शमोलुक् ३, ४
 जस्-शसोरम्हे ४, ३७६
 जस्-शसोस्तुम्हे ४, ३६९
 जायेर्जगः ४, ८०
 जुगुप्सेर्भुङ्— ४, ४
 जेण तेण लक्षणो २, १८३
 ज्जा-ज्जे ३, १५६
 ज्जात् सप्तम्या ३, १६५
 जो जाणमुणो ४, ७
 जो जः २, ८३
 जो ज्जः ४, ३०३
 जो णत्वेऽभिज्ञादो १, ५६
 जो णव्वणज्जो ४, २५२
 ज्यायामोत् २, ११५

[ट]

ट ए ४, ३४९
 टा-ग्रामोर्णः ३, ६
 टाणशस्येत् ३, १४
 टा-डस्-डेरवावि- ३, २९
 टा-ड्यमा पई तई ४, ३७०
 टा-ड्यमा मई ४, ३७७
 टो डः १, १९५
 टो णा ३, २४
 टो णा ३, ५१
 टोस्तुर्वा ४, ३११
 टृ-ष्टयोः स्तः ४, २९०

[ठ]

ठोऽस्थि-विसंस्थुले २, ३२
 ठो ढः १, १९९

[ड]

डाह-वो कतिपये १, २५०
 डिल्ल-डुल्लो भवे २, १६३
 डे म्मि डेः ३, ११
 डो दीर्घो वा ३, ३८
 डो लः १, २०२
 ड्म-बमोः २, ५२

[ण]

णइ चेअ चिअ २, १८४
 णवर केवले २, १८७
 णवि वेपरीत्ये २, १७८
 णो णं मि ३, १०७
 णो णो मज्झ ३, ११४
 णोरदेवावावे ३, १४९
 णोऽम्-शस्-टा ३, ७७
 णो नः ४, ३०६
 णं नन्वर्थ ४, २८३

[त]

तइ तु ते ३, ९९
 तड-तुव-तुम ३, ९६
 तक्षेस्तच्छ-चच्छ- ४, १९४
 तक्ष्यादीनां छोल्लादयः ४, ३९५
 तगर-त्रसर- १, २०५
 तडे-होड ४, २७
 ततस्तदास्तोः ४, ४१७
 तावदमाष्टा नेन ४, ३२२
 तदश्च तः ३, ८६
 तदो डोः ३, ६७
 तदो णः स्यादो ३, ७०
 तदोस्तः ४, ३०७
 तनेस्तड-तडु- ४, १३७
 तन्वीतुल्यं पु २, ११३
 तव्यस्य इएव्वउं ४, ४३८
 तस्मात् ताः ४, २७८
 तं तुं तुमं तुवं ३, ९२

तं वाक्योपन्यासे २, १७६
 तादर्थ्यङ्केर्वा ३, १३२
 तादर्थ्ये केहि ४, ४२५
 ताम्राऽऽम्बः २, ५६
 तिजेरोमुक्कः ४, १०४
 तित्तिरो रः १, ९०
 तियं वस्तिगिच्छिः २, १४३
 तिष्ठदिष्ठः ४, २९८
 तीक्ष्णे णः २, ८२
 तीर्थे हे १, १०४
 तुच्छे तश्च-१ २०४
 तुडेस्तोत्र-तट्ट- ४, ११६
 तु-तुव-तुम- ३, १०२
 तुम्भ-तुम्होयहो- ३, ९८
 तुम एवमणाण- ४, ४४१
 तुमे तमए तमाइ ३, १०१
 तुम्हासु सुपा ४, ३७४
 तुम्ह तुम्भ तद्भिन्तो ३, ९७
 तुरोऽप्यावो ४, १७२
 तुलेरोहामः ४, २५
 तु वो मे तुम्भ ३, १००
 तृतीयस्य मिः ३, १४१
 तृतीयस्य मो- ३, १४४
 तृणोऽणभः ४, ४४३
 तृपस्थिप्पः ४ १३८
 तेनास्तरास्यहेसो ३, १६४
 तंलावो २, ९८
 तोऽन्तरि १, ६०
 तो बोऽनावो शौर- ४, २६०
 सो दो तसो २, १६०
 त्वे च तस्य ३, ८३
 त्वदाद्यव्ययात् १, ४०
 त्यादिशत्रोस्तूरः ४, १७१
 त्यादीनामाद्यत्रस्या- ३, १३९
 त्यादेराद्यत्रयस्य ४, ३८२

त्यादेः १ ९
 त्योऽर्चये २, १३
 त्रपो हि-ह-स्थाः २, १६१
 त्रसेडङ्ग-बोज्ज- ४, १९८
 त्रस्तस्य हित्थ- २, १३६
 त्रस्य डेतहे ४, ४३६
 त्रेस्तिणिः ३, १२१
 त्रेस्ती तृतीयावो ३, ११८
 त्वतलोः प्पणः ४, ४३७
 त्व-ध्व-द्व-ध्वां २ १५
 त्वस्तुवर-जअडो ४, १७०
 त्वस्य डिमा-त्तणो २, १५४
 त्वादेः सः २, १७२

[थ]

थ-ठावस्पन्वे २, ९
 थू कुत्सायाम् २, २००
 थो धः ४, २६७

[द]

दक्षिणे हे १, ४५
 दग्धविदग्ध-वृद्धिः २, ४०
 दरावर्त्तपे २, २१५
 दलिबल्योर्विसट्ट- ४, १७६
 दशन-दष्ट-दग्ध- १, २१७
 दश-पाषाणो हः १, २६२
 दशार्हे २, ८५
 दहेरहिऊलाऽऽलुङ्खौ ४, २०८
 दहो ञभः ४, २४६
 दिक्-प्रावृषोः १, १९
 दिरिरेचोः ४, २७३
 दिवसे सः १, २६३
 दीपौ धो वा १, २२३
 दीर्घह्रस्वौ मिथो १, ४
 दीर्घे वा २, ९१
 दुकूले वा लश्च १, ११९
 दुग्गिद्विपुदुम्बर १, २७०

दुवे दोणिण वेणिण ३ १२०
 दु सु म विख्यादि ३, १७३
 दुहितृ-भगिन्योर्धूमा २, १२६
 दुःख-वक्षिण २, ७२
 दुःखे गिाध्वलः ४, ९२
 दुःखे णिवरः ४, ३
 दूडो दूमः ४, २३
 दृप्ते २, ९६
 दृशस्तेन दृः ४, २१३
 दृशः विवप्-टक्— १, १४२
 दृशि-वचेडोस— ३, १६१
 दृशोः प्रस्सः ४, ३९३
 दृशोर्वाव-वंस— ४, ३२
 दृशो निअच्छ-पेच्छा— ४, १८१
 दे संमुखीकरणो २, १९६
 दोले रङ्गोलः ४, ४८
 दंश-दहोः १, २१८
 दंष्ट्राया दाढा २, १३९
 दध्म-त्यूनौ ४, ३१३
 द्य-य्य-र्याजः २, २४
 द्वे रो न वा २, ८०
 द्वारे वा १, ७९
 द्वितीय-तुर्ययो— २, ९०
 द्वितीयस्य सि ३, १४०
 द्वितीया-तृतीययोः ३, १३५
 द्विन्योस्तु १, ९४
 द्विवचनस्य बहुवचनम् ३, १३०
 द्वेदो वे ३, ११९

[ध]

धनुषो वा १, २२
 धवलेर्दुमः ४, २४
 धात्र्याम् २, ८१
 धातवोऽर्थान्तराऽपि ४, २५९
 धूगेधुं वः ४, ५९
 धृतेविहिः २, १३१

धृष्टद्युम्ने णः २, ९४

धैर्ये वा २, ६४

ध्या-गोर्भा-गौ ४, ६

ध्वजे वा २, २७

ध्वनि-विध्वचोरः १, ५२

[न]

न क-ग-च-जादि- ४, ३२४

न स्थः ३, ७६

न दीर्घाऽनुस्वारात् २, ९२

न दीर्घो णो ३, १२५

नमस्कारपरस्परं १, ६२

न युवर्णस्याऽस्वे १, ६

न वा कर्म-भावे— ४, २४२

न वानिदमेतदो ३, ६०

न वा मधूख-लवण- १, १७१

न वा र्यो व्यः ४, २६६

न श्रुदोः १, १२

नशेणिरणास-णिबह— ४, १७८

नशेविडड-नासव— ४, ३१

नाऽवर्णति पः १, १७९

नात् पुनर्यादाई १, ६५

नात् आत् ३, ३०

नादि युज्योरेन्येषाम् ४, ३२७

नामन्त्र्यात् सौ ३, ३७

नाम्नचरं वा ३, ४०

नाम्न्यरः ३, ४७

नाव्यावः १, १६४

निकष-स्फटिकः १, १८६

निद्रातेरोहीरोद्धौ ४, १२

निम्ब-नापिते १, २३०

निरः पदेर्वलः ४, १२८

निर्दुरोर्वा १, १३

निर्मो निम्माण- ४, १९

निलीडेणिलीअ- ४, ५५

नित्रिपत्योणि- ४, २२

निवृत्तवृन्दारके १, १३२

निशीथ-पृथिव्योर्वा १, २१६

निषधे धो ङः १, २२६

निषधेर्हृक्कः ४, १३४

निष्प्रती ओत्परी १, ३८

निष्ठभाऽवष्टुम्ने ४, ६७

निष्पाताच्छोटे ४, ७१

निस्सरेणीहर-नील- ४, ७९

निःश्वसेर्भङ्गः ४, २०१

नीड-पीठे वा १, १०६

नीपाऽऽपीडे मो वा १, २३४

नेः सदो मज्जः ४, १२३

नो णः १, २२८

न्त-माणौ ३, १८०

न्मो मः २, ६१

न्य-ण्य-ज्ञ-ञ्जां ४, २९३

न्य-ण्योर्ञ्जः ४, ३०५

न्यसो णिम-णुमो ४, १९९

[प]

पक्वाङ्गार-ललाटे १, ४७

पक्ष-श्म-ष्म-स्म-ह्यां २, ७४

पचेः सोल्ल-पडलौ ४, ९०

पञ्चाशत्-पञ्चदश- २, ४३

पञ्चम्यास्तृतीया च ३, १३६

पथि-पृथिवी-प्रतिश्रुन्- १, ८८

पथो णस्येकत् २, १५२

पदयोः सन्धिर्वा १, ५

पदादपेर्वा १, ४१

पदान्ते उं-हं-हि- ४, ४११

पद्म-द्वय-सूत्रं— २, ११२

पर-राजभ्यां क्क— २, १४८

परस्परस्यादिरः ४, ४०९

पर्यसः पलोदट- ४, २००

पर्यस्त-पर्याण- २, ६८

पर्यस्ते थ-टौ २, ४७

पर्याणे डा वा १, २५२

पलिते वा १, २१२

पश्चादेवमेवेवेदानीं ४, ४२०

पाटि-परुष-परिघ- १, २३२

पानीयादिष्वित् १, १०१

पापद्धौ रः १, २३५

पारापते रो वा १, ८०

पिठरे हो वा १, २०१

पिबेः पिञ्ज-डल्ल— ४, १०

पिषेणिवह-णिरिणास- ४, १८५

पीते वो ले वा १, २१३

पुञ्जेरारोल-वमालौ ४, १०२

पुणरुक्तं कृतकरणे २, १७९

पुनर्विनः स्वार्थे डुः ४, ४२६

पुन्नाग-भागिन्योः १, १९०

पुरुषे रोः १, १११

पुंस्यन आणो राज— ३, ५६

पुस्त्रियोर्न वाऽयम् ३, ७३

पुंसि जसो डउ ३, २०

पूरेरग्घाडाग्घवो— ४, १६९

पूर्वस्य पुरवः ४, २७०

पूर्वस्य पुरिमः २, १३५

पृथक् स्पष्टे णिव्वडः ४, ६२

पृथकि धो वा १, १८८

पृष्ठे वाऽनुत्तरपदे १, १२६

पो वः १, २३१

प्यादय २, २१८

प्रकाशेणुं व्वः ४, ४५

प्रच्छः पुच्छः ४, ९७

प्रतीक्षेः सामय— ४, १९३

प्रत्यये डीर्न वा ३, ३१

प्रत्ययादो डः १, २०६

प्रत्याङा पलोदटः ४, १६६

प्रत्युषे षडच हो वा २, १४

प्रत्येकमः पाडिक्कं २, २१०

प्रथमे प-थोर्वा १, ५५
 प्रदीपि-दीहदे लः १, २२१
 प्रदीपस्तेष्व-सन्दुम — ४, १५२
 प्रभूते वः १, २३३
 प्रभौ हुप्पो वा ४, ६३
 प्रवासीक्षौ १, ९५
 प्रविशे रिञः ४, १८३
 प्रसरेः पयस्लोवेल्लो ४, ७७
 प्रस्थापेः पटुव- ४, ३७
 प्रहृगेः सारः ४, ८४
 प्रादेर्मौलेः ४, २३२
 प्रान्मृश-मुषोर्हुसः ४, १८४
 प्रायसः प्राड-प्राड्व ४, ४१४
 प्रावरणे अङ्गवाऊ १, १७५
 प्रावृत्तश्च-तरणयः १, ३१
 प्लक्षे लात् २, १०३
 प्लावेरोम्वाल-पव्वालो ४, ४१

[फ]

फक्कस्यक्कः ४, ८७
 फो भ-हौ १, २३६

[ब]

बन्धो न्धः ४, २४७
 बले निर्धारण- २, १८५
 बहिसो बार्हि २, १४०
 बहुलम् १, २
 बहुत्वे हुः ४, ३८४
 बहुत्वे हुं ४, ३८६
 बहुषु न्तु ह सो ३, १७६
 बहुष्वाद्यस्य न्ति ३, १४२
 बाहोरात् १, ३६
 बाष्पे होऽश्रुणि २, ७०
 बिसिन्यां भः १, २३८
 बुभुक्षि-वीज्योर्णीरव- ४, ५
 बृहस्पति-वनस्पत्योः २, ६९
 बृहस्पतौ बहो भयः २, १३७

बो वः १, २३७
 बभो म्हु-ज्भौ ३, १०४
 बभो दुह-लिह-वह- ४, २४५
 ब्रूणो ब्रुवो वा ४, ३९१
 ब्रह्मचर्यं च १, ५९
 ब्रह्मचर्य-तूर्य-सौन्दर्य- २, ६३

[भ]

भञ्जेर्वेमय-मुसुमूर- ४, १०६
 भवद्-भगवतोः ४, २६५
 भविष्यति स्तिः ४, २७५
 भविष्यति हिरादिः ३, १६६
 भविष्यत्येय एव ४, ३२०
 भस्मात्मनोः पो वा २, ५१
 भधेर्भुक्कः ४, १८६
 भाराक्रान्ते नर्मेणसुढः ४, १५८
 भासेभिषः ४, २०३
 भियो भा-बीहौ ४, ५३
 भिस्म्यस्-सुपि ३, १५
 भिस्येद् वा ४, ३३५
 भिस्-सुपोर्हि ४, ३४७
 भिसा तुम्हेहि ४, ३७१
 भिसो हि हिं हिं ३, ७
 भोष्मे षमः २, ५४
 भुजो भुञ्ज-जिम- ४, ११०
 भुवः पर्याप्तौ हुच्चः ४, ३९०
 भुवेर्हो-हुव-हवाः ४, ६०
 भुवो भः ४, २६९
 भे तुष्मे तुज्भ तुम्ह ३, ९१
 भे तुष्मेहि उज्भोहिं ३, ९५
 भे वि दे ते तइ ३, ९४
 भ्यसस्तो-दी-डु- ३, ९
 भयसश्च हिः ३, १२७
 भ्यसाम्भ्यां तुम्हं ४, ३७३
 भ्यसामोर्हुः ४, ३५१
 भ्यसि वा ३, १३

भ्यसो हुं ४, ३३७
 भ्रमरे सो वा १, २४४
 भ्रमेराडो वा ३, १५१
 भ्रमेष्टिरिदिल्ल- ४, १६१
 भ्रमेस्तालिग्रष्ट- ४, ३०
 भ्रंशे फिड-फिट्ट- ४, १७७
 भ्रुवो मया डमया २, १६७

[म]

मइ-मम-मह- ३, १११
 मणे विमश २, २०७
 मधूके वा १, १२२
 मण्डेश्चिञ्च-चिञ्चअ- ४, ११५
 मध्यमकतमे १, ४८
 मध्यत्रयस्याऽऽद्यस्य ४, ३८३
 मध्यमस्येत्या-हचौ ३, १४३
 मध्याह्ने हः २, ८४
 मध्ये च स्वरान्ताद्वा ३, १७८
 मनाको न वा २, १६९
 मन्थेर्घुसल-विरोलौ ४, १२१
 मन्मथे वः १, २४२
 मन्थुनोष्ठ-मालिन्ये ४, ६९
 मन्यो न्तो वा २, ४४
 ममाऽम्हौ म्यसि ३, ११२
 मयस्यइर्वा १, ५०
 मरकत-मदकले गः १, १८२
 मलिनोभय-शुक्ति- २, १३८
 मसृण-मृगाङ्क-मृत्पु १, १३०
 मस्जेराउडु-णिउडु- ४, १०१
 महमहो गन्धे ४, ७८
 महाराष्ट्रे १, ६९
 महाराष्ट्रे ह-रोः २, ११९
 मह मज्भु डसि-डस्म्याम् ४, ३७९
 माई मर्थ २, १९१
 मार्जारस्य मज्जर- २, १३२
 मातुरिद्वा १, १३५

मातृ-पितुः स्वसुः २, १४२
 मात्राटि वा १, ८१
 मामि हलाहले २, १९५
 मांसादिष्वनुस्वारे १, ७०
 मांसादेर्वा १, २९
 मि मइ ममाइ ३, ११५
 मि मे ममं ममए ३, १०९
 मि-मो-मु-मे ३, १६७
 मि-मो-महि-म्हो- ३, १४७
 मिरायाम् १, ८७
 मिव पिव विव २, १८२
 मिश्राङ्गुलिभ्रः २, १७०
 मिश्रैर्वोसाल-मेलवौ ४, २८
 मुचेइछङ्गाऽवहेड- ४, ९१
 मुः स्यादौ ३, ८८
 मुहेगुम्म-गुम्मडौ ४, २०७
 मृजेरुघुस-लुञ्छ- ४, १०५
 मृदो मल-मद-परिहट्ट- ४, १२६
 मेथि-शिथिर-शिथिल- १, २१५
 मे मइ मम मह ३, ११३
 मेः स्तं ३, १६९
 मोऽनुस्वारः १, २३
 मोऽन्याणो वेदेतोः ४, २७९
 मोऽनुनासिको वो वा ४, ३९७
 मो-मु-मानां ३, १६८
 मोरउल्ला मुषा २, २१४
 मो वा ४, २६४
 मौ वा ३, १५४
 म्नज्ञोर्णः २, ४२
 म्मश्चे ४, २४३
 म्मावयेधौ वा ३, ८९
 म्रक्षेचोप्यडः ४, १९१
 म्लेर्वा-पव्वायौ ४ १८
 म्हो म्भो वा ४, ४१२

[य]

यत्-तत्-किम्यो ४, ३५८
 यत्-तदः स्यमोर्ध्वं ४, ३६०
 यत्तदतदोऽतोरितिअ- २, १५६
 यत्र-तत्रयोस्त्रस्य ४, ४०४
 यमुना-चामुण्डा- १, १७८
 यष्ट्यां लः १, २४७
 याहक्-ताहक्-कीहगी- ४, ४०२
 याहशादेर्दुःस्तिः ४, ३१७
 यापेर्जवः ४, ४०
 यावत्तावज्जीविता १, २७१
 यावत्तावतोर्वाःमं ४, ४०६
 युजो जुञ्ज-जुञ्ज- ४, १०९
 युघ-दुघ-गृध- ४, २१७
 युधिष्ठिर वा १, ९६
 युवर्णस्य गुणः ४, २३७
 युष्मद्यर्थपरे तः १, २४६
 युष्मदः सो तुहं ४, ३६८
 युष्मवस्तं तुं तुव ३, ९०
 युष्मदस्मदोऽञ्ज- २, १४९
 युष्मदादेरीयस्य डारः ४, ४३४
 योगजाश्चषाम् ४, ४३०
 य-स्त-ष्टां रिय- ४, ३१४

[र]

रक्ते गो वा २, १०
 रचेरुगहाऽवह- ४, ९४
 रज्जे रावः ४, ४९
 रमेः संखुडु-खेडो ४, १६८
 रस्य लो वा ४, ३२६
 र-सोर्ल-शौ ४, २८८
 र-दोः २, ९३
 राजेरग्घ-छज्ज- ४, १००
 राज्ञः ३, ४९
 राजो वा चिञ् ४, ३०४
 रात्रौ वा २, ८८
 रिः केवलस्य १, १४०

रुते रुज्ज-रुण्टौ ४, ५७
 रुद-भुज-मुचां तो ४, २१२
 रुद-नमोर्वः ४, २२६
 रुदिते दिना णः १, २०९
 रुधेरथङ्गः ४, १३३
 रुवो न्ध-म्भौ च ४, २१८
 रुषादीनां दीर्घः ४, २३६
 रे धरे संभ णो २, २०१
 रो दीर्घात् २, १७१
 रोमन्थे रोग्गाल- ४, ४३
 रो रा १, १६
 तस्याऽधूतादौ २, ३०
 र्य-स्त-ष्टां ४, ३१४
 रुं कि दुरो वा १, ११५
 रुं कि निरः १, ९३
 श-ष-तन्त-वज्जे २, १०५
 ह-श्री-ह्री-कृत्स्न- २, १०४

[ल]

लघुके ल-होः २, १२२
 ललाटे च १, २५७
 ललाटे ल-डोः २, १२३
 लस्जेर्जोहः ४, १०३
 लात् २, १०६
 लाहन-लाङ्गल- १, २५६
 लिङ्गमतन्त्रम् ४, ४४५
 लिपा लिम्पेः ४, १४९
 लुक् १, १०
 लुग्-भाजन-दनुज- १, २६७
 लुगावी क्त-भाव- ३, १५२
 लुप्त-य-र-व-श-ष- १, ४३
 लुप्ते शसि ३, १८
 लुभेः सम्भावः ४, १५३
 लो लः ४, ३०८
 ल्लो नवंकाहा २, १६५

[व]

वक्रादावन्तः १, २६
 वचो वोत् ४, २११
 वञ्चैर्वेदव-वेलव- ४, ९३
 वणो निश्चय-विकल्प- २, २०६
 वतेर्ध्वः २, १५०
 वधाड्डाइश्च वा ३, १३३
 वन्द-खण्डिते णा १, ५३
 वनिताया विलया २, १२८
 वर्गोऽन्यो वा १, ३०
 वर्त्तमाना-पञ्चमी- ३, १५८
 वर्त्तमाना-भविष्यन्त्योश्च ३, १७७
 वत्स्यति-स्यस्य सः ४, ३८८
 वल्ल्युत्कर-पर्यन्ता- १, ५८
 वाऽसौ दस्य ३, ८७
 वाऽघो रो लृक् ४, ३९८
 वाऽन्यथोऽनः ४, ४१५
 वाऽभिमन्यो १, २४३
 वाऽव्ययोत्खातादाव- १, ६७
 वाऽऽदौ १, २२९
 वाऽऽप ए ३, ४१
 वा कदले १, १६७
 वाक्ष्यर्थ-वचनाद्याः १, ३३
 वादेस्तावति ४, २६२
 वा निर्भरे वा १, ९८
 वा बृहस्पती १, १३८
 वा यत्तदोऽतोः ४, ४०७
 वापो १, ६३
 वाव्ययोत्खातादावदातः १, ६७
 वालाववरण्ये लुक् १, ६६
 वा विह्वले वो २, ५८
 वा स्वरे मश्च १, २४
 विकसेः कोआस- ४, १९५
 विकोशेः पक्खोडः ४, ४२
 विगलेस्थिप- ४, १७५
 विज्ञपेर्वोक्ताऽनुवको ४, ३८

वितस्ति-वसति-भरत- १, २१४
 विद्युत्-पत्र- २, १७३
 विरिचैरोल्लुण्ठो- ४, २६
 विलपेर्भङ्ग-वडधडौ ४, १४८
 विलीङ्गेविरा ४, ५६
 विवृतेर्दंसः ४, ११८
 विषमे मो ढो वा १, २४१
 विषण्णोक्त-वर्त्मनो ४, ४२१
 विसंवर्देविअट्ट- ४, १२९
 विस्मुःपम्हुस-विग्रहर- ४, ७५
 विश्रमेणिग्वा ४, १५९
 विशत्यादेर्लृक् १, २८
 वीप्स्यात् स्यादेः ३, १
 वृक्ष-क्षिमयोः २, १२७
 वृत्त-प्रवृत्त-मृत्तिका- २, २९
 वृन्ते णटः २, ३१
 वृद्धिके इच्छेच्चुवा २, १६
 वृषमे वा वा १, १३३
 वषादीनामरिः ४, २३५
 वृषे ढिक्कः ४, ९९
 वेणौ णो वा १, २०३
 वेतः कर्णिकारे १, १६८
 वेदं-किमोर्यादेः ४, ४०८
 वेदं तदेतदो ३, ८१
 वेपेरायम्बाऽऽयज्भौ ४, १४७
 वेमाञ्जल्याद्याः १, ३५
 वेव च आमन्त्रणे २, १९४
 वेवे भय-वारण- २, १९३
 वेष्टः ४, २२१
 वेष्टेः परिआलः ४, ५१
 वंकाहः सि सिग्रं २, १६२
 वंङ्ग्यस्य वैरुलिग्रं २, १३३
 वंत्तवः ३, ३
 वंतवो डसेस्तो ३, ८२
 वैरादौ वा १, १५२

वेत्तेणमिणमो सिना ३, ८५
 वोत्तरीयाऽनीय-तीय- १, २४८
 वो तुञ्भ तुम्मे ३, ९३
 वोतो डवो ३, २१
 वोत्साहे थो २, ४८
 वोदः ४, २२३
 वोध्वं २, ५९
 वोपरो १, १०८
 वोपेन कम्मवः ४, १११
 वौषधे १, २२७
 व्यञ्जनावदन्ते ४, २३९
 व्यञ्जनावीअः ३, १६३
 व्यत्ययश्च ४, ४४७
 व्याकरणप्राकाराऽऽगते १, २६८
 व्यापेरोअगः ४, १४१
 व्यापेराअड्डः ४, ८१
 व्याहृगेः कोक्क- ४, ७६
 व्याहृगेर्वाहिप्पः ४, २५३
 व्रज-नृत-मवां ४, २२५
 व्रजेवुंजः ४, ३६२
 व्रजो जः ४, २९४

[श]

शक्त-मुक्त-वट्ट- २, २
 शकादीनां द्वित्वम् ४, २३०
 शकेश्चय-तर-तीर- ४, ८६
 शत्रानशः ३, १८१
 शदो भड-पक्खोडौ ४, १३०
 शनेसो डिग्रम् २, १६८
 शबरे वो मः १, २५८
 शमेः पडिसा-परिसामौ ४, १६७
 शरवादेरत् १, १८
 श-वोः सः १, २६०
 श-वोः सः ४, ३०९
 शाङ्गं आत्पूर्वोऽत् २, १००
 शिथिलेऽङ्गुदे वा १, ८९

शिरायां वा १, २६६
 शीकरे भहौ वा १, १८४
 शीघ्रादीनां बहिलावयः ४, ४२२
 शोलाद्यर्थस्येः २, १४५
 शुल्के ङो वा २, ११
 शुष्क-स्कन्दे वा २, ५
 शृङ्खले खः कः १, १८९
 शेषेऽदन्तवत् ३, १२४
 शेषं प्राकृतवत् ४, २८६
 शेषं प्राग्वत् ४, ३२८
 शेषं शौरसेनीवत् ४, ३०२
 शेषं शौरसेनीवत् ४, ३२३
 शेषं संस्कृतवत् ४, ४४८
 शेषित्य-सम्बन्धे ४, ७०
 शौरसेनीवत् ४, ४४६
 श्यामाके मः १, ७१
 श्रदो धो दहः ४, ९
 श्रद्धाद्धि-मूर्धाऽर्धेऽन्ते २, ४१
 श्रमे वावम्फः ४, ६८
 श्रु-गमि-रदि-विवि ३, १७१
 श्रुतेर्हणः ४, ५८
 श्रो हरिश्चन्द्रे २, ८७
 श्लाघः सलहः ४, ८८
 श्लिषेः सामगाऽवयास- ४, १९०
 श्लेष्मणि वा २, ५५

[ष]

षट्-शमी-शाब १, २६५
 षष्ठ्याः ४, ३४५
 षक-स्कयान्नि २, ४
 षट्स्याऽनुष्टुप्-ष्टान्सम्बन्धे २, ३४
 ष-स्पयोः फः २, ५३

[स]

सङ्ख्या-गदगवे १, २१९
 सङ्ख्याया आमो ३, १२३
 सटा-शकट-कंटमे १, १९६

सद-पतोर्डः ४, २१९
 सप्ततौ रः १, २१०
 सप्त-पर्णे वा १, ४९
 सप्तम्या द्वितीया ३, १३७
 समनूपाद् रुधेः ४, २४८
 समा अग्निभः ४, १६४
 समापेः समाणः ४, १४२
 समारचेरुवहृत्थ- ४, ९५
 समासे वा २, ९७
 समो गलः ४, ११३
 समो ललः ४, २२२
 समः स्यः खा ४, १५
 सम्भावेरासङ्गः ४, ३५
 संमर्द-वितवि २, ३६
 सर्वत्र लवराम् २, ७९
 सर्वस्य साहो वा ४, ३६६
 सर्वाङ्गादीनस्येकः २, १५१
 सर्वदिङ्सेर्हो ४, ३५५
 स-षोः संयोगे ४, २८९
 संतपेर्भङ्गः ४, १४०
 संविशेरप्पाहः ४, १८०
 संयुक्तस्य २, १
 संवृगेः साहर-साहट्टी ४, ८२
 साध्वस-ध्य-ह्यां २, २६
 सामर्थ्योत्सुकोत्सवे २, २२
 सावस्मदो हउं ४, ३७५
 सिचेः सिञ्च-सिम्पो ४, ९६
 सिनास्ते सिः ३, १४६
 सी ही होअ मृतार्थस्य ३, १६२
 सुवा अम्हामु ४, ३८१
 सुपि ३, १०३
 सुपि ३, ११७
 सूक्ष्म-इन-एण- २, ७५
 सूजो रः ४, २२९
 सेबादो वा २, ९९

स्तवे वा २, ४६
 स्तस्थ थोऽस- २, ४५
 स्तोकस्य थोक्क- २, १२५
 स्त्यान-चतुर्थार्थ २, ३३
 स्त्रिया इत्थी २, १३०
 स्त्रियां जस्-शसोः ४, ३४८
 स्त्रियां डहे ४, ३५९
 स्त्रियां तदन्ताङ्गोः ४, ४३१
 स्त्रियामादविद्युत १, १५
 स्त्रियामुदोतो ३, २७
 स्थ-र्थयोस्तः ४, २९१
 स्थविर-विचकिला- १, १६६
 स्थष्ठा-थक्क- ४, १६
 स्थानावहरे २, ७
 स्थूणा-तूणे वा १, १२५
 स्थूले लो रः १, २५५
 स्नमदामशिरो १, ३२
 स्नातेरद्भुतः ४, १४
 स्निग्धे वादितौ २, १०९
 स्निह-सिचोः ४, २५५
 स्नुषायां णो १, २६१
 स्नेहाग्न्योर्वा २, १०२
 स्पन्देऽचुलुचुलः ४, १२७
 स्पृशः फास-फंस ४, १८२
 स्पृशेऽशिष्यः ४, २५७
 स्पृहः सिंह ४, ३४
 स्पृहायाम् २, २३
 स्फटिके लः १, १९७
 स्फुटि-चले ४, २३१
 स्मरेर्भर-भूर-भर- ४, ७४
 स्यम्-जस-शसां ४, ३४४
 स्यमोरस्योत् ४, ३३१
 स्यादो दीर्घह्रस्वौ ४, ३३०
 स्याद्-भग्य-चंत्य- २, १०७
 ख सेल्हस-डिम्भो ४, १९७

सैन्ये वा १, १५०
 सोच्छादयः ३, १७२
 सोहिर्वा ३, १७४
 सौ पु स्योद् वा ४, ३३२
 स्कः प्रेक्षाचक्षुषोः ४, २९७
 स्तब्धे ठढौ २, ३९
 स्तम्भे स्तो वा २, ८
 स्वपावुच्च १, ६४
 स्वपेः कमवस ४, १४६
 स्वप्ने नात् २, १०८
 स्वधन-नीव्योर्वा १, २५९
 स्वयमोऽर्थे अप्पणो २, २०९
 स्वरस्योद्बृत्ते १, ८
 स्वरानां स्वराः ४, २३८
 स्वरानां स्वराः प्रायो ४, ३२९
 स्वरावनता वा ४, २४०
 स्वरादसंयुक्तस्यानादेः १, १७६
 स्वरेऽन्तरश्च १, १४

स्वस्त्रादेर्डा ३, ३५
 स्वार्थे कश्च वा २, १६४
 स्विदां जजः ४, २२४
 स्तिं-स्तयोरत् ३, ७४
 [ह]
 हञ्जे चेट्याह्वाने ४, २८१
 हृदो निर्वंदे २, १९२
 हन्-खनोऽन्त्यस्य ४, २४४
 हन्द् च गृहाणार्थे २, १८१
 हन्दि विषाद-विकल्प — २, १८०
 हरिताले र-लोर्न वा २, १२१
 हरिद्रादौ लः १, २५४
 हरीतक्यामीतोऽत् १, ९९
 हरे क्षेपे च २, २०२
 हसेर्गुञ्जः ४, १९६
 हासेन स्फुटेर्मुः ४, ११४
 हि-स्वयोरिवुषेत् ४, ३८७
 हीमानहे विस्मय — ४, २८२

ही ही विदूषकस्य ४, २८५
 ह्रु खु नदिचय — २, १९८
 हं चेदुद्भयाम् ४, ३४०
 हुं वानपृच्छा-निवारणे २, १९७
 हुह्रु-घुग्घादयः ४, ४२३
 ह-क-त्-ज्यामीरः ४, २५०
 हवये यस्य पः ४, ३१०
 हो घोऽनुस्वारात् १, २६४
 ह्ये ह्योः २, १२४
 ह्रदे ह-दोः २, १२०
 ह्रस्वः संयोगे १, ८४
 ह्रस्वात् थ्य-इच्च-त्स — २, २१
 ह्रस्वोऽमि ३, ३६
 ह्लादेरखअच्छः ४, १२२
 ह्लो ल्हः २, ७६
 ह्लो भो वा २, ५७
 [आत्मगुरवे नमः]

प्राकृत-व्याकरणस्य चतुर्थ-पादस्य

शब्दसूची

[अ]
 अइ (अति) ४, ४२५
 अइच्छइ (गच्छति) ४, १६२
 अइ-तुङ्गत्तणु (अति-तुङ्गत्वम्) ४, ३९०
 अइमत्तहं (अतिमत्तानाम्) ४, ३४५
 अइरत्तिए (अतिरक्तया) ४, ४३८
 अइसो (ईदृशः) ४, ४०३
 अईइ (गच्छति) ४, १६२
 अङ्गुलिउ (अङ्गुल्यः) ४, ३५८
 अंशु (अश्रु) ४, ४१४, ४३१
 अंहि (अंघ्रि) ४, २८८
 अवकन्दइ (आक्रन्दति) ४, १३१

अक्कमइ (आक्रमते) ४, १६०
 अक्कुसइ (गच्छति) ४, १६२
 अक्खणउं (आख्यातुम्) ४, ३५०
 अक्खिवइ (आक्षिपति) ४, १४५
 अक्खिहि (अक्षिभिः) ४, ३५७, ३९६
 अक्खोडेइ (कर्षति) ४, १८८
 अखइ (अक्षये) ४, ४१४
 अग (अग्र) ४, ३२६
 अगवो (अग्रतः) ४, २८३
 अगइ (अग्रतः) ४, ३९१, ४२२
 अगसउ (अग्र + ल + कः) ४, ३४१
 अगलु (अगलः) ४, ४४४

अगिठुउ (अग्निष्ठः) ४, ४२९
 अग्गी (अग्निः) ४, ३४३
 अग्घइ (अर्हति) ४, ३८५, ४२२
 अग्घइ (राजते) ४, १००
 अग्घवइ (पूरयति) ४, १६९
 अग्घाअइ (आजिघ्रति) ४, १३
 अग्घाडइ (पूरयति) ४, १६९
 अङ्कुसहं (अङ्कुशानाम्) ४, ३४५, ३८३
 अङ्ग, अङ्गु (अङ्ग) ४, ३३२
 अङ्गहि (अङ्गः) ४, ३३२, ३५७
 अङ्गे (अङ्गे) ४, ६३
 अङ्गुमइ (पूरयति) ४, १६९
 अङ्गुलिउ (अङ्गुल्यः) ४, ३३३

अङ्गुलिओ (अङ्गुल्यः) ४, ३४८
 अचिन्तिअ (अचिन्तिता) ४, ४२३
 अचछ्, अचछइ (आस्ते) ४, २१५
 ३८८; अचछते अचछति ४, ३१९;
 अचछदे अचछदि ४, २७४; अचछउ
 ४, ४०६

अचछ (अचछ) ४, ३५०
 अचिछ (आस्त्व) ४, ३८८
 अचिछन्दइ (आचिछनति) ४, १२५
 अज्ज (अद्य) ४, ४१४, ४२३
 अज्जु (अद्य) ४, ३४३, ४१८
 अज्जो (आर्यः) ४, २६६
 अज्जइ (कर्षति) ४, १८७
 अज्जदिशं (अन्यदिशं) ४, २९३
 अज्जली (अज्जलिः) ४, २९३
 अज्जातिसो (अन्यादृशः) ४, २९३
 अट्, परिअट्टइ (पर्यटति) ४, २३०
 अट्टइ (ववथ्यते) ४, ११९
 अडोहिउं (अनवगाहितम्) ४,
 ४३९

अडुक्खइ (क्षिपति) ४, १४३
 अणचछइ (कर्षति) ४, १८७
 अणन्तर (अनन्तर) ४, २७७
 अणल (अनल) ४, ३९५, ४१५,
 ४२९

अणाइज्जइ (न ज्ञायते) ४, २५२
 अणुत्तर (अनुत्तर) ४, ३७२
 अणुविअहु (अनुदिवसम्) ४, ४२८
 अणुरत्ताउ (अनुरक्ताः) ४, ४२२
 अणुवचचइ (अनुव्रजति) ४, १०७
 अणुवज्जइ (गच्छति) ४, १६२
 अण्हइ (भुनक्ति) ४, ११०
 अतिट्ट (अदृष्ट) ४, ३२३
 अत्ता (आत्मा) ४, १२३
 अत्थं (अर्थम्) ४, ३१०

अत्थमणि (अस्तमने) ४, ४४४
 अत्थहि (अस्त्रैः) ४, ३५८
 अद्धा (अर्घानि) ४, ३५२
 अद्धमागह (अर्घमागध) ४, २८७
 अध (अथ) ४, ३२३
 अधण (अधन्य) ४, ३६७
 अधिन्नइं (अधीनानि) ४, ४२७
 अनउ (अनयः) ४, ४००
 अनु (अ-यथा) ४, ४१५
 अन्तर (अन्तरम्) ४, ३५०, ४०६,
 ४०७, ४०८
 अन्तेआरि (अन्तश्चारिन्) ४,
 २६४
 अन्त्रडी (अन्त्र) ४, ४४५
 अन्वावेदो (अन्तर्वेदिः) ४, २८६
 अन्वेउरं (अन्तःपुरम्) ४, २६१
 अन्धारइ (अन्धकारे) ४, ३४९
 अन्न (अन्यः) ४, ३७२, अन्नु ४,
 ३३७, ३५०, ३५४, ४०१,
 ४११, ४१४, ४१८, ४२२, अन्नं
 ४, २७७, अन्नं ४, ३७० अन्नहे
 ४, ४२५, अन्नहि ४, ३५७,
 ३८३, ४२२, अन्ने ४, ४९४,
 अन्नइं ४, ४२७, अन्नहँ ४, ४२२
 अन्नह (अन्यत्र) ४, ४१५
 अन्नाइसो (अन्यादृशः) ४, ४१३
 अपुरव (अपूर्वं) ४, २७०
 अपुरव, अपुरवं (अपूर्वम्) ४,
 २७०, अपुरवे ४, ३०२
 अपूरइ (अपूर्णे) ४, ४२२
 अप्पणउं (आत्मानम्) ४, ३५०,
 ३६७, ४२२, ४३० अप्पउ ४,
 ४२२, अप्पणा ४, ३३८, ३५०,
 ३६७, अप्पणें ४, ४१६, अप्पण
 ४, ४२२, अप्पणु ४, ३३७

अप्पणो ४, ३०२, अप्पहो ४,
 ३४६, अप्पाणु ४, ३९६
 अप्पाहइ (सदिशति) ४, १८०
 अप्पिण् (अप्रिये) ४, ३६५
 अप्पुण्णो (आक्रान्तः) ४, २५८
 अफलोदया (अफलोदया) ४, २८३
 अबह्मज्जं (अब्रह्मण्यम्) ४, २९३
 अब्भइ (अनुगम्य) ४, ३९५
 अब्भयणि (अभ्यर्थने) ४, ३८४
 अब्भा (अभ्राणि) ४, ४४५
 अब्भिडइ (संगच्छति) ४, ३८३
 अब्भुद्धरणु (अभ्युद्धरणम्) ४,
 ३६४
 अभउ (अभयम्) ४, ४४०
 अभगु (अभगनम्) ४, ३८७
 अभिमज्ज (अभिमन्युः) ४, ३०५
 अमच्च (अमात्य) ४, ३०२
 अमुं (अमुम्) ४, ४३९
 अम्बणु (अम्लत्वम्) ४, ३७६
 अम्मडि ! (अम्ब !) ४, ४२४
 अम्महे (हर्षे निपातः) ४, २८४,
 ३०२
 अम्मि ! (अम्ब !) ४, ३९५, अ-
 म्मीए ४, ३९६
 अम्हइं (वयम्, अस्मान्) ४, ३७६,
 अम्हहं ४, ३७९, ३८०, ४१७,
 ४२२, ४३९, अम्हासु ४, ३८१,
 अम्हाहँ ४, ३००, अम्हे ४, ३७६,
 ४२२, अम्हेहि ४, ७३१, ३७८,
 ४२२
 अम्हातिसो (अस्मादृशः) ४, ३१७
 अम्हारा (अस्मदीयः) ४, ३४५,
 ४३४
 अयं (अयम्) ४, ३०२,
 अयज्जइ (कर्षति) ४, १८७

अय्य (अद्य) ४, २९२
 अय्य (आर्य) ४, ३०२, अय्यो ४,
 २७७
 अय्यउत्त (आर्यपुत्र) ४, २६६,
 अय्यउत्तो ४, २६०
 अय्यमिस्तेहि (आर्यमिश्रैः) ४,
 २८३
 अय्या (आर्या) ४, ३०२
 अय्युगो (अर्जुनः) ४, २९२
 अय्य, अप्पेइ अपयति) ४, ३९
 अरे (अरे) ४, ४१८
 अर्ज, अज्जइइ (अर्जति) ४, १०८,
 अज्जिज्जइ ४, २५२
 अलं (अलम्) ४, २७८
 अलहन्तिअहे (अलभमानायाः) ४,
 ३५०
 अलिउलहं (अलिकुलानि) ४,
 ३५३
 अले ! (अरे !) ४, ३०२
 अल्लत्थइ (उत्क्षिपति) ४, १४४
 अल्लिअइ (उपसर्पति) ४, १३९
 अल्लिवइ (अर्पयति) ४, ३९
 अल्लोअइ (आलीयते) ४, ५४
 अल्लोणो (आलीनः) ४, ५४
 अवअक्खइ (पश्यति) ४, १८१
 अवअच्छइ (ह्लादयति) ४, १२२
 अवआसइ (पश्यति) ४, १८१
 अवअक्खइ (पश्यति) ४, १८१
 अवगुणु (अवगुण) ४, ३९५
 अवज्जसइ (गच्छति) ४, १६२
 अवज्जा (अवज्ञा) ४, २९३
 अवडयडि (अवटतटे) ४, ३३९
 अवत्थहं (°अवस्थानाम्) ४,
 ४२२, अवत्थे ४, ३९६
 अवयच्छइ (पश्यति) ४, १८१

अवयज्झइ (पश्यति) ४, १८१
 अवयासइ (श्लिष्यति) ४, १९०
 अवय्य (अवद्य) ४, २८८
 अवराइसो (अन्यादृशः) ४, ४१३
 अवराहिउ (अपराधितम्) ४, ४४५
 अवरि (उपरि) ४, ३३१
 अवरेण (अपरेण) ४, ३९५
 अवरोप्पइ (परस्परम्) ४, ४०९
 अवशल (अपसर) ४, ३०२
 अवस (अवश) ४, ३७६, ४२७
 अवसर (अवसर) ४, ३५८
 अवसे (अवश्यम्) ४, ४२७
 अवसेहइ (गच्छति) ४, १६२,
 १७८
 अवहइ (रचयति) ४, ९४
 अवहरइ (नश्यति) ४, १६२, १७८
 अवहावेइ (कृपां करोति) ४, १५१
 अवहेइ (मुञ्चति) ४, ९१
 अवुक्कइ (विज्ञापयति) ४, ३८
 अस्, म्हि ४, २६६, शि ४, ३०२,
 त्थु ४, २८३, सन्ता ४, ३८९
 असइहि (असतीभिः) ४, ३९६
 असडुलु (असाधारणः) ४, ४२२
 असणु (अशनम्) ४, ३४१
 असार (असारः) ४, ३९५
 असुलह (असुलभ) ४, ३५३
 असेसु (अशेषम्) ४, ४४०
 अस्तववी (अर्थपतिः) ४, २९१
 अइ (अथ) ४, ३३९, ३४१, ३६५,
 ३६७, ३७९, ३८०, ३९०, ४१६,
 ४१७, ४२२, ४४२, ४४७
 अहं (अहम्) ४, ३०२
 अहइ (अधरः) ४, ३३२
 अहवइ (अथवा) ४, ४१९
 अहवा (अथवा) ४, ४१९

अहिऊलइ (दहति) ४, २०८
 अहिपच्चुअइ (आगच्छति) ४,
 १६३, २०९
 अहिमऊ (अभिमन्युः) ४, २९३
 अहिरेमइ (पूरयति) ४, १६९
 अहिलंसइ (काङ्क्षति) ४, १९२
 अहिलंसइ (काङ्क्षति) ४, १९२
 अहो (अधः) ४, ३६७
 [आ]
 आअड्डेइ (व्याप्रियते) ४, ८१
 आइउ (आयातः) ४, ४३२
 आइघइ (आजिघ्रति) ४, १३
 आइऊइ (कर्षति) ४, १८७
 आउड्डइ (मज्जति) ४, १०१
 आउत्ते (आवृत्तः) ४, ३०२
 आएण (एतेन) ४, ३६५
 आगमे (आगमः) ४, ३०२
 आचस्कदि (आचष्टे) ४, २९७
 आढप्पइ (आरभ्यते) ४, २५४
 आढवइ (आरभते) ४, १५५
 आढवीअइ (आरभ्यते) ४, २५४
 आणन्दु (आनन्दः) ४, ४०१
 आणहि (आनय) ४, ३४३
 आदन्नहं (व्याकुलानाम्) ४, ४२२
 आवरइ (आव्रियते) ४, ८४
 आप् (परि-उपसर्गपूर्वकम्) पज्जत्तं
 (पर्याप्तम्) ४, ३६५ पावेमि
 ४, ३०२, पावइ ४, २३९,
 पावीसु ४, ३९६, ३९८, पावि-
 अइ ४, ३६६, ४३७, पत्तु
 (प्राप्तम्) ४, ३३२, पाविअ
 (प्रापित) ४, ३८७ (सम्-प्र-
 उपसर्ग-पूर्वकम्) शंपत्ता ४, ३०१
 (वि-उपसर्ग-पूर्वकम्) वावेइ
 ४, १४१ (सम्-उपसर्ग-पूर्वकम्)

समावेइ ४, १४२, समप्पइ, ४, ४२२, समप्पउ ४, ४०१, समत्तु ४, ३२२, ४२०
 आभासइ (आभाषते) ४, ४४७
 आयइ (इमाति) ४, ३६५ आयहो ४, ३६५ आएण ४, ३६५ आयहिं ४, ३८३
 आयज्भइ (वेपते) ४, १४७
 आयम्बइ (वेपते) ४, १४७
 आयरु (आदरः) ४, ३४१, आय-रेण ४, ४२२
 आयुधं (आयुधम्) ४, ३२४
 आरभइ (आरभते) ४, १५५
 आरम्भइ (आरभते) ४, १५५
 आरुहइ (आरोहति) ४, २०६
 आरोअइ (उल्लसति) ४, २०२
 आरोलइ (पुञ्जति) ४, १०२
 आलवणु (आलपनम्) ४, ४२२
 आलिहइ (स्पृशति) ४, १८२
 आलु (अलीकम्) ४, ३७९, ४२२
 आलुखइ (स्पृशति) ४, १८२, २०८
 आवइ (आपद्) ४, ४००, ४१९
 आवइ (आयाति) ४, ३६७, आवहि ४, ४२२
 आवट्टइ (आवर्तते) ४, ४१९
 आवलि (आवलिः) ४, ४४४
 आवास (आवास) ४, ४४२
 आवासिउ (आवासितः) ४, ३५७
 आस (आशा) ४, ३८३
 आसघइ (संभावयति) ४, ३५
 आहइ (काङ्क्षति) ४, १९२
 आहम्मइ (आहन्यते) ४, १६२
 आहोडइ (ताडयति) ४, २७

[इ]

इ (अपि) ४, ३८३, ३८४, ३९०, ४३९
 इ एइ (एति) ४, ४०६, एसी ४, ४१४, एन्तु ४, ३५१ (आ-उप-सर्ग-पूर्वकम्) एदु ४, २६५, ३०२
 इअरु (इतरः) ४, ४०६
 इणं (इदम्) ४, २७९
 इत्तउं (इयत्) ४, ३९१
 इत्थ (अत्र) ४, ३२३
 इदो (इतः) ४, ३०२
 इध (इह) ४, २६८
 इन्दनीलउ (इन्द्रनीलः) ४, ४४४
 इमु (इदम्) ४, ३६१
 इयरु (इतरः) ४, ४०६
 इष्, इच्छइ (इच्छति) ४, २१५, इच्छहु ४, ३८४, इच्छह ४, ३८४, एच्छण ४, ३५३ इटो ४, ३५८ (सम्-प-उपसर्गपूर्वकम्) संपेसिया ४, ४२४
 इह (इह) ४, २६८, ४१९

[ई]

ईक्ष (प्रति-उपसर्गपूर्वकम्) पडि-कखइ (प्रतीक्षते) ४, १९३
 ईबिशाह (ईदृशानाम्) ४, २९९

[उ]

उअ (पश्य) ४, ३०६
 उअही (उदधिः) ४, ३६५
 उअकुअकुरइ (उत्तिष्ठति) ४, १७
 उअकुसइ (गच्छति) ४, १६२
 उअकोसं (उत्कृष्टम्) ४, २५८
 उअखवइ (उत्तिष्ठति) ४, १४४
 उअखुडइ (तुडति) ४, ११६
 उअगइ (उद्धाटयति) ४, ३३
 उअगहइ (रचयति) ४, ९४
 उअघुसइ (मार्ष्टि) ४, १०५

उड्घइ (निद्राति) ४, १२
 उच्चुपइ (चटति) ४, २५९
 उच्छङ्गे (उत्सङ्गे) ४, ३३६
 उच्छलन्ति (उच्चलन्ति) ४, ३२६
 उज्जाण (उद्यान) ४, ४२२
 उज्जुअ (अजुक) ४, ४१२
 उज्जेणिहि (उज्जयिनीम्) ४, ४४२
 उज्झ, उज्झिअ (उज्झित) ४, ३०२
 उट्टइ (उत्तिष्ठति) ४, १७
 उट्टम्भइ (उत्स्तम्भाति) ४, ३६५
 उट्टवईस (उत्तिष्ठोपविश) ४, ४२३
 उट्टावन्तिअ (उट्टापयन्त्या) ४, ३५२
 उड्डीणो (उड्डीनः) ४, २३७
 उड्डेइ (उड्ढयते) ४, २३७ उड्डे-न्ति ४, २३७
 उण्हउ (उणम्) ४, ३४३
 उण्हत्तणु (उणत्त्वम्) ४, ३४३
 उत्त घइ (रुणद्धि) ४, १३३
 उत्थंघइ (उत्तिष्ठति) ४, ३६, १४४
 उत्थल्लइ (उच्छलति) ४, १७४
 उत्थारइ (आक्रमते) ४, १६०
 उद्दालइ (उद्दालयति) ४, १२५
 उद्धम्भुअ (उद्धम्भुजा) ४, ४४४
 उद्धमाइ (उद्धमति) ४, ८, १६९
 उद्धूलेइ (उद्धूलयति) ४, २९
 उप्पात्ति (उत्पात्तम्) ४, ३७२
 उप्परि (उपरि) ४, ३३४
 उप्पालइ (कथयति) ४, २
 उप्पेलइ (उन्नामयति) ४, ३६
 उब्बुक्कइ (उद्बुक्कति) ४, २

उष्मावह (रमते) ४, १६८
 उष्भुभइ (उद्भवति) ४, ६०
 उष्भुत्तइ (उत्क्षिपति) ४, १४४
 उमच्छइ (वञ्चयति) ४, ९३
 उम्मत्थइ (अभ्यागच्छति) ४, १६५
 उम्मिल्लइ (उन्मीलयति) ४, ३५४
 उरे, उरम्मि, उरसि (उरसि) ४, ४४८
 उल्लसइ (उल्लसति) ४, २०२
 उल्लालइ (उल्लामयति) ४, ३६
 उल्लालित (उल्लालितः) ४, ४२२
 उल्लुक्कइ (तुडति) ४, ११६
 उल्लुण्डइ (विरिणक्ति) ४, २६
 उल्लुहइ (निःसरति) ४, २५९
 उल्लूरइ (तुडति) ४, ११६
 उल्लवइ (विध्यापयति) ४, ४१६
 उवमिअइ (उपमीयते) ४, ४१८
 उवालम्भइ (उपालभते) ४, १५६
 उवेल्लइ (प्रसरति) ४, ७७
 उव्वन्ता (उद्वृत्ते) ४, ४१४
 उव्वरिअ (उर्वरति) ४, ३७९
 उव्वाअइ (उद्धाति) ४, २४०
 उव्वाइ (उद्धाति) ४, ११, २४०
 उव्वारिज्जइ (उद्धायते) ४, ४३८
 उव्विवइ (उद्धिजति) ४, २२७
 उव्वेढइ (उद्धेष्टयति) ४, २२३
 उव्वेल्लइ (उद्धेष्टयति) ४, २२३
 उव्वेवो (उद्धगः) ४, २२७
 उच्चलइ (उच्चलति) ४, २९५
 उस्मा (उष्मा) ४, २८९
 उस्सिक्कइ (मुञ्चति, उत्क्षिपति) ४, ९१, १४४

[ऊ]

ऊसलइ (उल्लसति) ४, २०२

ऊसासेहि (उच्छवासैः) ४, ४३१

ऊसुम्भइ (उल्लसति) ४, २०२

[ए]

एउ (एतत्) ४, ४३८, एइ ४,

३३०, ३४४, ३६३, ४१४,

एआए ४, २८४, ३०२

एकातस (एकादश) ४, ३२६

एक्क (एक) ४, ३७१, ३८३, ४१९,

४२२, ४२९, ४३१; एक्कु ४,

४२२; एक्कसि ४, ४२८;

एक्कहि ४, ३३१, ३५७, ३९६,

४२२

एक्कमेक्कउ (एकैकम्) ४, ४४२

एक्कसि (एकदा) ४, ४२८

एच्छण (एष्टुम्) ४, ३५३

एतिसो (ईदृशः) ४, ३१७, एतिसं

४, ३२३

एत्तहे (अत्र) ४, ४१९, ४२०,

४३६

एत्तिउ (इयत्) ४, ३४१

एत्तुलो (इयान्) ४, ४०८, ४३५

एत्थ (अत्र) ४, १२३, २६५

एत्थु (अत्र) ४, ३३०, ३८७,

४०४, ४०५

एदं (एतत्) ४, २६९ एदेण ४,

२८२, ३०२ एदिणा ४, २७८,

एदामो, एदाह ४, २६०

एम्ब (एवम्) ४, ३७६, ४१८

एम्बइ (एवम्) ४, ३२२, ४२०,

४४१

एम्बइं (एवम्) ४, ४२१, ४२३

एम्बहि (इदानीम्) ४, ३८७,

४२०

एलिशाह (ईदृशानाम्) ४, २९९

एवडु (इयत्) ४, ४०८

एवं (एवम्) ४, २७९, ३२२

एवंविधाए (एवंविधया) ४, ३२३

एशे (एषः) ४, २८७, ३०२

एस (एषः) ४, ४४७, एसो ४,

२८० एसो ४, ३२०

एह (एषः) ४, ३३०, ३४४,

३६२, ३६३, ४१९, ४२५, एहु

४, ३६२, ३९५, ४०२, ४२२

एहो ४, ३६२, ३९१, एहा ४,

४४५

एहउं (एतद्) ४, ३६२

[ओ]

ओ (अव, अप, उत) ४, ४०१

ओअक्खइ (पश्यति) ४, १८१

ओअगइ (व्याप्नोति) ४, १४१

ओअन्दइ (आच्छिनति) ४, १२५

ओअरइ (अवतरति) ४, ८५

ओइ (अमूनि) ४, ३६४

ओगाहइ (अवगाहयति) ४, २०५

ओगालइ (रोमन्थयति) ४, ४३

ओम्वालइ (छादयति) ४, २१, ४१

ओरसइ (अवतरति) ४, ८५

ओरुम्माइ (उद्धाति) ४, ११

ओलुण्डइ (विवेचयति) ४, २६

ओवासइ (अवकाशति) ४, १७९

ओवाहइ (अवगाहयति) ४, २०५

ओशलथ (प्रसरति) ४, ३०२

ओसुक्कइ (तिजति) ४, १०४

ओहइ (अवतरति) ४, ८५

ओहट्टइ (अपभ्रश्यते) ४, ४१९

ओहामइ (तुलयति) ४, २५

ओहावइ (आक्रमते) ४, १६०

ओहीरइ (निद्राति) ४, १२

[क]

क (किम्) ४, ३५०, ४२२, ४४५,

क वि ४, ३७७, ४०१, ४२०,
४२२, को ४, ३७०, ३९६, ४२२,
४३८, ४३९, ४४१, को इ ४,
३८४, को वि ४, ४२२, का ४,
३२० का वि ४, ३९५, कि ४,
३४०, कि ४, २६५, २७९, ३०२,
३६५, ३६७, ४२२, ४३४, ४३९,
४४५, कि पि ४, ३१०, ३९१,
४१८, ४३८, कइ ४, ४२६ के
४, ३७६ के वि ४, ३८७, ४१२,
कस्सु ४, ४४२, कासु ४, ३५८,
कहे ४, ३५९, कहि ४, ४३६

कइ (कति) ४, ४२०

कइसो (कीदृशः) ४, ४०३

कउ (कुतः) ४, ४१६, ४१८

कांखइ (काङ्क्षति) ४, १९२

कङ्गुहे (कङ्गोः) ४, ३६७

कच्चु (कच्चित्) ४, ३२९

कज्ज (कार्यं) ४, २६६, ४०६,

कज्जु ४, ३४३, कज्जे ४, ३६७

कञ्चरा (काञ्चन) ४, ३९६

कञ्चुइआ ! (कञ्चुकिन् !) ४,
२६३, ३०२

कञ्चुआ (कञ्चुकम्) ४, ४३१

कञ्जका (कन्यका) ४, २९३,
३०५

कटारि (आश्चर्यम्) ४, ३५०

कटारइ (कटारिकायाम्) ४, ४४५

कडु (कटु) ४, ३३६

कहइ (क्वथ्यते) ४, ११९, २२०

कडुइ (कर्षति) ४, १८७

कडुउ (कर्षामि) ४, ३८५

कणइ (कनके) ४, ४४४

कणइ (कणति) ४, २३९

कणिअ (कणिका) ४, ४१९

कणिआरो (कणिकारः) ४, ३९६

कण्ठि (कण्ठे) ४, ४२०, ४४४,
४४६

कण्णइइ (कर्णे) ४, ४३२, ४३३,

कण्णहं ४, ३४०

कत-सिनानेन (कृत-स्तानेन) ४,
३२२

कथ, कहइ (कथयति) ४, २ कथेदि

कहेदि ४, २६७, कथेहि ४,

३०२, कधिदु ४, ३९६ कधितून

४, ३१२ कत्थइ ४, २४९, कहि,

कहि ४, ४२२, कहिज्जइ ४,

२४९

कधं (कथम्) ४, २६७, ३२३

कन्तप्पो (कन्दर्पः) ४, ३२५

कन्ति (कान्ति) ४, ३९६, कन्तिए

४, ३४९

कन्तु (कान्तः) ४, ३४५, ३५१,

३५७, ३५८, ३६४, ३८३, ४१८,

४३४, कन्तस्सु ४, ४४५, कन्तहो

४, ३७९, ३८९, ३९५, ४१६,

४२९

कण्णिज्जइ (कल्प्यते) ४, ३५७

कमलं (कमलम्, ४, ३०८, ३३२,

३९७, ४१४, कमलइ ४, ३५३

कमवसइ (स्वपिति) ४, १४६

कम्प (धातुः) कम्पेइ (कम्पते) ४,

४६, कम्पिता ४, ३२६, (अनु-

उपसर्ग-पूर्वकम्) मणुकम्पणीआ

४, २६०

कम्मइ (क्षुरं करोति) ४, ७२

कम्मवइ (उपभुनक्ति) ४, १११

कम्माह (कर्मणाम्) ४, २९९ क-

म्माहं ४, ३००

कम्मेइ (भुनक्ति) ४, ११०

कयन्ते (कृतान्तः) ४, ३०२

कयम्बो (कदम्बः) ४, ३८७ कय-

म्बु ४, ३८७

कयरो (कतरः) ४, २८७

कर् करेमि (करोमि) ४, २६५,

कलेमि ४, २८७, करेइ ४, ३३७,

४१४, ४२०, ४२२, करइ ४,

६५, २३४, २३९, ३३८, करदि

४, ३६०, करन्ति ४, ३७६, ४४५,

करहि ४, ३८२, ४१४, कर ४,

३३०, करहि ४, ३८५, ४१८, करे

४, ३८७, करहु ४, ३४६, ४२७,

करेध ४, २६०, करिस्सिदि ४,

२७५, करीसु ४, ३९६, कीसु ४,

३८९, कडुउं ४, ३८५, काहं ४,

२६५, काहिइ ४, २१४, कासी,

काही, काहीअ ४, २१४, कि-

ज्जदि, किज्जदे ४, २७४, करि-

ज्जइ ४, २५०, कीरइ ४, २५०,

कीरते ४, ३१६, किज्जउं ४, ३३८,

३८५, ३८९, ४११, ४४५, काउं

४, २१४, करउं ४, ३७०, करण

४, ४४१, करि ४, ३५७, करिअ

४, २७२, कडुअ ४, २७२, ३०२

करिदूण ४, २७२, काऊण ४,

२१४, कलिअ ४, ३०२, करेवि

४, ३४०, करेप्पिणु ४, ३९६,

कयव ४, २६५, कयउ ४, ४२९,

कयं ४, ४२२, कतं ४, ३२३,

कदं ४, २९०, किदु ४, ४४६,

किअउं ४, ३७१, ३७८, अकिआ

४, ३९६, करणीअं ४, २७७,

कायव्व ४, २१४, करिण्ववउ

४, ४३८, करन्त ४, ४३१,

करतु ४, ३८८, करन्तहो ४,

४००, कराविघ्ना ४, ४२३
 कर (कर) ४, ४१८, ४३९, ३९५,
 करि ४, ३५४, ३८७, करहि
 ४, ३४९
 करग (कराग्र) ४, ४२२
 करञ्जइ (भनक्ति) ४, १०६
 करवालु (करवालः) ४, ३५४,
 ३७९, ३८७
 करालिअउ (करालितः) ४, ४१५,
 ४२९
 करि (करि) ४, ३५३
 करिसइ (कर्षति) ४, १८७, २३५
 कलः (जानाति) ४, २, ५९
 कलङ्किअहं (कलङ्कितानाम्) ४,
 ४२८
 कलयलो (कलकलः) ४, २२०,
 कलयले ४, ३०२
 कलहिग्रउ (कलहायितः) ४, ४२४
 कलिहि (कली) ४, ३४१
 कलिजुगि (कलियुगे) ४, ३३८,
 ३७५, ४१०
 कली (करी) ४, २८७
 कले (करः) ४, २८८
 कलेवरहो (कलेवरस्य) ४, ३६५
 कवइ (कवति) ४, २३३
 कवण (किम्) ४, ३५०, ३६७,
 कवणु ४, ३९५, कवणेण ४,
 ३६७, कवणहिं ४, ४२५
 कवरि (कवरी) ४, ३८२
 कवल (कवल) ४, ३८७, कवले
 ४, २८९
 कवेलु (कमलम्) ४, ३९७ कवल
 ४, ३९५
 कवालु (कपालम्) ४, ३८७
 कवोलि (कपोले) ४, ३९५

कस् (वि-उपसर्ग-पूर्वकस्य कस्-
 धातोः रूपमिदम्) विअसइ (कि-
 सति) ४, १९५, विहसन्ति
 (विकसन्ति) ४, ३६५
 कसटं (कष्टम्) ४, ३१४
 कसरक्केहि (कसरक्कशब्दं कृत्वा)
 ४, ४२३
 कसबट्टइ (कषपट्टके) ४, ३३०
 कसाग्र-य (कषाय) ४, ४४०
 कस्टं (कष्टम्) ४, २८९
 कह वि (कथमपि) ४, ३७०, ४३६
 कहं (कथम्) ४, २६७
 कहन्तिहु (कुतः) ४, ४१५, ४१६
 कहां (कस्मात्) ४, ३५५
 कहि (कुत्र) ४, ३०२, ३५७, ४२२,
 कहि पि ४, ४२२
 काइं (किम्) ४, ३४९, ३५७, ३६७,
 ३७०, ३८३, ४१८, ४२१, ४२२,
 ४२८, ४३४
 काच्च (कच्चित्) ४, ३२९
 काठं (गाढम्) ४, ३२५
 कामहो (कामस्य) ४, ४४६
 कामेइ (कामयते) ४, ४४
 काय (काय) ४, ३५०
 कायर (कातर) ४, ३७६
 कालखेवें (कालक्षेपेण) ४, ३५७
 कालि (काले) ४, ४१५, ४२२,
 ४२४
 काली (कारी) ४, २९९
 कावालि (कापालिक) ४, ३८७
 किणइ (क्रीणाति) ४, ५२
 किति (कीर्ति) ४, ३३५, ३४७,
 ४००, ४१८
 कितिउ (कियत्कालम्) ४, ३८३
 किडु (कृतम्) ४, ४४६

किष (कथम्) ४, ४०१
 किन्नओ (क्लिन्नम्) ४, ३२९
 किर (किल) ४, ४१९
 किरितटं (गिरितटम्) ४, ३२५
 किल (किल) ४, २९२
 किलिक्खइ (रमते) ४, १६८
 किलिन्नओ (क्लिन्नकः) ४, ३२९
 किवें (कथम्) ४, ४०१, ४२२
 किवणु (कृपणः) ४, ४१९
 किह (कथम्) ४, ४०१
 किहे (कस्मात्) ४, ३५६
 कीलदि (क्रीडति) ४, ४४२
 कुक्कइ (व्याहरति) ४, ७६
 कुञ्जइ (कुध्यति) ४, १३५, २१७
 कुञ्जर (कुञ्जर) ४, ३८७, कु-
 ञ्जर ४, ४२२
 कुडुम्बकं (कुडुम्बम्) ४, ३११
 कुट्टणु (कुट्टनम्) ४, ४३८
 कुडोरइ (कुटीरके) ४, ३६४
 कुडुम्बउ (कुडुम्बकम्) ४, ४२२
 कुडुल्ली (कुटी) ४, ४२२, ४२९,
 ४३१
 कुडु (कुतूहल) ४, ३९६
 कुणइ (करोति) ४, ६५
 कुतुम्बकं (कुटुम्बकम्) ४, ३११
 कुमारी (कुमारी) ४, ३६२
 कुमाले (कुमारः) ४, २९३, ३०२
 कुम्भ (कुम्भ) ४, ४४७, कुम्भे ४,
 २९९, कुम्भइ ४, ३४५, ४४५
 कुम्भयडि (कुम्भतटे) ४, ४०६
 कुम्भिला (कुम्भिल) ४, ३०२
 कुरल (कुरल) ४, ३८२
 कुलं (कुलम्) ४, ३०८, कुलु, ३६१
 कुसुम (कुसुम) ४, ३२२, ४४४
 कुसुमवाम (कुसुमदाम) ४, ४४६

कुसुमाउह ! (कुसुमायुधः) ४, २६४
 कुहइ (कुथ्यति) ४, ३६५
 कृदन्तहो (कृतान्तस्य) ४, ३७०
 केत्तिअं (कियत्) ४, ३८३
 केत्तुलो (कियत्) ४, ४०८, ४३५
 केत्थु (कुत्र) ४, ४०५
 केम्ब (कथम्) ४, ४१८
 केरउ (सम्बन्धी) ४, ३५९, केरउं
 ४, ३७३, केरए ४, ४२२
 केलायइ (समारचयति) ४, ९५
 केलि (केलि) ४, १५७
 केवँ (कथम्) ४, ३४३
 केवँइ (कथंचित्) ४, ३९०, ३९६,
 ३९८

केवडु (कियत्) ४, ४०८
 केसकलाउ (केशकलापः) ४, ४१४
 केसरि (केसरो) ४, ३३५, ४२०
 केसहि (केशैः) ४, ३७०
 केहउ (कीदृक्) ४, ४०२
 केहि (तादर्थ्ये) ४, ४२५
 कोआसइ (विकसति) ४, १९५
 कोक्कइ (व्याहरति) ४, ७६
 कोट्टरइं (कोटराणि) ४, ४२२
 कोट्टुमइ (रमते) ४, १६८
 कोट्टिण (कौतुकेन) ४, ४२२
 कोदण्डु (कोदण्डम्) ४, ४४६
 कोन्तु (कुन्तः) ४, ४२२
 कोस्टागालं (कोष्ठागारम्) ४, २१०

[ख]

खउरइ (क्षुभ्यति) ४, १५४
 खग, (खड्ग) ४, ३३०, ३८६,
 ४११, खगु ४, ३५७, खगें ४,
 ३५७
 खचइ (खचति) ४, ८९
 खड्डइ (मृदनाति) ४, १२६

खणिज्जइ, खणिहिइ (खनिष्यति)
 ४, २४४
 खणु (क्षणः) ४, ४४६, खणेण ४,
 ३७१, खणें ४, ४१९
 खण्डइ (खण्डयति) ४, ३६७,
 ४२८, खण्डउ ४, ४१८
 खण्डु (खण्डम्) ४, ४४४, खण्डइं
 ३४०
 खण्डी (खण्डम्) ४, ४२३
 खन्ति (क्षान्तिः) ४, ३७२, ४४५
 खन्धस्सु (स्कन्धात्) ४, ४४५
 खम्भि (स्तम्भे) ४, ३९९
 खम्मइ (खन्यते) ४, २४४
 खम्मिहिइ (खनिष्यते) ४, २४४
 खम्मो (घर्माः) ४, ३२५
 खय (क्षय) ४, २९६
 खयगालि (क्षयकाले) ४, ३७७,
 ४०१
 खर (खर) ४, ३४४
 खल (खल) ४, ३४०, ३६७,
 ४०६, ४१८, खलाई ४, ३३४,
 खलु ४, ३३७, ४२२
 खल्लिहडउं (खल्वाटम्) ४, ३८९
 खसफसिहूअउ (व्याकुलीभूतः) ४,
 ४२२
 खाअइ (खादति) ४, २२८, खाइ
 ४, २२८, ४१९, खादन्ति ४,
 २२८, खन्ति ४, ४४५, खाहि
 ४, ४२२, खाहिइ ४, २२८,
 खज्जइ ४, ४२३, खाओ ४, २२८
 खाइं (अनर्थको निपातः) ४, ४२४
 खिज्जइ (खिद्यति) ४, १३२, २२४
 खिरइ (क्षरति) ४, १७३
 खिवइ (क्षिपति) ४, १४३
 खु (खलु) ४, ३०२

खुट्टइ (तुडति) ४, ११६
 खुडइ (तुडति) ४, ११६
 खुड्कइ (शल्यायते) ४, ३९५
 खुप्पइ (मज्जति) ४, १०१
 खुब्भइ (क्षुभ्यति) ४, १५४
 खेड्डइ (रमते) ४, १६८
 खेड्डयं (क्रीडा) ४, ४२२
 खेल्लन्ति (क्रीडन्ति) ४, ३८२
 खोडि (दोषः) ४, ४१९

[ग]

गइ (गति) ४, ३६७, ४०६
 गज्ज (गङ्गा) ४, ४४२, गङ्गा ४,
 ३९९, ४१९
 गज्जइ (गर्जति) ४, ९८; गज्जहि
 ३६७, गज्जु ४, ४१८
 गज्जिउ (पीडितः) ४, ४०९
 गड्डअ (गत्वा) ४, २७२, ३०२
 गढइ (घटति) ४, ११२
 गणइ (गणयति) ४, ३५८, गण-
 न्ति ४, ४१४, ३५३, गणन्तिए
 ४, ३३३
 गण्ठइ (ग्रन्थनाति) ४, १२०
 गण्ठी (ग्रन्थिः) ४, १२०
 गण्डत्थलि (गण्डस्थले) ४, ३५७
 गण्डाईं (गण्डान्) ४, ३५३
 गती (गतिः) ४, ३२७
 गन (गण) ४, ३०६
 गम्, गच्छइ (गच्छति) ४, १६२,
 २१५, गच्छति, गच्छते ४, ३१९.
 गच्छदि, गच्छदे ४, २७४, गच्छ
 ४, २९५, गच्छस्सिदि ४, २७५,
 गमिही ४, ३३०, गम्मइ, गमि-
 ज्जइ ४, २४९, गम्मिहिइ, गमि-
 हिइ ४, २४९, गच्छिय, गच्छि-
 दूण ४, २७२, गन्तून ४, ३१२,

गडुग्र ४, २७२, ३०२, गम्पिण्यु,
गम्पि, गमेप्पि, गमेप्पिण्यु ४,
४४२, गउ ४, ४४२, गउ-४,
४२६, गय ४, ३५२, गयउ ४,
४२२, गया ४, ३७६, गयाहि ४,
३७०, ३७७, गतो ४, ३२२, गदे
४, ३०२, गदो ४, ३८९, ३८०
(आङ्-उपसर्गपूर्वकः गम्धातुः)
आगच्छइ ४, १६३, २८७, आग-
श्चदि ४ ३०२, आगच्छमानो
४, ३२३, आगदो ४, ३५५, ३७२,
३७३, आगदे ४, २९२, आगदं
४, २७०, (अभाङ्-उपसर्ग-
पूर्वकः गम्धातुः) अभागच्छइ
४, १६५ (प्रत्याङ्-उपसर्ग-पूर्वकः
गम्धातुः) पच्चागच्छइ ४, १६६
(निस्-उपसर्ग-पूर्वकः गम्धातुः)
णिगउ ४, ३३१ (सम्-उपसर्ग-
पूर्वकः गम्धातुः) संगच्छइ ४,
१६४

गमेसइ (गवेषयति) ४, १८९
गय (गज) ४ ३३५, ३४५, ३८३,
३९५, ४१८, ४३९, ४४५
गयणि (गगने) ४, ३९५
गयणयलु (गगनतलम्) ४, ३७६
गयप्रदि (गर्जति) ४, २९२
गरुआ (गुरुका) ४, ३४०
गल्, गलइ (गलति) ४, ४१८,
गलन्ति ४, ४०६, (नञ्-पूर्वकः
गल्धातुः) अगलिअ ४, ३३२,
(वि-उपसर्ग-पूर्वकः गल्धातुः)
विगलइ ४, १७५

गलत्थइ (क्षिपति) ४, १४३
गलि (गले) ४, ४२३
गवक्षेहि (गवाक्षेषु) ४, ४२३

गवेसइ (गवेषयति) ४, १८९, ४४४
गसइ (ग्रसति) ४, २०४
गह (ग्रह) ४, ३८५
गहनं (गहनम्) ४, ३२३
गहीरिम गभीरिमाणम् ४, ४१९
गा, गाइ, गाअइ (गायति) ४,
६, गियते ४, ३१५
गाणं (गानम्) ४, ६
गासहं (ग्रामाणाम्) ४, ४०७
गिज्झइ (गृध्यति) ४, २१७
गिम्भो ४, (ग्रीष्मः) ४, ४१२
गिम्ह (ग्रीष्मः) ४, २८९, गिम्हु
४, ३५७

गियते (गीयते) ४, ३१५
गिरि (गिरि) ४, ३३७, ४४५,
गिरिहे ४, ३४१
गिलगमणु (गिलनमनाः) ४, ४४५
गिलि गिलि गिल गिल ४, ३९६
गिलिज्झइ (गिल्यते) ४, ३७०
गिली (गिरिः) ४, २८७

गुञ्जइ (हसति) ४, १९६
गुञ्जल्लइ (उल्लसति) ४, २०२
गुञ्जोल्लइ (उल्लसति) ४, २०२
गुट्ट (गोष्ठी) ४, ४१६
गुण (गुण) ४, २९२, ३३८, ३७२,
४१४, गुणु ४, ३९५, गुणहि ४,
३३५, ३४७, ४००, ४१८

गुणइ (गुणयति) ४, ४२२
गुण्ठइ (उद्धूलयति) ४, २९
गुन (गुण) ४, ३०६ गुनेन ४, ३०६
गुप्, गोवइ (गोपायते) ४, ३३८,
गुप्पइ ४, १५०, जुउच्छइ, जुगु-
च्छइ (जुगुप्सते) ४, ४ (वि-उप-
सर्ग-पूर्वकः गुप्धातुः) विगुत्ताइं
४, ४२१

गुम्मइ (मुह्यति) ४, २०७
गुम्मइइ (मुह्यति) ४, २०७
गुरु (गुरु) ४, ४४४
गुलगुञ्छइ (उन्नामयति) ४, ३६,
१४४

गुललइ (चाटुकरोति) ४, ७३
गोट्टडा (गोष्ठस्थाः) ४, ४२३
गोरडी (गौरी) ४, ३९५, ४२०,
४३१, ४३६
गोरि (गौरी) ४, ३२९, ३८३, गोरी
(गौरी) ४, ३९६, ४०१, ४१८,
गोरिहे ४, ३९५, गोरीअहि ४,
४१४

गोली (गौरी) ४, ३२६
ग्रह्, गेण्हइ (गृह्णाति) ४, २०९,
गृण्हइ ४, ३३६, गृहन्ति ४,
३४१, घेप्पइ ४, २५६, ३४१,
घेप्पन्ति ४, ३३५, गेण्हज्जइ
४, २५६, गेण्हअ ४, २१०,
घेत्तूण, ४, २१०, गृण्हेप्पिण्यु ४,
३९४, ४३८, घेत्तुं, घेत्तूण,
घेत्तव्वं ४, २१०

[घ]

घइ (अनर्थको निपातः) ४, ४२४
घंघलइ (क्लेषः) ४, ४२२
घट्, घडइ (घटति) ४, ११२,
घडदि ४, ४०४, घडेइ ४, ५०,
घडावइ ४, ३४०, ४११, घडिअ
४, ४१४, घडिअउ ४, ३३१ (उद्-
उपसर्ग-पूर्वकः घट्धातुः) उग्घा-
डइ ४, ३३ (सम्-उपसर्ग-पूर्वकः
घट्धातुः) संघडइ ४, ११३
घड (घटाः) ४, ३५७, ३९५, ४३९
घड्ढकय (घटोत्कच) ४, २९९
घण (घन) ४, ३८७, ४१४, ४३८,

घणा ४, ४२२, ४३९
 घणाइ (घृणायते) ४, ४४५
 घत्त (घातम्) ४, ४१४
 घत्तइ (क्षिपति) ४, १४३, घत्तइ
 (गवेषयति) ४, १८९
 घम्मो (घर्मः) ४, ३२८
 घर (गृहम्) ४, ३६४, घर ४,
 ३४१, ३४३, ३५१, ३६७, ४२२,
 घरि ४, ४२३, ४३६, घरहि
 ४, ४२२
 घरिणि (गृहिणी) ४, ३७०
 घल्लइ (क्षिपति) ४, ३३४, ४२२,
 घल्लन्ति ४, ४२२
 घाउ (घातः) ४, ३४६
 घुग्घउ (घेष्टाम्) ४, ४२३
 घुडुक्कइ (शल्यायते) ४, ३९५
 घुण्टेहि (घुट्शब्दं कृत्वा) ४, ४२३
 घुम्मइ (घूर्णते) ४, ११७
 घुलइ (घूर्णते) ४, ११७
 घुसलइ (मथ्नाति) ४, १२१
 घोट्टइ (पिबति) ४, १०
 घोडा (अश्वाः) ४, ३३०, ३४४,
 ३६३
 घोलइ (घूर्णते) ४, ११७
 [च]
 च (च) ४, २६५, ३२१, ३२२, ३२३
 चउ (चतुर्) ४, ३३१
 चउमुहु (चतुर्मुखः) ४, ३३१
 चक्को (चक्रेण) ४, ४४४
 चक्खिअं (आस्वादितम्) ४, २५८
 चक्करं (जर्जरम्) ४, ३२५
 चच्चिक्कं (स्थासकम्) ४, १७४
 चच्चुप्पइ (अर्पयति) ४, ३९
 चञ्छइ (तक्ष्णाति) ४, १९४
 चञ्चलु (चञ्चलम्) ४, ४१८

चडइ (आरोहति) ४, २०६, ४१०,
 चडिअउ ४, ३३१ चडिआ ४,
 ४४५
 चडक्क (चटात्कारः) ४, ४०६
 चडाहुं (आरोहामः) ४, ४३९
 चड्डइ (भुनक्ति) ४, ११०, चड्डइ
 (मृदनाति) ४, १२६
 चडुइ (पिनष्टि) ४, १८५
 चदुरिके ! (चतुरिके !) ४, २८१
 चदुलिके ! (चतुरिके !) ४, ३०२
 चन्दिमए (चन्द्रिकया) ४, ३४९
 चमठइ (भुनक्ति) ४, ११०
 चम्पय (चम्पक) ४, ४४४
 चम्पावण्णी (चम्पकवर्णी) ४, ३३०
 चम्पिज्जइ (आक्रम्यते) ४, ३९५
 चयइ (त्यजति) ४, ८६, चय ४,
 ४२२, चएज्ज ४, ४१८, च-
 एप्पिण्णु ४, ४४१, चत्त ४,
 ३४५, ३८३, चयइ (शक्नोति)
 ४, ८६
 चरि (चर) ४, ३८७
 चलइ (चलति) ४, २३१
 चलण (चरण) ४, ३९९
 चलवि (चलति) ४, २८३
 चलन (चरण) ४, ३२६
 चलेहि (चलाभ्याम्) ४, ४२२
 चल्लइ (चलति) ४, २३१
 चवइ (कथयति) ४, २
 चवइ (च्यवति) ४, २३३
 चवेड (चपेटा) ४, ४०६
 चाउ (त्यागः) ४, ३९६
 चारहडो (च आरभटी) ४, ३९६,
 चि, चिणइ (चिनोति) ४, २३८,
 २४१, चुणइ ४, २३८, चिणि-
 ज्जइ ४, २४२, २४३, चिम्मइ

४, २४३, चिणिहिइ, चिम्महिइ
 ४, २४३, चिम्मइ, चिम्महिइ
 ४, २४२, २४३ [उद्-उपसर्ग-
 पूर्वकः चि-धातुः] उच्चिणइ,
 उच्चेइ ४, २४१
 चिइच्छइ (चिकित्सति) ४, २४०
 चिञ्चअइ, चिञ्चइ, चिञ्चिल्लइ
 (मण्डयति) ४, ११५
 चिन्त् (धातुः) चिन्तइ (चिन्तयति)
 ४, ४२२, चिन्तेदि ४, २६५;
 चिन्तयन्तो ४, ३२२, चिन्तय-
 माणी ४, ३१०, चिन्तन्ताहं ४,
 ३६२; चिन्तिज्जइ ४, ३९६,
 ४१०; चिन्तितं ४, ३२०
 चीमूतो (जीमूतः) ४, ३२५
 चुक्कइ (अश्रयते) ४, १७७
 चुणइ (चिनोति) ४, २३८
 चुण्णीहोइ (चूर्णीभवति) ४, ३९५,
 ४३०
 चुम्बइ (चुम्बति) ४, २३९, चु-
 म्बवि ४, ४३९
 चुलुचुलइ (स्पन्दति) ४, १२७
 चुडुल्लउ (कङ्कणम्) ४, ३९५,
 ४३०
 चुरकरेइ (चूर्णीकरोति) ४, ३३७
 चेअइ (चेतयति) ४, ३९६
 चोप्पइ (अक्षति) ४, १९१
 च्चिअ (एव) ४, ६३, ३६५
 [छ]
 छइल्ल (विदग्ध) ४, ४१२
 छक्खरो (भर्भरः) ४, ३२५
 छज्जइ (राजते) ४, १००
 छडुहि (मुञ्चति) ४, ९१, छडुहि
 ४, ३८७, छड्डेविण्णु ४, ४२२
 छवउ (छन्दकः) ४, ४२२

छम्मुह (षण्मुखः) ४, ३३१
 छाद्यइ (छाद्यति) ४, २१
 छाया (छाया) ४, ३७०, ३८७
 छास (क्षारः) ४, ३६५
 छात्ते (छातः) ४, २९५
 छित्तं (सृष्टम्) ४, २५८
 छिद्, छिन्दइ (छिनत्ति) ४, १२४,
 २१६, छिज्जइ ४, ३५७, ४३४;
 छिण्णु ४, ४४४ (आङ्-उपसर्ग-
 पूर्वकः छिद्घातुः) आच्छिन्दइ
 ४, १२५
 छिप्पइ (स्पृशति) ४, २५७
 छिवइ (स्पृशति) ४, १८२, छि-
 विज्जइ ४, २५७
 छिहइ (स्पृशति) ४, १८२
 छुडु (यदि) ४, ३८५, ४०१,
 ४२२
 छुन्दइ (आक्रमते) ४, १६०
 छुप्पइ (छुपति) ४, २४९
 छुविज्जइ (स्पृश्यते) ४, २४९
 छुहइ (क्षिपति) ४, १४३
 छेयउ (छेदकः) ४, ३९०
 छोल्लिज्जन्तु (अतक्षिप्यत) ४,
 ३९५

[ज]

जअडइ (त्वरयते) ४, १७०
 जअडन्तो ४, १७०
 जइ (यदि) ४, ३४३, ३५१, ३५६,
 ३६४, ३६५, ३६७, ३७०, ३७१,
 ३७९, ३८४, ३९०, ३९१, ३९५,
 ३९६, ३९८, ३९९, ४०१, ४१७,
 ४१८, ४१९, ४२२, ४३८, ४३९
 जइसो (यादृशः) ४, ४०३
 जओ (यतः) ४, ४१९
 जगु (जगत्) ४, ३४३, जगि ४,

४०४, ४०५
 जगइ (जागति) ४, ८०, जगोवा
 ४, ४३८
 जज्जरियाउ (जर्जरिताः) ४, ३३३
 ३४८
 जहं (त्यक्तम्) ४, २५८
 जण (जनः) ४, ३६४, ३७२,
 ३७६, जणु ४, ३३६, ३३७,
 ३३९, ४०६, ४१८, जणा ४,
 ३७२, जणेण ४, ३७१, जणस्सु
 (सुग्रणस्सु) ४, ३३८
 जणणी (जननी) ४, २८२, ३०२
 जणि (इव) ४, ४४४
 जणु (इव) ४, ४०१, ४४४
 जतु (यत्र) ४, ४०४
 जघा (यथा) ४, २६०
 जतउ (यातु) ४, ४२०
 जम (यमः) ४, ३७०, ४४२,
 जमहो ४, ४१९
 जम्पइ (कथयति) ४, २, जम्पि
 ४, ४४२
 जम्पिरहे (जल्पनशीलायाः) ४,
 ३५०
 जम्भाग्रइ, जम्भाइ (जृम्भति) ४,
 २४०
 जम्मइ (जायते) ४, १३६
 जम्मु (जन्म) ४, ३९६, ३९७
 ४२२
 जय (जय) ४, ३७०
 जयस्सु (जगतः) ४, ४४०
 जया (यदा) ४, २८३
 जर (जरा) ४, ४२३
 जरइ (जरति) ४, २३४, जरि-
 ज्जइ, जीरइ ४, २५०
 जलं (जलम्) ४, २८७, ३०८, जलु

४, ३९५, ४१९, ४२०, ४२२,
 जलि ४, ३८३, ४१४, जले ४,
 ३६५, जलहु ४, ४१५
 जलइ (ज्वलति) ४, ३६५
 जलणो (ज्वलनः) ४, ३६५, जलणि
 ४, ४४४
 जवइ (यापयति) ४, ४०
 जह (यथा) ४, ४१९
 जहां (यस्मात्) ४, ३५५
 जहिं (यत्र) ४, ३४९, ३५७, ४२२
 जाअइ (जायते) ४, १३६
 जाइ (याति) ४, ३५०, ४४१, ४४४
 जाइदुप्रइ (यद्यदृष्टं तत्तद्) ४,
 ४२२
 जाई (जातिम्) ४, ३६५
 जाउ (यातु) ४, ३३२, ४२०, ४२६
 जाउं (यावत्) ४, ४०६
 जागरइ (जागति) ४, ८०
 जाणणं (ज्ञानम्) ४, ७
 जाणिअइ (जायते) ४, ३३०
 जाम (यावत्) ४, ३८७, ४०६
 जामहिं (यावत्) ४, ४०६
 जाया (जातौ) ४, ३५०, ३६७
 जाल (जाल) ४, ३९५, ४१५,
 ४२९ जालु ४, ४३९
 जाव (यावत्) ४, २७८
 जावें (यावत्) ४, ३९५
 जावेइ (यापयति) ४, ४०
 जि (एव, ४, ३४१, ३८७, ४०६,
 ४१४, ४१९, ४२०, ४२२, ४२३,
 ४२९.
 जि, जयइ (जयति) ४, २४१, जि-
 णइ ४, २४१, जिणिज्जइ ४,
 २४२, जिण्वइ ४, २४२, जेप्पि
 ४, ४४०, ४४१, जिणेप्पि ४,

४४२, जेऊण ४, २३७, २४१,
जणिऊण ४, २४१ (निस्-उप-
सर्ग-पूर्वकः जिधातुः) निज्जिअउ
४, ४०१, (विनिस्-उपसर्ग-पूर्वकः
जिधातुः) विणिज्जिअउ ४, ३९६
जिहन्दिए (जितेन्द्रियः) ४, २८७
जिण (जिन) ४, ४४४
जिणिभन्दिउ (जिह्वेन्द्रियम्) ४,
४२७
जिम्, जिमइ, जेमइ (भुनक्ति) ४,
११०, जिम्मइ ४, २३०
जिवँ (यथा) ४, ३३०, ३३६, ३४७
३५४, ३७६, ३८५, ३९५, ३९६,
३९७, ४२२, जिवँ जिवँ (यथा
यथा) ४, ३४४, ३६७, ४०१
जिह (यथा) ४, ३७७, ४०१
जिहं (यथा) ४, ३३७
जीउ (जीवः) ४, ४३९
जीमूतो (जीमूतः) ४, ३२७
जीव, जीवइ (जीवति) ४, ३६७,
जीवन्त ४, २८२, ३०२, जीव
४, ४४४, जीवो ४, ९, जीवहं
४, ४०६
जीविउ (जीवितम्) ४, ३५८, ४१८
जीहइ (लज्जति) ४, १०३
जुअजुअ (पृथक्-पृथक्) ४, ४२२
जुअलु (युगलम्) ४, ४१४
जुउच्छइ (जुगुप्सति) ४, ४
जुगुच्छइ (जुगुप्सति) ४ ४
जुज्जइ (युज्यते) ४, १०९
जुज्झइ (युध्यते) ४, २१७
जुज्झन्तहो (युध्यमानस्य) ४, ३७९
जुज्झँ (युद्धेन) ४, ३८६, ४२६
जुज्जइ (युज्यते) ४, १०९
जुत्तो (युक्तः) ४, ३०६, जुत्तउ

४, ३४०, जुत्तं ४, २७९
जुप्पइ (युज्यते) ४, १०९
जुवदिजणो (युवतिजनः) ४, २८६
जूरइ (खिलते) ४, १३२, १३५
जूरवइ वञ्चयति) ४, ९३
जेत्तुलो (यावत्) ४, ४०७, ४३५
जेत्थु (यत्र) ४, ४२२
जेत्थु वि (यत्रापि) ४, ४०४, ४०५
जेवँ (यथा) ४, ३९७, ४०१
जेवडु (यावत्) ४, ४०७
जेहउ (यावत्) ४, ४२२
जेहु (यादृक्) ४, ४०२
जो (यः) ४, ३३०, ३३२, ३३८,
३४३, ३७०, ३८३, ४०१, ४२२,
४२८, ४४२, ४४५, जु ४, ३४५,
३५०, ३५१, ३५४, ३६०, ३६७,
३८९, ४११, ४१८ जा ४, ३९५,
जं ४, ३६५, ३७१, ३७८, ३८८,
३९०, ३९६, ४२०, ४२६, ४२९,
४३४ ४४६, जेण ४, ४१४,
४२२, जें ४, ३५०, ४२१, जमु
४, ३६८, ३७०, ३८९, ४२२,
४२७, जामु ४, ३५८, ३९६,
४२०, जहे ४, ३५९, जहि ४,
३८६, ४११, ४१६, जेहि ४,
४३९, जे ४, ३३३, ३५०, ३६७,
३७६, ३८७, ३९५, ४०९, ४१२,
४२२, ४३०, जाहं ४, ३५३, ४०९
जोअण (योजन) ४, ३३२
जोएदि (पश्यति) ४, ४२२, जोइ
४, ३६४, ३६८, जोइज्जउं ४,
३५६, जोअन्तिहे ४, ३३२,
जोअन्ताहं ४, ४०९
जोण्ह (ज्योत्स्ना) ४, ३७६
जोव्वणि (यौवने) ४, ४२२

जिज (एव) ४, ४२३
ज्ञा, जाणइ (जानाति) ४, ७, ४०१,
४१९, याणदि ४, २९२, जाणह
४, ३६९, णव्वइ, णज्जइ, जा-
णिज्जइ, मुणिज्जइ, णाइज्जइ,
अणाइज्जइ ४, २५२, जाणउं
४, ३९१, ४३९, जाणिउ ४, ३७७,
४०१, ४२३, जाणिऊण, णाऊण
४, ७, जाणिअं, णायं ४, ७
(आइ-उपसर्ग-पूर्वकः ज्ञाधातुः)
आणवेदु ४, २७७, आणत्तं ४,
२८३ (वि-उपसर्ग-पूर्वकः ज्ञा-
धातुः) विणणवइ ४, ३८

भ]

भंखइ (विलपति) ४, १४०, १४८,
१५६, २०१, २५९, भह्वहि ४,
३७९, ४२२
भच्छरो (भर्भरः) ४, ३२७
भडइ (शीयते) ४, १३०
भडप्पडहि (शीघ्रम्) ४, ३८८
भण्टइ (भ्रमति) ४, १६१
भम्पइ (भ्रमति) ४, १६१
भरइ (क्षरति) ४, ७४, १७३
भलक्किअउ (संतप्तम्) ४, ३९५
भाअइ (ध्यायति) ४, ६, २४०,
भाइ ४, ६, २४०, भाइवि ४,
३३१
भाएविणु (ध्यात्वा) ४, ४४०
भाणं (ध्यानम्) ४, ६
भिज्जइ (क्षीयते) ४, २०, भिज्जउं
४, ४२५
भुणइ (जुगुप्सति) ४, ४
भुणि (ध्वनिः) ४, ४३२, ४३३
भुम्पडा (कुटी) ४, ४१६, ४१८
भूरइ (स्मरति) ४, ७४

भोसिग्रं (क्षिप्तम्) ४, २५८

[अ]

ज्ञानं (ज्ञानम्) ४, ३०३

[इ]

डमरुको (डमरुकः) ४, ३२५

टिरिटिल्लइ (भ्रमति) ४, १६१

टिविडिक्कइ (मण्डयति) ४, ११५

[उ]

ठक्का (ढक्का) ३२५

ठवइ (स्थापयति) ४, ३५७

ठाउ (स्थानम्) ४, ३५८

ठाणं (स्थानम्) ४, १६, ठाणु ४,

३६२

[ड]

डमरुको (डमरुकः) ४, ३२७

डम्बरइ (डम्बराणि) ४, ४२०

डरइ (त्रस्यति) ४, १९८

डल्लइ (पिबति) ४, १०

डहइ (दहति) ४, २०८, डहिहिइ

४, २४६ डज्झइ ४, २४६, ३६५

डज्झहिइ ४, २४६

डल्लइ (शाखाः) ४, ४४५

डिम्भ (डिम्भ) ४, ३८२

डिम्भइ (संसते) ४, १९७

डुङ्गरिहि (पर्वतेषु) ४, ४४५

डोङ्गर (गिरि) ४, ४२२

[ढ]

ढंसइ (विवर्तते) ४, ११८

ढक्का (ढक्का) ४ ४०६

ढक्का (ढक्क) ४, ३२७

ढक्कइ (छादयति) ४, २१

ढक्करि (अद्भुत) ४, ४२२

ढण्डल्लइ (भ्रमति) ४, १६१

ढण्डोलइ (गवेषयति) ४, १८९

ढिवक्कइ (वृषभो गर्जति) ४, ९९

डुमइ (भ्रमति) ४, १६१

डुण्डुल्लइ (भ्रमति) ४, १६१, १८९

डुसइ (भ्रमति) ४, १६१

ढोल्ला ! (नायक!) ४, ३३०, ४२५

[ण]

ण (न) ४, २९९

णडइ (गुप्यते) ४, १५०

णं (इव) ४, ३८२

णं (ननु) ४, ३०२

णवइ (भारकान्तो नमति) ४,

१५८, २२६

णव्वि (वैपरीत्ये) ४, ३४०, ३५३,

४३८

णाणं (ज्ञानम्) ४, ७

णाधो (नाथः) ४, २६७

णावइ (इव) ४, ३३१

णाहो (नाथः) ४, २६७

णिअम्बिणि (नितम्बिनी) ४, ४१४

णिआरइ (कारोक्षितं करोति) ४,

६६

णिउडुइ (मज्जति) ४, १०१

णिगउ (निर्गतः) ४, ३३१

णिच्चलइ (क्षरति) ४, १७३

णिच्छल्लइ (छिनत्ति) ४, १२४

णिज्जरइ (क्षयति) ४, २०

णिज्झाइ (व्यापति) ४, ६

णिज्झोडइ (छिनत्ति) ४, १२४

णिट्ठुअइ (क्षरति) ४, १७३

णिट्ठुहइ (विगलति) ४, १७५

णिट्ठुहइ (अवष्टम्भ करोति) ४,

६७

णिमइ (न्यस्यति) ४, १९९

*णिमं (इदम्) ४, २७९, ३०२

णिम्महइ (गच्छति) ४, १६२

णिरणासइ (नश्यति) ४, १७८

णिरिण्णइ (निलीयते) ४, ५५

णिरिण्णज्जइ (पिनष्टि) ४, १८५

णिरिणासइ (गच्छति) ४, १६२

णिरिणासइ (पिनष्टि) ४, १८५

णिर (नितराम्) ४, ३४४

णिलिज्जइ, णिलीअइ (निलीयते)

४, ५५

णिलुक्कइ (निलीयते) ४, ५५

णिलुक्कइ (तुडति) ४, ११६

णिल्लसइ (उल्लसति) ४, २०२

णिह्लुअइ (मुञ्चति) ४, ९१

णिल्लूरइ (छिनत्ति) ४, १२४

णिवहइ (गच्छति) ४, १६२

णिवहइ (नश्यति) ४, १७८

णिवहइ (पिनष्टि) ४, १८५

°णिवाशी (°निवासी) ४, ३०१

३०२

णिक्कइ (पृथग्भवति, स्पष्टं भ-

वति) ४, ६२

णिक्करइ दुःखं कथयति) ४, ३

णिक्करइ (छिनत्ति) ४, १२४

णिक्कलेइ (दुःखं मुञ्चति) ४, ९२

णिक्काइ (विश्रामयति) ४, १५९

णिक्कोलइ (मन्युना ओष्ठमालिन्यं

करोति) ४, ६९

णिसुडइ (भारकान्तो नमति) ४,

१५८

णिहम्मइ (गच्छति) ४, १६२

णिहालहि (निभालय) ४, ३७६

णिहि (निधिः) ४, ४१४, णिही

४, २८७

णिहुवइ (कामयते) ४, ४४

णिहोडइ निवारयति, निपतति) ४, २२
 णीइ (गच्छति) ४, १६२
 णीणइ (गच्छति) ४, १६२
 णीरवइ (बुभुक्षति) ४, ५
 णीरवइ (आक्षिपति) ४, १४५
 णीलुक्कइ (गच्छति) ४, १६२
 णीलुक्कइ (निष्पतति, आच्छोट-
 यति) ४, ७१
 णीसरइ (रमते) ४, १६८
 णीहम्मइ (गच्छति) ४, १६२
 णीहरइ (निःसरति) ४, ७९
 णीहरइ (आक्रन्दति) ४, १३१
 गुमइ (छादयति) ४, २१
 गुमइ (न्यस्यति) ४, १९९
 गुमज्जइ (निमज्जति) ४, १२३
 गुल्सइ (क्षिपति) ४, १४३
 गुण्वइ (प्रकाशयति) ४, ४५
 गुमइ (छादयति) ४, २१
 रोवं (इदम्) ४, २७९
 णोल्लइ (क्षिपति) ४, १४३
 ण्हाइ (स्नाति) ४, १४
 ण्हाणु (स्नानम्) ४, ३९९, ४१९

[त]

त-त्रं ४, ३६
 तं (तम्) ४, ३२०, ३२६, ३४३,
 ३५०, ३५६, ३६०, ३६५, ३७१,
 ३८८, ३९५, ४१४, ४१८, ४१९,
 ४२०, ४२२, ४२६, ४२९,
 ४४६, तेण ४, ३६५, तें ४,
 ३३९, ३४३, ३७९, ४१४, ४१७,
 तथा ४, २८३, ताए ४, ३७०,
 तीए, ४, ३२१, ३२३, तस्स ४,
 २६०, तस्सु ४, ४१९, तसु ४,
 ३३८, ३४३, ३७५, ३८९, ३९६,

३९७, ४१०, ४२८, तामु ४,
 ३५८, ४०१. तहो ४, ३५६,
 ४२६, ताए ४, ३२२, तहे ४,
 ३५०, ३५४, ३५६, ३५९, ३८२,
 ४११, तहि ४, ४०४ तहि ४,
 ३५७, ३८६, ४१९, ताउं ४,
 ४०६, तामहिं ४, ४०६, ति ४,
 ३३०, ३४४, ३६३, ते ४, ३३६,
 ३५३, ३७१, ३७६, ३८७, ४०६,
 ४०९, ४१२, ४१४, तेहि ४, ३७०,
 तहि ४, ४२२, ताण ४, ३३३,
 ताहं ४, ३५०, ३६७, ४०९,
 ताहं ४, ३००, तहं ४, ४२२
 तइज्जी (तृतीया) ४, ३३९, ४११
 तइसो (तादृशः) ४, ४०३
 तसने (दर्शने) ४, ३१६
 तक्केइ (तर्कयति) ४, ३७०
 तक्खइ (तक्ष्णोति) ४, १९४
 तच्छइ (तक्ष्णोति) ४, १९४
 तटाकं (तडागम्) ४, ३२५
 तडइ (तनोति) ४, १३७
 तडत्ति (तडिदिति) ४, ३५२, ३५७
 तडप्फडइ (स्पन्दते) ४, ३६६
 तडि (तटे) ४, ४२२
 तडुइ (तनति) ४, १३७
 तडुवइ (तनति) ४, १३७
 तणइ (तनति) ४, १३७
 तणउ (तनयः) ४, ४४७
 तणउं (सम्बन्धी) ४, ३६१, तणा
 ४, ३७९, ३८०, ४१७, ४२२,
 तणेण ४, ३६६, ४२५, ४३७
 तणु (तन्व्याः) ४, ४०१
 तणु (तनुः) ४, ४०१
 तणु (तृण) ४, ३२९, ३३४, तणहं
 ४, ३३९, ४११

तत्तस्सु (तत्त्वस्य) ४, ४४०
 तत्तु (तत्र) ४, ४०४
 तत्थ (तत्र) ४, ३२२
 तवो (ततः) ४, २६०
 तथा (तथा) ४, २६०
 तनु (तनु) ४, ३२६
 तप्, तवइ (तपति) ४, ३७७, ४०१
 (सम्-उपसर्गपूर्वकः तप्-धातुः)
 संतप्पइ ४, १४०
 तप्पनेसुं (दर्पणेषु) ४, ३२६
 तमाडइ (अमति) ४, ३०
 तरु, तरइ (शक्नोति) ४, ८६,
 २३४, तीरइ, तरिज्जइ, ४,
 २५०, (उद्-उपसर्गपूर्वकः तर-
 धातुः) उत्तरइ ४, ३३९
 तरु (तरु) ४, ३७०, तरुहे ४, ३४१,
 तरहं ४, ४११, तरहुं ४, ३४०,
 ३४१, ४११
 तरुअरहं (तरुवराणाम्) ४, ४२२
 तरुणहो ! (हे तरुणा !) ४, ३४६
 तरुणिहो ! (हे तरुण्यः !) ४, ३४६
 तलगण्टइ (अमति) ४, १६१
 तलि, तले (तले, ४, ३३४
 तवइ (तपति) ४, ३७७
 तवस्सि ! (तपस्विन् !) ४, २६३
 तवु (तपस्) ४, ४४१
 तसइ (वस्यति) ४, १९८
 तसमु (दशसु) ४, ३२६
 तहां (तस्मात्) ४, ३५५
 तहि (तत्र) ४, ३५७
 ता (तदा) ४, २७८, ३०२
 ताउं (तावत्) ४, ४०६, ४२३
 ताठा (दंष्ट्रा) ४, ३२५
 ताडेइ (ताडयति) ४, २७
 तातिसो (तादृशः) ४, ३१७

तापस-वेष (तापस-वेष) ४, ३२३
 ताम (तावत्) ४, ४०६
 तामर्हि (तावत्) ४, ४०६
 तामोतरो (दामोदरः) ४, ३०७, ३२५
 तारिसे (तादृशः) ४, २८७
 तालिष्ण्टइ (भ्रमति) ४, ३०
 ताव (ताप) ४, ४२२
 ताव (तावत्) ४, २६२, ३२१, ३२३
 तावँ (तावत्) ४, ३९५
 तिक्खा (तीक्ष्णान्) ४, ३९५
 तिक्खेइ (तीक्ष्णयति) ४, ३४४
 तिट्टो (दृष्टः) ४, ३१४, ३२१, ३२३
 तिण (तृण) ४, ३५८, तिणु ४, ३२९
 तिहिँ (त्रिभिः) ४, ३४७
 तित्थं (तीर्थम्) ४, २६४, तित्थे-
 सरेण ४, ४४१
 तिवस (त्रिदश) ४, ४४२
 तिन्नुव्वाणु (तिमितोद्धानम्) ४, ४३१
 तिमिर (तिमिर) ४, ३८२
 तिम्मइ (आर्द्रीभवति) ४, ४१८
 तिरिच्छि (तिर्यक्) ४, २९५, तिरिच्छी ४, ४१४, ४२०
 तिरिश्चि (तिर्यक्) ४, २९५
 तिल (तिल) ४, ४०६, तिलहं ४, ४०६, तिलवणि ४, ३५७, तिलतारु ४, ३५६
 तिलत्तण (तिलत्वम्) ४, ४०६
 तिक् (तथा) ४, ३७६, ३९५, ३९७, ४२२; तिक् तिक् (तथा तथा) ४, ३४४, ३६७, ४०१,

तिसहे (तृषः) ४, ३९५
 तिह (तथा) ४, ३७७
 तोरइ (शक्नोति) ४, ८६
 तुहुँ (त्वम्) ४, ३३०, ३६८, ३७०, ३८७, ४०२, ४२१, ४२५, ४३९, तइँ ४, ३७०, ४२२, तुम ४, ३८८, ते ४, ३३९ तुह ४, ३६१, ३७०, ३८३, तुज्झु ४, ३६७, ३७०, ३७२, ३७७, तउ ४, ३६७, ३७२, ४२५, ४४१, तुध ४, ३७२ तुमातो, तुमातु ४, ३०७, ३२१, तुम्हे ४, ३६९, तुम्हइँ ४, ३६९ तुम्हे-
 हि ४, ३७१, ३७८, तुम्हह ४, ३७३, तुम्हाहँ ४, ३०० तुम्हासु ४, ३७४
 तुच्छ (तुच्छ) ४, ३५० तुच्छउं ४, ४, ३५०, ३५४, ४११, तुच्छयर ४, ३५०
 तुट्टइ (दृष्ट्यति) ४, ११६, ३२०, तुट्टउ ४, ३५५
 तुडि (त्रुटि) ४, ३९०
 तुडि (त्रुट्यति) ४, ११६
 तुम्बिःणहे (तुम्बिन्याः) ४, ४२७
 तुलइ (तुलयति) ४, २५
 तुलिअ (तुलित) ४, ३८२
 तुहारेण (त्वदीयेन) ४, ४३४
 तुरातु, तुरातो (द्वारात्) ४, ३२१, ३२३
 तूसइ (तुष्यति) ४, २३६
 तृणु (तृणम्) ४, ३२९, तृणाइँ ४ ४२२
 तेअण (तेजनम्) ४, १०४
 तेअवइ (प्रदीपयति) ४, १५२
 तेत्तहे (तत्र) ४, ४३६

तेत्तिउ (तावान्) ४ ३९५, तेत्तुलो ४, ४०७
 तेत्थु (तत्र) ४, ४०४, ४०५
 तेम्ब (तथा) ४, ४१८
 तेवँ (तथा) ४, ३४३, ३९७, ४०१
 तेवँइ ४, ४३९
 तेवडु (तावान्) ४, ३९५, ४०७
 तेवरो (देवरः) ४, ३२४
 तेहइ (तादृशे) ४, ३५७
 तेहु (तादृशः) ४, ४०२
 तो (तदा, तस्मात्) ४, ३३६, ३४१, ३४३, ३६५, ३६७, ३७९, ३९१, ३९५, ३९८, ४०४, ४१७, ४१८, ४१९, ४२२, ४२३, ४३९, ४४५
 तोडइ (तुडति) ४, ११६
 तोसिअ (तोषित) ४, ३३१
 त्ति (इति) ४, ३०२, ३५२, ३५७, ४२३
 त्रं (तद्, तम्) ३६०
 त्वर्, तुवरइ (त्वरयति) ४, १७०
 तूरइ ४, १७१, तुवरन्तो ४, १७०, तूरन्तो ४, १७१, तुरन्तो ४, १७२, तुरिओ ४, १७२
 [थ]
 थक्कइ (तिष्ठति) ४, १६, ८७
 थक्कइ (फक्कति) ४, २५९
 थक्केइ (नीचां गतिं करोति, ति-
 ष्ठति) ४, ३७०
 थण (स्तन) ४, ३५०, ३६७, थणहं ४, ३९०
 थणहार (स्तनभारः) ४, ४१४
 थलं (°धरम्) ४, ३२६
 थलि (स्थली) ४, ३३०, ३४४, ३६३

थाणं (स्थानम्) ४, १६
 थामं (स्थाम्) ४, २६७
 थाह (स्ताघ) ४, ४४४
 थिप्पइ (तृप्यति) ४, १३८, १७५
 थिरत्तणउं (स्थिरत्वम्) ४, ४२२
 थुव्वइ (स्तूयते) ४, २४२
 थूली (धूली) ४, ३२५
 थेओ (स्तोकः) ४, २६७
 थोवा (स्तोकाः) ४, ३७६

[द]

वइउ (दैवम्) ४, ४११, (दयिता)
 ४१४, दइणं ४, ३३३, ३४२
 दइवु (दैवम्) ४, ३४०
 दइवेण (दैवेन) ४, ३८९, दइवें
 ४, ३३१
 दंसण (दर्शन) ४, ४०१
 दडवड (अवस्कन्द) ४, ३३०, दड-
 वडउ ४, ४२२
 दडु (दग्ध) ४, ४२२
 द्रम्म (द्रम्मम्) ४, ४२२
 दृश् (दृशिर्-धातुः) दिट्ठ (दृष्टा)
 ४, ४३२, ४३३, दिट्ठउ ४, ३५२,
 ३९६, ४२९, दिट्ठु ४, ४०१,
 दिट्ठो ४, ४३१, दिट्ठुं ४, ३७१,
 दिट्ठें ४, ४२३, दिट्ठइ ४, ३६५,
 दिट्ठे, ४, ३९६, दिट्ठा ४, ४२२,
 तिट्ठा ४, ३१४, ३२१, ३२३,
 अतिट्ठ ४, ३२३, दट्ठुं ४, २१३,
 दट्ठण ४, २१३, तद्धूत ४,
 ३१३, ३२०, ३२३, तत्थून ४,
 ३१३, दट्ठव्वं ४, २१३, दरिसइ
 ४, ३२, दक्खवइ ४, ३२, दंसइ
 ४, ३२, दंसिज्जन्तु ४, ४१८,
 दावइ ४, ३२
 दलइ (ददाति) ४, १७६

वह्, डँजसइ, डहिज्जइ, डडिभ्हिइ,
 डहिहिइ (दह्यते) ४, २४६, दडु
 ४, ३६५, दड्डा ४, ३४३
 वहमुहु (दशमुखः) ४, ३३१
 वा, वेइ (ददाति) ४, २३८, ४०६,
 ४२०, ४२२, ४२३, देदि ४,
 २७३, तेति ४, ३१८, देन्ति ४,
 ४१४, देहु ४, ३८४, देन्तहो ४,
 ३७९, देन्तिहि ४, ४१९, देप्पिण्ण
 ४, ४४०, देज्जिहि ४, ३८३,
 देज्जिहि ४, ४२८, दिय्यते ४,
 ३१५, दिज्जइ ४, ४३८, दिण्णी
 ४, ३३०, ४०१, दिण्णो ४,
 ३०२, दिण्णा ४, ३३३
 दाणि (इदानीम्) ४, २७७, ३०२
 दामोतरो (दामोदरः) ४, ३२७
 दारन्नु (दारयन्) ४, ३४५, ४४५
 दालुं (दारु) ४, २८९
 दाव (तावत्) ४, २६२, ३०२,
 ३२३
 दावइ (दर्शयति) ४, ३२
 दिअहवा (दिवसाः) ४, ३३३,
 ३८७
 दिअहा (दिवसाः) ४, ३८८, ४१८
 दिग्घो (दीर्घः) ४, ९१
 दिट्ठा (दृष्टाः) ४, ४२२
 दिट्ठि (दृष्टिम्) ४, ३३०
 दिट्ठो (दृष्टिः) ४, ४३१, दिट्ठु ४,
 ४०१, दिट्ठें ४, ४२३, दिट्ठु
 ४, ४२९
 दिण्यरु (दिनकरः) ४, ३७७, ४०१
 दिण्णु (दिन) ४, ४०१
 दिवि दिवि (दिवसे दिवसे) ४,
 ३९९, ४१९, दिवेहि ४, ४२२
 दिव्वइ (दिव्यानि) ४, ४१८

दिव्वन्तरइ (दिव्यान्तराणि) ४,
 ४४२
 दिसि (दिक्) ४, ३६८, दिसिहि
 (दिशोः) ४, ३४०
 दीप् (प्र-उपसर्गपूर्वकः दीप्धातुः)
 पलीवइ (प्रदीप्यते) ४, १५२
 दीहर (दीर्घः) ४, ४१४, ४४४
 दीहा (दीर्घम्) ४, ३३०
 दुउच्छइ (जुगुप्सति) ४, ४
 दुउज्जइ (जुगुप्सति) ४, ४
 दुक्करु (दुष्करम्) ४, ४१४, ४४१
 दुक्ख (दुःख) ४, ३५७
 दुक्खसहे (दुःखसहेः) ४, २८७
 दुगुच्छइ (जुगुप्सति) ४, २४०
 दुगुज्जइ (जुगुप्सति) ४, ४
 दुज्जण (दुर्जन) ४, ४१८
 दुट्ठु (दुष्टम्) ४, ४०१
 दुब्भिक्खे (दुर्भिक्षेण) ४, ३८६
 दुमइ (धवलयति) ४, २४
 दुय्यणे (दुर्जनः) ४, २९२
 दुल्लहहो (दुर्लभस्य) ४, ३७५,
 ४१०
 दुव्ववशिदेण (दुर्व्यवसितेन) ४,
 ३०२
 दुव्ववसिदेण (दुर्व्यवसितेन) ४,
 २८२
 दुह्, दुहिज्जइ, दुब्भइ, दुहिहिइ,
 दुब्भिहिइ (दुह्यते) ४, २४५
 दुहुं (दुःखम्) ४, ३४०
 दुअडउ (दूतकः) ४, ४१९
 दूइ (दूति) ४, ३६७
 दूमेइ (दुनोति) ४, २३, दूमिअ
 ४, २४
 दूर (दूरम्) ४, ३५३, ४२२ दूरादो,
 दूरादु ४, २७६, दूरे ४, ३४९,

३६७
 दूरुड्ढाणो (दूरोड्ढानेन) ४, ३३७
 दूसइ (दुष्यति) ४, २३६
 दूसासणु (दुःशासनः) ४, ३९१
 देक्खइ (पश्यति) ४, १८१, ३४९,
 ३६७, ३७६, देक्खउं ४, ३५७,
 देक्खि ४, ४३४ देक्खु ४, ३४५,
 ३६१, देक्खिवि ४, ३५४
 देवं (देवम्) ४, ४४१
 देस (देशः) ४, ४२२, देसहि ४,
 ३८६, देसडइ ४, ४१९, देसडा
 ४, ४१८, देसि ४, ४२५
 देसन्तरिअ (देशान्तरिता) ४, ३६८
 देसुच्चाडणु (देशोच्चाटनम्) ४,
 ४३८
 दोण्णि (द्वे) ४, ३४०, ३५८
 दोलेइ (दोलयति) ४, ४८
 दोसडा (दोषौ) ४, ३७९
 दोसु (दोषः) ४, ४३९
 द्रम्मु (द्रम्मम्) ४, ४२२
 द्रव्वकउ (भयम्) ४, ४२२
 द्रहि (ह्रदे) ४, ४२३
 द्रेहि (दृष्टिः) ४, ४२२
 [घ]
 घंसाडइ (मुञ्चति) ४, ९१
 घण (घन्या) ४, ३३०, ४३०,
 ४४४ घणि ४, ३८५, ४१८,
 घणहे ४, ३५०, ३५४, ४११,
 ४४५
 घणञ्जए (घनञ्जयः) ४, २९३
 घणु (घनम्) ४, ३५८, ३७३
 घनुस्खण्डं (घनुस्खण्डम्) ४, २८९
 घनं (घनम्) ४, ३०४
 घम्मु (घर्मः) ४, ३४१, ३९६,
 घम्मि ४, ४१९

घर (धरा=आधारः) ४, ३७७
 घर (धराम्=पृथ्वीम्) ४, ४४१
 घरइ (धरति) ४, २३४ ३३४,
 ४३८, घरेइ ४, ३३६, घरहि
 ४, ३८२, घरहि ४, ४२१
 घवल (घवला=बलीवर्दः) ४,
 ४२१, घवलु ४, ३४०
 घवलइ (घवलयति) ४, २४
 घा, घाइ, घाअइ ४, २४० (नि-
 उपसर्ग-पूर्वकः घा-धातुः) निहि-
 त्तउ ४, ३९५ (वि-उपसर्ग-पूर्वकः
 घा-धातुः) विहिदु ४, ४४६
 (श्रद्धपूर्वकः घा-धातुः) सदहइ,
 सदह, सदहमाणो ४, ९
 घाइइ (निसरति) ४, ७९
 धार (धाराम्) ४, ३८३
 धालेघ (धारयत) ४, ३०२
 धाव्, धाइ (धावति) ४, २२८,
 ४३६, धावइ ४, २२८, २३८,
 धुवइ ४, २३८, धावन्ति ४,
 २२८, धाहिइ, धाओ ४, २२८
 धीवले (धीवरः) ४, ३०१, ३०२
 धुट्ठुअइ (शब्दं करोति) ४, ३९५
 धुरु (धुरम्) ४, ४२१
 धू, धुणइ (धुनाति) ४, ५९, २४१,
 धुवइ ४, ५९, धुणिज्जइ, धुव्वइ
 ४, २४२
 धूमु (धूमः) ४, ४१५, ४१६
 धूलडिआ (धूलिका) ४, ४३२,
 ४३३
 धुं (यत्) ४, ३६० ४३८
 ध्रुवु (ध्रुवम्) ४, ४१८
 [न]

न (न) ४, ६३, २९९, ३३२,
 ३३५, ३४०, ३४१, ३४७, ३४९,

३५०, ३५८, ३६०, ३६५, ३६७,
 ३७०, ३७६, ३८३, ३८५, ३८६,
 ३९०, ३९६, ४०१, ४०६, ४१४,
 ४१६, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१,
 ४२२, ४२३, ४२६, ४३२, ४३३,
 ४३४, ४३६, ४४१, ४४४, ४४५
 नइ (नदी) ४, ४२२
 नउ (नतु) ४, ४२२, ४४४
 नकरं (नगरम्) ४, ३२५, ४२४
 नख (नख) ४, ३२६
 नट् (धातुः) नट्टइ (नटति) ४,
 २३०, नडउ ४, ३८५, (वि-
 उपसर्ग-पूर्वकः नट्-धातुः) विन-
 डिज्जइ ४, ३७०
 नन्दउ (नन्दतु) ४, ४२२
 नं (ननु) ४, ३८२, ३९६, ४४४
 नम्, णवइ (भाराक्रान्तो नमति)
 ४, १५८, २२६, नवहि ४, ३६७,
 नमहु ४, ४४६, नमथ ४, ३२६,
 नवन्ताहं ४, ३९९ (उद्-उपसर्ग-
 पूर्वकः नम्धातुः) उन्नामइ ४,
 ३६ (प्र-उपसर्ग-पूर्वकः नम्धातुः)
 पनमथ ४, ३२६
 नमिल (नमनशील) ४, २८८
 नमो (नमः) ४, २८३
 नयण (नयन) ४, ४१४, ४४४,
 नयणा ४, ४२२, नयणेहि ४,
 ४२३
 नर (नर), ४, ४१२, ४४२, नर
 ४, ३६२,
 नर्त्त, नच्चइ (नृत्यति) ४, २२५,
 नच्चन्तस्स ४, ३२६, नच्चाविउ
 ४, ४२०
 नलिन्दाणं (नरेन्द्राणाम्) ४, ३००
 नले (नरः) ४, २८८

नव (नव) ४, ४०१, नवइ ४, ३९६

नवखी (नवा) ४, ४२०, ४२२
नवरि (केवलम्) ४, ४०१, ४२३
नवि (नं + अपि) ४, ३३०, ३३९, ३५६, ३९५, ४०२, ४११, ४२२
नश्, नस्सइ (नश्यति) ४, १७८, नश्चून, नश्चून ४, ३१३, नासइ ४, ३१, २३८, नासन्तग्रहो ४, ४३२, नासवइ ४, ३१, (प्र-उप-सर्गपूर्वकः नश्धातुः) पणट्टइ ४, ४०६, ४१८ (वि-उपसर्ग-पूर्वकः नश्धातुः) विणट्टइ ४, ४२७, विन्नासिमा ४, ४१८

नहेण (नखेन) ४, ३३३, ३४८
नाइ (नूनम्, उत्प्रेक्षार्थं) ४, ४४४
नाउं (नूनम्) ४, ४२६
नाए (तया) ४, ३२२
नाडयं (नाटकम्) ४, २७०
नायगु (नायकः) ४, ४२७
नारायणु (नारायणः) ४, ४०२
नालिउ (मूढः) ४, ४२२
नाव (नौः) ४, ४२३
नावइ (इव) ४, ४४४
नाहि (न) ४, ४१९, ४२२

नाहु (नाथः) ४, ३६०, ३९०, ४२३
निअइ (पश्यति) ४, १८१, नि-अन्त ४, ४३१
निअय (निजक) ४, ३४४, ३५४, ४०१, ४४१

निघिण (निघृण) ४, ३८३
निच्चट्टु (गाढम्) ४, ४२२
निच्चल (निश्चल) ४, ४३६
निच्चिन्तइ (निश्चितम्) ४, ४२२
निच्चिन्दो (निश्चिन्तः) ४, २६१

निच्छयं (निश्चयम्) ४, ४२२
निच्छरो (निर्भरः) ४, ३२५
निच्छूढं (क्षिप्तम्) ४, २५८
निज्जिउ (निजितः) ४, ३७१
निज्झाअइ (पश्यति) ४, १८१
निहवइ (निहन्तुते) ४, २३३
निह (निद्रा) ४, ३३०, ४१८
निहए (निद्रया) ४, ३३०
विहडी (निद्रा) ४, ४१८
निहाइ (निद्राति) ४, १२
निन्नेह (निःस्नेहा) ४, ३६७
निमिअं (स्थापितम्) ४, २५८
निम्मवइ (निर्मिमीते) ४, १९
निम्माणइ (निर्मिमीते) ४, १९
निय (निज) ४, २८२, ३०२
नियोजितं (नियोजितम्) ४, ३२५
नियोजितं (नियोजितम्) ४, ३२७
निरक्खय (निरक्षकान्) ४, ४१८
निरामइ (निरामये) ४, ४१४
निरुवम (निरुपम) ४, ४०१, ४४४
°निवट्टाहं (°निर्वृत्तानाम्) ४, ३३२
निवडण (निपतन) ४, ४४४
निवाणु (निर्वाणम्) ४, ४१९
निवारणु (निवारणम्) ४, ३९५,
निवारणाय (निवारणाय) ४,
४४८

°निवासहे (°निवासायाः) ४, ३५०
निष्वलइ (निष्वद्यते) ४, १२८
निसड्कु (निःशङ्कम्) ४, ३९६,
४०१

निसिमा (निशिताः) ४, ३३०
निसिरइ (निमृजति) ४, २२९
निसुट्टो (निपातितः) ४, २५८
निसेहइ (निषेधति) ४, १३४
निफलं (निष्फलम्) ४, २८९

निहवइ (निहन्तुते) ४, २३३
निहि (निधा) ४, ४२२
निहुअउं (निभृतकम्) ४, ४०१
नी, नेइ (नयति) ४, २३७, नेदि ४, २७३, २७४ नेति ४, ३१८, ३१९, नेन्ति ४, २३७, नेऊण, नीमो ४, २३७ (अनु-उपसर्ग-पूर्वकः नीधातुः) अणुणेइ ४, ४१४ (आइ-उपसर्ग-पूर्वकः नी-धातुः) आणहि ४, ३४३, आणि-अइ ४, ४१९

नीरऊजइ (भनक्ति) ४, १०६
नीलइ (निस्सरति) ४, ७९
नीसरहि (निःसरसि) ४ ४३९
नीसावँन्नु (निःसामान्यम्) ४, ३४१

नीसासु (निःश्वासः) ४, ४३०

नु (नु) ४, ३०२
नूमइ (छादयति) ४, २१
नेन (अनेन, तेन) ४, ३२२
नेह (स्नेह) ४, ३३२ ४०६, नेहु ४, ४२२, नहहो ४, ४२६, नेहे ४, ४२२, नेहि ४, ४०६, नेहडा ४, ३५६

[प]

पइ (त्वया) ४, ३५७, ३७०, ३७७, ४२१, ४२२

पइ (पदे) ४, ४१४, पइ पइ (पदे पदे) ४, ४०६

पइट्ठि (प्रतिष्ठिता) ४, ३३०

पउ (पदम्) ४, ४४२

पउलइ (पचति) ४, ९०

पओहर (पयोधर) ४, ३९५,
पओहरहं ४, ४२०

पकुप्पित (प्रकुपित) ४, ३२६

पक्क (पक्व) ४, ३४०
 पक्कं (पक्षम्) ४, ३०२
 पक्खालदु (प्रक्षालयतु) ४, २८८
 पक्खावडिअं (पक्षापतितम्) ४, ४०१
 पङ्कुइ (पङ्कजे) ४, ३५७
 पगिगव (प्रायः) ४, १४
 पङ्गइ (गृह्णाति) ४, २०९
 पच्चइइ (क्षरति) ४, १७३
 पच्चडुइ (गच्छति) ४, १६२
 पच्चलिओ (प्रत्युत) ४, ४२०
 पच्चारइ (उपालभते) ४, १५६
 पच्छइ (पश्चात्) ४, ३६२, ४२०
 पच्छायावडा (पश्चात्तापः) ४, ४२४
 पच्छि (पश्चात्) ४, ३८८
 पच्छित्ताइ (प्रायश्चित्तानि) ४, ४, ४२८, पच्छित्तै ४, ४२८
 पज्जरइ (कथयति) ४, २
 पज्जलिदो (प्रज्वलितः) ४, २६५
 पज्जाउलो (पर्याकुलः) ४, २६६
 पज्जरइ (क्षरति) ४, १७३
 पच्चहं (पञ्चानाम्) ४, ४२२, प-
 पच्चहि ४, ४२२, ४२९, ४३१
 पज्जले (प्राञ्जलिः) ४, २९३
 पज्जा (प्रज्ञा) ४, ३०३
 पज्जाविशाले (प्रज्ञाविशालः) ४, २९३
 पटिमा (प्रतिमा) ४, ३२५
 पट्टइ (पिबति) ४, १०
 पट्टण (पत्तन) ४, ४०७
 पट्टवइ, पट्टावइ (प्रस्थापयति) ४, ३७
 पट्टि (पृष्ठम्) ४, ३२९
 पठ्, पठियते (पठ्यते) ४, ३१५,
 पठिय, पठिदूण, पठित्ता ४,

२७१, पठित्तन ४, ३१२
 पडहु (पटहः) ४, ४४३
 पडिअगइ (अनुव्रजति) ४, १०७
 पडिबिम्बिअ (प्रतिबिम्बित) ४, ४३९
 पडिवालेइ (प्रतिपालयति) ४, २५९
 पडिसाइ (शाम्यति) ४, १६७
 पडिसाइ (नश्यति) ४, १७८
 पडिहाइ (प्रतिभाति) ४, ४४१
 पठ (पठ) ४, ३९४
 पणएण (प्रणयेन) ४, ४४६
 पणामइ (अर्पयति) ४, ३९
 पणहं (पर्णानि) ४, ४२७
 पत्, पडइ (पतति) ४, २१९, ४२२,
 पडन्ति ४, ४२२, पडहि ४, ३८८
 पडिअ ४, ३३७, पडिउ ४, ३३७,
 पडिम्राइ ४, ३५८, पाडेइ, ४,
 २२, पाडिउ ४, ४२०, (नि-उप-
 सर्ग-पूर्वकः पत्-धातुः) निवडइ,
 ४, ४०६, निपतन्ति ४, ३२६,
 (सम्-उपसर्गपूर्वकः पत्-धातुः)
 संपडिअ ४, ४२३
 पताका (पताका) ४, ३०७
 पतिबिम्बं (प्रतिबिम्बम्) ४, ३२६
 पतेसो (प्रदेशः) ४, ३०७
 पत्तणं (पत्रत्वम्) ४, ३७०
 पत्तेहि (पत्रैः) ४, ३७०, पत्ताणं
 ४, ३७०
 पत्तलु (पत्रम्) ४, ३८७
 पत्थरि (प्रस्तरे) ४, ३४४
 पद्, (आङ्-उपसर्ग-पूर्वकः पद्-
 धातुः) आबन्न (आपन्नः) ४,
 २९५ (निस्-उपसर्गपूर्वकः पद्-
 धातुः) निप्पज्जइ ४, १२८,
 (सम्-उपसर्ग-पूर्वकः पद्धातुः)

संपज्जइ ४, २२४, संपाइअवं
 ४, २६५, संपन्ना ४, २८५, ३०२
 पदअइ (गच्छति) ४, १६२
 पदं (पदम्) ४, २७०
 पनय (प्रणय) ४, ३२६
 पन्थि (पथि) ४, ४२९
 पन्थवो (बान्धवः) ४, ३२५
 पन्थिअहि (पथिकैः) ४, ४२९
 पन्नाडइ (मृदनाति) ४, १२६
 पप्फुल्लिअउ (प्रफुल्लितः) ४, ३९६
 पव्वालिइ (छादयति) ४, २१
 पव्वालिइ (प्लावयति) ४, ४१
 पमाणु (प्रमाणम्) ४, ३९९, ४१९,
 ४३८
 पमाणिकलेशि (प्रमाणिकरोषि)
 ४, ३०२
 पम्हट्टु (प्रमृष्टः) ४, ३९६
 पम्हट्टो (प्रमृष्टः) ४, २५८
 पम्हसइ (विस्मरति) ४, ७५
 पम्हसइ (प्रमृशति) ४, १८४
 पम्हहइ (स्मरति) ४, ७४
 पय (पद) ४, ४२०, पयइ ४, ३९५
 पयइ (पचति) ४, ९०
 पयडा (प्रकटान्) ४, ३३८
 पयरइ (स्मरति) ४, ७४
 पयरक्ख (पदरक्षान्) ४, ४१८
 पयल्लइ (शंथिल्यं करोति, लम्बनं
 करोति) ४, ७०
 पयल्लइ (प्रसरति) ४, ७७
 पयारेहि (प्रकारैः) ४, ३६७
 पयासइ (प्रकाशयति) ४, ३५७,
 पयासेइ ४, ४५
 पयासु (प्रकाशः) ४, ३९६
 पयाकुलीकव (पर्याकुलीकृत) ४,
 २६६

पर, पूरइ (पूरयति) ४, १६९,
 पूरिअ ४, ३८३, पूरिद ४, २६०
 अपूरइ (अपूर्णे) ४, ४२२
 पर्, पारेइ (शक्नोति) ४, ८६
 पर् (व्याङ्-उपसर्ग-पूर्वकः पर्-
 घातुः) वावरेइ ४, ८१
 पर (पर) ४, ३३५, ३४७, ३७९,
 ३९५, ३९६, ३९७, ४००, ४०६,
 ४१४, ४१८, ४२०, ४२२, ४३८,
 ४४१, पर ४, ४२२, परस्सु ४,
 ३३८, ३५४
 परइ (भ्रमति) ४, १६१
 परम (परम) ४, ४१४, ४४२
 परमत्थु (परमार्थः) ४, ४२२
 परबसो (परवशः) ४, २६६, ३०७
 पराई (परकीया) ४, ३५०, ३६७
 पराया (परागताः) ४, ३७६
 परावहि (प्राप्नुवन्ति) ४, ४४२
 परि (परम्) ४, ३६६, ४३७,
 ४३८
 परिअड्डइ (परिवर्धते) ४, २२०
 परिअत्ता (परागताः) ४, ३९५
 परिअन्तइ (श्लिष्यति) ४, १९०
 परिअलइ (गच्छति) ४, १६२
 परिअल्लइ (गच्छति) ४, १६२
 परिआलेइ (वेष्टयति) ४, ५१
 परित्तायध परियत्तायह (परित्रा-
 यधम्) ४, २६८
 परिल्लसइ (परिस्रंसते) ४, १९७
 परिवाडेइ (घटयति) ४, ५०
 परिसामइ (शमयति) ४, १६७
 परिहट्टइ (मृदनाति) ४, १२६
 परिहणु (परिधानम्) ४, ३४१
 परिहासओ (परिहासः) ४, ४२५
 परिहीण (परिहीण) ४, ६०

परीइ (भ्रमति) ४, १४३, १६१
 परोक्खहो (परोक्षम्) ४, ४१८
 पलस्स (परस्य) ४, ३०२
 पलावइ (नाशयति) ४, ३१
 पलिगहे (परिग्रहः) ४, ३०२
 पलु (पलम्) ४, ३९५
 पलुट्टा (पर्यस्ते) ४, ४२२
 पलोट्टइ (प्रत्यागच्छति) ४, १६६
 पलोट्टइ (पर्यस्यति) ४, २००
 पलोट्टइ (प्रलुटति) ४, २३०
 पलोट्टं (पर्यस्तम्) ४, २५८
 पल्लट्टइ (पर्यस्यति) ४, २००
 पल्लव (पल्लव) ४, ३३६, पल्ल-
 वेहि ४, ४१८
 पल्लवह (पल्लवयत) ४, ४२०
 पल्लत्थइ (विरेचयति) ४, २६
 पल्लत्थइ (पर्यस्यति) ४, २००
 पल्लत्थं (पर्यस्तम्) ४, २५८
 पवय (प्लवग) ४, २२०
 पवासुअहं (प्रवासिताम्) ४, ३९५
 पविरञ्जइ (भनक्ति) ४, १०६
 पव्वती (पावती) ४, ३०७
 पव्वालइ (छादयात) ४, २१
 पशावाय (प्रसादाय) ४, ३०२
 पश्चादो (पश्चात्) ४, २९९
 पसरो (प्रसारः) ४, १५७
 पसाउ (प्रसादः) ४, ४३०
 पस्ते (पट्टः) ४, २९०
 पह (पन्थाः) ४, ४२२
 पहम्मइ (गच्छति) ४, १६२
 पहल्लइ (घृणति) ४, ११७
 पहाउ (प्रभावः) ४, ३४१
 पहिउ (पथिकः) ४, ४१५, ४२९,
 ४४५
 पहिअ (पथिकाः) ४, ३७६, प-

हिआ ४, ४३१
 पहुच्चइ (प्रभवति) ४, ३९०, ४१९
 पहुप्पइ (प्रभवति) ४, ६३
 पा, पिअइ (पिबति) ४, १०, ४१९,
 पिअन्ति ४, ४१९, ४२०, पिअहु
 ४, ४२२, पिज्जइ ४, १०, ४२३,
 पिअवि ४, ४०१, ४४४, पीउ
 ४, ४३९, पिए ४, ४३४, पाइ,
 पाअइ ४, २४०
 पाइ (पादे) ४, ४४५
 पागसासणे (पाकशासनः) ४, २६५
 पाणिउं (पानीयम्) ४, ३९६,
 पाणिण ४, ४३४
 पातग (प्रत्यग्र) ४, ३२२
 पातुक्खेवेन (पादोक्षेपेण) ४, ३२६
 पाप (पापम्) ४, ३२४
 पारइ (शक्नोति) ४, ८६
 पारक्कडा (परकीयाः) ४, ३७९,
 ३९८, ४१७
 पालको (बालकः) ४, ३२५
 पालम्बु (प्रालम्बम्) ४, ४४६
 पालेवि (पालयितुम्) ४, ४४१
 पावेइ (प्लावयति) ४, ४१
 पासइ (पश्यति) ४, १८१
 पि (अपि) ४, ३०२
 पिअ (प्रिय) ४, ३३२, ३५०, ३८६,
 ३८७, ३९६, ४१८, ४२५, ४३४,
 ४३६, पिउ ४, ३४३, ३५२,
 ३८३, ३९६, ३९८, ४०१, ४१४,
 ४१८, ४२०, ४२४, ४३०, ४३२,
 ४३८, पिए ४, ४०१, ४२३,
 ४४४, पियस्सु ४, ३५४, पिअहो
 ४, ४१८, पियहो ४, ४१९,
 पिए ४, ३६५, ३९६, ४२२
 पिअवयस्सस्स (प्रियवयस्यस्य) ४,

२८५, ३०२
 पिपास (पिपासा) ४, ४३४
 पिच्छइ (प्रेक्षते) ४, २९५
 पिट्टि (पृष्ठम्) ४, ३२९
 पिच्छले (पिच्छलः) ४, २९५
 पिमुणइ (कथयति) ४, २
 पीडन्तु (पीडयन्तु) ४, ३८५
 पीसइ (नति) ४, १८५
 पुंसइ (माष्टि) ४, १०५
 पुच्छइ (पृच्छति) ४, ९७, पुच्छह
 ४, ३६४, पुच्छहु ४, ४२२
 पुञ्छइ (माष्टि) ४, १०५
 पुञ्जइ (पुञ्जयति) ४, १०२
 पुञ्जकम्मो (पुण्यकर्मा) ४, ३०५
 पुञ्जं (पुण्यम्) ४, २९३
 पुञ्जवन्ते (पुण्यवान्) ४, २९३
 पुञ्जाहं (पुण्याहम्) ४, २९३,
 ३०५
 पुट्टि (पृष्ठम्) ४, ३२९
 पुट्टमं (प्रथमम्) ४, २८३
 पुणु (पुनः) ४, ३४३, ३४९, ३५८,
 ३७०, ३८३, ३९१, ४२२, ४२५,
 ४२६, ४२८, ४३८, ४३९, ४४५
 पुत्ति ! (पुत्रि !) ४, ३३०
 पुत्त (पुत्रेण) ४, ३९५
 पुधुम (प्रथम) ४, ३१६
 पुष्कवईहि (पुष्पवतीभिः) ४, ४३८
 पुरधो (पुरतः) ४, २२८
 पुरवं (पूर्वम्) ४, ३२३
 पुरिसहो (पुरुषस्य) ४, ४००
 पुलआअइ (उल्लसति) ४, २०२
 पुलएइ (पश्यति) ४, १८१
 पुलिशे (पुरुषः) ४, २८७, २८८
 पुलोएइ (पश्यति) ४, १८१
 पुश्चाइ (पृच्छति) ४, २९५

पुसइ (माष्टि) ४, १०५
 पू. पुणइ (पुनाति) ४, २४१,
 पुणिज्जइ, पुव्वइ ४, २४२
 पूजितो (पूजितः) ४, ३२२
 पूसइ (पुष्यति) ४, २३६
 पेक्ख, पेक्खि (प्रेक्षते) ४, २९५
 २९७, पिक्खिदुं ४, ३०२, पेक्खु
 ४, ४१९, पिक्खेवि ४, ३४०,
 पेक्खेविणु ४, ४४४, पेक्खि
 ४, ४३० (प्रति-उपसर्ग-पूर्वकः
 प्रेक्षधातुः) पडिपेक्खइ ४, ३४९
 पेच्छ, पेच्छइ (प्रेक्षते) ४, १८१,
 ३६९, ४४७, पेच्छ ४, ३६३,
 पेच्छन्ताण ४, ३४८
 पेण्डवइ (प्रस्थापयति) ४, ३७
 पेम्म (प्रेमन्) ४, ४२३, पेम्मु
 ४, ३९५
 पेल्लइ (क्षिपति) ४, १४३
 पक्कइ (व्याहरति) ४, ७६
 पोरारणं (पुराणम्) ४, २८७
 ०पतानेन (०प्रदानेन) ४, ३२२
 ०फलइं (०फलानि) ४, ४४५
 प्रङ्गणइ (प्राङ्गणे) ४, ४२०, प्र-
 ङ्गणि ४, ३६०
 प्रमाणिअउ (प्रमाणितः) ४, ४२२
 प्रयावदी (प्रजापतिः) ४, ४०४
 प्रससि (पश्यति) ४, ३९३
 प्राइव, प्राइव (प्रायः) ४, ४१४
 प्राइ (प्रायः) ४, ४१४
 प्रिअ (प्रिय) ४, ३७०, ३७७,
 ३८७, ४०१, प्रिएण ४, ३७९,
 ३९८, ४१७

[फ]

फंसइ (स्पृशति) ४, १२९, १८२
 फकवती (भगवती) ४, ३२५

फन्वइ (स्पृशते) ४, १२७
 फरिसइ (स्पृशति) ४, १८२
 फल (फल) ४, ३३५, फलु ४,
 ३४१, फलइं ४, ३३६, फलाइं
 ४, ३४०
 फासइ (स्पृशति) ४, १८२
 फिट्टइ (भ्रश्यते) ४, १७७, ३७०,
 फिट्ट ४, ४०६
 फिडइ (भ्रश्यते) ४, १७७
 फुक्किज्जन्त (फूत्तिक्रियमाणाः) ४,
 ४२२
 फुडइ (भ्रश्यते) ४, १७७
 फुडं (स्फुटम्) ४, २५८
 फुमइ (भ्रमति) ४, १६१
 फुल्लइ (फुल्लति) ४, ३८७
 फुसइ (माष्टि) ४, १६१
 फुसइ (भ्रमति) ४, १६१
 फेडइ (स्फोटयति) ४, ३५८

[ब]

बइट्टउ (उपविष्टः) ४, ४४४
 बइल्ल (बलीवर्द) ४, ४१२
 बन्ध, बन्धिज्जइ, बन्धिहिइ, ब-
 ज्झइ, बज्झिहिइ (बन्धिष्यते)
 ४, २४७, बद्ध ४, ३९९
 बन्ध (बन्धः) ४, ३८२
 बप्पीकी (पैतृकी) ४, ३९५
 बप्पीहा (चातक) ४, ३८३
 बप्पुडा (वराकाः) ४, ३८७
 बम्भ (ब्रह्मन्) ४, ४१२
 बम्भरास (ब्राह्मणस्य) ४, २८०
 बम्भरो (ब्राह्मणः) ४, ३०२
 बरिहिणु (बर्ही) ४, ४२२
 बलइ (खादति, प्राणनं करोति
 वा) ४, २५९
 बलि (बलिः) ४, ३८४, ४०२

बलि (बलि) ४, ३३८, ३८५,
३८९, ४११, ४४५
बलु (बलम्) ४, ३५४, ४४०
बलुल्लडउ (बलवत्) ४, ४३०
बहिणी (भगिनी) ४, ३५१,
४३४
बहिणुए (भगिनी) ४, ४२२
बहुअ (बहुक) ४, ३७१, ३७६
बहुलु (बहुलः) ४, ३८७
बालको (बालकः) ४, ३२७
बालहे (बालस्य) ४, ३५०, ३६७,
बालि ४, ४२२
बाह (बाष्प) ४, ३९५, ४३९
बाह (बाहुः) ४, ३२९, ४३०
बाहा (बाहुः) ४, ३२९
बाहु (बाहुः) ४, ३२९, ४३०
बिट्टीए ! (पुत्रि !) ४, ३३०
बिन्नि (द्वे) ४, ४१८
बिम्बाहरि ! (बिम्बाधरे !) ४,
४०१
बिहि (द्वाम्याम्) ४, ३६७
बिहुं (द्वयोः) ४, ३८३
बीहइ (विभेति) ४, ५३, बीहिअं
४, ५३
बुक्कइ (गर्जति) ४, ९८
बुज्झइ (बुध्यते) ४, २१७
बुड्डइ (मज्जति) ४, १०१, बुड्डीमु
४, ४२३, बुड्ढिवि ४, ४१५
बुद्धी (बुद्धिः) ४, ४२४
बुद्धी (बुद्धिः) ४, ४२२
बुहस्पवी (बृहस्पतिः) ४, २८९
बुहुक्खइ (बुभुक्षति) ४, ५
बे (द्वे) ४, ३७९, ३९५, ४२९,
४३९ बेहि ४ ३७०, ३७७
बेमि (ब्रवीमि) ४, २३८

बोज्जइ (त्रस्यते) ४, १९८
बोड्डइअ (कर्पदिकाम्) ४, ३३५
बोल्लइ (कथयति) ४, २, बोल्लि-
अइ ४, ३६०, बोल्लिअग्रो ४,
४२२, बोल्लिएण ४, ३८३
बोल्लणउ (कथयिता) ४, ४४३
बोहिं (बोधम्) ४, २७७
बू, बुवइ (बूथ) ४, ३९१ ब्रोप्पि
४, ३९१ ब्रोप्पिणु ४, ३९१
[भ]

भएण (भयेन) ४, ४४४
भगवत्त (भगदत्त) ४, २९९
भगवती (भगवती) ४, ३०७ भग-
वतीए ४, ३२३
भगवं (भगवान्) ४, ४२३
भङ्गि (भङ्गी) ४, ३३९, ४११
भञ्ज, भञ्जइ (भनक्ति) ४, १०६
भञ्जिउ ४, ३९५, ४३९ भग्गा
३५१, ३७९, ३८०, ३९८, ४१७
४२२, भग्गउ ४, ३५४, भग्गाइ
४, ३८६
भड्डु (भटः) ४, ४२० भड ४,
३५७
भण् (धातुः) भणइ (भणति) ४,
२३९, ३९९, भणन्ति ४, ३७६,
भण ४, ३६७, ३७०, ४०४, ४२५,
भणु ४, ४०१, भणवि ४, ३८३,
भण्णए, भणिज्जए ४, २४९,
भणिय ४, ३३०, भणिअउ ४,
४०२
भण्डय (भण्डः) ४, ४२२
भत्तं (भक्तम्) ४, ६०
भत्ताउ (भक्ताः) ४, ४२२
भह्वउ (भाद्रपदः) ४, ३५७
भन्तडी (भ्रान्तिः) ४, ४१४

भन्ति (भ्रान्तिः) ४, ३६५, ४१६
भन्ते ! (भदन्त !) ४, २८७
भमर ! (अमर !) ४, ३६८, भमर
४, ३९७
भमरउल (अमरकुल) ४, ३८२
भमरा ! (अमर !) ४, ३८७
भमिरु (अमणशीलः) ४, ४२२
भयंकह (भयंकरः) ४, ३३१
भयव ! (भगवन् !) ४, २६४,
भयवं ४, २६४, २६५, ३०२
भरइ (स्मरति) ४, ७४
भरिउ (भरितम्) ४, ४४४, भरि-
अइ ४, ३८३
भरु (भारम्) ४, ३४०, ४२१
भलइ (स्मरति) ४, ७४
भलि (निबन्धः) ४, २५३
भल्ला (भद्रम्) ४, ३५१
भल्लि (भल्ली) ४, ३३०
भवं (भवान्) ४, २६५, २८३,
२८४, ३०२
भवँह (अमरः) ४, ३९७
भसइ (भषति) ४, १८६
भसणउ (भषिता) ४, ४४३
भसलु (अमरः) ४, ४४४
भस्टालिका (भट्टारिका) ४, २९०
भस्टिणी (भट्टिनी) ४, २९०
भाइ (विभेति) ४, ५३, भाइअं
४, ५३
भाईरहि (भागोरथी) ४, ३४७
भागुलायणावो (भागुरायणात्)
४, ३०२
भारइ (भारते) ४, ३४७
भारह (भारत) ४, ३९९
भारिया (भार्या) ४, ३१४
भालके (भाले) ४, ४४७

भावइ (भावयति) ४, ४२०
 भासइ (भासते) ४, २०३
 भिच्चु (भृत्यः) ४, ३४१
 भिन्वइ (भिनत्ति) ४, २१६
 भितइ (भासते) ४, २०३
 भीओ (भीतः) ४, ५३
 भीमशेणइ (भीमसेनस्य) ४, २९९

भुअ (भुज) ४, ४१४
 भुक्कइ (भषति) ४, १८६
 भुज्, भुज्जइ (भुनक्ति) ४, ११०,
 भुज्जन्ति ४, ३३५, भुज्जइ,
 भुज्जज्जइ ४, २४९, भुज्जणहं
 भुज्जणहि ४, ४४१, भोत्ता ४,
 २७१, भोत्तूण, भोत्तुं, भोत्तव्वं
 ४, २१२, बुहुक्खइ ४, ५ (उप-
 उपसर्गपूर्वकः भुज्धातुः) उव-
 हुज्जइ ४, १११

भुमइ (भ्रमति) ४, १६१
 भुल्लइ (भ्रश्यते) ४, १७७
 भुवण (भुवन) ४, ३३१, भुवणे
 ४, ४४१

भुंहडी (भूमिः) ४, ३९५
 भू, भोमि (भवामि) ४, २६०,
 होइ ४, ६०, ६१, ३३०, ३४३,
 ३६२, ३६७, ३७७, ३९५, ४०१,
 ४०२, ४२०, ४२२, ४२३, ४२४,
 ४३०, ४३८, होदि ४, २६९,
 २७३, भोदि ४, २७३, २७४,
 ३०२, भोति ४, ३१८, होति
 ४, ३१९, हवइ ४, ६०, २८७,
 हुवइ, भवइ ४, ६०, हवदि ४,
 २६९, भवदि, हुवदि, भुवदि
 ४, २६९, होन्ति ४, ६१, ४२२,
 हुन्ति ४, ६१, हवन्ति, हुवन्ति

४, ६०, होन्ति ४, ४०६, होउ
 ४, ४२०, होतु ४, ३०७, होष,
 होह ४, २६८, हुवेय्य ४, ३२०,
 ३२३, होज्ज ४, ३७०, होहिइ
 ४, ३८८, होसइ ४, ३८८, ४१८,
 होसहि ४, ४१८, भविस्सदि ४,
 २७५, ३०२, हुन्तो ४, ६१, ह्वं
 ४, ६४, ह्व्या ४, ३८४, ह्व्या
 ४, ३५१, भविअ, हविअ, भोदूण,
 होदूण, होत्ता ४, २७१, होऊण,
 होअऊण ४, २४०, होन्तओ,
 (अनु-उपसर्गपूर्वकः भूधातुः)
 अणूह्वं ४, ६४ (परि-उपसर्ग-
 पूर्वकः भूधातुः) परिभवइ ४,
 ६०, परिहविअ ४, ४०१ (प्र-
 उपसर्गपूर्वकः भूधातुः) पभवइ
 ४, ६०; पहुच्चइ ४, ३९०,
 पभवेइ ४, ६३, पह्वं ४, ६४,
 (सम्-उपसर्गपूर्वकः भूधातुः) सं-
 भवइ ४, ६०, संभावइ ४, ३५,
 असंभाविद ४, २६०

भो (भो) ४, २६३, २६४, २८५,
 ३०२

भोगं (भोगम्) ४, ३८९
 भ्रंश्, भंसइ (भ्रश्यते) ४, १७७
 (प्र-उपसर्गपूर्वकः भ्रंश्धातुः)
 पबभट्ट ४, ४३६

अन्ति (आन्तिः) ४, ३६०

अम्, भमइ (भ्रमति) ४, १६१,
 २३९, भवइ ४, ४०१, भ्रमन्ति
 ४, ४५२, भमेज्ज ४, ४१८,
 भमेइ ४, ३०, भमावेइ ४, ३०,
 भमडइ ४, १६१, भमाडइ ४,
 १६१, भमाडेइ ४, ३०, भम्मडइ
 ४, १६१ (परि-उपसर्गपूर्वकः-

अम्धातुः) परिबभमन्तो ४,
 ३२३

[म]

म (मा) ४, ३४६, ३६५, ३६८,
 ३७९, ३८४, ३८७, ४१८, ४२०,
 ४२२, ४४२

मं (माम्) ४, ३२३, मई ४, ३३०,
 ३४६, ३५६, ३७०, ३७७, ३९६,
 ४०१, ४०२, ४१४, ४१८, ४२०,
 ४२१, ४२२, ४२३, ४३८, म-
 मातो, ममातु ४, ३०७, ३२१,
 मे ४, २८२, २८३, ३०२, मम
 ४, २८०, २८८, ३०२ मह ४,
 ३३३, ३७०, ३७९, ३८३, ३९१,
 ३९५, ४१६, ४१८, ४२२, ४२३,
 ४२९, ४३८, मज्झ ४, २३,
 मज्झु ४, ३६७, ३७९, ३९८,
 ४०१, ४१७

मउलिअहि (मुकुलन्ति) ४, ३६५

मेशे (मेषः) ४, २८७

मकरकेतु (मकरकेतुः) ४, ३२४

मकरद्वजो (मकरध्वजः) ४, ३२३

मक्कडु (मर्कटः) ४, ४२३

मक्कनो (मार्गण) ४, ३२५, ३२८

मक्खइ (अक्षति) ४, १९१

मगइ (याचते) ४, २३०

मगगणु (मार्गणः) ४, ४०२

मगःसिह (मार्गशीर्षः) ४, ३५७

मगह (मार्गयत) ४, ३८४

मगु (मार्गः) ४, ३५७, ४३१,
 मगहि ४, ३४७

मघवं (मघवान्) ४, २६५

मच्चइ (माद्यति) ४, २२५

मच्छर (मत्सर) ४, ४४४

मच्छु (मत्स्यः) ४, ३७०, मच्छे

४, ३७०
मज्ज, धातुः) **मज्जइ** (मज्जति) ४, १०१, मज्जन्ति ४, ३३९
 (नि-उपसर्गपूर्वकः मज्जधातुः)
 गुमज्जइ ४, १२३
मज्जइ (माष्टि) ४, १०५
मज्जहे (मध्यायाः) ४, ३५०, म-
 ज्जे ४, ४०६, मज्जि ४, ४४४
मज्जिद्वए (मज्जिद्वया) ४, ४३८
मड्डइ (मृदनाति) ४, १२६
मडइ (मृदनाति) ४, १२६
मणइ (मन्यते) ४, ७
मणसिला (मनःशिला) ४, २८६
मणस्सि (मनस्विन्) ४, २६३
मणाउं (मनाक्) ४, ४१८, ४२६
मणि (मनसि) ४, ४२२
मणिअडा (मणयः) ४, ४१४,
 ४२३
मणु (मनः) ४, ३५०, ४०१, ४२१,
 ४२२, ४४१
मणोरथा (मनोरथाः) ४, २८५,
 ३०२
मणोरह (मनोरथ) ४, ३६२,
 ३४४, ४०१, मणोरहइ ४, ४१४
मण्टलं (मण्डलम्) ४, ३२५
मतन (मदन) ४, ३०७, मतनो
 ४, ३२५, मतनं ४, ३२४
मत्तहं (मत्तानाम्) ४, ३८३, ४०६
मत्तो (मत्तः) ४, २६०
मथुरं (मधुरम्) ४, ३२५
मदि (मतिः) ४, ३७२
मन्, **माणिअइ** (मान्यते) ४, ३८८
 (सम्-उपसर्गपूर्वकः मन्धातुः)
 संमाणेइ ४, ३३४
मन्तिवो (मन्त्रितः) ४, २६०

मन्थइ (मथ्नाति) ४, १२१
मन्दास (मन्दार) ४, २८८
मन्नीसडो (मा भैषीः) ४, ४२२
मं (मा) ४, ३८५, ४१८
मयगलहं (मदकलानाम्) ४, ४०६
मयङ्कु (मृगाङ्कः) ४, ३९६
मयणु (मदनः) ४, ३९७
मयरद्वय (मकरध्वज) ४, ४२२
मयरहर (मकरगृहम्) ४, ४२२
मय्यं (मयम्) ४, २९२
मर्, **मरइ** (म्रियते) ४, २३४,
 ४२०, मरहि ४, ३६८, मराहुं
 ४, ४३९; मरिण्ववउं ४, ४३८,
 मारइ ४, ३३०, मारेइ ४,
 ३३७, मारि ४, ४३९, मारि-
 अडेण ४, ३७९, ४१७, मारिआ
 ४, ३५१, मुइअ ४, ३६७, ४१९,
 मुअउ ४, ४४२, मुएण ४, ३९५,
 मुआ ४, ४४२, मालेध ४, ३०२
मरगय (मरकत) ४, ३४९
मरट्ठु (गर्वः) ४, ४२२
मरणु (मरणम्) ४, ३७०, ४१८
मरिसइ (मर्षति) ४, २३५
मलइ (मृदनाति) ४, १२६
मलयकेइ (मलयकेतुः) ४, ३०२
मल्लजुअम्भु (मल्लयुद्धम्) ४, ३८२
 ४४४
मस्कली (मस्करी) ४, २८९
महइ (मानयति) ४, १९२, महन्ति
 ४, ३५३
महद्दुम (महाद्रुम) ४, ४४५, मह-
 द्दुमु ४, ३३६
महन्वो (महान्) ४, २६१, महन्दे
 ४, ३०२
महमहइ (गन्धः प्रसरति) ४, ७८

महवव (महाव्रत) ४, ४४०
महावहहो (महाह्रदस्य) ४, ४४४
महाधनं (महाधनम्) ४, ३२३
महारउ (मदीयः) ४, ३५८, म-
 हारा ४, ३५१, ४३४
महारिसि (महर्षिः) ४, ३९९
महावीरे (महावीरः) ४, २६५
महावीले (महावीरः) ४, ३०२
महिअल (महीतल) ४, ३५७
महिमण्डलि (महीमण्डले) ४, ३७२
महीहि (मह्यां) ४, ३५२
महुमहणु (मधुमथनः) ४, ३८४
मा (मा) ४, ३३०, ३५७, ४१८
 ४२२
मा, माइ (मिमीते) ४, ३५०, ४२१
 (उप-उपसर्ग-पूर्वकः माधातुः)
 उवमिअइ ४, ४१८ (विनिस्-
 उपसर्ग-पूर्वकः-माधातुः) विनि-
 म्मविदु ४, ४४६
माणु (मानः) ४, ३३०, ३८७,
 ३९६, ४१०, ४१८ माणि ४,
 ४१८ माणेण ४, २७८
माणुश (मानुष) ४, ४४७
मायहे (मातुः) ४, ३९९
मारणउ (मारणशीलः) ४, ४४३
मारुदिणा (मारुतिना) ४, २६०
मालइ (मालती) ४, ३६८ मालई
 ४, ७८
माहउ (माघः) ४, ३५७
मिअङ्कु (मृगाङ्कः) ४, ३७७, ४०१
मित्तडा (मित्राणि) ४, ४२२
मिल, **मिलइ** (मिलति) ४, ३३२
 मिलज्जइ ४, ४३४ मिलअ ४,
 ३८२, मिलअउ ४, ३३२
मिलाइ (म्लायति) ४, १८, २४०

मिलाग्रइ ४, २४०
 मिस्सइ (मिश्रयति) ४, २८
 मील, मीलइ (मीलति) ४, २३२
 मेलवि ४, ४२९ (उद्-उपसर्ग-
 पूर्वकः मीलधातुः) उम्मिल्लइ ४,
 २३२, ३५४, उम्मीलइ ४, २३२
 (नि-उपसर्गपूर्वकः मीलधातुः)
 निमिल्लइ, निमीलइ ४, २३२
 (प्र-उपसर्ग-पूर्वकः मील-धातुः)
 पमिल्लइ, पमीलइ ४, २३२
 (सम्-उपसर्ग-पूर्वकः मीलधातुः)
 सम्मिल्लइ, संमीलइ ४, २३२
 मुग्गडा (मुद्गाः) ४, ४०९
 मुच्. (धातुः) मुग्रइ (मुच्चति) ४,
 ९१, मोत्तु ४, २१२, मोत्तूण ४,
 २१२, २३७, मुक्काहं ४, ३७०,
 मोत्तव्वं ४, २१२
 मुञ्जइ (मुह्यति) ४, २०७, २१७
 मुञ्ज (मुञ्ज) ४, ४३९
 मुण्. (धातुः) मुणइ (जानाति) ४,
 ७, मुणिज्जइ ४, २५२, मुणिउ
 ४, ३४६
 मुणालिअहे (मृणालिकायाः) ४,
 ४४४
 मुणि (मुनि) ४, ३४१, ४१४
 मुणीसिम (मनुष्यत्वम्) ४, ३३०
 मुण्ड, मुण्डइ (मुण्डयति) ४, ११५
 मुण्डिअउं ४, ३८९
 मुण्डमालिए (मुण्डमाला) ४,
 ४४६
 मुद् (मुद्रा) ४, ४०१, मुद् ४,
 ३०२
 मुद्ध (मुग्ध) ४, ३४९, ४२२, मुद्धि
 ४, ३७६ ३९५, मुद्धएँ ४, ४२३,
 मुद्धहे ४, ३५७

मुद्धडहे (मुग्धायाः) ४, ३५०
 मुरइ (हासेन स्फुटति) ४, ११४
 मुसइ (मुषति) ४, २३९
 मुसुमूरइ (भनक्ति) ४, १०६
 मुह (मुख) ४, ३३२, ३४९, ३५७,
 ३८२, ३९५, ४०१, ४१४, मुहु
 ४, ३६७, ४४४, मुहं ४, ३००,
 मुहहुं ४, ४२२
 मूरइ (भनक्ति) ४, १०६
 मूलि (मूले) ४, ४२७
 मेखो (मेघः) ४, ३२५
 मेलवइ (मिश्रयति) ४, २८
 मेल्लइ (मुञ्चति) ४ ९१, ४३०,
 मेल्लि ४, ३८७, मेल्लवि ४,
 ३५३, मेल्लेप्पिण्णु ४, ३४१,
 मेल्लन्तिहे ४, ३७०, मेल्लन्तहो
 ४, ३७०, ३७७
 मेघो (मेघः) ४, २८७
 मेहे (मेघः) ४, ३६७, ४१८, ४१९,
 ४२०, मेहु ४, ३९५, ४२२
 मोक्कलडेण मुक्तेन) ४, ३६६
 मोट्टायइ (रमते) ४, १६८
 मोडन्ति (मोटयन्ति) ४, ४४५
 [य]

य (च) ४, ३२६, ३९६
 यणववे (जनपदः) ४, २९२
 यति (यदि) ४, ३२३
 यवि यदि ४, २९२
 यदाश्लुवं (यथास्वरूपम्) ४, २९२
 यस् (धातु) यच्छइ (यच्छति) ४,
 २१५, (नि-उपसर्गपूर्वकः यस्-
 धातुः) निअयं ४, २८७ (प्र-उप-
 सर्ग-पूर्वकः यस्धातुः) पयच्छसे
 ४, ३२३
 °यम्बालं (°जम्बालम्) ४, २८८

यलहला (जलधराः) ४, २९६
 य्के (यक्षः) ४, २९६
 या, यावि (याति) ४, २९२, जाइ
 ४, २४०, ३५०, ४४५, जाअइ
 ४, २४०, जन्ति ४, ३८८, ३९५,
 ४३९, जाहि ४, ४२२, ४३९,
 जाहुं ४, ३८६, जाइज्जइ ४,
 ४१९, जावेइ ४, ४०
 याणवि (जानाति) ४, २९२
 याणवत्तं (यानपात्रम्) ४, २९२
 यातिसो (यादृशः) ४, ३१७
 याव (यावत्) ४, ३०२
 युगे (युगे) ४, २८८
 युत्तं (युक्तम्) ४, ३०२
 युम्हातिसो (युष्मादृशः) ४, ३१७
 ये (ये) ४, ३०२
 येव (एव) ४, २७६, २८०, २८३,
 ३०२, ३१६, ३२१, ३२३

[र]

रइ (रति) ४, ४२२
 रक्ष, रक्खइ (रक्षति) ४, ४३९,
 रक्खेज्जहु ४, ३५०, ३६७
 रंखोलइ (दोलायते) ४, ४८
 रच् (धातुः) रअइ (रचयति) ४,
 ९४ (सम्-पूर्वकः रच्-धातुः)
 समारयइ ४, ९५
 रच्चसि (रज्यसे) ४, ४२२
 रज्जेइ (रज्जयति) ४, ४९
 रज्जा (राज्ञा) ४, ३०४, ३२०,
 रज्जो ४, ३०४
 रजन्तइ (रटन्) ४, ४४५
 रण (रण) ४, ३७०, ३७७, ३८६
 रणि ४, ३६०
 रणइइ (अरण्ये) ४, ३६८
 रत्तडी (रात्रिः) ४, ३३०

रविण (रव्या) ४, ४४६
 रन्नु (अरण्यम्) ४, ३४१
 रफसो (रभसः) ४, ३२५
 रभ, आरभइ (आरभते) ४, १५५
 रम्, रमइ (रमते) ४, १६८, र-
 मदि ४, ३१९, रमदे ४, २७४,
 रमते, ४, ३१९, रमतु ४, ३०७,
 रमिअ ४, २७१, रन्तुण ४,
 ३१२, रन्तुण, रन्ता ४, २७१,
 रमियते ४, ३१५
 रम्पइ (तक्ष्णोति) ४, १९४
 रम्फइ (तक्ष्णोति) ४, १९४
 रम्फा (रम्भा) ४, ३२५
 रम्भइ (गच्छति) ४, १६२
 रयण (रत्न) ४, ४०१, ४२२,
 रयणाइ ४, ३३४
 रयणिअरे (रजनीचरान्) ४, ४४७
 रयणी (रजनी) ४, ४०१
 रवइ (रौति) ४, २३३
 रवण्णा (रम्याः) ४, ४२२
 रवि (रवि) ४, ४४४
 रसु (रसः) ४, ४०१, ४४४
 रहवरि (रथोपरि) ४, ३३१
 रहु (रघु) ४, ४४७
 राचा (राजा) ४, ३२५, रा-
 चित्रा, राचित्रो ४, ३०४
 राजपधो, राजपहो (राजपथः) ४,
 २६७
 राजा (राजा) ४, ३०४, राजं
 ४, ३२३
 रामहं (रामाणाम्) ४, ४०७
 °राय (°राज) ४, ३५०
 रायइ (राजते) ४, १००
 राया (राजा) ४, ३०४, ३२०,
 ३२३, ३२५, राय ४, ४०२,

रायं ४, २६४, राइणो ४, २६०
 रावण (रावण) ४, ४०७
 रावेइ (रञ्जयति) ४, ४९
 राह (राधा) ४, ४२०
 राही (राधा) ४, ४२२
 राहु (राहु) ४, ३८२, ३९६,
 ४४४
 रि (रे-सबोधने) ४, ३९०
 रिअइ (प्रविशति) ४, १८३
 रिउ (रिपुः) ४, ३७६, ३९५, ४१६
 रिगइ (प्रविशति, गच्छति) ४,
 २५९
 रिद्धिहि (ऋद्धौ) ४, ४१८
 रोडइ (मण्डयति) ४, ११५
 रीरइ (राजते) ४, १००
 रुच्चइ (रोचते) ४, ३४१
 रुञ्जइ (रौति) ४, ५७
 रुणुभुणि (शब्दानुकरणो) ४, ३६८
 रुण्टइ (रौति) ४, ५७
 रुइ, रुअसि (रोदिषि) ४, ३८३,
 रुअहि ४, ३८३, रुवइ ४, २२६,
 २३८, रोवइ ४, २२६, २३८,
 रोइ ४, ३६८, रोत्तु, रोत्तूण,
 रोत्तव्वं ४, २१२, रुव्वइ, रुवि-
 ज्जइ ४, २४९
 रुध्, रुवइ (रुणद्धि) ४, १३३,
 १२८, २३९, रुम्भइ, रुञ्भइ ४,
 २१८, रुम्भइ, रुन्धिज्जइ ४,
 २४५, रुद्धौ ४, ४२२, ४२९,
 ४३१. (अनु-उपसर्ग-पूर्वकः रुध्-
 धातुः) अणुरुञ्भइ, अनुरुन्धि-
 ज्जइ ४, २४८ (उप-उपसर्ग-
 पूर्वकः रुध्धातुः) उवरुञ्भइ,
 उवरुन्धिज्जइ ४, २४८ (सम्-
 उपसर्ग-पूर्वकः रुध्धातुः) संरु-

ज्भइ, संरुज्भहिइ, संरुन्धिज्जइ,
 संरुन्धिहिइ ४, २४८
 रुवइ (रौति) ४, ५७
 रुष्, रुसइ (रुष्यति) ४, २३६,
 ३५८, रुसेसु ४, ४१४, रुसिज्जइ
 ४, ४१८, रुट्टी ४, ४१४
 रुहिरें (रुधरेण) ४, ४१६
 रुधउ (रूपकः) ४, ४२२
 रुअडउ (रूपकः) ४, ४१९
 रुसणा (रोषयुक्ताः) ४, ४१८
 रेअवइ (मुञ्चति) ४, ९१
 रेसि, रेसि (तादर्थ्यं निपातः) ४,
 ४२५
 रेहइ (राजते) ४, १००
 रोञ्चइ (पिनष्टि) ४, १८५
 रोमन्थइ (रोमन्थयति) ४, ४४
 °रोमावलिहे (°रोमावल्याः) ४,
 ३५०
 रोस (रोषम्) ४, ४३९
 रोसाणइ (माष्टि) ४, १०५
 [ल]
 लउ (लयम्) ४, ४१४
 लक्खु (लक्षम्) ४, ३३२
 लक्खेहि (लक्षैः) ४, ३३५
 लग्, लग्गइ (लगति) ४, ३३०,
 ४२०, ४२२, लग्गिवि ४, ३३९,
 लग्ग ४, ३२६, लग्गा ४, ४४५
 (वि-उपसर्गपूर्वकः लग्धातुः)
 विलग्गी ४, ४४५
 लच्छि (लक्ष्मीः) ४, ४३६
 लज्ज, लज्जइ (लज्जते) ४, १३०,
 लज्जिज्जइ ४, ४१९, लज्जि-
 ज्जन्तु ४, ३५१
 लज्जा (राज्ञा) ४, ३०२
 लढइ (स्मरति) ४, ७४

लप् (धातुः) लपति, लपते (लपति) ४, ३१९, लपितं ४, ३०४, ३२४ (वि-उपसर्गपूर्वकः लप्धातुः) विलवइ ४, १४८	लुक्कइ (निलीयते) ४, ५५, ११६ लुक्कु (लीनः) ४, ४०१ लुगो (रुग्णः) ४, २२८ लुञ्छइ (माष्टि) ४, १०५ लुखं (लुब्धम्) ४, ३२६ लुब्भइ (लुभ्यते) ४, १५३ लुहइ (माष्टि) ४, १०५ लुहिलपिए (रुधिरप्रियः) ४, ३०२ लू. लुणइ (लुनाति) ४, २४१, लुणिज्जइ. लुव्वइ ४, २४२ लूरइ (छिनत्ति) ४, १२४ लेइ (लाति) ४, २३८ लेखइउ (लेखः) ४, ४२२ लेप्पिणु (लात्वा) ४, ३७०, ४०४, ४०५ लेवि (लात्वा) ४, ३९५, ४४० लेविणु (लात्वा) ४, ४४१ लेह (रेखा) ४, ३२९ लेहि (लान्ति) ४, ३८७ लोअ (लोक) ४, २६४, लोउ ४, ३६६, ४२०, ४२२, ४४२, ४४३ लोइ ४, ४३८, लोअहो ४, ३६५ लोअडी (लोमपुटी=कम्बलम्) ४, ४२३ लोअण (लोचन) ४, ४१४, लोअ- णइ ४, ३६५, लोअणहं ४, ३४४, ४०१, लोअणहि ४, ३५६, ३६५, लोअणोहिं ४, ४२२ लोक (लोकस्व) ४, ३२३ लोणु (लवणम्) ४, ४१८, ४४४ लोदइ (स्वपिति) ४, १४६ लोहें (लोहेन) ४, ४२२ लहसइ (सं सते) ४, १९७, लहसिउं ४, ४४५ लिहक्कइ (निलीयते) ४, ५५	लिहक्को (निलीनः) ४, २५८ [व] व (इव) ४, ४३६ वक्कलु (वल्कलम्) ४, ३४१, ४११ वक्खो (व्याघ्रः) ४, ३२५ वग्ग (वल्गाम्) ४, ३३० वग्गोलइ (रोमन्थयति) ४, ४३ वड्डी (वक्राम्) ४, ३३०, वड्डी ४, ४१२, वड्केहि ४, ३५६ वड्ढिम (वक्त्रिमाणम्) ४, ३४४, ४०१ वड्कुडउ (वक्रः) ४, ४१८ वच्, वोत्तुं (वक्तुम्) ४, २११, वोत्तूण, वोत्तव्वं ४, २११ वचनं (वचनम्) ४, ३२४ वच्चइ (कांक्षति) ४, १९२ वच्चइ (व्रजति) ४, २२५ (अनु- उपसर्गपूर्वकः व्रजधातुः) अणु- वच्चइ ४, १०७ °वच्चइ (°वत्सा) ४, २८२ वच्छहे (वृक्षात्) ४, ३३६, वच्छहु ४, ३३६ वज्जइ (पश्यति) ४, १८१ वज्जइ (त्रस्यति) ४, १९८ वज्जइ (वाधते) ४, ४०६ वज्जणउ (वादनशीलः) ४, ४४३ वज्जरइ (कथयति) ४, २, वज्ज- रिअो, वज्जरिऊण, वज्जरन्तो, वज्जरिअव्वं ४, २ वज्जरण (कथनम्) ४, २ वज्जमा (वज्रमयौ) ४, ३९५ वज्जेइ (वर्जयति) ४, ३३६ वच्चइ (वच्चयति) ४, ९३ वच्चइ (वच्चकतराः) ४, ४१२ वच्चिउ (गतम्) ४, ३९५

लहश (रभस) ४, २८८
लहुइ (लघ्वी) ४, ३४८
लक्कशे (राक्षसः) ४, २९६, लक्कशं
४, ३०२
लाइवि (लात्वा) ४, ३३१, ३७६
लायण (लावण्य) ४, ४१४,
लायणं ४, २२०
लायं, लायाणो (राजन्, राजा)
४, ३०२
लायिइ (राजित) ४, २८८
लालसउ (लालसकः) ४, ४०१
लाहु (लाभः) ४, ३९०
लिक्कइ (निलीयते) ४, ५५
लिब्भइ (लिहते) ४, २४५
लिम्पइ (लिम्पति) ४, १४९
लिम्बइ (निम्बके) ४, ३८७
लिसइ (स्वपिति) ४, १४६
लिह (रेखा) ४, ३२९
लिहिआ (लिखितम्) ४, ३३५
लिहिज्जइ (लिख्यते) ४, २४५
लीला (लीला) ४, ३२६
लीह (रेखा) ४, ३२९
लुअं (लूनम्) ४, २५८

वञ्जवि (व्रजति) ४, २९४
 वडवडइ (विलपति) ४, १४८
 वडवाणल (वडवानल) ४, ४१९
 वडवानलस्स ४, ३६५, वडुउं
 ४, ३७१
 वडुत्तणु (महत्त्वम्) ४, ३६७ वडु-
 त्तणउं ४, ४८४, वडुत्तणहो ४,
 ३६६, ४२५, ४३७, वडुप्पणु ४,
 ३६६, ४३७, वड्डा, वड्डाई ४, ३६४
 वढ (मूढ) ४, ३६२, ४०२, ४२२
 वणि (वने) ४, ३४०, ४११ वणोहि
 ४, ४२२,
 वणवासु (वनवासः) ४, ३९६
 वणु (व्रणः) ४, ४०१
 वण्ठो (वण्ठः) ४, ४४७
 वणिअइ (वर्णयते) ४, ३४५
 वतनकं (वदनम्) ४, ३०७
 वत्तडी (वार्ता) ४, ४३२
 वट्टली (वादलम्) ४, ४०१
 वन्ड्, वन्देइ (वन्दते) ४, ४२३
 वमालइ (पुञ्जयति) ४, १०२
 वंफइ (दलति, वलति) ४, १७६,
 वम्फइ (कांक्षति) ४, १९२, वम्फइ
 (इच्छति खादति वा) ४, २५९
 वम्मं (वर्म) ४, २६४
 वम्फह (मन्मथ) ४, ३५०, वम्महु ४,
 ३४४, ४०१
 वयंसिअहु (वयस्याभ्यः) ४, ३५१
 वयण (वदन) ४, ३९६, वयणु ४,
 ३५०
 वयणु (वचनम्) ४, ३६७, वयणाइं
 ४, ३४०
 वय्यिदे (वर्जितः) ४, २९२
 वर, वरइ (वृणोति) ४, २३४ वा-
 रिआ ४, ३३०, ४३८ (नि-उप-

सर्ग-पूर्वको वर्-धातुः) निवारेइ
 ४, २२ (सम्-उपसर्गपूर्वको वर्-
 धातुः) संवरइ ४, ८२ संवरेवि
 ४, ४२२
 वर (वर) ४, ३७० वरं ४, ३२३
 °वरहो ४, ४४४ °वरेहि ४, ४२२
 वरहाइइ (निःसरति) ४, ७९
 वरि (वरम्) ४, ३४०
 वरिस (वर्ष) ४, ३३२, ४१८
 वर्त् (नि-उपसर्ग-पूर्वकः वर्त्-
 धातुः) निअत्तइ ४, ३९५ निवट्टाहं
 ४, ३३२ (प्र-उपसर्गपूर्वकः वर्त्-
 धातुः) पयट्टह ४, ३४७ पवत्तेह
 ४, २६४ (वि-उपसर्गपूर्वकः वर्त्-
 धातुः) विवट्टइ ४, ११८
 वर्ध्, वड्डइ (वर्धते) ४, २२०
 (परि-उपसर्गपूर्वकः वर्ध्-धातुः)
 परिअड्डइ ४, २२०
 वर्ध्, वरिसइ (वर्षति) ४, २३५
 वलइ (वलति) ४, १७६ वलाहु
 (वलामः) ४, ३८६, ४२६ वल-
 न्तेहि ४, ४२२
 वलइ (गृह्णाति) ४, २०९
 वलइ (आरोपयति) ४, ४७
 वलगाइ (आरोहति) ४, २०६
 °वलणं (°वरणम्) ४, २९३
 वलणाइं (वलनानि) ४, ४२२
 वलन्ति (ज्वलन्ति) ४, ४१६ वा-
 लिउ ४, ४१८
 वलय (वलय) ४, ४४४ वलया ४,
 ३५२
 वल्लह (वल्लभ) ४, ४४४ वल्लहउं
 ४, ३५८, ४२६ वल्लहइ ४, ३८३
 ववसाउ (व्यवसायः) ४, ३८५,
 ४२२

वश (वश) ४, २८८
 वशाहे (वसायाः) ४, ४४७
 वश्चले (वत्सलः) ४, २९५
 °वश्चा (°वत्सा) ४, ३०२
 वस्, वसन्ति (वसन्ति) ४, ३३९
 (नि-उपसर्गपूर्वकः वस्धातुः)
 निवसन्तेहि ४, ४२२ (प्र-उपसर्ग-
 पूर्वकः वस्धातुः) पवसइ ४,
 २५९ पवसन्ते ४, ३३३, ३४२,
 ४१९, पवसन्ते ४, ४२२
 वस (वश) ४, ४२२ वसिण ४,
 ३८७, ३९०, वसि ४, ४२७
 वसुआइ (उद्धाति) ४, ११, वसुआति
 ४, ३१८, वसुआदि ४, २७४
 वसुथा (वसुधा) ४, ३२६
 वह्, वहइ (वहति) ४, ४०१ वहि-
 ज्जइ ४, २४५, वुठभइ ४, २४५
 वाहिउ ४, ३६५ (निस्-उपसर्ग-
 पूर्वको वह्-धातुः) निव्वहइ ४,
 ३६०
 वहिल्लउ (शीघ्रम्) ४, ४२२
 वहु (वधू) ४, ४०१
 वा (वा) ४, ३०२
 वाइ (म्लायति) ४, १८
 वाएं (वातेन) ४, ३४३
 वाणारसिहि (वाराणसीम्) ४,
 ४४२
 वायसु (वायसः) ४, ३५२
 वार (वारम्) ४, ३८३, ४२२
 वारि (द्वारे) ४, ४३६
 वालइ (वालयति) ४, ३३०
 वावम्फइ (श्रमं करोति) ४, ६८
 वावरेइ (व्याप्रियते) ४, ८१
 वावेइ (व्याप्नोति) ४, १४१
 वाशले (वासरः) ४ २८९

वासारत्ति (वर्षारात्रि) ४, ३९५
 वासु (वासम्) ४, ४३०
 वासेण (व्यासेन) ४, ३९९
 वाहरइ (व्याहरति) ४, ७६
 वाहिष्पइ (व्याहरति) ४, २५३
 वि (अपि) ४, ३३२, ३३४, ३३५,
 ३३६, ३३७, ३४१, ३४३, ३४७,
 ३४९, ३५८, ३६५, ३६६, ३६७,
 ३७०, ३७६, ३७७, ३८३, ३८५,
 ३८७, ३८९, ३९५, ३९९, ४०१,
 ४०६, ४११, ४१४, ४१८, ४१९,
 ४२२, ४२३, ४३२, ४३३, ४४१,
 ४४५
 विघट्टइ (विसंवदति) ४, १२९
 विघ्नम्भइ (विजृम्भति) ४, १५७
 विअय-वम्भं (विजयवर्म्मन्) ४,
 २६४
 विअलिइ (वगलित) ४, २८८
 विआलि (विकाले = संध्यायाम्)
 ४, ३७७, ४०१, ४२४
 विङ्गणु (वितीर्णः) ४, ४४४
 विउडइ (नश्यति) ४, ३१
 विओएँ (वियोगेन) ४, ४१९, वि-
 ओइ ४, ३६८
 विक्रिणइ (विक्रीणाति) ४, ५२
 विकोसइ (विकोशति) ४, ४२
 विक्केइ (विक्रीणाति) ४, ५२,
 २४०, विक्केग्रइ ४, २४०
 विच्चि (वर्त्मनि) ४, ३५०, ४२१
 विच्छोलइ (कम्पयति) ४, ४६
 विच्छोह-गरु (विक्षोभकरम्) ४,
 ३९६
 विच्छोडवि (विच्छोड्य) ४, ४३९
 विजयसेनेन (विजयसेनेन) ४, ३२४
 विञ्जाणं (विज्ञानम्) ४, ३०३

विट्टालु (प्रस्पृश्यसंसर्गः) ४, ४२२
 विडविडुइ (रचयति) ४, ९४
 विढत्तउं (अर्जितम्) ४, ४२२,
 विढत्तं ४, २५८
 विढप्पइ (अर्जयते) ४, २५१
 विढवइ (अर्जयति) ४, १०८,
 विढविज्जइ ४, २५१
 विणासहो (विनाशस्य) ४, ४२४
 विणु (विना) ४, ३५७, ३८६,
 ४२१, ४२६, ४४०, ४४१
 विथारु (विस्तारः) ४, ३९५
 विट्टवइ (विद्रवति) ४, ४१९
 विधिणो (विधेः) ४, २८२, ३०२
 विन्नासिआ (विनाशिते) ४, ४१८
 विप्पगालइ (ताशयति) ४, ३१
 विप्पिअ-अरउ (विप्रिय-कारकः)
 ४, ३४३
 विप्पिय विप्रिय ४, ४२३
 विमल (विमल) ४, ३८३
 विम्हइ (विस्मये) ४, ४२०
 विट्थाहले (विद्याधरः) ४, २९२
 विरइ (भनक्ति) ४, १०६, १५०
 विरमालइ (गुप्यते) ४, १९३
 विरल (वरल) ४, ३४१, विरला
 ४, ४१२
 विरल्लइ (तनति) ४, १३७
 विरह (विरह) ४, ४१५, ४२९,
 ४४४, विरहु ४, ४२३, विरहहो
 ४, ४३२
 विरहिअह (विरहितानाम्) ४,
 ३७७, ४०१
 विराइ (विलीयते) ४, ५६
 विरेअइ (विरेचयति) ४, २६
 विरोलइ (मथ्नाति) ४, १२१
 विलम्बु (विलम्बस्व) ४, ३८७

विलासिणीउ (विलासिनीः) ४,
 ३४८
 विलिज्जइ (विलीयते) ४, ५६,
 ४१८
 विलुम्पइ (विलुम्पति) ४, १९२
 विलोदट्टइ (विसंवदति) ४, १२९
 विवइ (विपद्) ४, ४००
 विवट्टइ (विवर्तते) ४, ११८
 विवरीरो (विपरीता) ४, ४२४
 विश (परि-उपसर्गपूर्वकः विश-
 धातुः) परिवट्टा (परिविष्टाः)
 ४, ४०९ (प्र-उपसर्गपूर्वकः
 विश्धातुः) पविसामि ४, २७८,
 पविशामि, ४, ३०२, पविसइ
 ४, १८३, पविशदु ४, ३०२,
 पवीसइ ४, ४४४, पइसीसु ४,
 ३९६, पइट्ट ४, ३४०, ४३२,
 ४३३, पइहुउ ४, ४४४, पइहु
 ४, ३३०
 विसंवयइ (विसंवदति) ४, १२९
 विसर्गाण्ठ (विषग्रन्थि) ४, ४२०,
 ४२२
 विसट्टइ (दलति) ४, १७६
 विसण्डुल (विसण्डुला) ४, ४३६
 विसम (विषम) ४, ३५०, ३६७
 विसमो ४, ३०९ विसमी ४,
 ४०६ विसमा ४, ३९५
 विसहारिणी (विषहारिणी, जल-
 हारिणी), ४, ४३९
 विसाउ (विषादः) ४, ३८५, ४१८
 विसाणो (विषाणः) ४, ३०९
 विसाहिउं (विसाधितम्) ४, ३८६,
 ४११
 विसूरइ (खिद्यति) ४, १३२, ३४०
 विसूरहि ४, ४२२

विस्नुं (विष्णुम्) ४, २८९
 विस्मये (विस्मये) ४, २८९
 विहलिअ (विह्वलित) ४, ३६४
 °विहवो (विभवः) ४, ६० विहवे
 ४, ४२२ विहवि ४, ४१८
 विहसन्ति (विकसन्ति) ४, ३६५
 विहाणु (विभातम्) ४, ३३०,
 ३६२, ४२०
 विहि (विधि) ४, ३८५, ३८७,
 ४१४
 विहीरइ (प्रतीक्षते) ४, १९३
 विहेइ (विभेति) ४, २३८
 विहोइइ (ताडयति) ४, २७
 वीजइ (वीजयति) ४, ५
 वीण (वीणा) ४, ३२९
 वीलयिणो (वीरजिनः) ४, २८८
 वीस (विशतिः) ४, ४२३
 वोसरइ (विस्मरति) ४, ७५, ४२६
 वीसालइ (मिश्रयति) ४, २८
 वुजइ (व्रजति) वुजेप्पि, वुजेप्पिणु
 (व्रजित्वा) ४, ३९२
 वुत्तउं (उक्तम्) ४, ४२१
 वुन्नउं (विषण्ण) ४, ४२१
 वेअडइ (खचयति) ४, ८९
 वेउ (वेदः) ४, ४३८
 वेगला (भिन्ना) ४, ३७०
 वेचवइ (व्ययं करोति) ४, ४१९
 वेढइ (वेष्टयति) ४, २२१ वेढेइ
 ४, ५१ वेढिज्जइ ४, २२१
 वेण (वीणा) ४, ३२९
 वेतसो (वेतसः) ४, ३०७
 वेप्, वेवइ (वेपते) ४, १४७
 वेमयइ (भनक्ति) ४, १०६
 वेरिअ (वेरिणः) ४, ४३९
 वेलवइ (वञ्चयति) ४, ९३

वेलवइ (उपालभते) ४, १५६
 वेल्लई (रमते) ४, १६८
 वेस (वेष्टः) ४, ३८५
 वेहवइ (वञ्चयति) ४, ९३
 वोक्कइ (विजानाति) ४, ३८
 वोज्जइ (वीजयति) ४, ५
 वोलइ (गच्छति) ४, १६२
 वोत्तिअओ (उक्तम्) ४, ४२२
 वोलीणो (प्रतिक्रान्तः) ४, २५८
 वोसट्टइ (विकसति) ४, १९५
 वोसट्टो (विकसितः) ४, २५८
 वासिरइ (व्युत्सृजति) वीसिरामि
 (व्युत्सृजामि) ४, २२९
 वतु (व्रतम्) ४, ३९४
 व्रासु (व्यासः) ४, ३९९

[श]

शक्, सब्बइ (शक्नोति) ४, ८६,
 २३०, ४२२, ४४१ सिक्खेइ ४,
 ३४४, सिक्खन्ति ४, ३७२,
 सिक्खु ४, ४०४, ४०५
 शक्कावदालतिस्त (शक्रावतार-
 तीर्थ) ४, ३०१, ३०२
 शञ्चिदे (संचितः) ४, ४४७
 शद (शत) ४, ४४७
 शम्, समइ (शाम्यति) ४, १६७
 (उप-उपसर्ग-पूर्वकः शम्धातुः)
 उवसमइ ४, २३९ उवशमदि ४,
 २९९
 शमणो (श्रमणः) ४, ३०२
 शयणाहं (स्वजनानाम्) ४, ३००
 शयलं (सकलम्) ४, २८८
 शलिशं (सकलम्) ४, ३०२
 शव्वञ्जे (सर्वज्ञः) ४, २९३
 शस्तवाहे (सार्थवाहः) ४, २९१
 शस्प (शष्प) ४, २८९

शह्म (सहस्र) ४, ४४७
 शामञ्जणो (सामान्यगुणः) ४,
 २९३
 शामी (स्वामी) ४, ३०२
 शालशे (सारसः) ४, २८८
 शिल (शरस्) ४, २८८
 शिष् (धातुः) सीसइ (शिष्यते) ४,
 २३६, विसिट्ठु ४, ३५८
 शुपलिगढिदे (सुपरिगृहीतः) ४,
 ३०२
 शुभ्, सोभति (शोभते) ४, ३०९,
 सोहइ ४, ४४४
 शुम्मिलाए (सूमिलायाम्) ४, ३०२
 शुल (सुर) ४, २८८
 शुष्, सूसइ (शुष्यति) ४, २३६,
 सोसउ ४, ३६५
 शुष्क (शुष्क) ४, २८९
 शुस्तिवे (सुस्थितः) ४, २९१
 शुस्तु (सुष्टु) ४, २९०
 शे (सः) ४, ३०२
 शोके (शोकः) ४, २९९
 शोणिदाह (शोणितस्य) ४, २९९
 शोभणं (शोभनम्) ४, २८८, शो-
 भणो ४, ३०२
 श्रम् (परि-उपसर्ग-पूर्वकः श्रम्-
 धातुः) पलिस्सन्ता (परिश्रान्ताः)
 ४, २८२, पलिस्सन्ता ४, ३०२,
 (वि-उपसर्ग-पूर्वकः श्रम्धातुः)
 विसमइ ४, १५९
 शु (धातुः) सुणइ (शृणोति) ४,
 ५८, २४१, शुणाडु ४, ३०२,
 सोहीअ ४, ४४७, सुव्वइ, सुणि-
 ज्जइ ४, २४२, सुणिअदे ४,
 ३०२, सुणिऊण ४, २४१, सोऊण
 ४, २३७, २४१, शुदं ४, २८८,

सुअ ४, ४३२
 श्लिष् (धातुः) सिलेसइ (श्लिष्यति) ४, १९०
 श्वस् (धातुः) (निस्-उपसर्ग-पूर्वकः श्वस्-धातुः) नीससइ (निःश्व-सति) ४, २०१
 [स]
 स (सः) ४, ३७०, ४०६, ४१४, ४२९
 सइ (स्वयम्) ४, ३९५, ४३०
 सइं (स्वयम्) ४, ३३९, ४०२
 सइला (शैलाः) ४, ३२६
 सउणि (शकुनिः) ४, ३९१, सउ-णिहं ४, ३४०
 सउणाहं (शकुनीनां) ४, ४४५
 सउन्तले ! (शकुन्तले !) ४, २६०
 सएण (शतेन) ४, ३३२, सएहि ४, ३४५
 संवल्लिअं (संवलितम्) ४, ४३९
 संवेत्सइ (संवेष्टे) ४, २२२
 संसइ (संसते) ४, १९७
 सकणी (सकर्णा) ४, ३३०
 सक्कारं (सत्कारम्) ४, २६०
 सक्को (शक्तः) ४, ३०९
 सगरपुत्त (सगरपुत्र) ४, ३२४
 संकड्डु (संकटम्) ४, ३९५
 संकरु (शंकरः) ४, ३३१
 संखुड्डुइ (रमते) ४, १३८
 संखो (शङ्खः) ४, ३०९ संखहं ४, ४२२
 संगमि (संगमे) ४, ४१८
 संगर (सगर) ४, ३४५
 संगलइ (संघट्टे) ४, ११३
 संगहो (संगाद्य) ४, ४३४
 संघइ (कथयति) ४, २

सत्त्ववइ (पश्यति) ४, १८१
 सज्जणु (सज्जनः) ४, ४२२
 सज्जणहं ४, ४२२
 सज्भु (सह्यः) ४, ३७०
 संचि (संचितु) ४, ४२२
 सज्जा (संज्ञा) ४, ३०३
 सण्ठो (षण्ठः) ४, ३२५
 सतनं (सदनम्) ४, ३०७
 सत्थ (स्वस्थ) ४, ३९६, ४२२
 सत्थरि (सस्तरि) ४, ३५७
 सत्थाहि (शस्त्रैः) ४, ३५८
 सद्, सड्डइ (सीदति) ४, २१९
 सदोसु (सदोषः) ४, ४०१
 सदहरां, सदहारां (अद्धानम्) ४, २३८
 सन्ति (शान्तिम्) ४, ४४१
 सदाणइ (निष्कम्भं करोति, अव-ष्कम्भं करोति) ४, ६७
 संदिसइ (संदिशति) ४, १८०
 संदुमइ (प्रदीपयति) ४, १५२
 संदेसडा (संदेशान्) ४, ४१९
 संदेसे (संदेशेन) ४, ४३४
 संधिहि (संधौ) ४, ४३०
 संधुक्कइ (प्रदीपयति) ४, १५२
 सन्नामेइ (आद्वियते) ४, ८३
 सन्नुमइ (छादयति) ४, २१
 सवधु (शपथम्) ४, ३९६
 सभलउ (सफलम्) ४, ३९६, २९७
 सम (समः) ४, ३५४
 समणो (श्रमणः) ४, २६५
 समर (समर) ४, ३७१
 समरङ्गणइ (समराङ्गणके) ४, ३९५
 समाउलेण (समाकुलेन) ४, ४४४
 समाणइ (मुक्ते) ४, ११०

समाणइ (समाप्नोति) ४, १४२
 समाणु (समानम्) ४, ४१८, ४३८
 समारइ (समारचयति) ४, ९५
 समीपं (समीपम्) ४, ३२२
 समुदा (समुद्रा) ४, ३२६
 संपइ (संपद्) ४, ३७२, ३८५, ४००
 संपय (संपद्) ४, ३३५, ३४७, ४००, ४१८
 संभवहो (संभवस्य) ४, ३९५
 संभावइ (लुभ्यति) ४, १५३
 संमानं (संमानम्) ४, ३१६
 संमुह (संमुखौ) ४, ३९५, ४१४
 सय (शत) ४, ४२२, सएण ४, ३३२, सयाइ ४, ३५७, ४१८
 सएहि ४, ३४५
 सयल (सकल) ४, २६४, ४४१
 सयवाइ (शतवारम्) ४, ३५६
 सर्, सरइ (सरति) ४, २३४ (अप-उपसर्ग-पूर्वकः सर्धातुः) ओश-लध ४, ३०२ (निस्-उपसर्गपूर्वकः सर्धातुः) नीसइ ४, ७९ नीस-रहि ४, ४३९ (प्र-उपसर्गपूर्वकः सर्-धातुः) पसरइ ४, ७७, ७८, पसरिउं ४, ३५४
 सर (सरस्) ४, ४२२ सरे, सरम्मि सरसि ४, ४४८
 सर (शर) ४, ३४४, ४०१, ४१४
 सरउ ४, ३५७ सरु, सरें ४, ३५७
 सरइ (स्मरति) ४, ७४ सरइँ ४, ३६५
 सरला (सरलान्) ४, ३८७
 सरावि (शरावे) ४, ३९६
 सरिआहँइ (सरिताम्) ४, ३००
 सरिसं (सदृशम्) ४, २७९
 सरिसिम (सदृशताम्) ४, ३९५

सरिहि (सरिदिभः) ४, ४२२
 सरेहि (सरोभिः) ४, ४२२
 सर्प् (उप-उपसर्गपूर्वकः सर्प्-
 धातुः) उवसप्पइ (उपसर्पति) ४,
 १३९, उव-शप्पणीआ ४, ३०२
 सलज्ज (सलज्जम्) ४, ४३०
 सलहइ (श्लाघते) ४, ८८
 सलिल (सलिल) ४, ३९५, सलिलं
 ४, ३०८
 सलिल-वसणं (सलिलवसनम्) ४,
 १९७
 सलोणी (सलावण्या) ४, ४२०
 सलोणु ४, ४४४
 सल्लइउ (सल्लकीः) ४, ३८७,
 सल्लइहि ४, ४२२
 सव्व (सर्व) ४, ४२२, सव्वु ४,
 ३६६, ४३८, सव्वस्स ४, ३१६,
 सव्वहि ४, ४२९
 सव्वज्ज (सर्वाङ्ग) ४, २२४, ४१२,
 सव्वज्जे ४, ३९६, सव्वज्जाओ ४,
 ३४८
 सव्वज्जो (सर्वज्ञः) ४, ३०३
 सव्वासण (सर्वाशन) ४, ३९५
 ससणेहो (सस्नेहा) ४, ३६७
 ससरोरो (सशरीरः) ४, ३२३
 ससहर (शशधरः) ४, ४२२
 ससि (शशी) ४, ३८२, ३९५,
 ४१८, ४४४, ससी ४, ३०९
 ससिरेह (शशिलेखा) ४, ३५४
 सह, सहेसइ (सहिष्यते) ४, ४२२,
 सहेव्वउं ४, ४३८
 सह (मह) ४, ३३९
 सहइ (राजते) ४, १००, सहहि
 ४, ३८२
 सहस त्ति (सहसा इति) ४, ३५२

सहाव (स्वभाव) ४, ४२२
 सहि ! (सखि !) ४, ३३२, ३७९,
 ३९०, ३९८, ४०१, ४१४, ४१७,
 ४४४, सहिए ४, ३५८, ३६७
 सहुं (सह) ४, ३५६, ४१९
 सा (सा) ४, ३६८, ४३९
 साअड्डइ (कर्षति) ४, १८७
 सामगइ (श्लिष्यति) ४, १९०
 सामन्नु (सामान्यः) ४, ४१८
 सामयइ (प्रतीक्षते) ४, १९३
 सामला (श्यामलः) ४, ३३०
 सामलो (श्यामला) ४, ३४४
 सामि (स्वामी) ४, ३३४, ४३०,
 सामिउ ४, ४०९, सामिअ ४,
 ४२२, सामिअहो ४, ३४०,
 सामिहुं ४, ३४१
 सायर (सागरः) ४, ३३४, साय-
 रहो ४, ३९५, ४१९, सायरि
 ४, ३८३
 सार (सार) ४, ४२२
 सारह (प्रहरति) ४, ८४
 सारवइ (समारचयति) ४, ९५
 सारस (सारस) ४, ३७०
 सारिक्खु (सादृश्यम्) ४, ४०४
 सारु (सारम्) ४, ३६५
 साव (सर्व) ४, ४२०
 सावणु (श्रावणः) ४, ३५७, ३९६
 सास (आसान्) ४, ३८७, ३९५
 साहइ (कथयति) ४, २
 साहट्टइ (संवृणोति) ४, ८२
 साहरइ (संवृणोति) ४, ८२
 साहु (सर्वः) ४, ३६६, ४२२
 सिङ्गहुं (शृङ्गभ्यः) ४, ३३७
 सिच्, सिच्चइ (सिञ्चति) ४, ९६,
 २३९, सेअइ ४, ९६ (सम्-

उपसर्ग-पूर्वकः सिच्धातुः) सं-
 सित्तउ ४, ३९५
 सिज्जिरोए (स्वेदनशीलायाः) ४,
 २२४
 सिद्धत्था (सिद्धार्थान्) ४, ४२३
 सिध्, सिज्झइ (सिध्यति) ४,
 २१७ (नि-उपसर्ग-पूर्वकः सिध्-
 धातुः) निसेहइ ४, १३४
 सिनातं (स्नातम्) ४, ३१४
 सिप्पइ (सिञ्चति) ४, २५५
 सिम्पइ (सिञ्चति) ४; ९६
 सिम्भो (श्लेष्मा) ४, ४१२
 सिर (शिरः) ४, ४४५, सिरेंणा
 ४, ३६७, सिरे, सिरम्म, सिरसि
 ४, ४४८, सिरि ४, ४२३, ४४५
 सिरि (श्रीः) ४, ३७०, ४०१
 सिल (शिला) ४, ३३७
 सिलायलु (शिलातलम्) ४, ३४१
 सिलेसइ (श्लिष्यति) ४, १९०
 सिबत्तिथ (शिवतीर्थम्) ४, ४४२
 सिवु (शिवम्) ४, ४४०
 सिव्वइ (सोव्यति) ४, २३०
 सिसिर (शिशिर) ४, ४१५, सि-
 सिर ४, ३५७
 सिहइ (स्पृहयति) ४, ३४, १९२
 सिहिकढणु (शिखिकथनम्) ४,
 ४३८
 सोअल (शीतल) ४, ४१५, सीअलु
 ४, ३४३, सीअला ४, ३४३
 सीमा (सीमा) ४, ४३०
 सोल (शोल) ४, ४२८, सोलं ४,
 ३०८
 सीसइ (कथयति) ४, २
 सीसु (शीर्षम्) ४, ३८९, सीसि ४,
 ४४६

सीसो (शिष्यः) ४, २६५
 सीह (सिंह) ४, ४०६, सीहु ४,
 ४१८ सीहहो ४, ४१८
 सु (सः) ४, ३६७, ३८३, ४१४,
 ४१८, ४२२
 सुग्रह स्वपिति ४, १४६ सुग्रहि
 ४, ३७६, ४२७
 सुग्रणु (सुजनः) ४, ३३६, ४०६,
 सुग्रणस्सु ४, ३३८, ३८५, ३८९,
 ४११, सुग्रोहि ४, ४२२
 सुहान्तरि (स्वप्नान्तरे) ४, ४३४
 सुहसत्यु (श्रुतिशास्त्रम्) ४, ३९९
 सुकम्म (सुकर्म) ४, २६४
 सुकिउ (सुकृतम्) ४, ३२९
 सुकिदु (सुकृतम्) ४, ३२९
 सुकुदु (सुकृतम्) ४, ३२९
 सुकर्हि (शुष्कप्रति) ४, ४२७
 सुखु (सौख्यम्) ४, ३४०
 सुघे (सुखिन) ४, ३९६, ४१०
 सुज्जी (सूर्यः) ४, ३१४
 सुदठु (सुष्टु) ४, ४२२
 सुणउ (शुनकः) ४, ४४३
 सुनं (सूत्रम्) ४, २८७
 सुनुसा (सुनुषा) ४, ३१४
 सुन्दर (सुन्दर) ४, ३४८
 सुपलिगढिदो (सुपरिगृहीता) ४,
 २८४
 सुपुरिस (सुपुरुष) ४, ३६७, ४२२
 सुभिचु (सुभृत्यः) ४, ३३४
 सुमरणु (स्मरणम्) ४, ४२६
 सुम्मिलाए (सूमिलया) ४, २८४
 सुय्यो (सूर्यः) ४, २६६
 सुरउ (सुरतम्) ४, ३३२, ४२०
 सुवंसहं (सुवंशानाम्) ४, ४१९
 सुवण्णरेह (सुवर्णरेखा) ४, ३३०

सुहच्छी (सुखासिका) ४, ३५७,
 सुहच्छडी ४, ४२३, सुहच्छग्रहि
 ४, ३७६, ४२७
 सुहय (सुभग) ४, ४१९
 सुहासिउ (सुभाषितम्) ४, ३९१
 सुहिआ ! (हेमुखिन् !) ४, २६३
 सुहु (सुखम्) ४, ३७०, ४४१
 सू, सवइ (सूते) ४, २३३ (प्र-उप-
 सर्ग-पूर्वकः सूधातुः) पसवइ ४,
 २३०
 सूडइ (भनक्ति) ४, १०६
 सूर (सूर्यः) ४, ४४८
 सूरइ (भनक्ति) ४, १०६
 से (तस्य) ४, २८७
 सेल्लु (भल्लम्) ४, ३८७
 सेवइ (सेवते) ४, ३९६
 सेसहो (शेषस्य) ४, ४०१
 सेहइ (नश्यति) ४, १७८
 सेहण (शेखरः) ४, ४४६
 सो (सः) ४, २८०, ३२२, ३२३,
 ३३२, ३४०, ३६७, ३७०, ३८४,
 ३९०, ३९५, ४०१, ४२०, ४२२,
 ४२९, ४३८, ४४२, ४४५
 सोइ (सोऽपि) ४, ४०१
 सोक्खहं (सौख्यानाम्) ४, ३३२
 सोभनं (शोभनम्) ४, ३०९
 सोमगहणु (सोमग्रहणम्) ४, ३९६
 सोल्लइ (पचति) ४, ९०
 सोल्लइ (क्षिपति) ४, १४३
 सोह (शोभाम्) ४, ३८२
 सोहइ (शोभते) ४, ४४४
 स्खल, (प्र-उपसर्ग-पूर्वकः स्खल्-
 धातुः) परखलदि (प्रस्खलति) ४,
 २८९
 स्तु, थुणइ (स्तौति) ४, २४१

थुव्वइ, थुणिज्जइ ४, २४२
 स्त्या (सम्-उपसर्ग-पूर्वकः स्त्या-
 धातुः) संखाइ (सस्त्यायति) ४,
 १५, संखाय ४, १५
 स्था, चिट्ठइ (तिष्ठति) ४, १६
 चिट्ठिदि ४, ३६० चिष्ठिदि ४,
 २९८, ४४७ ठाइ ४, १६, ४३६
 ठन्ति ४, ३९५ ठिउ ४, ३९१,
 ४०१ ठिग्रउ ४, ४१५ ठिउ ४,
 ४३९ ठिग्र ४, ४४८ ठिअं ४,
 ३७४, ३८१ ठिग्रहो ४, ४१६
 ठिग्रहं ४, ४२२ ठिदो ४, ४०४
 ठिअं ४, १६ चिट्ठिऊण, ठाऊण
 ४, १६ ठवइ ४, ३५७ (उद्-
 उपसर्ग-पूर्वकः स्थाधातुः) उट्टइ
 ४, १७ उट्ठिओ, उत्थिओ ४, १६
 उट्ठिग्रउ ४, ४१५, ४१६ उट्ठा-
 विओ ४, १६ (उप-उपसर्गपूर्वकः
 स्थाधातुः) उवस्तिदे ४, २९१
 (प्र-उपसर्गपूर्वकः स्थाधातुः)
 पट्ठिओ, पत्थिओ ४, १६ पट्ठवइ,
 पट्ठावइ ४, ३७ पठाविओ ४,
 ४२२ पट्ठाविओ ४, १६
 स्फुट, फुट्टइ (स्फुटति) ४, १७७,
 २३१, फुडइ (भ्रश्यते) ४, २३१
 फोडन्ति ४, ४२२, ४३०, फोडेन्ति
 ४, ३५०, ३६७ फुट्टिस्सु ४, ४४२,
 फुट्ट ४, ३५२ फुट्टि ४, ३५७
 स्मर, सरइ, सुमरइ (स्मरति) ४,
 ७४ सुमरि ४, ३८७ सुमरहि ४,
 ३८७ सुमरिज्जइ ४, ४२६ (व-
 उपसर्ग-पूर्वकः स्मरधातुः) विम्ह-
 रइ ४, ७४, ७५
 स्वप् (धातुः) सुअइ (स्वपिति) ४,
 १४६, सुग्रहि ४, ३७६, ४२७,

सोएवा ४, ४३८
 [ह]
 हउं (अहम्) ४, ३३८, ३४०, ३७०,
 ३७५, ३७९, ३९१, ४१०, ४११,
 ४२०, ४२२, ४२३, ४२५, ४३९
 हंशे (हंसः) ४, २८८
 हक्कइ (निषेधति) ४, १३४
 हक्खुवइ (उत्क्षिपति) ४, १४४
 हगे (अहम्) ४, २८२, २९९, ३०१,
 ३०२
 हञ्जे (चेदयाह्वाने) ४, २८१, ३०२
 हणइ (शृणोति) ४, ५८
 हण, हणइ (हन्ति) ४, ४१८
 हम्मइ, ४, २४४ हणिज्जइ,
 हणिहिइ, हम्मइ, हम्मिहिइ,
 हन्तव्वं, हन्तूण, हम्मो ४, २४४
 हत्थडउ (हस्तः) ४, ४४५, हत्थडा
 ४, ४३९, हत्थु ४, ४२२ हत्थे ४,
 ३६६ हत्थहि ४, ३५८
 हत्थि (हस्ती) ४, ४४३
 हन्ति (हन्ति) ४, ४०६
 हम्मइ (गच्छति) ४, १६२
 हयविहि (हतविधिः) ४, ३५७
 हयास (हताश) ४, ३८३
 हर, हरइ (हरति) ४, २०९, २३४,
 २३९, हरिज्जइ, हीरइ ४, २५०
 हराविम्रा ४, ४०९ (अनु-उपसर्ग-
 पूर्वकः हरधातुः) अणुहरइ ४,
 २५९, ४१८ अणुहरहि ४, ३६७
 (आङ्-उपसर्ग-पूर्वकः हरधातुः)
 आहरइ ४, २५९ (व्या-उपसर्ग-
 पूर्वक-हर-धातुः) वाहरइ ४, ७६,

२५९, वाहरिज्जइ ४, २५३ (उप-
 उपसर्ग-पूर्वको हरधातुः) उवहरइ
 ४, २५९ (निस्-उपसर्ग- वकः
 हर-धातुः) नीहरइ ४, २५९
 (परि-उपसर्ग-पूर्वको हर-धातुः)
 परिहरइ ४, २५९, ३३४, ३८९
 (प्र-उपसर्गपूर्वकः हर-धातुः) पहर-
 इ ४, ८४, २५९ (प्रति-उपसर्ग-
 पूर्वको हर-धातुः) पडिहरइ ४,
 २५९ (वि-उपसर्ग-पूर्वको हर-
 धातुः) विहरइ ४, २५९ (सम्-
 उपसर्ग-पूर्वको हर-धातुः) संह-
 रइ ४, २५९
 हरि (हरिः) ४, ३९१, ४२०, ४२२
 हरिणाइं (हरिणाः) ४, ४२२
 हरिसइ (हृष्यति) ४, २३५
 हलं (हरम्) ४, ३२६
 हला ! (सख्यामन्त्रणे) ४, २६०
 हलि ! (सख्यामन्त्रणे) ४, ३३२,
 ३५८
 हल्लोहलेण (विक्षोभेण) ४, ३९६
 हवइ (भवति) ४, २३८
 हस्, हसइ (हसति) ४, १९६,
 २३९, हसन्तु ४, ३८३, हसितून
 ४, ३१२, हस्सइ, हसिज्जइ ४,
 २४९, हसिउ ४, ३९६
 हस्ती (हस्ती) ४, २८९
 हारवइ (नाशयति) ४, ३१
 हि (हि) ४, ४२२
 हिअयं (हृदयम्) ४, २३, हिअय
 ४, ४३९, हिअउं ४, ३७०, हि-
 अइ ४, ३३०, ३९५, ४२०,

हिम्रा ४, ४२२
 हिअडउं (हृदयम्) ४, ३५०, ३६७,
 ४२२, ४३०, हिअडा ४, ३५७,
 ४२२, ४३९
 हिडिम्बाए (हिडिम्बायाः) ४,
 २९९
 हिण्डीअदि (हिण्ड्यते) ४, २९९
 हितपकं, हितपके (हृदयम्) ४,
 ३१०
 हिइएण (हृदयेन) ४, २६५
 हिवइ (भवति) ४, २३८
 हा (आश्चर्यादौ निपातः) ४, २८२,
 ३०२, ही ही ४, २८५, ३०२
 हीसमणं (हृरेषितम्) ४, २५८
 हु (खलु) ४, ३९०
 हु, हुणइ (जुहोति) ४, २४१,
 हुणिज्जइ ४, २४२
 हुंकारइए (हुंकारेण) ४, ४२२
 हुववह (हुतवह) ४, २६४
 हुदासणो (हुताशनः) ४, २६५
 हुलइ (माष्टि) ४, १०५
 हुलइ (क्षिपति) ४, १४३
 हुव्वइ (भूयते, हूयते) ४, २४२
 हुहुह (शब्दानुकरणे निपातः) ४,
 ४२३
 हुअउ (भूतः) ४, ४२२
 हेट्ट (अघः) ४, ४४८
 हेन्लि ! (हे मालि !) ४, ३८९, ४२२
 होन्तओ (अभविष्यत्, भवन्) ४,
 ३५५, ३७२, ३७३, होन्तउ ४,
 ३७९, ३८०, होसइ ४, ३८८,
 ४१८

❀ समाप्तम् ❀

